

MUSA ADİLOV

**MƏHƏMMƏD
FÜZULİNİN ÜSLUBU
VƏ POETİK DİLİ**

VII CİLD

“Elm və təhsil”
Bakı -2020

Rəyçi: **Ağamusa Axundov**
filologiya elmləri doktoru., professor

Elmi redaktoru: **Samət Əlizadə**
filologiya elmləri doktoru., professor

Adilov M. İ. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili.
Azərbaycan dilində. Müəllimlər və tələbələr üçün vəsait. 680 s.

Kitabda Füzuli üslubunu səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər araşdırılır, ustad sənətkarın dərin poeziyasının dil baxımından sirləri müəyyənləşdirilir. Burada Füzuli irsinin əsas fonetik, morfoloji, sintaktik, semantik, leksikoloji, poetik keyfiyyətləri tədqiq olunur. Kitab müəllim və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4602000000
qrifli nəşr
N-98-2020

© "Elm və təhsil", 2020

GİRİŞ

Həyatımız, tariximiz, taleyimiz elə gətirib ki, xalqımızın dünyagörüşündə, adət və ənənələrində, dil və ədəbiyyatında, incəsənətində müxtəlif istiqamətli təmayüllər bir-birinə güclü təsir göstərməklə, biri digərini sıxışdırmaqla və ya yanaşı var olmaqla yaşayıb gəlməkdədir. Həyatın bütün sahələrində qədim türk ənənələri, qədim Şərqi xalqları (ən əvvəl samilərə və hind-fars xalqlarına məxsus olan) ənənələri və rus (tarixən əvvəllər azacıq Avropa, sonralar yalnız rus) ənənələri öz möhürünü vurmuşdur və azərbaycanşünaslığın hər hansı probleminin müzakirəsində və həllində hər üç ənənənin müxtəlifliyini, orijinal xüsusiyyətlərini, habelə qarşılıqlı təsirini, bu təsirin doğurduğu nəticələri aydınlaşdırmaq gərək olur. Bu cəhət bəzi başqa xalqlarla müqayisədə Azərbaycan xalqının ədəbiyyatını, dilini, tarixini, psixologiyasını, etnoqrafiyasını tədqiq etmək işini ən azı üç qat çətinləşdirir.

Qeyd olunan üç ənənə azərbaycanlıların bir xalq kimi təşəkkülü ilə bağlı və bu təşəkküldən sonra meydana gələn təsir göstərən amillərlə əlaqədardır. Bu təşəkküldən qabaqkı minilliklər ərzində davam edən formalaşma prosesində ən müxtəlif qədim xalqlar və tayfalarla rəngarəng ünsiyyət nəticəsində təfəkkürümüzdə çox uzaq xalqlarda olan görüşlər, baxışlar, ənənələr birlikdə mövcud olub yanaşı yaşamaqdadır. Odur ki, çox asanlıqla qədim azərbaycanlıların həm dünyanın ən qədim xalqlarından hesab edilən şumerlərlə, həm dravidlərlə, həm bir sıra Amerika hinduları ilə dil, həm də bir sıra adət-ənənə, yaşayış tərz, folklor və s. baxımından qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilə bilər.

İlk baxışda belə təəssürat oyana bilər ki, müxtəlif istiqamətli görüşlərin (türk-Şərqi-Qərb) bir yerdə cəmlənməsi zənginlik yaradır, inkişafa təkan verə bilər. Əlbəttə, belə proses onda mümkün olardı ki, hər sonrakı görüş əvvəlkinə əlavə olub, onu

zənginləşdirsin. Məsələn, ruslar da tarixən ən müxtəlif xalqların güclü mədəni-iqtisadi təzyiqinə, təsirinə məruz qalıblarsa da, əslində, bu təzyiq və təsirdən yaxşı da faydalana biliblər. Müxtəlif xalqlara məxsus ən müxtəlif motivləri özləşdiriblər. Olsun ki, bu işdə əhalinin sayı məsələsi də az əhəmiyyətli deyildir.

Bizim tariximizdə hər sonrakı təsir, təzyiq, görüş əvvəlkinə əlavə olunmayıb, onu rədd edib, tamamilə zidd olub. Xalqın əvvəlki təfəkkür tərzini dəyişmək (və ya buna cəhd göstərmək) isə, ümumiyyətlə, təfəkkürə amansız zərbədir. Normal axınla yaşayan, inkişaf edən ümumxalq görüşlərinə vurulan qəfil, gözlənilməz zərbələr xalqı keçmişindən, mahiyyətindən və deməli, mənəvi var-dövlətindən ayırır, onu cılızlaşdırır, acizləşdirir. Çünki əvvəlki görüşlərin, mənəvi zənginliyi əlindən alınan xalq həməsrə olan digər (heç olmasa qəsbkar) xalqlarla ayaqlaşa bilmir, bütün sahələrdə geriləyir.

Müxtəlif görüşlərin çulğışması nəticəsində yaranan müxtəlifliklərin, hərə-mərəliyin mənfi nəticələri dil və ədəbiyyatımızın tarixində öz mənhus təsirini göstərmişdir. Bu vaxta qədər, məsələn, Məhəmməd Füzulinin (digər görkəmli klassiklərimizin) dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılmamasına səbəb XVI əsrdə Şərqi, hazırda isə Avropa poetikasının (anlayışlarının, terminlərinin, görüşlərinin) təfəkkürümüzə hakim olmasıdır.

Əlbəttə, burada tarixi kəsimin də təsiri özünü göstərir, Füzulini bizdən dörd yüz illik məsafə ayırır. Keçən qərinələr ərzində yeni-yeni nəsillərin dünyaya baxışında başqa-başqa çalarlar olmalı idi və olmuşdur. Füzuli dövründə üslubiyyat poetikadan ayrılmamışdı. Deməli, Füzuli üslubunu indi də tədqiq edərkən bu cəhəti nəzərə almaq zəruridir. Onun üslubi-poetik xüsusiyyətləri bir vəhdət təşkil edir və vəhdətdə də araşdırılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, klassik türk şeirinin poetikası yazılmamışdır. Ərəb və fars şeirinə məxsus terminlər və terminoloji sistemlərlə də kifayətlənmək mümkündür deyildir.

Yüzlilliklər boyu Şərqdə bədii söz nəzəriyyəsinə bədiyyat elmi (poetika) deyilmiş, bu elm aşağıdakı üç tərkib hissəsindən

ibarət hesab edilmişdir:

a) bəlağət elmi (ritorika),

b) mənə elmi (mənalər haqqında elm, obrazlar haqqında elm),

c) bəyan, bəyan elmi (üslubiyyət).

İstər bu göstərilən sahələr, istərsə də onlara daxil olan anlayış və kateqoriyalar tam dəqiqləşdirilmədiyindən klassik poetikada çox böyük dolaşlıqlar, bir-birini inkar edən saysız-hesabsız mülahizələr vardır ki, bütün bunların araşdırılması özlüyündə çox vacibdir. Məsələn, demək olmaz ki, XX əsrə qədər müstəqil bir üslubiyyət (bəyan) elmi var idi. Üslubiyyət elmi dilçilikdən, tənqiddən, ədəbiyyatşünaslıqdan təcrid olunub fərqləndirilməmişdi. Odur ki, Füzulinin, habelə hər hansı sənətkarın üslubundan bəhs edəndə mütləq daha bir sıra poetik məsələlərə diqqət yetirmək lazım gəlir.

FONETİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Görkəmli söz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlədikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə heç zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirlərində fonetik xüsusiyyətlərin müxtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqə tutur. Dilin səs sisteminin, müxtəlif fonemlərin (klassik şeirdə həm də hərflərin) üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən elm fonetik üslubiyyat və ya fonika adlanır.

Müasir dövrdə bədii söz, obraz problemi informasiya nəzəriyyəsi baxımından öyrənilir və uğurla həll edilir. Bu problemin tədqiqatçılarından birinin dediyinə görə, «obrazlı sözlə verilən informasiya sözlərin yalnız leksik mənalınının qarşılıqlı əlaqəsi əsasında meydana çıxır, bu informasiyanın yaranmasında habelə həm fonik xüsusiyyətlər, həm ritm-melodiya, həm də sözlərin daxili formaları iştirak edir»¹.

Füzuli şeirinin yüksək dərəcədə bədiiliyini təmin edən xüsusiyyətlərdən biri məhz fonikadır.

Aşağıdakı misalda ustad sənətkar eyni sözə bir səsin ixtisarına isnadən metaforik əsasda güclü təzad yarada bilmişdir. Eyni sözün variantları semantik ziddiyyət təşkil edir.

Nofəlin hədəsinə qarşı Leylinin atası belə deyir:

Laf ilə *qılıcdan* vurmağıl dəm
Kim var bizim *qılıncımız* həm.

Başqa sözlə: Sizdəki *qılıcdır*, bizdəki *qılınc*. Bir «n» səsi nə qədər semantik sanbal qazanmışdır.

Habelə *yüngül* sözünü daxili forma baxımından da yüngül-

¹ В. А. З а р е ц к и й, Семантика и структура словесного художественного образа. Тарту, 1966, сәh, 14.

ləşdirmək üçün müəllif onu «yünül» şəklində işlədir. Sanki sözün forma və məzmunu (mənası) arasında ideal bir mütənasiblik yaranır.

Nola dərşəm qədr ilə əfzun Məsihadən səni,
Yerü göy mizan olub fərq olmuş ağırdan *yünül*...
Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
Əmma nə deyim ikən *yünülsən*...
Səndən olur *yünül* ağır başlar...

Belə qüdrətli qələm sahibi olduğuna görədir ki, Füzuli şeirinin fonik xüsusiyyətlərinin tədqiqi çox böyük aktualıq kəsb edir.

Elmi dilçilik meydana gələnə qədər Şərqdə də, Qərbdə də həm bədii, həm də elmi yazılarda səs və hərflərin simvolizminə böyük əhəmiyyət verirdilər, sözləri istədikləri şəkildə hissələrə bölüb mənalandırırdılar.

Göstərilirdi ki, *sən, siz* dedikdə dodaqlar yana açılır, *mən, biz* dedikdə dodaqlar yana açılmır, nəfəs içəridə qalır (latınca *vos—nos*, rusca *вы—мы* sözlərində də vəziyyət belədir).

Füzuli şeirində eşitmə yolu ilə alınan estetik informasiya ilə yanaşı, görmə yolu ilə alınan estetik informasiya mühüm dəyərlilik kəsb edir və bu baxımdan onun şeirlərində əlaqədar (məzmun, forma, funksiya, mövqe baxımından əlaqədar) vahidlərin imla bənzərliyi də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

اولولر سندن يتعه سه اكراه
اولور النبته عاسي و گمراه

*Ulular səndən etməsə ikrah
Olur əlbəttə asi və gümrah.*

Beytin misralarının müvafiq yerlərində (ilk və son sözlər) gələn vahidlər müasir orfoqrafiyada bir-birindən nə qədər uzaq

olsa da, ərəb hərfləri ilə imlada o qədər bir-birinə yaxındır. Nəzərə alsaq ki, Füzuli irsi yazılı ədəbiyyat nümunəsidir, onda bu problemin mühüm əhəmiyyətə malik olduğu aydınlaşar.

Azərbaycanda XVI əsrə qədər iki şeir növü—klassik şeir və xalq şeiri müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edib gəlirdi. Bunlardan birincisi yazılı, ikincisi şifahi ənənəyə malik idi. Odur ki, bu dövrdə klassik Azərbaycan şeiri yazılı, xalq şeiri şifahi ədəbi dil nümunəsi kimi qəbul edilir. Böyük Füzuli bu iki müxtəlif səciyyəli ədəbi dil nümunələrinin vəhdətini yarada bildi və beləliklə də, əslində, ədəbi-bədii dilimizin banisi oldu.

Füzulinin ədəbi dil tarixində ən böyük tarixi xidməti elə bu olmuşdur: yazılı klassik şeir ilə şifahi xalq şeirinin vəhdətini yaratmaq. Füzuli üslubu bu imtizaqın nəticəsidir. Füzuli şeirində klassik Şərq poetikasına xas məqlub (hərflərin möcüzəsi) ilə türk xalq şeirinə xas alliterasiya (səslərin möcüzəsi) bir vəhdət təşkil edir, birlikdə təzahür edir. Habelə təcnis də daha çox fonetik səciyyəsi ilə fərqlənir. Əlbəttə, təcnisdən (və onun bir növü olan iştiqaqdan) fonetika bölməsində bəhs açmaq tamamilə müəyyən şərtlərə görə mümkün ola bilər. Bu hal sözlərin xarici səs cildinə daha artıq diqqət yetirməkdən irəli gəlir. Əgər alliterasiya üçün eyni mikromətdə iki və daha artıq sözün iki və daha artıq səslərinin eyniliyi əsas hesab olunursa, təcnis təşkil edən vahidlərin, adətən, bütün səslərinin eyniliyi zəruri şərtidir.

I. Bir hərfin möcüzəsi

(Füzuli şeirində məqlub)

Füzulidən yazmaq və Füzuli sehrinə tutulmamaq, Füzuliyə əsir olmamaq çox müşküldür. Şair də, alim də, tənqidçi də, tarixçi də, psixoloq da, filosof da, təbiətşünas da, təbib də— hamı, Füzuli sözünü görən, dinləyən hər kəs bu ulu cadugərin sehrinə düşür, təsirindən yaxa qurtara bilmir. Halbuki hər bir tədqiqatçı

öyrənilən predmetə obyektiv yanaşmağı bacarmalıdır. Bəlkə Füzuli əsərinə düşməyin özü obyektiv zərurətdir və bu əsərin şirinliyi, zövqü insana daha çox gərəklidir?

Nə qədər ağır, çətin olsa da, Füzuli üslubunu araşdırarkən çox sadə, adi sözlərlə ötüşəcəyik, gurultulu və təmtəraqlı ifadələr işlətməkdən vaz keçəcəyik. Bütün yüksək, ali sözləri Füzuli işlədib, bunların xıltı bizə qalıb. Biz də bu xıltıla kifayətlənirik.

Çox da təmtəraqlı təsir oymayan, adi, orta səviyyəli beytlərindən biri budur.

Yer tutam derdi könül nalə ilə kuyində,
Yetmədi bir yerə hər necə ki, əfğan etdi.

Psixolinqvistik təcrübələrdən də məlumdur ki, insan ən əvvəl dil vahidlərinin xarici cəhətini—səs tərkibini qavrayır və yalnız bir müddət sonra məzmunu, mənanı dərk edir. Füzulinin beytində də ən əvvəl ahəngdar səs topluları insanı məftun edir: *yer-der-bir-yer-hər, yer-yet, nalə-ilə, yet-et* və s. Özü də bu musiqililik yaradan səs komplekslərinin düzümündə, bir sistem, nizam nəzərə çarpır: bənzər səs topluları a) yanaşı gəlir (*nalə ilə; bir yerə hər*); b) beytdə şaquli baxımdan yanaşdırılır (ilk sözlər: *yer-yet*); c) misrada üfüqi baxımdan əlaqələndirilir (ilk və son sözlər: *yet-et*); ç) bir tələffüz vahidində birləşdirilir (*yer tutam derdi*) və s.

Füzuli şeirində fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də bir hərf ilə fərqlənən sözlərin eyni (misra bəzən də beyt, bənd) daxilində müxtəlif şəkildə yer tapmasıdır, beləliklə də, ahəngdarlıq, musiqililik əldə edilməsidir, Füzuli şeiriyyətini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də budur. Elə buna görədir ki, adətən, eyni söz öz ahəngdar ekvivalenti ilə birlikdə özünü göstərir. Məsələn, harda *mar* işlənirsə, ardınca *mur* (və ya əksinə) gələcəkdir.

Kəfğanə gətirdi *marü muri...*

Həmsöhbəti *murü həmdəmi mur...*

Həmsöhbəti *murü həmdəmi mar...*

Və yaxud, harda *dövr* varsa, orda *cövr* gəlir:

Dövr cövründən şikayət edənə aşiq demən...

Dövr cövründən imiş növheyi-ney, naleyi-dəf...

Dövr cövrün gör ki, nüzhətgahi-əhli-zövq ikən...

Cəm könlün *dövr cövründən* pərişan olmasın

Hər kimin kim *dövr cövründən* dili-naşadı var..

Klassik poetikada bir hərf fərqi ilə ayrılan belə sözlər məqlub adlanır. Ümumi mənası «çevirmək» olan bu söz terminoloji mənada «bir hərfi çevirmək (dəyişmək)» deməkdir. Müasir mənada inversiya, metateza, proteza, eliziya hadisələrinə uyğun gəlsə də, bu fakt dil-fonetika baxımından deyil, üslub-poetika baxımından araşdırılıb qiymətləndirilməlidir. Odur ki, «çevirmə» anlayışına tam uyğun gəlsə də, hələlik ənənəvi məqlub terminini işlətməyi məqbul görürük. Avropa poetikasında məqlub anlayışını yunanca «palindrom» termini ilə bildirməyə daha çox meyl edirlər. Klassik ədəbiyyatımızda həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində məqlub hadisəsinə rast gəlirik. Lakin əsərlərinin bədii kamilliyi ilə seçilən Füzuli bu hadisədən hər kəsdən daha artıq, daha çox ustadcasına istifadəsi ilə fərqlənir. Məqlub söz kökü ilə əlaqədar hadisə hesab olunur və hər hansı şəkilçinin hər hansı rolu nəzərə alınmır. Odur ki, şəkilçilər nə qədər çox və müxtəlif olsa da (müvafiq sözlərin kökündə məqlub olub-olmadığına diqqət yetirilməlidir. Bir misrasında Füzuli yazırdı:

Yeydürür meyhanədə bir cam vermək bir gözəl...

Bu misranın ilk iki sözünün kökü arasında (*yey-mey*) məqlub vardır. Məqlub yalnız sözün kök və əsası ilə əlaqədardır.

Məqlub Füzuli şeirində ən geniş yayılmış və ən çox istifadə olunan poetik-üslubi vasitələrdəndir. Şairin farsca qəzəllərində də məqlub hadisəsinə aid istənilən qədər misal göstərmək olar və bu, həmin əsərlərin tərcümələrində də müşahidə edilir:

Dünyaya gəlmişik, qəm ilə həmdəm olmuşuq,
Qəm aşınası dəhirdə biz hər *dəm* olmuşuq...

Dudi-ahımdan əgər xof eyləyərsən, nitqə gəl,
Əfni dəf eyləməkdir çarə əfsun eyləyə...

Bununla belə, gətirəcəyimiz bütün nümunələr müəllifin ana dilində yazılmış əsərlərindən alınmışdır.

Qədim ərəb və fars poetika kitablarının bəzilərində məqlub heç yada salınmır. Bu baxımdan da böyük Füzuli dilinin özünəməxsusluğu diqqəti çəkməyə bilməz.

Dahi sənətkarın irsində məqlub ilə əlaqədar aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir.

1. Əvvəlki sözün ilk hərfini dəyişməklə, başqa hərflə əvəz etməklə işlənən söz məqlub təşkil edir. Əslində məqlubun bu növü metaqram adlı söz oyunundan başqa bir şey deyildir. Lakin bu söz oyunu söz sənətində çox güclü bədii-estetik vasitə kimi təzahür edir.

Məqlubun bu növü Füzuli irsində daha geniş yer tutur. İlk hərfin fərqlənməsi ilə seçilən iki söz mənaca da az-çox əlaqədar olduqda əlverişli bədii vasitəyə çevrilir və adətən, bir sintaqmda (qoşa söz kimi, izafət kimi, söz birləşməsi kimi, həmçins üzvlər kimi və s.) çıxış edir. Məsələn, eyni mikromətdə müxtəlif şəkillərdə və funksiyalarda *zövq* və *şövq* sözləri məqlub təşkil edir.

Bir *şövq* ilə *zövqdən* deyil dur...
Artır mənə *zövqü şövqi*-Leyli...
Şövq ilə həmişə *zövqum* artır...
Zülali-*zövq şövqün* təşneyi-didar olandan sor...
Ey xoş ol sərməst kim, könlündə *şövqü zövqdən*...
Dəxi *zövqi-vüsali*-dust *şövqin* istəsin məndən...
Məsti-*zövqi şövqinəm*, birdir yanımda var, yox...

Söz önündən bir hərfin əvəzlənməsi ilə (samitin samit ilə, saitın sait ilə) meydana gələn məqlub hadisəsi daha çox birhecalı sözləri əhatə edir.

Dünü gün mən bilirəm kim nə çəkirlər onlar...
Bu *həm* bir *qəm* ki, el tənindən əfqan eyləmək olmaz...
Qəmi-pinhan məni öldürdü, bu *həm* bir *qəm* kim...
Var yüz min *qəm*, bu *həm* bir *qəm* ki, yox qəm-xarımız...
Dili-zarımızda nə kim *var*, bilibdir, bilirəm...
Bu rövşəndir ki, *nəm* ayinədən jənkər *kəm* *olmaz*...
Məskən etmiş *yar mari*-zülfi çeşmim rəxnəsin...
Yar hali-dilimi *zar* bilibdir, bilirəm...
Etməşəydi sitəmi *yar*, Füzuli, məni-zar...
Güli-xəndanə sordum, *xarə yar* olmaq zərər verməz...
Nola *gər* quesa miyanın kəməri-*zər* küstax...
Ey Füzuli, *zəhri-qəhrilə* doludur tasi-çərx...
Verdi rəhlətdən xəbər *muyi-səfidü ruyi-zərd*...
Həm ver mənə *qəm* yemək xəyalı,
Həm aləmi *qəmdən* eylə xali...
Bir *pak* idi ki, bu ərseyi-*xak*...
Məcnun dedi: «Əhli-*hal* olur *lal*...»
Zar ağladı öylə kim, *həm* ol *dəm*...
Məhbub *həm* istəsən *kəm* *olmaz*...
Üzrünü bəyan edib *həm* ol *dəm*...
Min *qəm* mütəvəccih ona hər *dəm*...
Qeyr ilə hər *dəm* nədir *seyri-gülüstan* etdiyini...

Eyni mövqə və funksiyalarda habelə ikihecalı vahidlərin sıx-sıx işləndiyi nəzərə çarpır.

Sən gənci-*nəhan*, *cəhan* tilismin...
Faş eylə *cəhanə* bir *nəhan* gənc...
Mən xərabə-*babeyi*-safu üzəri-*sadəyəm*...
Nə görər əhli-*cəfa* məndə *vəfadən* qeyri...
Bu kim məndən *çəfa* kəm eyləməzsən həm *vəfadəndir*...
Çün *çəfa* mötədiyəm, bilmən nədir mehrü *vəfa*...
Eylə üşşaqə *çəfalar* ki, *vəfalar* görəsən...
Aşiqin dərdinə *timar* etsələr *bimar* olur...
Mən *xəstəvü bəsteyi-əyaləm*...
Güldü gül, açıldı nərgis, lalə doldu *jalədən*.

Bir sıra hallarda çoxhecalı sözlərdə də məqlub hadisəsi müşahidə edilir.

Mənə eşqü *məlamət* yey gəlir səbrü *səlamətdən*...

Buraya qədər eyni bir misra daxilində özünü göstərən məqlub hadisəsindən bəhs olunmuşdur. Demək lazımdır ki, məqlub beytlərdə də, bütöv mətn parçalarında da təzahür edir və bu zaman həm bədii-ekspressiv, həm də əlaqələndirici-konstruktiv funksiya qazanmış olur.

Ol qövm *həm* oldular xəbərdir,
Cəm eylədilər sipahi-xunxar...
Mükəddər xatirimdən qılmadı bir kimsə *qəm* dəfin,
Səfadən *dəm* vuran həmdəmləri əhli-riya gördüm...
Bu həm məni-*zardən* betərdir,
Avarəvü *xarü* dərbədərdir...
Kəsdı mən şiftədən *əhli-səlamət* yolunu,
Bəs ki, ətrafıma *cəm* oldu *məlamət* daşı...
Ey *səlamət* əhli, ol rüxsarə baxma, zinhər,
Etiraz eylə *məlamətdən*, məni-rüsvayə bax...

Gər görməmək dilərsən rəsmi-cəfa, Füzuli,
Olma vəfayə talib dünyayi-*bivəfadə*...
Səngi-*mələmət* ilə çəkin çövrəmə həsar,
Əşkim fənayə verməsin *əhli-sələməti*...
Əql irşadilə bulmaq *kam* mümkündür, vəli
Dami-rah ol həlqeyi-zülfü-müənbərdir mana...
Hər tərəf yüz *qəm* həlakim qəsdin etmiş, tanrıçün
Bir *dəm*, ey gözdən axan xünabə, qıl pünhan məni...

Məqlubun bu növündə, təbii ki, samitlər, onların əvəzlənməsi əsas rol oynayır. Bununla belə, saitle başlanan sözlərdə də həmin hadisə özünü göstərir.

Ey Füzuli, çək *ayaq* ol bəzmdən, ya çək *əyaq*..
Füzun olduqca *eşqim*, gərm olur *əşkim* gözüüm içrə...
Sanma kim bülbul *açar uçmağa* balü pərinini...
Ləlin ətrafında xəttindən könül *eymən* degil
Etimad olmaz yeni *ıymanə* gəlmiş kafərə...
Cigərim odunu nihan ikən, *elə* zahir etdi mürur *ilə*,
Görəyim yerə keçə abi-çəşmi-təri-şərarəfəşanimi...
Əzm *eylədi öylə* kim kəbutər...
Öylə rəviş *eylə* ki, həmişə
Gərçi adın ola dildə məzkur,
Görmək səni ola qeyri-məqdur.

Söz önündən bir hərfin əvəzlənməsi ilə meydana çıxan məqlub misralararası (beytdaxili) daxili qafiyə yaratmaqda və beləliklə, ahəngdarlıq əldə edilməsində əvəzsiz vasitədir və elə buna görə də yüksək səviyyədə söz duyğusuna malik böyük Füzulini daha çox cəlb etmişdir. Daxili qafiyə təşkil edən məqlub həm də tam müvazilik yaratmağa yardım edir.

Leyli—*məhi*-asimani-həşmət,
Məcnun—*şəhi*-kişvəri-mələmət

Leyli—*səfi-əhli-hüsn əmiri*
Məcnun—*səri-kuyi-qəm fəqiri...*
Leylidə *kəmali-hüsn* ilə zövq,
Məcnunda *cəmali-Leyliyə* şövq.

II. Əvvəl gələn sözün önünə bir hərf əlavə etməklə düzəldilmiş söz məqlub təşkil edir. Adətən, əvvəlki söz saitle başlanır.

Fərz oldu bir *əzmə cəzm* qılmaq...
Sındırmağa *əhdi cəhd* qıldı...
Kim, *eyblidir* bu da məni-*cəyb...*
Hər nə təzvir etsə *əhli-cəhl* ona olmaz səbat...
Zülməti-zülfün giriftarı dəm *urmaz nurdən...*
Nola hər saət *od* üstündə durarsam *dud* tək...
Bilərdim səndə həm var ol həva kim, məndə var *ey ney.*
Ki, gəda *ahı* əsər eylər olur *şahlərə...*
Ahim ki, ləhzə-dəhzə *rahi*-asiman tutar...
Ah kim olmadı ol *mahxəbər*dar hənuz...
Oldu əbri-dudi-*ahim* pərdeyi-rüxsari-*mah...*
Ahim, *ey mah*, üşşəğin yetirmə göylərə...
Aqibət *ahim* mənim ol *mahə* təsir etməsə...
Ah kim, almaz cəmalından ol *mah* niqab..

Bu məqlub növünün də komponentləri beytin müxtəlif misralarında çıxış edə bilər.

Nə tütündür ki, çıxar çərxə, dili-*zarə* məgər
Hicr dağını urur lələ *uzarım* bu gecə...
Ey Füzuli, odlara yansın būsati-səltənət,
Yeydir ondan, haq bilir, bir guşeyi-külxan mana...
Üz vurdu üzünə qıldı əfqan,
Göz sürdü gözünə oldu giryən...

III. Əvvəl gələn sözün önündən bir hərf atılmaqla düzəldilən söz məqlub təşkil edir. Bu məqlub növü irəlidə qeyd olunan ikinci növün əksi kimi təzahür edir. Odur ki, nümunələrdən də göründüyü üzrə, irəlidə *ah-mah* tipli qarşılaşdırma özünü göstərsə, bu üçüncü növdə əksinə, yəni *mah-ah* qarşılaşdırması əsas olur.

Rəhm et, ey *məh*, məni-dərviş çəkən *ahlərə*...

Başqa misallar:

Hənuz *bulmadı ol* sirrə ehtimali-vüzuh...
Tərki-*mey* etdin, ey könül, əyyami-gül gəlir...
Mənə həm cəzmdir ol *əzm*, mən həm qalmazam andan...
Sayə salmış *ayə* ol keysuyi-ənbərsayə bax...
Rəna qədi *bəstər istər* oldu...
Dəlili-*cəhldir* eşq *əhlinə* surətpərəst olmaq...
Yar həmsöhbətim olmazsa, Füzuli, nə əcəb,
Özünə söhbətimi *ar* bilibdir, bilirəm...
Gör aşiq *isən sən* ey cahangərd...
Düşdü *güzar* ol səmən *üzərə*...
Ey güli-*tazə* rəva görmədim *azar* sana...

Burada səhv etmirik. *Tazə (taza)* sözündən sonra *rəva* gəlir və onun ilk səsi *r* tələffüzdə əvvəlki sözə qoşula da bilir və beləliklə, düzəldilən «*tazar*» tərkibi sonra gələn «*azar*» ilə məqlub təşkil edir.

Aşağıdakı nümunədə alliterasiya əsasında birləşən qoşa sözlərin hər iki komponentində məqlub hadisəsi eyni zamanda özünü göstərir və belə sözişlətmə yüksək sənətkarlıq məharəti, uğurlu tapıntı kimi xüsusi heyranlıq doğurur.

Xofvi-xətadə müztəribəm, var ümid kim,
Lütfün verə bəşarəti-afvu *ətə* mana...

IV. Əvvəlki söztün son hərfi dəyişməklə, başqa hərflə əvəz edilərək məqlub düzəldilir.

Mən *xar* mizacü *xak* xuyəm...
Təkyəgəhi *xakü* bəstəri *xar*...
Ey *xak* büsatü *xar* bəstər...
Qılmasın *sərf* zər ol *sərvqədü* siməndam...
Ol güli-*rənayə* bu *rəng* ilə bildir halimi...
Tənə daşdır *sənə*, səngi-məzarımdan saqın...
Rəvaci-*nəqd nəqşi*-sikkədəndir, nola qədr etsə
Mənə el, cismi-üryanımda *nəqşi-buriya* görgəc...
Sirri-*qeybi* nə bilir kimsə xudadan *qeyri*...
Nöqsən ola *canü cahə* hasil...
Saqi, yenə qəsd-i-*can* edər qəm,
Ver *cam* ləbaləbü dəmadəm...
Yox kimsədə tabi-*tiği-tizim*...
Dibaçeyi-*namə nami* məbud...
Ol *əsrədə* var idi *ərəbdə*
Bir mütəbər *əslədə*, nəsəbdə...
Əqlü səbrü *dilü din* getdi bahəmdullah kim...
Ərzi-rüxsar et bu gün, ey məh, *güm* olsun göydə *gün*...
Tiz çəkməzsən *cəfa tiğün* məni öldürməyə...
Kargər *düşməz* xədəngi-təneyi-*düşmən* mana...

Diqqət edilsin ki, «kargər düşməz» ifadəsi yalnız Füzuliyə məxsus okkazionalizmdir. Bu ifadənin törəməsi bədiilik tələbinədən irəli gəlmişdir. Qafiyə kimi işlənən «düşmən» üçün ana dili feili ilə (düşməz) məqlub düzəldilir. Bu feil üçün də «kargər» obyekt seçilir.

Son hərfi ilə fərqlənən məqlub misraəni güclü mövqedə təzahür etdikdə daha qabarıq tərzdə nəzərə çarpır.

Hər ləhzə düşərsən iztiraba,
Həm atəşə qərqsən, həm abə...

*Hər necə ki, xarü xakisarəm,
Həm şafqətinə ümidvarəm...*

V.Əvvəlki sözün sonundan bir hərf atılmaqla məqlub düzəldilir.

*Dürcü-düri-şahvarım, ana...
Dürcdən dürlər tökərsən eyləsən izhar ləfz...
Tən dürcünədir düri-rəvanım...
Mətai-nəngdən ari, libasi-ardən urəm...
Dün sayə saldı başıma bir sərvü-sərbülənd...
Çün dürcdən aldı dürrü-məknun...
Sərv qamətlərə qəti səri-rah etmə dəxi
Nola gər meylim bu rəng ilə meyi-külfamədir...
Dibaçeyi-namə nami məbud...
Qıla peymaneyi-gərduni cəvahir peyma...
Çək, səbuhi, sübh nəqqaşınə ərzi-ariz et...
Mən dürcəmü sən düri-şəbəfruz...
Məni risva görüb eyb etmə, ey naseh ki, məzurəm...
Canibi-ləlini tut, ey könül, et can ilə bəhs...
Etdin gərəyin gər az, gər çox
Bir nəsnə gərəkli yox ki, ol yox..
Bir səbzəyə səbz xərgəh urmuş,
Meh səhni-çəməndə halə qurmuş...
Ənvai-şəcərdə bərgi bər yox...
Həm bərg verərdi şaxi, həm bər...
Şəmi-rüxsarın nihan tut çeşmeyi-xurşiddən,
Nuri-çeşmim, ehtiraz eylə yaman gözdən, yaman...*

VI.Əvvəlki sözün sonuna bir hərf əlavə etməklə məqlub düzəldilir.

*Derlər gülə xar, lələ xarə...
Füzuli, çəkmə yarın oxların hər ləhzə yarəndən...*

*Gərđi-rahin əzmi-gərdün etdi kim, bu qədr ilə...
Ey Füzuli, mah nisbət məhv qıl varın təməm...
Bilməzəm xalın xəyalın qanda təsvir eyləyim,
Dağdən bir yer tənü canımda xali qalmaq...
Onun tək kim pərişanlıq ziyasın artırır şəmim
Mənə cövrün ziyad olmaq, sənə meylim Füzun etdi...
Çün gəldi razi-dil bəyanə
Oldu ona razi, ata-anə...
Cahil ikən el, kəmalı-elm bəs bürhan sana...
Dur istəmən zəmini, mey sayəsın başımdan,
Torpaq olanda, yarəb, düirdi-mey et qübarım...
Ey Füzuli, rəhi-şərini tut ol rəhbərin,
Bu təriqilə zələlətdən özün eylə rəha...
Alii alayə sarıb səbzədə pünhan etdin...
Əşki rəvanimə el cəm oldu, var ümidim
Kim, ola varə-varə camiyyətim ziyadə...
Heyrani-mahi-ruyin xürşidə mehr salmaz...
Gər aşiq isən sən ey cahan gərd...*

VII. Əvvəlki sözüün daxilində iki hərf yerlərini dəyişərək bir-birinin yerində işlənməklə məqlub düzəldilir.

*Hər ərsədə hər əsər ki gördüm,
Sənsən deyib ol əsər yügürdüm...
Ruxi-safi meyi-safında səfadən qeyri...
Kamili-eşqəm dəxi özgə kəmalı neylərəm...
Fələk həm ol gecə bulmuş səfa ki, sufi tək...
Xəbərsiz yarimi hali-xərabimdən xəbərdar et...
Ey Füzuli, bizə təqdir qəm etmiş ruzi,
Qılalım səbr, nədir çarə rizadən qeyri...
Məbuduna ərz qıldı razım...
Qıldı gözün əbrvəş gühərbar...
Göstərdi güzar gürrü peygan...
Məndən təmə etmə fikri-saib...*

VIII. Əvvəlki söztün daxilində bir hərf başqası ilə əvəz edilməklə məqlub düzəldilir.

Tövrümə zahid əgər *surətdə* eylər etiraz,
İxtilat etsəm, onu şərməndə eylər *sirətim*...
Eşq *ərbabi*-vəfadən zayıf etmiş mehrimi,
Fəqr əsbabi-ələyiqdən götürmüş rəğbətım...
İltimas eylərdi kim *aləmdə Adəm* olmasın...
Nişə *məhrəm* eylədin şəmi məni *məhrum* edib...
Mən həm *ruh* fəza *rahi* tökəm sağərə kim...
Tək alıb ələ gümüş sürəhi
Zər sağərə *ruhbəxş rahi*...
Hakimi-*təqdirdən təğyiri*-fərman olmasın...
Söylə kim mümkünmüdür *təğyiri-təqdiri* xuda...
Narə nədən oldu *nur* lazım...
Arayışi-səbzədən *zəmanə*
Bənzətədi *zəmini* asimanə...
Kuh *fəryadi*-sədasın verdi *Fərhadın* demin,
Nəqşi-Şirindir, verir avaz, olub fəryadrəs...
Qətreysi-əşkim *qətəri* sinə çakindən girib,
Tən evinə tişrədən bari-*qəmü* möhnət çəkər...
Həmdəmlərə razın açdı Novfəl,
Kim:—«Müşkil *halımı* qılın *həl*»...
Əfğan *çəkib* etdi xırqəsin *çak*...
Sən zinəti-hər *gili*-zəminsən,
Gül kimi lətifü nazəminsən...
Hər guşədə hər *kim* aldı bir *kam*...
Meydə *təşviri*-hərarət, neydə *təsviri*-səda...
Ya nəbi, lütfün Füzulidən *kəm* etmə ol zaman
Kim olur təslim miftahi-dəri-qüfran sana...
Allah, allah, *kam* alan *kimdir*, çəkən *kimdir* təəb...
Füzuli, ayrı düşdün *yardən*, səbr etməyə *yer* yox...
Əşar bulub kəsadi-asar...
Dönə-dönə gərçi bidad etdi çərxi-*dun* mana...

Müxtəlif üslubi-poetik tələbata müvafiq yazıldığından ki, Füzuli irsində sanki sözlər, ifadələr bir-birinə təhkim olunur, bir qayda olaraq bir söz işləndikdə onunla semantik və (daha çox) poetik bağlılığı olan digər söz də həmin mətndə özünə yer tapır. Söz sözü çəkir, şeirə gətirir. Məsələn, Füzuli şeirlərində *şam* və *şəm* sözləri, adətən, məqlub məqsədi ilə bir vahiddə işlədilməli olur.

Şəmi-şəmi-firqətəm, sübhü-vusali neylərəm...
Şam şəmi-bəzm olub, ayrıldı məndən yar sübh...
Şam ərz etdin rüxün, şəmi əritdi infial...
Şamlar əğyar şəmi-bəzmgahı olmağıl...

IX. Əvvəlki sözün daxilinə bir hərf əlavəsilə məqlub düzəldilir.

Bilmişlər idi ki: hüsni-göftar
Qədrim qədərincə məndə həm var...
Zövqi-didarilə dildarın yox etdim varimi...
Sanır zahid özün *xali xəyalından*, qələtdir bu...
Təriqi-fəqr tutsam *təb tabe*, nəfs ram olmaz...
Kəm qılma nəсібimi, *kərəm* qıl...
Bir *zeybli Zeynəb* adlı yara...
Hər *badə* ki, sənsiz içirəm bəzmi *bələdə*...
Yandırır *canım*, *cahansuz* etmə bərqi-ahimi...

Məqlubdan bəhs edərkən ərəb əlifbasını və bu əlifba əsasında sözlərin orfoqrafiyasını göz önündə tutmaq lazımdır. Çünki Füzuli şeirində geniş yer tutan məqlub növləri müasir orfoqrafiyada heç cür məqlub hesab edilə bilməz. Məsələn, Füzulinin müxtəlif əsərlərində fars dilinə məxsus *sud*, (*ərəb sözü*)(qazanc, fayda, mənfəət) ilə ərəbcə *sövda* (*ərəb sözü*) (1. eşq, məhəbbət; 2. həvəs, arzu, istək; 3. alver, alış-veriş) sözləri imlada söz sonunda bir əlif ilə fərqlənir. Müasir yazılışda isə bu sözlərin ara-

sında üç hərf fərqi vardır. Belə faktlar, məsələlər, problemlər isə çoxdur. Yuxarıdakı sözlərin məqlubuna aid nümunələr də çoxdur.

Eşq *sövdasında sud* etdin mətai-vəslədən...
Müjdə ki, müyəssər oldu məqsud,
Sövdə ilə axır eylədin *sud*...
Ömr nəqdin *sud sövdasında* zayə qılma kim...
Qılmaq olmaz *sud sövdədə* yaman ortağilən...
Başda bir sərv-i-səmənber vəslinin *sövdası* var,
Sud qılmaz bağiban nəzzareyi-gülşən mana...
Sud istəmə *sövdəyi-qəmi-eşqdə* hərgiz...

Yaxud, aşağıdakı beytdə işlənmiş *xal* və *xəyal* sözləri ərəb əlifbasına görə bir hərf ilə fərqlənilirlər.

Bilməzəm *xalın xəyalın* qanda təsvir eyləyim,
Dağdən bir yer tənü canımda xali qalmadı...

(Burada habelə *xal-xali* məqlubu vardır).

Məqlub Füzuli poeziyasının ən başlıca ekspressiv-üslubi xüsusiyyətidir (bu cümlədə «ən» sözünə diqqəti cəlb edirik). Bunsuz Füzuli şeiri yoxdur. Hətta türkcə divanının dibaçəsində «bədtəhrir» katibdən bəhs etdiyi parça da sözlərin məqlubu üzərində qurulmuşdur.

Gah bir hərf süqut ilə qılır *nadiri nar*,
Gah bir nüqtə qüsur ilə *gözü gur* eylər.

Həmin dibaçədəki başqa parçalarda da məqlub diqqəti cəlb edir.

Qəzali-qəzəl seydi asan deyil...
İşidir mərifət əhlinə *azar*,
İlahi, hasidi *zar* eylə daim...

Klassik poetikada məqlubun müxtəlif növləri vardır. Bunlardan ən çox yayılmış olanı «məqlub bəz» adlanır. Əvvəlki sözün yalnız bəzi səsləri dəyişməklə məqlub yaradılır.

Cizginən devrəmdə ya *girdabdır*, ya *girdibad*...
Xəmidə qəddinin *bihudə* çizginməz bu pərgarı...
Ver nərgisə *lalə ilə* rövnaq..
Qamətin xidmətinə sərvin əyilməz başı...
Əşk ləli rəhi-*eşqində* tutubdur ətəyim...
Nə tütündür ki, *çıxar çərxə* dili-zarə məgər...
Eylərdi bəhanə *ilə nalə*...

Məqlub bəz həm iki sözü, həm bir söz ilə başqa sözün hissəsini, həm də iki müxtəlif sözlərin hissələrini əhatə edir və məhz iki komponentdən ibarət olduğuna əsasən məqlub hesab edilir. Füzuli irsində məqlubun ən geniş yer tutan səciyyəvi növlərindən biri də budur.

Söz ilə sözün hissəsi (və ya sözün hissəsi ilə söz) məqlub təşkil edir ki, buna yarımçıq məqlub deyilir.

Sözdür ki, deyərlər *özgədir* can...
Saqi, bizə *rahəti-rəvan* ver..
Dil deməkdən kəsilib, *tən hərəkətdən* vəh kimi...
Kəsrəti-peykanın etmişdir dəmirdən *tən* mana...
Mişki-Çin avarə olmuşdur vətəndən *mən* kimi...
Neçə gün içməyə *mey*, zöhd ilə nagəh tuta xu...
Çıxır ahım göyə *ta tuta* Məsiha ətəgin...
Gərçi çox istərsən, Füzuli, *izzətin*, *az et* sözü...
Yetdi ol *qayətə* zəfim ki, çəkər təsvirim...
Həzərim tənədən ol *qayətə yetmişdir*, kim...

Kəməli-hüsn veribdir *şərabî-nab* sana...
Gör nə gəldi başına, netdi *şərabî-nab* ona....
Şərabî-nab zövqündən nə hasil, çün deyil baqi...
Qanda olsan qapı lövhi tək *gözət ismət* yolun...
Kim gəlir ərzi-xəta mənidə bir *ehsan sana*...
Yarəb, hidayət eylə təriqi-*fəna mana*...
Öyünür didə ki, heyranəm *əzəldən üzünə*...
İtin durur, yügürür hər tərəf *qiladə ilə*...
Rövşən etmiş *rəhgüzari üzrə* hər yan min çıraq...

Eyni poetik mətn (misra, təqti) daxilində iki sözün hissələ-ri yarımçiq məqlub təşkil edir.

Bir həsar edə gör ondan *özünə zümmarı*...
Qaliba, *ərbabi-istedadı* dövrən *istəməz*...
Füzuli zülfünə, bağlandı, əmma öylə incəldi...
Adəm idim, türbi-dərgahında *bulmuşdum qəbul*...
Tiği-qəmzən öylə bürrandır ki, «*cəlladi-əcəl*...
Ey *qübari-qədəmin ərzi-bərin* başınə tac...
Fərağət olmayan *yerdə səfər, yeydir* iqamətdən...
Qeyrə eylər bisəbəb min iltifat ol nuş-ləb...
Bə *eyni öylə* ki, fəryad edər itlər gəda görgəc....
Böylə olur ki, *aşiqin işlər* sitarəsi...
Nə hasil *səltənət* adilə qılmaq bəndə fərmanlıq...

Səs toplularının belə mütənasib və ya əks sıra ilə təkrarında Füzuli poeziyasının məftunedici sehlərindən biri gizlənmişdir. Böyük ustadımızın ilk baxışda nəzərə çarpmayan, əslində isə bütün poeziyasını müşayiət edən bu ahəngdarlıq onun başlıca üslubi keyfiyyətlərindəndir. Misrada, adətən, yanaşı gələn iki sözün hüdudunda səslər əks sıra ilə təkrarlanır. Əvvəlki sözün son səsləri sonrakı sözün önündə əks sıra ilə düzülür.

Dad əlindən ki, məni *al ilə* məğbun etdin...
İnsan deyib *etmə məndən* ikrah...
Eylərdi bəhanə *ilə nalə*...
Rəhm et bir əyaq *ilə əlim* al...
Yapa gör bir neçə daş *ilə dili*-virani...
Məndə *dəxi* necə mənlik olsun...
Məndə *dəxi* var bir qəmi-dil...
Səndə *dəxi* tab yox, nə hasil...

Sənətkarlıq prinsipi ustadımızın sözişlətmə, sözü seçmə prinsipini müəyyən edir. Şeirlərində sıx-sıx, dəfələrlə (lap çox) *etmə/eyləmə/mən, al ilə/əli ilə/ilə əli... səndə/məndə dəxi...* tərkiblərinə yer verilməsinə səbəb budur.

Hələ *-mək* məsdər şəkilçili sözlərdən sonra, adətən, *kəm* və ya *gə-* ünsürləri ilə başlayan sözlər gəlməkdədir.

Canını canana *vermək*dir *kəmal* aşiqin...
Eşq rəsmi aşiq öyrənmək *gərək* pərvanədən...
Verməyən can, etiraf *etmək gərək* nöqsanına...
Həm ver mənə qəm *yemək kəmal*
Həm aləmi qəmdən eylə xali.

Aşağıdakı nümunələrdə də söz ilə sözün bir parçası (morfem yox) və ya müxtəlif sözlərin tərkibində ayrı-ayrı parçalar (morfemlər yox) təkrarlanır ki, bunlar məqlub hesab edilə bilsə də, məqlub ilə alliterasiya (və ya qafiyə) hüdudunda durur. Əsas məsələ isə burasındadır ki, bu kimi səs komplekslərinin təkrarı da ahəngdarlığa, bədiiliyə xidmət edir.

Qaldırıb barmaq gətirmiş *asiman iman* sana...
Yar cövrüçün, könül, *bidadə mötəd* eylərəm...
Buldu *didari-lətifilə* ziya *dideyi-cəm*...
Sənsən ol *xatəm* ki, dəf etmiş *tamami-hakimi*...

Göstərər hərdəm əlamətlər qiyamətdən qədin...
Dolaşır şənə tək hər ləhzə ol zülfü-pərişanə...
Ki tökəm qanın sipehrin salsa mehrin mahimə...
İlac et düşmədən, saqi, mizacım istiqamətdən...

Məqlubun digər növünə «Məqlub güll» (tam məqlub) deyilir. Əvvəlki sözü təşkil edən hərflər əks sıra ilə düzülməklə əldə edilən məqlub belə adlanır.

Mehr salmazsan mənə, *rəhm* eyləməzsən bunca kim...
Ol məhi-bimehrən *rəhm* məni-zarə yox...

Bu misralardakı *mehr* sözündəki hərflərin əks düzümü ilə *rəhm* alınmış və misrada məqlub kimi işlədilmişdir.

Razi-dili-zarın etdi ifşa...
Razi-dili-zarın eylə rövşən...
Mərizi-eşq üqdi-zülfün eylər *arizu*, *zira*...
Mis kimi kim *sim* qədrin buldurur *simab* ona...
Mənə düşvardır ol, gər *sana asan* görünür...
Razi-dili-zarın etdi ağaz...
Mən müntəzirəm *verəm rəvacın*...
Xurşid rüxündən aldı pərtov...
Xurşid rüxiylə aləmaray...

Məqlub küllə daxil edilə bilən digər nümunələr:

Kim ola *sabit* həq *isbatında* nəfyi-məada...
Sayəvəş çoxdan Füzuli xaki-kuyin *yaslanır*...
Nə eylər *mənə*, *nəm* var bir fütadə ilə...
Bilməzəm *nəmdir mənim*, ağlar mənə, yanar səhab...

Qeyd etmək lazımdır ki, məqlub termininin kökü məhz bu göstərilən xüsusiyyətlə bağlıdır. Belə ki, məqlubun kökünü təş-

kil edən «qəlb» sözü əks sıra ilə oxuma deməkdir¹:

Ey *məh* mənimlə dustlərim düşmən eylədin,
Düşmən *həm* eyləməz bu işi kim sən eylədin...

Doğrudan da, bu beytdəki *məh* sözünü tərsinə oxuduqda *həm* alınır ki, o da ikinci misrada işlədilmişdir.

Füzuli şeirində eyni söz—formanın tərkibindəki səslərin əks sıra ilə oxunması ilə də tam məqlub əldə edilir. Buna görədir ki, «əlilə» kimi formalar şeirlərində çoxdur (habelə, *abcəd-cədü ab, dilsuz-suzi dil* və s.).

Qəmindən dün başə həsrət *əlilə* ol qədər vurdum...
Əzasın edib *əlilə* əfkar
Eylərdi müdam naləvü zar...
Xunin müjələrdirmi və ya mərdum *əlilə*,
Oxlar çəkilib, dişrə atılmış cigərimdən...

Tam məqlubun daha bir sıra növləri nəzərə çarpır.
Söz ilə sözün bir hissəsi tam məqlub təşkil edir:

Lütf eylə məni *həm* etmə *məhrum*...
Axır günü də *həm* etmə *məhrum*...
Mən kim sən *inəm*, sənindir ol *həm*...
Çün *mən* sən *inəm*, sən olma qeyrin...
Ol ləhzə *həm* etmə şafaətin *kəm*...

Ardıcıl gələn sözlərin hissələri (parçaları) tam məqlub təşkil edir:

¹ Ona görə də bəzi tədqiqatçılar «məqlub» terminini «palindrom» kimi tərcimə etməyi məsləhət görürlər. Lakin «məqlub» termini çox geniş semantikaya malikdir və daha bir sıra hadisələri əhatə edir:

Xurşidə irişdi sayəyi-ömr...
Key, gah qədim kimi xəmidə...
Həm ver mənə qəm yemək kəmalı...
Hər qanda olsa qılma ehmal...
Gəl, rəf, edəlim qəmi-fəraqı...
Yetər oldu qulağa bangi-rəhlət dəhr bağından...
Ləlgun meydür əlində sağəri-simin ilə
Ya nigini-ləldir rəski-ləbindən oldu ab...

Aşağıdakı beytlərdə məqlub haqqında da eyni mülahizəni söyləmək mümkündür:

Çıxmış ol şux bu gün tökməyə qanın görənin
Girmə, ey göz, kəram et qanıma zinhar mənim...
Tuta gör göz yolun, ey əşk kim, təmkinim əksikdir,
Bu surətxanənin gördükə nəqşin heyrətim artar...
Bir güzgüyə gər açıb gözünü
Güzdə görəydi öz-özünü...

Birinci beytin ilk misrasında işlənən *gör* ikinci misradakı *gir* (söz ortasında saitın məqlubu) və *göz* (söz sonunda samitin məqlubu) ilə məqlub yaratmışdır. İkinci beytdəki *göz* sözü həm birinci misrada *gör* ilə, həm də ikinci misradakı *gördükə* sözü ilə məqlub təşkil edir. Üçüncü misrada da *güz(gü)*, *gör*, *göz*, *gər* vahidləri məqlub əmələ gətirir.

Məqlubun bir növü də «məqlub mühənc» adlanır. Əslində, məqlub küllə oxşasa da, məqlub mühəncdə sözlərin biri əvvəlki misranın sonunda, digəri isə sonrakı misranın əvvəlində işlədilir ki, beləliklə, bu məqlub növü rədd ül-əcəzə yaxınlaşır.

Beytin ilk misrasının sonundakı söz məqlub hadisəsinə məruz qalaraq ikinci misranın əvvəlində işlədilir.

Giryən-giryən qılırdı *seyran*
Heyrən-heyran gəzirdi hər yan...

Qaməti-xəm birlə bir əhli-kəramətdir *qaşın*,
Daş olur, əlbəttə, gər baş əgməsə mehrab ona...

Bəzən məqlub küll təşkil edən komponentlər də məqlub mühənc səciyyəsində çıxış edə bilirlər.

Gördü məni, etdi naləvü *zar*,
Raz açdı mənə ki: «Ey vəfadar...»

Diqqət yetirilsin ki, məqlub hadisəsi tələffüz (səs) ilə adaqədar deyil, məhz yazılış, imla (hərf) ilə əlaqədar hadisədir. Odur ki, hətta müxtəlif dillərin sözlərində imla uyurluğu mümkün olduğu təqdirdə sənətkar əlində bədii-estetik vasitəyə çevrilir.

Bilməzəm *xalın xəyalın* qanda təsvir eyləyim,
Dağdən bir yer tənü canımda *xali* qalmadı.

Bu beytdə yanaşı gələn *xal* fars, *xəyal* isə ərəb dilinə məxsus olsalar da, orfoqrafiyada bir hərfin yazılıb-yazılmaması ilə fərqlənirlər və deməli, misrada məqlub mövqeyində yerləşdiriliblər. Beytin ikinci misrasında *xali* sözü də sonda bir səs əlavəsi ilə *xal* ilə məqlub təşkil edir. Beləliklə, beytdə üç söz iki növ məqlub təşkil etmişdir ki, bu da daha kamil və yüksək səviyyəli sənətkarlıq bəhrəsidir. Belə üç sözdən iki məqlub düzəldilməsinə aid daha bir misal:

Əks-ruyin suyə salmış sayə, zülfün toprağə...

Burda *su-ru*, habelə *suyə-sayə* səciyyəli iki məqlub vardır. Bu hələ azdır. Böyük Füzulimizin aşağıdakı misrasında əsasən ana dilinə məxsus dörd sözdən məqlub düzəldilmişdir (*əl-al-ol-gül*) və bu qabiliyyət heyrət doğurmaya bilməz.

Ələ alır gəzicək ol güli-rəna ətəginə...

Daha bir heyrətləndirici xüsusiyyət şairin eyni misra və beytdə iki müxtəlif məqlub növündən eyni zamanda istifadə etməsidir.

Çün yarıdır əhl, kərdır səhl...

Qəddin qəmində sərvın sormağa zəfi-halın...

Bəzmi-Cəmşid fəna bulmar ilə bildim kim,

Dövr cövründən imiş növhəyi-ney, naleyi-dəf...

Ey xak büsatü xar bəstər

Kami-dili-təngü didəyi-tər...

Əhdində vəfa bulundu axır,

Şəhdində şəfa bulundu axır...

Vəfa rəsmİN unutmuşsan deyə inciməzəm, zira

Bu kim məndən cəfa kəm eyləməzsən həm vəfadəndir...

Ləlü gövhər çox, ləbin tək ləlü-gövhərbar yox...

Yüz yük gühəri-təri zəri-xüşk...

Tərki-mey etdin, ey könül, əyyami-gül gəlir...

Habelə «Dəfi-ələm ilə rəfi-qəm qıl» misrasında da iki məqlub növü (*dəf-rəf* başlanğıc səslər məqlubu və *ələm-qəm* səsdüşümü ilə səs əvəzlənməsi məqlubu) özünü göstərir.

Misra və ya beytdə üç sözün məqlubuna təsadüf olunması da mümkündür.

Qaməti-xəm birlə bir əhli-kəramətdir qaşın.

Daş olur, əlbəttə baş əgməsə mehrab ona...

Mətai-nəngdən ari, libasi-ardən urəm...

Gər onda həm görünməsə gəl gör qiyaməti...

Diqqət yetirilsin ki, bir neçə sözün məqlubunu yaradarkən şair daha çox ana dili sözlərinə müraciət edir. Məhz türk sözlərindən ən müxtəlif məqlub növləri yaratmaqda qüdrətli sənətkar daha böyük əzmkarlıq göstərmişdir.

Aşağıdakı beytdə də iki sıra məqlub (*gər-sər, üzr-üzrə*)

özünü göstərməklə yanaşı daxili alliterasiya diqqəti cəlb edir
(*gər-tər-sər-zur-üzr-var-gər-der-lər-üzr*).

Xam etdin qamətim, gər tərqi-sər qıldımsa məzurəm,
Nə üzrüm var əgər derlərsə olmaz nöqtə dal üzrə...

Belə mürəkkəb məqlubun rəngarəng növləri Füzuli şeirində geniş yer tutur.

Çox eşqə *həvəs* edəni gördüm ki, *həvasın*
Tərk etdi, sənin aşiqi-nalanını görcək...
Vəh nə *qamət*, nə *qiyamət*, bu nə şaxi-güli-tərdir...
Əhli *zəmanə* qanına çox təşnədir *zəmin*...
Ki, guya *zəf* onu həm *zülfiyə* bir tari-mu eylər...
Çox *nəzərlər* etdi hər *məzarə*...

Mürəkkəb məqlubla əlaqədardır ki, şeirdə, adətən, bir söz digər bir müvafiq sözü çəkib gətirir.

Gər degil bir *mah mehrilən* mənim tək zar sübh...
Qansı *mahın* bilməzəm, *mehrilən* olmuş zar sübh...
Kim tökəm qanın *sipehrin* salsa *mehrin mahimə*...

Bu misrada *sipehr* və *mehr* daxili məqlub ilə əlaqələnsə də, bizim diqqətimizi daha çox *mehr-mah* mürəkkəb məqlub daha çox cəlb edir.

Şayəstə görüldü *mah mehrə*...
Heyrani-*mahi*-rüyin xurşidə *mehr* salmaz...
Bir *məhi-bimehrəyəm* mail, Füzuli, yox əcəb...
Nurini *mah mehri*-ruxündən alır müdam...
Vəhm edib ta salmaya sən *mahə mehrin* hiç kim...

Məqlubun daha mürəkkəb növləri diqqəti cəlb edir. Məsələn, eyni nümunədə həm yerdəyişmə, həm əvəzlənmə hadisəsi özünü göstərir.

İnsaf deyil sitəmdə israf

Mürəkkəb məqlubun (məqlubi-mürəkkəb) müxtəlif növləri mümkündür. Bunlardan bir neçəsini nəzərə çarpdıraq.

a) Həm yerdəyişmə, həm də əvəzlənmə:

*Təqdir çü böylədir, nə tədbir?
Qıldın mənə qeybətimdə rəğbət...*

b) Həm əvəzlənmə, həm də səs əlavəsi:

*Təcərrüd seyriyə sayəmdən özgə bulmadım həmrəh...
Məh səhni-çəməndə halə qurmuş...
Hər səbzəyə kim, salardı sayə...
Dün sayə saldı başıma bir sərvi sərbülənd...
Xəlqə pinhan dərdim izhar etmə, zinhar, ey həkim...*

c) Həm səsdeşümü, həm də əvəzlənmə:

*Bəxtilərə məhd oldu mahlər...
Kami-dili-təngü didəyi-tər...*

Məqlub prinsipi əsasında sözişlətmə sayəsində poetik və üslubi baxımdan əlaqələnmiş sözlər həm bir-birinə yanaşib qoşa söz kimi, həm izafət tərkibi kimi, həm tabeli söz birləşməsi kimi işlədilməklə bərabər, bir-birindən uzaqlaşmaqla eyni və ya müxtəlif sintaqmların, cümlələrin (misra, beyt, bənd) daxilində yer tuta bilər.

Beləliklə, poetik mətnədə məqlub hadisəsinin mövqeyi, yeri

məsələsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özü də misra, beyt və bəndlərdə bu yer məsələsi bir-birindən fərqlənir, müxtəlifləşir və son nəticədə zəngin xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Şeirdə misranın əvvəli və sonu mühüm aksentoloji və semasioloji əhəmiyyətə malik olduğundan misra ilə əlaqədar olan məqlub da həmin bu güclü mövqelərdə yer tutması ilə səciyyələnir.

Füzuli şeirində misranın ilk sözü ilə əlaqədar olan məqlub misranın son sözü yerində işlədilir.

*Arizinlə qəddi-xoşrəftarın eylər arizu...
Canım aldın mey üçün, saqi, içirdin mənə qan...
Yarəb, hənuz halımı bilməzmi ola yarım...
Yar guyində gər olsaydı, müsəlmanlar, yerim...
Qıl canına rəhm, canə qıyma...
Nuri-mah əfzun olur, xurşiddən olduqca dur...
Leylidə vusali-dust meyli...
Təqrib ilə dərdin etdi təqrib...
Əşar bulub kəsadi-əsar...
Təqdiri edərmi kimsə təgyir...
Nur istər ikən sataşdı narə...
Bir sübh ki, qıldı Xosrovi-Rum,
Şam əhlinə hind fəthini şum...
Yandırma cəfa oduna canın...
Yol azarsan zülməti-heyrətdə, ey dil, vaqif ol...
Nagəh olur atan-anan ağəh...
Kimə izhar eyləyim bilməm bu pünhan dərdi kim...*

Sanki hər misra poetik bir çərçivə təşkil edir, əvvəl ilə axır bütövlükdə bir vahid təşkil edir, bir-birindən uzaq düşmür, şüurda bunların güclü əlaqəsi mövcud olur. Fonetik-poetik assosiasiya xoş, mənəvi rahatlıq təəssüratı yaradır, hər bir nizam, səliqə, düzkünlük insanın daxili məmnunluğuna səbəb olur. İnsanın xilqəti belədir.

Məqlub hadisəsində iştirak edən ikinci komponent misranın sonunda gəlir:

Çox kimsənə *gənc* üçün çəkər *rənc*...
Çünd *pəndi* tükətdi ol *xirədmənd*...
Hər qanda bilirdi *var* bir *zar*...
Riştədən dürlər çəkib *cəm* eyləməş damanə *şəm*...
Ol ləhzə *həm* etmə şəfqətin *kəm*...
Min *qəm* mütəvvəcəh ona hər *dəm*...
Saxla kim, əlbəttə, onun *həm* gələr bir gün *dəmi*...
Tərlədib rüxsarın *gül-gül* qılanda *tabi-mül*...
Mənə *cəm* olur qanda kim var bir *qəm*...
Etməsəydi sitəmi-*yar*, Füzuli, məni-*zarə*...
Həm *rahim* idin bu yolda ey *mah*...

Məqlub hadisəsində iştirak edən hər iki komponent misranın sonunda yanaşı gəlir:

Cövrünlə həmişə *xarü zarəm*...
Yarəb, kərəm et ki, *xarü zarəm*...
Kəfğanə gətirdi *marü muri*...
Oldu düri-əşki-biqərarı
Qəbr içrə *nigarının nisarı*...
Vurmuşdu ayağə *pənddən bənd*...
Zülməti-zülfün kiriftarı *dəm urmaz nurdən*..
Aşıqlərə gizli *qalmadı hal*...
Əlfazi olub həmişə *zikrim*,
Bu kargəh içrə *bikri-fikrim*...
Məcnun ona baxdı *yandı cam*...
Dəm vurmağa yox *yanında cam*...

Bir komponenti misranın əvvəlində işlədilməklə meydana çıxan məqlub hadisəsinə də geniş yer verilir.

*Nəmi-əşkim mülkəddər xatirimdən dəfi-qəm qılmaz...
Zar ağla və söylə yara məndən...
Ruzi sənə dərdü sizi oldu...
Yar hali-dilimi zar bilibdir, bilirəm...
Tiz çəkməsən cəfa tiğın məni öldürməyə...
Ahim ki, ləhzə-ləhzə rahi-asiman tutar...*

Ümumiyyətlə, misranın (beytin) əvvəli və sonu güclü mövqə təşkil edir. Odur ki, bir komponenti misraəvvəli mövqədə çıxış edən məqlub daha zəngin xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

a) Misra iki müvazi sintaqma bölünür və hər sintaqm məqlubun bir üzvü ilə başlayır.

*Meydə təsviri-hərərət, neydə təsiri səda...
Dəfi-ələm ilə rəfi-qəm qıl...
Xəbərsiz yarimi hali-xərabimdən xəbərdar et...
Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm...
Şam ərz etdin rüxün, şəmi əritdi infial...*

b) Məqlubun hər iki üzvü birlikdə, lakin cümlənin iki müxtəlif üzvü vəzifəsində misra-cümlənin əvvəlində işlədilir.

*Qəmindən şəm tək yandım, səbadən sorma əhvalım...
Qeyr seyri-bağ edər, biz künci-möhnət bəkləriz...
Mey peyapey sunma, saqi, qılma layəqil məni...
Şeyxlər meyxaşadən üz döndərərlər məscidə...
Bu namə ki, bir fikardəndir,
Yəni məni-biqərərdəndir...
Ləlim ləbini sorar səbadən...
Şamə qəmi-dil bəyan edərdi...
Bir bar idi gərdənində gövhər...
Zövq şövqilə cahən qeydin çəkən zəhmət çəkər...*

c) Məqlubun üzvləri birlikdə izafət tərkibi təşkil et-

məklə misranın əzvlində işlədilir.

Məsti-zövqi-şövqünəm, birdir yanımda var, yox...
Nəzri-nəzarindir, ey diləfruz...
Zəhri-qəhrin içmədən, var isə qəsdin qətlim et...
Şöhreyi-şəhr olmağın rəsmi mən etdim ixtira...
Əxtəri-bəxtim vəbalın gör ki, ol mahdən gələn...
Şəmi-şəbü afitabi-ruzəm...
Şəmi-şəbü mehnətü bəlayəm...
Şəmi-şəbi-qədr nuri-rəyin...
Dürri-dürri-şahvarım, ana...
Qəzali-qəzəl seydi asan degil...

ç) Ümumiyyətlə, məqlub təşkil edən vahidlərin mətndə yanaşı işlənməsi nəticəsində alınan ahəngdarlıq daha yüksək olur.

Hər kitabə ki, *ləbi-ləlin* hədisin yazələr...
Güli-xəndanə sordum, *xarə yar* olmaq zərər verməz...
Könlümün *şəhrinə mehrin* girməyə dərvazələr...
Bir *səbzəyə səbz* xərgəh urmuş,
Məh səhni-çəməndə halə qurmuş...
Qıldı zülfün tək pərişan *halimi xalin* sənin...
Saldı xəttin zövqini dil *canə qanlar* uddurub...
Əlamət ahi-*sərdü* ruyi-*zərdü* əşki-alımdır...
Eylə üşşaqə *cəfalar* ki, *vəfalar* görəsən...
Nə əcəb gər ola qəmdən *dünümü günüm* bərabər...
Xaki-dərindir ol ki, *dünü gün* səvab üçün...
Əmma *dünü gün* fəqan edərdi...
Sındırmağa *əhdi cəhd* qıldım...
Ey *cudi vücuti*-kövnə vahib,
Zati kimi etirafa vacib...
Oldu dürri-əşki-biqərarı
Qəbr içrə *nigarının nisarı*...
Sənsən *dünü gün* dilimdə zikrim...

Olsun *düni* *gün* mənimlə seyri...
Qaliba məqsəd vüsalındır ki, *dün gün* durmayıb...
Gör qandadır ol mənim pənahım.
Şahım, mahım, ümmidgahım...
Mən xəstəvü bəsteyi-əyaləm...

d) Məqlub təşkil edən vahidlər beytin birinci misrasının son, ikinci misrasının ilk sözü kimi çıxış edir və məqlub mühənc adlanır.

Oldu əbri-dudi-ahim pərdeyi-rüxsari *mah*,
Ah kim, almaz cəmalından hənz ol mah niqab...

Məqtə beytdə məqlub geniş miqyasda özünü göstərir.

Ey Füzuli, öldün, əfqan etmədin, *rəhmət* sənə,
Rəhm qıldın, xəlqə əfqanıyla *zəhmət* vermədin...
Ey Füzuli, *tələbi*-rütbeyi-irfan eylə,
Cəhl ilə hasili-ovqati-şarif etmə *tələf*..
Güllər açıldı, Füzuli, yaxalar çək edibən,
Gəl tutalım meyü məhbub ilə səhra ətəgin...
Gər görməmək dilərsən rəsmi-cəfa, Füzuli...
Yar həmsöhbətim olmazsa, Füzuli, nə əcəb?
Özünə söhbətimi *ar* bilibdir, bilirəm...

Mətlə beytdə də, məqlub, xüsusilə, güclü təsir oyadır.

Olub rüxsarına *gün*¹, ləlinə *güll*bərgi-tər aşiq
Sənə əksik degil, göydən yağar, yerdən bitər aşiq...
Qılsa *vəslin* şamımı sübhə bərabər yox əcəb
Rəsmidir, *fəsl*i-bəhar olmaq bərabər ruzu şəb...

¹ V. Sultanovun «Mətnlərin bərpası» məqaləsində (Ədəbiyyat qəzeti, 8-X-93.) deyilir:
«Bir *gün* olmaz tələtin görmək müəssər, ah kim,
Zərrəcə ol *gül* yanıqda etibarım qalmadı»

Mətlə beytin və ümumiyyətlə, qəzəlin ilk vahidi məqlub təşkilində iştirak edir. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə «ta ki» birləşməsi horizontal və şaquli xətt üzrə məqlubun bir komponenti kimi çıxış edir.

*Ta ki taqi-zərnigarın çərx viran eyləmiş...
Tabi-xurşid məhi-ruyinə vermiş rövnəq,
Ta ki, ziba xətt üçün ola bu təzhibi-vərəq...*

Xüsusi adların da məqlub hadisəsi ilə əlaqələndirilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır.

*Olmuşdu əsir bir nigarə
Büt zeybli Zeynəb adlı yarə...
Bir sübh ki, qıldı Xosrovi-Rum,
Şam əhlinə hind fəthini şum...
Leyli kimə salmış ola meyli...
Leylidə vüsali-dust meyli...
Dəlvi dəlib afəti-zəmanə,
Min qətrə saçıldı asimanə...*

Məqlub hadisəsi bədii əsərdə bir nizam, müvazilik yaratmaqda mühüm rol oynayır. Müqayisə, təzad yaratmaq, sadalama bildirmək kimi poetik məqamlar üçün də məqlub mühüm vasitələrdəndir. Bənzər (bir hərflə fərqlənsə də) vahidlərin qarşılaşdırılması, toqquşdurulması özlüyündə bədii üsuldur.

*Vəfa hər kimsədən kim istədim ondan çəfa gördüm...
Oxşarlığın ziddiyyəti daha güclü və təsirli olur.
Meydə təsviri-hərərət, neydə təsviri-səda...
Qəhri çox, mehri az nigarım...
Derlər gülə xar, lələ xarə...*

Füzuli şeirinin linqvistik-poetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi şairin əsərlərinin elmi nəşrinə müəyyən¹ xidmət göstərə bilər. «Leyli və Məcnun» poemasında Məcnun Leyliyə kitabən deyir:

Yandırmağımın yetər xəyalın
Yoxdur mənə taqəti-visalın.

Buradakı birinci misradan bir fikir ifadəsi alınmışdır. «Mənim yandırmağım?» Kimi yandırmağım? Və s.

Füzuli divanının İstanbul çapında bu beyt belə getmişdir:

Yaxmağa mənə yetər xəyalın
Yoxdur mənə taqəti visalın...

Bu halda məhz Füzuliyə məxsus bir neçə mühüm bədii-üslubi prinsip özünü göstərir. Biri odur ki, hər iki misrada eyni sözün (*mən*) müxtəlif hal formalarında təzahüründən ibarət iltizam hadisəsi vardır. İkincisi, Füzuli üslubuna məxsus əvəzlik bolluğu diqqəti cəlb edir. Üçüncüsü və daha mühümü beytdaxili—misralararası ön mövqedə söz daxilində hərfi dəyişməklə məqlub (özü də ana dili sözlərindən) düzəldilmişdir: *yax-yox*.

Məqlub hadisəsi beytlərdə, bəndlərdə müvazi olaraq eyni mövqedə çıxış etdikdə tam paralelizm yaranması üçün bir vasitə olur.

¹ beytinin ikinci misrası Sankt-Peterburq nüsxəsi əsasında «Zərrəcə ol gün yanında etibarım qalmaq kimi bərpa olunmalıdır. Doğrudur, gözəl gülə bənzədilə bilər, lakin belə olan təqdirdə gül və daha geniş mənada bitki aləmi ilə bağlı heç bir sözün, işarənin verilməməsi Füzuli üslubuna yadır». Əksinə, eyni poetik mətndə məqlub təşkil edən *gün* və *gül* sözlərinin işlədilməsi məhz Füzuli üslubundan xəbər verir.

*Zövq üzrə mey artırardı zövqüm,
Şövq üzrə ziyad olurdu şövqüm...
Əslində tikan çəkər əzabın
Fəslində həkim alar güləbim...
Xərabi-çami-eşqəm, nərgisi-məstin bilir halım,
Xərabət əhlinin halını bir xummar olandan sor...
Qürb şövqi afiyətbəxşi-təni-bimar idi,
Vəsl zövqi rahatəfzayi-dili-məheur idi..*

Aşağıdakı beytdə eyni zamanda iki məqlub hadisəsi — söz ortasında (*mən-min*) və söz əvvəlində (*qəm-dəm*) dəyişmə nəzərə çarpır.

*Mən can ilə istərəm çəkəm qəm,
Min can dilərəm qəm içrə hər dəm.*

Eyni xüsusiyyətə daha böyük mətn parçalarında rast gəlik.

*Qeys onu görüb həlak oldu,
Min şövq ilə dərdnak oldu.
Ol nadirə həm ki, Qeysi gördü.
Min zövq bulub özün itirdi.*

Məlum olur ki, üslubi-poetik sözişlətmə baxımından misraya nisbətən beytin imkanları daha geniş, xüsusiyyətləri daha rəngarəngdir. Beyt heç də sadəcə misralar toplusu deyil, daha mürəkkəb və zəngin bədii-poetik ifadə vasitələrinə malik şeir vahididir. Digər vasitələr kimi məqlub hadisəsi də beyt daxilində müxtəlif forma və funksiyalarda çıxış edir.

Beyti təşkil edən misralarda pərçimlənən və məqlub təşkil edən vahidlər mövqecə eyni yerdə işlədilir.

*Getdin o yerə ki, getmək olmaz,
Yetdin o yerə ki, yetmək olmaz¹,*

Beləliklə, çox yüksək səviyyədə əldə edilən müvazilikdə məqlub hadisəsi müstəsna rol oynayır.

*Gər can isə xaki-dərgahindir,
Vər əql isə saliki-rəhindir...
Xamə kimi yaş töküb dəmadəm,
Namə kimi qamətin qılıb xəmə...
Gün güzgüsün eyləyən mücəlla,
Dün türresin eyləyən mütərra...
Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət
Yeydir ondan haq bilir bir guşeyi-külxan mana...
Ey damadəm rəşk tiğilə mənim qanım töküb,
Mey içib ağyar ilə seyri-gülüstan eyləyən...*

Müvazilik olmadıqda da məhz misraların əvvəlinin daha güclü mövqə kəsb etməsilə əlaqədar beytin hər iki misrasının ilk sözləri bir-biri ilə məqlub təşkil edir.

*Gər zülf ilə görmək istəsən xal,
Gör heyəti-nöqtə, peykəri-dal.
Başqa bir maraqlı nümunə:
Axır günün əvvəl eyləyib yad
Axıtdı sirişkü qıldı fəryad...*

«Maraqlı» sözünü ona görə işlədirik ki, vətənin böyük oğlu ən zəruri-poetik məqamlarda ana dili sözlərinə daha çox, daha geniş yer verməyə xüsusi səy göstərmişdir. Ana dilini şairanələşdirmək, onun bədii potensialını üzə çıxarmaq şairin ümdə

¹ Məqlub hadisəsi realist zəirdə təsadüfi və ötəri səciyyə daşıyır.

Qoyma ağrı keçə ürəyimdən,

Qoyma öz qanına boyana ceyran (S. Vurğun).

məqsədi olmuşdur.

Misralararası ön mövqedəki vahidlərin məqlubu, özü də çoxhecalı vahidlərdən düzələn məqlub hüsni-mətlə və hüsni-məqtə baxımından diqqəti cəlb edir. Belə bədiilik ana dili vahidlərinə əsaslandırıldıqda xüsusi bir məmnunluq yaradır.

*Yox rəhi-əşqində bir mənzil yaşım girdabinə,
Yol itirmişdir, işi sərgəştə gəzməkdir həman...
Daraldar qönçə həlqin, dürçi-ləlin gəlsə göftərə,
Qaraldar afitabı sayə çəksən pərdə rüxsarə...*

Beytin hər iki misrasında müzazi mövqedə yerləşən məqlubun estetik tə'siri daha güclü olur. Aşağıda müxtəlif yerlərdə gələn məqluba aid nümunələr gətirilir.

Bir bəzm iki *şahə* məhfil oldu,
Bir bürc iki *mahə* mənzil oldu.
Gündüz gözü yaşı hadiyi-*rah*,
Gecə yolu şami-şöleyi-*ah*...
Üz vurdu üzünə qıldı əfqan,
Göz sürdü gözünə oldu giryan...
Yaqma *camım* naleyi-biixtiyarımdan saqın,
Tökmə *qanım*, abi-çəşmi-əşkbarımdan saqın...
Baş qoyar hər sübhədən xurşid xaki-*nayinə*,
Bu səadətdən onun gəldikdə artar *payəsi*...
Qürb *şövqi* afiyətbəxşi-tənn-bimar idi,
Vəsl *zövqi* rahətəfzayi-dili-möhcur idi...

Ardıcıl beytlərdə eyni mövqedə yerləşən iki vahid məqlub təşkil edir.

Leylidən idi *kəmali-Məcmun*,
Hüsn ilə olurdu eşqi əfzun.
Leylidən idi *cəmali-Leyli*,
Eşq idi edən camala meyli...

Ümumiyyətlə, müvazilik Füzuli şeirinin başlıca məziyyətlərindəndir. Şairin nəzmində ali bir nizam hökmfərmədir və bu nizamın oxucuda buraxdığı yüksək estetik təsirin yerini heç nə verə bilməz.

Burada Füzulinin poetik ifadə tərzini üçün səciyyəvi olub, qabarıq şəkildə nəzərə çarpan bir xüsusiyyəti—beytlərdə və bəndlərdə misraların eyni məqlub səciyyəvi əlaqələndirici vasitələrlə başladığını nəzərə çarpdırmaq zəruridir. Misra və beytlərin ilk vahidləri kimi sıx-sıx işlənən *key-vey*, *gər-vər* və s. məqlub növləri sonrakı müvafiq mətnin müvaziliyini əvvəlcədən təmin edir.

Gər can isə xaki-dərgəhindir,
Vər əql isə saliki-rəhindir...
Gər lalə isən, nə dağdansen?
Vər susən isən, nə bağdansen?..
Ey gövhəri-canımın həvəsi,
Vey didəyi-bəxtimin ziyası...
Ey dövlətim, olma dur məndən,
Vey şəm, götürmə nur məndən...
Key, ardən el içində ari.
Vey naqis olan əyari-kari...
Əgər əzmi-rəh etsəm, şövqi vəslin hədiyyi-rahim,
Və gər aram həm tutsam, xəyalım həmnəşinimdir...
Əgər su damənin tutdum rəvan döndərdi üz məndən
Və gər güzgüdən umdum sidq, əksi-müddəə gördüm...

Ümumiyyətlə, Füzuli irsində daha çox güclü mövqedə (sə-tir-baş) mövqə) birhecalı sözlərin paralelizm məqsədi güdən funksiyası daha çox nəzərə çarpır.

Var ol üzü gül nigarə məndən,
Zar ağla vü söylə yarə məndən...
Key türfə nigari-nazəninim
Vey arizuyi-dili-həzinim.

Bununla belə, iki və üçhecalı sözlərin məqlubuna aid istənilən qədər nümunələr gətirmək olar.

*Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alır güləbın...*

Ustad sənətkarın hər qəzəli fərqli sözişlətmə üsulu ilə səciyyələnir. Ardıcıl gələn onlarla qəzəldə məqlub hadisəsinə təsadüf edilmədiyi halda eyni bir qəzəldə bir neçə dəfə bu üsuldən istifadə edilir. Məsələn:

*Cəm könlün dövr çövründən pərişan olmasın...
Yeddi iqlimü doqquz gərdüni-gərdən olmasın...
Qılmasa aləm muradınca mədar, olsun xərəb...
Hakimi-təqdirdən təğyiri-fərman olmasın..*

Daha bir qəzəldə:

*Zövq şövqilə cahən qeydin çəkən zəhmət çəkər...
Xali etmiş qeyrdən zülfün xəyali könlümü...
Çək, səbuhi, sübh nəqqaşınə ərzi-ariz et...
Qətreyi-əşkim qətari, sinə çəkindən girib...*

Füzuli irsində klassik şərqi poeziyasına xas məqlub ilə qədim türk (Azərbaycan) xalq şeirinə məxsus alliterasiya bir vəhdətdə çıxış etdiyindən çox zaman bunları fərqləndirmək asan olmur. Ulu sənətkarımızın üslubunu bir də bu cəhət fərqləndirir. İki müxtəlif poetik sistemin imtizacından Füzuli poetikası doğmuşdur. Türkün böyük oğlu Şərqi dahisinə çevrilmişdir. Müxtəlif dillərin zəngin leksikasına dərinlən bələd olan ustad üçün şeirdə yüksək dərəcədə ahəngdarlıq yaratmaq bir o qədər də çətin olmamışdır.

«Sən bir avarə müsafirsən, bu bir viran ribat...» Misrada səs toplularına fikir verin: *bir-bir-fir-vir-var-rib* (bir *rib*/at vah-

idlərində əks sırada alliterasiya və ya məqbul vardır).

Eyni misra və ya beytdə hər iki hadisə bir-birinə qovuşmuş şəkildə təzahür edir:

Zülməti-zülfün giriftarı dəm urmaz nurdən,
Talibi-şəmi-rüxün xurşidi-rəxşan istəməz...

Bu beytdə a) alliterasiya: *zülməti-zülf, xurşidi-rəxşan* (*x, r, ş-r, x, ş*); b) məqlub: *ur-nur*; c) əks sıralı alliterasiya və ya məqlub: *rux-xur* (*şid*) vardır.

Habelə:

Dil ki, sərmənzili ol zülfi-pərişan olmuş
Nola cürmi ki, asılmasına fərman olmuş.

Burada *l* səsinin alliterasiyası *ol, ol, ol, (n) ol (a), (as) ol* üp-sürlərinin, habelə *dil-zil-zül* tərkiblərinin alliterasiyası və ya məqlub bir vəhdət təşkil etməkdədir.

Habelə:

Qalmaqda sağalmaq ehtimalı...

Qədimlərdən bəri türk yazılı şeiri üçün məqlub səciyyəvi olmamışdı və türk sözləri bu mövqedə imtahandan keçirilməmişdi. İlk dəfə məhz böyük Füzuli əsl türk sözlərinə əsaslanmaqla da məqbul prinsipi əsasında şeirlər yazmaq nümunəsi vermişdir. Azərbaycan sözlərinin də əvvəlindən, ortasından, sonundan bir hərfi (səsi) atmaq, əlavə etmək, əvəz etmək və s. yolu ilə bənzər vahidləri eyni sintaşda işlətmək və bununla da ahəngdarlıq əldə etmək mümkündür. Nəzərə alınsın ki, ərəb və ya fars sözlərindən şeirdə məqlub düzəldilməsinin tarixi qədimdir və Şərq şairlərində geniş yayılmışdır. Türk sözləri bu imtahandan

kifayət qədər keçməmiş idi. Bu düşvari məhz Füzuli asan eyləməli idi.

Ulu Füzulimizin sərrast gözü ana dilimizin daxili mahiyyətində bərqərar olan şeiriyyəti əla görürdü. Xalq dilinin külli miqdarda ifadələrində—atalar sözlərində, idiomatik ifadələrdə, frazeoloji birləşmələrdə məqlubun müxtəlif növlərinə xas bədii-lik üsulları vardır ki, bunlar elə özlüyündə şairanələri ilə fərqlənir. Bunları klassik poetik ədəbiyyata gətirməklə vətənpərvər sənətkar eyni zamanda bir neçə uğur əldə etmiş olurdu: həm ana dilinə xidmət göstərir, onun poetik vüs'ətini əməli olaraq aşkarlayıb üzə çıxarır, həm də hazır bədii ifadəlilik vasitələri əldə etmiş olurdu. Komponentləri məqlub səciyyəsi təşkil edən ifadələr Füzuli irsində buna görə belə geniş yer tutur.

*Seylabi-bəla başından aşdı...
Göz gördü şüai-mahi-ruyin...
Hala gedirəm könüldə suzi,
Əldən nə gəlir, bu idi ruzi...
Bıçarə anası açdı başın,
Başından aşırdı qanlı yaşın...
Əldən gələni gəl etmə təqsir...
Məcnun ona baxdı, yandı canı...*

Adətən, eyni beytdə həm üfqi, həm də şaquli nstnqamətdə məqlub hadisəsi Füzuli şeirində özünü çox köstərir. Bu hadisə o zaman mümkün olur ki, misraların hər ikisində eyni söz işlədilmiş olsun.

*Gər zülf ilə görmək istəsən xal,
Gör heyəti-nöqtə, peykəri-dal...*

Gər vahidi həmin misrada görmək ilə, şaquli xətdə isə güclü mövqə tutan gör ilə məqlub əmələ gətirmişdir.

Füzuli irsində şakilçilərin məqlub səciyyəsində işlədilməsi

də maraqlı üslubi-poetik məziyyəti kimi diqqəti cəlb edir:

Əhdü peyman etdi *yarım* kim: «Sənə *yarəm*», vəli...

Füzulinin məntiqi şeirində söz təkrarının bolluğu məqlubun eyni poetik mətndə (xüsusilə beytdə) həm üfqi, həm də şaquli istiqamətdə eyni zamanda mövcudluğuna imkan verir.

Yer tutam derdi könül nalə ilə kuyində,
Yetmədi bir *yerə* hər necə ki, əfğan etdi...
Hər *gün* açır könülümü zövqi-visalın yengidən,
Gərçi *güllər* açmağa hər *ildə* bir novruz olur...
Görməsəm hər *göz* açanda ol güli-rəna üzün,
Göz yumunca əşki-gülünim tutar dünya üzün...

Yalnız XX əsrdə struktur üslubiyyat adlanan elm meydana çıxmışdır. Yalnız bizim günlərdə struktur poetika müzakirələr, mübahisələr, tədqiqatlar obyektinə çevrilmişdir. Halbuki Füzulilərin kamil tərzdə öyrənilməsi sayəsində həmin bilik sahələri neçə yüz il əvvəl də formalaşa bilərdi.

Ümumiyyətlə, birhecalı sözlərdən məqlubun müxtəlif növləri əmələ gətirilə bilər və Füzuli irsində də daha çox belə sözlər ona görə fəal mövqə tutur. Şeirimizin böyük ustadı bəzən eyni poetik mətndə bir neçə sözün məqlubunu yaratmaqla təkraredilməz sənətkarlıq qabiliyyətini nümayiş etdirir.

«Qansı bağın var bir naxli qədin tək barvər...» Bu misrada *bağ-bar*, *bar-var*, *var-vər*, *bar-bir* kimi bir neçə məqlub növü diqqəti cəlb edir.

Birhecalı ana dili sözləri və ya ana dili sözləri ilə alınma vahidlərin məqlub təşkil etdiyi daha artıq diqqəti cəlb edir.

Tərki-*mey* etdin, *ey* könül, əyyami-gül gəlir...
Ruzi-hicr, *ey* gün, çəkib bir tiğ minnət *qoy* mənə
Yoqsa minnətsiz həlak eylər şəbi-hicran məni...
Yox məcalim *özgə* gül rüxsarə sənsiz baxmağa

Eyləmiş hicri-rüxün öz halına heyran məni...
Hər görün *eyb* etdi *abi-dideyi-giryanimi*,
Eylədim təhqiq, görmüş kimsə yox cananımı...
Əhli-dövlət damənin tutdun, *yetərsən* bir *yərə*...
Üzün yüz kərrə yumadan, gülbərgi-sirabın...
Yel dəyər zülfünə, ya qoymayıb öz hali ilə
Gəzdirərlər onu *aldən-ələ* hər dəm canlar...
Cismimi yandırma, rəhm et *yaşımə*, ey bağır daş.
Ehtiyat et, yanmasın nəgəh quru odunda *yaş*...
Saqın çıxmaya nəgəh yaydan *ol ox*, ey kəmanəbru...
Çıxmış ol şux bu gün tökməyə qanın görənin,
Girmə *ey göz*, kərəm *et* qanıma zinhar mənim...
Cövr odu *yaxdı* məni, *yanımda* durma, ey könül...
Yaqma *camım*, naleyi-biixtiyarımdan saqın,
Tökmə *qanım*, *abi-çəşmi-əşkbarımdan* saqın...
Büküldü qamətim həsrət *yükündən*, vəh ki, aləmdə...
Mənə yanar *od olur*, özgəyə şəmi-məhfil...
Ruz etdi *ol od* şəbi-siyahi...
Yanar *od olub* çəkib zəbanə...
Ol gül yoluna buraxdı bir xar...
Yetsin-yerinə bizə olan fərz...
Əgərçi bir şərərə *oddur ol*, bir qətrə qandır bu...
Fəryad ki, *bər vermədi* bidaddan özgə...
Gər basıb, *əl nəbzimə*, təşxis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidərdə izhar, ey həkim...

Deyildiyi kimi, bəzən eyni misra və beytdə bir yox, bir neçə məqlub hadisəsinin, özü də türk sözlərinə əsaslanan məqlub hadisəsinin varlığı müəllifin bu kimi sözişlətmə tərzinə nə qədər böyük diqqət və əhəmiyyət verdiyini əks etdirir.

Göz üzün görməsə qanlar tökülər, ah nola...

Son samitin dəyişməsi ilə *göz-gör*, ilk samitin atılması ilə *göz-üz* məqlubu düzəldilmişdir.

Eyni linqvistik kontekstdə ana dili sözlərindən düzəlmiş bir neçə məqlub hadisəsi mətnin estetik keyfiyyətinin qat-qat yüksəlməsinə səbəb olur.

*Gözümü üzüm arasında çəri çəkdi müjəm
Ki, gözümdən su çıxıb yumaya xaki-dərini...
Pərdə çək çöhrəmə hicran günü, ey qanlı sirişk.
Ki, gözüm görməyə ol mahliqadan qeyri...
Canım aldın mey üçün, saqi, içirdin mənə qan
Dad əlindən ki, məni al ilə məğbun etdin.*

Ümumiyyətlə, eyni misra (və beytdə) üç sözün məqlub təşkil etməsi (özünü də türk sözlərin əsasında) çox nadir hadisələrdəndir.

*Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım...
Görməsəm hər göz açanda ol güli-rəna üzün...*

Habelə aşağıdakı nümunədə eyni misrada feillərin iki məqlubu (*bükə-tökə, yıxa-yaxa*) diqqəti cəlb edir.

*Necə qəddü xalü xətü rüxün qəmü rəncü dərdü bəla ilə
Bükə qəddimi, tökə yaşımı, yıxa könlümü, yaxa canımı...*

Beləliklə, Füzuli şeirində bir sıra söz və ifadələrin işlədilməsi sırf linqvistik-semantik qanunlardan daha artıq, daha əfzəl poetik-üslubi qanunlar əsasında özünü göstərir.

Dözmək üçün hicrinə düzdüm dəmirdən bir könül...

Bu misrada «döz» feilindən sonra məqlub kimi sait dəyişməklə «düz» feili gəlmişdir. Məqsəd də elə bu məqlubdur. Mis-

raya daxil edilmiş «düz-» feili hansı tərkibdə, birləşmədə işlədilərək? Şair belə bir birləşmə təklif edir: «düzdüm dəmirdən bir könül».

Türk feili məqlub düzəltməkdə sənətkar üçün daha əlverişli olmuşdur. Həmişə, aramsız hərəkətdə olan xalq hərəkətin, prosesin ən müxtəlif, rəngarəng növlərini fərqləndirməyi həyati-zəruri şərt saymış və nəticədə, ümumi semantikalı, zəngin paradigmatlı feil sistemi yaratmışdır. XVI əsrdə isə həmin sistemi poetik səviyyədə araşdıran, kəşf edən, əlçatmaz yüksəkliyə çatdıran bir dəhi meydana gəlmişdir. Türk sözünün poetik-estetik çalarlarını, incəliklərini dünyaya təqdim edən, subut edən, əsaslandıran ulu bir tədqiqatçı.

Aşağıdakı nümunələrdə bir misra daxilində məğlub təşkil edən feilləri nəzərə çarpdırırıq.

Xətadır, *çəkməsin* çox bağı *çökmüş* bir sınıq yayı...
Əmalıma *görə verə cəza* mana...
Yetənə razi-nihanın *yetər* izhar eylə...
Yetər ey fələk bu cəfa, *yetir* mənə sərvi-rəvanımı...
Müənbər sünbülündən *almadan* bu, *olmadan* rüsva...
Sən *söylə* mən *eyləyim* sərəncam...
Bilmişəm bulman vusalın, leyk bir ümmid ilə...
Gör, Füzuli, eşq tüğyanın, ədəm mülkün *gözet*...
Deməzəm *dəyməz* mənə qəmzən xəyalı, ya dəyər
Dəymə qeydi *çəkməzəm*, aləmdə bir azadəyəm...
Gələ qurtara bizi, *alə* ayağı-tərini...
Qəmzən *sökə* cismim, dələ bağırim, *tökə* qanım...
Ey Füzuli, *gör* bu odlara *urulmuş* könlümü...
Dedim *yetər et* cövr, çü xaki-rəhin oldum...
Yetər qara gecələr hərzə-hərzə fəryad *et*...
Yetər füsün ilə təsxiri-adəməzad *et*...
Sanmın günəş olsa nur *salmaz*...
Bir nəfəs *keçməz* ki, *çəkməz* suzi-dildən ahi-sərd....
Olmuşdu *dolub* kəbab ilə xan...

*Qıl canına rəyhm, canə qıyma...
Üzünə durmasın ayinə urub lafi-səfa...
Sandılar kim satılır daneyi-dürri əraqi...
Bu xəstə ilə yetər niza et...
Eşq içrə olan qərar bulmaz...*

Klassik şerq poeziyasının daha bir sıra digər anlayışları, kateqoriyaları kimi, məqlub anlayışı da hərflərlə, deməli, əlifba (deməli, ərəb əlifbası) ilə daha çox əlaqədardır. Odur ki, klassikləri tədqiq edərkən sözlərin müasir imlasını yox, ərəb əlifbası əsasında yazılışını göz önündə tutmaq zəruridir. Bu baxımdan müasir dövrdəki yazılışda məqlub olmayan bir sıra vahidlərin Füzuli qələmində məqlub kimi işləndiyi diqqəti cəlb edir. Füzuli imlasında belə yazılırdı:

*Qilməzlər idi sözünü məlum,
Bilməzlər idi sözünə məfhum...*

Misraların birinci sözləri məqlub təşkil edir (müasir kitablarda birinci söz «qılmazlar» kimi təqdim olunur).

*Bəzmi-cəməsid fəna bulmaq ilə bildim ki,
Dövr cövründən imiş növhəyi-ney, naley-i-dəf...
Füzuli, tökmə çox yaş, ehtiyat et, getməsin nagəh...
Dad əlindən ki, məni al ilə məğbun etdin...
Gər onda həm görünməsə gəl gör qiyaməti...*

Eyni beyt daxilində (müxtəlif misralarda) işlənən sözlər məqlub təşkil edir,

*Leyli bu cəfadən oldu aqah,
Kim, buldu bəharına xəzan rah...
Qapında xəmə qədimi gəzdirib, yürür könlüm
İtin durur, yügürür hər tərəf qiladə ilə...*

Ol pərdəyə kimsə rah *bulmaz*
Təhqiq *bil*, onu *bilmək olmaz*...
Mürği-dil qalmadı kim, seyd olmadı, *ey şux çeşm*
Sakin *et* pərvazdan Şəhbazi-mişkin balini...
Qeyri-çeşmindən *bulur* hərdəm nigahi-mərhəmət,
Mən nə qıldım ki, nəşibim nəvəki-dilduz *olur*...
Cahan əhlinə ta əsəri-elmin *qalmaya* məxfi,
Qılıbdır hikmətin küffər içində ənbiyə peyda...
Vəsf Cibrili əmin *etmiş* qəbuli-xidmətin,
Sirri-həqq kəşfinə ayətlə *yetib* fərman sana...
Füzuli *oldu* belin fikri ilə muy misal,
Hənz *bulmadı* ol sirrə ehtimali-vüzuh...
Çeşm tari-cismimə *düzmüşdü* əşkim gövhərin,
Ah kim, çərx *üzmüş ol* tari, dağılmış gövhərim...
Fitnə yayın *qurmağa* atəşmi olmuş ehtiyac
Kim, *urarsan* aləmə atəş, çatub peyvəstə qaş...
Sənəmlər xidmətin taət bilən rind ərsiz *qalmaz*
Qılar min rişteyi-təsbih işin hər tari-zümmarı...

İsim (ad) ilə feil (və ya feil ilə isim) eyni mətnədə məqlub təşkil edir.

Gəzdirər hər yan *gözüüm* əşk içrə bağırim parəsin...
Gözdə gəzib çizginir qətreysi-əşkim müdam...
Acıtdı məni *acı* sözlün, tünd nigahın...
Dinini döndərgil, ey vaiz, yaxşı din deyil...
Sudan çıxar buxar saçıldıqca ab ona...
Bu bəlayə saldı məni qədin ki, *yaşırdı* yer üzünü *yaşım*.
Büküldü qamətim həsrət *yükündən*, vəh ki, aləmdə...
Toxunur tənə *oxu* qaşın ucumdan yayə...
Mən dönməzəm bu yoldan *ölüm olsa* qayəti...
Nalələr eylər keçən həmdəmlərin etdikə yad...
Süd içsə *samırdı* kim içər *qan*...
Verməz oldu yol vüsələ piçi-zülfün, ah, kim...

*Axır olmaz necə kim, göz yaşı axarsa həmana...
Mənəm aşiq ki, seyli-çəşmimi başımdan aşurdum...
Sökülmüş köksümü kim, doludur qəmzən xəyalilə...
Əgər çıxsaydı dərdin çismdən derdim ki, candır bu...
Dedi: gəlmiş gəmilə dərya qət edib hindu...
Vəfa rəsmiñ sanır düşvar, asan olduğun bilməz...
Vermədən can dilər almaq: sanır asandır bu...
Ki salır al ilə hərdəm məni yüz qövqayə...
Sayə ol topraqə salmışdır hümayi-himmətim...
Süd yerinə verdi qan ciyərdən...
Rəhm etdi, əlinə aldı bir dəm...
Hər ləhzə alıb əlinə bir mar...
Ələ alır gəzicək ol güli-rəna ətəgin...
Tök alıb ələ gümüş sürəhi
Zər sağərə ruhbəxş rahi...
Yandırma cəfa oduna canım...
Büküb möhnət yükündən qəddimi, çıxmış tənimdən can...
Ətək çək gördüyündən afitabi-aləməyə tək...
Olur qədim dütə eşqin yolunda hər bəla görgəc...
Mən dönməzəm bu yoldan ölüm olsa qayəti...
Verməz oldu yol vüsələ piçi-zülfün, ah kim...
Cövr odu yaxdı məni, yanımda durma, ey könül...
Abi-heyvan içsəm öldürmək olur müşkül məni...
Kim versə can yolunda, bulur xaki-məqdəmin...
Bir od oldum, cizginən çevrəmdə olmazmı kəbab?
Kim, qəmə mehnətini verdi nə kim var sana...*

Türk dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri eyni söz kökündən çox asanlıqla həm isim (ad), həm də feil düzəldilməsidir ki, bu vəziyyət yüksək bədii məziyyəti olan etimoloji fiqur adlı ifadəlilik əldə edilməsinə imkan verir. Füzuli şeirində etimoloji fiqur məqlub üçün çox əlverişli olmuşdur. Məsələn, *gör* feili və *göz* isim kimi...

Nərgisin görmüş gözü'n məxmur, sanmış xabı var...
Tuta gör göz yolun, ey aşk kim, təmkinim əksildir...
Görməsəm hər göz açanda ol küli-rəni üzün...
Göz üzün görməsə qanlar tökülər, ah, nola...
Ki, gözü'm görməyə ol mahiliqadən qeyri...
Göz gördü şüai-mahi-ruyin...
Cövrü könlümdür çəkən, gözdür görən rüxsarını..
Gər görməsə cövrə ehtimalın,
Salmaz ona sayeyi-visualın.

Bu son beytdə *gəl-gör*, *sal-sayə*, habelə *sal-visual* məqlubları vardır.

Məqlub təşkil edən vahidlərin hər ikisi isimlərdən ibarət olur.

Ləl eylədi yaşı qəbri *daşın*..
Göz yaşın ilə göyə yetərsən...
Gözdən üzünü yaşırdun, ey hur...
Gözümü üzüm arasında çəri çəkdi müjəm...
Üzünü güzgüyə qeybətdə oxşadan qafil...
Öyünür didə ki, heyranam *əzəldən üzünə*..
Füzuli, ayrı düşdün *yardən*, səbr etməyə yer yox...
Dudi-ah etdi *düniüm* tək *günümü* tar mənim...
Çərx hər ay *başına* salmış *qaşından* bir xəyal...
Yad eylədi *yari*-mehribanın...
Cismimi yandırma, rəhm et *yaşımə*, ey bağıri *daş*..
Füzuli, çəkmə *yarın* oxların hər ləhzə *yarəndən*..
Ki, düşər *gözdənü* *üzdən* sürülür hər küstax...
Gətir *yadım* onun *yanında*, vər görsən ki, qəhr eylər...
Başından aşırdı qanlı *yaşın*..
Dünü *gün* mən bilirəm ki, nə çəkirlər onlar...
Qaməti-xəm birlə bir əhli-kəramətdir *qaşın*,
Daş olur, əlbəttə, *gər* *baş* əgməsə mehrab ona...

Məhz məqlub prinsipi ilə əlaqədardır ki, adətən Füzuli şeirində harada *daş* sözü varsa orada *baş* sözü və əksinə (habelə digər ana dili sözləri—*qaş, yaş*) işlədilir. Semantika poetika ilə vəhdət təşkil edir, qarşılıqlı şəkildə biri digərini şərtləndirir.

Dəgil bihudə gər yağsa fələkdən *başımə daşlar*...
Sitəmin *daşıyla başı* sınıq, bədəni şikəstə Füzuliyəm...
Gözüm hərdəm dolub, min *daşə* hər saat dögər *başım*...
Ləl üçün hər *daşə* urma *başını* mädən kimi...
Daşlarə urub *başımı* rüsva gəzər oldum...
Bunca kim, kuh sifət *başımə daşlar* urulur...
Baran kimi *daşə* vurdu *başın*..
Daş olur, əlbəttə, gər *baş* əyməsə mehrab ona...
Ol *daş* ilə yardı qönçə *başın*...

Var, yox sözlərinin iştirakı ilə meydana çıxan məqlub xüsusi qrupa ayrıla bilər.

Dərd *çox*, həmdərd *yox*, düşmən qəvi, tale zəbun...
Yox yolundan dönməyim, varım sənindir cüzv-küll...
Var ola məgər bir özgə *yarın*..
Aləm xoş idi ki, *var* idi *yar*
Çün *yar* *yox*, olmasın nə kim *var*..
Var çox, amma sənə bənzər büti-xünxar *yox*...
Zarhığım eşqdən var, Füzuli, vəli...
Dili-zarımnda nə kim *var*, bilibdir, bilirəm...
Laf ilə qılıcdan *vurmağıl* dəm,
Kim *var* bizim qılıncımız həm...
Kim, qəmü möhnətini *verdi* nə kim *var*, sana...
Qəm *yolunda* mən qalıb getdisə Məcnun *yox* əcəb...
Hiç kim *yoxdur* ki, naləmdən şikayət eyləməz,
Şükr kim, ərz eyləyən *çoxdur* sənə əhvalımı...
Yoxsa çoxdur mehr edən ol mahi-tabandan təmə...
Demən ki, ədli *yox*, ya zülmu *çox*, hər hal ilə olsa...

Füzuli şeirində əvəzlilərin işlədilməsi bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri ilə nəzəri cəlb edir. Ən əvvəl demək lazımdır ki, şeirdə Füzuli qədər çox, tez-tez, sıx-sıx əvəzlilərə yer verən ikinci bir sənətkar göstərmək çətindir. Füzuli irsində əvəzlik bolluğunun bir sıra çox mühüm idraki və bədii-poetik səbəbləri vardır.

Ümumiyyətlə, klassik poeziya ümumiliyə, qeyri-müəyyənliliyə əsaslanır. Elə buna görədir ki, realist şeirdən fərqli olaraq burada ümumi hökmlər, dərin mənalı hikmətli sözlər özünü daha çox göstərir.

Ümumiləşməyə meyli etdiyindən ki, dildə məhz ümumiliyi ilə, qeyri-müəyyənliliyi ilə fərqlənən söz qruplarından olan əvəzlilərə Füzuli irsində aparıcı mövqedə rast gəlirik.

Sənətkarın əsərlərində əvəzlik çoxluğu həm də bir sıra klassik poetik sözləşmə üsulları ilə əlaqədar izah oluna bilər ki, bunlardan biri də məqlub üsuludur. Füzuli şeirində *mən—sən* qarşılaşdırılması çox geniş yayılmışdır. Bu əvəzlilər çox az halda bir-birindən ayrılıqda işlədilir. Adətən, poetik mətndə «mən» varsa, «sən» də (və əksinə) vardır.

Gəl, olalım həmnəfəs *mənü sən*
Razi-dili-zarin eylə rövşən...
Mən həm *sənə* bənzərəm vəfadə...
Sən *kami-dil* istə, *mən* bəlayəm,
Sən gənc dilə, *mən* əjdahayəm...
Sənsənü min tazə gül, hala *mənü* min tazə dağ...
Mən fəqirəm, *sən* qəni, vergil zəkati-husn kimi...
Mənə cövrün ziyad olmaq, *sənə* meylim füzun etdi...
Şər içində həm *mənədir*, həm *sənə* vacib zəkat...
Çün *mən səninem sən* olma qeyrin...
Mən kim *səninem, sənindir* ol həm...
Mənə düşvardır ol, gər *sənə* asan görünür...
Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm
*Mən*idə *məni səninelə* həmdəm...

*Sən gecə həmin yanarsan, ey zar
Mən gecə və gündüzəm giriftar.
Sən qasid imişsən, ey həmamə,
Məndən həm elət nigarə namə...*

Çox tez-tez *sən—mən* əvəzlilikləri misra və beytlərdə məqlub təşkil edir.

*Bilərdim səndə həm var ol, həva kim, məndə var ey ney...
Mən aqili-vəqt olam, sən azad...
Bu bəzmdə sən qalıbsanu mən...
Sən ver badə, mən eyləyim nuş.
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut guş.
Sən söylə, mən eyləyim sərəncam...
Mən sənə heyranü məndən qeyri səndən bixəbər...
Göstərmə ol təriqi ki, getməz sana, mana...
Cəmdir könülün sən kim, var mən tək çoxların,
Mən pərişanəm ki, tapılmaz mənə bir sən kimi...
Ol şəhdən iltifat nə nisbət mana, sana...
Nə niza eyləyəlim ol nə sənindir, nə mənim...*

Digər əvəzliliklərin də həmin funksiyasına təsadüf edilir.

*Əzm eylə gözət bir özgə mənzil...
Sənə qurban olayım, yənə nə ehsandır bu...
Gör dilərsən bulmaq ol xurşid birlə iqtisal..
Ol gül yoluna buraxdı bir xar...
Füzuli, sanna kim, bənzər sənə aləmdə hər aşiq...
Sən öylə, bu böylə, neyləyim vay...
Nə böylə edib, nə öylə, ey gül,
Yaxşımıdır eyləmək təğafül?..*

Eyni poetik mətnədə (misra və ya beytdə) iki qrup əvəzliyin məqlubu Füzulinin çox sevdiyi şairanə ifadə üsullarındandır.

*Sən öylə müqimi-məsnədi-naz,
Mən böylə, bəlavü dərdə dəmsaz...*

Bağlayıcı *kim (ki)* ilə müxtəlif hallarda işlənən *kim* sual əvəzliyi və *kimi* qoşması məqlub təşkil edir.

*Nədən kim, hər kimə üz tutdum, ondan yüz bəla gördüm...
Qanı göz yaşı kimi əhli-nəzər kim yügürüb...
Kimi kim bivəfa dünyada gördüm bivəfa gördüm...
Vəfa hər kimdən kim istədim, ondan cəfa gördüm...
Əksildi əraqdə hüsnə tabi
Bir gül kimi kim, gedər güləbi...
Ey Füzuli, kimə suzi-dilimi şərh qılım,
Yox mənim kimi yanan atəşi-hicran içrə...
Qanı göz yaşı kimi əhli-nəzər kim, yügürüb
Bir içim su verə dəşti-qəmin avarəsinə...
Daha bir bağlayıcı feillə məqlub yaradır:
Gər zülf ilə görmək istəsən xal...
Gər görməmək dilərsən rəsmi-cəfa, Füzuli
Olma vəfayə talib dünyayi-bivəfadə...
Gər onda həm görünməsə gəl gör qiyaməti...*

Digər nitq hissələrinə məxsus sözlərin də məqlub təşkilində roluna aid nümunələr gətirmək mümkündür.

a) Say.

*On yaşına yetdi ol yeganə...
Mənə üz göstərər hər ləhzə yüz min şahidi-dövlət...
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun...
Üzün yüz kərrə şəbnəm yumadan gülbərgi-sirabın...
Gərçi ey dil, yar üçün üz verdi yüz möhnət sana...
Rəğbətım bütəxanədən döndərdi yüz tərsa üzün...
Mən pirdən almadı bir irşad...
Bir gün dedilər ona ki, ey pır...*

Sənsənü min tazə gül, hala *mənü min* tazə dağ...
Tən *oxun* atma kim, xəteri *çox* nişanədir...
Qəm budur ki, *məndə min* qəm var, bir qəmxar yox...
Yüz yük gühəri-təri zəri-xüşk...
Bir bar idi gərdənində gövhər...

b) Sifət.

Fərağət olmayan *yerdə səfər yeydir* iqamətdən...

c) Ədat.

Damənin doldursa gərdun dürr ilən, *tök əbr tək*...
Ətək *çək* gördüyündən afitabi-ələmara *tək*...

ç) Vokativ söz.

Füzulinin *yetər* eşqinə inkar *eylə ey* gərdun...
Ey dəyən qeyrə könül vermə, qanı *məndə* könül...
Ey geyib gülgün dəmadəm əzmi cövlan *eyləyən*...

Ana dilimizin ən kamil və qüdrətli bilicisinin şeirində türk dili materialları əsasında daha mürəkkəb, ikiqat məqlub növlərinin işlənilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Məsələn, aşağıdakı misrada *əl-al*, *əli(m)-ilə* və s. məqlubu kimi:

Rəhm et bir əyağ ilə əlim al...

Hələ:

Yel dəyər zülfünə ya qoymayıb *öz hali ilə*...
Dəri-bəla bu *kilid ilədir* mənə müftah...

Türk sözü ilə ərəb və ya fars dillərinə məxsus sözlərin məqlub təşkil etməsi hallarına sənətkarın irsində sıx-sıx rast gə-

lirik.

Nə sahib kəşfə kim, dürci-dəhanın *sirrini sordum...*
Sayə saldı suyə, sərv-i-nazi rəşk öldürdü məni...
Aqibət *ahim* mənim ol *mahə* təsir etməsə...
Sana qurban olayım, *yənə* nə ehsandır bu...
Kim, gəlir ərzi-xəta mənidə bir *ehsan sana...*
Məlum edələr ki, *varisim var...*
Töküb aşk kuyində vəslin *dilər dil...*
Qəddin qəmində *sərvini sormağa zəfi-halın...*
Nəla hər saat *od* üstündə durarsəm *dud* tək...
Çak eyelədi camə, *çəkdi* nalə...
Əfqan *çəkib* etdi xirqəsin *çak...*
Sinəmi ney oxların *dəldi dəm* urduqca könül...
Bağrı bütünlər *mənə tənə* edərlər müdam...
Aldı gülzar içrə su əksi-üzəri *alini...*
Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm,
Mənidə məni səninlə həmdəm...
Əks-ruyan *suyə* salmış *sayə*, zülfün toprağə...
Ey Füzuli, çək *ayaq* ol bəzmdən, ya çək *əyaq...*
Dün *sayə saldı* başıma bir sərv-i sərbülənd...
Füzuli, başıma ol sərv *sayə saldı* bu gün...
Sayə ol toprağə *salmışdır* humayi-himmətim...
Tənə daşdır *sənə*, səngi-məzarımdan saqın...
Fəryad ki, *bər vermədi* bidaddən özgə...
Tünd olma, *bir qədəh ver*, *tər* eyeləsin dimağt...
Bir *gün* olmaz tələtin görmək müyəssər, ah kim,
Zərrəcə ol *gül* yanında etibarım qalmadı...
Cahil ikən *el*, kəməli-*elm* bəs bürhan sana...
Sirri-həqq kəşfinə *ayatlə yetib* fərman sana...
Mənə göstərdi gərdun, tirə *bəxtim* kövkəbin yüz göz
Məni-bədbəxt ona hərəgah kim *baxdım*, qara gördüm...
Sayə salmış ayə ol geysuyi-ənbərsayə bax...
Ey Füzuli, hər *yetən tən* eyelər oldu halimə...
Tiğə *urdun cismi-üryanın* gərəkməzmi sana...

Göründüyü kimi, müxtəlif dillərə məxsus və səs tərkibinə görə eyni və ya oxşar olan vahidlərdən uğurlu istifadə ilə sənətkar daha zəngin məqlub növləri yaradırdı. Füzuli irsində bir çox hallarda məqlub hadisəsi alliterasiya hadisəsi ilə birlikdə, bir-birinə qovuşmuş, çulğalaşmış şəkildə təzahür edir və bu da daha yüksək ahəngdarlıq yaranmasına gətirib çıxarır.

*Nagəh ər mərqədi Məcnunə düşərsə güzərin...
Olma qafil, ər kimi tərpan, işin mərdanə tut...
Sən həm özünü göstər əgər bir hünərin var...
Eyş üçün xünabeyi-dildən şərabi-nabı var...*

Xüsusilə Azərbaycan dilinə məxsus *mən* sözü ilə ərəbcə *mən* (qadağan, yasaq; buraxmama, qoymama) sözünün daha çox, sıx-sıx məqlub kimi işlədilməsi Füzuli şeiri üçün səciyyəvidir:

*Aşiqi-rüsva görüb, mən etmə, ey nasəh məni...
Vechi yox, mən etməgin huriliqələrdən məni...
Əgər çaki-giriban eyləsəm mən eyləmən, çün mən...
Ey Füzuli, çox mələmətdən məni mən etmə kim...
Küfr zülfündən məni mən eyləmək layiqmidir...
Eşq sevdasından ey naseh, məni mən eylədin..
Xubsurətlərdən, ey naseh, məni mən etmə kim...
Mənə zülmi-sərih ol kafər eylər, kimsə mən etməz...*

Göstərdiyi kimi, misrəəvvəli mövqe daha güclü mövqe hesab olunur və burada məqlub da daha qabarıq nəzərə çarpır və təsirli olur.

*Mən bilməzəm mənə gərəgin, sən həkimsən,
Mən eylə, vermə, hər nə gərəkməz sana, mana...*

Füzuli şeirində məqlubla əlaqədar diqqəti çəkən xüsusiyyətlərdən biri eyni köməkçi feilin *et* və *eylə* fonetik variantlarının işlədilmə məqamlarıdır. Bunlardan *eylə* variantı tərkibində *ey* səsbirləşməsi olan vahidlərlə, *et* variantı isə tərkibində adətən *et*, *ət*, *at*, *üt*, *te* səsbirləşmələri olan vahidlərlə əlaqələnmiş şəkildə çıxış edir. Bu kimi sözişlətmə Füzuli şeirində bir sistem təşkil edir. Hətta eyni misra və beyt daxilində bu vəziyyəti müşahidə etmək mümkündür.

Ey Füzuli, *eyləmə* taət riyayi *tərkin et*..
Qeyrə eylər bisəbəb min iltifat ol guş-ləb,
İltifat etməz mənə mütləq nədir bilmən səbəb...

Eyni feilin variantları olan bu vahidlər bu və ya digər mətn parçasında əlaqədar olduğu sözlərdən az-çox uzaq düşdükdə də həmin sözişlətmə prinsipinə tabe olurlar. Məsələn,

Eşq sevdasından *ey* naseh, məni mən *eylədin*..
Ey Füzuli, çox *mələmətdən* məni mən *etmə* kim...

Et variantına aid nümunələr:

Şəfa *lütf et* məni-bimarə ləli-nuşxəndindən..
Yarəb, həmişə *lütfünü et* rəhnüma mana..
Verməyən can *etiraf etmək* gərək nöqsanına..
Bir yolda *sabit et* qədəmi-etibarımı..
Qiyam göstər ona *etiقادın et* zail..
Kəsrəti-peykanın *etmişdir* dəmirdən *tən* mana..
Laməkan seyrinin *əzimatın et*..
Yox sanıb varım məgər ki, *etibar etməz* mana..
Zərrəcə qəti-məhəbbət etmədin, rəhmət sana..
Əzmi-tərəb etdin, *ehtimam et*..
Sərsər yeli *zülmat etdi* bağı..
Söhbətimdən ar edib, *ey* gül, məni *tərk etmə* kim...

Füzuli, tökmə çox yaş, *ehtiyat et*, getməsin nəgəh...
Riya əhlinə həm çox *etiraz etmək* riyadəndir...
Zəhri-qəhrin içmədən var isə qəsdin, *qətlim et*...
Etibar etmə mülki-dünyaya...

«*Et*» sözü ilə formalaşan birləşmə çoxheçalı söz ilə məqlub təşkil edir: *izzət-az et*.

Gər çox istərsən Füzuli, *izzətin, az et* sözü...

«*Eylə*»—variantına aid nümunələr:

Füzulinin yetər eşqinə inkar *eylə, ey* gərdun...
Hiç kim yoxdur ki, nələmdən *şikayət eyləm*əz...
Əflakə təfəxür *eylə, ey* xak...
Yarəb, *hidayət eylə* təriqi-səvab ona...
Yarəb, *hidayət eylə* təriqi-fəna mana...
Mən ona *eyləməzəm* mehrü vəfadən *qeyri*...
Ey Füzuli, dudi-ahim tirə *eylər* aləmi...
Həris *eylər* məni pəndin məzaqi-eşqə, *ey* naseh...
Qət *eylə* aşinalığı ondan ki, *qeyrdir*...
Eylə Məcnunu bu halətdən xəbərdar, *ey* cərəs...
Tən evindən rəxtini cəhd *eylə, ey* can, dışra çək...
Hürü tuba vəstün, *ey* vaiz, bu gün *az eylə* kim...
Gülzar büsatı *eylədi* tey...
Seyr eylə məkani-laməkani...

Beləliklə, məqlub Füzuli şeirinin daxili poetik sirlərindən biri olub, onun üslubunu müəyyənləşdirən linqvistik hadisə kimi təzahür edir. Bu baxımdan da klassik şeirimizdə Füzulini kimsə ilə müqayisə etmək mümkün deyildir.

Füzulinin qələmindən süzülən sözlər ən əvvəl bədiilik məramına istiqamətlənir. Məndə hansı sözün, formanın işləndiyini və ya işlənəcəyini məhz bu cəhət təyin edir.

Arizin görmək həyatım təzə eylər, vəh nə eyb,
Gər gədə vəchi-məaşın qılsa sultandan təmə...

Bu beytin birinci misrasında *təzə eylər* ifadəsi diqqəti cəlb edir. . Başqa yerdə əsasən, sənətkar *təzələr* işlədir («Yar cövrü aşıqə hər dəm məhəbbət təzələr»). Burada *eylər* feili misradakı *eyb* ilə məqlub təşkil etmiş və həmin formadan məqsəd də budur. Və təsadüfi deyildir ki, Füzuli irsində, adətən, *eyb sözü eyləmək (etmək yox)* feili ilə yanaşı işlədilir.

Nəqsim mənim irmədi kəmalə,
Eyb eyləmə gər ağlasam bu halə...
Mənim çaki-giribənəm görüb, *eyb eyləməz*, ol kim...

A. S. Puşkin sözlərin birləşmə imkanlarının hüdudsuz olduğunu göstərirdi və özünə xas fərdi birləşmələr işlətməyə çox böyük əhəmiyyət verirdi. V. Şekspirin fərdi üslubunu məhz onun işlətdiyi səciyyəvi birləşmələr əsasında müəyyənləşdirirlər. Bir müddət belə mülahizələr yürüdülürdü ki, Şekspirin pyeslərini özü yox, kimsə başqa bir şəxs yazmışdır. Bu haqda iki yüz ildir ki, mübahisələr gedir, araşdırmalar aparılır. Budur, bizim dövrümüzdə Şotlandiya ədəbiyyatşünası Endrū Morton öz dəyərli tədqiqatları ilə sübut etmişdir ki, Şekspirin pyeslərini özündən başqa heç kəs yazıb bilməzdi. «Morton metodu»nun mahiyyəti belədir: hər bir müəllif özünəməxsus, səciyyəvi söz birləşmələri işlətməsi ilə bütün başqalarından fərqlənir. Yalnız hamın müəllifə xas olan birləşmələr onun bütün əsərlərində özünü göstərir. Həm də mühüm cəhət burasıdır ki, belə tez-tez işlədilən birləşmələr (Morton «ikisözlü birləşmələr» deyir) yalnız bu müəllifin fərdi üslubunun səciyyəsinə əks etdirir və bu birləşmələrə əsaslanmaqla bir müəllifi digərindən fərqləndirmək mümkündür. Ən ciddi hazırlığa malik olan şekspirşünaslar da «Perikl» pyesindəki ilk iki pərdənin Şekspir tərəfindən yazıldığına şübhə edirdilər. Çünki ilk baxışda əsərin bu hissəsindəki üslubun son-

rakı hissənin yazı tərzindən fərqləndiyini göstərirdilər. Lakin elektron-hesablama maşını «Perikl» pyesindəki «ikisözlü birləşmələr»i təhlil etməklə bu mübahisəyə də yekun vurmuş, əsərin əvvəldən axıra qədər bir nəfər tərəfindən yazıldığını sübut etmişdir¹.

II. SƏSLƏRİN MÖCÜZƏSİ

(Füzuli şeirində alliterasiya)

Şeir dünyanın ahəngdarlıq modelidir və ya dünyanı belə model əsasında dərk etdirmə vasitəsidir. Ahəng olmasa, heç şeir də lazım deyildir. Eyni fikri nəsrə demək mümkün isə, onda nəzm nəyə lazım? Şeir insanın estetik ehtiyacından törəmiş, bu ehtiyacla bağlıdır və onun əsas xüsusiyyəti də onu nəsrədən fərqləndirən xüsusiyyəddir. Şeir ən əvvəl müəyyən nizamlanmış formadır və əslində, onun məzmunu da elə bu formadan başqa bir şey deyildir. Şeirdə forma özü məzundur («Форма содержательна» deyir ruslar).

Məlumdur ki, ünsiyyət prosesində dinləyici ən əvvəl nitqi səslər axını, səs toplusu şəklində qavrayır (eşidir), sonra sözləri anlayır və nəhayət, ümumi fikri başa düşür. Ünsiyyətdə ilk addım səslərdən başlanır və səslərin keyfiyyəti ünsiyyətin sonrakı xarakterinə öz təsirini göstərmiş olur.

Hazırda çox böyük tədqiqatlar, eksperimentlər nəticəsində danışq səslərinin hər birinin obyektiv olaraq müəyyən mənalar, mənə çalarları ilə əlaqəsi müəyyənləşdirilmişdir. Əvvəllər də bir sıra səsləri qalın, incə, uzun, qısa, dar və s. adlar altında qruplaşdırırdılar. Müasir dəqiq cihazlarda aparılan təcrübələr göstərir ki, səs bu və ya digər keyfiyyəti tərkibində işləndiyi sözün və ifadə ediləi anlayışın keyfiyyəti ilə bağlı olub onu əks etdirir.

¹ А. Захаров. ЭВМ читает Шекспира. «Комсомольская правда», 10. IV. 1976.

Odur ki, hər bir danışığ səsi yaxşı-pisi, böyük-kiçik, zərif-kobud, işıqlı-tutqun, isti-soyuq, şən-kədərli, ağır-yüngül, nəhəng-cılız, mütəhərrik—qeyri-mütəhərrik, güclü-zəif və s. baxımından müqayisə edilib qiymətləndirilə bilər.

Füzuli şeirinin səs tərkibinin xüsusi şəkildə tədqiq edilməsi çox zəruridir. Şair daha çox ruhu sakitləşdirən, əsəb dincəldən, zərif səslərə həmişə böyük üstünlük verir. Sözlərin tərkibindəki səsləri incələşdirməyə sənətkar çox böyük diqqət yetirirdi. Hətta şeirində «atə», «anə» formalarının yer tutması qafiyə məqsədi — poetik məqsəd güdəndə də sənətkar ümumi estetik prinsipini—sözləri, səsləri incələşdirmə kimi ali prinsipini daha çox göz önündə saxlayırdı.

Sənətkarın incə səslərə meylini göstərən bəzi faktları qeyd etmək mümkündür:

Bir sıra misralarda yalnız incə saitlər işlədilir.

Yemək-içmək fikri əhli-rüzədən kəs, ey günəş...
Ruzə təklifin Füzulidən götür, ey möhtəsib...
Mədrəsə icrə müdərriş verdiyi min dərsdən...
Hiç sünbul sünbülü-zülfün kimi mişkin degil...
Nalələr eylər keçən həmdəmlərin etdikcə yad...
Dəhənü qəddü ruxun qönçövu sərvü səmənim...
Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib...
Məndən cəzə ilə getməsinlər...

Beytdə əsasən incə saitlər işlədilir.

Ey məh, mənimlə dustlərim düşmən eylədin,
Düşmən həm eyləməz bu işi kim, sən eylədin.:
Hər ərsədə hər əsər ki gördüm,
Sənsən deyib ol əsər yügürdüm...

Bütöv mətnlərdə əsasən incə saitlər işlədilir.

Ruhum ki, bədəndədir, sənindir,
Hər nəşə ki, məndədir, sənindir.
Gəncineyi-hüsnünə əminəm,
Sənsən səbəbim ki, nazəninəm...

Bəzi misra və beytlərdə dodaq saitləri daha üstün yer tutur.

Bir od oldum eizginəm çövrəmdə, olmazmı kəbab...
Bişuşluğunda düşdü ol nur
Həmrahi olan güruhdan dur...
Xoş oldu ola onunla halım?..
Göz üzün görməsə qanlar tökülər, ah nola...
Dönə-dönə ləli-meygunin öpər ey qönçə ləb...
Şəksiz ona rövşən oldu kol mah...
Boynumda yox özgə şövqdən bar,
Ləlimdə bulunmaz özgə göftar...

Çox az misalda qalın saitlərə üstünlük verilir. Füzuli şeirində, adətən, incələşmə meyli güclü olur.

Öylə afətdən yaqasın qurtaran olmazmı şad?
Aşiq oldur ki, qılır canın fəda cananına...
Şəksiz ona rövşən oldu ki, ol mah...

Füzulini oxuyarkən və ya dinləyərkən insanı ən əvvəl sözlərin, səslərin musiqisi məftun edir. Sonra bu da məftun edir ki, ulu sənətkar nəinki tək bir sözə, bir səsə belə biganə olmamışdır. Odur ki, şeirlərində eyni və ya həmahəng səs birləşmələri, hecalar baş alıb gedir. Füzuli şeiri musiqidən tökülmüş, yapılmış əbədi abidədir. Bir misra:

Pərişan türrelər dövründə sərgərdanlığım vardır...

Bu misrada ahəngdar hecaları görməmək olmur:
pər-tür- lər-dövr-sər-gər-var-dir.

Belə nümunələr Füzuli irsinin bel sütununu təşkil edir.

Məsiyyət dərsin yetər təkrar qıl döndər vərəq..

(dər-tər-rar-dər-vər)

Səbzənin hər bərginə bir dür ki, tapşırmuş çəmən...

(hər-bər-bir-dür-şır)

Sən bir avarə müsafirsən bu bir viran ribat..

(bir-var-fir-bir-vir-rib)

Yetər qara gecələr hərzə-hərzə fəryad et...

(tər-qar-lər-hər-hər-fər)

Hər tərəf min sərvü-sərsəbzü, güli-sirabı var...

(tər-sər-sər-sir-var)

Olmadan Məhdi-Məsiha daməni Məryəm hənuz...

(ma-məh-mə-mə-mə-əm)

Tərki-can derlər bu dərdin mö'təbər dərmanına...

(tər-der-lər-dər-bər-dər)

İstənilən beytdə, misrada bu misiqini, ahəngi görə bilərsən. Görməmək mümkün deyil. Bəzən bir neçə vahidin, səsin, səs toplusunun ahəngdarlığı bir yerə — bir beytə, misraya cəmləşir, sığışdırılır.

Ey Füzuli, xublar vəslinə eylərsən həvəs...

Ən adi (Füzuliyana adi) misralarından biridir.

Burada *ey-ey* (lərsən), (xub) *lar*—(*ey*) *lər* (sən), *vəs* (linə) — (hə) *vəs* eynilikləri sənətdən, ustalıqdan xəbər verir, şeiri musiqiyə çevirir.

Aşağıdakı beytlərdə isə *ün-ən-nə-an-un-ən-nə-an-en-ən-an-nə* ünsurlərinin düzümü heyvət doğurur.

Dün demişsən ki, Füzuli mənə qurban olsun,
Sənə qurban olayım yenə nə ehsandır bu...
Getdi əldən sənəmin sünbüli-mişkəfşani,
Yenə dövr etdi pərişan məni-sərgərdani..

Füzuli şeirində Azərbaycan dilinə məxsus bütün samitlərin alliterasiyasına and istənilən qədər misallar göstərmək mümkündür.

Ardınca qoşun-qoşun uşaqlar — *şu//uş*
Əhvalına kim gülər, kim ağlar... — *al//la//lə*
Qıl məst bizi meyi-muğandan, — *m*
Əvvəl xoşu xürrəm eylə ondan... — *x*
Məndən idi möhnətü məlalın — *m*
Xoş oldu ola onunla halın... —
Sən mehri-cəmalü məhcəbinsən — *m, c*
Qayətdə lətifü nazəninən... — *ət*
Mən xar mizacü xak xuyəm — *x*
Bir tünd zəban, tirə ruyəm... — *t, r*
Amma yenə eşq şəhriyarı — *ş*
Fərmanına çəkdi ol fikarı... — *f*
Xəm qədilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız — *t, r*
Gərçi derlər çəngdən çıxmaz tərənnüm tarsız... — *t, ç, r*
Zülməti-zülfün giriftarı dəm urmaz nurdən — *v*
Talibi-şəmi-rüxün xurşidi-rəxşan istəməz... — *x*
Razi-dərüni dışraya salmaq rəva degil — *r*
Budur günahı kim, asılır müttəsil cərəs... — *s*
Katibi-təqdir xətti-səbz təhrif etməyə — *t*
Lövhi-gülzari xəzan bərgi zərəfşan eyləmiş... — *z*

Aşağıdakı mısralar ilə başlayan qəzəllərdə ayrı-ayrı səslərin tezliyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə onların arasında müqayisə aparmaq zəruridir.

1. Yarəb, həmişə lütfünü et rəhnüma mana...
2. Zəhi, zatın nihanü ol nihandan masiva peyda...
3. Kargər düşməz xədəngi-təneyi-düşmən mana...
4. Cam içrə mey ki, dairə salmış hübab ona...
5. Qaliba bir əhli dil torpağıdır dürdi-şərab...
6. Ey məzaqi-cana cövrün şəhdü şəkkər tək ləziz...
7. Buldu kuyimdən dəva dərdi-dili-bimarımız...
8. Xəm qədilə aqlaram ol türreyi-tərrarsız...
9. Bəqa mülkün istərsən, fani et varini dünya tək...
10. Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın...
11. Pənbeyi-dağı-cünun içrə nihandır bədənim...
12. Bağə girdim, səri-kuyin anıb əfğan etdim...
13. Hicrin ilə yanar gecələr riştəyi-canım...
14. Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm...
15. Nola zahid bilsə küfri-zülfün iman olduğun...

Qeyd olunan səslərin hər qəzəldə neçə dəfə işləndiyini göstərən aşağıdakı sxem çox maraqlı olub, ümumiləşdirici nəticələr çıxarmağa imkan verir. Məsələn, birinci və doqquzuncu qəzəllərdə *t* səsinin, ikinci qəzəldə *h* səsinin və *s*. alliterasiyası özünü qabarıq şəkildə göstərir.

1. t—20, h—9, s—12, m—40, n—34, ş—8, r—28, z—6
2. t—18, h—23, s—8, m—26, n—38, ş—4, r—25, z—9
3. t—7, h—4, s—16, m—35, n—47, ş—9, r—27, z—8
4. t—42, h—4, s—8, m—15, n—31, ş—11, r—26, z—5
5. t—13, h—12, s—24, m—36, n—33, ş—9, r—30, z—4
6. t—25, h—9, s—13, m—23, n—23, ş—6, r—34, z—29
7. t—4, h—4, s—9, m—23, n—29, ş—6, r—36, z—26
8. t—12, h—7, s—23, m—22, n—22, ş—7, r—33, z—27
9. t—33, h—8, s—18, m—21, n—35, ş—10, r—36, z—8
10. t—5, h—11, s—11, m—26, n—54, ş—6, r—29, z—4
11. t—9, h—9, s—12, m—28, n—47, ş—6, r—25, z—7
12. t—11, h—, s—10, m—25, n—39, ş—8, r—24, z—6

13. t—11, h—9, s—7, m—38, n—32, ş—14, r—21, z—7

14. t—11, h—7, s—6, m—21, 4—29, ş—8, r—26, z—3

15. t—5, h—6, s—13, m—26, n—41, ş—9, r—25, z—8

Alliterasiya ilə məqlub hadisəsi arasında ortağ nöqtələr çoxdur və bir sıra hallarda müvafiq faktların hansı hadisəyə məxsusluğu barədə mübahisə aparıla bilər. Bununla belə, bu hadisələrin fərqləri daha çoxdur.

1. Məqlub tarixən daha çox ərəb və fars şeiri üçün səciyyəvi olmuşsa, alliterasiya yalnız türk şeirinə məxsus keyfiyyətdir. Odur ki, qədim Şərq poetika kitablarında məqlub hadisəsi bitdə-bitdə tədqiq olunduğu halda, alliterasiya hadisəsinə heç bir diqqət yetirməmişlər. Füzuli şeirində həm məqlub, həm də alliterasiya bütün zəngin xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir.

2. Məqlub, əsasən, iki (bəzən də üç) sözlə əlaqədar hadisədirsə, alliterasiya daha geniş miqyasda (bütöv mətnlərdə) sözləri əhatə edə bilər. Məqlubun bəzi növləri daxili alliterasiya anlayışına daxil olur. Məqlub paralelizm ilə daha çox əlaqədardır, alliterasiya isə daha geniş əhatə dairəsinə malikdir.

3. Məqlub, əsasən, nitq faktı, alliterasiya həm dil, həm də nitq faktıdır. Ustad sənətkar alliterasiya şeirlər yazmaqda hazır dil faktlarını alıb işlətmək kimi asan yol seçməmiş, bəlkə özü məhz özünəməxsus səciyyəvi ifadələr yaratmağı üstün tutmuşdur ki, bu cəhət, adətən, daha qüdrətli qələm sahiblərinə məxsus keyfiyyətlərdəndir.

Füzuli şeirində sözlərin səs tərkibinə əhəmiyyət verilməyən, e'tinasızlıq göstərilən bənd, beyt, misra göstərmək çətindir. Şeirin hər bir vahidi bir (və ya bir neçə) səsin alliterasiyası əsasında qurulur. Özünü də şair işlətdiyi tərkiblər, alliterasiya əsasında düzəldilmiş ifadələr, misralar xalqdan hazır şəkildə əxz edilmir, bəlkə çox dərin, ağır, ustadcasına bir əməyin nəticəsi kimi meydana çıxır. Minlərlə Füzuli ifadəsi belə yaranıb. Hər misra, hər beyt, hər qəzəli müəyyən səs (lər) in alliterasiyasına əsaslanır.

1. Canı canan diləmiş verməmək olmaz, ey dil.
2. Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim.
3. Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqindən,
4. Nola zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim.
5. Tövqi-zənciri-cünun daireyi-dövlətdir,
6. Nə rəva kim, mənə ondan çıxara zəfi-tənim.
7. Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim
8. Bir hübabəm ki, həvadən doludur pırəhənim.
9. Bülbüli-qəmzədəyəm, bağü bəharım sənsən,
10. Dəhənü qəddü ruxün qönçəvü sərvü səmənəm.

Elə ilk baxışdan da bu mətndə hər sətərdə bir və ya bir neçə səsin daha çox təkrarlanıb alliterasiya təşkil etdiyini görmək mümkündür. Sırası ilə həmin səslər belə göstərilə bilər: m, c (1), n (2), ş, d (3), z, n (4), c, d (5), s (7), h (8), b (9).

Klassik Şərq poeziyasında əsrlər boyu işlənilib, təkrarlanıb gələn izafət tərkiblərinin çox böyük hissəsində komponentlərin alliterasiya əsasında əlaqələnməsi müşahidə edilir ki, belə musiqili, ahəngdar tərkiblər Füzuli şeirində də mühüm yer tutur. Komponentlərin ilk səslərinin alliterasiyasına əsasən düzələn tərkiblər daha çoxdur.

Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdır..
Həbsi-həvadə qoyma Füzulisifət əsir...
Yeydir ondan, həq bilir, bir *güşeyi-gülxan* mana...
Hər sözüm *dər-di-dil* imlasinə bir sənamədir...
Vədəyi-vəslin çox, əmma bəxt yar olmaz, nə sud..
Ey Füzuli, bulmadım *rəngi-riyədən* bir səfa...
Tazə-tazə daği-dərdindir dili-suzanıma...
Hiç nemət görmədim *didəri-dilbər* tək ləziz...
Şöleyi-şəmi-ruxün əğyarə bəzməfruz olur...
Təraneyi-tərəbim ahi-aşıqanə yetər...
Sərir-i-səltənət zövqindən əfsundur mənə ol söz....
Hər tərəf min *sərvi-sərsəbzü* güli-sirabı var...
Qaçə bilməz *dili-divanə* saçın qeydindən...

Bu tədbir ilə *dəfi-dərdi*-hicran eyləmək olmaz...
Kim sədəf *tərkibi-tandır*, lölöi-şəhvar-söz...
Fələk, bihudə *xari-xüşkədən* gülbərgi-tər verməz...
Gəzmədən *daireyi-dövrə* pərgar hənuz...
Didari-dustdur iki aləm nəticəsi...
Tiği-təcərrüd ilə canından əlaqə kəs...
Cuybari-gülşəni *zənciri-zindan* eyləmiş...
Yerim *behişti-bərin* idi, mən bir Adəm idim...
Səri-səltənəti-qürbdə müəzzəm idim...
Çəksə baş, ol sərvdən su kəsmə ey *seyli-sərab*...
Ləlkun mekdir əlində *sağəri-simin* ilə...
Feyzi-fitrətdən qərəz sənsən, tufeylin kainat...
Bərqi-ahim taci-zər, *simi-sirişkim*, təxti-ac...
Ey Füzuli, *mənzili-məqsudə* yetsəm, nə əcəb...
Ey nəvəki-şövqin *sipəri-sineyi*-əhbab...
Bəsteyi-zənciri-zülfündür nəsimi-tər mizac...
Gərçi şümsaddə çox *lafi-lətafət* vardır...
Gəlir ol *sərvi-səhi*, ey gülü lalə, açılın...

Bura habelə *sineyi-suzan*, *bəzmi-bəla*, *dari-dünya*, *məşqi-məcaz*, *vədəyi-vəsl*, *mahi-mələksima*, *sərvi-sərsəbzü*, *gərduni-gərdan*, *daireyi-dövr*, *səri-səltənət*, *dövləti-didar*, *zənciri-zülf*, *düri-dəndən*, *mənzili-məqsud*, *rövzeyi-rizvan*, *zənciri-zindan*, *seyli-sirişk*, *dili-divanə*, *tiği-təcərrüd*, *təbhiri-təşviş*, *gərdişi-gərdün*, *mərdümi-münim*, *behişti-bərin*, *zövqi-zikr*, *seyli-sitəm vahidlərini* daxil etmək mümkündür.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, M. Füzuli bu kimi izafət tərkiblərinin türkləşdirməyə xüsusi səy göstərir, onların ana dilində struktur qarşılığını yaradırdı.

Mərhəmi-vəsli ilə buldu qamu *dərdə dəva*...
Ey Füzuli, mən *mələmət mülkünün* sultanıyam...
Dəhamın dürçini xali-ləbin gözdən nihan etmiş...
Gər degil bir *mah mehrilən* mənim tək zar sübh...

Lalə, *rəngin rəxtini* dağ içrə pünhan eyləmiş...
Getdi başımdan, könül, ol *sərvqəddin sayəsi*...

İzafət təşkil edən komponentlərin yalnız önündəki səslər deyil, habelə ortasındakı, sonundakı səslər də bir-biri ilə çox müxtəlif alliterasiya vasitələri ilə əlaqələnib bədii-estetik funksiya daşıyır.

Yetər ey fələk, bu cəfa, yetir məni-zarə *sərvi-rəvanımı*...
Məgər xab içrə gördün, ey könül, ol *çəşmi-şəhlayi*...
Dağılmış ola *atəşi-eşqim şərərəsi*...
Hər zaman *daireyi-heyrətə* min nəqqaşı...
Meydə *təsviri-hərərət*, neydə *təsiri-səda*...
Ey qübari-qədəmin *ərşi-hərin* başına tac,
Şərəfi-zatına ədnayi-*məratib* merac...
Eşq zövqilə xoşam, *tərki-nəsihət* qıl, rəfiq...
Xaki-kuyin seyri *fəthi-həft* kişvər tək ləziz...
Səadət kövkəbinə *əxtəri-bəxtim* müqarindir
Mən kiməm, vəsl etmək ol *xurşidi-rəxşandan* təmə...
Çəkdi *zənciri-cümünə* aqibət sevda məni...
Aləti-sənət ola ol büti-bipərvayə...
Tiği-qəmzən öylə bürRANDIR ki, *cəlladi-əcəl*...
Gör nə gəldi başına, netdi *şərabi-nab* ona...

Bura habelə *nameyi-əmal*, *ərzi-niyaz*, *daireyi-heyrət*, *zənciri-cümün*, *rəhbəri-şəriət*, *nişaneyi-şövq*, *piri-irşad*... vahidləri də daxildir.

Klassik poeziyada alliterasiya əsasında sabitləşmiş qoşa sözlər Füzuli şeirində çox geniş yer tutur. Əvvəldən bir və ya iki hərfi (səs çox ola bilər) eyni olan iki söz semantikaca da bir-birinə yaxın olduğundan bir ümumi anlayış ifadəsi üçün birləşir ki, bu anlayış butövlükdə alınmış vahidin bildirdiyi anlayış olub, komponentlərin hər birinin ayrılıqda bildirdiyi anlayışdan zəngindir. Məhz elə bu mənə zənginliyi və səslərin ahəngdarlığının

yaratdığı effekt həmin vahidlərin şeir üçün əvəzsiz vasitə olmasını təmin edir.

Nəxli-hikmət rəşəhatından ala *nəşvü nüma*...
Ey məzaqi-cana cövrin *şəhdü şəkkər tək ləziz*...
Xarü xəs iltər anda ki, quş aşıyan tutar...
Füzuli, istəməzəm məsnədi-*Cəmu Cəmşid*...
Müsəvvirlər isə surət kim, *dərü divarə* yazmışlar...
Diyari-məskənət, nəqdi-qənaət *mülkü malımdır*...
Aşiq ilə *rindü rüsvalıqdan* ikrah etməkim...
Nəxli ki, qan-yaşım ona *nəşvü nəma* verər...
Zülfü rux çəkdin, vəli *tabü təravət* vermədin...
Vey *məhü mehr* çıxın, qüdrətə nəzzarə qılın...
Bu əlamətlə bulur məni, soran olsa *namu nişanimi*...
Götür, ey nəfs, *həvavü həvəsin* aləmdən...
Udi-bəzmi-eşqəm, atəşdir *büsatü bəstərim*...
Səbatü səbrdə fülad gördüyüm könlüm...
Xarü xəs cəm eyləmiş girdabi-dəryayi-cünun...
Götürmüş xəkdən tüğyani-əşkim *xarü xaşaki*...
Önün bənd etmək olmaz, *xarü xaşak* ilə Ceyhundur...
Dəyməz, Füzuli, atəşi-suzanə *xarü xəs*...
Xəsü xaşaki yaqma, şöləsindən ehtiraz eylə...
Boyandıqca cigər qanıla *qədrü qiymətim* artar...
Xalü xətdir bilmən ol ayineyi-rüxsar üzə...
Sorma zöhhadə, Füzuli, *rəhü rəsmi*n eşqin...
Ey Füzuli, məzeyi- *saqiyyü səhba* bildin...
Dün Füzuli səhv edib keçmiş *meyü məhbubdən*...
Rəhrəvi-irfanə bəsdir *sağərü saqi dəlil*...
Ya gözümdən əks salmış *mərdümü müjgan* ona...
Cəfəvü cövr ilə mötadəm, onlarsız nolur halım...
Kim, alır şəmi-rüxündən nur *mehrü mahi tab*...
Tərkü təcrid ixtiyar et kim, diyari-eşqdə...
Ey görən min dağ ilə *səbrü səbatım* eyləmə...
Bərqu baran sanma kim, gördükdə ahü əşkimi...

İrəlində deyildiyi kimi, böyük sənətkar alliterasiya prinsipi-nə əsaslanan klassik (ərəb və fars dillərinə məxsus) poetik izafət tərkiblərini türkləşdirməyə, onları ana dili sintaksisi qəlibində təqdim etməyə xüsusi səy göstərmişdir.

Seyli-xun *xalın xəyalilə* pozub göz mərdümün
Mərdüm etmiş çeşmi xünbarə *xəyali-xalini*...

Eyni sintaktik vahid daxilində izafət tərkibi xəyali-xal (bu birləşməyə də ana dili şəkilçisi qoşulması özü də diqqətə layıq-dır) Azərbaycan modelində *xalın xəyalı* kimi də işlədilməsi mü-əllifin çox ciddi linqvistik əməliyyatının nəticəsidir. Belə yaradı-cılıq nümunələri sənətkarın irsində çoxdur.

Dildarə Füzulinin *fəryad ilə əfqanı*..
Karivani-rahi-təcridsiz, *xətər xofin* çəkib...
Xurşid xirməninə vuran şölə-şölə od,
Ahim ki, ləhzə-ləhzə rəhi asiman tutar...

Alliterasiya daha çox sözlərin ilk səs (lər) i ilə əlaqədar özünü göstərir və Füzuli şeirində sözlərdə bir deyil, bir neçə sə-sin alliterasiyası daha çox yer tutur.

Fəqr mülkün tut, gər *istiğnadə istərsən* kəmal...
Xəsmi çox gördüm *sığındım sidqilə* Allahimə...
Sənəmlər səcdəsidir bizdə taət, tanrıçün zahid...
Sənəmlər səngdillərdir eşitməzlər sözü, zahid...

Əlaqədar sözlərin son hissələri alliterasiyalaşır («qafiyələşir»).

Mümkün olmaz bu *sifat* ilə ki, sənsən bir *zat*..
Bu *sifat* ilə ki, sənsən, qandadır bir pak *zat*..
Qamətin xidmətinə sərvin əyilməz başı...

Tərk etdi *şitabü iztirabi...*
Gər var desən *qani nişanı...*
Tövfiqinə qıl rəfiq hər dəm...
Əmdən *xətini qələt* yazardı...
Kim oldu *niqab* hüsn *tabi...*

Sözlərin daxilində bir neçə səs (və ya bir neçə səs ilə söz) düzgün sıra ilə alliterasiyalaşır.

...Ki *təqafül sitəmindən albəttə bətərdir...*
Ey *nəxli-mələhət*, nə *bala təlx bərin* var...
Ey *sərv sən qədəh sunar olsan rəvan* içər...
Göz rövzənini sirişki-rəvanım rəvan tutar...
Sərvü gül *nəzzarəsin neylər sənə heyran* olan...
O qədər *zövqi-şəfaət cövhəri-zatındadır...*
Kimi *hüşyar görsən sən*, ona ver *camı-mey*, saqi...
Hər *dəmindən min Məsiha* zindeyi-cavid olur...
Sübhü *şam ol qibləyi-əbru müqabildir* mənə,
Ey Füzuli, tanrı *gözdən saxlasın iqbalımı...*
Ləbinə çeşmeyi-heyvan deməzəm kim, *ləbinin*
Var bir *canə yarar feyzi*, bəqadən *qeyri...*
Qoyma *naqis*, bir neçə *cam* ilə qıl *kamil* məni...
Ey *gənci-əta tilismi* ismin...
Eşq *daminə giriftar* olalı *zar* olubam..

Bir sözün əvvəlindəki bir neçə səs digər sözün daxilində təkrarlanır:

Feyzi-fitrətdən *qərəz sənsən*, *tüfeylin* kainat...
Ey Füzuli, *xublər vəslinə* eylərsən *həvəs*
Bildim *təriqi-eşqin xəternakdır* vəli...
Atəş *salıb ah* ilə *cahanə...*
Sən ver *məni-xəstəyə təsəlli...*

*Qalmadı sağalmağ ehtimalı...
Dil deməkdən kəsilib, tən hərəkətdən vəh kim...
Kim oldu niqab hüsn tabi...
...Sübh göstərdikdə sən rüxsari-fərruxfalini...*

Şeirdə yanaşı gələn sözlərin tərkibində işlənən bir neçə səs, sözün bir hissəsi, bir parçası başqası ilə alliterasiyalaşır.

*Bir həsar edə gör ondan özünə zümmarı...
Qıl səvab, ey göz, töküb qan, vaqif et qafilləri...
Bir qayətə yetmiş ki, ayrılsa çıxar canı...
Gör nə əhli-elmdir, adab ilən eylər cədəl...
Yetdi ol qayətə zəfim ki, çəkər təsvirim...
Həzərim tənədən ol qayətə yetmişdir kim..*

Ardıcıl gələn bir neçə sözdə müştərək səslərin varlığını təsadüfi hesab etmək mümkün deyildir.

*Verdi rehlətdən xəbər muyi-səfidü ruyi-zərd...
İstərəm mən qurtulum ondan verim bir dilbərə...
Dil eylər nalə, ya peykan dəyər sinəmdə peykana...
Dolaşır şənə tək hər ləhzə ol zülfi-pərişanə...
Əks-ruyin suya salmış sayə, zülfün torpağa...
Qıl mədəd ey bəxt vərnə kami-dil mümkün degil...*

Ana dili sözləri əsasında alliterasiya yaratmağa sənətkar o qədər aludə olur ki, nəticədə ümumxalq dilinə məxsus olmayan bir sıra fərdi ifadələr düzəltməyə məcbur olur.

*Dağlardır odlu könlümdə qarası qopmamış,
Ya səbati-eşq üçün od üzrə bir neçə sipənd...
Öylə divanəliyə düşdü könül kim, dildar
Salsa gər boynuna həm zülfi-kəmnədən yenəməz...*

Bivəfalərdən həzər qıl, *tut təriqi-ehiyat...* .
Qönçəvü lələ demə, dağ *qarasın qoparıb*
Alü alayə sarıb səbzədə pünhan etdim...
Dinini döndərgil, ey zahid ki, yaxşı din deyil...

Göründüyü kimi, alliterasiya tələbi bədii dildə tamamilə fərdi ifadələrin yaranmasına səbəb olur.

Dözmək üçün hicrinə *düzdüm dəmirdən bir könül...*

Böyük Füzuli ana dili feillərindən (*dözmək—düzmək*) uğurlu bir məqlub yaratmışdır. Həm də eyni səslə başlanan bu feillərlə əlaqədar alliterasiya əldə etmək üçün daha başqa sözlər lazım gəlmişdir və bu *dəmirdən* sözü olmuşdur. Beləliklə, «*düzdüm dəmirdən bir könül*» kimi sırf fərdi səciyyəli ifadə meydana çıxmışdır. Habelə aşağıda qeyd olunan fərdi ifadə də alliterasiya əsasında qurulmuşdur.

Qıldı Məcnun kimi çoxlar həvəsi-eşq, vəli
Doymadı dərdə məni-bisəru padən qeyri...

Beləliklə, alliterasiya prinsipi dolayısı ilə həm də ədəbi dilin lügət tərkibinin zənginləşməsinə təkan verir.

Bütün bunlar göstərir ki, «alliterasiyanın dilə daxil yoxdur» — deyən A. İ. Smirnitki öz mülahizəsini yürütməkdə haqlı deyildir. O «dildənkənar qalıq» anlayışını irəli sürmüş və tələffüzdə təzahür edən qüsurları, danışq səslərinin xüsusiyyətlərini və səs (tələffüz) üslubiyyətini bu «qalıq»a daxil etmişdir. Əgər F. de Sössür nitqi tam fərdi hadisə sayırdısa, A. İ. Smirnitkiyə görə, nitqə məxsus bu «dildənkənar qalıq» həm fərdi, həm də ictimai əlamətlərə malikdir.

A. İ. Smirnitki yazmışdır: «Lakin dil heç də nitqə tamamilə müvafiq gəlmir. Biz ünsiyyət vasitəsi kimi nitqdə mövcud odan dili çıxandan sonra müəyyən «dildənkənar qalıq» qalır ki,

bu qalıq yekcins şey deyil və özlüyündə dilçiliyin predmeti də deyildir». Bu «qalıq», əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) dildən istifadənin fərdi xüsusiyyətləri (tələffuz xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı sözlərin mənalarının yarımçıq və səhv şəkildə anlaşılması və s.);

b) müəyyən effekt, özü də dilin əsas funksiyasına daxil olmayan effekt (xüsusilə bədii məqsədlərlə məlum səslənmə ünsürlərindən—qafiyə, alliterasiya, ahəng və s.-dən istifadə ilə yaranan effekt) əldə etmək üçün dilin bu və ya digər faktlarından istifadənin ictimai-məqbul xüsusiyyətləri»¹.

Göründüyü kimi, müəllif alliterasiya hadisəsini sırf nitq faktı kimi təqdim edir, onun dil ilə əlaqəsinə diqqət yetirmir. Lakin hər bir nitq faktı yayılıb məşhurlaşandan, ümumiləşəndən sonra dil faktına çevrilmiş olur. Başqa sözlə, sənətkarın nitqində alliterasiya məqsədi güdən fərdi birləşmələr zaman keçdikcə ümumxalq dilinə daxil ola bilir. Odur ki, «Məntiqin tələbi ilə daha da irəli getmək və ilk nəzərdə çox aydın bir tezis — A. İ. Smirnitskinin məhz aşağıdakı tezisini şübhə altına almaq olar. O yazır: «Müəyyən intervallar üzrə səs birləşmələrinin təkrarlanması faktı... və misralar arasında xarici səs əlaqələri yaratmaq faktı dilə deyil, ədəbiyyata aiddir». Bütün deyilənlərdən aydın olduğu üzrə, dili ədəbiyyata qarşı qoymaq özü tələsik işdir və səhvdir»².

Sübh *çəkmiş çərxə, çalmış* daşə tiğın afitab...
Bir od oldum, *cizkinən çövrəmdə* olmazmı kəbab?..
Çərxə çəkdim dudi-dil sərvi-xuramanım görüb...

Aşağıdakı misallar son səslərin alliterasiyasına əsaslanır və elə buna görə də, adətən, həmişə bir söz başqa bir sözün də şeirə gəlməsinə yardım göstərir.

¹ А. И. Смирницкий. Объективность существования языка. «История советского языкознания (хрестоматия)», М., 1981, сәһ. 69—70.

² Поэт и слово. Сб. под ред. В. П. Григорьевой. М., 1973, сәһ. 57.

*Yuva başında tutan quşları edib məcruh...
Başım üzrə mələmət quşlarıçün aşıyan etmiş...
Başında quş qanadı bərk, ayağında səlasil su...
Quşmu qərar tutardı başındakı yuvadə...*

Alliterasiyalı şeirə xüsusi əhəmiyyət verməsi. M. Füzulinin «hüsni-məqtə» adlanan poetik-üslubi sözişlətmə üsullarında daha aydın tərzdə özünü göstərir. Təsadüfi olaraq qəzəl kitabını açıb ardıcıl gələn qəzəllərin sırası ilə məqtelərini burada qeyd edirik:

*Məhəbbət ləzzətindən bixəbər dar zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor...
Çox olduqca qəmü dərdim rəhi-eşq içrə xoşhaləm,
Füzuli, şad olub şükr etməyimmi, nemətim artar...
Gəzər kuyində hər yan giribançak gülrüxlər,
Bu rəng ilə, Füzuli, ol səri-ku bir gülüstandır...
Hər dərdsizdən umma, Füzuli, dəvayi-dərd,
Səbr eylə, kim ki dərd veribdir, dəva verər...*

Və sair.

Elə bu dörd beytin səs tərkibinin müqayisəsi bizə çox şey deyir. Birinci beytdə *z*, ikincisində *ş//ç*, üçüncüsündə *g//k*, dördüncüsündə *d//r* səslərinin alliterasiyası çox aydın şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn, birinci beytdə heç *g//k* yoxdur, dördüncüdə *g* yoxdur və *s*. Oxucu daha başqa müqayisələr apara bilər. Klassik poeziyada hüsni-məqtə yüksək qiymətləndirilirdi, burada ahəngə də ayrıca əhəmiyyət verilirdi. Beləliklə, məlum olur ki, Füzuli şeirində alliterasiya hüsni-məqtə kimi bir poetik effekt əddə etmək vasitəsinə çevrilir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, filologiyamızda hüsni-məqtə (və hüsni-mətlə) termini düzgün şərh edilmir, səhv şəkildə başa düşülür və təəssüf ki, belə də şərh edilir. «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»ndə qəzəldən bəhs edilərkən deyilir: «həcmcə adətən, 5, 7, 9 və daha çox beytdən iba-

rət olur. Bunlardan birinci beyt həm qafiyə olub (aa, ba, va, qa və i. a.) mətələ» adlanır. Mətlədən sonrakı beyt daha qüvvətli, daha mənalı və gözəl olursa, ona hüsni-mətələ deyilir. Qəzəlin son beyti məqtə adlanır. Ondan əvvəlki beyt daha qüvvətli, mənalı və gözəl olduqda ona hüsni-məqtə adı verilir»¹.

Burada anlayışlar dolaşdırılmışdır. «Hüsni» ərəbcə olub, gözəllik deməkdir. Hüsni-məqtə, yəni «məqtənin gözəlliyi» (hüsni-mətələ, yəni «mətlənin gözəlliyi»), Məqtə və ya mətələ (beyt) daha gözəl, ahəngdar və məzmunlu, mənalı olmalıdır. Yalnız belə olduqda müvafiq beytlər hüsni-məqtə (hüsni-mətələ) adlandırılır. Başqa (sonrakı, əvvəlki) beytlər yox.

Həm də hüsni-məqtə təkcə qəzəl ilə əlaqədar deyildir, başqa şeir növlərinə (qəsidə və s.) aid edilir.

Beləliklə, şeirin məqtə beyti qulağa xoş gələn, formaca gözəl olarsa və məzmunca yüksək, ali, nəcib fikirləri ifadə edərsə, ona hüsni-məqtə deyilir. Bu termin Şərqdə ətraflı tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatçılar hüsni-məqtəni məclisin axırında verilən yemək növü ilə müqayisə edirlər. Bu yemək növü daha dadlı, zəngin olmalı və daha yüksək ədəb-ərkanla təqdim olunmalıdır.

Deməli, Füzuli qəzəllərində alliterasiya həm də struktur-kompozision bir funksiya kəsb edir. Hüsni-məqtənin digər daha bir sıra xüsusiyyətləri ilə yanaşı alliterasiyalı olmasına da sənətkar xüsusi diqqət və əhəmiyyət vermişdir: Aşağıdakı beytlərin hüsni-məqtə səciyyəsi kəsb etməsində qeyd olunan səslərin alliterasiyası da mühüm rol oynayır.

Y. Füzuli, ayrı düşdün yardən, səbr etməyə yer yox.
Düşüb səhrayə əfqan edəlim sən ayru, mən ayru.
İ. Dün demişsən ki, Fuzuli mənə qurban olsun.
Sənə qurban olayım, yenə nə ehsandır bu.
M. Ey Füzuli, çox əlamətdən mənə mən etmə kim,
Mən nihali-gülşəni-dərdim, məlamətdir bərim.

¹ Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. B., 1988, səh. 46.

- T. Füzuli, kainat əsbabının qıldım tamaşasın,
Nədamətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz təməşə tək...
3. Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafıl,
Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor...
S. Ş. Sitàmin daşıyla başı sınıq, bədəni şikəst Füzuliyəm,
Bu əlamətilə bulur məni, soran olsa namü nişanımı...

Füzulinin bir sıra qəzəllərində alliterasiya müəyyənləşdir-mək olmur. Belə əsərlərdə bədiilik, ahəngdarlıq, obrazlılıq başqa vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Bəzi qəzəlləri isə bütün beytlə-rinin və misralarının müxtəlif səslərin ahəngdarlığı ilə seçilməsi-nə görə fərqlənir. Məsələn, aşağıdakı qəzəlin hər beytində hansı samitin neçə dəfə təkrarlandığı qeyd edilir.

Hər hübabı-əşkimə bir əks salmış peykərim,
Şahi-mülki-möhnətəm, tutmuş cahanı ləşkərim

(h — 5, ş — 5, m — 7)

Əhli-qədrəm yanalı eşq oduna pərvanəvəş,
Sürmeyi-çəşm eyləmişlər şəmlər xakistərim.

(ş — 5, m — 6, r — 6)

Cismimi yaqdınsa, pəmal etmə könlümdən, saqın,
Külxənam, əsik degil xakistərimdə əxkərim.

(m — 8, k//k — 7, x//q — 5)

Eşq sərgərdaniyəm, köksümdə min-min dağlar,
Bir sipəhri-sairəm, sabit cəmi-əxtərim.

(s — 5, r — 7)

Çəşm tari-cismimə düzmüşdü əşgim gövhərin,
Ah kim, çərx üzmüş ol tari, dağılmış gövhərim,

(ş — 5, m — 9)

Nola hər saət od üstündə durarsam dud tək,
Udi-bəzmi-eşqəm, atəşdir büsatü bəstərim.

(d//q — 13, s — 5, b — 3)

Ey Füzuli, çox mələmətdən məni mən etmə kim,
Mən nihali-gülşəni-dərdəm, mələmətdir bərim.

(*m — 11, n — 6*).

Alliterasiya sayəsində həmcins sözlərdə metaforikləşmə—
ümumiləşmə müşahidə edilir.

Ol munisü müşfiqü müvafiq... *m*
Xoşvəqtü nişatməndü dilşad... *ş*
Rənci həyəcandan oldu əşcar...*c*
Lərzanü zəifü zərdrüxsar... *z*
Gör qandadır ol mənim pənahım,
Şahım, mahım, ümidgahım... *h*
Ol sahibi-nəngü namü namus...*n*
Döndü evə, getdi xarü məyus,
Dersən məşuqü eşqü aşiq... *ş*

Çox zaman şeirdə (və ya cümlədə) bu və ya digər sözün seçilib işlədilməsində alliterasiya prinsipi əsas götürülür. Alliterasiya cümlədə, mətndə ifadə edilən fikrin daha relyefli nəzərə çarpdırılmasına, xüsusi tərzdə qeyd olunmasına kömək edir. Beləliklə, şeirlə müvafiq sözlərin ilk səslərinin eyniyyətini təmin etmək cəhdi müvafiq tipdə sözlərin—sinonim vahidlərdən bu və ya başqasının məhz həmin mətndə işlədilməsini şərtləndirir.

«Dil zənginliyinin, yəni sinonim bolluğunun müvafiq poetik üsullar ilə sıxı şəkildə əlaqədar olduğuna dair hər hansı xalqın və hər hansı dövrün poetik dilindən nümunələr gətirmək mümkündür. Ehtimal ki, qədim almanların alliterasiyalı poeziyasının dilindən misal gətirmək daha əlverişlidir. Bu dildə ən adi, məsələn, kişi, qadın, uşaq, döyüş, at, qılmc kimi anlayışları ifadə etmək üçün zəngin sinonim vahidlər vardır ki, bu da alliterasiyalı şeir yazma işini asanlaşdırır»².

Səs təkrarı, tərkibində həmin səslər işlənən söz təkrarı ilə

² Г.Пауль. Принципы истории языка.М., 1960 , səh. 302

birdləşdikdə daha yüksək səviyyəli ahəngdarlıq yaranmış olur.

Ey Füzuli, səhldir ham qəm ki, qəmxarı ola,
Qəm budur kim, məndə min qəm var, bir qəmxar yox...

Bu beytdə *qəm, qəmxar, qəm, qəm, qəmxar* sözlərindən başqa, *kim, mən, min* sözlərində də *m* səsi işlədilir. Başqa bir misal:

Acıtdı məni acı sözü, tünd nigahın,
Ey nəxli-mələhət, nə bəla təlx bərin var.

Burada *acı (acıtdı-acı)* sözü ilə birlikdə *əxl-əlx (nəxl-təlx)*, *əla (məlahət-bəla)*, *bə (bəla-bərin)* səs birləşmələrinin, habelə *n (məni-sözün-tünd-nigahın-nəxl-nə-bərin)* səsinin təkrarı daxili ahəngdarlığın yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur. Dildə olduğu kimi, Füzuli şeirində də, adətən, bir səsin alliterasiyası daha geniş yer tutur.

Var yüz min gəm, bu həm bir qəm ki, yox qəmxarımız... *m*
Səba, lütf etdin, əhli dərdə dərmandan xəbər verdin... *n*
Dinini döndərgil, ey zahid ki, yaxşı din degil... *d*
Əhli-əşq istər zülali-vəsl, zahid Səlsəbil... *s*
Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqündən... *ş*
Nəla zənbur evinə bənzəsə beytülhəzənim... *z*
Əşq sərgəştəsiyəm seyli-sirişk içrə yerim... *s*
Bir hübabəm ki, həvadən doludur pirəhənim... *h*

Qüdrətli sənətkarın irsində iki, üç, dörd səsin alliterasiyasını əhatə edən misra və beytlər də çoxdur. Aşağıda səs və səs birləşmələri alliterasiyasına aid nümunələr gətirilir.

N, H

Nişə məhrəm eylədin şəmi məni məhrum edib,
Mən sənənin bəzmində can nəqdin nisar etməzmidim...

D, M, Əy...

Deməzəm dəyməz mənə qəmzən xəyalı, ya dəyər
Dəymə qeydi çəkməzəm, aləmdə bir azadəyəm...

T, Ey

Heyrət, et büt, surətin gördükdə lal eylər məni...

N, C

Təni-məhzunə candan, cana canandan xəbər verdin...

D, R, N

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın...

H, M, T, X

Həmsöhbəti muru həmdəmi mar,
Təkyəgəhi xakü bəstəri xar...

V, Y

Dövr cövründən imiş növhəyi-ney, nəleyi-dəf...

Z, G // K, L

Xoş ol ki, qızı həmişə gizlər,
Xud gizli gərək həmişə qızlar...

Ə, T

Əldən gələni gəl etmə təqsir...

Y, R

Yar kuyində gər olsaydı, müsəlmanlar, yerim,
Kafərim gər rovzeyi-rizvanə eylərdim həvəs...

H, K

Aciz olmuş yıxmağa ah ilə kuhi Kuhikən...

Ş, T

Dəşt tutmaq adətin qoymuşdu Məcnun eşqdə,
Şöhreyi-şəhr olmağın rəsmi mən etdim ixtira...

K//G, Ç

Kim görüb güllər könüllər açılan çağdır bu çağ...

C, T // D

Tövqi zənciri-cünun daireyi-dövlətdir...

Y, X

— Key, qaliyyə muyi ənbərin buy
Gülçöhrəvü xar-xar, xoşxuy...

Y, T

Ehtiyat eylə ki, qayətdə xətmək səfərdir...

Y, N

Qaşların yayına meyl eyləyəli canü könül,
Dünü gün mən bilirəm kim, nə çəkirlər onlar...

Y, R

Öylə üryan gərək avareyi-səhrayi-cünun...

Azərbaycan dilində səslərin tezliyini əks etdirən ümumiləşmiş tədqiqatlar olmadığından müəyyən mətnə alliterasiyanın varlığı yalnız müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Çün razi-dəruni etdi təqir,
Rəyinə müvafiq oldu təqdir.
İmdad qılıb inayəti həq,
Qıldı onu məqsədinə mülhəq.
Gül dərdi hədiqeyi-əməldən
Mey içdi sürahiyi-əcəldən...

Birinci beytdə *r* səsi 6 dəfə işlənib, ikinci beytdə bu səs yoxdur, üçüncü beytdə 2 dəfə işlənir. Bu müqayisə birinci beytdə *r* səsinin alliterasiyasını sübut edir. İkinci beytdə *q* səsinin təkrarı fərqlənir.

Yaxud eyni qəzəldən alınmış aşağıdakı beytlərin birincisində *s* səsinin, ikincisində *q/k* səsinin alliterasiyası diqqəti cəlb edir ki, həmin səslər digər beytlərdə özünü göstərmir.

Sudə əksi-sərvi sanmın, kim qoparıb bağiban,
Suyə salmış sərvinə, sərvi-xuramanım görüb,
Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin görmüş degil,
Kim ki, tən eylər mənim çaki-giribanım görüb.

Həmin qəzəlin digər bir beyti isə *t//d* səslərinin alliterasiyası əsasında qurulmuşdur.

Tut gözün, ey dudi-dil, çərxin ki, dövrin tərək edib,
Qalmasın heyrətdə çeşmi-gövhər fəşanım görüb...

Beləliklə, hər hansı mətndə alliterasiyanın mövcud olub-olmaması yalnız qarşılaşdırma, müqayisə əsasında müəyyənləşdirilə bilər.

Aşağıdakı misralarda *y* səsinin fərqlənən təkrarı diqqəti cəlb edir.

Eyləyən təyini-əczayi müdava dərdimə...
Şöleyi-ah ilə yandırdım dili-sərgəştəyi...

Rədif və ya qafiyə kimi işlədilən sözün tərkibindəki səslərdən birinin alliterasiyası nisbətən əlverişlidir və daha geniş yayılmışdır. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə *ş* kimi.

Qurtulmuş qaliba şövq odu Fərhadın gözünü yaşım
Ki, əgər axsaydı ləl eylərdi bişək Bisütun daşım...
Demən göz yaşını ilə dəf olur eşq atəşi təndən,
Bu od hər yerə düşsə fərq qılmaz qurusun, yaşım...
Tərəşşüh qəbrimin daşından etmiş çeşmimin yaşını...

«Xlebnikovun dediyi kimi, sözün ilkin səsi mahiyyətə digər həmkarlarının (sözdəki digər səslərin) təbiətindən fərqlənən bir təbiətə malikdir. Sözün birinci səsi digər səsləri özünə tabe edir. Eyni səslə başlanan sözlər ulduz yağmuru kimi eyni bir istiqamətə yön tuturlar.

Dəqiq terminoloji mənada götürdükdə demək olar ki, alliterasiya sözün başlanğıc səsinin poetik dəyərliliyinə əsaslanır»¹.

¹ Р. Я к о б с о н . Новейшая русская поэзия. Работы по этике. М., 1987, с. 303.

Sözdəki başlanğıc səsin mühümlüyü, aparıcılığı, xüsusi çəkiyə malik olması haqqında digər tədqiqat əsərlərində də maraqlı mülahizələr yürüdülməkdədir. Məsələn, A. P. Juravlyov yazır: «Sözün tərkibindəki səslər heç də eyni hüquqa malik deyillər. Sözün hansı səslə başlaması məsələsi çox mühümdür. Başlanğıc səs diqqəti ən çox cəlb edən, nəzərə çarpan səsdür... Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, sözdə digər səslərə nisbətən başlanğıc səs dörd qat artıq nəzərə çarpır... Deməli, sözdəki bütün səslərin fonetik dəyərliliyinə yekun vuranda birinci səsin çəkisini dörd qat artırmaq lazımdır»².

Samitlərin bu tərzdə semantik-estetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması özlüyündə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uzun müddətli eksperimentlər nəticəsində səslərin mə'nası problemini yeni şəkildə irəli sürüb həll edən A. P. Juravlyovun aşağıdakı qeydləri maraqlıdır: «Ümumiyyətlə, sözün mənasına nisbətən fonetik dəyərliliyi daha qədimdir, müəyyən baxımdan birbaşa təbiətdən törəmədir. Dildə mənanın mənbəyi də burada hiyf olunur.

Beləliklə, bir məsələ aydın olur: fonetik dəyərliliyin ilkinliyi, ümumiyyətlə, dildə bütün mə'na nəzəriyyəsinin təməlini təşkil edir, onun sonrakı quruluşunu, formalaşma və inkişafını aydınlaşdırır»³.

M. Füzulinin əsərlərində aşağıdakı səslərin alliterasiyası geniş yayılmışdır (Azərbaycan dilində q, d//t, k//g, s//ş, ç səsləri alliterasiya yaratmaqda fəal rol oynayır).

B

Ərz eyləmə rədü bərqü baran...
Bir boynu, ayağı bağı seydəm...
Bu bükədə bəxş olur ətalər...
Bərqü baran sanma kim, gördükdə ahü əşkimi...
Bülbüli-qəmzədəyam, bağı-bəharım sənsən...

² А. П. Журавлев. Звук и смысл. М., 1988, сәһ. 38.

³ Yənə orada, сәһ. 29.

Nalə ilə başım ağrıtdı bu bimar mənim...
Hər badə ki, sənsiz içirəm bəzmi-bələdə...
Hicr bimarı tənim badi-səbadən dəmbədəm...
Bir ah ilə verərdi mən Bisütuni badə...
Çizginən başım bələ bəzmində bənzər məcmərə...
Başımın bir qılça boynumda vəbali qalmadı...
Gülzari-kəlam bağbanı
Böylə bəzəmiş bu bustamı...
Saqın, təprətmə kim, bağırdadır başı bu qüllabın...

Q

Qalmışam nalan qəfəs qeydində gülzar istərəm...
Bu qanlılığa qılıbdır iqrar...
Key, qədrlə qibleyi-qəbail,
Səndən qamunun muradı hasil.
Lillahil həmd qeyrətim var,
Qeyrət qədərincə qüdrətim var...
Eylər qədəh zəmanə qəmin dəf qalib,
Qılmaz qəbul surəti-iqbal bunca kim...
Səf-səf gəlir qiyamə qılıb qəmzəni imam...
Görən saətdə ol qamət qiyamın, qıymadım canə,
Qiyamət həm gələ qurtulmayam mən bu nədamətdən...
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərv qamətdən...
Qıldı qəm qəddim büküb, cami-şərabım sərnigun...
Bilirsən qanə qandır, qəm sənə qoymaz onun qanın...

D

...Key, dərdi-dilim dəvası ana...
Durmuş dədi dam içində məhzun...
Dərdü ələmim dənizi daşdı...
Dərdinə dəva sorardı daim...
Divanəsinə dilərdi zəncir...
Hala ki, əsiri-dami-dərdəm...

Başdan ayağa nədir bu yanmaq,
Dudi-dilə dəmbədəm boyanmaq?..
Səbr eyləmədi bu dərdü dağə
Qatlaşmadı, düşdü daşə-dağə...
Zövqi-dilü didə qılma adət...
Ney kimi cismim oldu oxundan dəlik-dəlik,
Dəm urduğumca yerli-yerindən səda verər...
Buldu kuyindən dəva dərdi-dili-bimarımız...
Dözmək üçün hicrinə düzdüm dəmirdən bir köntül...
Kim, olur dərmani-dərdi-eşq düşvar, ey həkim...
Şahidi-hali-dilimdir dəru divar mənim...

D//T, R

Dərdməndi-fırqətəm, dərmani-didar istərəm.
Tutmuşdu təriqi-əhli-matəm
Təcidi-əza qılıb dəmadəm...
Tari-tənə dərd tab verdi,
Dil atəşü didə ab verdi...
Dün əxtəri-bəxtin oldu tirə,
Dövrən sitəm etdi sən fəqirə...
Dərdi-eşqim dəfinə zəhmət çəkər daim təbib...
Yetən bidərd tədbirilə dərman etdigimdəndir...
Diyari-dərd sərgərdaniyəm hər kim məni istər...
Bu təmənnadə ki, ol şəm ilə həmsöhbət olam,
Dudi-ah etdi dünüm tək, günümü tar mənim...
Düşmənimdir dustlar bu dərdə dərman eyləyəm...
Əhli-dövlət damənin tutdun yetərsən bir yerə...
Damənin doldursa gərdun dürr ilən, tək əbr tək,
Dürr üçün təlx etmə kamın bəhri-tərdamən kimi...
Gər dilərsən edəsən nəzzareyi-didari-yar...
Gər dilərsən şəm tək qeyrət oduna yanmayım...
Adət etmək xoş degil, bidadə rəhm et tanriçün...
Yardən min dərdi-dil çəkdim, bu həm bir dərd kim,

Bildi min dərdi-dilim, bir dərdə dərman etmədi...

Z

Sözdür gülhəri-xəzaneyi-dil,
İzhari-sifati-zatə qabil...
Razi-dili-zarım etdi ağaz...
Bir gecə ki, zülməti-ziyasuz
Zülfü-şəbi etdi bürqeyi ruz...
Əzm eylə, gözət bir özgə mənzil...
Zülmət ziyayə oldu qalib...
Mənəndi-xəzan, zülfü zərdəm...
Arayışi-səbzədən zəmanə,
Bənzətədi zəminü asimanə...
Ol buna, bu onadır səzavar,
Ey əhli-qərəz, nədir bu azar?...
Kam olsa nizasız müyəssər,
Ha gənci-dürü xəzaneyi-zər...
Zahida, gör sinəçəkım şöləsin, bizdən saqım,
Bir ocağız biz ki, suzandır dərü divarımız...
Ey qılan izhari-zillət, müjdeyi-izzət sənə
Kim, bu dərgəhdə müqərrədir əziz olmaq zəlil...
Dil uzadır bəhs ilə ol arizi-xəndanə şəm,
Od çıxar ağzından, etməzmi həzər kim yanə şəm...
Füzuli, zəfi-tən üzrilə kəsmə naleyi-zarım...

Y, Ey, Ya, Ay

Rüsvayı-xələyiq eylədin sən,
Min tənəyə layiq eylədin sən...
Göz yaşım ilə göyə yetərsən...
Tutiyayı-xaki-pəyin feyzinə yol bulmasam...
Bədəni-mürdəyə feyzi-nəzərin verdi həyat...
Yar ilə əğyarı həmdəm görməyə olsaydı səbr,

Tərki-qürbət eyləyib, əzmi-diyar etməzmidim...
Ey xoş ol şam ki, bixud gedəyim kuyinə sübh,
Neyləyim onda deyə ğeyrdən alım xəbərim...
Gədəyi-kuyin idim, böylə zillətim yox idi...
Tutmaq olmaz böylə seylabın yolun toprağılan...
Ey Füzuli, xaki-kuyi-yarə yetdim, qanı Xıızr...
Rəməzan oldu çəkib şahidi-mey pərdəyə ru,
Mey üçün çəng tutub təziyə açdı giysu...
Yox nihayət səri-kuyində gəzən şeydayə...
Sayə tək sövdəyi-zülfün payimal eylər mənə...
Tərki-mey etdin, ey könül, əyyami-gül gəlir...
Aləm səri-muyinin tüfeyli
Məhbubeyi-aləm adı Leyli...
Mən sabitü-ərseyi-bəlayəm,
Ney kimi xəzaneyi-həvayəm...
Divanəyə zayə eyləmə rənc...
Hər kim idrak eylər öz keyfiyyəti-halın hənuz,
Dust rüxsarinə eyni şövq ilə heyran deyil...
Məsdüddür Füzuliyə meyxanələr yolu,
Yarəb, hidayət eylə təriqi-səvab ona...
Sayə salmış aya ol keysuyi-ənbərsayə bax...
Ey könül, çox seyr qılma günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən yey nöqtəyi-pərgar tək...
...Ki, neyçün yar ləlin çeşmeyi-heyvanə

bənzətdim.

Neylərəm mey nəşəsin, mən kim sənin heyranınəm..
Canə meylin var isə hökm eylə təslim eyləyim...
Xaki-dərgahin nəzərdən sürmə, ey seylabi-əşk,
Qılma zayə sürmeyi-çəşmi-cəhanbinim mənim...
Riştəyi-can eylədim peyvənd tari-zülfünə...
Müddəti-əyyam mey keyfiyyətin eylər füzun...
Ey deyən qeyrə könül vermə, qanı məndə

könül...

Ey Füzuli, qalmışam heyrətdə, bilmən
neyləyim...
Eyləməz meyli-behişt üftadəyi-xari-dərin...
Naqə Leyli məhmilin çəkmiş biyaban seyrinə,
Eylə Məcnunu bu halətdən xəbərdar, ey cərəs...
Rövzeyi kuyin mənə ol seyrdən vermiş fəraq...
Ey Füzuli, eylamə taət riyayi, tərkin et...
Ey söyləyən Füzuliyə, eşq içrə səbr qıl...

K//G

Əksildi ərəqdə hüsni tabi,
Bir gül kimi kim, gedər güləbi...
Dustlar, çaki-giribanım görüb eyb eyləmən,
Kol güllü kim gördü kim, çaki-giriban etmədi...
Hər kim gərək öz işində kamil,
Aşiq nə rəva ki, ola kahil...
Hər kimsə gərək gələn məhəldə,
Bu kargəh içrə bir əməldə...
Gəl, gör, ey gül, kim, giriftari-qəfəsdir əndəlib
Gəzər kuyində hər yan çox giribançak gülruxlər,
Bu rəng ilə, Füzuli, ol səri-ku bir gülüstandır..
Kuh-kəndən gözüdür kuhdə asar hənuz...
Nişə ləlin gec gəlir köftərə guya kim bilir...
Əksildi ərəqdə hüsni tabi
Bir gül kimi kim gedər güləbi...

K

Göstərdi güzar gürzü peykan...
Gəlmədən gərdisə bu günbədi-dəvvar hənuz...
Götürdüm girdabi-ah ilə gərdunə tapşırıdım...
Görməsəm hər göz açanda ol güli-rəna üzüm,
Göz yumunca əşgi-gülgünüm tutar dünya üzün...

Əgər nəgəh görünsə ol pəri gəl gör tamaşayı...
Məhşər günü görüm, derəm ol sərvqaməti,
Gər onda həm görünməsə, gəl gör qiyaməti...

L

Xoş oldu ola onunla halım...
Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil,
Dünyada bir oğlu ola qabil...
Az qaldı ki, naləsilə dildar,
Ol xabi-əcəldən ola bidar...
İdbarə mübəddəl oldu iqbal...
Leyli tələbinə qıldı irsal...
Leyli kimə salmış ola meyli...
Qullanmış idi sədalı xəlxal...
Ta lölə olanda lələ vasil,
Tərkib qılam müfərrihi-dil...
Lütf eylə, inayəti kərəm qıl,
Ol ləl ilə dürrü möhtərəm qıl...
Bildı ki, gər olmaz olsa Leyli
Mümkün deyil olmağı təsəlli...
Sən olasan əhli-mülkə vali...
Halı bədəl oldu özgə halə...
Qələt eyləmiş Füzuli ki, vüsələ talib olmuş...
Ləlgün meydır əlində sağəri-simin ilə,
Ya nigini-ləldir rəşki-ləbindən oldu ab...
Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin görmüş degil...
Sən həli-dilin söyləməsən nola, Füzuli...
Gər ol bidərd bilməzsə bu halı, hal müşkildir...
Qərəz Füzuliyə ancaq əlində ölməkdir,
Vəli məhaldır ol həm, sən olıcaq qatil...
Dil ki, bir dilbərə sərmənzil idi, ahim ilə...
Hal bilməz dilbəri-sahibcəmalı neylərəm...
Oldu əhvalım xərəb, ol ruzigarım qalmadı...

Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümü...
Ləblərin tək ləlü, ləfzin tək düri-şəhvar yox,
Ləlü gövhər çox, ləbin tək ləli-gövhərbar yox...
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni...

M

Həm ver mənə qəm yemək kəməli
Həm aləmi qəmdən eylə xali ..
Bir bürcü məqam etmiş ol mah,
Kim olmaz ona nəsim həmrəh...
Həmsöhbəti marü həmdəmi mur...
Məlumun olur mənim qəmim həm...
Mən can ilə istərəm çəkəm qəm,
Mən can dilərəm qəm içrə həm dəm...
Meydani-muradı gördu xali...
Qoyma qəmini mənimlə həmrəh...
Şəmvəş vəh kim, bu dəm ölmək müqərrərdir mana...
Ey xoş ol məst ki, bilməz qəmi-aləm nə imiş...
Bilməzəm nəmdir mənim, ağlar mənə, yanar səhab...
Mənə cam olur qanda kim var bir qəm,
Mənəm mülki-qəm içrə məcnunə varis...
Göz xətidən mərdümin məhv etmədən bulmaz murad.
Sorman ol mahilə hali-dilimi tanrı üçün,
Biləli onu özüm bilməzəm allah bilir...
Maili-muri-xətin mülki-Süleyman istəmən...
Ey məh, mənimlə dustlərim düşmən eylədin,
Düşmən həm eyləmən bu işi kim, sən eylədin...
Meyli-məscidmi edər meygədələr ovbaşı...
Mən tək müsəxxər etmədi mülki-mələməti...
Füzuli, demə yetmək mənzili-məqsudə müşkildir...
Ey Füzuli, meyü məşuq məzaqın tərək et...
Cana təmə etmə kim, mənimdir.
Tərək eylə tənə ki, məskənimdir...
Mən həm sənə bənzərəm vəfadə...

N

Qıydın məni-zarü natəvanə,
Vurdun sitəm atəşini canə...
Məcnun ona baxdı yandı canı...
Yox səndə nişani-namü namus...
...Ki, bazari-cünun rüsvalarında nəngü nam olmaz...
Ol nə bənzər mənə, onun əsəri var hənuz...
Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim...
Baxuban nərgisə, əyyar gözün qıldım yad,
Nərgisi naləvü əfğanıma heyran etdim...
Neylərəm mey nəşəsin, mən kim, sənin heyraninəm...
Şah sənsən, mən səninin bir bəndeyi-fərmaninəm...
Səni canan sanıram, çıx bədənimdən, ey can...
Dərsən ki: «Sənə nə nisbətım var?»..
Nə bənzər ol mənə, dərdi onun dərmanə qabildir...

P

Pərtövi-rüxsari-pürənvərin eylər arizu...
Oxa peykan degilir qəmzən üçün peyvəstə...
Ey Füzuli, qıldı canım rıştəsin pürpüçi tab,
Bir pərivəş dilbərin sövdayi-zülfi-pürxəmi...
Peykan zireh içrə oldu peyvənd...
Zaman-zaman əsəri-pərtövi-cəmalindən
Müalici-dili-pürdərdü çeşmi-pürnəm idim...
Tairi-dil pərtövi-şəmi-rüxün pərvanəsi...

R

Budur rəhü rəsmi 96üxsarı96n
Kim, ola xəzani hər bəharın...
Gər var isə rəhmin eylə çarə...
Yarəb, kərəm et ki, xarü zarəm,

Dərgahə bəsi ümidvarəm...
Saqi, bizə rahəti rəvan ver...
Rəncü-xumarə düşdü, dəvadır şərab ona...
Vəslədən mənim rəva görməzdi rəşgindən rəqib...
Qərmdir şamü səhər mehrinlə çərxi-lacivərd,
Gəh sirişki al edər izharü gəh 97üxsarı-zərd...
Nola gər rəxşi-rüxsarıyla bağrı xubların qandır...
Gülü-xəndanə sordum, xarə yar olmaq zərər verməz...
Əmri-həqq irsalına hər zərədir bir Cəbrəil...
Ey güli-tazə, rəva görmədim azar sana...
Pərvanəyə şərh edərdi razın,
Ərz eylər idi olan niyazın...
Hər zərreyi-zahirin zühuri.
Bir özgəyə bağlıdır zəruri...
Nisbət mənə rahəti-rəvandır...

S

Sənsən sərü sərvəri-qəbail...
Səfəri-sahili-dəryayə səbukbar olubam...
Seylabi-sirişk edəndə cari...
hər səbzəyə kim salardı sayə...
Meyli-gülü sərvü səbzə qılmaz...
Sən seyrdəsən həmişə sərməst
Nə seyr qılırsan, ey səhərxiz...
Qılsın gülü sərv sayəpərvər,
Olsun gülə sərv sayəgüstər...
Leyli oldu əsiri-sineyi-səng...
Asayişə hasil oldu fürsət...
Başda bir sərvi-səmənber vəslinin sövdası var...
Füzuli, başma ol sərv sayə saldı bu gün...
Salma səri-zülfü-səmənsayə tab...
Ey soran halım, bu istiqna sualımdan nə sud;
Halım eylərsən sual, əmma eşitməzsən cavab...

Çəksə baş, ol sərvdən su kəsmə, ey seyli-sərab...
Bir təsəllidir sənə ol söz ki, derlər var sübh...
Səgridir cülvəyə ol sərv səməndin yenəmən...
Səltənət isbatı əynimdə pələsi-fəqr bəs...
Yar vəslin istəyəm kəsmək gərək candan təmə...
Qılmasın sərf zər ol sərvqəddü siməndam...
Sayə saldın suya, sərv-i-nazi rəşk öldürdü kim...
Ey saçın fikri qamü sövdələrin sərmayəsi.
Olmasın başımdən hərgiz sərvqəddin sayəsi...
Meyi-gülgunda degil nərgisi-məstin əksi...

T

Əzmi-tərəb etdin, ehtimam et,
Zövqün tərəb əhlinin təmam et...
Tərk etdi şitabü iztirabı...
Tutmuşdu təriqi-əhli-tövhid,
Bulmuşdu kəməli-tərkü təcrid...
Tərtibi-ibarətü fəzahət
Eşq əhlinədir dəlili-rahət...
Tərki-mehr etdin, təriqi-zülm tutdun aqibət...
Gəl tərki-təğəllübü sitəm qıl...
Nisbət mənə qayəti-ətadır...
Rəsmi-tərəb etdilər mürəttəb...
Tərk etdi əziməti-şikarı,
Gəldi evə, getdi ixtiyarı...
Gəldikcə dərdinə bətər et mübtəla mənə...
Mən yekcəhətəm təriqətimdə,
Təğyir işi yox cibillətimdə...
Tərk etdi şikayətü itabı...
İtmamə yetib təriqi-sünnət,
Təlimi-ülumə yetdi növbət...
Yox kimsədə tabi-tiği-tizim,
Əndişeyi-taqəti-sitizim...

Qıldı gözədid təriqi-vəhşət
Əshabdən inqitai-ülfət...
Məcnun həm ümid ilə olub şad,
Tərk etdi təriqi-təbi-mötad...
Tənin sitamilə canə yetdim,
Tərk eylə məni, çü tərk etdim...
Sitəmin gərçi yamandır, onu tərk eyləmə, billah.
Ki, təqəfül sitəmindən dəxi əlbəttə bətərdir...
Minbəd nəsihət etməz oldu
Tən ilə fəzihət etməz oldu...
Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrarə fəda...
Zərrəcə qəti-məhəbbət etmədin, rəhmət sana...
Tərki-eşq etməkmi istərsən, nədir niyyət sana...
Əşkü ahim nifrəti qət etdi eldən ülfətim...
Təriqi-fəqr tutsam təb tabe, nəfs ram olmaz
Fina ğılsam tələb, əsbabi-cəmiyyət təmam olmaz...
Afitəbi-tələtin tutduqca övci-irtifa...
Təəllüq zülmətin təcrid xurşidinə qıl mətlə...
Gühər tək qılma təyğiri-təbiət dəlsələ bağrın...
Füzuli, kainat əsbabının qıldım təmaşasın,
Nədəmətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz təmaşa tək...
Tövrümə zahid əgər surətdə eylər etiraz,
İxtilat etsəm, onu şərməndə eylər sirətim.
Demə zahid ki, tərk et simbər bütlər təmaşasın,
Məni kim qurtarar tanrı sataşdırmış bələlərdən...
Ki, təəllüq tikəni tutmaya qəta ətəgin...
Yetər, cəm eylə bəri-məsiyyət, təyğiri-ətvar et...
Sərvqamətlərə qəti-səri-rah etmə dəxi...
Töksə qan təcil üçün tiğindən eylər iltimas...
Katibi-təqdim xətti-səbz təhrif etməyə...

F

Gəl yanıma, fəvt qılma fürsət...
Faş oldu çü aləmə fəsanəm...
Çək etdi fərağət ilə camə,
Faş etdi fəğani xasü amə...
Fəqrü fəna səadəti lütf et Füzuliyə...
Çəkdi fələkə fəğanü ahi...
Sənin əksin alan fulad güzgülər firavandır...
Bunca fəryad çəkib, ahü fəğan etməz idim...
Fəthi meyxanə üçün oxuyalım fatihələr...
Min türfəcə-türfəcə fəsanə,
Şirin söz ilə çəkib bəyanə...

X

Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil...
Bir xabü xəyal imiş bu aləm
Bu xabü xəyalə olma xürrəm...
Məxzən-məxzən cəvahir açdı...
Xormən-xərmən nisar saçdı...
Hər necə ki, xarü xakisarəm...
Gözdə xunalud peykanın xəyalilə xoşam...
Xəvasi-xaki-payın şərhini təhqiq qılıb mərdüm...
Mənə badi-səba ol sərv-i-gülrüxdən xəbər verməz,
Açılmaz qönçeyi-bəxtim, ümidim nəxli bər verməz..
Füzuli, badəxari duzəxi der xəlq, heyranəm...
Seyli-xun xalın xəyalilə pozub göz mərdümün,
Mərdüm etmiş çeşmi-xünbarə xəyali-xalini...
Salır feyzi-Məsiha badəyə xümxanə xəffaşı...
Məhü xurşiddən xiştü bina, əflakdan kaşi...

H

Nə hasil hüsnü surətdən ki, cəzbi-əhli-hal etməz...
Əhli zələlətəm, mənə göstər hidayətin,
Ehdayi-rahi-rast qılan rəhnüma həqi.
Ənduhi dərdə könümü sahib-təhəmmül et,
Dərdə təhəmmül eyləyən əhli-riza həqi...
Bişuşluğundan düşdü ol nur
Həmrahi olan gürühdən dur...
Key ahım ilə həmişə həmrəz...
Hər kim idrak eylər öz keyfiyyəti-halın hənuz...
Hər sözü böhtan isə, həqqə bu söz böhtan deyil...
Məlum idi əhli-halə ol hal...
Münhiyi-mərifəti hal dililə daim
Qılır əhli-həqə əsrəri-həqiqət inha...
Füzuli, qıl qiyas halin əhli-dəhr halindən...
Qansı mahin, bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,
Hər gün eylər xəlqə bir daği-nihan izhar sübh...
Ahım ki, ləhzə-ləhzə rəhi-asıman tutar...
Bir nəfəs qalmış həyatımdan, həbibim, sübh tək...
Müttəsil hirman qılır hasil təmədən əhli-hirs...
İstər olsan heyratü hirmanə hərdəm düşməmək...
Hər sənəm müşəfi-hüsnü-həqə bir ayətdir...
Müşəf demək xətdir ol səfheyi-cəmalə,
Bu bir kitab sözdür fəhm edən əhli-halə...
Məcnun ki, padşahi-sipahi-vühuş idi...
Nə bilsin bəhr halin ol ki, mənzilgahi sahildir..
Qayəti-zöhdü vərə zahid vüsali-hur isə,
Vəchi yox mən' etməgin huriliqalardan məni...
Ah idi həmnəfəsim, ah ki, ol həm axar,
Çıxdı ikrah qılıb gülbeyi-ehzanımdan...
Təni-qəflətdir pəritələtlərə izhari-hal,
Sanma kim, əhbab halından olur qafil həbib.

C

Eşq dərdi, ey müalic, qabili-dərman deyil,
Çövhərindən eyləmək cismi cüda asan deyil...
Ey ruh ki, cami-cəhl edib nuş...
Əmvatı cəmi-cinsdən çox,
Əmma bu cahanda varisi yox...
Daim işi cövr ilə cəfadır...
Vacib bu cəhətdən qamuya səcdəyi-mehrab...
Ayineyi-vücutuma cövrün cila verər...
Mövcü-əşkim görüb, əbruyə salır cin, nə acəb
Ki, su urmaq çıxarır ol qılıcın cövhərini...
Yarəb, mənə cismü can gərəkməz,
Cananımsız cahan gərəkməz...
Faş oldu bu macərə cəhanə...
Canı canan ittihadı fariq eylər cismdən,
Cismdən ağah olan can, vasili-canan deyil...
Nafeyi-çini saçın tək derlər, əmma çin degil...
Çəkməyincə çareyi-dərdimdə zəhmət bilmədin...

Ş

Biçarə anası açdı başın
Başından aşırtdı qanlı yaşın...
Bir nadirə şəm idin şəbəfruz
Düşdü sənə zövqi-eşqdən suz...
Kim yox şərərində şölə tabı...
Yaşı kimi cuşə gəldi qanı...
Başında olub şəb aşıyanı,
Gündüz olur oldu pasibanı...
Müştaqi-şərabi-xoşgüvarəm...
Tərk eylədi şahidü-şərabı...
Əndamı şikəstə, çeşmi nəmnak...
Şəmi-şəbi-məhnətü bəlayəm,

Aşüfteyi-cümbüşü-həvayəm...
Leyli işi işvəvü girişmə,
Məcnun gözü yaşı çeşmə-çəşmə...
Qan-yaş töküb yanında gəzər atəşin kəbab,
Məşuqə bənzər atəşü aşıq kəbab ona...
Gəh nazü gəh girişməvü gəh işvədir işin...
Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib.
Eşitmədinmi, könül, eşq müşkil olduğunu...
Çü yox, eşq atəşi bir şölə çəksə, taqətin ey ney...
Demə Fərhad qanın tökmüş ancaq eşq şəmşiri...
Ey xoş ol kim, işrəti eyş etməyə əsbabı var...
Yox olduqca qəmu dərdim rəhi-eşq içrə xoşhaləm,
Füzuli, şad olub şükr etməyimmi, nemətim artar...
Qatı könlünə bağı daşların düşmüş qəmi-eşqin...
Demin Məcnunə aşıq kim, başında quş yuva tutmuş,
Mənəm aşıq ki, seyli-çəşmimi başımdan aşurdum...
Eşigin daşını qan ilə yudu çəşmi-tərim...
Güli-tər üzrə düşən şəbnəmə düşdü nəzərim,
Gözümü şövqi-cəmalında durəfşan etdim...
Bəzmi-eşq içrə şərəbimdir sirişki-laləgun...
Dözmək olmaz tiği-bidadinə şirin ləblərin
Gər fələk Fərhadvəş daş etsə üşşəgim tənin...
Seylabi-sirişkilə xoşam eşq yolunda...
Aşıqə şövqinlə can vermək ikən müşkül degil...
Atəşi-eşq ilə üşşəqi-çigərər xar sana...
Tərəşsüh qəbrimin daşından etmiş çəşmimin yaşı...
Fərəhbəxşi-dili-məşuq olur şərhi-qəmi-aşıq...

Sözün, dilin ahəngdarlığı, musiqililiyi sufi ədəbiyyatında yüksək qiymətləndirilir və bu məsələnin ümumiyyətlə insanın yaradılması ilə əlaqədar olduğunu göstərirdilər. Məşhur sufi əfsanələrinin birində deyilir ki, Allah canı (ruhu) insan bədəninə (cism, tən) yerləşdirmək istəyəndə, çünki bu işə əsla razılıq verməmiş və bədənə qaralıq zindanına daxil olmağa etiraz etmişdi.

Belə olduqda ulu yaradan ona öz şəfaətini göstərməyə başlamış, əzəli ilahi sirri ahəngdar bir dillə ona açmışdı. Bundan sonra can cisimdə yerləşdirilməyə razı olmuşdu.

Elə buna görədir ki, söz zövqü ilahi zövqdür, söz insan ruhunun qidasıdır.

Can çıxır təndən zikri-ləbi yar eyləgəc,
Tən bulur çan yenlədən ol ləfzi təkrar eyləgəc...

III. FÜZULİ ŞEİRİNDƏ TƏCNİS

Klassik poetikada eyni mənada *cinas*, *mücanas*, *əl-mücanis* terminlərindən də istifadə olunmuşdur. Hərfi mənada bu ərəb sözü «qohumluq», «bənzerlik», «yaxınlıq» deməkdir. Terminoloji mənada Avropa poetikasına məxsus terminlərə uyğun gəlmir. Bəziləri bunun tərcüməsini *paronomasiya* termini ilə verməyi məsləhət bilirlər. Lakin paronomasiya heç təcnis təşkil etməyən sözləri də əhatə edə bilər. Başqaları təcnisi Avropa terminologiyasında alliterasiyanın bir növü hesab etməyi təklif edirlər.

«Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»ndə təcnis «lirik janrın az yayılmış şəkillərindən biri» kimi təfsir edilir. Təcnis qəzəl ilə, qoşma ilə yanaşı qoyulur, onlarla qarşılaşdırılır. «Lirik janrın qəzəl və qoşma şəkilləri kimi, təcnislərdə də əsas mövzu məhəbbət və gözəllikdən ibarətdir». Deməli, belə çıxır ki, təcnis «lirik janrın bir şəkli»dir.

Yenə həmin kitabda deyilir: «Aşiq ləziyasında təcnis qafiyələr bütünlüklə cinas sözlərdən ibarət olur».

Bu cümlədə isə «lirik janrın bir şəkli olan» təcnis, qafiyə («təcnis qafiyə») hesab edilir. Təcnis nədir? «Lirik janrın bir şəkli», yaxud «təcnis qafiyə»?

Kitabda deyilir: «Təcnisin mənası cinaslar yaratmaq deməkdir». İzah dəqiq deyildir. «Cinaslar yaratmaq» yox, *cinaslar*

işlətmək olmalıdır.

Cinas isə tərcümədə omonim deməkdir. Lügətdə göstəril-diyi kimi, «Azərbaycan şeirində misraların şəkildə eyni, mənaca müxtəlif qafiyələri» deyildir. Tamamilə naqis olan bu şərhdən sonra deyilir: «Nəsrdə şəkildə eyni, mənaca müxtəlif sözlər omonim adlanır».

Deməli, eyni dil faktları nəsr əsərində özünü göstərdikdə bir termin ilə, şeirdə işləndikdə başqa termin ilə əks etdirilməlidir. Belə dolaylılıq, məntiqsizlik bütün filologiyamıza çox xasdır və ciddi sosioloji-tarixi köklərə bağlıdır.

Əsrlər boyu Azərbaycanın elmi-poetik görüşləri, filoloji məlumatı Şərq dünyası ilə bağlı olmuşdu və bu əsasda formalaşmış inkişaf edib gəlirdi. Elə XVI əsr Füzulimizin poetik tədqiqatları ilə səciyyəlidir. Sonralar, xüsusilə də XIX—XX əsrlərdə müvafiq anlayış və kateqoriyalar sabitləşmiş, öz elmi definisiyası ilə fərqləndirilmişdir. Əlbəttə, digər elm sahələri kimi filologiya elminə məxsus terminlər də əsasən ərəb (və fars) dilindən alınmış işlənilirdi, özü də dəqiq və aydın mənada işlənilirdi. Mücərrəd ərəb sözləri termin olmaq üçün çox əlverişli idi. Lakin bu mücərrəd və qəliz ərəb terminlərinin mənası çətin qavranılırdı.

Keçmiş ərəb əlifbası və terminologiyasından tam xəbərsiz olan azsavadlı ziyalılar kütləsi 40-cı illərdə filologiya elminin əsaslarını rus dilində yazılmış əsərlərdən əxz etməyə başladılar. Əvvəlki Şərq filoloji sistemini hələ öyrənib başa vurmayan Azərbaycan təfəkkürünə yeni bir filoloji sistem soxulmağa başladı. Bu iki müxtəlif görüşlər bir-birini inkar edir və elmimizi elmilikdən məhrum edirdi. Köhnələr, qocaman ziyalılar repressiya qurbanına çevrilir, yarımçıq yenilər elmi bütün daxili zənginliyi, ziddiyyətləri ilə qavraya bilmirdilər.

Az-çox mövcud olmuş əvvəlki ənənəsindən, kökündən ayrılmış ala-yarımçıq ziyalılarımız Aleksandr Makedonski işlədir-di və bilmirdi ki, bu elə Şərqdə adı keçən İskəndər Zülqərnəyindir, gurultulu şəkildə (dövr belə sevirdi) Aristotel deyirdi, Platon deyirdi, bilmirdi ki, bu elə Ərəstündür, Əflatundur.

Rus dilindən terminlər alıb işlədəndə bilmirdi ki, bu terminlərin klassik filologiyada qarşılığı nədir və necədir?! Araşdırıcı-tənqidi təfəkkürün yoxluğu, savadsızlıq at oynadırdı.

Rus filologiyasında işlədilən omonim termininin qarşılığının «təcnis» olduğu, antonim termininin qarşılığının «təzad» olduğu o zamankı geniş ziyalı kütləsinə məlum və aydın deyildi. Odur ki, simonimə bir cür, təcnisə başqa cür tərif verirdilər. Antonimi bir cür, təzadı başqa cür şərh etməli olurdular. Elə həmin «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»ndə «təzad» termini «müəyyən bir fikir və hissi oxucuya daha qabarıq, canlı və təsirli şəkildə çatdırmaq məqsədilə mənaca bir-birinə əks həyat lövhələrinin, hadisələrinin yanaşı işlənməsi» şəklində təfsir edilir. Məna söz ilə əlaqədardır, başqa heç nə ilə əlaqədar deyil. Məna sözdə olar, sözə məxsusdur. «Həyat lövhələrinin, hadisələrinin» mənəsindən bəhs etmək düzgün deyildir. «Həyat lövhələrinin» və s. «yanaşı işlənməsi» qətiyyənlə təzad deyildir. Təzad sözlər olar, həyat lövhələri yox. Çünki yalnız sözün mənası olur.

Əlbəttə, biz burada imkan dairəsində Füzuli dövrünə xas Şərq terminologiyasına üstünlük verməyi zəruri bildik.

Füzuli sənətinin ecazkarlığını təmin edən amillərdən biri ustadın təcnislərə sıx-sıx müraciət etməsi, onlardan yüksək sənətkarlıqla faydalanmasından irəli gəlir. Füzuli şeirində təcnisin ən müxtəlif növləri və xüsusiyyətləri özünü göstərməkdədir.

«Təcnis» sözünün ümumi mənası «bənzəyiş», «bənzərlik», «yaxınlıq» olub, xüsusi-terminoloji mənası da buradan törəmişdir: poetik mətndə səs tərkibinə görə bir-birinə bənzəyən müxtəlif sözlər belə adlandırılır. Müasir Azərbaycan dilçiliyində eyni məna və funksiyada *omonim*, *omograf* terminlərindən istifadə olunur.

Tədqiqatçılardan biri göstərir ki, guya «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə «təcnis bir söz—termin kimi ərəb mənşəli sayılmış və yazılışca eyni, mənaca müxtəlif sözlərin — cinasların şeirdə qafiyə yerində işlənməsi kimi izah edilmişdir» («Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər», B., 1987, səh. 187). Lakin

həmin lüğətdə «təcnis» termini bu cür səhv yox, «omonim sözlər işlətmə» tərzində nisbətən düzgün şərh edilmişdir.

40-cı illərə qədər filologiyamızda «omonim» yox, yalnız «təcnis» (cinas) terminindən istifadə olunmuş, bəzən də «cinas» və «omonim» müvazi işlənmişdir. Sonralar isə heç bir zəruri əsas olmadan təcnis başqa (və olduqca dolaşlıq) mənə kəsb etmişdir. Terminin əslini bərpa etmək zəruridir.

M. Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» əsərində (B., 1991, səh. 176) yazmışdır: «Çinli türk xaqanının İsgəndərə bağışladığı bir şahin quşundan bəhs edərkən, Nizami «Toğrul» adlı quşlar şahı bir şahin ki, sultanlıqda Toğrul kimi kamil idi» deyir.

Mahmud Kaşqarının «Divanu luğat-it-türk»ündə bir kişi adı olan Toğrulun, həm də «mən qaz öldürüb bir dənəsini yeyən yırtıcı bir quş» demək olduğunu gördükdə, yalnız quş ilə sultan adlarının arasındakı cinasın mənasını deyil, eyni zamanda ustadın türk dilinə nə dərəcədə vaqif olduğunu da öyrənirik».

Nizaminin beyti belədir:

Toğan şah-e mörğan-o *Toğrol* be nam

Be soltani əndər ço *Toğrol* təmam.

Beləliklə, ənənəyə sədaqət prinsipinin tələbinə görə təcnis terminini işlətməyi daha düzgün hesab etmək lazım gəlir.

Füzuli şeirində təcnisdən müxtəlif mövqelərdə və müxtəlif üslubi-poetik və estetik məqsədlərlə geniş miqyasda istifadə olunur.

Hər kədurdən məni *pak* etdi seyri-xuni-dil,

Şükrillillah, atəşi-eşqin məni yandırdı *pak*...

Tiği-bidad ilə hər *dəm* qanımlı tökmək nədir?

Ey fələk, hər ki l m *dəm* urdu eşqdən qan etmədi..

Dərhem olmuş sünbülün guya ki, qılmışdır ona

Mubəmu hali-*dilim*, *dillər* uzadıb şənə ərz...

Tam (sərih, mütləq) *təcnis* tələffüzçə eyni, mənacə fərqli olan iki və ya üç sözün işlədilməsinə deyilir.

Bu çəmən gülrüxlərinə dərdi-*dil* qılmaz əsər,
Yüz *dilin* var işə xamuş ol, könül, susən kimi...
Məlum idi əhli-*halə* ol *hal*...
Halı bədəl oldu özgə *halə*...
Lütf et, şəbi-*qədr qədrin* artır...
Yadın deyil, eylə oğlunu *yad*...
Eylər qədəh zəmanə qəmin dəf' qaliba
Dövri-qədəh müxalifi-dövri-zəmanədir...

Natamam (naqis) təcnis qismən səs tərkibinə görə də fərqlənən müxtəlif mənalı sözlərin eyni mikromətnədə (birləşmə, sintaqm, cümlə, misra, beyt, bənd) işlənməsidir.

Bu bəlayə saldı məni qədin ki, *yaşırdı* yer üzünü *yaşım*.
Çək, *səbuhi, sübh* nəqqaşına ərzi-ariz et...
Sərçəsmeyi-çəsmim eylə mənzil...
Fərzəndsiz *adəmi* tələfdir,
Baqi edən *adəmi* xələfdir...

Artırma təcnis və ya *zayid* (müzəyyəl) təcnis (həm zayid, həm də müzəyyəl «artıq, əlavə» deməkdir) ikinci sözə bir (bəzən də iki) hərf əlavəsi ilə düzələn təcnisə deyilir.

Əşki-rəvanimə el cəm oldu, *var* ümidim
Kim, ola *varə-varə* cəmiyyətim ziyadə...
Hər *badə* ki, sənsiz içirəm bəzmi-*bələdə*
Xunab olub, əlbəttə, çıxar didələrimdən...
Sərvü gül nəzzarəsin neylər sənə heyran olan,
Arizinlə qəddi-xoşrəftarın eylər *arizu*...
Xali etmiş qeyrdən zülfün *xəyali* könlümü...
Sanır zahid özün *xali xəyalından*, qələtdir bu...
Onun tək kim, pərişanlıq *ziyasın* artırır şəmin
Mənə cövrün *ziyad* olmaq, sənə meylim füzun etdi...
Dəftəri-əmalımın *xətti xətdəndir* siyah...

Adətən, komponentləri poetik mətnin (misra, beyt, cümlə) sonunda yanaşı gələn təcnis növünə *mükərrər* (habelə: mürəddəd, müzdəvəc) təcnis deyilir. Füzulidən nümunələr veririk:

Ahım ki, ləhzə-ləhzə rahi-asiman tutar,
Göz rövzanın sirişki-rəvanım rəvan tutar...
Gülşəni-qəm nəxliyiz, pərvərdə abi-didədən,
Dağlar bərk, *ahi-atəşbarımızdır barımız*...
Nəxcir əmərdi *şirdən şir*...
Açılmadı hiç *babdən bab*...

Bu mükərrər təcnisin başlıca xüsusiyyətləri komponentlərin yanaşı gəlməsi, mətdə (misra, beyt, nəsr əsərində — cümlədə) sonda yerləşməsi, birinci komponentin mürəkkəbləşdirilə bilməsi hesab olunur.

Sənətkar bəzən sözün müxtəlif formalarından — ara söz kimi işlənən vahidlərdən də maraqlı təcnis (qrammatik omonim//omoforn) əldə edir. Məsələn, Füzuli olmaq feilinin «*ola*» formalarından tez-tez istifadə edir.

Kimdəndir *ola* bu məkru hiylə,
Kim *oldu ola* buna vəsilə...
Xoş *oldu ola* onunla hahn?...
Ola ki, müyəssər *ola* məqsud...
Ola ki, qəbul *ola* niyazın...
Ola ki, həqq *ola* dəstginin...

Mürəkkəb təcnisi təşkil edən komponentlərdən biri və ya hər ikisi iki sözdən ibarət olur.

Ta ki taqi-zərnigarın çərx viran eyləmiş...
Göz *yumub* aləmdən istərdim açam rüxsarinə,
Canım aldın, *göz yumub-açınca* möhlət vermədin...

Mürəkkəb təcnisin xüsusi bir növü komponentlərdən birinin eyni səs tərkibinə malik digər komponentin təkrarından ibarət olmasıdır.

Dəmbədəm canımı, ey dərdü bəla, incitmin.
Lütf edin bir-iki *dəm* ki, sizə mehmandır bu.
Dəm xeyr sözündən ur *dəmadəm*.
Vər xeyr deməzsən, əbsəm, əbsəm.
Müruri-ömrdə bir *dönmədin* muradimlə,
Dönə-dönə mənə zülm etməyi şüar etdin...

Müasir anlayışda qrafik təcnis kimi işlədilə bilən təcnis növü (omοqraf və omοqramlar) klassik poeziyada *xətti* təcnis (təcnisi-xətt) adlandırılırdı. Yazılışda uyğun gəlsə də, komponentlər tələffüzçə və mənaca fərqlənirlər (müasir orfoqrafiyada yazılışda da fərq özünü göstərir).

Xaki-dərgahını nəzərdə *sürmə*, ey seylabi-əşk,
Qılma zəyə *sürməyi*-çəşmi-cəhanbinim mənim...
Çıxmış əğyar ilə seyr etməyə ol mərdümi-çəşm,
Bu əcəb, mərdümi *çıxmış* gözümlə ağlar mənim...

Bu təcnis növünün bir qrupu da tarixi-mədəni (əlifba, orfoqrafiya kimi amillərin təsiri ilə) səciyyəsi ilə fərqlənir. Aşağıdakı misallar Füzuli dövrünün ədəbi dilinə məxsus xüsusiyyətlərlə əlaqədar təcnisləşmişdir.

Bəla yolunda qovğayə *qaçan* mən tək dözər Məcnun,
Qaçan olmaz duran tək, yey bilir hər kimsə yoldaşın...
Hər *qanda* olsa qanlıni, əlbəttə, *qan* tutar...
Yusif-i-gülməştə *kimdir kim*, sənə manənd ola...

Burada daha bir maraqlı fakt: aşağıdakı beytdə *otlu* sözü müasir orfoqrafiyada həm «otlu», həm də «odlu» tərzində yazıla bilər.

Nərgisin fikri, Füzuli, gözü könlündə gəzər
Tutar ahı vətən ol yerdə ki, otlı, suludur.

Füzuli şeirində tənəsin rəngarəng növləri, şəkilləri diqqəti cəlb edir. Burada şəkilçilərin tənəsi, söz ilə sözün hissəsinin tənəsi və s. də nəzərə çarpır.

Aşağıdakı sözlərdə işlənmiş *-lar, -lər* morfemləri tənəsin morfemləridir.

Ey Füzuli, xublar vəslinə eylərsən həvəs,
Guya bilməzsən ol vəsl içrə hicran olduğun...
Ömrlərdir *eylərəm* əhvali-dünya imtəhan...
Qəmi-nihanı *eylər* Füzuli *ellərə* faş...
Kimi hüşyar *görsən sən* ona ver cami-mey, saqi...
Dolaşır *şanə* tək hər ləhzə ol zülfi-pərişanə...
Mən məktəbə rəyim ilə *getmə*n...
Tiğə *urdun* cismi, uryanın, gərəkməzmi sana?
Dil kişvərini qarət *edərlərdi* xubilər...
Kimi *görsən sən* öz dinində təklifi-nəməz eylə...

Hətta eyni sözün daxilində müxtəlif morfemlər tənəsin təşkil edir.

Sənə derlər büti-Çin, zülfünə zünnar *söylərlər*...
Eylərlər idi xətti-vəfa məşq...
Təviz *vəsiləsilə* bir dəm
Oldum hərəmi-*visalə* məhrəm...

Nisbətən səs tərkibinə görə daha çox vahidlərin tənəsləşdirilməsi böyük sənətkarın məharəti və dil materialına qarşı duruş gətirə bilməsi ilə əlaqədardır. Əsrlərlə davam edib gələn, daşlaşmış Şərq poetik qanunlarının təzyiqinə böyük Füzuli yeni-yeni yaradıcılıq nailiyyətləri ilə cavab verə bilmişdir. Məsələn, aşağıdakı növ tənəslər yazılı ədəbiyyatdan daha artıq şifahi xalq

yaradıcılığın üçün səciyyəvidir: təxminilik, daha çox tələffüzlə (imla, yazı ilə yox) əlaqə, sərbəstlik yalnız xalq şeirinə xas keyfiyyətlərdəndir ki, Füzuli irsində buna sıx-sıx yer verilir.

Hər *didədən edə-edə* pərhiz,
Övqat keçə küdurətamiz...
Bir bürcü məqam tutmuş *ol mah*
Kim *olmaz* ona nəsim həmrəh...
Gər çox istərsən, Füzuli, *izzətin, az et* sözü...
Xoş ol ki, minib Buraqi *xoşhal*,
Buldun dərəcəti-izzü iqbal...
Xoş ol ki, xələfdən ola *xoş dil*...

Böyük ustad ana dili vahidlərindən tənqis əmələ gəlməsinə səylə diqət yetirirdi.

Kuhkən künd eyləmiş min tişəni bir *dağılən*,
Mən qoparıb salmışam min *dağı* bir dırnağılən...
Ey görən min *dağ* ilə, səbrü səbatım, eyləmə
Nisbətım Fərhadə kim, bir *dağ* ilə olmuş zəbun...
Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy mənə dərdimlə, dərman eyləmə, *var*, ey həkim...
Rüxün üzrə xəmi-əbruni görmək istərəm, əmma
İkən düşvar olur, gün *var ikən* görmək yeni ayı...
Etdiğiçün hüsnünə qarşı kəmal izharı *gün*,
Bir *gün* olmaz kim, ona gərdun yetirməz bir zəval...
Nə əcəb gər olsa dünümü *günüm* bərabər,
Ərzi-rüxsar et bu *gün*, ey məh, güm olsun göydə gün...

Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin tənqisi Füzuli şeirində geniş yer tutur.

Könül istər ala bir *bu* səri-zülfündən, leyk,
Vermədən can, dilər almaq, sanır asandır *bu*...

Müənbər sünbülündən almadım *bu*, olmadan rusva
Bu rüsvalıq mənə səndən degil, badi-səbadəndir...
Canım *aldın* mey üçün, saqi, içirdin mənə qan,
Dad əlindən ki, məni *al* ilə məğbun etdin...
...Kol gülü *kim* gördü *kim*, çaki-giriban etmədi..
Rəhm eylə *bu* mişkbu qəzalə...
Kimə izhar eyləyim bu pünhan dərdi *kim*...

Klassik poeziyada eyni nitq hissəsinə məxsus sözlərin təcnisi *mümasil* («tay, bərabər, oxşar»), müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin təcnisi *mustovfi* («kifayət, kafi») təcnis adlanır.

Böyük ustadımız digər bütün bədii-ifadəlilik vasitələri kimi təcnisin də şeirdə daha çox güclü mövqelərdə özünü göstərməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bir neçə nümunə ilə kifayətlənirik.

Məqtə beytdə işlənən təcnis:

Cismimi yandırma, rəhm et *yaşımə*, ey bağır daş.
Ehtiyat et, yanmasın nəgah quru odunda *yaş*...
Hiç sünbül sünbülü-zülfün kimi mişkin degil,
Nafeyi-*Çini* saçın tək derlər, əmma *çin* degil...
Çərx *hər ay başına* salmış qaşından bir xəyal,
Bu cəhətdəndir *hər ay başında* olmaq bir hilal...
Gəh gözdə, gəh könüldə xədənkin məkan tutar
Hər *qanda* olsa *qanımı*, əlbəttə, qan tutar...

Füzuli şeiri söz oyunudur, söz sehidir, cadugərlikdir. Hər hansı beyti, misranı, ifadəni qarşınıza qoyub diqqətlə nəzər yetirsəniz, yeni-yeni, gözlənilməz aləmlər görəcəksiniz. Füzuli dilində hər hansı bir xüsusiyyəti nə qədər dərinədən öyrənsəniz də, bilin ki, sizin öyrəndiyinizdən daha artıq xüsusiyyət hələ qalır, kəşf edilməsini, şərhini, açmasını gözləyir.

Füzuli dilində söz elə bir məqamda yerləşdirilir ki, onun müxtəlif variant və variasiyaları hər yerdə çıxış etdikdə müxtəlif

mənaların meydana çıxmasına səbəb olur.

Elə 400 ildən bəri oxucuları, tədqiqatçıları heyran və cəlb edən bir də Füzuli dilinin bu xüsusiyyəti deyilmi? Aşağıdakı beytdə «su damənin» ifadəsi «sud amənin» kimi də oxunula bilər.

Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzgüdən umdum sidq, əksi-müddəa gördüm.

Yaşar Məmmədov ikinci misranı belə oxumağı təklif edir: «Əgər sud amənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən»¹.

Əlbəttə, belə də oxumaq olar. Lakin misra bir məna verməz. Y. Məmmədovun dediyi məna («Kütlə üçün faydalı iş görmək istədim, məndən üz döndərüb getdi») ifadə edilməyib. Bu da bir poetik eksperimentdir, yanaşı gələn sözlərin sondan və öndən bir hərfinin başqasına bitişmə imkanı və bununla əlaqədar məna, məzmun dəyişməsinin əyaniləşdirilməsidir.

Habelə daha bir tədqiqatçı aşağıdakı beytdə işlədilən *bil ki* ara sözü əvəzinə *bəlkə* ara sözünü də oxumağın mümkünlüyünü qeyd edir².

Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin görmüş degil,
Kim ki, tən eylər mənim çaki-giribanım görüb...

Daha bir maraqlı Füzuli beyti kitabda (Bakı, 1958) belə getmişdir. Qəzəlin mətləsi:

Nola gər rəşgi-rüxsarımla bağrı xublarm qandır,
Daşı təsir ilə ləl eyləyən xurşidi-rəxşandır...

Buradakı «təsir ilə» tərkibi «təsirilə» də oxuna bilər.

¹ Yaşar Məmmədov. «Su damənin», yoxsa «sud amənin?», «Elm» qəzeti, 16. III, 1991.

² Naluk İpekten. Füzuli. Ankara, 1973, səh. 100.

IV. FÜZULİ ŞEİRİNDƏ İŞTIQAQ

Klassik Şərq poetikasına məxsus bir sıra terminlər müasir filologiya elminə fərqli mənada şərh və izah edilməklə anlayışların ənənəvi əlaqəsi pozulmuşdur. Məsələn, müasir dövrdə təcnis termini belə şərh olunur: «Lirik janrın nisbətən az yayılmış şəkillərindən biri»³.

Klassik Şərq poetika kitablarının müəllifləri (Rəşid Vətəvat, Şəmsi Qeys, Şərəfə Rumi, Kaşifi, Ətaullah və s.) təcnis dedikdə söz bənzərliyi, omonim, omoqraf anlayışlarını nəzərdə tuturdular. Və beləliklə, təcnisin (omonimlərin) onlarla müxtəlif növlərini fərqləndirirdilər ki, bunlardan biri də iştiaq adlandırılırdı.

İştiaq hadisəsinin başlıca, əsas mahiyyəti belədir ki, mətndə (misra və ya beytdə) işlənən iki və daha artıq sözdə hərflərin miqdarı və sırası eyni olur. M. Füzulidən misallar:

*Mülki-sevdanın budur guya səvadi-əzəmi ..
Xoş ol zaman ki, hərimi-vüsala məhrəm idim...
Xoş kamili-zamansan, əhsəntü bu kəmalə...
Ar qatlimdən sənə, mən həsrət abi-tiğinə,
Öldürər həsrət, gər öldürməzsən, ey qatil, məni...
Key, baniyi-büneyi vücudim...
Lütf eylə, bir iltifat göstər...*

Göründüyü kimi, iştiaq təşkil edən təcnis vahidlər bir sintaqmda, cümlənin müxtəlif yerlərində, müxtəlif cümlələrdə, misra və beytin müxtəlif yerlərində çıxış edə bilər.

Üç sözdə iştiaq hadisəsi çox nadir hallarda özünü göstərir. Füzuli irsində də bunun bir sıra nümunələrini görürük.

Məsələn, aşağıdakı beytdə işlədilən *mədrəsə* — *müdərris* — *dərs* iştiaqı kimi.

³ Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. B., 1988, səh. 233.

Mədrəsə işrə müdərriş verdiyi min dərşdən,
Yeydürür meyxanədə bir cam vermək bir gözəl...

Xüsusilə *eşq* — *aşiq* — *məşuq* triadasından ibarət iştiqaq sənətkarın müxtəlif əsərlərində dönə-dönə işlədilir.

Sözlər dərşən ki, bilməzəm mən.
Məzmununu fəhm qılmazam mən.
Dərşən *məşuqu eşqü aşiq*...

Habelə:

Uşşaqə yar qıldığı cövrü cəfa üçün,
Məşuqə aşiq etdiyi mehrü vəfa həqi.

Üç həmcins üzvün iştiqaq təşkil etməsi söz sənətkarının istedadı, yaradıcılıq qüdrətindən xəbər verir. Habelə eyni misrada iki müxtəlif iştiqaq cütlüyünün işlədilməsi müəllifin ustalığını, məharətini nümayiş etdirir.

Fani ol eşq işrə kim, bənzər fənası aşiqin...

Bu misrada *fani-fəna*, *eşq-aşiq* iştiqaq qoşalıqları diqqəti cəlb etməyə bilməz.

Eyni poetik mətnədə üç sözlün iştiqaqı da Füzuli şeirinə yad deyildir. Aşağıdakı beytdə *vəsl-vüsal*, *aşiq-məşuq*, *müstəğni-istiğna* qoşalıqları yüksək yaradıcılıq ustalığından, ali istedadından xəbər verir.

*Vəsl*dən çün *aşiqi müstəğni* eylər bir *visal*,
Aşiqə məşuqdan hərdən bu *istiğna* nədir?

İштиqaqın komponentlərn beytin bütün güclü mövqelərini «istila» etmişdir.

Füzuli irsində ərəb dili sözlərinin tək və cəmlik, fail və məfulluq, konkret və mücərrədlik bildirən formalarının poetik-sinonimik əsasda qarşılaşdırılması çox geniş yer tutan sözişlətmə tərzlərindəndir.

...Ki, *məşuqilə aşiq* eyləyib nazü itab oynar...
Xublər *aşiqə* meyl etmədiyün bilsə idim,
Özumü *eşq* ilə rüsvayi-cahan etməz idim...
Ey könül, lövhi-əməl nəqşi-*bəqadən* sadədir
Fani etmə ömrün ol sevdada kim, *baqi* degil...
Eşq sövdasında, ey *naseh*, mənə mən eylədin,
Yox imiş əqlin, mənə yaxşı *nəsihət* vermədin...
İkən həm *zalım* olma mən kimi *məzlumu* incitmə...
Dədə gəldim *ədl* divanına fəryadım eşit.
Sən ki, *adilsən*, gör əfqanım nədəndir, ğurə et...

Bir sıra mənbələrdə iştiaq sənətinin («sənətə-iştiaq») ərəb və fars dillərinə məxsus müxtəlif söz köklərinin oxşarlığı nəticəsində meydana gəldiyi göstərilir. Lakin Kaşifi eyni kökdən düzələn¹ iştiaq ilə müxtəlif köklərdən meydana çıxan iştiaqı fərqləndirməyi tələb edir və birincilərin daha çox yayıldığını göstərir (Birincilərə *iqtizab*, ikincilərə *xas iştiaq* da deyilir). Füzuli yaradıcılıqda hər iki növ iştiaqdan istifadə olunmuşdur.

(İkinci növə aid M. Füzuli irsindən əcnəbi sözlərlə əlaqədar tək-tək misallar gətirmək olar: «Məbuduna *ərz* qıldı *razın*» kimi habelə: «*Nəzri nəzərindir* ey diləfruz»; «Dil oldu dağı-fəraqınla *şərhə-şərhə*, vəli; Nə sud, çün sənə olmadı hali-dil *məşruh*». Və ya: «Xəbər et *saqiyyə* kim, tutmaya *sağər* küstax»).

¹ Elə «iştiaq»ın ərəbcə harfi tərcüməsi də «bir şeydən yaranmış», «törənmiş» deməkdir. Bu söz ərəb qrammatikalarında termin kimi «etimologiya», «bir kökdən törənə» mənasına gəlir. Qədim yunan və Avropa poetika ənənəsinə görə eyni kökdən düzələn sözlərin yanaşı işlədilməsi bədii qüsur hesab olunur.

Olmayan qəvvasi-bəhri-mərifət arif degil...
Ki, fərq eylər firaqın şamini sübhü-qiyamətdən...
Zövq nöqsanı bir afətdir mənə, ey piri-deyr,
Qoyma naqis, bir neçə cam ilə qıl kamil məni...
Qılmaz qəbul surəti-iqbal bunca kim
Ayineyi-eşq ilə üşşaqi-cigərxar sana...
Əmanət gör ki, hindu məxzəni-löleyə xəzindir...
Mülki-sevdanın budur güya səvadi-əzəmi...
Oldum hərəmi-vüsala məhrəm...
Sayeyi-ümmid zayıf, afitabi-şövq gərm,
Rütbeyi-idbar ali, payeyi-tədbir dun...

Ümumiyyətlə, arxaikləşmiş olan «iştiaq» termini müasir filologiyamızda nisbətən daha işlək olan «paronomaziya» termininə müvafiqdir. Füzuli şeirində eyni kökdən düzəlmiş müxtəlif vahidlərin mətn daxilində paronomaziyası (iştiaqı) çox dəyərli bədiilik vasitələrindəndir...

Yar dün çəkmişdi qətlim qəsdinə tiği-cəfa
Yetməsin məqsudinə yarab, peşiman eyləynə...
Görməmiş məhd-zamin bir tiftl sən tək, ta fələk
Dəhr zalın qılmış ətfali-rəyahin dayəsi...
Qayəti-zöhdü vərə zahid vüsali-hur isə...
Qoy bu mənzərdən dəmi nəzzarə qılsın can ona...
Fəqr imiş fəqr, Füzuli, şərəfi-əhli-vücuda,
Özünə eyləmə həmdəm fütqəradən qeyri...
Ləbin sirrini gəlib gəftərə məndən özgədən sorma,
Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor...
Rütbeyi-hikmeti-meraci kəmalinə görə
Hükəma firqeyindun, fəlsəfə çəmi-süfəha...
Əndamı lətifeyi-ilahi
Dəryayı-lətafət içrə mahi...
Nəqqaş idi nəqşdən muradı...
Bəsirət əhlinə zahir qılır hər nəqş nəqqaşın...

Var rüxsarimə xünabə çəkən müjganım
Qıl qələm kimi ki, *nəqş* etməyə *nəqqaşın* var...
Haşa ki, bu türfə *nəqşi-qərra*
Nəqqaşından ola mübərri...

M. Füzulinin çox geniş miqyasda faydalandığı sənətdən — iştiaqdan, hətta onun ayrı-ayrı misallarından bütün sonrakı poeziyamızda da istifadə olunmuşdur. Məsələn, bu sonuncu *nəqş-nəqqaş* qarşılaşdırmasına M. Şəhriyar irsində də təsadüf edirik¹.

İştiaqın mətlə beytdə işlənməsi sənətkarın bu sözişlətmə tərzinə nə qədər böyük əhəmiyyət və üstünlük verdiyini əks etdirir. Belə beytlər Füzuli irsində az deyildir.

Nola zahid bilsə *küfri-zülfün* iman olduğun,
Şimdi görmüşlərimdir *kafir* müsəlman olduğun...
Çeşmi-surətbazimə *müjgan* səfi həngamədir,
Qanə batmış hər *müjəm* bir şuxi-gülgüncamədir...
Kimsədə rüxsarına taqəti *nəzzarə* yox,
Aşiqi öldürdü şövq, bir *nəzərə* çarə yox...
Kühkəndən közükur kuhdə *asar* hənuz
Ol nə bənzər mənə, onun *əsəri* var hənuz.

Habelə məqtə beytdə:

Ey Füzuli, mən qənaət mülkünün *sultanıyam*,
Səltənət isbatı əynimdə pələsi-fəqr bəs...
Mənə zülmi-sərih ol *kafər* eylər, kimsə mən etməz,
Füzuli, *küfr* olurmu gər desəm yoxdur müsəlmanlıq...

Misra və beytlərdə ilk və son sözlər daha güclü mövqe təşkil etdiyindən, bunlar iştiaq funksiyasında çıxış etdikdə daha

¹ Habelə Nasimidə:

Sürətin *nəqşində* hər kim görmədi *nəqqaşını*,
Vahidi-surət anın gözsüz yaratmış başını...

güclü təsirə malik olurlar.

İştiaqın hər iki üzvü misranın əvvəlində yanaşı işlədilir:

*Qürbətə qərib şadman olmaz imiş...
Məşuqə aşiq etdiyi mehrü vəfa həqi...
Çox təcrübə etmişəm olur az,
Məşuqinə aşiq eyləmək naz...
Mətlubuna talib oldu vasil..
Lütfündəki lətafəti-feyzi rəca həqi...*

Bəzən də bunların önünə *ey* vokativi əlavə olunur:

*Ey nəsixi-nüsxeyi-məzni...
Ey çüdi vüçüdi-kövnə vahib...
Ey şirkü şərikdən münəzzəh...*

İştiaqın hər iki komponenti misranın sonunda yanaşı işlədilir:

Bəsirət əhlinə zahir qılır hər *nəqs nəqqaşın*
Buna münkir degil, Məcnun dəxi *məqula qaildir...*

İştiaqın bir komponenti misranın son sözü kimi çıxış edir:

*Fərəhbəxşi-dili-məşuq olur şərh-i-qəmi-aşiq...
Xoşdur bu ki, talib ola mətlub...
Hər mərəz ilacına hökm eylər həkim...
Ey hər mərəz ilacına hökm eyləyən həkim...
Rəsmidir kim göstərə əhbabə istiğna həbib...
Əmanət gör ki, hindu məxzəni-lölyə xazindir...
Sanma kim əhbab halından olur qafil həbib...
Əzmi səfər etdi ol müsafir...
Rəsmi tərəb etdilər mürəttəb...
Məhruseyi-hökmi-şəri hakim...
Gün güzgüsün eyləyən mücəllə,*

Dün türresin eyləyən mütərrə...

İştiaqın bir komponenti misranın ilk sözü kimi işlədilir:

Cürmin məni-mücrimə bəyan et... :

Nəqqaş idi *nəqşdən* muradı...

Mədrəsə işrə *müdərris* verdiyi min dərstdən...

Məcnundan idi *cümuni* əfzun...

İştiaqın komponentləri misranın ilk və son sözləri kimi işlədilir:

Həbibim, bunca həm rəğbət nədir *zəcrinə əhbabin*...

Fəthi-meyxanə üçün oxuyalım *fatihələr*...

İştiaqın hər iki komponenti misra daxilində də yanaşı işləndikdə estetik baxımdan qüvvətli təsirə malik olur:

Oldu pabus *şəriflə müşərrəf* ləbi-hövz...

Hər *zərreyi-zahirin zühuri*

Bir özgəyə bağlıdır *zəruri*...

Xəlv oldu bu bəhri-heyrətə qərg,

Ta *xəlqdən* ola *xaliqə* fərq...

İştiaqın misraya nisbətən beytdə işlənilmə üsulları daha rəngarəng və zəngindir.

İştiaqın komponentləri birinci misranın sonunda və ikinci misranın əvvəlində işlənir:

Zatında çü var idi *məhəbbət*,

Məhbubu görəndə tutdu ülfət...

Ey Füzuli, mən qənaət mülkünün *sultanıyam*,

Səltənət isbatı əynimdə pəlası-fəqr bəs...

Səyyad dedi ki: «Mən *fəqirəm*,

Fəqrə bu həməmə tək əsirəm...
Olmaz oldu görüb əhvalımı el xublara *aşiq*,
Eşq nəhyində bu rüsvalıqı gör şərə müvafiq...

İştiaqın birinci komponenti beytin əvvəlki misrasının daxilində, ikinci komponenti sonrakı misranın əvvəlində işlədilir:

Haşa ki, bu türfə *nəqşi-qərra*
Nəqqaşından ola mübərri...
Bir ləhzə onu *təhəyyür* aldı,
Heyrat gözü ilə baxa qaldı.
Olsaydı *təvəccöhü* münasib
Tövcihinə çox olurdu raqib...
Kim, aləmə *aşiq* axıdan yaş,
Məşuq kim olduğun qılır faş...
Ey sirri-*vüçudun* əmri-məlum
Mövcud həmin sən, özgə mədum...
Vaiz sözünə tutma qulaq, *qafil* olma kim,
Qəflət yuxusunun səbəbi ol fəsanədir...
Göstərər hərdəm əlamətlər *qiyamətdən* qədin,
Qaim etmiş həşr bürhanın, acəb əllamədir...
Arizuməndi-*vüsalındır* Füzuli xəstədil,
Vəslin istər, dövləti-didarın eylər arizu...
Yox məndə bir *əməl* sənə şayəstə, ah, əgər
Əmalimə görə verə ədlin cəza mana...

İştiaqın birinci komponenti beytin ilk misrasının daxilində, ikinci komponenti beytin sonunda işlədilir.

Ey Füzuli, xublər zikri-*cəmalilə* xoşam,
Şükr kim, kəsb etmişəm aləmdə bir zikri-*cəmil*...
Gah *məmur* qılır badə məni, gah xərab,
Görünüz gah yapıb, gah yıxan *memarı*...
Hala qılıbam *kamal* hasil,

Əbcəd səbəqin oxurmu *kamil*...
Gün-gündən edib *kəmal* hasil,
Ol məhi-növ oldu bədri-*kamil*...
Ey qılan izhari-*zillət*, müjdeyi-izzət sənə
Kim, bu dərgəhdə müqərrədir əziz olmaq *zəlil*...
Fələk *məhcubdur*, şami-rüxundan yandırır çərxi
Çıxarmaq istər onu şöleyi-ahim *hicabından*...
Fələk eşqində ol qayətdə, ey məh, *müztərib* olmuş
Ki, hər nə eyləsə bilməz nə eylər *iztirabından*...

İştiaqın birinci komponenti beytin ilk misrasının sonunda, ikinci komponenti ikinci misranın daxilində işlədilir.

Nəla gər olduysa fəni Kuhkən, mən *haqiyəm*,
Eşqə bizdəndir *bəqa*, yoxdur yox olmaq varımız...
Eylədi rüsva köntül çəki-giribani-*ədəb*
Gör nə əhli-elmdir, *adab* ilə eylər cədəl...
Canə dərdin, cismə peykanın rəvan etmişdi *hökm*,
Cism ilə can irtibatı olmadan *möhkəm* hənuz...
Sənsən ol xətam ki, dəf etmiş təmami-*hakimi*.
Xətəmi-*hökmi*-risalət tapşırıb dövrən sana...
Eşqimə nöqsən gətirməz görməmək ol *arizi*,
Cövhərə təgyiri-asari-ərəz verməz xələl...
Xəm etdin qamətim gər tərki-sər qıldımsa *məzurəm*,
Nə *üzrüm* var əgər derlərsə olmaz nöqtə dal üzrə...

İştiaqın komponentləri beytin ilk və son sözləri kimi çıxış edir.

Fəsd eylədi ol büti-pərizad,
Niş urdu onun qoluna *fəssad*...
Səvqət etmişdi cigər qanı, gözüm yaşma bir dəm,
Eşq *hökm* etdi, yənə cari ola adəti-*sabiq*...
Mütrib, ağılatma sürudinlə Füzuli xəstəni,
Seyli-əşkdən saqın, qopma ya bünyadi *tərəb*...

Birinci komponent birinci misranın əvvəlində, ikinci komponent ikinci misranın daxilində işlənir.

*Bibəqadır nəşeyi-mey zövqin etdim imtahan,
Hiç zövqi-baqi olmaz nəşeyi-didar tək...*

İştiaqın komponentləri beytin hər iki misrasının ilk sözləri kimi işlədilir.

*Küfrü-zülfün salalı rəxnələr imanimizə
Kafər ağlar bizim əhvali-pərişanimizə...*

M. Füzulinin xüsusi adları da iştiaqa cəlb etməsi və bunların ümumi mənasına əsaslanmaqla poetik qarşılaşdırma yaratması da xüsusi qeyd olunub nəzərə çatdırılmalıdır.

*Məcnundan idi cünuni əfzun...
Zəncirə girib rəmidə Məcnun,
Ərbabi-cünunə verdi qanun...
Sifəti-hüsnün edər, xəstə Füzuli, nə əcəb,
Hüsnü-göftardə gər eyləsə Həssan ilə bəhs...
Buyurma tövbə mənə ol şərabdən nəsəh
Ki, görsə onu tutar cəzm tərki-tövbə Nəsuhi...
Mənəm müdərrisi-elmi-cünun, qanı Məcnun
Ki, bərmurad ola dövrümdə istifadə ilə...
Quş yuvası sanma kim sərgəştə Məcnun başına,
Xarü xəş cəm eyləmiş girdabi-dəryayi-cünun.*

Buraya qədər gətirilən nümunələrdən görüldüyü kimi, eyni köklü sözlərdən düzələn iştiaqda daha çox (əsasən) ərəb dilinə məxsus sözlərdən istifadə olunur. Lakin yaradıcı dahi sənətkar bu bədii üsulda da «düşvarı asan eyləməyi», ana dili vahidlərindən də faydalanmağın mümkün olduğunu sübut etməyi məqsəd kimi qarşısına qoymuşdu.

Xas iştiqaq və ya muxtəlif köklü sözlərdən ibarət iştiqaq sənətkar tərəfindən, əsasən, ana dili sözləri əsasında düzəldilir.

Gül(mək) feili və *gül* isminin omonimliyindən istifadə ilə sənətkar dəfələrlə «güldü gül» ifadəsi işlədir.

Güldü gül, açıldı nərgis, lalə doldu jalədən.

Sadalamada məntiqi nizam pozulmuşdur: gül, nərgis, lalə məfhumları bir sırada dura bilməz; növ və cins fərqləndirilməlidir; nərgis də, lalə də bu «gül» anlayışına daxildir. Burası var ki, tədqiqatçılar Füzulinin «gül» sözünü, adətən, «qızılgül» mənasında işlətdiyini qeyd edirlər.

Poeziyada hər şey bədiiliyə tabe edilir. Bu mısradə *l* səsinin təkrarı (alliterasiyası) gözəl bir musiqilik yaratmışdır. *Lalə-jalə* vahidləri ilə məğlub əldə olunmuşdur. *Gül* omonim vahidlərinin əlaqələnməsi həm də maraqlı bir söz (səs) oyunu—iştiqaq meydana gətirmişdir.

İtirmə itləri avazının, könül, zövqin,
Yetər qara gecələr hərzə-hərzə fəryad et...
Töküb aşk kuyində vəslin *dilər dil...*
Səbr qıl kim *dövr dövrəm* degil bihudəgərd...

Ümumiyyətlə, Füzuli şeirində köməkçi feillərin çoxluğu açıq-aydın nəzərə çarpır və bu vəziyyət özlüyündə elmi əsaslarla tədqiq olunmalıdır. Obyektiv səciyyəli tarixi-linqvistik amillərdən əlavə burada bədi-poetik amillərin də, Füzuli dilinə məxsus estetik tələbatın da təsiri az deyildir.

Köməkçi *etmək*, *eyləmək* və *olmaq* feilləri leksik semantikadan məhrum mücərrəd, ümumi səciyyəli vahidlərdir və buna görə də şeir üçün o qədər də əlverişli deyildir. Lakin bu asemanatik vahidlər Füzuli şeirində məhz üslubi-estetik məqsədlə sıx-sıx işlənir. Xüsusilə *olmaq* feili ilə *ol* üçüncü şəxs əvəzliyinin təki səs tərkibinə görə çox tez-tez iştiqaq kimi misra və beytlərdə sı-

ralanır, qarşılaşdırılır.

Fəqan ki, bağırimin *ol* laləruş qan *olduğun* bilməz...
Vəli mahaldır *ol* həm, sən *olcaq* qatil...
Dil ki, sərmənzili *ol* zülfi-pərişan *olmuş*...
Biri *oldur* ki, varıb Misrdə sultan *olmuş*...
Xoş *ol* ki, xələfdən *ola xoşdil*...
Bir *olmaq* ilə *ol* iki aşiq...

Füzuli şeirində ana dili sözləri əsasında *x a s i ş t i q a q* geniş yer tutur və çox təkmil, sabit xüsusiyyətləri ilə səciyyələ-nir.

İştiqaqın komponentlərindən biri misraönü güclü mövqedə özünü göstərir.

Ol bina, yarəb, cahan olduqca viran *olmasın*...
Ol güli-xəndanı görmək mümkün *olsaydı* mənə...
Ol xabi əcəldən *ola* bidar...
Ol gün cədəl *oldu* sübh ta şam...
Ol yaxşırağ *olduğumu* bildim...
Ol qövm həm *oldular* xəbərdar...
Ol xəstəyə qalib *oldu* heyrət...
Ol qövmə çü rövşən *oldu* əhval...
Ol fəzlü kəmalə *oldu* qail...
Ol pır ilə *oldular* rəvanə...
Ol dəm ki, *olurdu* ruz rövşən...
Ol mah *oldu* bədri-kamil...
Ol qəbrə xələyiq *oldu* mail...
Ol məşhədə Zeyd *olub* mücavir...
Ol pəklilik ilə *oldular* xak...
Ol şəxsi-həzinə *oldu* mail...
Ol kim *ola* razın, onda yoxdur...
Ol naqisin *oldu* səddi rahi...
Ol sərvın ayağı bağı *oldu*...

*Ol silsiləyə olub həməvaz...
Ol pırə tərəddüd oldu müşkil...
Ol pirin olub dəlili-rahı...
Ol şam xəyaliylə xoşam, ola ki, daim...
Ol mahivəş olduğunda qaib
Olmuş ona sürət ilə talib...
Olmazdı ona həmişə cövrün...
Oldu vacib eylləmək ol biədəbdən ictinab...
Oldu əhvalım xərab, ol ruzigarım qalmadı...
Olmasın olardan infialın...
Oldu bu cavab olardan irsal...
Oldur ki, ola o gənc pünhan...*

Misra daxilində işləndikdə iştiaqın komponentləri yanaşı (kontakt) mövqe tutur.

*Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda...
Bu güclü yayı çəkər oldum ol kəbadə ilə...
Üzmək olmaz ol səri-zülf-pərişandan təmə...
Qəmi-hicranə müfid olmadı ol qan olmuş...
Dərdim oldur ki, müsəlman olmuş ol tərsabeçə...
Vəqt ola kim, ola şuxi-sitəmkarə fəda...
Könlümdə görər oldum ol çahi-zənəxdani...
Fəryad ki, əks oldu ol kim görəyim dərdim...
Aləti- sənət ola ol büti bipərvayə...
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm...
Füzuli, baxmaq olur ol günəş yadilə xurşidə...
Mehri könlümdə nihan olduğun ol mah bilir...
Ah ki, olmadı ol mah xəbərdar hənuz...
Mən ondanü məndən ol ola dur...
Sən ol baqi, ol oldu fani...
Xoş oldu ola onunla halın...
Başın olur ol həvadə bərbad...
İsbat olur ol fəna ilə həqq...*

Düşsə yolun *ol olan* diyarə...
Kim, kimsəyə *ol olub* müqərrər...
Tənha yürür *oldu ol* səmənber...
Kim, *oldu ol* afitab qaib...
Sən netə qılırsan, *ol olur* həkk...
Kim *oldu ola* buna vəsilə...
Hər vəhşi donunda bir fəriştə
Yar *oldu ol* adəmi-siriştə...
Mən münfəil *oldum, ol* əsər hiç...
Bidar *olanda ol* yuxudan...
Əlbəttə əyan *olurdu ol* gənc...
Mey safi *olara oldu* ruzi...
Gördü ki, görünməz *olmuş ol* zar...
Bildirdi ki, müyəssər *olmaz ol* kam. ..
Başın *olur ol* havada bərbad..
Əfzun *olur ol* qəmu məlamət...

Aşağıdakı nümunə də buraya aid edilə bilər:

Şəksiz ona rövşən *oldu kol* mah,
Aşılıqdən deyildir agah...

Ol üçüncü şəxs əvəzliyinin təkisi hallananda / səsi düşür.

Zinhar *ona olanda* vasil,
Xoş kimsədir, *ondan olma* qafil...
Şum *olmasın onlara* visalın...

Buraya qədər «ol» tərkibi ilə əlaqədar olan iştiaqın komponentlərinin eyni misrada yerləşdirilməsi prinsiplərindən bəhs edildi. Unutmaq olmaz ki, bu komponentlərin beytlərdə və bəndlərdə əlaqələri daha müxtəlifdir və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bir misal ilə kifayətlənirik:

Gəh dəbi-qəzəl *olur* şüarım,
Ol dəbə rəvan verər qərarım.
Gəh məsnəviyə *olub* həvəsnak,
Ol bəhrdə istərəm düri-pak...

Türk iştiaqı ham də şaquli istiqamətdə özünü göstərir. Bu halda iştiaqın komponentləri misraönu güclü mövqedə yerləşdirilir.

Ol qövmə cü rövşən oldu əhval,
Oldu bu cavab olardan irsal...

Söz ustadımız hətta daxili fonetik dəyişmə (fleksiya) təsiri oyada bilən vahidləri aşağıdakı beytdə güclü mövqedə — misra əvvəlində qarşılaşdırmaqla sanki həm də öz sənətkarlığını nəzərə çəpdirməyə istəmişdir.

Qurtulum qəmdən derəm kuyində, əmma bilməzəm,
Qurtularmı bəhri-qəm mövcündən ol sahil məni...

Böyük sənətkar eyni mikromətdə ana dilinə məxsus iki müxtəlif köklü sözlərin iştiaqını yaratmaqla misilsiz yaradıcılıq qabiliyyəti nümayiş etdirirdi.

Gedər, başın, əgər başdan *gedirməzsən* bu sövdayı...
Kim, *kimsəyə* ol olub müyəssər...
Gördü ki, *görünməz* olmuş ol zar...

Daha bir maraqlı türk iştiaqı:

Xoş ol ki, qızı həmişə *gizlər*,
Xud *gizli* gərək həmişə qızlar...

Ulu bir dahinin qələmi altında ana dilinin poetik imkanları

meydana çıxarılır və təcrübədə əməli olaraq bütün mədəni dillərlə bir sıraya qoyulurdu. V. Hüqo göstərirdi ki, qüdrətli, nəhəng sənətkarların müzəffər yürüşündən dil bəzən ehtizaza gəlir.

M. Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasında Məcnun bir aşiq-kamil insan kimi belə səciyyələndirilir:

Avaziyü zehniyü cəməli
Qılmışdı müqəyyəd əhli-hali.
Kim olsa *bu üç kəmalə* qabil,
Demək olur ona *zati-kamil*.

Füzuli şeirində eyni bir poetik mətn (misra, beyt) daxilində *kamil* və *kamal* sözlərinin iştiaq əldə etmək üçün sıx-sıx işləndiyi nəzəri cəlb edir.

Cəhd eylə *kamil* ol kim, gəlməz *kəmalə* nöqsan...
Xoş *kamili*-zamansan, əhsəntü bu *kəmalə*...
Kamili-eşqəm, dəxi özgə *kəmalı* neylərəm...
Gün-gündən edib *kamal* hasil,
Ol mahi-növ oldu bədri-*kamil*...
hala qılıbam *kəmal* hasil,
Əbcəd səbəqin oxurmu *kamil*?..

Əli paşanın mədhində yazılmış qəsidəsində deyilir:

Təsəvvür eyləmək olmaz sənə manənd bir *kamil*,
Həmana səndə xətm olmuş *kəmalı*-qüdrəti-bari...

«Ənisül-qəlb»in tərcüməsində də bu iştiaq özünü göstərir:

Məlm varsa, onu sərif et, əgər sən *kamil* insansan,
Çatarsan bil *kəmalə* sərvətin tapdıqda nöqsanı...

Füzuli üslubunun bu cəhəti də sonrakı şeirimizə güclü təsir göstərmişdir. Xüsusilə Seyid Əzim qəzəlləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Bir *vücuti-kamilin* tüfeyli olmuş kainat,
Xəlqi-aləmdən nə Musavü, nə İsadır qərəz...
Hər kəsdə yoxdur eşq onun bir *kamalı* yox,
Kamil olan vücudlar eylər şüar eşq...

«Kamil insan» ifadəsi ilk dəfə məşhur müsəlman ilahiyatçılarından İbn Ərəbi tərəfindən işlədilmişdir. Kamil insan təliminin əsasını kainatın quruluşu ilə insanın quruluşu arasında bənzərlik ideyası, habelə insan obrazının ilahinin təcəllisi olması ideyası təşkil edir. İbn Ərəbin təlimində göstərilir ki, Xəliq xəlq etdiyi xilqət sayəsində sanki özünü bir obyekt kimi kənardan seyr və dərk edir. Kamil insan iki zidd təzahürü—mənəvi və maddi təzahürü özündə birləşdirir və beləliklə də, ümumən yaradılışın həm səbəbi, həm də məqsədi hesab edilir.

Göydəki və yerdəki bütün varlıqlar, dənizlər, dağlar, çaylar və s. onun üçündür və ona tabedir. Göylər kamil insanın çiyində bərqərarıdır. İbn Ərəbinin fikrincə, adamların çoxu kamil insan yox, «heyvan insan»dır.

İbn Ərəbi təlimində ən kamil insan Məhəmməd Peyğəmbərdir. Kamil insanı Allah birinci olaraq yaratmışdır, o, loqosdur, ilahi biliklərin məcmusudur. Hər bir dövrdə kimdə «zati-Məhəmməd» cəmlənibsə, o, kamil hesab olunur.

Bütün bu fikirlərə şərik olan imam Qəzali göstərir ki, ilahi yaradanın atributları zəif tərzdə olsa da, insanda öz inikasını tapır. İnsan da Allah kimi «görtür», «eşidir» və s. M. Füzulinin «Mətləül-etiqađ» əsərində göstərilir ki, Tanrı «hissetmə mənasında deyil, dərk etmə mənasında eşidən və görəndir».

Beləliklə, kamil insanda Allahın bütün adları və atributları müxtəsər şəkildə toplanmışdır. Allahın yerdə nümayəndələri olan kamil insanlar fəvqəladə qabiliyyətə malik olur, mövcuda-

tın bütün sirlərindən agah olur.

Kamil insan dedikdə Orta əsrlərdə daha çox övliyalar (vəlilər) nəzərdə tutulurdu. Bunlar Allaha yaxın (vəli «yaxın», «dost» deməkdir) müqəddəs şəxsiyyətlərdir. İnsanın Allaha yaxınlığı problemindən Qurani-Kərimdə xəbər verilir. «Qaf «surəsi»nin on altıncı ayəsində deyilir: «And olsun ki, insanı Biz yaratdıq və nəfsinin ona nə vəsvəyə etdiyini də Biz bilirik. Biz ona şah damarından da yaxınıq».

Yalnız kamil insan Allaha qovuşa bilər. «Leyli və Məcnun»da Məcnunun dilindən deyilir:

Ol canını verdi vasil oldu,
Öz mərtəbəsində *kamil* oldu,
Nəqsim mənim irmədi *kəmalə*,
Eyb eyləmə ağlasam bu halə.

Füzuli yaradıcılığında forma həmişə məzmunla üzvi vəhdətdədir və bu cəhət hər an nəzərdə tutulmalıdır. İştiaq təşkil edən *kamil*—*kamal* sözləri, adətən, şeirdə güclü mövqelərdə çıxış edir və bu yolla da mətnə xüsusi siqlət kəsb edərək qabarıqlaşdırılır. Füzuli bu mövqedə, adətən, daha dəyərli, güclü, sanballı sözləri yerləşdirir. Böyük sənətkar məhz belə sözlərin iştiaqından istifadə etməyə mühüm diqqət yetirirdi.

MORFOLOJİ-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Klassik Şərq elmində morfologiya o qədər də populyar deyildi. Müasir biliklər baxımından morfologiyaya daxil edilən köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı) əslində funksional vahidlər və deməli, sintaktik səciyyəlidir. Füzuli şeirində də funksional sözlər mühüm yer tutur və çox müxtəlif üslubi-poetik vəzifələri ilə fərqlənir. Odur ki, bu bölmədə nəzərdən keçirilən əvəzlilər, bağlayıcı və qoşmalar semantikadan daha artıq, funksiyasına görə şairi cəlb etmişdir. Hətta feillərdən də yalnız köməkçi feillər (deməli, semantik-funksional vahidlər) — *olmaq*, *etmək/eləmək*, *qılmaq* əsas yer tutur və müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Habelə, müasir dövrdə vokativ söz kimi xüsusi bir nitq hissəsinə daxil edilən sözlər, eləcə də modal sözlər məhz sintaktik funksiyasına (xitab və ara sözlər) görə Füzuli şeirində genböl işlədilmişdir. Beləliklə, bu bölmə məhz elmin müasir strukturu baxımından xüsusiləşdirilmişdir.

I. ƏVƏZLİK

Füzuli üslubunu müəyyənləşdirməkdə onun əsərlərində işlədilən nitq hissələrinin tənasübü mühüm rol oynayır. Özlüyündə xüsusi tədqiqat mövzusu ola biləcək bu problemin bəzi ümumi məsələləri bəri başdan diqqəti cəlb edir. Ən əvvəl Füzuli şeirində köməkçi nitq hissələrinə məxsus sözlərin nisbi çoxluğu — ümumi ədəbi dildə işlədilmə normalarından artıq olduğu sənətkarın məntiqə əsaslanan üslubu ilə əlaqədar şərh olunmalıdır. Fəlsəfi sənətkar dil vahidləri ilə ifadə olunan anlayışlar arasında çoxcəhətli məntiqi əlaqələri bütünlükdə, hərtərəfli, incəliklərinə qədər ifadə etməyi üstün tuturdu ki, bu meyl ilə əlaqədar müvafiq qrammatik rabitə vasitələri—bağlayıcı və ədatlar şeirlərində ən çox işlədilən leksemlər kimi nəzərə çarpır. Əsas nitq hissələrinin də, xüsusilə əvəzlilərin də bağlayıcı funksiyasında geniş

miqyasda işlədilməsi sənətkarın məntiqi ifadə tərzinə meyli ilə bağlıdır.

Füzulinin poetik üslubunda əvəzliliklərin məxsusi yeri, rolu və funksiyası vardır. Füzuli dilində əvəzliliklərin kəmiyyətcə və keyfiyyətcə zənginliyi kimsədə müşahidə edilməyəcək dərəcədə və səviyyədədir.

Bəzi şeir parçalarında nitq hissələrinin işlədilmə tezliyi baxımından əvəzlik birinci yerə keçir.

*Mən bilməzəm mənə gərəkən sən həkimsən
Mən eylə, vermə, hər nə gərəkmez sana, mana.*

Bu beytdə dörd feil, iki isim olduğu halda, bunların hamısı qədər altı — əvəzlik işlədilmişdir. Habelə:

*Sənsən məni-mübtəlayə qəm-xar,
Səndən özgə dəxi kimim var...*

Müxəlif bədii məqsədlərlə bəzən bütöv mətnlər boyu əvəzliyə nisbətən çox yer verildiyi nəzərə çarpır.

*Səndən nə inayət olsa vaqə,
Fikr etmə ki, məndə ola zayə.
Mən bir sədəfəm, sən əbri-niysən,
Ver qətrəvü al dürri-qəltan.
Sənsən xurşidü mən siyəh xak
Ver atəşü al cəvahir-i-pak...*

Əvəzliliklərdən çox-çox, bol-bol istifadə etməsinə görə də M. Füzuli bütün ədəbiyyatımızda xüsusi mövqeyi ilə fərqlənir.

*Həm var ki, laf edəm özümdən,
Məhv eylə məni, mənim gözümdən,
Ol gün ki, yox idi məndə qüdrət
Qıldın mənə qeybətimdə rəğbət...*

Çün verdi xəyal *ona* xəmə piç,
Mən münfəil oldum, *ol* əsər hiç...
Amma üç *sənindirur* *bu* göftar
Kim, dünyadan *özgə* axirət var...
Bu *onun* əcri idi kim, *sənə* qurban etdim...
Neylərəm mey nəşəsin, *mən* kim *sənin* heyranınam...
Şah *sənsən*, *mən* *sənin* bir bəndeyi-fərmanınam...
Biz *kim* *səniniz*, *sənə* qəm olmaz...

Xüsusilə birinci və ikinci şəxsin təkini bildirən əvəzlilər poemalarında sıx-sıx işlədilir. Bunlar Füzuli lirikasının başlıca linqvistik vahidlərindən hesab olunmalıdır.

Məndən bəri eylədin *məni* *sən*,
Ərzə *kimə* eyləyim *səni* *mən*,
Məndə olan aşıkar *sənsən*,
Mən xud yoxam, *ol* ki var *sənsən*.
Daim *sənə* *məndədir* təcəlli,
Mən qeyrdən olmuşam təsəlli...
Gər *mən* *mən* isəm, *nəsən* *sən*, ey yar?
Vər *sən* *sən* isən, *nəyəm* *məni-zar*?
Çün *mən* olubam *səninlə* məmlu,
Vəhdət rəvişində xoş deyil *bu*...
(Məndə əsas yeri əvəzlilər tutur).

Əvəzlilər ən ümumi sözlər olub, mənaca da qeyri-müəyyənliliyi ilə fərqlənir. Ona görə ki, əvəzlik ən çox xalq danışığı dilində və bədii üslubda səciyyəvi ünsiyyət vahidi hesab olunur. Bədii dil qeyri-müəyyənliliyə, ümumiliyə meyli ilə ədəbi dilin digər üslublarından fərqlənir. Əvəzliyin bədii üslubda fəallığı bununla əlaqədar izah edilməlidir.

Beləliklə, əvəzlik Füzuli şeirində xüsusi çəkisi ağır olan söz qruplarındanır. Eyni bir misrada tez-tez iki, üç, dörd əvəzliyin işlədilməsi diqqəti cəlb edir.

Mənim gör qanlı yaşım ki, *bu* həm *ol* macəradəndir...
Bu rüsvalıq *mənə səndən* degil, badi-səbadəndir...
Qaldırdı əşk dün *məni ol* asitanədən
Kim, məqsədim *mənim dəxi ol* asitanədir...
Sual olursa *bu səndən nədir cəvab sana*...
Səndən, ey bülbül, füzundur *məndə möhnət fəsli-gül*...
Xəbər verdi *mənə ondan* gələn adəm, yalandır *bu*...
Yox *məndə* bir əməl *sənə* şayəstə, ah, əgər
Əmalimə görə versə ədlin cəza *mana*...
Qıl təfəxür ki, *sənin* həm var *mən* tək aşiqin...
Mən ondan, *məndən ol ola dur*...

Bu fenomenal vəziyyətin şərhı çox vacibdir. Adətən əvəzliliklər çoxmənalılığa, məcaziliyə meyl göstərməyən nitq hissəsi hesab olunur. Bu mənada əvəzliyin bir o qədər də ümumi poetik məziyyəti yoxdur. Lakin böyük ustadımız bu neytral səciyyəli nitq hissəsində nə qədər poetik məziyyətlər gizləndiyini əyani tərzdə nəzərimizə çatdırır:

Füzuli şeirində çox zaman misra, əsasən, əvəzlilərdən təşkil olunur.

Çün *mən səninem, sən olma qeyrin*...
Ey canım içində canə düşmən,
Hər necə ki, düşmənəm *sənə mən*...
Bu sifət ilə ki, *sənsən qandadır* bir pak zat...
Bu rüsvalıq *mənə səndən* degil, badi-səbadəndir...
Mənim gör qanlı yaşım kim, *bu* həm *ol*
macəradəndir...

Əvəzlik bolluğuna görə «Leyli və Məcnun» bütün ədəbiyyatımızda xüsusi mövqeyə malikdir. Bu baxımdan, poema hətta Füzuli qəzəllərindən də fərqlənir. Beləliklə, ümumi Füzuli üslubu daxilində bir «Leyli və Məcnun» mikrouslubu da vardır ki, həmin mikroüslubun bir xüsusiyyəti də əvəzlik adlanan nitq his-

səsi ilə zənginliyidir. Poemada bütöv parçalar, mətnlər boyu əvəzliyin işlənilməsi qabarıq tərzdə nəzərə çarpır.

Məsələn:

Sən hali-dil ilə eyləyib ar
Dersən ki: «*Sənə* nə nisbətım var?»
Mən həm *sənə* söylədim müvafiq
Kim, *mən sənə*, *sən mənə* nə layiq!
Mən xud olubam xəyala qane,
Sən layiqin istəsən *nə* mane?
Amma *mənü səndən* özgə çoxdur,
Kim, sözləri *hizdən* özgə yoxdur.
Gördükdə *mən* eyləyən vəfayı,
Bildikdə *sən* eyləyən cəfayı.
Aya kimə bivəfa deyərlər?
Kimin işinə xəta deyərlər?
Yaxşımıdır eyləmək yaman ad
Kim, qılmaya *kimsə* xeyr ilə yad?
Sən gərçi tutub xilafı-adət,
Bir özgəyə bağladın iradət,
Çoxdur *sənə mən* kimi ciyərxun,
Hər *kimə* ki, baxdın, oldu məcnun.
Mən kim, kəsəyin dərəm səلامي,
Səndən çəkəyin bu intiqami.
Tutmaq dilərəm *sənin* kimi var...
Amma əcəbər *sənin* kimi var...

Başlıca semantikasını ümumilik və qeyri-müəyyənlik olduğundan əvəzlilərdə bir sıra semasioloji qanunlar özünü göstərmir. Bu sözlər dildə sinonimik, antonimik və s. əlaqələrə daxil ola bilmir. Məcəzi mənada işlədilmir.

M. Füzuli mətn daxilində əvəzlilərdən semantik-poetik baxımdan faydalana bilirdi.

Aşağıdakı parçada *mən* və *sən* əvəzlilərinin təzad yarat-

maq üçün antonim mənada qarşılaşdırılması mətni (okkazional) səciyyə daşıyır.

Məcnun dediyin vücudi-kamil,
Hər danişə *məndən* oldu qabil.
Divanə *ona sən* eylədin ad,
Səndən ona yetdi zülmü bidad,
Leyli dediyin məhi-təmami
Mən pərdədə saxladım girami
Rüsvayi-xələyiq eylədin *sən*,
Min tənəyə layiq eylədin *sən*...

Son beytdə *sən* əvəzliyinin rədif kimi intensiv şəkildə təkrarı da bu sözü *mən* ilə qarşılaşdırmaq üçündür. Poetik olmayan sözlərdən də poetik məramla istifadə etmək mümkündür. Ob-yektiv olaraq əvəzlilərdə qarşılaşdırma üçün imkan çoxdur: istər səs tərkibində, istərsə də əks etdirdikləri deyktik funksiyada. Füzuli şeirində müxtəlif əvəzliliklərin mətn daxilində qarşılaşdırılması müşahidə edilir:

a) Birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin tək qarşılaşdırılır:

Neylərəm *mən*, gülşəni, gülşən *sana*, külxən *mana*...
Kim müqərrərdir bu gün ölmək *sana*, şivən *mana*...
Sən kami-dil istə, *mən* bəlayəm,
Sən gənc dilə, *mən* əjdəhayəm...
Rüsvay *mənəm*, *sən* ol nikunam...
Biziz məşhur olan, Leyli *sənə*, Məcnun *mana* derlər...
Sənsənü min tazə gül, hala *mənü* min tazə dağ...

b) İkinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin tək qarşılaşdırılır:

Sən xarsan, *ol* əzizi aləm,
Sən bisərtü pasən, *ol* müəzzəm...
Sən ol baqi, *ol* oldu fani...

Belə qarşılaşdırma bəzən xüsusi poetik vüsət kəsb edir və məqsəd izləyir.

Dünya ki, nigari-dilrübadır,
Zinhar, inanma, bivəfadır.
Sən gərçi olubsan *ona* məftun,
Oldur tələbində *səndən* əfzun.
Sən *ona* cəhl ilə tələbkar.
Oldur *sənə* elm ilə həvadar.

c) İşarə əvəzlilikləri qarşılaşdırılır:

Gər bunu istər isən, *ondan* keç...
Nə boylə edib, *nə oylə*, ey gül,
Yaxşımıdır eyləmək təğafül...

Əvəzliliklər təkliddə və ya qarşılaşdırma yolu ilə mətndə müqayisə anlayışının ifadəsinə xidmət göstərir:

Müşkül ki, *mənim kimi* olub zar,
Məncə ola *səndə* şövqi-didar.
Bunca kim, kuh sifət başımə daşlar urulur...
Məncə sənə yox qəmi-nihani...
Səndən, ey bülbül, füzundur *məndə* möhnət fəsl-i-gül...
Səndən qəmü qüssə *məndə* çoxdur...
Məndəndir onun cünunu əfzun..

Əvəzliliklərin daha bir poetik funksiyası belədir ki, həmçins üzvlər kimi işlənərək mətndə poetik müvazilik yaradır:

Həm sən içdin bu camı, *mən həm*...
Həm sən yetəsən murada, *mən həm*...
Gah Məcmun, *gah mən* dövr içrə növbət bəkləriz...
Qəm yükün çəkmədəyiz *mən bir zəman*, *ol bir zəman*..

Düşüb səhrayə əfğan edəlim *sən ayru, mən ayru..*
Çeşmi-cəlladm edə *ehsan mənə, minnət sana...*

Əvəzlərlərin sintaktik mövqedə paralelizmi predikativ funksiya kəsb etmiş olur.

Fərman *səndən*, qəbul *məndən*,
Olma gözəlim məlul *məndən...*
Səndən iqbālū *məndən* iqdām...

Səs tərkibindəki paralelizm əvəzlərlərin—xüsusilə şəxs əvəzlərlərinin, xüsusilə birinci və ikinci şəxsin təkini bildirən sözlərin məqlub kimi işlədilməsi üçün əlverişli imkan verir və böyük Füzuli dilimizin bu imkanını geniş miqyasda reallaşdırıb ölməz misralarını, beytlərini yaratmışdır.

Füzuli irsində əvəzlilik məqlubu şaquli və horizontal istiqamətdə təzahür edir.

a) Horizontal məqluba aid aşağıdakı nümunələri qeyd etmək olar:

Sən mən dediyim həbib imişsən...
Məni-dərvişə el həm cövr edər *sən* cövr qıldıqca...
Etmişdi *səni mənə* müqəyyəd...
Sənsən mənə həmdəmi-müvafiq...
Mən həm *sənə* bənzərəm vəfədə...
Bihəmdullah *mənə səndən* yana rəhbər yəqinimdir...
Ol öylə, bu böylə neyləyim, vay...
Kim yetdi *mənə*, yetən *sənə* həm...
Ol şəhdən iltifat nə nisbət *mana, sana...*
Mənə cövrün ziyad olmaq *sənə* meylim füzun etdi...

Əvəzlilər başqa (əvəzlilik olmayan) sözlərdə və sözlərin hissələri ilə horizontal məqlub təşkil edir.

Çəksələr zəncir ilə gülzarə *getmən* kim, *mənə*...
İltifat etməz *mənə* mütləq nədir *bilmən* səbəb...
Qıl qabili-səadəti-fəqrü *fəna mana*...
Qeyrə eylər bisəbəb *min* iltifat ol nuş-ləb,
İltifat etməz *mənə* mütləq nədir *bilmən* səbəb...
Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm,
Mənidə məni səninlə həmdəm...
Həmrahlıq et *bizimlə bir* dəm...
Bu rəng ilə, Fuzuli, ol səri *ku* bir gülüstandır...
Mən qoparıb salmışam *min* dağı bir dırnağılən...
Hər guşədə hər *kim* aldı bir *kam*...
Ruz etdi *ol od* şəbi-siyahtı...
Xeylü həşəm *ol oda* səbəbdür...
Saqın çıxmaya nəgəh yaydın *ol ox*, ey kəmanəbru...
Yerə düşməz hər nə kim *ox* atsa *ol* əbrukəman...
Tökdükə qanımı *oxun*, *ol* asitan içər...
Xəta səndən degil, cismim *oxundan* binəsib *olsa*...
Dil uzadır bəhs ilə *ol* arizi-xəndanə şəm,
Od çıxar ağzından, etməzmi həzər yanə şəm...

b) Horizontal məqlub xətti səciyyə daşıyır, bir misrada təzahür edirsə, şaquli məqlubun komponentləri beytin hər iki misrasında çıxış edir. Ona görə də bu sonuncu məqlub növü daha zəngin xüsusiyyətlərə malik olması ilə fərqlənir.

Şaquli məqlub iki şəkildə təzahür edir: misradaxili və misraönü şaquli məqlub.

Misradaxili şaquli məqlubun komponentlərindən biri və ya hər ikisi misrada ön və son mövqelərdə deyil, məhz daxildə işlədilir. Bu məqlubun bir qismində komponentlər ismin müxtəlif hallarında çıxış edir.

Səndə əsəri-həva ziyandır,
Nisbət *mənə* rahatı-rəvandır...
Gər *səndə* olan fərağəti dil

Bir dəm *mənə* olsa idi hasil...
Olsaydı *mənim* bir ixtiyarım,
Olmaz idi *səndən* özgə yarım...

Həmin məqlub növünün digər qisminə komponentlər eyni halda işlədilir nə bu qisim məqlub daha geniş yayılmışdır.

Dünlər *sənə* dust həmnişindir,
Hicran *mənə* müttəsil sərindir...
Ey əbr, *mənə* dəmi vəfa qıl,
Düşdü *sənə* hacətim, rəva qıl...
Key, vari olan *mənim* cahanda,
Nən var *sənin*, bu cismü canda?..

Şaquli istiqamətdə məqlub misraəni güclü mövqedə işləndikdə daha yüksək bədii-estetik dəyər kəsb edir.

Sən gecə həmin yanarsan, ey zar.
Mən gecəvü gündüzəm giriftar...
Sən seyrdəsən həmişə sərməst,
Mən dami-bələdə dərdə pabəst...
Səni canan sanaram, çıx bədənimdən, ey can.
Mən cananım arasında çox olma hail...
Mən bərgi-xəzanəm, olmuşam xar,
Sən tazə bəharəsən tələbkar...
Mən xud olubam xəyalə qane,
Sən layiqin istəsən, nə mane?

Həmin güclü mövqedə *öylə-böylə* və daha güclü səciyyəli (ikiqat) *sən öylə-mən böylə* məqlubu diqqəti cəlb edir.

Sən böylə bələlərə giriftar,
Ol öylə çiraği-bəzmi-əğyar...

*Sən öylə müqimi-məsnədi-naz,
Mən böylə, bəlavü dərdə dəmsaz...*

Təkidlilik, intensivlik məqsədi ilə eyni mətndə eyni məq-lub növü təkrarlanır.

*Mən ərz edəm afitabi-rüxsar,
Sən qılmayasan hərarət izhar?
Mən cam tutam, deyəm ki «gəl, al»
Sən durmayasan ayağa filhal?*

Eyni poetik mətndə (misra, beyt) eyni əvəzliyin müxtəlif formalarda təkrarından ibarət ifadə tərzı də (iltizam) Füzuli şeirində geniş yer tutur. Əvəzlikdən təşkil olunan iltizam da hori-zontal və şaquli istiqamətdə təzahür edir.

a) Horizontal istiqamətdə iltizam (poliptot).

*El indi məndən aldığı pəndi mana verər...
Yarın mən isəm, mənə nəzər qıl...
Elmində əyandır etiqadım
Sənsən, səndən həmin muradım...
Ol sadəzəmir ona inandı...
Ya rəb müqəyyəd eyləmə mütləq mana məni...
Səndən özgə sənın tüfeylin...*

b) Şaquli istiqamətdə iltizam daha geniş yer tutur və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların bir qismində iltizam təşkil edən komponentlər misraların daxilində yerləşdirilir.

*Qaldırdı əşk dün məni ol asitanədən
Kim, məqsədim mənim dəxi ol asitanədir...
Ey gül, bu mənə deyilmidir nəng
Kim, olmayasan mənimlə həmrəng?..
Məndə Məcnundan füzun aşıqlıq istedadı var,*

Aşiqi-sadiq *mənəm*, Məcnunun ancaq adı var...

Bəzən eyni qəzəldə bir neçə beytdə eyni sözün şaquli iltizamı özünü göstərir.

Bir gün *bizə* səadəti-vəsl etmədin nəsib,
Bizdən götür nühusətin, ey taleyi-zəbun.
Ol qəmzə xəncərinə bir uğratmadın *bizi*,
Kəs *bizdən* aşinalığım, ey bəxti-vajigun...

Şaquli istiqamətdə iltizamın digər qrupunda vahidlər misraönü güclü mövqedə yerləşdirilir:

Mən suxtədən həm olma qafil,
Məndə dəxi var bir qəmi-dil...
Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyil ixtiyari-bazar...
Məndən, Füzuli, istəmə əşari-mədhü zəmm
Mən aşiqəm, həmişə sözlüm aşiqanədir...
Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, ol ki var, sənsən...

Füzuli şeirində üçüncü şəxs təkin iltizamı xüsusilə geniş yayılmışdır və ayrıca qeyd olunmağa layiqdir.

Çün *ol* bəşəriyyətin unutdu,
Ahu həm *onunla* üns tutdu...
Onun səbəbilə həm çox ahı
Səhrada *onunla* tutdular xu...
Onca dedi *ona* həm qəmi-dil
Kim, qıldı *onu* ham ünsə mail...
Çün İbni Səlama bimi-nöqsan,
Ol vəslə ruzi etdi hieran.
Meyl etmədi mütləq *ol* nigarə,
Hərgiz *ona* qılmadı nəzarə...

Füzuli şeirində əvəzliliklərin daha bir poetik məziyyəti — əks (x i a z m) yaratmaq üçün istifadə edildiyi nəzərə çarpır. Əks düzəltməkdə ya yalnız əvəzliliklər, ya da əvəzliliklər ilə digər nitq hissələri birlikdə işlədilməli olur ki, bu da əvəzliyin daha bir üslubi-poetik imkanının şair tərəfindən reallaşdırıldığını göstərir. Əksin bir növü misra daxilində özünü göstərir.

*Kim, mən sənə, sən mənə nə layiq...
Mən ondanı məndən ol ola dur...
Mən istərəm bəlanı, çün istər bəla məni...*

Digər qism əks misralararası əks adlandırıla bilər. Beyti təşkil edən misraların əvvəlində yerləşən bu əks növü daha güclü estetik təsirə qabildir.

*Sənsən ona cəhl ilə tələbkar,
Oldur sənə elm ilə həvadar...
Mən əqlədən istərəm dəlalət,
Əqlim mənə göstərir zəlalət...*

Ana dilimizin daxili zəngin bədii-poetik keyfiyyətlərini aktuallaşdırmaq işində Füzulinin yaradıcılıq istedadına çox borcluyuq. Bədii dildə bu qədər geniş imkanları araşdırıb üzə çıxaran sənətkar bütövlükdə filologiyamıza-misilsiz xidmət göstərmişdir. Böyük Füzulinin əvəzliyə bu qədər geniş meydan verməsini həm də türk dilinə xidmət, vətənpərvərlik kimi dəyərləndirmək lazımdır. Axı, əvəzliliklər bir qayda olaraq ana dilinə məxsus sözlərdir. Təsadüfi deyil ki, əvəzlik çox işlədilən Füzuli mətnlərin sadəliyi, aydınlığı ilə fərqlənir. Məsələn,

*Ol qövm bu gülşənə girəndə
Bu gülşən içində gül dərəndə...
Bu bəzmə olar verəndə təzyin...
Lakin ol edib həmişə nalə
Xoşnud deyildi heç bu halə...*

Əvəzlilərin bədii dildə geniş yer tuşasının bir səbəbi də onların funksiyası ilə bağlıdır. Əvəzlilər funksional sözlər hesab olunur. İsim əşyavilik bildirir, sifət əlamət, say kəmiyyət anlayışları ifadə edərsə, bütün bunların hamısı əvəzlik tərəfindən funksional planda əhatə olunur ki, bu da bədii mətnə əvəzlik bolluğunu təmin edir. Təsadüfi deyil ki, Füzuli şeirində eyni mikromətnə (misra, beyt) müxtəlif əvəzlilər özünə yer tuta bilər.

Eyni poetik mətnə müxtəlif əvəzlilər işlədilir.
Dünü gün *mən* bilirəm ki, nə çəkirlər *onlar*...
Can ver, könül, *ol* qəmzəyə kim, *munca* zamanlar
Can içrə *səni* bəslədiyim *anın* üçündür...
Şahdır hüsn büsatında *bu* gün *ol* gülrüx...
Mən xud yoxam, *ol* ki var, *sənsən*...
Ol güli-rənayə *bu* rəng ilə bildir halımı...

Füzuli şeirində əvəzlilərin rədd-ül əcüz funksiyasında işlədilməsi də diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, bu funksiya əvəzlik ilə əlaqədar deyil, yalnız əvəzliləri əhatə etmir. Başqa sözlər, özü də məhz daha çox başqa sözlər (isimlər, feillər bu funksiyada işlədilir. Bununla belə, müvafiq mövqələrdə əvəzlilərin də işləndiyi bir faktır.

Mən istərəm bəlanı, çün istər bəla *məni*...
Öylə kim əncüm olur, gün ərzi-rüxsar eyləgəc...
Mən qandanü mülaziməti-etibarü cah,
Qıl qabili-səadəti-fəqrü-fəna *mana*...

Böyük sənətkar bir sıra hallarda əvəzlilərdən movəssə funksiyasında istifadə etmişdir.

Çəksələr zəncir ilə gülzarə getməni kim *mənə*
Sünbülü-zülfün fəraqından müşəvvəşdir dimaq...
Dərham olmuş sünbülün güya ki, qılmışdır *ona*
Mubəmu hali-dilim, dillər uzadıb şənə ərz...

Leksik semantikadan tamamilə məhrum olan əvəzlilər şeirdə misraönü güclü yerləşdirilməklə mühüm bədii-estetik funksiya kəsb edir. Füzuli şeirində belə hallarda funksiya mənadan əhəmiyyətli olur. Həddən artıq ümumi, qeyri-müəyyən olan *hər, heç və s.* sözlərin şeirdə mövqeyi bu baxımdan qiymətləndirilməlidir.

Hər cəfa etsən Füzuli tək şikayət qılmazam...
Hər birin bir hədəfi-navəki-müjgan etdi...
Hər görən eyb etdi abi-dideyi giryanimi...
Hər kimi gördünsə qəm üftadəsi tutdun əlin...
Hər tərəf yüz qəm həlakim etmiş tanriçün...
Hər zaman daireyi-heyrətə min nəqqəsi...
Hər kişi kim, sevər öz canı üçün cananı...
Hər dəmindən min Məsiha zindeyi-cavid olur...
Bir sıra hallarda beytin hər iki misrası bu «hər» ilə başla-

nır:

Hər dua qılsam təvəqqüfsüz olurdu müstəcəb,
Hər təmənnə eyləsəm, ehimalsız məqdur idi...
Hər gözümlə pürmövc dəryadır, o dərya üzrə kim,
Hər qaşındır mövcdən bir sərnigun olmuş gəmi...

Digər əvəzlilər:

Hiç abid anmadı ləlin ki, gözdən qan töküüb...
Hiç rəhbər yoxdurur ətvəri-müstəhsən kimi...
Hiç kim bilmədi təhqiq ilə ağzın sirtin...
Hiç kim yoxdur ki, naləmdən şikayət eyləməz...
Qanda olsam möhnəti-əşqin qılar peyda məni...
Qanda getsəm, ey gözümlə, su səp qübari-rahimə...
Necə meyl etmək olur sən kimi bir rüsvayə...

Füzuli şeirində «hər» əvəzliyinin bədii-poetik funksiyasından əlavə bir də tarixi-linsvistik xüsusiyyəti nəzəri cəlb edir. Bu

əvəzlik «yan», «tərəf» kimi məkani sözlərlə birləşdikdə həmin sözlər nitqdə məkani şəkilçilərsiz işlədilir. Bu səciyyəvi qrammatik semantika tarixi qrammatikalarda və lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə «yan» sözləri çıxışlıq və yönlük halı mövqeyində işlədilmiş, hal şəkilçiləri isə real şəkildə iştirak etmir.

Hər yan dedilər ona ki: «— Ey mah.

Nagəh olur atan-anan agah...»

Rövşən etmiş rəhgüzarı üzrə *hər yan* min çiraq...

Qılsa *hər yan* zərrənibət çərx sərgərdan məni...

Göz ki, peykanın qapıb göydən saçar *hər yan* sirişk...

Yelə vermə dağidar *hər yan*, ayaqlardan götür...

Gəzdirər *hər yan* gözlüm əşk içrə bağrım parəsın¹...

Eyni mülahizəni aşağıdakı nümunələrdə işlənən «tərəf» haqqında söyləmək olar.

Hər tərəf yüz qəm həlakim qəsdin etmiş, tanrıçun...

İtin durur, yügürür *hər tərəf* qiladə ilə...

Hər tərəf cövlan edib döndükcə yüz qan eyləyən...

Dolanırdım *hər tərəf* odlara düşmüş mar tək...

Bəla sərçəsməsindən *hər tərəf* sular rəvan etmiş...

Əvəzlilər mətnə bağlı (mətni) sözlərdir. Mətndən kənarında əvəzlik əsla aydın deyildir. Təklidə götürülmüş əvəzlik bizə heç nə demir. Dünyada hamı, hər şey *mən, sən, o* ola bilər. Dünyada hər şeyə *bu* demək olar. Bir söz hər şeyi bildirirsə, deməli, heç nəyi bildirmir. Təsadüfi deyil ki, əvəzlilər dildəki bütün başqa sözlərdən fərqlənən funksiyaya, deyətik (işarə) funksiyaya malik sözlərdir. Bu baxımdan əvəzlik dil-xariçi hadisə və əşyalara, jestlərə bərabər tutulur. Elə buna görə də bədiiilik yaratmaqda əla vasitə hesab olunur. Beyük Füzuli bütün bunları hər kəsdən və hamıdan yaxşı görür və bilirdi. Bilmək hələ azdır. Məha-

¹ Bir sıra hallarda isə müvafiq mövqedə məkani halın morfoloji əlaməti işlədilir: «Qılısan mən cigər qan *hər yana* baxdıqca, ey zalım...». Əlbəttə, belə müxtəliflik şeir üçün çox əlverişlidir.

rətlə bu vahidlərin bütün üslubi-poetik xüsusiyyətlərindən bəhrələnidir. Belə bəhrələnməyin üsul və nümunələrini sonrakı nəsilərə təqdim edirdi.

*Bu bəzmdə sən qalıbsənü mən,
Bu bəzmi gəl edəlim müzəyyən.
Sən ver bədə, mən eyləyim nuş.
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut guş.*

Beləliklə, Füzuli şeirində ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirən, qarşılaşdırma, müqayisə üçün işlənən, qoşma və bağlayıcı funksiyasında çıxış edən, zəngin məqlub, iltizam, əks, rədd-ül əcüz kimi bədii-poetik ifadə tərzinə xidmət göstərən əvəzlik çoxplanlı, çoxfunksiyalı nitq hissəsi kimi çıxış edir. Ona görədir ki, bir sıra bütöv mətnlərdə əvəzlik qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Leylinin daxili monoloqu belə verilir:
Vəslini təvəqqö etdiyim yar,
Billah *bu* deyil, yanılma, zinhar...
Ol nəqşi-səhifeyi-vəfadır,
Bu tərz-i-cərideyi-fənadır.
Ol qərgəyi-bəhri-zövqi-candır.
Bu məhvi-tənəümi-cahandır.
Ol xeyr yolunda rəhbərdir,
Bu başladığı təriqi-şərdir.
Cananəsi üçün *ol* dilər can,
Öz camı üçün dilər *bu* canan.
*Mən onunam, ol mənəm əzəldən,
Saxla bu əlaqəyi xələldən.*

Göründüyü kimi, burada Füzulinin çox sevdiyi daha bir bədii ifadə tərz-i-ləffü nəşr ilə qarşılaşırıq. Misraönü güclü mövqedə yerləşən ləffü nəşr təsirli estetik vasitə hesab olunur.

Birinci şəxsin dilindən verilən nitq, adətən, eçosentrik nitq hesab edilir. Bu nitqin diqqət mərkəzində danışan özü, nitqin subyektı durur. B. Rasselin mülahizəsinə görə, *bu* sözü «yazılı nitqə deyil, bəlkə şifahi nitqə daha çox xasdır».

Ümumiyyətlə, Füzuli irsində (qəzəl və poemalarında) əvəzlik bolluğu müəllifin şifahi ana dili xüsusiyyətlərinə daha çox əsaslandığını göstərir.

B. Rassel danışanın zaman və məkana nisbətə vəziyyətinin dəyişməsindən və sözü deyən şəxsin özünün dəyişməsindən asılı olaraq mənası dəyişilən sözləri eçosentrik sözlər adlandırmışdır ki, bunlara əsasən *mən, bu, o, bura, indi, oldu, olur olar* və təsriflənən feillərin bütün formaları daxildir.

Həm yuxarıda gətirilən, həm də aşağıdakı mətn parçasında «vəziyyətin dəyişməsi və sözü deyən şəxsin özünün dəyişməsi» *o, bu* əvəzliliklərinin köməyi ilə məharətlə təsvir edilmişdir.

*Ol bənzər idi qədi-nigarə,
Bu qəmzeyi-dilfiribi-yarə...
Çəkmişdi bu ləşkər içrə rəyət,
Ol ləşkər üçün dilərdi nüsət.
Bunlar ilə hay-hüy edərdi,
Fəth onlara cüsteuy edərdi.
Bu ləşkər ona müinü qəmxar,
Ol talibi-fəthi-ləşkəri-yar.
Bu mərəkədə nişatməndəm,
Ol silsilədə əsiri-bəndəm.*

Ən müxtəlif sintaktik nitq vahidlərinin aktuallaşdırılmasında əvəzliliklər müstəsna dərəcədə fəal rol oynayır.

*Xarü xəs iltər onda ki, quş aşıyan tutar...
Eşqdır ol nəşeyi kamil kim, ondandır müdam
Meydə təşviri-hərarət, neydə təsiri-səda...*

Bəzən aktuallaşdırma vasitəsi olan əvəzlik nitqdə verbal-şəkildə ifadə edilmir, sintaktik struktur əvəzliyin funksiyasını öz üzərinə götürür.

Könüldə min qəmim vardır ki, pünhən eyləmək olmaz...

M ü q. e t: *onları* pünhan eyləmək olmaz...

Bunun əksi də müşahidə edilir. İşlədilməsi o qədər zəruri olmayan əvəzlikli əlaqə vasitəsi verbal şəkildə işlədilir.

Vəhydir güya *bu* kim, mütləq ağız yox, var ləfz...

O işarə əvəzliyi epitetlərin tərkibində və ya epitet funksiyasında işlənərək ekspressiv ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu sözün, əsasən, misraəni güclü mövqedə yer tutması da onun təsirlili vasitə olmasına sübut hesab edilə bilər. Leylinin atasının epitetləri belə təqdim olunur:

Ol sərv-i-səmənbərin atası
Ol gənci-nihanın əjdəhası
Lütf ilə dedi ki...

Məcnunun atasından bəhs edərkən işlənən ifadələr:

Ol sahibi-nənkü namü namus,
Döndü evə, gəldi xarü məyus...
Ol piri-şikəstə hal, heyran...
Ol pır bu xeyr işə qılıb cəhd...
Ol pır qalıb orada heyran...
Yenə Leyli atası:
Dün Leyli atası, ol siyəhdil
Ol münimi-süflə piri-cahil...
Yenə Məcnun atası:
Ol pır düşüb min iztirabə,

Naçar özün verib əzabə...
Ol pirə tərəddüd oldu müşkil...
Ol pirin olub dəlili-rahı...
Ol pir çü gördü oğlu halın...
Ol pir təzərrə etdi ağaz...
Çün pəndi tükətdi *ol xirədmənd*,
Məcnuna təfavüt etdi *ol pənd...*

Şairin qəzəllərində də *o* işarə əvəzliyi metaforik səciyyəli sözün önündə işlənməklə həmin sözün qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılmasına, relyefləşdirilməsinə xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, belə hallarda *o* sözü, adətən, misraönü güclü mövqedə yerləşdirilir.

Bir qəzəлиндən:

Ol mah visalilə xoş et bir gecə halım...
Ol şəm xəyalilə xoşam, ola ki, daim...
Ol sərvə ki, söyləşməyə qalmadı məcalım...
Başqa qəzəлиндən:
Ol hur vədəsinə behişt-i-visal üçün...
Ol sərv edəndə naz ilə bizdən yana xuram...

Digər qəzəllərindən:

Ol büti-sərkəş gəlir, salmış cəmalından niqab...
Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır...
Ol həyat əhlinə heyranəm ki, hicranındadır...
Ol səngdilə naleyi-zarın əsər etmiş...
Ol but əbrusin qoyub mehrabə döndərmən üzüm.
Ol xəmi-əbruyə qılsam səcdə hər saat nola...
Ol şəhdən iltifat nə nisbət mana, sana...

Öz mahiyyəti etibarilə də funksionallığa meyl etdiyindən ki, əvəzlilər ya ayrılıqda, ya digər bağlayıcılar ilə birlikdə

cümlədə bağlayıcı vəzifəsində işlədilir. Əvəzlik bağlayıcının ən məhsuldar törəmə mənbələrindən biridir.

M. Füzulinin saysız-hesabsız misra və beytlərində əvəzlik bolluğunun bir səbəbi də budur – sırf qrammatik funksiyada işlədilməsidir. Təsadüfi deyil ki, yazılı (klassik) şeir dilimizdə daha geniş yer tutan tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərinin formalaşmasında əvəzlik-bağlayıcılar mühüm struktur funksiya daşıyır.

Füzuli şeirində əvəzliyin daha çox korrelyat funksiyasında işlədilməsi xüsusilə nəzərə çarpır. İri, çoxsözlü, qeyri-mütəhərrik feili sifət, feili bağlama tərkiblərinə nisbətən müəllif sadə, az sözlü budaq cümlələrin işlədilməsinə üstünlük verir ki, burada əvəzlilər struktur-qrammatik vasitə kimi çıxış edir.

*Qaçan kim, qamətindən ayrı seyri busitan etdim,
Qoparıb əşk-seylabilə min sərv-i-rəvan etdim...
Ey məh, mənimlə dustlərim düşmən eylədin,
Düşmən həm eyləməz bu işi kim, sən eylədin...*

Tərkibində korrelyat olan misra semantik səciyyə daşıyır və mahiyyətə müstəqil, avtosemantik misradan asılı olub, ona xidmət edir, onu izah edir, tamamlayır, dolğunlaşdırır, əlavələr edir və s.

*Təhsin sənə ki, könlüm evin tirə qoymadın,
Hər zəxmi-navəkin ona bir rovzən eylədin...
Yerdən, ey dil, göyə qovmuşdu sirişkim mələki,
Onda həm qoymayacaqdır oları əfğanım...
Mən dəxi onu ki əğyar bilibdir, bilirəm...
Nə gəldiyimi bilim cəhanə,
Nə onu ki, necədir zəmanə...
Nə kim gəz yanar, yandırmaq onu qeyri-mümkündür...
Görməzdi onu özünə layiq
Kim, tənə edə ona xələyiq...*

Vəsl etmə onunla kim, bilirsən,
Bir gün olur *ondan* ayrılırsan.
Anunçun bəsteyi-zənciri-seyli-əşki-gülgundur...
Bumudur əql ki, tərki-meyi-gülün etdin...
Vəhmim *ondandır* ki, mümkün olmaya qəmdən nəcat...
Təməvvüə verməsin təşviş *ona* kim onda sakindir...
Budur bir qul sərəncamı ki, sultanına xaindir...
Xarü xəs iltər *onda* ki, quş aşiyən tutar...
Onun kimi ki, oxuyub əfsun ilan tutar...
Bu kim məndən cəfa kam eyləməzsən, həmvəfadəndir...
Xaki-dərindir *ol ki*, dünü gün səvab üçün,
Həm ayə sürmə, həm günəşə tutiya verər...
Biri *oldur* ki, varıb Misrdə sultan olmuş...
Aşiq *oldur* kim, təmənnayi-bələyi-hicr edər...
Türfə *bu kim*, sanıram şəfqətdir ol qəddarlıq...
Budur ümidi kim, bnr kün ola pamalın sənin...

Füzuli şeirində bəzi əvəzlik formaları özlüyündə qoşma funksiyasını da əks etdirir. Bu fakt üslubi-poetik səciyyəsi ilə yox, məhz diaxronik-tarixi mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Qoşmanın inkişafı, adətən, təfəkkürün və onunla əlaqədar dilin dəqiqləşməsi ilə əlaqədardır. Dəqiqlikdən çox qeyri-müəyyənliyə meyl edən bədii dil üçün qoşma o qədər əlverişli vasitə deyil. Ən qədim dövrlərdən başlamış XX əsrə qədər — yəni dəqiq üslublar (elmi üslub, mətbuat üslubu) meydana çıxıb formalaşana qədər qoşmaya o qədər də ehtiyac olmamışdır. İsmi halları da qoşmanı əvəz etmişdir.

Belə sintaktik sintetizm Füzuli irsində də diqqəti cəlb edir. Bu isə tarixi baxımdan qiymətləndirilməlidir.

Gər var isə qiymətin əda qıl,
Ondan bunu dəmdən rəha qıl.
Əvvəl məni eylə qüssədən şad,
Ondan bunu dəmi-qəmdən azad...

Əvvəl xamü xürrəm eylə, *ondan*
Sor kim, necədir səbati-aləm...
Bir sehr ilə abi ahən etdi,
Ondan tənə-bağa çövsən etdi...
Budur günahı kim, asılır müttəsil cərəs...
Yox *ondan* özgə aşiqə aləmdə mültəməs...
Degil təqvadən etsəm badə tərkin, vəhmim *ondandır*
Ki, izhar eyləyim xəlq içrə eşqin nagəhan sərxoş...

Əvəzlik üçün çoxmənalılıq, məcazilik səciyyəvi deyildir. Bununla belə, ustad sənətkar əvəzlilikləri mətn daxilində elə məqamlarda yerləşdirir ki, onlar sintaktik çoxmənalılıq yaratmaları ilə dəyərli bədii vasitə kimi çıxış edirlər.

Xaki-dərgahinə hər sübh sürər gün üzünü,
Qaliba *ondan* ona hasil olubdur bu şərəf.

«Hər sübh gün üzünü sürər» ifadəsi elə aktuallaşdırılmışdır ki, «sürər» feili həm *hər sübh*, həm də *gün üzünü* birləşmələrinə eyni zamanda istiqamətlənmişdir. Nəticədə *ondan ona* əvəzlik birləşməsi çoxmənalılıq yaratma vasitəsi olmuşdur. Burada *ondan* sözü həm *sübh*, həm *sürər* («sürməkdən»), həm də *üzünü* sözlərini əvəz edən vahid kimi anlaşıla bilər. Eyni fikri *ona* əvəzliyi haqqında da demək olar. Əvəzlik sintaktik çoxmənalılıq vasitəsidir.

Füzuli lüğətində daha bir maraqlı cəhət tez-tez *bunca, onca, mənca, səncə* kimi qeyri-müəyyən miqdar bildirən düzəltmə zərflərin işlədilməsidir. Bu vahidlərin, xüsusilə, daha çox məqtə və mətlə beytlərdə özü də ön mövqedə yerləşdirilməsi sənətkarın bunlara nə qədər diqqət və əhəmiyyət verdiyini əks etdirir.

Məqtə beytdə:

Ey Füzuli, nə murad oldu müyəssər bilmən,
Bunca kim, həsrəti-ləlilə cigər xun etdin...

Ey Füzuli, ola kim rəhm edə yar əfğanıma,
Ağlagil zar *onca kim*, zar ağlamaq imkanıdır...

Mətlə beytdə:

Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana,
Bunca kim, yıldı-yügürdü, yetmədi Məcnun mana...
Qərqi-xunabi-dil etdi didəyi-giryan məni,
Onca qan tökdüm ki, bu rəng ilə tutdu qan məni...

Əlbəttə, digər beytlərdə və mövqelərdə də bu vahidlərə rast gəlmək mümkündür:

Həvayi-eşq ilə min *səncə* əşkəfşanlığım vardır...
Demədin bir gecə kimdir *bunca* əfqan eyləyən...
Onca qan tökdüm ki, bu rəng ilə tutdu qan məni...
Sürdü qədəminə çeşmi-pürxun,
Onca ki, ayağım etdi gülğun...
Məncə sənə yox qəmi-nihani...

Göstərilən vahidlər *mən(im) qədər*, *sən(in) qədər*, *bu qədər*, *o qədər* mənasında zərf funksiyasında çıxış etsə də, əslində, xeyri-müəyyən kəmiyyət ifadəsinə xidmət edir.

Füzuli irsinin öyrənilməsi filologiyamızda mövcud olan bir sıra nöqsanların qarşısını almaqda köməklik göstərə bilər. İzahlı lüğətdə yuxarıdakı vahidlərdən yalnız *bunca* sözü öz əksini tapmışdır. Digər sözlərin mənalari isə qeyd və təsbit olunmamışdır. Sənətkar dili bütün zənginliyi ilə əks etdirir, lüğət onu yoxsullaşdırılmış, bəsitləşdirilmiş halda oxucuya təqdim edir. Füzuliləri əsaslı və elmi şəkildə öyrənilib xalqa çatdırmaq gərəkdir.

Rədif funksiyasında işlədilən əvəzliliklər habelə mətnə bir intensivlik çaları əlavə etmiş olur.

Rüsvayi-xələyiq eylədin *sən*,
Min tənəyə layiq eylədin *sən*...
Rüsvayi-zəmanə oldu *məndən*,
Afaqə fəsanə oldu *məndən*...
Məndə olan aşikar *sənsən*,
Mən xud yoxam, ol ki var *sənsən*...
Bir qafili-xudpərəst idim *mən*,
Cəhl ilə müdam məst idim *mən*...

Qafiyə, habelə daxili qafiyə üçün əvəzlilərdən sənətkar məharətlə istifadə edirdi.

Gördükdə *mən* eyləyən vəfayı,
Bildikdə *sən* eyləyən cəfayı,
Aya, kimə bivəfa deyərlər...
Məndən bəri eylədin *məni sən*,
Ərzə kimə eyləyim *səni mən*...
Yoxdur çü nəzarə meyli *səndə*,
Neylər bu cəlali-xub *məndə*...

Əvəzlilər və onlardan düzələn sözlər də eyni poetik məqamda qarşılaşdırılır.

Məndə dəxi necə *mənlik* olsun...
Oldu *sənə feyz bunca* hasil,
Bu vəqiədən *zəmanə qafil*...

Füzuli şeirinin xəlqiliyini təmin edən amillərdən biri də bu əvəzlilərdir.

Tamamilə xəlqi səciyyəli, yığcam ifadələr daha çox əvəzlilər ilə əlaqədardır.

Məndən səni eyləmək xəbərdar,
Bismillah, əgər iradətin var...

Nə işdir *bu*, gərək-məzmi *sənə* ey simibər, aşıq?..
Xəbər verdi *mənə andan* gələn adəm, yalandır *bu*..
Nə baxmaqdir *bu*, hərdəm *qandan* alsın bir cigər aşıq?..
Nə gücdür *bu*, nə verdi ala bilməz bir müsəlmanə?..
Sən bir mədəd etməsən *mənə* vay...

Şeir dili canlı danışq dilinə maksimum yaxınlaşdırılır. Xalq dilinin yaşarı intonasiyası əruzun formal qəlibləri ilə məhərətə uzlaşdırılır.

Əvəzlilərin korrelyatı olduqları sözlərlə uzlaşmamasına klassik poetikada imkan verilir və bu poetik sərbəstlik *z ə f i - t ə l i f* (sintaktik qaydanın pozulması) termini ilə qeyd olunur. «Peykanlar» sözü cəmdə olduğundan korrelyatı da cəmdə («onları») olmalı idi. Belədə isə vəzn pozula bilərdi.

Dəmadəm qətrə-qətrə *qan yaşımıdır* ki, çıxar gözdən
Və ya *peykanların* kim, atəşi-dil *onu* su eylər...

Əvəzlilərin qrammatik funksiyası ilə əlaqədar Füzuli dilində müasir dövrdəkindən fərqlənən bəzi fərqli cəhətlər tarixi-struktur amillərlə əlaqədar izah olunmalıdır. Aşağıdakı nümunələrdə yönlük halda işlənən əvəzlilərin müasir qrammatikalarda yiyəlik halda işlədilməsi tövsiyə olunur.

Nə gühər bulsa bəyən-məz, buraxır yazıya dərya
Qaliba kim *ona* məqsud dışın kimi gühərdir...
Tərki-eşq etməkmi istərsən, nədir niyyət *sana*?

Beləliklə, böyük Füzuli məhz ana dili sözləri olduğundan əvəzlilərin çox zəngin daxili imkanlarını meydana çıxarmış, onlardan ən müxtəlif bədii-poetik məqsədlərlə istifadə etməyin nümunələrini türk ellərinə təqdim etmişdir.

II FEİL

Feil, fəallıq, fəaliyyət türkün başlıca, səciyyəvi xüsusiyyətidir. Ətalət, ölgünlük, donuqluq, sərməstlik türk təbiətinə yad-dır. Gününü at belində keçirən türk həmişə ayıq və cəld olmalı, həmişə hərəkətdə olmalıdır. Türkün atı hərəkətin rəmzidir. Türkün atı poetik obraz kimi ümumiləşmişdir. H. Cavid xüsusi fəxr-lə «Nə zaman ki, kişnər idi türkün atı»,—deyirdi. O, Süleymanov «Türkün atını səyirdəndə zaman dayanır», — deyir. Türkün atı, hərəkət... Türk dillərində feil bolluğu və feillərin daxili xüsusiyyətlərinin zənginliyi həmin bu hərəkətin təzahürü, bu hərəkətin ən müxtəlif çalarlıqlarının ifadəsi deyilmə? Türkün atı həmişə hərəkətdə olmuş, əsla bir yerdə durmamış, daim irəliyə, inkişafa doğru sürət götürmüşdür. Bu atın sürəti dünyanı sürətləndirmişdir, bəşərin ümumi inkişafına əsaslı təkan vermişdir.

Dil xalqın psixikasını əks etdirir və təsadüfi deyil ki, türk dili daha çox feilləri ilə seçilir. Bu da təsadüfi deyildir ki, ustad Füzuli, ümumiyyətlə, ana dili feillərindən mümkün qədər daha çox faydalanmağa çalışmış, feillər üzərində istedadlı dilşünas alim kimi eksperimentlər aparmış, klassik poetikanın bütün tələblərinə türk feillərinin cavab verə bildiyini öz yaradıcılığı ilə sübut etmişdir. Sənətkarın feillərə üstünlük verdiyi yazılarında bir sürət, sürəklilik, intensivlik də diqqəti cəlb edir. Müxtəlif qəzəllərində feil bolluğu ilə seçilən misra və beytlər diqqəti cəlb edir.

Məhşər günü *görüm derəm* ol sərvqaməti,
Gər onda həm *görünməsə, gəl gör* qiyaməti...
Ey söyləyən Füzuliyə eşq içrə səbr *qıl*
Söylə, bu mərhəm ilə kimin *bitdi* yarəsi?..
Mərhəm *qoyub önərmə* sinəmdə qanlı dağa,
Söndürmə öz əlində *yandırdığın* çirağı...
Könul, səccadəyə *basma* ayaq, təsbihə əl *urma*
Namaz əhlinə *uyma* onlar ilə *durma, oturma*...

*Bildi kim, xaki-rəh oldum ətəgin tutmaq üçün,
Götürər, düşməyə qoymaz yerə əmdə ətəgin...
Qıl səvab, ey göz, töküb qan, vaqif et qafilləri,
Meyl edənlər eşqə bilsinlər cigər qan olduğun...*

Habelə «Leyli və Məcnun» poemasında təsvir məqamında feillərin yüksək tezliklə işləndiyi nəzərə çarpır. Habelə feillər əmr, arzu, istək bildirən cümlələrdə geniş yer tutur.

*Ey can ki, çəkərdin intizarı
Görmək diləyib həmişə yarı...
Yetdin ona, gəl çıx indi təndən,
Get yarə, kəs ixtilatı məndən...*

«Leyli və Məcnun» poemasında köməkçi feillərin, xüsusilə *olmaq* feilinin işlənmə tezliyinin çox yüksək olduğu ilk baxışda da diqqəti cəlb edir. Bəzən bütöv parçalar, mətnlər boyu yalnız bu feil, özü də hər misrada (və ya beytdə) müxtəlif şəkillərdə işləndiyi nəzərə çarpır.

*Kim, kimsəyə ol olub müyəssər,
Kimsə mənə olmaya bərabər.
Görmək rüxün olmaz olsa məqdur,
Xunbar gözümdə olmasın nur.
Zövqi-ələmi olursa nayıb,
Məcruh tənimdə olmasın xəb...*

Olmaq feili iltizam, rədif, müqayisə, qarşılaşdırma və s. funksiyalarda çıxış edib, ən çox işlənən söz kimi diqqəti özünə çəkir.

*Hüsn olmasa, eşq zahir olmaz
Eşq olmasa, hüsn mahir olmaz.
Hüsn olmasa, eşqdən nə hasil?*

Məşuq edər əhli-eşqi kamil.
Olmaz isə eşq hüsn olur xar,
Eşqilədir əhli-hüsnə bazar...

İş və proseslərin, hadisə və hərəkətlərin təsvirində ümumiyyətlə feil bolluğu həm də müvafiq lövhələrin reallığını təmin edir.

Bir dəm *oturub gəlib* qiyamə,
Əl *vurdu* rəvan *çıxardı* namə.
«Təviz» *dedi* və *qıldı* təzim,
Əvvəl *öpüb* ondan *etdi* təslim.
Çün naməni *aldı* Leyliyi-zar,
Ol namədən *aldı* buyi-dildar.

Təbii, real bir lövhəni əks etdirən bu parçada sözlər öz həqiqi mənasında işlənir, semantik dolğunluğunu saxlayır.

Statik vəziyyətlər, daxili əhval-ruhiyyə təsvir edilərkən feillərə o qədər də ehtiyac olmur, xəbərlər də yalnız ismi xəbər səciyyəsində özünü göstərir.

Candan qəmin içrə naümidəm,
Şəmşiri-cəfa ilə şəhidəm.
Qanlı kəfənimdir al pərdə,
Mən gurdəyəm, saqınma ərdə...

Füzuli şeirində feil leksik və qrammatik zənginliyini saxlamaqla yanaşı, həm də bədii-poetik vasitə kimi eyni poetik məqamlarda və ya eyni formada çıxış edir ki, bütün bunlar bədii effektin artırılmasına səbəb olur.

Qılmışdı kəməli-etidali
Kəsərət ələmindən onu xali.
Çəkməzdi cahanda ol cahangərd

Əndişeyi-gərmü qüsseyi-sərd.
Bilmişdi cahanın etibarın,
Yox yerinə satmış idi varın.
Tutmuşdu təriqi-əhli-tovhid,
Bulmuşdu kəməli-tərki-təcrid.
Olmuşdu vücudi-paki pürnür,
Alayışı-əqlü şürbdən dur.
Təhsin qılıb səfayi-siyrət
Görmüşdü məcazdan həqiqət...

Nəqli keçmiş zamanın rəvayətində işlənən feillərin əsasən paralelizm əsasında, özü də güclü mövqedə çıxış etməsi nitqə bir sürəklilik, intensivlik çalarlığı daxil etmiş olur.

Ümumi strukturun müvaziliyi, feillərin paralel şəkildə güclü mövqedə — beytin, misranın əvvəlində yerləşdirilməsi təsvirə ümumi bir məlahət gətirir.

Bir gün ki, bahari-alam əfruz
Vermişdi cahanə feyzi-novruz...
Salmışdı niqab çöhrədən gül,
Çəkmişdi sürud-nalə bülbül.
Şəbnəm meyi-nabı ilə lələ,
Doldurmuş idi qızıl piyalə.
Olmuşdu gül ilə səbzeyi-tər,
Firuzəfürüz, ləlpərvər...

Qəzəllərində feilin şühudi keçmiş, «Leyli və Məcnun» poemasında nəqli keçmiş zaman forması daha çox üstünlük təşkil edir.

Girmişdi həsarə gənc manənd,
Vurmuşdu ayağa pənddən bənd...

Ədəbi dil dəqiqliyə, poetik dil konkretliyə can atır. Konk-

ret olan şey isə həmişə qeyri-müəyyəndir. Dəqiqlikdən məhrum, qeyrimüəyyən sözlər, formalar, ifadələr Füzuli şeirinin aparıcı dil vahidlərinin başlıca səciyyəsidir. Bununla əlaqədardır ki, Füzuli şeirində feilin qeyri-müəyyən formaları, yəni dəqiqlikdən məhrum olan təsriflənməyən feil formaları üstün yer tutur, nisbətən daha çox özünü göstərir.

Durmaq nə üçün mənə müqabil?..
Qanı sitəmə bəlayə *durmaq*?
Eşqə duruşub cəfayə *durmaq*?..
İzhari-cəmalın *eyləmək* gül,
Bülbül görüb *eyləmək* ləğəful?
Çox təcrübə etmişəm olur az
Məşuqinə aşiq *eyləmək* naz...
Səhldir gər bilməyib halım, tərəhhüm *qılmamaq*,
Halımı *bilmək*, tərəhhüm *qılmamaq* əmdə nədir?..
Hala ki, müqərrər oldu *getmək*,
Fərz oldu bu sirri zahir *etmək*...

Qəzəllərində *-dıq...* şəkilçili feili sifətlər daha çox fəallığı ilə diqqəti cəlb edir. Hətta bir sıra qəzəllərində belə sözlər rədif kimi işlədilir.

Pərişan xəlqi-aləm ahu əfqan *etdigimdəndir*,
Pərişan olduqum xəlqi pərişan *etdigimdəndir*.

-dıq... şəkilçili feili sifətlər semantikaca *-lıq...* şəkilçili qeyri-müəyyən, ümumi mənalı isimlərlə eyniyyət təşkil edir. Hər iki forma dəqiqlikdən məhrum olub, konkretliyi ilə şeir vahidi, sözü kimi qiymətlidir. Dahi sənətkarımız həmin vahidlərin qeyd olunan xüsusiyyətlərindən məharətlə faydalanır və müvafiq formaları yanaşı beytlərdə müvazilik əsasında yerləşdirməklə qarşılaşdırır. Aşağıdakı hər iki beytdə hər iki forma ümumilik, qeyri-müəyyənlik ifadə edir.

Ah *eylədiyim* sərvi-xuramanın üçündür,
Qan *ağladığım* qönçeyi-xəndanın üçündür.
Sərgəştəliyim kakili-mişginin ucundan,
Aşüftəliyim zülfi pərişanın üçündür...

Ümumiyyətlə, bədii dildə, xüsusilə də poetik nitqdə feillər ilə isimlərin tezlik tənəsübü çox maraqlı, mühüm problemlərdən olub, sənətkarın üslubunu müəyyənləşdirməyə imkan verən mühüm dəlillərdəndir. Hər hansı poetik mətnə feil bolluğu dinamik təsvirin mövcudluğunu göstərsə, isimlərin daha çox işlənməsi müəllifin tərənnümə meyl göstərdiyini əks etdirir. Füzuli irsində ad və ya hərəkət bildirən sözlərin münasibəti məsələsi daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Feil bolluğu ilə fərqlənən poetik mətnlərdə, ümumiyyətlə, ana dili vahidlərinin xüsusi çəkisi artır. Feil azaldığı nisbətə ərəb və fars dillərinə məxsus sözlər, ifadələr, zəncirvari birləşmələr çoxalmağa başlayır. Bir qəzəlin əvvəlindən bir neçə beyti qeyd edirik.

Qübari-səcdəyi-rahin xəti-lövhi-cəbinimdir,
Sücuti-dərgəhin sərmayeyi-dünyavü dinimdir.
Əgər əzmi-rəh etsəm şövqi vəslin hədiyyi-rahim
Və gər aram həm dutsam, xəyalın həmnişinimdir.
Həvayi-rövzeyi-kuyin bahari-gülşəni-canım,
Nihali-qamətin sərvin, uzarın yasəmənimdir...
Başqa bir qəzəlin başlanğıc beytləri:
Ey səfi-novki-müjən zülfi-mələmət şənəsi,
Hər gireh zülfündə bir dami-təhəyyür danəsi.
Bülbüli-can övci-istiğnayı-hüsnün talibi,
Tairi-dil pərtövi-şəm-rüxün pərvanəsi...

Paralelizm, bu strukturun özü elə özlüyündə predikativ səciyyə daşıyır və buna görə də paralel sintaktik vahidlərdə xəbərin verbal olaraq işlədilməsinə bir ehtiyac qalmır. Bu da şeirdə xəbərlərin, xüsusilə feili xəbərlərin (feillərin) azlığına səbəb olur.

Canımın cövhəri ol ləli-gühərbarə fəda,
Ömrümün hasili ol şiveyi-rəftarə fəda...
Göz qarası əşki-gülgunimdə xalın sədqəsi
Əşki-gülgunim güli-rüxsari-ahın sədqəsi...
Hər yana baxsam sürahi-tək sücud etmək işim,
Qanda olsam, badə tək düşmək ayağa adətım...

Füzuli şeirində köməkçi feillərin (*olmaq, etmək//eyləmək, qılmaq*) işlənmə tezliyi çox yüksəkdir. Mətnlər boyu yalnız bu feillərdən istifadə edildiyi istər-istəməz nəzəri cəlb edir.

...Əhbabə nəqiz dövr *edərsən*,
Ərbabi-kəmalə cövr *edərsən*.
Məcnun əgər *olsa* idi cahil,
Olmazdın itaətində kahil.
Fərmanına inqiyad *edərdin*,
Könlünü müdam şad *edərdin*.
Əhli-hünər *olduğu* səbəbdən,
Sahibnəzər *olduğu* səbəbdən.
Əqranı içində xar *qıldın*,
Biizzətü etibar *qıldın*.
Leyli gər *olaydı* bir həyasız,
Ya sən kimi mehirsiz, vəfasız,
Olmazdı ona həmişə cövrün,
Kamınca müdam *olurdu* dövrün.
Fəzl əhlinə mail *olduğundan*,
İdrak ilə kamil *olduğundan*
Daim qəm əlində zar *qıldın*,
Aşüfteyi-ruzgar *qıldın*.
Mən həm gər *olaydım* əhli-təzvir,
Etməzdin ianətimdə təqsir.
Səndən qərəzim *olub* sərəncam

Dövründə mənə *olurdu* aram...

Ayrı feil yoxdur: *qıl-, ol-, et-*,

Aşağıdakı parçada da *olmaq* feili hər misra və ya beyqdə eyni bir formada özünü göstərir.

Ruh *oldu* fələkdə ruhə həmrəz,

Tən *oldu* tən ilə yerdə dəmsəz.

Rəf *oldu* təəllüqati-hail,

Mətlubuna talib *oldu* vasil.

Bir bəzm iki şahə məhfıl *oldu*,

Bir bürc iki mahə mənzil *oldu*.

Qəbr üstünə qoydular nişanə,

Faş *oldu* bu macərə cahənə.

Tövfündə qılıb murad hasil,

Ol qəbrə *xəlaiq* *oldu* mail.

Keçdikcə zaman mükərrəm *oldu*,

Hacətgəhi-əhli-ələm *oldu*...

Ümumiyyətlə dildə, xüsusilə bədii dildə (daha çox poeziyada) söz müstəqil deyil, bəlkə ən mürəkkəb və müxtəlif tellərlə başqa sözlərlə əlaqələnib daxili bir sistem təşkil edir ki, dilin mahiyyətini də bu sistem təşkil edir. Bədii dildə bir də poetik tələblərdən irəli gələn sistem tələbatı vardır. Burada söz sözə bağlıdır, söz sözü çəkib şeirə gətirir. Məsələn, rədif kimi işlənən sözün forması misra və beytlərdə işlədiləcək digər sözlərin səciyyəsinə təsir göstərir. Füzulinin «olduğun» rədifli qəzəlinin hər beytində *bilmək* feilinin işlənməsi ilə iltizam üslubi-poetik tərzində ifadə üsulu diqqəti cəlb edir. Feilin səciyyəsinə rədifin forması müəyyənləşdirir.

Nola zahid *bilsə* kufri-zülfün iman *olduğun*,

Şimdi görmüşlərmidir kafir müsəlman *olduğun*.

Mən əgər aşiq *olub*, din verməsəydim qarətə,

Kim *bilirdi* eşq mülkün kafiristan *olduğun*.

Qıl səvab, ey göz, töküb qan, vaqif et qafilləri,
Meyl edənlər eşqə *bilsinlər* cigər qan *olduğun*.
Daşə bənzər qanlı hər pərgalə kim, gözdən çıxar,
Ondan *etdim fəhm*, könlüm şəhri viran *olduğun*.
Vədəyi-vəslinə ol gündən ki, verdim könlümü,
Mən onun *bilməzmidim* axir pəşiman *olduğun*.
Eşqini asan görub oldum əsiri tifi ikən,
Bilmədim gəldikə bir aşubi-dövrən *olduğun*.
Ey Füzuli, xublar vəslinə eylərsən həvəs,
Güya *bilməzsən* ol vəsl içrə hicran *olduğun*.

Ümumiyyətlə, türk feili müstəqil deyildir, onun mənası mikro- və ya makrokontekstdən asılıdır. Hətta az-çox müstəqil avtosemantik feillər də qoşulduğu sözün səcyyəsi ilə əlaqədar başqa-başqa mənalar bildirir. Başqa sözlə, feillərin şeirdə rədif kimi işlədilmə imkanları çoxdur və Füzuli qəzəllərində rədif kimi çıxış etməsinə görə feillər fərqləndirilir. Azərbaycanca qəzəllərindən 72-si feili rədifli qəzəldir ki, bu rədiflərdən 33-ü köməkçi, 39-u müstəqil mənalı feillərdən ibarətdir. Köməkçi feil-rədiflər, əsasən, *olmaq, etmək/eyləmək* sözlərinin müxtəlif şakillərindən ibarətdir: *et, et, eyləgəc, olur, etdigimdəndir, olur, eylər, olmaz, olmaz, qılmaz, olmuş, olmuş, etmiş, eyləmiş, etdin, etdin, olmağıl, etdim, etməzmidim, eylərəm, neylərəm, etdim, etdim, eyləyən, olduğun, olmasın, olmasın, eylə, eylə, etmədi, etdi, etdi*.

Bu köməkçi feillər qoşulduqları sözlərlə birlikdə analitik konstruksiyalar təşkil edir ki, belə konstruksiyalar Füzuli lüğətində çox geniş yer tutur. Analitik konstruksiyalarda leksik və qrammatik semantika başqa-başqa sözlərlə ifadə olunur. Göstərilən köməkçi feillər qrammatik ifadə vasitəsi kimi sözdəyişdirici şakilçinin vəzifəsinə bərabər vəzifədə işlənirsə, leksik semantika daha çox ərəb və fars dillərindən alınma vahidlərdə əks olunur.

«Leyli və Məcnun» poemasında da *olmaq, etmək* köməkçi

feilləri çox tez-tez rədif funksiyasında çıxış edir. Rədif funksiyası az qala bu feillərin başlıca funksiyası kimi çıxış edir. Çünki bütöv analitik konstruksiya tərkibində bunların semantik təsiri ola bilmir. Ustad Füzuli semantikadan məhrum ana dili vahidlərinə poetiklik, şairənəlik statusu verir. Semantik vəzifəni poetik funksiya əvəz edir. Dil vahidlərinin funksiyası semantikanı üstələyir.

Poemada *olmaq* feilinin müxtəlif paradiqmatik formaları rədif funksiyasında sıx-sıx işlədilir.

Ey eşq, qəribi-ələm *oldum*
Avareyi-vadiyi-qəm *oldum...*
Qeys onu görüb həlak *oldu*,
Min şövq ilə dərdnak *oldu...*
Ağzı sifətin xud etmək *olmaz*,
Əsrari-nihanə yetmək *olmaz...*
Güzgü kimi qatı üzlü *olma*.
Nərgis kimi xiyrəgözlü *olma...*
Hadiyi-rəhi-muradım *olğıl*.
Bu şivədə ustadım *olğıl...*
Qanğı sözə etiqadım *olsun?*
Sənə necə etimadım *olsun?*

Eyni sözləri *etmək* feili haqqında demək mümkündür.

Hər mənzilə gūzar *edərdi*,
Səhrayı bənəfşəzar *edərdi*.
Yəni ki, xəta təvəhhüm *edə*,
Ol gül açılıb təbəssüm *edə...*
Ol yarına ərzi-həl *edərdi*,
Özgə dövrün xəyal *edərdi...*
Neyçün özünə ziyan *edirsən?*
Yaxşı adını yaman *edirsən?*
Sağər kimi gəzməyi hərəm *et*.

Nəğmə kimi pərdədə məqam *et*.
Ayrıq bu sözü mükərrər *etmə*,
Lütf eylə, məni mükəddər *etmə*...
Nətdim sənə, qəsd-i-canım *etdin*,
Qəti-rəhi-dilsitanım *etdin?*..

Daha bir köməkçi feil — *qılmaq* da bu sıraya aid edilə bilər.

Peyvəstə məni əsiri-qəm *qıl*.
Kəm qılma nəсібimi, kərəm *qıl*.
Oğlan necə səbr pişə *qılsın*,
Vər səbri həm olsa nişə *qılsın?*..

Beləliklə, istər qəzəllərində, istərsə də bütün digər əsərlərində ən çox tezlikli sözlərə daxil edilə bilən köməkçi feillərin mühüm funksiyalarından biri rədif kimi işlənməlidir. Rədifin poetik funksiyası ahəngdarlıq, musiqilik olsa da, Füzulinin bir məqsədi də ana dili sözlərini mümkün qədər çox, tez-tez işlətmək olmuşdur.

Füzuli qəzəllərində aşağıdakı avtosemantik feillərin və onların müxtəlif formalarının rədif funksiyasında işlədilməsi bir qədər daha fərqli və zəngin xüsusiyyətlər ilə bağlıdır. Rədif kimi şeirdə ahəngdarlıq, estetik təsir yaratmaq baxımından bunlar köməkçi feillərdən fərqlənmirlər. Lakin köməkçi feillərdən fərqli olaraq bunlar sözün—feilin çoxmənəlilikinə əsaslanır və ya əla və mənalarda işlədilməsinə, deməli, semantikaca zənginləşməsinə də təkan verir.

Bədii üslubun dilin inkişafında rolundan bu mənada bəhs açmaq olar.

Füzuli qəzəllərində rədif feillər bunlardır: *görüüb, tut, unut, görgəc, keç, bax, yetər, tutar, sevər, bilir, derlər, oynar, içər, tutmuşlar, çəkər, görünür, sor, artar, verər, yazmışlar, saxlamaz, bilməz, yenəmər, bəkləriz, istəmər, vermər, verdin, vermədin, yetmişəm, bilirəm, dəgşirdim, saqın, qalmadı, yetməzmi*.

Bütün bu feillər mətndə yanaşdıqları, rəbitələndikləri sözlərdən asılı olaraq, hər dəfə fərqli mənalarda işlədilir və beləliklə, bütöv şeir feilin zəngin semantik mənalarının üzə çıxarılmasına, aktualaşdırılmasına xidmət etmiş olur. «Ey müsəvvir, yar timsalınə surət vermədin» misrası ilə başlayan qəzəldə digər qafiyələr də (*təravət, nəsihət, fürsət, möhlət, rüxsət, taqət, zəhmət*) bu *vermədin* rədifi ilə birləşdikdə yeni-yeni mənaların ifadəçisi olur. Tam semantik feilin rədif funksiyası sözün semantikca zənginləşməsinə gətirib çıxarır. «Leyli və Məcnun»da avtosemantik feillər də tez-tez rədif funksiyasında çıxış edir.

Ol dəm ki, bu xakdanə düşdü
Halını bilib fəğanə düşdü...
Görd ayineyi-nişatə düşdü,
Min bəd iş ehtiyatə düşdü...
Çün lövhələr üzrə xətt yazardı,
Əmdən xətinə qələt yazardı...
Gülzari-itabə ab verdi,
Giryən-giryən cavab verdi...
Gördü ki, behiştə hur gəlməz,
Gün çıxdı, hənuz nur gəlməz...

Feilin zəngin formal xüsusiyyətləri sayəsində müxtəlif şəkillərə düşə bilməsi müxtəlif bədii məqsədlərə xidmət göstərməsinə imkan yaradır. Füzuli şeirində feillərdən iltizam kimi poetik-üslubi məqsədlə çox istifadə olunmuşdur. Aşağıdakı mətndə hər beytdə bilmək feilinin müxtəlif formaları özünü göstərir ki, bunlar mətndəki digər feillərlə, habelə rədif feillərlə birlikdə bütöv əsərin dinamikliyini, mütəhərrikiyini təmin edir.

...Xəttinin afəti-can olduğunu bildirdin,
Lütf qıldın ki, məni vaqifi-məzmun etdin.
Dil tutar mari-səri-zülfünü, vəhm eyləməyib,
Bilməzəm kim, ona təlim nə əfsun etdin.

Biləməz oldu məni tənə edən əhli-riya,
Şükr kim, halimi, ey eşq, digərgun etdin.
Ey Füzuli, nə murad oldu müyəssər *bilmən*,
Bunca kim, həsrəti-ləlilə cigər xun etdin.

Bəzən də rədif-feil ilə yanaşı, digər bir feil də beyt və misralarda müxtəlif şəkillərdə işlədilir. Bu zaman şeirdə feil bolluğu özünü göstərir, hərəkilik, dinamizm yüksəlir.

Can *görünməz desələr* təndə inanman, nişə kim,
Lütfdən hər necə baxsam təninə can *görünür*.
Derəm əhvalımı cananə qılam ərz, vəli
Görə bilmən özümü onda ki, canan *görünür*.
Ey *deyən*: səbr qıl, ah eyləmə yarı *göricək*,
Mənə düşvardır ol, gər sana asan *görünür*.
Sordum əhvalımı eşqində münəccimlərdən,
Baxdılar tale evinə, *dedilər*: qan *görünür*.

Burada həm *görünür* rədif-feilin təkrarı, həm onun iki əvvəlki beytdə müxtəlif şəkillərdə (*görünməz, göricək, görə bilmən*) iltizam kimi təkrarı, həm hər beytdə *demək* feilinin müxtəlif formalarının təkrarı (*desələr-derəm-deyən-dedilər*), həm də mətndəki digər feillər (*inanman, baxsam, qıl, eyləmə, sordum, baxdılar*) bütövlükdə bu parçaya hərəkilik vermişdir.

Ümumiyyətlə klassik şeirdə bəzən yalnız rədif funksiyalı köməkçi feil poetik mətnin azərbaycanlılığını təmin və sübut edir.

Təhqiqi-vəsileyi-vüsul et,
Təqlidi-şəriəti-rəsul et...
Məşqi-xəti-hüsni-yar edərdi,
Dəfi-qəmi-ruzgar edərdi
Netdim sənə qəsd-i-canım etdin,
Qəti-rəhi-dilsitanım etdin...

III. BAĞLAYICI

Xalq şeirində, aşıq poeziyasında və yazılı realist şeirimizdə köməkçi sözlərin işlənilmə tezliyi klassik şeirdəkinə nisbətən çox aşağıdır. Füzuli irsi bu baxımdan da bizə zəngin nümunələr verir. Xüsusən bağlayıcıların nisbətən geniş miqyasda işlədildiyi nəzəri cəlb edir. Bəzən hətta eyni misra və ya beytdə bir neçə bağlayıcı özünə yer tutmuş olur.

Düstüm, aləm səninçün *gər* olur düşmən mana,
Qəm *degil*, *zira* yetərsən dust ancaq sən mana...
Füzuli zülfünə bağlandı, əmma eylə incəldi
Ki, güya *zəf* onu *həm* zülfünə bir tari-mu eylər...
Qərəz Füzuliyə ancaq əlində ölməkdir,
Vəli məhaldır ol *həm*, sən olacaq qatil...
Gah məmur qılır *badə məni*, *gah* xərəb,
Görünüz *gah* yapıb, *gah* yıxa memarı
Gah yüz lütf qılır, *gah* təğafül, güya
Gah bilməz bu giriftarlığım, *gah* bilir...

Bağlayıcılar mücərrəd təfəkkürün nəaliyyətlərini, yüksək dərəcədə mücərrəd anlayışları ifadə etməyə yönəlmiş sözlər və birləşmələrdir. Sırf qrammatik vasitə olan bağlayıcılarda poetik keyfiyyət yoxdur. Tamamilə qrammatikləşdiyindən bağlayıcı vahidlər leksik semantikadan məhrumdur. Təsadüfi deyil ki, xalq şeirində, realist şeirdə bağlayıcılar ən az işlənən nitq hissələrindəndir. Füzuli dilinə nisbətən isə məsələ tamamilə başqa şəkildə qoyulmalıdır. Bağlayıcılar tamamilə mücərrəd məfhum kateqoriyaların (bölgü, qarşılaşdırma, müqayisə, birləşdirmə, aydınlaşdırma, zaman, güzəşt, şərt, səbəb və s. anlayışların) ifadəçisi olduqlarından Füzulinin məntiqi poeziyasının tələbləri baxımından çox əlverişli idi və buna görə də sənətkarın zəngin irsində bağlayıcı bolluqu diqqəti cəlb edir.

Füzulinin əsərlərində bağlayıcıların bütün qrammatik mə-

nalarından gen-bol istifadə olunur. Bədii dildə «nədən istifadə olunur?» sualındansa «necə istifadə olunur?» sualı daha mühümdür və cavabı verilməlidir. Füzuli irsində digər bir sıra qrammatik və ya leksik kateqoriyalar kimi, bağlayıcıların da poetik mətn (beyt, misra) daxilində mövqeyi, tutduğu yeri mühüm bədii-üslubi dəyər kəsb etmiş olur. Ən əvvəl nəzəri belə bir fakt cəlb edir ki, bağlayıcılar daha çox qəzəllərin mətlə və məqtəsində özünü göstərir. Digər beytlərə nisbətən həmin beytlərdə bağlayıcıların işlənmə tezliyinin yüksək olduğu qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Klassik poeziyada, xüsusilə qəzəldə həmin beytlərə daha çox diqqət yetirilir, bütünlükdə şeirlər həmin beytlərin dəyərinə görə qiymətləndirilirdi.

Digər və yenə də çox mühüm cəhət budur ki, bağlayıcı sözlər misra və beytlərin daxilində daha çox güclü mövqedə— misraənlü və misrasonu mövqedə yerləşdirilir ki, bu da ümumiyyətlə, Füzuliyə məxsus ən səciyyəvi sözləşmə üsullarından biridir. Elə bil ki, sırf qrammatik səciyyə daşıyan vahidləri güclü mövqedə yerləşdirməklə müəllif onlara bir poetik-semantik sıq-lət aşılrayır, qrammatik vahidləri poetikləşdirirdi. Füzuli qəzəllərində bağlayıcıların işlənmə nisbəti və poetik mövqeyi haqqında aşağıdakı qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək olar.

Mətlə beytin birinci və ya ikinci misrasının əvvəlində bağlayıcı işlənir. Beləliklə, bağlayıcı xüsusi vurğu qəbul edir (şeirin əvvəlində intonasiya yüksəlir) və mikromətnin aparıcı vahidi səciyyəsi kəsb edir.

*Gərçi ey dil, yar üçün üz verdi yüz möhnət sana...
Bunca kim, yıld-yüğürdü, yetmədi Məcnun mana...
Gər ağçan ilə alınmış qul isəm, azad et...
Gər degil bir mah mehrilən mənim tək zar sübh...
Əgər murad isə vermək səfayi-cövhəri-ruh...
Gəh gözdə, gəh könlüdə xədəngin məkan tutar...
Gəh sirişki-al edər izharü gəh rüxsari-zərd...
Anunçun bəsteyi-zənciri-seyli-əşki-gülgundur...*

Sanasan pər açıb, gülşəndə bir mişkin qürab oynar...
Gərçi derlər çəngdən çıxmaz tərənnüm tarsız...
Nə çəkər aləm üçün qəm, nə bilir qam nə imiş...
Ta ki, taqi-zərnigarın çərx viran eyləmiş...
Yoxsa birdəm onu mən munisi-can etməz idim...
Xah mömin, xah kafir tut, budur dinim mənim...
Əgərçi ignə tək keçdim cahanın hər nə varından...
Əgər çıxsaydı dərdin cismdən, derdim candır bu...
Gər onda həm görünməsə gəl gör qiyaməti...

Mətlə beytin misralarının daxilində də bağlayıcılar sıx-sıx işlənir.

Yox sanıb varım *məgər kim* etibar etməz mana...
Ölərəm *gər* qılmasan hərdəm mənə bir iltifat...
Nola *gər* qucsa miyanım kəməri-zər küstax...
Məskən, ey bülbül, sənə *gəh* şaxi-güldür, *gəh* qəfəs...
Zülfü rux çəkdi, *vəli* tabü təravət vermədin...
Nafeyi-Çini saçın tək derlər, *amma* çin degil...
Olub mö'min, behiştə kafərəm *gər* arizu eylər...
Nagəh *ər* mərqədi-Məcnunə düşərsə güzərim...

Məqtə beytin birinci misrasının sonunda daha çox qarşılaşdırma, aydınlaşdırma məzmununda və misralararası poetik əlaqələndirmə funksiyasında çıxış edir.

Zarlığım eşqdən var, Füzuli, *vəli*.
Ol məhi-bimehrdən rəhm məni-zarə yox...
Tutmaq dilər qapunda Füzuli məqam, *leyk*
Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan tutar...
Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəm, *yəni*
Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, *əyilin*...
Füzulidən məlamət ehtirazın istəyən *güya*,
Degil vaqif dili-süzanü çeşmi-əşkbarından...

Məqtə beytdə də bağlayıcılar daha çox misraönü mövqedə çıxış edir.

*Gər cəfa həm gəlsə onlardan, bir ehsandır sana...
Gər Füzuli meyli-gülzar etsə fəsli-gül nola...
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin az et sözü...
Böylə kim, aləm onun hüsnünə heyran olmuş...
Məgər fürsət bulub, bir şəmmə halından bəyan etmiş...
Bunca kim, həsrəti-ləlilə cigər xun etdin...
Ta Füzuli xəstəyə vəslin təmənnadır sənin...
Ta Füzuli qamətü rüxsarına vermiş könül...
Guya bilməzsən ol vəsl içrə hicran olduğun...
Gər görməmək dilərsən rəsmi-cəfa, Füzuli...
Vəli mahaldır ol həm, sən olcaq qatil...
Miskin Füzuliyəm ki, sənə tutmuşam üzüm
Ya bir kəminə qətrə ki, ümmanə yetmişəm...*

Məqtə beytdə misradaxili mövqedə işlənən bağlayıcılar miqdarca nisbətən azlıq təşkil edir:

*Var bir tədbiri, əmma aşikar etməz mana...
Ey Füzuli, yar əgər cövr etsə ondan incimə...
Füzuli zülfünə bağlandı, əmma öylə incəldi...
Sən həm özünü göstər, əgər bir hünərin var...
Meydən əgərçi tövbə verir el Füzuliyə...
Ağlagil zar onca kim, zar ağlamaq imkanlıdır...
Bir sənəm zülfünə güya ki, veribdir könlün...
Füzuli, küfr olurmu gər desəm yoxdur müsəlmanlıq...
Bu imiş qismət, Füzuli, xah ağla, xah gül...
Nola gər salsə Füzulini qəmi-hicranə çərx...
Gedər başın əgər başdan gedirməzsən bu sövdayı...
Döna-döna gərçi bidad etdi çərxi-dun mana...*

Bağlayıcıların belə yüksək tezlikdə özünü göstərməsi Füzuli şeirinin məntiqə əsaslanmasıdan irəli gəlir. Ən müxtəlif məntiqi-qrammatik anlayışların ifadəsi üçün bağlayıcılar əlverişli vasitədir.

Misraönü güclü mövqedə işlədilməklə leksik mənası olmayan bağlayıcılar şeirdə funksional-poetik dəyər kəsb edir. Bu mövqedə bağlayıcı xüsusilə nəzəri cəlb edir. Beləliklə, hər hansı leksik semantikadan, obrazlılıqdan məhrum funksional sözlər yalnız formal mövqe baxımından poetikləşdirilir. Bağlayıcılar mətnə daha çox misraönü güclü mövqedə işlənir.

*Çün Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana...
Çün cənnət əhlidir, nə verirsen əzab ona...
Çün mənə bir zərrə yox, tabi-təməşayi-cəmal...
Çü yox eşq atəşi bir şölə çəksə taqətin, ey ney,
Baş ağrıma, dəmi-eşq ırma, ancaq naleyi-zar et... .
Çü nə Cəmşid bulmuşdur bəqa keyfiyyətin, nə cəm...
Çün hökmün edər bu rəsmi pəmal...
Amma rəhü rəsmidir müqərrər...
Ancaq öz aşınaların et aşına mana...
Leyk ondan tizrək dəprəndi müjganın sənin...
Leyk canpərvər ləbi-ləlin kimi şirin degil...
Gər sənə əfğanimi bihudə dersə müddəi...
Gər bunu istər isən, ondan keç...
Gərçi gülzardə çox lafi-lətafət vardır...
Gər müşk dersə aşiq ol buyi-zülfə, saqi...
Gər dilərsən edəsən nəzzareyi-didari-yar...
Gər mənə xunabeyi-əşkim nihan eylər, nə sud...
Gərçi xaki-rəhgüzarəm, didəyi-bədxahimə...
Əgərçi bir şərərə oddur ol, bir qətrə qandır bu...
Gərçi şümsad lətafətdə çəkibdir göyə baş...
Əgər abi-həyat etsəm tələb, heyvanlığım vardır...
Gər gədə vəchi-məaşın qılsa sultandan təmə...
Əgər aləmdə bir gün görmək istərsən Məsiha tək...*

*Gər dilərsən şəm tək qeyrət oduna yanmayım...
Əgər olsaydı yuxu didəyi-giryanimizə...
Gər Leyli üçündür iztirabın...*

(Yüzlərlə belə misal gətirmək olar).

*Yoxsa minnətsiz həlak eylər şəbi-hicran məni...
Yoxsa çoxdur mehr edən ol mahi-tabandan təmə...
Yoxsa yarın səri-guyində məkan etməz idim...
Yoxsa qılaram dəmində fani...
Dövri-fələk müyəssər edibdir muradımı,
Güya ki, talibi gühərəm, kanə yetmişəm...*

Şeirdə digər bir güclü mövqe misrasonu mövqedir və bağlayıcıların bu mövqedə yerləşdirilməsinə də ustad sənətkar mühüm diqqət və əhəmiyyət verirdi.

*Adəmidən çox olur zahir pərivəşlər, vəli
Az olur vəqə pərivəşlərdə sən tək adəmi...
Qıldı Məcnun kimi çoxlar həvəsi-eşq, vəli
Doymadı dərdə, məni-bisəri padən qeyri...
Zəfim eldən yaşırıb əhvalimi saxlar vəli
Naleyib-iixtiyarımdır qılan rüsva məni...
Cənnətə zahid bilir can vermədən yetməz, vəli
Canə qıymaz, öz təmənnəsindədir miskin bəxil...
Yaqdım tənimi vəsl günü şəm tək, əmma
Bil kim, bu tədarük şəbi-hicranın üçündür...
Rüxün üzrə xəmi-əbruni görmək istərəm, əmma
İkən düşvar olur, gün var ikən görmək yeni ayı...
Əsiri-dərđi-eşqü məsti-cami-hüsn çox, əmma
Bizüz məşhur olan, Leyli—sənə, Məcnun mana derlər...
Ləli-nabın sifəti şəhdi-müsəffadır, leyk
Acı etmiş onu səfrayi-həsəd səhbayə...
Könlün ahimdən tərəhhüm surətin göstərdi, leyk*

Mövedən su nəqşə çox etmək olmaz etimad...
Mənə manənd bir divanə surət bağlamaz, *güya*
Qələm sındırdı təsvirim çəkəndən sonra nəqqaşım...
Sədayi-navəkin çıxdıqca can xürrəm olur *güya*
Bu zindani-bələdən çıxmağa rüxsət verər canə...
Mərizi-eşq üqdi-zülfün eylər arizu, *zira*
Müalicələr bu mühlük dərdə müşkildir dəva derlər...
Vəfa rəsmi unutmuşsan deyə incinməzəm, *zira*
Bu kim məndən cəfa kəm eyləməzsən, həm vəfadəndir...

Bağlayıcıların göstərilən mövqedə yer tutması qrammatik somantika ilə əlaqədar olmaqdan başqa, daha bir xüsusiyyət ilə—mövəssə əldə etmək ilə bağlıdır. Bu yol ilə beytin misraları bir linqvistik vahid—cümlə təşkil edir, müxtəlif məntiqi əlaqələrin ifadəsi üçün işlənir.

Nəhayət, misradaxili mövqedə də müəyyən miqdar bağlayıcıların işlənməsinə aid nümunələr gətirmək mümkündür.

Vədəyi-vəslin çox, *əmma* bəxt yar olmaz, nə sud...
Eşq rəsmi *gər* budur, müşkül yetər dərmanə dər...
Hünərin eybdir, *əmma* dediyin eyb hünərdir...
Mövsimi-güldür, *vəli* getməz çəmən seyrinə kim...
Sözünü vəhyi-nazik *gər* derisəm hiç, küfr olmaz...
Nafeyi-Çini saçın tək derlər, *əmma* çin degil...

Füzuli şeirində tabesiz bağlayıcıların da güclü mövqedə yerləşdirilməsi qeyd olunmaya bilməz. Bu bağlayıcılar da qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama və s. kimi məntiqi anlayışların ifadəsinə xidmət edir.

Ya bağlayıcısı beytin misralarını əlaqələndirmə vasitəsi kimi, adətən, misraönü güclü mövqedə işlənir və bu yolla mövəssə sözişlətmə tərzinə mühüm xidmət göstərir. Qrammatik vahid poetik funksiyada işlənir. Belə beytlərdə daha bir poetik keyfiyyət — müqayisə, qarşılaşdırma anlayışı özünü göstərir.

Bir bülbüləm ki, gülşən olubdur nişimənim,
Ya tutiyəm ki, bir şəkəristanə yetmişəm...
Miskin Füzuliyəm ki, sənə tutmuşam üzüm,
Ya bir kəminə qətrə ki, ümmanə yetmişəm...
Tari zülfündürmə rüxsarımda canlar məskəni,
Ya buraxmış bir rəhi pürpiçü xəm gülzarə mur...
Xalü xətdir bilmən ol ayinəyi-rüxsar üzə,
Ya gözlümdən əks salmış mərdümü müjgan ona...
Ləlkun meydır əlində sağəri-simin ilə,
Ya nigini-ləldir rəski-ləbindən oldu ab...
Eşq olan yerdə nədir aram, ya neylər şəkib...
Ya o taqın dəyə, ya türreyi-dəstar sana ..
Ya təəllüq candan üz, ya vəsli-canandan təmə...
Həm ata, həm ana oldu aciz...
Həm özünə, həm mənə ziyandır...
Həm vüsali urur od canıma, həm hicranı...
Nə mübtəlayi bəla, nə müqəyyədi-qəm idim...
Gah Məcnun, gah mən devr içrə növbət bəkləriz...
Gəh ayağı bağlı, gəh boynu, nədəndir bilməzəm...
Gah olsan maili-bidad, gahi olmağıl...

Ümumiyyətlə, bağlayıcılar şifahi nitqdə çox az işlədilən sözlərdəndir. Bağlayıcı bolluğu müvafiq mətnin yazılı ədəbi dil nümunəsi olduğunu əks etdirir. Füzulinin əsərlərində hətta bir neçə sözün bir tərkib halında bağlayıcı birləşməsi əmələ gətirdiyi müşahidə edilir ki, ümumən şeir dilində belə sözişlətmə çox az olur.

*Bə eyni eylə ki, fəryad edər itlər gəda görgəc...
Bu sifət ilə ki, sənsən, qandadır bir pak zat...
Düşər od şəm dilinə bu səbəbdən ki, qılır
Dil uzadıb gecələr ol mahi-taban ilə bəhs...
Onun tək kim, pərişanlıq ziyasın artırır şəmin
Mənə cövrün ziyad olmaq sənə meylim füzun etdi...*

Realist ədəbiyyatda, xalq şeirində belə tərkibi bağlayıcılara təsadüf edilmir.

Dəmadəm qətrə-qətrə qan-yaşımdır ki, çıxar gözdən
Və ya peykanların ki, atəşi-dil onu su eylər...
Saqın, pamal olursan buriya tək, məscidə girmə,
Və gər naçar girsən, onda minbər kimi çox durma...

Böyük Füzuli beytdaxili misraönü mövqedə məqlub əldə etməkdə bağlayıcılardan bədii-poetik vasitə kimi bol-bol istifadə edirdi. Bu beytlərdə *əgər-və gər*, *gər-vər*, *hər-gər* qoşalıqlarındakı məqlub kimi.

Əgər əzmi-rəh etsəm şövqi vəslin hədiyyi-rahim
Və gər aram həm dutsam, xəyalın həmnəşinimdir...
Gər lələ isən, nə dağdansen?
Vər susən isən, nə bağdansen?
Hər gün açır könlümü zövqi-visalın yengidən,
Gərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz olur...

Bağlayıcıların sənətkar tərəfindən istifadə olunan daha bir funksiyası—rədd-ül əcüz funksiyası nəzərə çarpır.

Həm sən içdin bu camı, mən həm...
Həm sən yetəsən murada, mən həm...
Həm rəng olubam səninlə mən həm...

Füzuli şeirində bağlayıcılardan bəhs edərkən iki sözün (*ta/ta ki(m)*, *yəni/yəni ki*) üzərində xüsusilə dayanmağı zəruri hesab edirik. Bu sözlərdən biri (*ta* bağlayıcısı) müasir ədəbi-bədii dilimizdə tamamilə başqa funksiya kəsb etmiş, ikincisi (*yəni*) xüsusi poetik-bədii sözişlətmə prinsipinin əsasını təşkil edir.

Füzuli şeirində səbəb-məqsəd səciyyəli sırf məntiqi anlayışların, hökmlərin linqvistik ifadəsi üçün ən çox işlənən bağla-

yıçı *ta//ta ki (kim)* vahididir. Bu vahid, adətən, qəzəlin mətlə və məqtəsində, özü də güclü-misraənu mövqedə özünü göstərir. Sənətkar, beləliklə, xüsusi məntiqi vurğu ilə leksik semantikadan məhrum vahidi funksiyaca poetikləşdirir.

Ta ki, taqi-zərnigarın çərx viran eylənmiş—
Xişti-zərrinin səba fərşi-gülüstan eylənmiş...
Ta sirişki-dideyi-Fərhadı gördü laləgun,
Çeşmələr suyini gözdən saldı kuhi-Bisütun...
Ta cünun rəxtin geyib, tutdum fəna mülkün vətən...

Bəzən də mətlə beytin ikinci misrasının ön sözü kimi:

Tabi-xurşid məhi-ruyına vermiş rəvnəq,
Ta ki, zibə xəət üçün ola bu təzhibi-vərəq...
Ney kimi, hərdəm ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm
Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm...

Mətlə beytdə misradaxili mövqedə:

Gecələr *ta* halimə gərdun təməşə etmədi,
Tərk edib bidadını, bir mehr peyda etmədi...
Açmadı könlüm fələk *ta* bağrımı qan etmədi...

Məqtə beyt daxilində misraənu güclü mövqedə:

Seylabi-sirişk etdi məni qərqə Füzuli,
Ta dövr cüda qıldı büti-simbərimdən...
Ta Füzuli qamətü rüxsarına vermiş könül...
Ta Füzuli xəstəyə vəslin təmənnadır sənin...

Məqtə beyt daxilində:

Bulmadım bir zövq bundan qeyr *ta* dünyadəyəm...
Eşqə *ta* düşdün, Füzuli, çəkmədin dünya qəmin...

Ümumi beytlərdə də bu vahid hər iki mövqedə özünü göstərir:

Ta ki sərvim basə gahi başım üzrə bir qədəm,
Ey müsəvvir, rəhgüzarı üzrə çək timsalımı...
Mın can olaydı kaş məni-dilşikəstədə,
Ta hər birilə bir göz olaydım fəda sana...
Aşiyən *ta* rövzeyi-kuyində tutdu murği-dil,
Keçdi tövfi-Kəbədən, uçmağə pərva etmədi...
Gəldi yenə məktəbə fərəhnaq,
Ta kim, qıla zövqi-vəsli idrak...

Bəzən eyni qəzəlin bir neçə beytində bu söz güclü mövqedə özünə yer tutur. Məsələn, aşağıdakı üç beyt eyni qəzəldəndir.

Ta sirişki-dideyi-Fərhadı gördü lələkun,
Çeşmələr suyini gözdən saldı kuhi-Bisütun.
Ta ələm qaldırdı ahi-atəşinim şərh edib,
Qıldı xurşidin fələk zərrin libasın nilgun....
Ta göründü səfheyi-hüsnündə xəttin rəşkdən
Daşə çaldı afitabı-sadələvhün çərxi-dun...

«Leyli və Məcnun» poemasında isə həmin vahidin bu mövqedə təkrar-təkrar işlədilməsi ilə bir vüsət əldə edilir, bədii paralelizm (tərsi) yaradılmış olur.

Ta məhv ola gözdən axıdan xun,
Həm kömləyi, həm donuydu gülgün.
Ta kim, ola dudi-ahə manənd,

Bağlanmış idi bənəfşə sərbənd.
Ta kim, ola sövti-nalə pəmal.
Qullanmış idi sədəli xəlخال.
Ta olmaya əşk üzdə məlum,
Rüxsarına lölə idi mənzum.

Böyük söz ustadımızın qüdrətli qələmi ən mücərrəd qrammatik vahidlərdə də poetik məziyyət müəyyənləşdirir və bu məziyyətdən məharətlə istifadə edirdi. Ədəbiyyat tariximizdə sözlərin, ifadələrin bədii aktuallaşdırılmasında Füzuli qədər qüdrətli qələm sahibi göstərmək əsla mümkün deyildir.

Heyvan — insan — məşin triadasında insan mərkəzi, aralıq mövqe tutur. Heyvanlarda duyğu, hiss (emosiya), məşində isə sırf rəsonal (əqli) cəhət səciyyəvidir. Aralıq mövqedə yerləşən insanda emosional və rəsonal keyfiyyətlər özünü göstərir. İnsanın əsas əlaməti isə dildir. Odur ki, dildə həm emosionallıq, həm də rəsonallıq ilə bağlılıq həmişə müşahidə edilir. İnsan dilinə xas bu ikiliyə istənilən qədər nümunə göstərmək mümkündür. Dil emosionallıq ilə rəsonallığın, hissi cəhət ilə məntiqi-idraki cəhətin vəhdətidir ki, bütün bunlar elə dilin funksiyalarında da öz əksini tapır. Hissi cəhət subyektiv əlamətlərlə, məntiqi cəhət obyektiv əlamətlərlə səciyyələnir ki, bunlar ekspressiv və kommunikativ funksiyaların həyatiliyini, varlığını təmin edir.

Dildə emosionallıq meyli əqli-məntiqi xüsusiyyətlərə qarşı olub, adətən, bu xüsusiyyətləri pozub-dağıtmağa istiqamətlənir ki, bütün bunlar canlı danışmaq dili üçün daha çox səciyyəvidir. İzah edək: «Gördüm» feili sırf məntiqi-intellektual ifadə tərzini kimi nəzərə çarpır; burada birinci şəxsin tək *görmək* işini şühudi keçmiş zamanda icra etmişdir. Bunlar hamısı məntiqi anlayışlardır: birinci şəxs, tək, şühudi keçmiş zaman, icra etmək (və ya etməmək).

Həmin fikri belə ifadə edirəm: «Mən gördüm». Burada «mən» əlavə etməklə məntiqi baxımdan heç nə dəyişmir: eyni şəxs, eyni zaman və s. əvvəlki kimidir. Xüsusi vurğu ilə deyilsə

qət'ilik çaları özünü göstərər. Əslində bu əvəzliyin gəlməsi, əsasən, emosionallıq yaratmaq məqsədi güdür. Burası var ki, rasionalizmin bir hüdudu, ölçüsü varsa da, emosionallıq heç bir qaydaya, ümumiləşməyə sığmır, həmişə subyektivizmi ilə seçilir və ən müxtəlif ifadə vasitələrində təzahür edir.

«Mən gördüm» ifadəsinin emosional tə'sirini bir az da artırmaq: «Mən özüm gördüm». Bir az da: «Mən özüm öz gözlərimlə gördüm». Yenə də: «Mən özüm lap bax bu iki gözümlə gördüm»... Yenə də... Mümkünmü? Xüsusilə realist sənətkarlar dilin bu emosionallıq keyfiyyətindən maksimum faydalanmağa meyl göstərirlər.

Sırf əqli-rasional səciyyəli klassik poeziyada hər şey məntiqi qanunlara tabe tutulur. Emosionallıq isə həmişə məntiq ilə ziddiyyət təşkil edir.

Bütün bunlara görə də Füzuli şeirinin ekspressivliyini emosionallıq ilə qarışdırmaq, müxtəlif anlayışları dolaşdırmaq olmaz.

Klassik poeziyadan bəhs açarkən emosionallıq haqqında danışmaq yersizdir və düzgün deyildir. Bu poeziya məntiqə əsaslanan əqli poeziyadır. Tədqiqatçı yazır: «Nəsimi qəzəllərindəki rədiflər (eləcə də qafiyələr) də poetik məzmunun açılışında belə qüdrətli emosionallıq kəsb edirlər»¹.

Aydın olmur ki, «rədiflər» necə emosionallıq (özü də «qüdrətli? emosionallıq») kəsb edir? «Məzmunun açılışı» («poetik məzmunun açılışı») nə deməkdir?

Tamamilə idraka, intellektə istiqamətlənmiş Füzuli poeziyasında bəzi tədqiqatçıların güman etdiyi kimi, heç bir emosionallıq yoxdur. Emosionallıq ifadəsinə xidmət edən dil vahidlərinə Füzuli şeirində, demək olar ki, təsadüf edilmir. Halbuki əqli-məntiqi və ya qrammatik əlaqələri əks etdirən vahidlərə çox böyük yer və əhəmiyyət verilir (bağlayıcılar, əvəzlilər, ara sözlər, vokativlər və s.). Və Füzuli şeirinin lüğətində də bu kimi sözlə-

¹ Rüstəmov A. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl. Bakı, 1990, səh 122.

rin işlənmə faizi daha yüksəkdir.

Güman ki, bir sıra yazılarda Füzuli şeirinin emosionallığından bəhs açılması linqvistik inersiya ilə əlaqədardır, şablon ifadə tərzinin təzahürüdür, adət şəkli almış yazı tərzinin təsiridir. Doğrudan da, külli miqdarda yazılarda estetiklik və emosionallıq anlayışları fərqləndirilmədən, adətən, yanaşı işlədilir.

«Газели Физули отличаются глубоким смыслом, высокой эмоциональностью, огромным эстетическим воздействием²»

Burada «yüksək emosionallıq» dedikdə müəllifin nəyi nəzərdə tutduğu aydın deyil. Füzuli dilində isə belə emosionallıq (ekspressivlik ilə qarşılaşdırmamalı), sadəcə olaraq yoxdur. Quranın dilində olduğu kimi.

«İslam fikir, elm və ağıl dinidir. İnsanların bir-birindən üstünlüyünü də yalnız onların elm və imanlarında görür. Hətta Quranı-kərim və ilahiyyat kitabları da təfəkkür və düşünməyi əmr edir, hər bir sözü ağıl yoluyla qəbul etməyi tövsiyə edir»³

IV. Qoşma

1974-cü ildə Dilçilik İnstitutu «Dil mədəniyyəti» adlı bir kitabça nəşr etmişdi. Kitabçada deyilir: «Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dili sintaktik quruluşuna görə sintetik dillərdəndir. Yəni cümlədə sözlər arasındakı əlaqə, əsasən, şəkilçilərlə ifadə olunur». Bu ümumi müddəə kitabçada gedən yazılara, bir növ, ton vermişdir. Azərbaycan dili sintetik dildir, onda analitik ifadə üsuluna qarşı çıxmaq lazımdır. Nəzərə alınmalıdır ki, xüsusilə XX əsrdə dilimizdə analitizmə meyl yaranmış və müasir dövrdə o qədər inkişaf etmişdir ki, indi Azərbaycan dili analitik-

²Н. Д. Г е ю ш о в. Символ любви у Джаляладдина Руми и Мухаммеда Физули. Советская тюркология, 1988, № 2, сәh. 60.

³Əhməd Səbri Həmədəni. İslamda cəfəri məzhəbi və İslam Cəfər Sadiqin buyruqları. Bakı, Elm, 1991, sәh. 27.

sintetik dillərdən hesab oluna bilər. Biz bu meyli nümayiş etdirən külli miqdarda faktlardan birinə—müasir ədəbi-bədii dilimizdə qoşmaların bir əlaqə vasitəsi kimi rolunun artdığına diqqətini cəlb etmək istədik.

Müasir dövrdə qoşma işlənən məqamlarda vaxtilə hal şəkilçiləri ilə kifayətlənirdi ki, bunu «sintetizm» əlaməti hesab etmək olar.

«...Söyləşdilər, *ondan* obalarına qayıtdılar» («Kitabi-Dədə Qorqud»), Xalq avam *olduğuna* onların işi işdir (N. B. Vəzirov). Su basan evlər *nəm olduğu* bu evlərdə sakin olanlara bəzi naxoşluqlar arız olur («Əkinçi» qəzeti, 1875, № 1). Şamın piyi çox olanda piltəni *boğduğuna* və az olanda piltə *çatmadığına*, onun işığı kəmə olur («Əkinçi» qəzeti, 1876, № 3). Bulağın yeri *nuxur olduğu*, geridən gələnlər bulaqda olan adamı görməzlər (A. Divanbəyoglu). Qara kirpiklər *sayə saldığına* qızın gözlərinin işığı dəxi də artırdı (A. Divanbəyoglu).

Göstərilən misallar müasir ədəbi dilimizdə analitik yolla — bunlara müvafiq qoşmalar qoşmaqla ifadə edilir. Maraqlıdır ki, belə ifadə tərzini müasir bədii ədəbiyyatda görən bəzi dilçilər «burada qoşma düşmüşdür (atılmışdır, ixtisar edilmişdir)» kimi hökmlər yürüdürlər. Bəziləri orta əsr abidələrində «*ondan* istədi qayıda» kimi ifadələrdə qoşmanın «düşdüyünü» (olmalı imiş: «*ondan* sonra istədi qayıda») söyləyirlər. Tədqiqatçılardan biri Füzulinin aşağıdakı misralarında *sonra, üçün, ötrü* qoşmalarının «düşdüyünü» yazır.

Gər var isə qiymətin əda qıl,
Andan bunu damidən rəha qıl.
Əvvəl bəni eylə qüssədən şad
Andan bunu dami-qəmdən azad;
Əvvəl nə idi bu aşınalıq
Axır *nədən* eylədin cüdalıq.

Əlbəttə, bu kimi hallarda qoşmanın düşdüyunü söyləmək yanlışdır. Qədimlərdə sintetik ifadə tərzü daha üstün idi və bu da poetik dil üçün daha əlverişli idi. Müasir dövrimüzdə təfəkkürün daha artıq dəqiqləşməsi, müxtəlif (mətbuat, elmi) üslubların inkişafı analitik ifadə tərzinin inkişafına təkan vermişdir.

E. N. Nəcib XIV əsr abidəsindən danışarkən yazır: «Çox az halda qoşma buraxılmış tərkiblərə rast olunur, məsələn: bir zəmandan tang atti «bir azdan dan atdı». Bu tərkibdə zəmandan sözündən sonra song qoşması işlədilməli idi. Belə tərkiblər canlı xalq dilinə xasdır və bəzən müasir türk dillərində də özünü göstərir»¹.

Belə çıxır ki, *bir azdan dan atdı* tərkibində *azdan* (zəmandan) sözünə *sonra* (*sonra*) qoşulmalı imiş: *bir azdan sonra*. Bəlkə əksinə, burada *sonra* sözü sonradan əlavə edilmədir, qoşmasız ifadə daha təbiidir.

Əlbəttə, klassik ədəbiyyatımızda da, xalq şeirində də qədimdən bəri qoşmalar sıx-sıx işlənmiş söz qruplarındanır. Lakin «Dədə Qorqud» dastanlarından başlamış tə XX əsrə qədər qoşmalar qrammatik funksiyadan daha artıq (və əsasən) bədii-üslubi funksiyada işlədilmişdir. *Kimi//kim, tək//təki//təkin, qədər* və s. qoşmalar məhz müqayisə anlamı bildirməyə xidmət etmişdir. XX əsrdə və xüsusilə bizim dövrimüzdə həmin qoşmalar daha çox qrammatik funksiyada işlədilir. Burada leksik-metaforik mənadan qrammatik mənaya keçid aydın şəkildə müşahidə edilir. Hər bir qrammatik mənə müəyyəndir və dəqiqdir. Qoşmaların müqayisə bildirmədən qrammatik mənə bildirməyə doğru hərəkəti əslində təfəkkürün dəqiqləşməsi prosesini əks etdirir. Əlbəttə, qoşmaların müqayisə bildirmə funksiyası da müasir dövrdə qalır və daha da inkişaf etdirilir. Lakin başlıca məsələ bundadır ki, bununla yanaşı qoşmaların qrammatik funksiyası da sabitləşmiş və çox fəallaşmışdır.

Müqayisə qoşmaları müasir dilimizin bədii üslubu üçün

¹ Э. Н. Наджил. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сеифа Саран и его язык. Алма-Ата: 1975, ч. I, сәһ. 127.

səciyyəvidirsə, elmi, publisist və s. üslublarda eyni qoşmalar qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir.

Qrammatik qoşmalar ismin hal şəkilçilərinin bildirdiyi mənaları ifadə edir. Lakin ismin hal şəkilçilərinin hər biri çox-mənalıdır. Hər şəkilçi bir neçə məna bildirir. Qoşmaların bu hal şəkilçilərindən başlıca fərqi mənaca dəqiqlik bildirmələri, qoşulduqları vahidin dəqiq mənada təzahürünə xidmət etmələridir. Əsrimizin əvvəllərində «Qızım, sənə yaylıq alım» (*Ü. Hacıbəyov*) deyilirdisə, indi bu, arxaik ifadə tərzini hesab olunur. Müasir dövrdə «sənə» yox, *sənin üçün* daha çox işləkdir.

S. Vurğunun «Vaqif»ində «Oğlum, *yaşatmağa* yaranmış insan» deyilirsə, K. Hüseynoğlunun kitabı «Yaşatmaq üçün» adlanır.

Füzuli şeirində də qoşmalar daha çox bədii-poetik məramla əlaqədar istemal olunur, müvafiq vahidlərin qrammatik funksiyası arxa plana keçir. Məsələn, *kimi, tək* qoşmaları bir qayda olaraq yalnız bədii-təşbih vəzifəsində özünü göstərir. Bu sözlər heç yerdə qrammatik mənada (istiqamət, səmt, son nöqtə və s.) işlədilmir.

Qrammatik funksiyada işlədilən qoşmalar müxtəlif qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir.

Bulmadım bir zövq bundan *qeyr* ta dünyadəyəm...
Mən sənə heyranu məndən *qeyri* səndən bixəbər...
Aldı gülzar *icrə* su əksi-üzari-alini...
Ta ki, sərvim basə gahi başım *üzrə* bir qədəm,
Ey müsəvvir, rəhgüzarı *üzrə* çək timsalımı...

Ümumiyyətlə, Füzuli şeirində dil vahidlərinin məna və funksiyaları kommunikativ-qrammatik səciyyədən daha çox bədii-estetik səciyyə daşıyır. Fonemlər də, morfemlər də, leksem və konstruksiyalar da daha çox bədii məqsədi izləyir. Məsələn, qoşmalar qrammatik funksiyada deyil, əsasən müqayisə (təşbih) adlanan bədii funksiyada çıxış edir. Xüsusilə *kimi* və *tək*

qoşmaları bir qayda olaraq yalnız təşbih məqsədilə işlədilir. Aşağıda gətirilən çoxlu misal bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir. Burada isə onu nəzərə çarpdırmaq lazımdır ki, böyük Füzuli həmişə dil faktlarının ən müxtəlif bədii məziyyətlərini reallaşdırmağa böyük diqqət və əhəmiyyət verirdi. Sənətkar göstərilən qoşmalardan həm də sintaktik çoxmənalılıq vasitəsi kimi faydalanırdı. Həmin qoşmaların işləndiyi tərkiblər (misralar) bir neçə (ən azı iki) mənada şərh oluna və anlaşıla bilər. Füzuli üslubunu bir də belə çoxplanlılıq səciyyələndirir.

Hər cəfa etsən Füzuli tək şikayət qılmazam
Eşq ətvarında sanmın bivəfalərdən məni...

Burada birinci misra bir neçə mənada təfsir oluna bilər ki, bu işdə əsas rol *tək* qoşması oynayır: a) hər cəfa etsən Füzuli tək («tək»dən sonra vergül qoyula bilər); b) Füzuli tək şikayət qılmazam («etsən» sözündən sonra vergül qoyula bilər); c) Füzuli kimi mən də şikayət eləməyəm//Füzuli şikayət eləyər, mən eləməyəm.

Başqa misallar:

A. Qıldı *zülfin tək pərişan* halımı xalın sənin,

Bir gün, ey bidərd, sormazsan: nədir halin sənin...

B. Məgər *zülfi kimi halım* pərişan olduğun bilməz...

C. Yüz dilin var isə xamuş ol, könül, *süsən kimi*...

A. 1) Zülfin pərişan idi, mənim də halımı xalın pərişan elədi; 2) Zülfin halımı pərişan etmişdi, xalın da elədi; 3) Zülfin pərişan idi, xalın halımı da pərişan elədi.

B. 1) Halımın pərişan olduğunu (yar) bilmir; 2) Halımın pərişan olduğunu zülfi də bilmir, yar da; 3) Halımın məhz zülfi kimi pərişan olduğunu bilmir.

C. 1) Süsən kimi xamuş ol; 2) Süsən kimi yüz dilin varsa.

Beləliklə, Füzulinin bədii sözü adi sözdən çox dərin və çox zəngindir.

Füzuli şeirində, ümumiyyətlə, köməkçi sözlərin, xüsusilə

də qoşmaların rədif funksiyasında çıxış etməsi diqqəti cəlb edir. Aşağıdakı misralarla başlanan qəzəlləri göstərmək olar.

Ah eylədiyim sərv-i-xuramanın *üçündür...*
Bəqa mülkün dilərsən, fani et varini dünya *tək...*
Ey könül, çox seyr qılma günbədi-dəvvar *tək...*
Nihali-sərvidir qəddin, qaşın nun ol nihan *üzrə...*
Batahı qanə oxun didəyi-giryən *icrə...*
Yürütməyin əraqi məclis icrə badə *ilə...*
Yar qılmazsa mənə cövrü cəfadən *qeyri...*
Nə görər əhli-cəfa məndə vəfadən *qeyri...*
Hasilim yox səri-kuyində bələdən *qeyri...*
Xoşdur irmək ol bədən vəslinə pırahən *kimi...*
Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir *dağilan...*

Aydındır ki, rədiflər qəzəl boyu davam edir. Hər qəzəldə neçə dəfə təkrarlanan bu rədiflər daha çox ana dilinə məxsus vahidlərdir. Ustad sənətkar ana dili sözlünü əlverişli mövqedə yerləşdirir, onu təkrar-təkrar işlədir, fəallaşdırır, şairanələşdirir.

Füzuli şeirində qoşmaların daha çox misrasonu güclü mövqedə işlədilməsi (misraönü mövqedə işləmə bilməz, hər qoşma idarə etdiyi sözdən sonra gəlməlidir) faktı qeyd olunmalıdır.

Bir fəqirəm, durmasın kimsə mənə təzim üçün...
Qəm məni öldürsə, qanlı tək, qaçar məndən yana...
Ayağın bağlamış avarələrin sənət ilə...

Göründüyü kimi, rədif funksiyasında işlənmədikdə də qoşmalar misralarda daha çox güclü mövqedə yerləşdirilir.

Mövəssə adlanan üslubi-poetik sözişlətmə daha çox misrasonu mövqedə qoşmaların iştirakı sayəsində əldə edilir.

Daş bağırılı olmasaydı Bisütun Fərhad *üçün*
Su yerinə gözlərindən axırdı seyli-xun...

Tənəyi-əğyar çəkməkdir işim bir yar *üçün*
Kim, olub əğyarə yar, eylər mənə əğyarlıq...
Səninlə dəviyi-hüsn etdiyiçün mülki-hüsn *ıçrə*,
Fələk təzir edib Leylini rüsvayi-cəhan etmiş...

V. EY FÜZULİ... (VƏ YA TƏCRİD)

M. Füzuli qəzəllərində təcrid adlanan sözişlətmə tərzini diqqətə cəlb edir. Mücərrədləşmə mənasını bildirən bu terminin məzmununu belədir ki, müəllif lirik qəhrəmanını «mən» kimi yox, ikinci şəxs kimi şeirinə daxil edir. Nəticədə şair bir sıra hallarda təxəllüsünü xitab kimi («Füzuli», «Ey Füzuli») işlədir.

Ey Füzuli, çıxsa can, çıxman təriqi-eşqdən...
Düşməz çü şah qürbi, Füzuli, gədalərə,
Ol şəhdən iltifat nə nisbət mana, sana...
Ey Füzuli, xubrulərdən təğafüldür yaman
Gər cəfa həm gəlsə anlardan bir ehsandır sana...
Ey Füzuli, hər necə mən eyləsə naseh səni,
Baxma onun qövlinə, bir surəti-zibayə bax...
Vaiz bizə dün duzəxi vəsf etdi, Füzuli,
Ol vəsf sənin külbeyi-ehzanın üçündür...

Bütün bu kimi nümunələrdə təxəllüs şairin özündən ayrılır və başqa bir şəxs kimi ona xitab edilir. Şair özünü ikinci şəxs funksiyasında şeirə daxil edir.

Üçüncü şəxs danışan ilə nitq predmeti arasındakı məsafəni uzadır, onları bir-birindən uzaqlaşdırırsa, ikinci şəxs bu məsafəni silib aradan çıxarır. Odur ki, bütün xalqlarda ikinci şəxsə müraciətlə söylənən şeir, ümumiyyətlə, lirikanın ən əsas, başlıca xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Məlumdur ki, ikinci şəxsin və onunla əlaqədar xitabların (vokativ dil vahidlərinin), habelə feilin əmr formasının bolluğu əslində danışmaq nitqinə xasdır. Lakin

lirikada bunlar başqa bir ünsiyyət şəraitində işlənir. Bu yeni ünsiyyət şəraitində həmin vahidlər bir-birindən çox uzaq obyektləri danışana yaxınlaşdırır, onları əlaqələndirir.

Burada struktur-sintaktik istiarənin maraqlı bir növü özünü göstərir. İkinci şəxsin çox uzaq şəxs və əşyalara tətbiqlə işlədilməsi də funksional istiarə hesab edilə bilər — burada nitqin müraciət obyektində intiqal (məna — funksiya köçürülməsi) baş verir, bir obyekt yerinə başqası işlədilir. Mövcud olmayan obyektlərə belə funksional köçürülmə nəticəsində onlar danışana yaxınlaşdırılır və beləliklə də, obrazlılıq əldə edilir. Bir-birindən uzaq əşya və hadisələrdə baş verən bu proses onların qavranılmasını asanlaşdırır.

Ey Füzuli... Bu birləşmədə «ey» sözü nida deyildir. Və ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində «ey» sözü nida hesab edilə bilməz. Bunları ona görə demək lazımdır ki, bu məsələnin istər Füzuli irsini tədqiqdə, istərsə də ümumfiloloji planda prinsipial əhəmiyyəti və rolu vardır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində iki «ey» sözü (omonim) təfsir olunur və bunlardan birincisinin iki mənası göstərilir ki, bunların hamısı səhvdir, oxucunu dolaşdırmaqdan başqa bir şeyə yaramır. Lüğətdə birinci «ey» nida hesab olunur və belə şərh edilir: «müraciət, çağırış üçün işlənir». Belə nümunələr verilir: Ey oğul! Ey dost! və s. həmin izahlı lüğətdə «nida» sözü belə təfsir olunur: «*gramm.* hiss, həyəcan, arzu, istək və s. ifadə edən, dəyişilməyən nitq hissəsi, məs., *ax. ah, eh, urra*». Bu təfsirdə isə «müraciət, çağırış» yoxdur, bunlar yada salınmır. Hər hansı müraciət, çağırış rəşional səciyyəlidir və tərəkürlə əlaqədardır. Nida sırf emosional səciyyəlidir və insan hissələri ilə bağlıdır. Müraciət, çağırış bildirən sözlər nidadan tamamilə fərqlənən vokativ sözlər kateqoriyasını təşkil edir. Yuxarıda gətirilən «ey» vahidləri nida yox, vokativ sözdür.

İzahlı lüğətdə birinci «ey» sözü ikinci mənada da nida hesab olunur. Misal: Nə var, ey.

Göründüyü kimi, bu söz də nida deyil, ədatdır. Lüğətdə deyildiyi kimi «etiraz, narazılıq, istehza» bildirən ədat.

İzahlı lüğətdə «ey» omonim cütünün ikinci sözü bilavasitə Füzuli dili ilə də bağlıdır və tamamilə səhv verilmişdir. M. Füzulinin «yey» işlətdiyi sözü düz oxumayan tərtibçilər (vaxtilə əlifbamızda *я, ю, е* qoşa hərflər var idi) onu «ey» hesab etmişlər və Füzulidən də belə nümunə gətirmişlər.

Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət;

Eydir ondan həq bilir bir guşeyi-gülxan mana...

Ey Füzuli... Adama elə gəlir ki, bu «ey» vokativimin xüsusi adla işlədilməsi yalnız Füzuli qəzəllərinə yaraşır. Lakin şeir tariximizdə məqtə' beytdə «ey Nəsimi», «ey Xətayi» tərkibi işlədilər qəzəl və qəsidələr də az deyildir. Biza belə gəlir ki, daha çox «ey Füzuli» tərkibinin məşhurluğu dahi sənətkarın belə ifadəni daha çox işlətməsi ilə bağlıdır. Hesablamalardan belə nəticə alınmışdır: İ. Nəsiminin 288 qəzəlindən yalnız 33-nün məqtəsində «Ey Nəsimi», Ş. İ. Xətayinin 317 qəzəlindən yalnız 54-də «ey Xətayi» tərkibi işlənmişdirsə, M. Füzulinin 294 qəzəlindən 211-nin məqtəsində «ey Füzuli» tərkibi özünü göstərir. (Müvafiq şəkildə təxminən 10, 17 və 72% təşkil edir. Fərq çox böyükdür).

Nida Füzuli şeiri üçün səciyyəvi deyildir. Füzuli şeiri emosional yox, ekspressiv səciyyəvidir. Füzuli şeiri hisslərlə yox, təfəkkürlə bağlıdır, əqli-idraki səciyyəvidir. Füzuli şeirində emosionallığa yer yoxdur, güclü məntiq, dərin rəşionalizm burada əsasdır. Odur ki, nida kimi mövcud olan dil vahidləri bu şeirdə nidalıqdan çıxır, məfhumi mahiyyət kəsb edərək substantivləşmiş olur. Bunlar hissləri əks etdirən nidalar deyil, bu hisslərin adlarını bildirən isimlərdir.

Yüz vay ki, fəvət oldu fürsət,

Yüz heyf ki, tutmadım təriqin...

Aşağıdakı misrada işlənən «ah»lar da nida deyildir. İkinci «ah» nidalığa az-çox yaxın olsa da, «ki» ilə birlikdə işlənməsi onun məfhumilik səciyyəsinə daha yaxın olduğunu göstərir.

Ah idi həmnəfəsim, *ah* ki, ol həm axır
Çıxdı ikrah qılıb gülbeysi-ehzanımdan...

Ki bağlayıcısı aşağıdakı parçada olan vahidlərin də nida olmadığını, bəlkə elliptik cümlə funksiyası kəsb etdiyini göstərir. Poemanın bir yerində Leyli Məcnuna deyir:

Müjdə ki, zəmanə verdi kamın,
Doldu meyi-işrət ilə camın,
Müjdə ki, müyəssər oldu məqsud,
Sövda ilə axır eylədin sud.
Müjdə ki, muradın oldu hasil,
Məqsudə səni həq etdi vasil...

Müraciət, vokativlik sözün mənası deyil, funksiyasıdır. Adətən, nitqdə funksiya əsas olur və F. de Sössürün təbirincə desək, «funksiya semantikanı üstələyir». Adətən, gözəli gül ilə müqayisə edərlər, «gül» metaforik mənada «gözəl» (qız) deməkdir. Hətta H. Heynenin belə bir məşhur fikri vardır ki, «qadını ilk dəfə gül ilə müqayisə edən kəs çox böyük şair idi, bunu ikinci dəfə təkrar edənlər adi boşboğazlardır».

Füzulinin poemasında Leyli yox, Məcnun gül ilə müqayisə edilir. Əsərdə Leyli Məcnuna belə deyir:

Ey gül, bu mənə deyilmidir nəng
Kim, olmayasan mənimlə həmrəng?

Məlum olur ki, doğrudan da, funksiya semantikadan daha artıq dəyərlidir. Dil vahidinin dəyərliliyi onun nitqdəki funksiyası ilə müəyyənləşir. Bu parçada qeyd olunan ifadənin yeganə funksiyası müraciət bildirməkdir.

Eyni fikri Leylinin Məcnuna müraciətlə dediyi aşağıdakı ifadə haqqında söyləmək mümkündür.

Məzur tut, *ey sənəm*, bu halım
Tən eyləmə, vermə infialım...
Yenə başqa bir yerdə Leyli deyir:
Mən aşiqi-zarü binəvayəm,
Bir *mahliqayə* mübtəlayəm...

Bütün bunlar Məcnun barədə deyilir: *gül, sənəm, mahliqayə*...

Füzulinin əsərlərində ən çox tezlikli sözlərdən biri bu «ey» vokatividir. Əslində «Leyli və Məcnun» əsəri türkçə bu sözlə başlayır. Əsərin tovhid hissəsində deyilir:

Ey munisi-əhli-zövq yadın,
Əbvabi-əməl kilidi adın.
Ey gənci-əta tilismi ismin,
Sən gənci nəhan, cahan tilismin.
Ey cudi-vücuti kövnə vahib,
Zati kimi etirafı vacib.
Ey silsileyi-vücutə nazim,
Rəzzaqi-ərazilü əazim.
Ey pərdəkəşi-rümüzi-mübhəm,
Müstəhfizi-intizami-aləm.
Ey nəqstərazi-səfheyi-xak,
Sahibrəqəmi-xituti-əflak.
Ey möhtəsibi-cihati-ərkan...

Və bu səpkidə daha on bir beyt davam edir. Əlbəttə, allahın birliyinə həsr olunmuş bu hissədə müraciətlərin çoxluğu bir o qədər gözlənilməz, təəccüblü deyildir. Maraqlı cəhət Füzulidə müraciətlərin doxsan doqquz faizinin ana dili sözü «ey» ilə müşayiət olunmasıdır. Yalnız bir neçə yerdə «təbibə», «zahidə», «saqiya», «ya nəbi» tipli vokativlərə təsadüf edilir. Misra və beytlərin hər yerində (əvvəl, orta, son) müraciət məqsədi ilə işlənən vahidlərin çox böyük qismi «ey» ilə birlikdə işlədilir.

«Ey» vokativi mətla beytlərdə də özünü çox göstərir. Bu

zaman həmin vokativin iştirak etdiyi misra üzvlənməyən cümlə funksiyası kəsb edir.

Ey olub mərac bürhani-ülüvvi-şan sana.
Yerə enmiş göydən istiqbal edib fərqlənən sana...
Ey xədəngi-qəminə sineyi-əhbab hədəf,
Müntəzir xəncəri-müjganına canlar səf-səf...

Üzvlənməyən vokativ cümlələrin tərkibində əlamət, keyfiyyət, zaman, məkan və s. anlayışları bildirən aydınlaşdırıcı daxili üzvlər iştirak edir.

Ey rüxun qibleyi-can, xari-dərin Kəbəyi-dil,
Rəhi eşqində fəna sərhədi, əvvəl mənzil...
Ey üzü gül, köynəyi gülkün, donu qırmızı...
Ey vücudun əsəri xilqəti-əşya səbəbi...
Ey vücudi-kamilin əsrari-hikmət məsdəri...
Ey saçın fikri qamü sövdələrin sərmayəsi...
Ey nəvəki şövqün sipəri-sineyi-əhbab...
Ey mənü yüz mən kimi sərgəştə qurbanın səninin...
Ey hər təkəllümün xəti-səbzün hekayəti...
Ey qubari-qədəmin ərşi-bərin başına tac...
Ey məzaqi-canə cövrün şəhdü şəkərək tək ləziz...

Füzuli irsində vokativ cümlələrlə yanaşı vokativ birləşmələrə də çox geniş yer verilmişdir. Aşağıda bəzi qəzəllərin ilk misralarını qeyd edirik.

Ey əsiri-dami-qəm, bir guşeyi-meyxanə tut...
Ey könlü, yarı istə candan keç...
Ey məh, mənimlə dustlərim düşmən eyelədin...
Ey müsəvvir, yar timsalinə surət vermədin...
Ey göz, ol nərgisi-xünxarə nigah etmə dəxi...
Ey kəman əbru, şəhidi-nəvəki-müjganinəm...

Bir sıra hallarda *ey* vokativi ilə müşayiət olunan üzvlənməyə cümlə funksiyalı vahidlər misra və beytdən daha böyük mətnlər şəklində təzahür edir ki, burada denotativ müxtəlif əlamətləri statik planda təqdim edilir. Ardıcıl gələn həmcins sintaktik vahidlərdə feillər, adətən, təsriflənməyə formada işlənir.

Ey daim olan mənimlə həmdərd,
Əmma nə mənim kimi cahangərd.
Köystinə vuran həcər kimi daş,
Zəməm kimi gözdən axıdan yaş
Peyvəstə siyah qılan libasın,
Könlündə nihan tutan həvasın...

Hərəkət, təsvir yoxdur, məqsəd yalnız denotativ tərənnümüdür.

Ey (*//ay//əy*) vokativ vahidi daha qədimlərdə məhz insanlara müraciət üçün meydana çıxmış və semantikasi da elə «insan, adam» demək olmuşdur. Dildə bu vokativ söz yalnız şəxs, insan bildirən vahidlərlə əlaqədar işlədilir. Beləliklə, konkret anlayış, varlıq bildirən bu söz («*ey*») mücərrəd adlara qoşulduqda da konkretləşdirməyə, obrazlılığa xidmət etmiş olur.

Dəmbədəm canımı, *ey dərdü bəla*, incitmin
Lütf edin bir-iki dəm ki, sizə mehmandır bu
Nə yağırısan oxun, *ey atəşi-dil*, vəsl günü,
Bizə hicran gecəsi şəmi-şəbistandır bu...

Göründüyü kimi, ən qədim bədii vasitəsindən—canlandırma, substantivləşdirmə üsulundan istifadə ilə sənətkar konkretliyə nail olur.

«*Ey...*» tərkibli birləşmələr «ki» tabeli bağlayıcısı ilə birlikdə mətdə əvvəllə keçirilir və müstəqil bir sintaqm — üzvlənməyə cümlə səciyyəli vahidlər yaradılmış olur. Əgər cümlə tərkibində sintaktik baxımdan xitab funksiyasında işlənən irəlidə

qeyd etdiyimiz birləşmələr cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik deyilsə, üzvlənməyən cümlə səciyyəli xitab birləşmələri cümlənin digər üzvləri ilə əlaqələnir və burada qrammatik əlaqə vasitəsi kimi «ki» bağlayıcısı iştirak edir. Aşağıdakı ifadə tərzləri yalnız və ya əsasən Füzuli üslubu üçün səciyyəvidir.

Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana,
Həq bilir insan deməz hər kim ki insandır sana...
Ey bivəfa ki, adət olubdur cəfa sana,
Billah cəfadır, olmaz dömək bivəfa sana...

Özü də belə ifadə tərzləri işlədilmiş beytlər həm qəzəlin mətləsində, həm də başqa yerində özünü göstərir.

Ey dil ki, hicrə doymayıb, istərsən ol məhi,
Şükr et bu halə, yoxsa gələr bir bəla sana...

Bununla belə, adətən, şəxs, canlı varlıq bildirən isimlər həmin tərkiblərdə bu «ey» ilə birlikdə çıxış edir. Yuxarıdakı mısallarda qeyd olunan sözlər də substantivləşmiş sözlərdir. Bu qayda o qədər sabitdir ki, hətta müvafiq isim işlədilmədikdə də «ey» sözünün şəxslə əlaqəsi dərk edilir.

Ey ki, əhli-eşqə söylərsən: məlamət tərkini et,
Söylə kim, mümkünmüdür təğyiri-təqdiri-xuda...

Təyin budaq cümləsinin təşkilində bu «ey...» tərkibli birləşmələr mühüm rol oynayır.

Ey xoş ol məst ki, bilməz qəmi-ələm nə imiş...
Ey xoş ol günlər ki, rüxsarın mənə mənzur idi...

«Ey...» tərkibli birləşmələrin qəzəl boyu hər beytdə özünü göstərməsi həmin qəzəlin dövriyyə səciyyəli olduğunu deməyə

imkan verir. Burada da bədən əzələrinin adları sadalanır. Lakin «ey» müraciəti həmin sadalamanın sırasının məhdudlaşdırılmasına və canlı kimi tələqqi oluna bilən, müraciət edilməsi mümkün ola bilən məfhumlara daha geniş yer verilməsinə səbəb olur.

Faş qıldın qəmim, *ey dideyi-xunbar*, mənim.
Eylədin mərdümə nəm olduğun izhar mənim.
Dəhənin istərəm, *ey eşq*, yox et varlığımı
Ki, yox olmaqda bu gün bir qərəzim var mənim...
Mövc ilə könlümü, *ey aşk*, qopar canımdan,
Nalə ilə başım ağrıtdı bu bimar mənim.
Çıxmış ol şux bu gün tökməyə qanın görənin,
Girmə, *ey göz*, kərəm et qanıma zinhar mənim.
Ey Füzuli, dərü divarə qəmim yazmaqdan Şahidi-halidilimdir dərü divar mənim.

Daha bir nümunə:

Ey gül, nə əcəb silsileyi-mişki-tərin var,
Vey sərv, nə xoş can alıcı işvələrin var.
Acıtdı məni acı sözlün, tünd nigahın,
Ey naxli-mələhət, nə bəla təlx bərin var.
Peykanları ilə doludur çeşmi-pürabım,
Ey bəhr, sağınma, sənin ancaq gühərin var.
Ol səngdilə naleyi-zarım əsər etmiş,
Ey dil, sənə bu zövq yetər ta əsərin var.
Eşq içrə, könlül, demə ki, mən bixudəm, ancaq,
Ey qafil, özündən sənin ancaq xəbərin var...

Dahi sənətkarın hər əsərində səciyyəvi bir nizam, tənastüb, müvazilik özünü göstərməkdədir. Bu qəzəldə «ey» tərkibli vahidlər hamısı beytlərin ikinci misralarında, özü də misraların əvvəlində (misrabaşı) işlədilibsə, aşağıdakı qəzəldə eynitipli vahidlər hamısı beytlərin birinci misralarında yerləşdirilibdir.

*Ey göz, ol nərgisi-xunxarə nigah etmə dəxi,
Ruzigarım ğəmi-eşq ilə siyah etmə dəxi.
Ey gözüm yaşı, bu sərgəştəliyin tərkin qıl,
Sərvqamətlərə qəti-səri-rah etmə dəxi.
Ey könül, ömrümü verdin yelə aşıqlıq ilə,
Baxma hər qönçələbü gülrüxə, ah etmə dəxi.
Baxma, ey can, xətü rüxsarına məhbublərin,
Ehtiyat eylə, günah üzrə günah etmə dəxi.
Qılma, ey eşq, mənə ərz pəriçöhrələri,
Surəti-halimi ləhv ilə təbah etmə dəxi.
Götür, ey nəfs, həvavü həvəsin aləmdən
Hərzə-hərzə tələbi-rifəti cah etmə dəxi.
Ey Füzuli, meyü məşuq məzaqın tərək et
Özünü asiyi-dərgahi-ilah etmə dəxi.*

«Ey...» tərkibli vahidlərin işlədilməsində daha bir xüsusiyyət nəzərə çarpır: bu tərkiblər bəzi qəzəllərdə misraların əvvəlində, digərlərində sonunda, başqa misraların daha çox ortasında yerləşdirilir. Füzuli şeirinə məxsus ümumi tənəsüb, nizam müvazilik, paralelizm mütləq gözlənilmiş olur.

Ümumi dilçilikdə fonologiya elminin inkişafı ilə əlaqədar güclü mövqe, zəif mövqe anlayışları və qarşılaşdırmaları meydana gəlmiş və bu, bir sıra relyasion qanunauyğunluqların dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsinə yardım göstərmişdir. Məsələn, fonemin öz funksiyasını yerinə yetirməsinə imkan verən əlverişli mövqe güclü mövqe hesab olunur. Fonologiyanın bu nailiyyətinə əsaslanaraq digər dil vahidlərinin də güclü və zəif mövqeləri rahatlıqla müəyyən edilə bilər.

Poeziyada dil vahidlərinin güclü mövqeyi tamamilə başqa (məhz bədii-poetik, habelə intonasion-sintaktik) meyarlar əsasında müəyyənləşdirilir. Güclü mövqe bütövlükdə bədii əsərin ümumi mətni ilə, ayrı-ayrı fəsillər ilə, hər bir konkret lirik şeirin (qəsida, qəzəl) əvvəli və sonu ilə, hər beytin və hər misranın ilk və son ünsürləri ilə əlaqədar öz təsirini göstərmiş olur. Və həmin

bu güclü mövqe problemini klassik poetikada fonologiyada olduğundan çox-çox qabaqlar müəyyən etmiş, ondan əməli olaraq faydalanmışlar.

Ustad Füzuli vokativ vahidləri daha çox güclü mövqələrdə işlədirdi. Məsələn, «Leyli və Məcnun» poemasının tövhid və minacat hissəsində, habelə əsərin son bölmələrində vokativlər daha sıx-sıx işlədilir. Habelə ayrı-ayrı fəsillərin də başlanğıc və son beytlərində bu kimi vahidlərin (vokativlərin) işlənmə tezliyinin daha yüksək olduğu diqqəti cəlb edir.

Hər bir vokativ müraciət səciyyəsi daşıyır, hər bir müraciətdə isə bir arzu, istək əks olunur, məhrəmlik, yaxınlıq, mehribanlıq, yekdillik duyğusu özünü göstərir, ünsiyyətin səmimiyyəti təmin olunur, yazan ilə oxuyan arasında isti bir ülfət meydana gəlir.

Miraat un-nəzr ən gərgin, həyəcanlı anlarda, daxili təlatümlü təsvirlərdə dəyərli ifadə vasitəsi kimi köməyə çatır.

Leyli biyabanda Məcnunu tanıyandan, onun kim olduğunu biləndən sonra dərin sarsıntı keçirir. Sənətkar onun daxili nitqini belə təsvir edir.

Ey dil ki, edərdin ahü nalə,
Daim nigəran olub vüsalə.
Ha, dövləti-vəslü zövqi-didar.
Billah dəxi etmə naləvü zar.
Ey didə, töküb sirişki-gülgün
Hər dəm der idin ki:— «Qanı Məcnun?»
Mənzurun olubdur ol səmənber,
Qıl məqdəminə nisar gövhər.
Ey can ki, çəkərdin intizarı...

Leylinin vəfatından xəbər tutan Məcnunun daha ağır sarsıntılarını, namütənahi iztirablarını təsvir edərkən sənətkar miraat ün-nəzrə daha geniş yer vermişdir. Məcnunun ürək parçalayan, yanıqlı sözləri Leyliyə, torpağa, ilana, qarışqaya, ömrə, ca-

na, əcələ müraciətlərlə müşayiət olunur.

Həmrahim idin bu yolda, *ey mah!*
Həmrahi qoyub gedərmi həmrah!
Əflakə təfaxür eylə, *ey xak!*
Kim, oldu rəfiqin ol düri-pak.
Zülfünə müariz olma, *ey mar!*
Kim, onda müqimdir dili-zar.
Xalına təərrüz etmə, *ey mur!*
Kim bağlıdır onda cani-məhcür.
Ey ömr, gəl indi başa sən həm
Kim, çeşmimə tirə oldu aləm.
Aləm xoş idi ki, var idi yar,
Çün yar yox, olmasın nə kimi var.
Ey can, tənə-xəstəni vida et,
Bu xəstə ilə yetər niza et.
Müştaqinəm, *ey əcəl*, kərəm qıl.
Dəfi-ələm ilə rəfi-qəm qıl...

Aşağıdakı qəzəldə müxtəlif qrammatik struktura (cəmlilik bildirən qoşa sözlər—*məhü mehr*, *gülü lalə*, *dilü can* və *-lar*, *-lər* şəkilçili sözlər—*güllər*, *didələr*, *xublar*, *peykanlar*) malik olan, semantikasına görə də yekcins olmayan vahidlər miraat ün-nəzr səpgisində yazılmış əsərlərdə də bu «ey» vokativinin mühüm təşkiledicilik-kompozision funksiyası diqqəti cəlb edir.

Gəlir ol sərvi-səhi, *ey gülü lalə*, a ç i l i n!
Vey məhü mehr ç i x i n, qüdrətə nəzzarə q i l i n!
Əzmi-bağ eyləmiş ol sərvi-rəvan, *ey güllər*.
Zər nisar edə g ö r ü n, cümlə y i ğ i l i n, d ə r i l i n.
G ö t ü r ü n oxların, *ey didələr*im, torpaqdan,
Bu yarar nəsnələrin qədrini yaxşıca b i l i n.
E y l ə m i n, *ey dilü can*, xəncəri-müjganına meyl,
Bilirəm nolisər axir, g ə l i n ondan k ə s i l i n.
Göz yaşı tiğiniz üçün tökülür, *ey xublar*.

Sizi ta etməyə rüsva, görünən dəmdə s i l i n!
Düşdü od canımə, ey təndə olan peykanlar!
Qızmadan mərəkə bir yana ə r i n m i n, ç ə k i l i n!
Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəmə, yəni
Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, ə y i l i n.

Füzuli şeirində vokativlərin daha çox mətlə və məqtə beytlərdə işlədilməsi müəyyən poetik tələblər və məramlarla bağlıdır, hətta üslubi səciyyə göstəricisi təsiri bağışlayır.

Ümumiyyətlə, klassik şeirin struktur-kompozision baxımından üç hissədən ibarət olduğu məlumdur: ilk, başlanğıc beyt (mətlə və ya ibtida), əsas hissəni təşkil edən beytlər və son beyt (məqtə).

Klassik poetikada mətlə beytin və məqtəbeytin daha gözəl, zərif, ahəngdar, musiqili, dərin və xoş mənalı olmasına müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət verilir, bütövlükdə lirik şeirin dəyəri bunların səviyyəsi ilə ölçülürdü. Hüsni-mətlə və hüsni-məqtə yüksək qiymətləndirilirdi. XV əsrin görkəmli nəzəriyyəçisi Hüseyn Vaiz Kaşifi yazırdı ki, bütün digər beytlər öz inandırıcılığına və bədiiliyinə görə birinci beytdən zəif olsalar da, məhz hüsni-mətlə sayəsində şeir bütövlükdə güclü çıxa bilər. Çünki şeirin ilk beyti oxucuda əsər haqqında təəssürat yaradır, oxucunun mövqe və münasibətini müəyyənləşdirir. İlk beyti zəif olan şeirin sonrakı hissələri nə qədər dəyərli, yüksək səviyyəli olsa da, ilk beytdən alınan təəssüratı ört-basdır edə bilməyəcəkdir.

Orta əsr poeziyasında bütün şeir növlərindən hüsni-mətlə tələb olunurdu. Hüsni-mətlənin başlıca mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ilk beytin hər iki misrası arasında sabit kompozision əlaqə zəruridir. Hər şeirin janr-mövzu səciyyəsinə məxsus tərzdə bədiiliyi ilə fərqlənməlidir.

XV əsr alimi Ətaullah yazırdı ki, ham da hüsni-mətlə² adlandırılan hüsni-ibtida elə bir bədii üsuldur ki, bu üsula görə əsərin əvvəlində zərif və nəci b sözlər işlədilməlidir və bu sözlər axıcılığına, incəliyinə görə bir-birinə uyğun gəlməlidir və əksi-

nə, sabitlik və möhkəmliyə gəldikdə, təbiidir ki, qüsursuz və sabit ifadələr işlənməlidir ki, məzmunun ifadəsinə xələl gəlməsin və normal təfəkkür həmin ifadələr vasitəsilə əsas ideyanı dərk edə bilsin. Habelə sözün forması ilə məzmunu arasında müvafiqət gözlənilməlidir; təknil məzmun zəif sözlərlə və əksinə, ifadə edilməməlidir. Və habelə beytin iki misrası arasında və ya nəsr əsərində iki cümlə arasında zəriflik və ifadəlilik baxımından nisbət gözlənilməlidir ki, bunlar əlaqələndə bilsinlər. Yoxsa ki, onların biri zərif, digəri qaba olmasın. Məzmunun qüsursuzluğu qayğısına qalmaq gərəkdir... Hər bir əsərdə həmin əsərin janrına müvafiq gələn sözlər işlədilməlidir. Məsələn, qəsidədə möhkəmlik və təmkinlik nəzərə çarpdırılmalıdır, qəzəl və rübaidə isə zəriflik və axıcılıq əsasdır. Xülasə, əsərin əvvəlinin gözəlliyi və cazibədarlığı üçün bütün qüvvəni sərf etmək gərəkdir. Çünki dinləyicinin qulağına ən əvvəl bu hissə çatır, deməli, bu hissə yaxşı olarsa, dinləyici sonrakı hissələri də dinləməyə can atacaq, əksinə olduqda dinləyicinin bütün əsərə marağı sönəcək və sonrakı hissələr nə qədər yaxşı olsa da, ilkin hissədən alınan təəssüratə üstün gələ bilməyəcəkdir.

Orta əsrlərdə məqtə beytin qulağa xoş gələn şəkildə səslənməsinə, şəkildə gözəl olmasına böyük əhəmiyyət verilir və o, hüsni-məqtə adlandırılırdı. Bu tələb belə əsaslandırılırdı ki, şeirin məhz son beyti yüksək səviyyəli olarsa, əsər bütünlükdə yaxşı təəssürat buraxa bilər, hətta əvvəlki beytlərin qüsurları, zəifliyi ört-basdır edilə bilər, unudula bilər. Ətaullah göstərirdi ki, ən dadlı, ləziz yeməyi axıra saxladıqları kimi, ən musiqili və dərin mənalı, dəyərlı beyti də şeirin sonuna gətirərlər.

Füzuli şeirində hüsni-mətlə və hüsni-məqtəni təmin edən başlıca linqvistik amillərin bir neçəsini çox yığcam şəkildə belə göstərmək olar:

a) Mətlə və məqtə beytlər daha çox ümumiləşmiş hökmləri, həkimanə fikirləri ifadə edən aforistik səciyyəli beytlər olur. Məsələn:

Səbrim alıb fələk, mənə yüz min bəla verər,
Az olsa bir mətə, on el çox bəha verər...
Ey Füzuli, müttəsil dövran müxalifdir mana,
Qaliba ərbabi-istedadı dövran istəmər...

b) Füzuli üslubuna məxsus struktur-kompozision təkrarlar daha çox mətə' və məqtə' beytlərində işlənir.

*Hüsnün olduqca füzun, eşq əhli artıq zar olur,
Hüsn nə miqdar olursa eşq ol miqdar olur.
Ey Füzuli, səhldir hər qəm ki, qəmıxarı ola,
Qəm budur kim, məndə min qəm var, bir qəmıxar yox...*

c) Füzuli şeirinin ayrılmaz atributlarından olan alliterasiya mətə və məqtə beytlər üçün daha səciyyəvidir.

T səsinin alliterasiyası:

Tilsimi-gənc üçün min ismi-əzəm yad tutdun, tut.
Tilsimi sındırıb, gənci töküüb, ismi untdun, tut...

Y səsinin alliterasiyası:

Məsduddur Füzuliyə meyxanələr yolu
Yarəb, hidayət eylə təriqi-səvab ona...

ç) Füzuli şeirinin ahəngdarlığını təmin edən başlıca amillərdən biri — paralelizm daha çox mətə və məqtə beytlərdə özünü göstərir.

Könlüm açılır zülfü-pərişanını görgəc,
Niqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc...
Füzuli, ayrı düşdün yardım, səbr etməyə yer yox,
Düşüb səhrayə əfğan edəlim, sən ayru, mən ayru...

d) Sənətkarın bir çox qəzəlində həm mətə, həm də məqtə

beytlər *ey* vokativi ilə başlayır (və ya onların tərkibində bu vokativ işlədilir).

Ey müsəvvir, yar timsalınə surət vermədin,
Zülfü rux çəkdiñ, vəli tabü tərəvət vermədin...
Ey Füzuli, öldün, əfqan etmədin, rəhmət sənə.
Rəhm qıldın xəlqə, əfqanınla zəhmət vermədin...

Mətlə və məqtə beytləri zinətləndirən daha bir sıra dil vasitələrindən (sinonim sıra, həmcins vahidlər, antonimlər və s.) bəhs açmaq mümkündür.

Bəzi filoloji əsərlərdə bu klassik poetik terminlər düzgün təfsir olunmur. «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə məqtə sözünün bir mənası belə verilir: «qəzəlin təxəllüs olan beytdən qabaqkı beyti». Yanlış izahdır, oxucunu çaşdırma bilər.

Başqa bir mənbədə deyilir: «Характерным для Физули является прекрасно оформленный заключительный бейт (макта), в котором всегда содержится заключение, исполнение глубокого философского смысла мудрости. Это высокохудожественное завершение газели, обозначаемое поэтической фигурой «хусни-макта» или «хусни-тахаллус»¹.

Əlbəttə, «məqtə» və «hüsni-məqtə» terminləri bir-birindən fərqli məzmunla malikdir və bunları eyniləşdirmək səhvdir. Burada «hüsni-məqtə» ilə «hüsni-təxəllüs» terminlərinin eyniləşdirilməsi isə daha böyük səhvdir.

Klassik poeziyada mətlə beytdən sonra gələn beyt (lər) (bunların miqdarı birdən üçə qədər ola bilər) təxəllüs adlanır. Bu sözün lüğəti mənası «xilas olmaq»dır. Terminoloji mənada təxəllüs «əsərin giriş hissəsindən əsas məqsədə əvvəlki axıcılığı və ahəngdarlığı saxlamaqla keçid» (*Əta-ullah*) deməkdir.

¹ Н. Д. Г е ю ш о в. Символ любви у Джалаладдина Руми и Мухаммеда Физули. Советская тюркология, 1988, № 2, с. 60.

Nəhayət, müraciət bildirən bu *ey* vokativinə belə diqqət yetirməyimizin çox mühüm, prinsipial bir məna və əhəmiyyəti vardır. Bu müraciət tərzində həm bir doğmalığ, istilik ifadə olunur, həm də müraciət obyektinə yüksək, ali münasibət bildirilir. Bu məhz Şərq təfəkkürünə məxsus ifadə tərzidir. *Ey* vokativinin ərəbcə qarşılığı *ya* tərzindədir. Quranda çox tez-tez işlədilən *ya* (*ya Məhəmməd, ya peyğəmbər, ya Musa və s.*) dilimizə (türk dillərinə) tərcümədə *ey* ilə əvəzlənir¹: *Ey Məhəmməd!* Quramın rusca tərcüməsində İ. Y. Kraçkovski bütün bu vokativləri və vokativ birləşmələri sadəcə ixtisar etmişdir. Təbii ki, belə tərcümələrdə Şərqə məxsus doğmalığ, mehribanlıq, səmimilik silinib getmiş olur.

Ey vokativi Füzuli şeirində özünün bütün cilvələri ilə nümayiş etdirilir. Ən adi söz, cəmi iki səsədən ibarət, özü də əslində çoxmənalı olmayan, funksiyası çox məhdud (yalnız müraciət) olan bir söz ustadın—söz ustasının qələmində nə qədər zəngin xüsusiyyətlər kəsb edə bilər, poetik sanbala malik ola bilərmiş. Həmin vokativin daha bir sıra ekspressiv-estetik və struktur-kompozision səciyyəli xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

«*Ey*» sözü məqtə beytdə müxtəlif mövqələrdə söz önünə bir səs əlavəsi və ya söz önündən bir səs atılması nəticəsində «*mey*» ilə məqlub təşkil edir.

Ey Füzuli, özünü guşənişin et xümi-*mey* tək...

Ey Füzuli, *meyü* məşuq məzaqın tərək et...

Ey Füzuli, nə bilir əhli-vərə *mey* zövqin...

Məhrəm olmaz rindlər bəzminə *mey* nuş etməyən,

Ey Füzuli, çək ayaq ol bəzmdən, ya çək əyaq...

¹ Quranın Azərbaycan dilinə tərcüməsində bu «*ey*» vokativinə o qədər də etina edilmədiyindən arzuolunmaz müxtəliflik özünü göstərir. Adətən, müraciətlərdə «*ey*» sözündən istifadə olunur: «*Ey* möminlər», «*Ey* Məkkə əhli», «*Ey* rəbbimiz», «*Ey* müsəlmanlar», «*Ey* kitab əhli», «*Ey* insanlar», «*Ey* ağıl sahibləri», «*Ey* Adəm», «*Ey* insan», «*Ey* qövmüm», «*Ey* Məhəmməd» kimi müraciətlərlə yanaşı, «*Ya*Məhəmməd», «*Ya* Məryəm», «*Ya* Musa», «*Ya* peyğəmbər» tərzində işlədilən müraciətlərə də yer verilmişdir. Türk dilinə tərcümədə isə hər yerdə (və düzgün olaraq) «*ey*» vokativi işlədilmişdir.

Ümumiyyətlə, «ey Füzuli» tərkibindəki «ey» sözü misralarda güclü mövqedə məqlub və ya alliterasiya təşkil edir.

*Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət,
Yeydir ondan həq bilir, bir guşeyi-gülxan mənə...*

«Ey» sözü Füzuli dilində «beylə» («böylə»), «eylə» («öylə») ilə qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşdırma misralararası ön mövqedə və ya misradaxili ön və daxili mövqelərdə təzahür edir.

*Ey Füzuli, axirət mülkünə lazımdır səfər,
Beylə fariq gəzmə, təqvadən mühəyya qıl məta...
Ey Füzuli, mənəm əhvalıma bir vaqif yox,
Beylə kim, aləm onun hüsnünə heyran olmuş...
Ey Füzuli, böylə pünhan tutma əşki-alini,
Eylə hər rəngilə kim, var ol güli-xəndanə ərz...
Ey pərivəşlər, cəfa rəsmi unutmayın, lütf edin,
Eyləmin bədxu cəfa mətədi olmuş könlümü...
Ey Füzuli, eylə ki, bimarı-dərđi-eşqşən...*

Son səsin əvəzlənməsi ilə «ey» vahidi məqlubda iştirak edir (*ey-el*).

Ey Füzuli, el qamu əğyarım oldu yar üçün...

Ey sözünün məqlub hadisəsində iştirakı yalnız məqtə beytlərlə məhdudlaşmış qalmır, bəlkə əksinə, digər beytlərdə daha zəngin, rəngarəng çalarlarda özünü göstərir. Aşağıda bir neçə xüsusiyyəti qeyd edirik.

a) *Ey* sözünün sonuna bir samit əlavəsi ilə məqlub düzəldilir:

Məgər xab içrə gördün, *ey* könül, ol çeşmi-şəhlayi
Ki, qıldın türfətül-eyn içrə qərgi-əşk dünyayi...
Burada *ey* və *eyn* sözlərinin məqlubu vardır.

b) Sözün son hərfi dəyişdirilməklə (əvəzlənməklə) məqlub düzəldilir.

Girmə, *ey göz*, kərəm *et* qanıma zinhar mənim...
Dəhənin istərəm, *ey eşq*, yox *et* varlığımı...
Qıl səvab, *ey göz*, töküb qan, vaqif *et* qafilləri...
Yürü, yetir mənə, *ey simi-əşk*, bidad *et*...
Ey firaqi-ləbi-canan, cigərim xun *etdin*...
Saxlama nəqdi-qəmi-eşqini, *ey can*, zahir *et*...
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram *ey gül*, sana derlər...
Cismimi yandırma, rəhm *et* yaşıma, *ey bağrı* daş...

c) Sözün ilk hərfi əvəzlənməklə məqlub düzəlir.

Xurşid cəmalından ol *ay* saldı niqabın
Sübh oldu, dur, *ey bəxt*, nədir munca şəkərxab?

ç) Sözün əvvəlində bir səsi atmaqla məqlubun ikinci komponenti *ey* olur:

Tərki-*mey* *etdin*, *ey* könül, əyyamı-gül gəlir.
Neyi-bəzmi-qəməm, *ey ah*, nə bulsan yelə ver...
Vaiz övsafi-cəhənnəm *deyər*, *ey əhli-vərə*,
Var onun məclisinə, bil ki, cəhənnəm nə imiş...

d) *Ey* ilə əlaqədar məqlubun bir növü də əvvəlki sözün sonundan bir hərf atılmaqla düzəldilən məqlubdur.

Eşq *eybini* bilibsən hünər, *ey zahidi*-qafil...
Məni risva görüb *eyb* etmə, *ey naseh* ki, məzurəm...

e) Sözün əvvəlində bir hərf əlavə etməklə məqlub düzəldilir. Burada ən çox *ey-de* (*y*) qarşılaşdırması nəzərə çarpır.

Çıxma, *ey* divanə, bazari- məlamətdən *deyər*...
Ey deyən qeyrə könlü vermə, qanı məndə könlü...
Ey deyən Musa əsası qəti-dərya etmədi...
Möhnəti-eşq, *ey* dil, asandır *deyib*, çox urma laf...
Ey deyən: səbr qıl, ah eyləmə yarı görəcək...
Ey mənə səbr et, *deyən*, hali-dilimdən bixəbər...
Ey deyən kim, şəmi-iqbalın nə üzdən tirədir...
Ey olub sultan, *deyən* dünyada məndən qeyri yox...

Habelə:

Vaiz ovsafi-cəhənnəm *deyər*, *ey* əhli-vərə...

İkinci komponentinin əvvəlinə bir samit əlavəsindən ibarət məqlub daha bir sıra sözləri əhatə edir ki, ümumiyyətlə, bu vahidlərin misra və beytdə mövqeyi mühüm dəyərlilik kəsb edir. Eyni misra daxilində təzahür edən məqlub:

Çü yox eşq atəşi bir şölə çəksə taqətin *ey ney*...
Bilərdim səndə həm var ol həva kim, məndə var *ey ney*.
Ey çəkən qeyr ilə pinhan bəzm edib *mey gah-gah*...
Ey geyib gülgün dəmadəm əzmi-cövlan eyləyəm...

Beytin müxtəlif misralarında əks etdirilən məqlub:

Ey xoş ol sərməstlik vaxtı ki, rəf olub hicab,
Zövt-mey bixtiyar eylər sənə mail məni...
Gəlir ol sərvi-səhi, *ey* gülü lələ açılın,
Vey məhü mehr çıxın, qüdrətə nəzzarə qılın...
Ey könlü çox seyr qılma günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən *yey*, nöqtəyi-pərgar tək...

Bəzən də eyni məndə məqlub ilə yanaşı daha bir sıra bədii poetik üsullar özünü göstərir.

Ey dəmadəm rəşk tiğilə mənim qanım töküüb
Mey içib, əğyar ilə seyri-gülüstan eyləyən...

Burada alliterasiya, misralararası sətirözü məqlub və beytin ilk və son sözünün eyniliyindən ibarət rədd-ül əcüz ə s s ə d r nəzəri cəlb edir.

Füzuli irsində «ey» vokativinin «vey» ilə məqlub təşkil edərək qarşılaşdırılmasından geniş istifadə olunmuşdur. Adətən, bu vahidlər misra və ya beytlərdə ilk sözlər kimi işlədilməklə həm də şeirdə bir müvazilik yaranmasına səbəb olur.

Ey gül, nə əcəb silsileyi-müşki-tərin var,
Vey sərvi, nə xoş can alıcı işvələrin var...
Ey dəmadəm rəşk tiğilə mənim qanım töküüb,
Mey içib əğyar ilə seyri-gülüstan eyləyən...
Meydən əgərçi tövbə verir el Füzuliyə,
Ey sərvi, sən qədəh sunar olsan, rəvan içər...

Ey vokativi işlədilən bütün poetik mətnlərdə müvafiq feilin bir qayda olaraq *eylə* variantı işlədilməklə məqlub əldə edilir.

Ey Füzuli, hər necə mən *eyləsə* naseh səni...
Ey Füzuli, *eylədi* hər dərdə dərman ol təbib...
Ey Füzuli, *eylərəm* qəti-təəllüq qamudan...
Ey Füzuli, zahid ər dəvayi-əql *eylər*, nə sud...
Ey Füzuli, hər yetən tən *eylər* oldu halimə...
Ey Füzuli, xublər vəslinə *eylərsən* həvəs...
Ey Füzuli, dudi-ahin tirə *eylər* aləmi...
Ey Füzuli, *eyləmə* taət riyayi, tərkin et...
Ey Füzuli, dövləti-baqi fənadəndir sənə
Kim, fənadır *eyləyən* məqsudimə vasil məni...

Bütün bu gətirilən misallar məqtə beytlərdəndir. Füzulinin digər beytlərindən də həmin xüsusiyyətə aid külli miqdarda nü-

munələr göstərmək olar ki, bu da sənətkarın hər sözə, o sözün hər dəfə, hər bir mikromətdə nə şəkildə işlədilməsinə nə dərəcədə yüksək həssaslıqla yanaşdığını əks etdirir.

Heyrət *ey* büt, surətin gördükdə lal *eylər* məni...
Ey hər məraz ilacına hökm *eyləyən* həkim...
Ey könül, ol xəncəri-müjkanə *eylərsən* həvəs...
Ey deyən: səbr qıl, ah *eyləmə*, yarı görəcək...
Ey könül, fikr *eylə*, gör kim, qansıdır tutmalı pənd...
Dişlədimsə ləlin, *ey* qanım tökən, qəhr *eyləmə*...
Ey görənin min dağ ilə səbrü səbatım *eyləmə*...
Ey məh mənimlə dustlərim düşmən *eylədin*...
Ey göz yaşı ki, qəsd-i-binayi-tən *eylədin*...

Eyni prinsip beytdaxili sözişlətmədə də diqqəti cəlb edir.

Rəhm et, *ey* şəh, məni-dərviş çəkən ahlərə
Ki, gədə ahı əsər *eylər* olur şahlərə...
Qılma hər saat məni rüsvayi-xəlq, *ey* bərqi-ah,
Eyləmə rovsən şəbi-qəm külbeyi-əhzanimi...
Ruzi-hicr, *ey* gün, çəkib bir tiğ minnət qoy mənə,
Yoxsa minnətsiz həlak *eylər* şəbi-hicran məni...
Ey səlamət əhli, ol rüxsarə baxma zinhar,
Etiraz *eylə* məlamətdən, məni-rüsvayə bax.
Xərab olan könül, *ey* büt, sənənin məqamındır,
Təqafül *eyləmə*, bir qaç daş ilə abad et...
Canı canan diləmiş verməmək olmaz *ey dil*,
Nə niza *eyləyəlim*, ol nə sənindir, nə mənim.

Bütün bu nümunələrdə *ey-eylə* qarşılaşdırması özünü göstərsə, daha bir sıra qəzəllərdə *eylə-ey* qarşılaşdırması diqqəti cəlb edir.

a) Misra daxilində:

Qoy məni dərdimlə, dərman *eyləmə*, var, *ey* həkim...
Tən evindən rəxtini cəhd *eylə*, *ey* can, dışra çək...
Həris *eylər* məni pəndin məzaqi-əşqə, *ey* naseh...
Əzmi-bağ *eyləmiş* ol sərvi-rəvan, *ey* güllər...
Eyləmin, *ey* dilü can, xəncəri-müjganinə meyl...

b) Beyt daxilində:

Eylə müstəsna gözəlsən ki, sənə yoxdur bədəl,
Səndən, *ey* can, münqəta qılmaz məni illa əcal...
Tərəhhüm qıl bükülmüş qəddimə, vəhm *eylə* ahimdən,
Saqın çıxmaya nəgəh yaydan ol ox, *ey* kəmanəbru.
Ey sözü məqtə beytdə rədd-ül əcüzün bir (birinci) komponenti kimi çıxış edir.

Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad *eylərəm*...
Ey Füzuli, tələbi-rütbeyi-irfan *eylə*...

Daha güclü təəssürat yaratmaq məqsədi ilə üzvlənməyən xitab-cümlələr (vokativ cümlələr) bir neçə beyt boyu davam edir. M. Füzulinin bir qəzəli belə başlayır:

Ey geyib gülgün dəmadəm əzmi-cövlan *eyləyəm*,
Hər tərəf cövlan edib, döndükcə yüz qan *eyləyəm*.
Ey məni məhrum edib bəzmi-vüsalından müdam,
Qeyri xani-iltifatı üzrə mehman *eyləyəm*.
Ey dəmadəm rəşk tiğilə mənim qanım töküb,
Mey içib əğyar ilə seyri-gülüstən *eyləyəm*...

Eyni bir qəzəldə ardıcıl gələn beytlərdə güclü mövqedə belə yeknəsəq başlanğıc—buradakı *ey* sözlərinin qəzəlin rədifi

«eyləyə» ilə həm məqlub, həm də xüsusilə bu mövqedə rədd-ül əcüz təşkil etməsidir.

Maraqlı və diqqətəlayiq xüsusiyyətlərdən biri də belədir ki, *ey* vahidi ilə əlaqədar bir sıra poetik xüsusiyyətlər eyni əsərdə (qəzəldə) bir yerə toplanır, müxtəlif misra və beytlərdə hər dəfə başqa funksiyada təzahür edir. Eyni qəzəldən gətirilmiş bu parçada *ey* sözü birinci beytdə misradaxili yanaşı ön mövqedə *key* ilə məqlub təşkil etmiş, ikinci beytdə beytdaxili misraəni mövqedə *qeyri* ilə alliterasiya yaratmış, üçüncü beytdə yenə beytdaxili misraəni mövqedə *mey* ilə məqlub təşkil etmişdir.

«Ey» vahidinin mətnə əlaqədar olduğu digər ünsürlər də məqlub (*ey-əy-ilin*), həm də rədd-ül əcüz... kimi işlənə bilir...

Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəmə, yəni
Vəqtdir çıxmağa dünya qarısından, *əyilin*...

«Ey» vokativi «yə, ye , oy, ay» tərkibləri ilə yarımçıq məqlub qəşkil edir.

Ey Füzuli, cigərim qanını *qoymaz* tökülə...
Ey Füzuli, xaki-kuyi-yarə *yetdim*, qanı Xızr...
Ey Füzuli, xatiri-əhli-səfa *ayinədir*...
Ey Füzuli, canə *yetmişdim* köntüldən, şükr kim...
Ey Füzuli, mənzili-məqsudə *yetmək* istəsən...
Yaxa çək edəni başmaq kimi salır *ayağa*
Ey Füzuli, bax onun etdiyi istəgnayə...

Bu son beytdə «y» səsinin alliterasiyası göz qarşısındadır. Bununla yanaşı, *yaxa-ayaq* (ayax), *ey-*, istəğna) *yə* kimi məqlubu da nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyildir.

Ümumiyyətlə, Füzuli şeirinin başlıca səciyyəlandırıcı estetik keyfiyyətlərindən olan məqlub və alliterasiya çox zaman bir vəhdət təşkil edir ki, bu da konkret faktın xüsusiyyətini dəqiq söyləməkdə tədqiqatçının qarşısına maneələr çıxmasına səbəb

olur. Füzuli irsində *ey* vokativi işlənən poetik mətnlərdə tərkibində «*ey*» səs birləşməsi olan sözlərin də işləndiyi çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpır ki, bu hadisəni yarımçıq məqlub və ya daxili alliterasiya adlandırmaq mümkündür. Tam məqlub deyil, ona görə ki, komponentlərdən biri sözdür, digəri isə söz deyil. Tam məqlubda hər iki komponent söz olmalıdır. Tam alliterasiya deyildir, ona görə ki, alliterasiya hadisəsi sözlərlə deyil, səslərlə əlaqədardır. Beləliklə, aşağıda qeyd olunan dil vahidlərindəki ahəngdarlıq məhz estetik məqsəd izləyir və məqlub ilə alliterasiya arasında ortaq bir mövqe tutur. Şərti olaraq bunları da məqlub adlandırırıq.

Ey Füzuli, axıdıb *seyli*-sirişk ağlıyalı...
Ey Füzuli, zövqi-dərdi-eşqə nöqsan *heyfdir*...
Ey Füzuli, bizə təqdir qəm etmiş ruzu,
Qılalım səbr, nədir çarə rizadən *qeyri*...
Ey Füzuli, məndə rahat qoymadı *şeyda* könül...
Ey Füzuli, məni-avarə sürülmüş *beydəq*—
Ey Füzuli, el qamu ağyarım oldu yar üçün,
Suzi dildən *qeyri* bir dilsuz yarım qalmaq...
Ey Füzuli, *məzeyi*-saqiyi-səhbə bildin...
Ey Füzuli, olubam *qərğeyi*-girdabi-cünun..

Füzuli şeirində *ey* vokativi işlənən poetik mətnlərdə tərkibində *ey* səs toplusu olan aşağıdakı sözlərdən biri və ya bir neçəsi işlədilmiş olur: *ey*, *seyr*, *qeyr*, *qeyd*, *seyd*, *deyr*, *meyl*, *seyl*, *heyf*, *heyrat*, *heyran*, *beylə*, *eylə*, *şeyda*, *peykan* və s.

Deyilsən çoxdan, *ey* kərdun, cahan *seyrində* yoldaşım...
Ey könül, çox *seyr* qılma günbədi-dəvvar tək...
Qönçələr açıldı *seyri*-bağ edin, *ey* əhli-dil...
Məni, *ey* bağiban, məzur tut gülzar *seyrindən*...
Pozma *ey* mövc gözüm yaşı hübabın ki, bu *seyl*...
Çəksə baş ol sərverdən, su kəsmə, *ey seyli*-sərab...

Xaki-dərgahin nəzərdən sürmə, *ey seylabi-əşk...*
Rəhi-eşqində götür *qeyrdən*, *ey dil*, rəğbət...
Ey olub sultan deyən dünyada məndən *qeyri* yox...
Qəm gününü üstümdə səndən *qeyri* yox, *ey dudi-ah...*
Qeyrə ərz et hər nə əsbabın ki, var *ey dəhri-dun...*
Ey xoş ol şam ki, bixud gedəyin kuyinə sübh,
Neylədim onda deyə *qeyrdən* alım xəbərim...
Çəkmə aləm *qeydini*, *ey sərbüləndi-fəqr* olan...
Mürği-dil qalmadı ki, *seyd* olmadı, *ey şux çeşm...*
Zövq nöqsanı bir afətdir mənə, *ey piri-deyr...*
Eyləmin, *ey dilücan*, xəncəri-müjkanına *meyl...*
Yol azarsan zülməti-*heyrdə* *ey dil*, vaqif ol...
Heyrət, *ey büt*, surətin gördükdə lal eylər məni...
Kim, qəbuli-sihhət etməz *beylə* bimar, *ey həkim...*
Ey təğafül birlə hər saat qılan *şeyda* məni...
Ala gör oxlarını didələrimdən, *ey dil*,
Heyfdir, olmaya nəgəh itə müjgan içrə...
Ey mələksima ki, səndən özgə *heyrandır* sana...
Canə basdın qönçəvəş *peykanımı*, *ey tazə gül...*
Düşdü od canımə, *ey təndə* olan *peykanlar...*
Ey Füzuli, qalmışam *heyrdə*, bilmən neyləyim...

Bu kimi sözlər də misraönü güclü mövqedə *key* ilə müvazi işlədilir.

Ey məni məhrum edib bəzmi-vüsalından müdam,
Qeyri xani-iltifatı üzrə mehman eyləyəm...
Ey xoş ol şam ki, bixud gedəyin kuyinə sübh,
Neylədim onda deyə *qeyrdən* alım xəbərim...

Hətta xüsusi adlarda da həmin poetik-estetik sözişlətmə prinsipi gözlənilir.

Sənədir iqtidası tovfı-kuyi-*Leyli* etməkdə
Xəsü xarı qopar, *ey naqə*, Məcnun rəhgüzarından...
Ey sanan julidə mu başında Məcnunun, saqın,
Bitəkəllüf getmə kim, *Leyli* evidir ol pələsə..

Məqtə beytdə «ey» sözünün tərkibindəki *y* səsi ilə əlaqədar alliterasiya geniş yer tutan üslubi-ekspressiv vasitə kimi diqqəti cəlb edir.

Ey söyləyən Füzuliyə eşq içrə səbr qıl
Söylə, bümərhəm ilə kimin bitdi *yarəsi*...
Ey Füzuli, məndə rahat *qoymadı şeydə* könül...
Ey Füzuli, el qamu *əğyarım* oldu *yar* üçün,
Suzi dildən *qeyri* bir dilsuz *yarım* qalmadı...
Ey Füzuli, *yarə* döndərdim üzüm *əğyardən*...
Ey Füzuli, xaki-kuyi-*yarə yetdim*, qanı Xızr...

Eyni xüsusiyyət digər beyt və misralarda da özünü göstərir.

Ey deyən: səbr qıl, ah *eyləmə*, *yarı* görəcək...
Ey olub sultan, *deyən* dünyada məndən *qeyri* yox...
Durgurma, *yolların yügürüb* tutma, *ey* sirişk...
Cövr odu *yaqdı* məni, *yanımda* durma, *ey* könül...
Ahini, *ey* mah, üşşaqin *yetirmə göylərə*...
Ey düri-tər, mənzilin *guya*, bu *dəryadır* sənin...
Cismimi *yandırma*, rəhm et *yaşıma*, *ey* bağırı daş...
Ey hübabi-əşk, *nayab et* təni-üryanımı...
Yerdən, *ey dil*, *göyə* qovmuşdu sirişkim mələki...

Füzuli dilinin sintaksisi əsasdır, mühümdür və Füzulini tədqiq edərkən də ilk növbədə dilinin sintaktik xüsusiyyətləri öyrənilməlidir. Şairin poetik nitqində dil vahidlərinin (xüsusilə mənşəcə əcnəbi dillərə məxsus olan vahidlərin) morfolojiləşmə səviyyə və dərəcəsi zəifdir. Sözlərin sintaktik funksiyası aparıcı,

öncül mövqeyə malikdir. Elə buna görədir ki, Füzuli şeirində sintaksisə daxil olan vahidlər— ara sözlər, xitablar bol-bol işlən-sə də, bunların heç biri bir nitq hissəsi olaraq nida hesab edilə bilmir.

İzahlı lüğətdə Füzulinin aşağıdakı beyti nümunə gətirilir və buradakı «vəh» leksemi «nida» hesab edilir.

Dil deməkdən kəsilib, tən hərəkətdən, *vəh kim*;
Künci-qəm-xanəyə bir surəti-divar olubam.

«Vəh» sözündən sonra vergül olmaz, «vəh kim» bir bütöv ifadədir və sintaktik əlaqələndirmə vasitəsidir. Nida başqa sözlə-rə birləşə bilməz. Burada qrammatik səciyyəli «kim» ilə birlə-şib. Belə qrammatik birləşmələr sintaktik hadisə — ara sözü hesab edilə bilər və belə birləşmələr Füzuli irsində tez-tez rast olunur.

Dustlar, qan-yaş töküüb qıldı məni rüsvayi-xəlq,
Vəh ki, düşmən çıxdı axır dideyi-pürxun mana...
Tutuldu qamətım həsrət yükündən, *vəh ki*, aləmdə
Ümidim əksilib hər ləhzə, yüz min həsrətim artar...
Müztəribdir çareyi-dərdimdə, *vəh kim*, bilməyib...

Eləcə də «ah» sözü həm ayrılıqda, həm şəkilçili və sözlər-lə birləşmə təşkil etdikdə, adətən, isim mənasında və ara söz funksiyasında işlədilir.

Şöleyi-ah ilə yandırdım dili-sərgəştəyi...
Ah eylədiyim sərv-i-xuramamın üçündür...
Rəhm et, ey məh, məni dərviş çəkən *ahlarə*
Ki, gədə *ahı* əsər eylər olur şahlərə...
Ey Füzuli, *atəşi-ah* ilə yandırdın məni...
Bir *ah* ilə verərdi min Bisütunu badə...
Fəryadımın səsinə versəydi *ahi-Məcmun*...

Tək-tək hallarda iradi səciyyəli vokativ nidalardan faydalanan sənətkar yalnız poetik məramla—söz oyunu, qarşılaşdırma, omonimlik məqsədilə şeirində bunlara yer vermişdir. Aşağıdakı misralarda ikinci (birinci misrada) və birinci (ikinci misrada) *ah* sözləri vokativ nidadır.

Necə *ah* eyləməyim, *ah*, yanıbdır cigərim.
Ah, bildim səbəbi-ahi-dəmadəm nə imiş...

Eyni sözləri aşağıdakı «ah»lar haqqında söyləmək lazım gəlir.

Ah ar qılıb özgə rəsm bünyad,
Nagəh tutasan təriqi-bidad...
Bu dərdi-dil ilə neyləyim? *Ah*...
Əmma nə deyim, nə söyləyim, *ah*...

Sənətkarın obyektiv münasibətini əks etdirən bu ara sözdər, adətən, misraətnü güclü mövqedə yerləşdirilir:

Ah kim, sənsiz dirilmək ehtimalı qalmadı...
Vəh ki, məndən qeyri bir qəm payımalı qalmadı...
Ah kim, qanlı yaşım qılmadı izhar sana...
Vəh ki, bir güldən açılmış neçə gülzar sana...
Ah kim, düşdüm yenə zülfü zənəxdanım görüb...

Nəhayət, göstərmək lazımdır ki, ara söz funksiyalı vokativ nidalər də Füzuli irsində müəyyən yer tutur.

Bihəmdullah ki, ömrüm uzanar, cəm'iyyətim artar...
Şükrlillah, bəxt yar oldu, yetirdim tiğinə...
Afərin, ey can ki, sildin könül ayinəsini...
Lillahülhəmd yar imişsən,
Mən istədiyimcə var imişsən...

Bildim ki, məni sevirsən, ey mah.
Ənsənt, əhsənt, bərəkallah.
Olmaz sözü açma, *əbsəm, əbsəm...*
Gər xeyr deməzsən *əbsəm, əbsəm...*

Birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün vokativ funksiyada çıxışı xüsusi bir məhrəmlik, doğmalıq, əzizləmə anlayışının da dolayısı ilə ifadələnməsinə xidmət edir.

Öylə rənadır, *gülüm, sərv-i-xuramanın sənin,*
Kim görən bir gəz olur, əlbəttə, heyranın sənin...
Padşahım, zülm edib aşıq sana zalim demiş
Xubrulardan yaman gəlməz, bu böhtandır sana.
Ey gözüm nuri, gərəkməz didəyi-rövşən mana...
Kim eylər zülm mənin, *padşahım, sən rəva görgəc....*
Bir nəfəs qalmış həyatımdan, *həbibim, sübh tək...*
Dəxi nəm var, *əzizim, gözə qarşı sənə layiq...*

Füzulinin bədii dilini tədqiq edərkən dövrün qrammatik-linqvistik görüşlərini göz önündə tutmaq zəruridir. Orta əsrlər ərəb qrammatik təliminin ənənələri hakim mövqə kəsb etmişdi və bu təlim, əsasən, müasir terminologiyada desək, fonetika və sintaksisdən ibarət idi. Hər iki bilik sahəsi poetika ilə sıxı şəkil-də bağlı olduğundan qrammatika ilə poetika vəhdət təşkil edirdi. Xüsusi bir bədii dil təlimi yox idi. Üslubiyyatdan heç söhbət gə-də bilməzdi.

Odur ki, Füzuli dilindən bəhs açarkən sözlərin morfoloji xüsusiyyətlərini deyil, sintaktik funksiyasını göz önündə tutmaq və yalnız onu nəzərə almaq lazım gəlir. Məsələn, Füzuli dilindən aşağıda gətirəcəyimiz nümunələr heç də nida, modal söz, ədat kimi deyil, yalnız ara söz və ya xitab kimi qiymətləndirilməli və onların yalnız sintaktik-poetik funksiyası araşdırılmalıdır.

Füzuli subyektivizmi ara sözlərin şəirdə çox geniş miqyasda özünə yer tutmasına səbəb olmuşdur. Hər belə söz, ifadə ob-

yektə, fikrə, işə, əlamətə və s. müəllifin fərdi-subyektiv münasibətini əks etdirir.

Füzulinin yaşadığı XVI əsrdə Qərbdə də, Şərqdə də hələ Aristotelin formal məntiqi fikirlərə, düşüncələrə hakim idi. Digər ictimai şüur formaları kimi ritorika, poetika və qrammatika da bu formal məntiqin inhisarında idi. Məntiqi anlayışların üstün yer tutduğu poetik nitqdə subyektiv səciyyəli ara sözlərin işlədilməsi çox böyük yenilik idi. Ara sözlər, ara söz birləşmələri və ara cümlələr Füzuli şeirində baş alıb gedir, dilinin başlıca bədii-poetik vahidlərindən birini təşkil edir.

*Nə vəch ilə kim olsa gün keçər, fikri-şəbi-tar et...
Dad əlindən ki, məni al ilə məğbun etdin...
Ola nəgəh olasan kaşifi-əsrari-həqayıq...
Nə baxmaqdır bu, hərdəm qandan alsın bir cigər aşiq...
Nə taledir bu kim aləmdə ağaz etmədim bir iş...
Bu nə sözdür ki, demişlər arizi-cananə şəm?...
Gör nə gülşəndir ki, atəşdən verərlər ab ona...
Hər tərəf yüz qəm həlakim qəsdin etmiş, *tanrıçun*
Bir dəm, ey gözdən axan xunabə, qıl pünhan məni...*

Füzuli şeirində canlı xalq danışığına xas xüsusi davranış frazeologiyası da ayrıca ara cümlələr qrupu təşkil edir. Daha çox danışanın subyektiv münasibətini, iradi momentlərini, arzu və istəklərini ifadə edən bu ara cümlələrin xəbərləri feilin əmr formasında özünü göstərir.

*İraq olsun yaman gözdən, nə xoş saətdir ol saət...
Sənə qurban olayım, yenə nə ehsandır bu...
Vəsl əyyami rəvan yarə fəda eyləmədin,
Ey Füzuli, qəmi-hicran ilə *çixsın canın*...
Başın üçün, bir tərəhhüm qıl ki, sərgərdəninəm...
Zərrəcə qəti-məhəbbət etmədin, *rəhmət sana*...*

Klassik poeziya üçün səciyyəvi olan subyektivizm Füzuli dilinə öz möhrünü vurmuşdur. Burada obyektin özünün, sevgilinin, gözəlin təsviri, səciyyəsi verilməkdən daha çox müəllifin bu obyektə münasibəti qabarıqlaşdırılır, obyektədən alınan fərdi intibalar, duyğular yüksək ustalıqla sənət dilində təqdim edilir. Elə bu fərdiyyətə daha artıq və üstün yer verildiyindəndir ki, həddən artıq şişirtmə, ağılaşdırma mübaligələr, tayı-bərabəri olmayan ideallaşdırma baş alıb gedir. Burada söhbət adı insandan getmir, bəlkə çox nadir xüsusiyyətləri olan seçmə adamlardan bəhs edilir, sevinci və kədəri eyni zamanda və eyni məmnunluqla qarşılayan və səadət sayan, ali mənəvi keyfiyyətlərə malik adamlardan gedir.

«Aya» sözü *görəsən, bəs* mənasında ara söz funksiyasında subyektiv münasibətin ifadəsi üçün işlədilir. Bu sözə digər sənətkarların da dilində təsadüf olunsa da, Füzuli şeirində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Hər xilqətə gərçi bir səbəb var
Aya səbəbi kim etdi izhar?..
Gər kaf ilə nundan oldu aləm,
Aya nədən oldu kafü nun həm...
Aya nə idi bu bivəfəliq,
Biganələr ilə aşinalıq..
Gördükdə mən eyləyəm vəfayı,
Bildikdə sən eyləyəm cəfayı,
Aya, kimə bivəfa deyərlər?

Ara sözün sintaktik funksiyası onun poetik mətnə gətirilməsinə və mətnə mövqeli aktualaşdırılmasına yardım edir. Belə ki, bütün cümləyə, cümlədə ifadə olunan fikrə subyektiv münasibətin ifadəçisi olduğundan ara sözlər, adətən, daha çox cümlənin əvvəlində işlənir. Şeirdə də misraəvvəli mövqə poetik-intonasion baxımdan daha çox dəyərliliyə malikdir.

Füzuli irsində cümlənin (şeirdə misranın) əvvəlində gəlib

mövcudluq, qətilik bildirən və ya iş və hadisənin indiki danışılan anda baş verdiyini əks etdirən «*ha*» sözü (ara sözü) bir neçə yerdə işlənir və diqqəti cəlb edir.

İnsaf xoşdur, ey eşq, ancaq məni zəbun et,
Ha böylə möhnət ilə keçsinmi ruzigarım?
Ha, dövləti-vəslü zövqi-didar.
Billah, dəxi etmə naləvü zar...

«*Ha*» ara sözünün bu mənası izahlı lüğətdə əks etdirilməmişdir. Semantikaca *budur* mənasında işlənən bu ara söz də Füzuli şeirində misraəni güclü mövqedə yer tutması ilə fərqlənir.

Ha böylə məni-həzini şad et.
Gah-gah tərəhhüm eylə, yad et...
Mən böylə neçün zəbunu xarəm,
ha gəldim, əgər günahkarəm...
Eşqin qılmazdı kimsə yadı
Ha səndən eşitdim indi adı...

Xəbərdarlıq, hədə, qorxutma məqamında işlədilən bu ara söz subyektiv mülahizələrin ifadəsi və qısalığı baxımından şeirdə əlverişli vasitədir.

Kam olsa nizasız müyəssər,
Ha, gənci-dürü xəzaneyi-zər!
Vər olsa bu xeyr işdə təxir,
Ha, təni-sinanü zərbi-şəmşir...

Beləliklə, Füzulinin bədii üslubunu araşdırarkən eyni zamanda bir sıra qlobal məsələlər qarşıya çıxır və həllini tələb edir ki, onlardan biri də müasir filoloji ədəbiyyatımızda Füzuli dilinə (və deməli, həm də Azərbaycan dilinə) məxsus faktlardan yan keçilməsi, onlara diqqət yetirilməməsidir. Bir sıra çox dəyərli

sadə və düzəltmə sözlər, bir çox sözlərin çox mühüm milli-psi-xoloji mənalara lüğət və qrammatikalarda öz şərhini tapmamışdır. Belə vahidlərdən biri də «ola» ara sözüdür:

Ey mən, sənə həm yetdi *ola* ahü fəğanım...

Digər belə vahid *gəl gör//gəl gör ki* ara sözüdür.

Məhsər günü görüm derəm ol sərvcaməti
Gər onda həm görünməsə *gəl gör* qiyaməti...
Görünməz yar, xəlq əskim təməşasinə cəm *olmuş*,
Əgər nəgəh görünsə *gəl gör* təməşayi...
Gəl gör ki, qəmində necə zərəm
Sənsiz necə zarü biqərarəm.
Gəl gör ki, nədir qəmində halım,
Rəngi-ruxi-zərdü əşki-alım...

VI. CƏM ŞƏKİLÇİSİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Füzuli üslubunda cəm şəkilçiləri müxtəlif, zəngin funksional-poetik məqsədlər izləyir və rəngarəng ifadə növləri şəklində təzahür edir. Bəzi əsərləri, beytləri, misraları cəm şəkilçili sözlərin bolluğuna görə diqqəti cəlb edir. Məsələn, aşağıdakı beytlərin hər birində üç söz cəmdə işlədilmişdir.

Keçdi təndən *oxların*, tənha qalıb dil, dəmbədəm,
Nalələr eylər keçən *həmdəmlərin* etdikə yad...
Çəkmə damən naz edib *üftadələrdən* vəhm qıl
Göylərə açılmasın *əllər* ki, damanımdadır...
Dəmadəm *cövrəldir* çəkdiyim birəhm *bütlərdən*,
Bu *kafərlər* əsiri bir müsəlman olmasın, yarəb...

Məndən həm ona yetir *sənalar*,
Ərz eylə *dürüdlər, dualar*...
Kəç oldu açıldı *barğəhlər*,
Bəxtilərə məhd oldu *mahlar*...

Konkret mənalı canlı və ya cansız isimlərə qoşulan *-lar, -lər* şəkilçisi, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyən çoxluq, (habelə bədii dil üçün zəruri olan qeyri-müəyyənlik və müxtəliflik bildirir:

Qönçələr açıldı, seyri-bağ edin, ey əhli-dil
Kim, görüb *güllər, köntüllər* açılan çağdır bu çağ...
Bu çəməndə *qönçələr, güllər* görən arif bilir...

Nə qədər qeyri-müəyyən olsa da, burada sanki riyazi baxımdan cəmlilik ifadə olunur.

Güllər açıldı, Füzuli, *yaxalar* çək edibən..

Bu nümunədə qeyd olunan vahidlər 1, 2, 3...*n* qədər sadalana bilər. Yəni *gül₁ və yaxası, gül₂ və yaxası, gül₃ və yaxası... gül_n və yaxası* kimi. Lakin mücərrəd anlayışların və sadalanması mümkün olmayan əşyaların (denotatların) adları bu şəkildə hissələrinə, növlərinə bölünə bilmədiyindən onların qəbul etdiyi *-lar, -lər* şəkilçisi tamamilə başqa məqsəd — məhz irreal anlayış ifadəsi məqsədi, məhz bədii-poetik məqsəd izləyir.

Canlar verib sənin kimi cananə yetmişəm...
Rəhm et, ey məh, məni-dərviş çəkən *ahlərə*...

Elmi dildə desək, bu mövqedə *-lar, -lər* ünsürü sırf relyasion səciyyə daşıyır.

Dilimizdə bir sıra ümumi isimlər var ki, nisbət şəkilçisi qəbul etmədən (adlıq halında, mübtədə funksiyasında) öz semantikasına görə cəm şəkilçisi qəbul edə bilməz: *qanlar, canlar*.

heyratlar, möhnətlər, afərinlər, südlər, sitəmlər.

Yalnız məcazi mənada işləndikdə bunlar cəmdə çıxış edə bilər:
Görəsən bir para yerlərdə nə *canlar* var, əmu (M. Ə. Sabir).

İş burasındadır ki, *-lar, lər* bir cəmlilik bildirən şəkilçi kimi hələ tam abstraktlaşmamışdır. Kəmiyyət kateqoriyası rus dilində tam qrammatik kateqoriyadır. Hər hansı mübtədə (semantikasından asılı olmadan) cəmdə işlənsə, xəbər də cəm şəklində çıxış edəcəkdir. Hər hansı söz cəmdə işlənə bilər.

Azərbaycan dilində bu kateqoriya leksik-qrammatik səcyyəlidir. Odur ki, heç də hər söz mübtədə funksiyasında cəmdə işlənə bilmir, burada semantikanın güclü təsiri vardır.

Öz semantikasına görə cəm şəkilçisi qəbul edə bilməyən vahidlərin bədii dildə bu şəkilçi ilə işlədilməsini tədqiqatçılar metafora, mübaligə (hiperbola) kimi qiymətləndirirlər. Belə (metafora — mübaligələr Füzuli üslubuna çox xasdır.

Gör nə *qanlar* düşəcəkdir onların arəsinə...
Göz üzün görməsə *qanlar* tökülər, ah, nola...
Müntəzir xəncəri-müjganına *canlar* səf-səf...
Tari-zülfündürmə rüxsarında *canlar* məskəni...
Ayrılmayıb ol pəriliqələr
Artırdı bəlasına *bəlalər*...
Cövr ilə sənə *cəfalər* etdim..
İdrakinə yüz min *afərinlər*...
Heyratlara düşdü Zeydi-qafıl...
Məhnətlərə olmuşam giriftar...
Mehrlərdir özgəyə, cövrü *cəfalərdir* mana...
Dəmadəm *cövrəldir* çəkdiyim birəhm bütərdən...

Poetik məqsəd semantikanı üstələyir. Sənətkar qələmində dil qanunları asanlıqla poetik məramı istiqamət alır.

Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı *qan* içər...

Bu misrada da «qan» əvəzinə nəzəri olaraq «qanlar» işlətmək olardı və bu ikinci pəldə məna daha mübaligəli, təmtəraqlı ifadə edilmiş olardı. Əşyanın, predmetin çoxluğu, bolluğu, hadisənin davamlılığı, təkrarlandığı həmin *-lar, -lər* şəkilçisinin semantikasındakı əks edilir.

Tiğ aldı əlinə pəhlivanlar,
Başlar kəsilib töküldü *qanlar*.

«Qan töküldü» yox, «qanlar töküldü»—çoxlu qan, hədsiz miqdarda qan töküldü.

Aşağıdakı nümunədə də məqsəd qrammatikadan artıq poeziyaya sədaqətdir.

Həm güldü üzü *çirağlar* tək,
Həm könlü açıldı *dağlar* tək.

Ümumiyyətlə, eyni məqamda, kontekstdə eyni söz və ya formanın işlənməsi prinsipini Füzuli şeirində cəm şəkilçili vahidlərdə də görmək mümkündür.

Sancıb belə nazənin *ətəklər*
Cəm eyləyəlim gözəl *çiçəklər*...
Bir neçə səhifə sonra:
Rəna başa sərpubən *ləçəklər*,
Nazik belə sancıban *ətəklər*...

Bütün bunlar cəmlilik şəkilçilərindən sənətkarın bədiilik vasitəsi kimi, qafiyə, paralelizm məqsədi ilə faydalandığını əks etdirir. Klassik poetikada tərci adlanan tam sintaktik paralelizm əldə etmək üçün sənətkar həmin şəkilçilərdən uğurla faydalanmışdır.

Yazarlar idi tamam şeirin,
Oxurlar idi müdam şeirin...
Bu yerdə qəbul olur *dualar*,
Bu büqədə bəxş olur *atalar*...

Aşağıdakı nümunələrdə də sırf poetik məqsəd güdülür. Semantik baxımdan isə əsaslandırılı bilmir.

Dolanırdım hər tərəf *odlara* düşmüş mar tək...
Ömrlərdir eylərəm əhvali-dünya imtəhan...
Məcnunu həm etdi çeşmi-xunbar...
Sular saçiban üzünə bidar...

Qeyri-müəyyən çoxluq bildirən bu *-lar*, *-lər* şəkilçili sözlərin əvvəlinə yenə də qeyri-müəyyən miqdar anlayışlı determinantlar gətirməklə sənətkar sözün təsir qüvvəsini yüksəltmiş olur.

Gətirdi əcz, görüb eşq müşkil olduğunu,
Qamu hünərlərə ustad gördüyün könlüm...
Ey Füzuli, aləmin gördüm *qamu nemətlərin*,
Hiç nemət görmədim didari-dilbər tək ləziz...
Təmir üçün etdi *çox atalar*,
Tədris ilə qıldı *çox binalar*...
Neçə illərdir səri-kuyi-mələmət bəkləriz...
Bu qəmlər ki mənim vardır, bəirin başına qoysan...
Ki pərişan *olalar bir neçə sərgərdanlar*...
Can ver, könlü, ol gəməzəyə kim, *munca zamanlar*
Can içrə səni bəslədiyim anın üçündür...
Ki, düşər bir-birinə *bir neçə üstadların*...

Cəmlik bildirən *-lar*, *-lər* ünsürü habelə daha çox bədii-estetik məqsədlə mətnə daxil edilir. Aşağıda qeyd olunan nümunələrdə bu şəkilçi öz daxili səs tərkibi əsasında müvafiq sözlərdəki

səslərlə—təkrarlanma, alliterasiya prinsipi ilə işlədilir.

Göz üzün görməsə *qanlar tökülər*, ah, nola...
Bir-birilə çəkişir gərđi-rəhinçin müjələr
Gör nə *qanlar* düşəcəkdir *oların* arəsinə...
Gəh qəmzən içmək istər qanımı, kah çeşmin
Qorxum budur ki, nəgəh *qanlar ola* aradə...
Nalələr eylər keçən həmdəmlərin etdikə yad...
Ömrlərdir *eylərəm* əhvali-dünya imtəhan,
Nəqdi-ömrü hasili-dünya həman bir yar imiş...
Dualər eylərəm məndən yana bir dəm güzar etməz...
Eylərlər idi güman ki, ol zar...

Şairənə məqsədlə işlənən daha bir nümunə:

Sərvqamətlər, səmənriüksərlər torpağıdır
Hər səmən kim açılır, hər sərv kim, qamət çəkər...

Özlüyündə ümumilik bildirən *-lər* şəkilçili sözlərin beytdə tutduğu yer diqqəti cəlb edir və ikinci misradakı «hər» sözləri bu ümumiliyin distributiv səciyyə daşdığıını əks etdirir.

Ümumiyyətlə, substantivləşmiş vahidlərin cəm şəkilçisi qəbul eqməsi bu vahidlərin semantik zənginliyini əsaslandırmaq məqsədi də izləyir. Aşağıdakı nümunələrdən də aydın olur ki, bu və ya digər əlaməti əks etdirən vahidlər substantivləşməyə qədər yalnız bir funksiya daşıyır—əlamət bildirir, vəssalam. Lakin substantivləşmə nəticəsində həmin vahidlərin funksiyası çoxalır, müvafiq sözlər həm əvvəlki kimi əlamət, həm də yeni—əşyalıq mənası bildirir. Sözlün məna tutumu zənginləşir. Belə sözlərin cəmdə işlənməsi həmin zəngin semantikanın sabitləşməsinə çox böyük yardım göstərir. Təsadüfi deyil ki, belə sözlər, adətən, insan anlayışının ifadəsinə xidmət göstərir.

Dedilər *bixəbərlər* bağı-cənnət kuyinə bənzər...
Ucaldın qəbrim, ey *bidərdlər*, səngi-mələmətdən...

Bivəfalərdən həzər qıl, tut təriqi-ehtiyat...
Dərd əhli bizəban, *bidərdlər* məsti-qürur...
Ki, pərişan olalar bir neçə *sərgərdanlar*...

Məmduhun obrazlı şəkildə, metaforik epitet tərzində müxtəlif adları formal-qrammatik baxımdan bu *-lar*, *-lər* şəkilçisi əsasında bir vahidə cəmlənir.

Sərvqamətlərə qəti-səri-rah etmə dəxi...
Baxma, ey can, xətü rüxsarına *məhbublərin*...
Qılma, ey eşq, mənə ərz *pəriçöhrələri*...
Zülfü siyəh *sənəmlər* olmuş sənin əsirin...
Bu çəmən *gülrüxlərinə* dərdi-dil qılmaz əsər...
Ey *pərivəşlər*, cəfa rəsmi unutmin, lütf edin...
Sənəmlər *səngdillərdir*, eşitməzlər sözü, zahid...
Dözmək olmaz tiği-bidadinə *şirinləblərin*...
Olma xali *dürdəşlər*, söhbətindən ey könül...
Xubsurətlərdən, ey naseh, mənə mən' etmə kim...
Füzulini yaşur, ey zəf, *məhvəşlər* cəfasından...
Lalərixlər göysümün çakinə qılmazlar nəzər...
Gəlsə *aliqədrələr* fəqr əhli durmaqdir ədəb...

-lar, *-lər* şəkilçili vahidlərin metaforik səciyyəsi təktərəfli birləşmələr ilə əlaqədar daha aydın, qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdümi-qafil...
Qatı könlünə *bağrı daşların* düşmüş qəmi-eşqin...
Bağrı bütünələr mənə tənə edərlər müdam...
Səbəb ol *qaşları yayın* gözüdür, ya qaşı...
Qaşı yaylar xədəngilə gələn peykənə dəğşirdim...
Rəsmidir aşıqə gəlmək *qaşı yaylardan* ox...
Zəhi-imanı yoxlar, küfr söylərlər, xəta derlər.

İfadə tərzinin yığcamlığı, zəngin semantika bu kimi vahidlərin xalq tərəfindən daha çox sevilməsinə, danışq dilində geniş miqyasda işlənməsinə səbəb olmuşdur. Xalq ifadə tərzini poetikləşdirən ustad sənətkar müvafiq şəkildə ümumilik, obrazlılıq əldə etmişdir.

Qiyamətdə *hesabı olmayanlardandır* ol qafil...

Qeyri-müəyyənlik özlüyündə elə ümumilik anlayışı ilə əlaqədardır. Adətən, ümumilik bildirən qeyri-müəyyən vahidlər üçün şəxsin cəmində işlənən feillər kimi meydana çıxır. Əslində, bu qeyri-müəyyən semantikalı feil formaları heç bir dəqiq şəxs ilə bağlı deyildir.

Sandılar kim, satılır daneyi-dürri-ərəqi...
Şimdi *görmüşlərmidir* kafir müsəlman olduğun...
Əsli budur ki, *oxudular* badəni hərəm...
Surəti-bican ilə cənnət dolar bütxana tək,
Qılsalar cənnətdə təsvirin çəkib qılmanə rəz...
Çəksələr zəncir ilə gülzarə getməni kim, mənə...

Bu cümlələrin mübtədaları, formal qrammatikada deyildiyi kimi «onlar» sözü deyildir, verbal əksini tapmayan belə mübtədalar yoxdur.

«Demək» feilinin yalnız «derlər» şəkildə işlənən sintaktik vahidlər qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdən ibarət olur və elə məhz bu qeyri-müəyyənlik, qeyri-dəqiqlik belə vahidlərin poeziyada çox sevilən ifadə vasitələrindən olmasına səbəbdir.

Doğru *derlər*, hər zaman bir aşıqın dövrəsidir...
Səbr bu müşkili *derlər* açar, əmma müşkil...
Nafeyi-Çini saçın tək *derlər*, əmma çin degil...
Mehriban *derlər* səni əğyarə, lakin mən ona...
Gərçi *derlər* cənkədən çıxmaz tərənnüm tarsız...

Qayəti, *derlər*, ola bir bəndə sultanın sevar...
Derlər gülə xar, lələ xarə...
Bu nə sözdür ki, *demışlər* arizi-cananə şəm...

Ümumilik bildirdiyindəndir ki, adətən, bu forma işlənən misra və ya beytlər atalar sözü, zərbi-məsəl, qanadlı söz, sentensiya kimi məşhur olur. Bu cəhətdən aşağıdakı beytlə başlayan «*derlər*» rədifli qəzəl xüsusilə diqqəti cəlb edir:

Demış hər qönçəyə aşıqligim razın səbə *derlər*,
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana *derlər*...

Topluluq bildirən vahidlər mübtədə funksiyasında təkdə işləndikdə feili xəbərlər cəm şəkilçisi qəbul edir.

Var olanı *xəlf* yox *sarırlar*,
Yox varlığına *aldanırlar*...
Cənnəti kuyinə *zöhd əhli* münasib *desələr*...
Ey Füzuli, *vərə əhli* rəhi-məscid tutmuş,
Sən rəhi-meygədə tut, uyma bu *gümrahlərə*...
Ol qövm həm *oldular* xəbərdar...
Yerdən ey dil, göyə qovmuşdu sirişkim *mələgi*
Onda həm qoymayacaqdır *oları* əfqanı...

Deməli, Füzuli şeirində (ümumiyyətlə, klassik poeziyamızda) *-lar*, *-lər* şəkilçisi formal-qrammatik ünsür olmayıb, leksik-qrammatik səciyyəli morfemdir.

Füzulinin bəzi qəzəlləri onlarda cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin qafiyələnməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, «Kərəm qıl, kəsmə saqi, iltifatın *binəvalərdən*» misrası ilə başlanan qəzəlin qafiyələri bunlardır: *gədalərdən*—*məhmətsəvalərdən* — *aşinalərdən* — *bələlərdən* — *müqtədalərdən* — *tutiyalərdən* — *bivəfalərdən* — *cəfalərdən* — *padişalərdən*.

«Rəhm et, ey məh, məni-dərviş çəkən *ahlərə*» misrası ilə

başlanan qəzəlin qafiyələri nisbətən qısa sözlərin cəmlənməsindən seçilmişdir: *şahlərə — mahlərə — nəzərgahlərə — kutahlərə — aqahlərə — cahlərə — gümrahlərə*.

Əlbəttə, cəm şəkilçili sözlər də şeirdə (qəzəldə) qafiyə və rədif ola bilər və burada üslubi-poetik baxımdan diqqətə cərpacaq bir keyfiyyət axtarmağına o qədər də dəyməz. Lakin məsələ burasındadır ki, həmin qəzəllərdə cəm şəkilçili digər sözlər də (*üftadələr, bütlər, nəzəninlər, gədələr* — birinci qəzəldə; *mahlərə, qaşların, məhbublərin* — ikinci qəzəldə) işlənir və beləliklə, həmin, formalı sözlərin xüsusi çəkisi mətnədə artmış olur ki, bu vəziyyət qeyd olunmaya bilməz. Halbuki onlarla qəzəldə bir dənə də cəm şəkilçili sözün işlənmədiyini müşahidə etmək mümkündür. Belə qarşılaşdırma, müqayisə (əsərdə cəm formalı sözlərin bolluğu və yoxluğu) üslub ilə əlaqədar olmaya bilməz.

Aşağıdakı qəzəldə həm qafiyələr cəmədir, həm də hər beytdə daha bir və ya iki söz bu şəkilçini qəbul etmişdir və miqdarca bu formanın çoxluğu qabarıqlaşdırılmışdır.

Ləhzə-ləhzə ləbin anıb edicək *əfqanlar*,
Qətrə-qətrə saçılır *didələrimdən qanlar*.
Qətrə-qəqrə demə qandır ki, çıxar çeşməmdən
Dəmbədəm könlüm odilə *əriyən peykanlar*.
Qaşların yayına meyl eyləyəli canü könül,
Dünü gün mən bilirəm kim, nə *çəkirlər onlar*.
Açma kakül girəhin, başın üçün görmə *rəva*.
Ki, pərişan *olalar* bir neçə *sərgərdanlar*...
Yel dəyər zülfünə, ya qoymayıb öz hali ilə,
Gəzdirərlər onu əldən-ələ *hərdəm canlar*.
Eylə üşşaqə *cəfalar* ki, *vəfalər* görəsən,
Sanma kim, zayə olur eylədiyin *ehsanlar*.
Sorma zöhhədə, Füzuli, rəhü rəsmi *eşqin*,
Nə *bilirlər*, rəvişi-əhli-xirəd *nadanlar*.

Halbuki kitabda həmin qəzəldən sonra gələn iki qəzəldə bir dənə də söz cəmdə işlədilmir.

Cəm şakilçili feil-xəbər funksiyasında çıxış edən rədifin (və ya qafiyəli) şeirlərdə bu formanın daha geniş işlənəcəyi təbiidir.

Müqəvvəs *qaşların* kim, vəsmə birlə rəng *tutmuşlar*.
Qılınclardır ki, *qanlar* tökmək ilə jəng *tutmuşlar*.
Qılıb təğyiri-surət vəsmədən yəğmə *qılırlar* dil,
Hərami *qaşların* rəsmü rəhi-neyrəng *tutmuşlar*.
Könül miratını eylər mükəddər əql təklifi,
Xoş ol *bibaklar* kim, tərki-namu nəng *tutmuşlar*.
Fəzayi-ömrədən güya *degillər* qönçə tək vaqif
Olar kim, özlərin dünyə üçün diltəng *tutmuşlar*.
Məni, kim səngsari-möhnətəm bazari-eşq içrə
Bəla dağın çəkən Fərhad ilə həmsəng *tutmuşlar*.
Ləbin dövründə *zahidlər* tutub *meyxanələr* küncün,
Qılıb təsbih tarın tərək zülfi-cəng *tutmuşlar*.
Səhər *bülbüllər* əfqanı degil bihudə gülşəndə,
Füzuli naleyi-dilsuzinə ahəng *tutmuşlar*.

Ümumiyyətlə, insan Füzuli şeirinin başlıca təsvir və tərənnüm obyektidir. İnsanın bədən üzvlərinin adları, habelə insanı bütövlükdə səciyyələndirən sözlər, adətən, cəm şakilçisi ilə işlənir.

Girehlər oldu canım rıştəsi təsbih tarı tək...
Bir-birilə çəkişir gərđi-rəhinçin *müjələr*...
Xunab olub, əlbəttə, çıxar *didələrimdən*..
Baxdıqca sənə qan saçılır *didələrimdən*..
Qıldı şövqün, əşk qəvvası gözüm *mərdümlərin*..
Gözlərim nəmnək, sinəm çək, könlüm dörđnak...
Göylərə açılmasın *əllər* ki damanıdadır..
Yelə vermə dağıdıb hər yan *ayaqlardan* götür...

Dürdvəş saldı *ayaqlarə* qəmi-dövrən məni...
Dəmbədəm təhriki-tiğindən bulur *başlar səfa*...

Sənətkarın əsərlərində kəmiyyət şəkilçisindən mənanı qüvvətləndirmək, ifadəni intensivləşdirmək məqsədi ilə istifadə olunur. Aşağıdakı nümunədə «od» sözü distributiv çoxluq məqamında kəmiyyət şəkilçisi ilə işlədilmişdir.

Ey Füzuli, *odlara* yansın büsati-səltənət.

Əmr, arzu bildirən cümlənin ümumi məzmunu da məna qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Adı, nəqli cümlələrdə həmin şəkilçiyə ehtiyac olmur və işlədilmir. Məsələn, elə Füzulinin özündən misal:

Məcnun *oda yandı* şöleyi-ahilə pak...

Müxtəlif əsərlərində eyni ifadə daxilində müvafiq sözün tək və ya cəmdə işlədilməsinin fərqi bununla əlaqədardır. Müqayisə et:

Topraqdən götür məni, ey əşki-laləgun...
Sən xoş kəldin, səfa gətirdin,
Topraqlərdən bizi götürdün...

Aşağıdakı nümunələrdə cəmlük şəkilçisi yalnız intensivlik bildirməyə işlədilmişdir.

Darül-əmanımızdır meyxanələr bucağı...
Həramilər yatağı mənzili-viranə bənzətdim...
Çəkməz oldu könül *oxlar yükün*, ol sərvi-məgər...

Böyük sənətkar hətta xüsusi adların ümumiləşdirilməsində də cəmlük şəkilçisindən uğurla faydalanmışdır.

Ləbi-Şirinlərin zövqilə Fərhadı mənəm əsrin...

Məhz cəm şəkilçisi sözlün ikibaşlı mənada—həm də ümumi isim kimi anlaşılmasına imkan yaratmışdır.

«Bəzən qoca Homer də mürgüləyir». Bizcə, Füzuli irsində cəm şəkilçili sözlərin işləndiyi bəzi tərkibləri uğurlu saymaq olmur.

Tari-zülfündürmə rüxsarında *canlar məşkəni*...
Cismim ki, *dərd quşlarına* aşianədir...

Birinci misrada *can* sözlünün cəmliyinə semantik baxımdan ehtiyac yoxdur. *Can məşkəni* işlətmək mümkündür. Lakin, məsələn, aşağıdakı misrada *xublar şahı* işlənib ki, burada cəm şəkilçisi atıla bilmir.

Dedim: üçşaqə cövr etmə; dedi ol *xublər şahı*.

Yuxarıda qeyd olunan *dərd quşları* perifrasi da bizə heç nə demir.

Aşağıdakı ifadə də tamamilə fərdidir.

Əzəl katibləri üçşaq bəxtin qarə yazmışlar...

Nitqdə, adətən, yanaşı işlənən yaxın və ya eyni mənalı sözlər (sinonimlər) şəkil və mənaca birləşməyə meyl edir, tutaq ki, iki söz bir anlam ifadəsinə xidmət göstərir: *ah, fəğan (ah-fəğan), əhd, peyman (əhd-peyman)*. Belə vahidlərin komponentləri bir vurğuda da tələffüz oluna bilər. M. Füzuli belə sözlərin məndə müstəqilliyini təmin etmək üçün hər komponentə cəm şəkilçisi qoşur ki, bununla da hər söz ayrıca siqlətini saxlayır, distributiv çoxluq anlayışı ifadə olunur, ritm fərqləndirilir.

*Əhdlər, peymanlar etmişdik, unudun aqibət...
Mənsiz çəkib ahlar, fəğanlar
Səhralara düşdüyün zamanlar
Düşsə yolun ol olan diyarə...*

Füzuli təqdimində dil vahidləri daha qüdrətli olur. Qeyd olunan vahidlərdə şəkilçisiz də bir cəmlilik, topluluq, çoxluq anlayışı var. Bunu Füzulinin özünün bir sıra misralarında görmək mümkündür. Qoşa sözlər də *-lar*, *-lər* şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirə bilər. Bir qəzəldə (miraat-ün nəzir tərzində yazılmış qəzəldə) hər beytdə ümumi semantikalı vahidlərin biri işlənir və bunlar belə sıralanır: *ey gülü lalə, vey məhu mehr, ey güllər, ey didələr, ey dilü can, ey xublər, ey təndə olan peykanlar...* Məlum olur ki, buradakı *gülü lalə, məhü mehr, dilü can* vahidləri də topluluq mənasında işlədilmişdir.

LEKSİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Məhəmməd Füzuli qəsidələrinin dibaçasında yazmışdır: «Gah məsnəvi üslubunun bağçasından gül, çiçək dərdim, gah qəzəl söyləmək küçəsində müşk qoxulu qəzalların dalınca yüngürdüm. Gah müəmma fənnində ad çıxartdım. Gah da qəsidə sehri tərzində böyük və fəzil adamların ürəklərini təsxir etdim».

Şair bu fikri «Leyli və Məcnun» poemasında da «gəh təzi-qəsidə eylərəm saz», «gəh dəbi-qəzəl olur şüarım», «gəh» məsnəviyə olub həvəsnak»... deyə dövrün bütün başlıca janrlarında əsərlər yazdığını iqrar edir.

Məsələ bundadır ki, Füzuli qələmində hər janrın fərqli üslubi-poetik xüsusiyyətləri formalaşmışdır və buna görə də bunlar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Qəsidə və qəzəldə, eləcə də məsnəvidə işlədilan sözlərin leksik-üslubi səciyyəsi tamamilə başqa-başqadır. Burada mövzunun da, şeirin formal-texniki xüsusiyyətlərinin də, ritm və vəzninin də dil vahidlərinin seçilib işlədilməsinə təsirini görməmək mümkün deyildir. Burada habelə nəticə çıxır ki, bir tədqiqat işində bütün Füzuli irsini əhatə etmək və ya ümumiləşdirmək mümkün olası deyil. Füzulini nə qədər öyrənsən də, gələcək tədqiqatçılar üçün daha çox öyrənilməli, tədqiq edilməli problemlər qalacaqdır.

Dilin zənginliyi, hər şeydən əvvəl, o dildəki sözlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. İnsan daha çox savadlı olduqca, onun gündəlik həyatı-zəruri maraq dairəsi (ictimai, elmi, mədəni və s. cəhətdən) geniş və əhatəli olduqca onun dilindəki sözlər də miqdarcə çox olur. Əksinə, insanın mənafeyi ictimai cəhətdən məhdud olduqda, bəsit həyat keçirdikdə çox az sözə ehtiyac hiss edir. Görkəmli dilçilərdən Maks Müllər göstərirdi ki, savadsız ingilis kəndlisinin dilində işlənən sözlərin miqdarı adətən 300-dən artıq olmur. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, ali təhsilli ziyalıların lüğət ehtiyatı 1500 ilə 3000 (və ya 3500) rəqəmləri arasında olan miqdarda sözləri əhatə edir. Böyük dahilərin əsərlə-

rində işlədilmiş sözlər isə, adətən, daha çox olur. Hesablanmışdır ki, Homerin poemalarındakı sözlərin miqdarı 9 mindir. Şekspirin əsərlərində 15 min (başqa məlumata görə 24 min) söz işlənmişdir. Dörd cilddə nəşr olunmuş «Puşkin dilinin lüğəti»ndə («Словарь языка Пушкина») 21290 söz qeyd edilmişdir.

Ali təhsilli ziyalıların gündəlik məişətdə işlətdikləri sözlərin miqdarı üç mindən yuxarı qalxmır.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilində yüz minə qədər sözün olduğunu söyləmək mümkündür ki, bu hal dilimizin inkişaf etmiş müasir dillər səviyyəsində durduğunu sübut edir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, uzun əsrlər boyu zəngin bədii ədəbiyyatda işlənə-işlənə gəlmiş Azərbaycan dilində sözlərin çoxmənalılığı çox yayılmışdır ki, bu cəhət də dilin leksik zənginliyinə dəlalət edir.

Sözün miqdarı məsələsi, bir tərəfdən dilin quruluşu ilə, digər tərəfdən, dilxarici (экстралингвистик) səbəblər ilə əlaqədardır. Məsələn, burada sinonim sözlərin miqdarı nəzərə alınmalıdır. Eyni məfhumu ifadə etmək üçün müəyyən peşə sahibləri, müxtəlif dialekt nümayəndələri müxtəlif sözlərdən istifadə edə bilirlər. Deməli, sinonim bolluğu dil üçün bir məziyyət sayıla bilməz. Füzuli dilində də sinonim sırası, sinonimlər toplusu, emosionallıq xatirinə sinonimlər işlədilməsi nəzərə çarpmır (müxtəlif dillərə məxsus olan dubletləri sinonimlər ilə eyniləşdirmək olmaz).

Bədii yaradıcılıqda ən çətin, ağır və məsul bir cəhət də sənətkarın söz yaradıcılığı ilə məşğul olmasıdır. Hər kəs söz düzəldə bilməz və ya düzəltdiyi söz heç də başqaları tərəfindən qəbul edilməz. Ana dilinə qarşı daha çox həssas qələm sahibləri burada daha çox uğur qazanırlar. Ustad Füzulinin sözləri xüsusi söhbətin mövzudur.

SÖZÜN STRUKTURU

Elə bir dil və ya dil hadisəsi (forma, tərkib, birlik, vahid, birləşmə, структура, model və s.) yoxdur ki, ustad Füzuli ondan bədiilik vasitəsi kimi istifadə etməsin. Sözlərin yalnız məna və estetik xüsusiyyətləri deyil, onların səs tərkibi də, uzun-qısalığı da, sadə və ya mürəkkəb olması da sənətkar qələmində bədii-poetik məramın ifadəsinə istiqamətləndirilir. Bu da hələ azdır. Hər sözün misra, beyt və bənd daxilində harada yerləşdirilməsindən asılı olaraq bədii-funksional təsiri və poetik gücü müxtəlifləşir. Şeir dilində misraönü (beytönü) və misrasonu (beytsonu) mövqelər güclü mövqelər hesab olunur və bu mövqələrdə yerləşdirilən sözlərin estetik kəşəri də güclü olur. Böyük Füzuli məhz bu güclü mövqələrə daha böyük əhəmiyyət verir və hər dəfə—gah sadə, gah düzəltmə və mürəkkəb sözləri bu mövqedə işlətməklə mühüm poetik təsir oymuş olurdu. Bundan əlavə sözlərin müxtəlif strukturda işlədilməsi poetik vahiddə onların miqdarı məsələsini aktual məsələ kimi irəli sürmüş olur.

«Leyli və Məcnun»dan alınmış aşağıdakı parçada misraönü mövqələrdə işlədilən sözlərin hamısının birhəcalı olduğu açıq-aşkar mətnin fərqlənməsini təmin edir.

*Nə nüsxəyi-Əmrü Zeyddir bu,
Çün naməyə qıldı bir nəzarə
Can gisvətin etdi parə-parə,
Ol feyzi bilib özünə iqbal,
Göz mərdümünə buyurdu filhal
Kim, dürr ala bəhri-çəşmi-tərdən,
Ləl ala xəzaneyi-ciyərdən.
Ol namənin eyləyə nisarın...*

İstər-istəməz misrada işlənən sözlərin miqdarı, onların sadə və ya mürəkkəb olması, uzun və ya qısa olması poetik dəyər kəsb edir.

Misrada iki ya üç (və ya daha çox) sözün olduğundan daha artıq hər misrada eyni miqdarda (iki, üç və s.) sözün işlədilməsi, yəni kəmiyyət paralelizmi daha əhəmiyyətlidir. Füzuli üslubunu bir də məhz bu cəhət müəyyənləşdirir. Aşağıdakı parçada özünü göstərən paralelizm kimi:

Fərmanə müxalifətmi qıldım?

Ədayə müvafiqətmi qıldım?

Bədxahlərinmidir bu tədbir?

Qəmmazlərinmidir bu təzvir?

Aşağıdakı nümunələrdə əvvəlcə hər misradakı sözlərin, sonra isə hecaların miqdarı göstərilir.

Səndə, bilirəm ki, lütf çoxdur,	5—9
Nə süd üç məndə bəxt yoxdur.	6—8
Sürmə, bilirəm ki artırır nur,	5—10
Nə fəidə, göz əgər ola kur?...	6—10
Ah, ər qılasan bu şüglə iqdəm...	6—10
Həm dustum olmaya mənə yar,	5—8
Həm düşmən ola nə dust kim var...	7—9
Sən cəhd elə ki, yar ola əhl,	7—9
Çün yardır əhl, kardır səhl...	5—7

«Leyli və Məcnun» poemasında misralarda orta hesabla 5—6 söz işlədilir. Əlbəttə, ayrı-ayrı hallarda sözlərin miqdarca tənəsübü pozulur.

Ancaq bir ol idi kim, çəkib qəm,	7—10
İstərdi məni səninlə həmdəm...	4—10
Sən xud demədin ki, bur qulum var,	7—10
Boynunda təriq ilə yolun var...	5—10
Şərt idi mənə həm etmək eləm,	6—10
Ta mən həm alam bu bəzmdən kam...	7—9

Bəzən də düzəltmə və mürəkkəb struktura malik «uzun» sözlərdən təşkil olunan misralarda sözlərin miqdarı maksimum dərəcədə azalır.

Bəsdir mənə çəkdiyim xəcalət
Şərməndəliyimdəki məlamət...
Şərm eylə bu eşqbazlıqdan
Bifaidə cəngüdəzlikdən...

Daxili motivləşməsi ilə səciyyələnən mürəkkəb substantivləşmiş metaforalar öz mahiyyətinə görə təyinləyici, xarakterizə edici funksiyası baxımından poeziyada əlverişli vahid kimi işlədilir. Füzuli irsində (xüsusilə «Leyli və Məcnun»da) belə vahidlər geniş yer tutur. Maraqlıdır ki, normada belə səciyyələndirici sözlər, adətən, hər misrada ikidən artıq olmur. Miqdarca ən az, semantikaca zəngin sözlər...

Sahibxəbəri-fəsanəpərdəz
Bu tərz ilə qıldı qissə ağaz...
Ey lələ üzərli ənbərimuy.
Kəncinəcəmalü mərəgeysuy...
Ol türfə hüməyi-övcü-iqbal,
Asudəzəmirü fəriğülbal...
Gəncinəgüşayi-gəncköftar.
Olmuş bu əda ilə gühərbar...
Olmuşdu gül ilə səbzeyi-tər
Firuzəfiruz, ləlpərvər...
Ey xakbüşatü xərbəstər...

Bütün bu qeyd olunan xüsusiyyətlər Füzuli şeirinin lüğət tərkibindəki vahidlərin quruluşca növlərinə diqqət yetirilməsini zəruriləşdirir.

Realist şeirdə sözdüzəltmə heç də əsas, başlıca məqsəd deyildir. Burada fərdi sözdüzəltmədən daha artıq sözlərin fərdi şə-

kildə əlaqələndirilməsi dəyərli hesab olunur. (S. Vurğun, Aşıq Ələsgər kimi ustadların təcrübəsi buna sübutdur). Klassik poeziyada isə fərdi-okkazional sözişlətmə yüksək qiymətləndirilir. Yeni söz düzəltmək özü də əslində elə bədii yaradıcılıqdır (əlbəttə, poeziyada).

Füzulinin əsərlərində işlədilmiş həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlər də ən əvvəl bu fərdilik-okkazionallıq baxımından müəyyənləşdirilib qiymətləndirilməlidir.

Estetik dilçilik nümayəndələrinə görə, «dil mənəvi-ruhi yaradıcılıqdır», «öz mahiyyətinə görə hər bir dil faktı fərdi mənəvi yaradıcılıqdır». «Dilin inkişaf tarixi söztin geniş mənasında sənətin inkişafı tarixindən başqa bir şey deyildir» (K. Fossler).

Sənətkarın irsində feilin müxtəlif mənə növlərini əmələ gətirən sözdüzəldici şəkildərlə işlənən düzəltmə feillər miqdar və funksiyalarına görə daha çox və rəngarəngdir:

a) *saçıl-, açıl-, tutul-, yorul-, kəsil-, çəkil-, əyil-, tapıl-, tökül-, bükül-, yığıl-, pozul-, sancıl-, dağıl-, atıl-, umul-, dəril-, sökül-, asıl-, sürül-*; b) *alın-, dəlin-, incin-, anlan-, görün-, bulun-, ökün-, bəslən-*; c) *buldur-, döndər-, sındır-, yandır-, doldur-, öldür-, söndür-, gəzdir-, qondur-, sataşdır-, çəkdir-, bildir-, inandır-*; ç) *uğrat-, ağrıt-, uzat-, bənzət-, acıt-, öyrət-, gözət-, qurut-, axıt-, oxşat-, keçir-, çıxar-, qopar-, çıxart-, yürüt-, ucalt, düşür-*; d) *tutuş-, söyləş-*.

Bunların içərisində tək-tük fərdi-okkazional səciyyəli feillər göstərilə bilər:

Dedilər qəm *gedirər* bədə, çox içdim, sənsiz...
Gedər başım, əgər başdan *gedirməzsən* bu sövdayı...
Qıl təkəllüm zülfün ənduhini, könlümdən *gedir*...

Ümumiyyətlə, sözdüzəltmə və ya düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən istifadə sənətkarı həm də bədii baxımından məşğul edirdi. Şeirlərində bir sıra ismi feillər diqqəti cəlb edir.

Nəçük ki, mövclənmiş suda əksi-afitab oynar...
Füzuli zülfünə bağlandı, əmma öylə incəldi...
Ki, möhnət oxunu *peykanladım*, qəm yayını qurdum...
Tərlədid rüxsarını gül-gül qılında tabi-mül...
Qaralıbdır tütün tək rüzgarım ol zamandan kim...
Daraldar qönçə həlqin, durci-ləlin gəlsə göftarə...
Ah kim, sənsiz *dirilmək* ehtimalı qalmadı...
Qaşın yayı fəraqindən xədəngin kimi *incəldim*...
Bir içim su ilə *ağırlamadın* mehmanın...

Düzəltmə ismi feillər semantik zənginliyi və daxili formasının aydınlığı baxımından şeirdə əlverişli ifadəlilik vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu sözlərin köklərində əşyavilik (isim, sifət və s.) anlayışı mövcuddur, feilləşdikdə bura bir hərəkət anlayışı da əlavə olunur. Sözüün daxili semantikasını zənginləşir — həm əşyavilik, həm hərəkət qovuşur. Həm də sözüün kök və şəkilçidən ibarət olması — daxili şəffaflığı onların şairənəliyini təmin edir.

Füzulinin (və digər sənətkarlarımızın) türk modelində mürəkkəb sözlər işlətməsi və ya belə sözlər yaradıb əsərlərinə daxil etməsi təkcə bədii-üslubi baxımdan deyil, habelə tarixi-elmi baxımdan mühüm idraki-konseptual əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrə qədər bir sıra tədqiqat əsərlərində dönə-dönə belə mülahizə yürüdü ki, türk dilində mürəkkəb sözlər yoxdur, guya tək-tük varsa da, bunlar fars dili mürəkkəb sözləri təsiri ilə düzəlibdir və s. Kökündən yanlış olan bu mülahizəyə Füzulilərin yaradıcılığı tutarlı zərbədir. Biz hələ Orxon abidələrindən tutmuş Dədə Qorquddan üzü bəri işlənən mürəkkəb onomastik vahidləri demirik, elə Füzulimizin müxtəlif modelli mürəkkəb sözlərini nəzərə çarpdırmaq bəs elər.

Vey sərvi, nə xoş *can alıcı* işvələrin var...
Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdümi-qafil...
Daş bağırılı olmasaydı Bisütun Fərhad üçün...

Güzgü kimi *qatı üz*lü olma.
Nərgis kimi *xiyrəgözlü* olma.

Füzuli irsində qoşa sözlərin varlığı da diqqət yetirilməli məsələlərdəndir. Qoşa sözlər ana dili strukturu ilə bağlı olub, xalq (danışığı) dilinin ədəbi dilə təsirinin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Hələ Dədə Qorqud dastanlarında nə daha qədim (Orxon-Yenisey) abidələrdə bu kimi vahidlər sıx-sıx işlədilir.

Bunca kim, *yıldı-yüğürdü*, yetmədi Məcnun mana...
Yemək-içmək fikrin əhli-ruzədən kəs, ey günəş...
Qan-yaş töküb yanında gəzər atəşin kəbab...
Dustlər, *qan, yaş* töküb qıldı məni rüsvayi-xəlq,
Vəh ki, düşmən çıxdı axır didəyi-pürxun mana...
Nəxli ki, *qan-yaş* ona nəşvü nəma verər...
Dəmadəm qətrə-qətrə *qan-yaşımdır* ki, çıxar gözdən...
Canım aldın, göz *yumub-açınca möhlət* vermədin...
Yeni aydan fələk səhində min qalib *düzüb-pozmuş*,
Verincə qaşların taqinə surət sün memarı...

Ümumiyyətlə, qoşa sözlər bədiilik, poeziya baxımından yüksək qiymətləndirilməlidir. Çünki bu sözlər semantik motivləşmə və obrazlılığı ilə əlverişli ifadəlilik vasitəsidir.

Namaz əhlinə uyma, onlar ilə *oturma-durma*...
Təriqi-eşq içində çoxlarla *durdum-oturdu*m...

Bu vahidin sabit şəkli hələ də tam formalaşmamışdır. Lüğətlərdə (orfoqrafiya lüğəti) həm *oturub-durmaq*, həm də *durub-oturmaq* vahidi əks olunmuşdur.

Böyük Füzuli ana dilimizin bütün formal-struktur, funksional-qrammatik, leksik-semantik, poetik-kompozision xüsusiyyətlərindən maksimum səviyyədə faydalanmış, filoloji funksiyalı heç bir vahidi, kateqoriyanı, ifadə tərzini əsla, qətiyyənlə nə

zərdən qaçırmamışdır. Dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, ana dili şəkilçilərini əcnəbi dillərə məxsus sözlərə qoşmaqla onları özününküləşdirmək, ifadəlilik üsul və vasitələrinin artımına nail olmaq məsələləri ustada diqqətini həmişə özünə cəlb etmişdir. Füzuli irsində düzəltmə sözlər müxtəlif, rəngarəng üslubi-poetik funksiyaları yerinə yetirir ki, hər biri haqqında müvafiq bölmələrdə bəhs olunur. Burada isə müəllifin çox istifadə etdiyi müxtəlif sözdüzəltmə vasitə və üsullarından bəzilərini nəzərə çarpdırırıq.

-siz, -siz, -suz, -süz şəkilçili sözlər: *vəfasız, ixtiyarsız, sikkəsiz, pərvanəsiz, dilsiz...*

Sənsiz kim olurdu ondan agah?..
Sənsiz gözümün yox oldu nuri...
Xurşidsiz oldu ruz ta şəb...
Sənəmlər xidmətin taət bilən rind *əcrsiz* qalmaz...

-ca, -cə şəkilçili sözlər:
Bunca kim yıld-yügürdü, yetmədi Məcnun mana...
Can ver, könül, ol qəmzəyə kim, *munca* zamanlar...
Yoxdur onun yanında bir *qılca* etibarım...
Bu yarar nəsnelərin qədrini *yaxşıca* bilin...
Müşkül ki, mənim kimi olub zar
Məncə ola səndə şövqi-didar...
Məncə sənə yox qəmi-nihani...
Kamınca qılardı naləvü ah...
Fəna sərmənzilin seyr eylə kim, bir *xoşca* aləmdir...
Adətcə görünməyir nəşatın...
Adətcə görünməz ixtilatın...
Müştəqicə xitabdır xitabın...
Onca gühər eyləyim rəvanə
Kim bulmayasan ona xəzanə...
Adətcə yenə ol iki ləşkər
Rəzm etməyi etdilən müqərrər...

-raq, -rək şəkilçili sözlər:

Ol yaxşıraq olduğunu bildim...
Sərvdən *yeyrək* gəlir ol qaməti-mövzun mana...
Kim olam bu dərdə *artıqraq* giriftar, ey həkim...
Leyk ondan *tizrək* dəprəndi müjganın sənin...

-lıq... şəkilçili sözlər: *məstlik, gümrahlıq, gədəliq, sultanlıq, naziklik, bihuşluq, şairlik, paklik* (paklıq), *tənhalıq...*

Böyük Füzuli intensiv şəkildə söz yaradıcılığı ilə məşgul olmuşdur; bir çox fərdi-okkazonal dil vahidlərini istemala cəlb etmişdir. Sənətkar bu yolla külli miqdarda əcnəbi dillərə məxsus sözlər əsasında yeni sözlər düzəltməyə cəhd etsə də, bunların bir qismi ümumdil lüğət vahidinə çevrilə bilməmiş və yalnız fərdi dil-söz təcrübəsi nümunəsi, kimi qiymətləndirilə bilər.

...Qılmış bu rəvişdə *nüktədanlıq*,
Gülrizliqü gühərfəşanlıq...
Sövdazədəlik oduna yandım...
Gəh nizə qılırdı *cənsitanlıq*,
Gəh navək edərdi *xunfəşanlıq...*

Füzuli irsinin linqvistik təhlili ən müxtəlif filoloji məsələlərin, problemlərin həll edilməsini tələb edir. Füzulidə oxuyuruq:

Şərm eylə, bu *eşqbazlıqdan*,
Bifaidə *cəngüdəzliqdan*.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə *cəngüdəz* sözü əks olunmamışdır, dilimizdə belə bir söz yoxdur. Bu tərkibə *-lıq* qoşulmaqla düzələn *cəngüdəzliq* isə Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus bir söz kimi lüğətdə qeyd və təsbit olunmuşdur.

İzahlı lüğətdə ərəb sözü «mədamət» var. Füzulinin işlətdiyi

(düzəltdiyi) Azərbaycan sözü «*nədamətsiz*» yoxdur.

Nədamətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz təmaşa tək.

Lüğətə habelə buradakı azərbaycancalaşdırılmış «*təsərrüf-süz*» sözü də düşməmişdir.

Kökləri lüğətdə işlədilən, lakin bu köklərdən düzələn və lüğətə düşməyən Füzuli sözləri çoxdur. Halbuki bunlar məhz Azərbaycan dilinə məxsus, bu dildə düzəlmiş vahidlərdir.

Ey hikmətə baxmayan *nəzərsiz*...
Söylərdi ki: «Ey *çəfaçı* dünya...»
Çəkmə təxtü tac qeydin, *bisəri paltıq* gözət...
Sənəmlər xidmətin taət bilən rind *əcrsiz* qalmaz...
Çün əcəbdir lələ *guyaltıq*, nə möcizdir bu kim,
Eylər izhari-süxən ləli-dürəfşanın sənin...
Əşksiz göz bir sədəfdir lölöi-*şəhvarsız*...
Məndən axir çün qılır *bizarlıq* əsbabi-dəhr
Dəhr əsbabından ol yey kim, qılam *bizarlıq*...
Bir *dəvasız* dərdə uğratmış özün miskin təbib...
Zinihar ol kuyə varma ahi-*atəşbarsız*...
Mənim kim, bir ləbi-xəndan üçün *giryənliğim* vardır.
Təriqi-fəqr tut kim, fəqr imiş aləmdə *sultanlıq*...
Görün kim, dövləti-eşq ilə nə *sultanlığım* vardır...
Ləbindən qətrə-qətrə qan içər könlüm *kərahətsiz*...
Zarlığım eşqdən var, Füzuli, vəli...
Sərvərlik istər isən, *üftadəlik* şüar et...

Aşağıdakı misallarda qeyd olunan düzəltmə (ana dili) sözlər də, onların alınma kökləri də izahlı lüğətə daxil edilməmişdir.

Ey gözüm yaşı, bu *sərgəştəliyin* tərkini qıl...
Sərgəştəliyim kakili-mişkinin ucundan...

Cari olmuşdur bu adət *türrəsiz* olmaz midad...
Xəm qədilə ağlaram ol *türreyi-tərrarsız*...
Həvayi-eşq ilə min sənə *əşkəşanlığım* vardır...
Nə hasil səltənət adilə qılmaq *bəndəfərmanlıq*...
Ya tutiyəm ki, bir *şəkəristanə* yetmişəm...
Ey xoş ol *sərməstlik* vəqti ki, rəf olub hicab...
Pirayəsiz ol məh idi afət...
Sərgərmlik etmə şəm nisbət...
Sövdazədəlik oduna yandım...
Görəyin çox yaşasın didə ki, *mərdümlük* edib,
Qəm hücumində məni *əşk* ilə pünhan etdi...
Bəsdir mənə *çəkdiyim məlamət*,
Şərməndəliyimdəki əlamət...
Şərm eylə bu *eşqbazlıqdan*,
Bifaidə cəngüdəzlikdən...
Dirlikdə çü səndən almadım kəm,
Təsənlisə düşdün, olmadın ram...

İzahlı lüğətə daxil edilmiş bir sıra sözlərə mənbələrdən mümunələr tapılıb verilməmişdir. Bu baxımdan Füzuli dərindən, hərtərəfli axtarılmalı, araşdırılmalı idi...

Eşqində *mübtəlalığımı* eyb edən sanır
Kim, olmaq ixtiyar ilədir mübtəla sana...
Məstlikdir kim, qılır qəm əhlinə *qəmzarlıq*...
Türfə bu kim sanıram *şəfqətdir* ol *qəddarlıq*...
Gah bilməz bu *giriftarlığım*, gah bilir...
Rənəliq ilə qaməti-şümşadı qılan yad,
Olmazmı xəcil sərvi-xuramanımı görgəc...
Ki, mən bu *qəmzədəlikdən* ziyadə xürrəm idim...
Mötəbərlikdir qürur əhli, mən ondan fariqəm,
Etibarə çün degil qabil mühəqqər heyətim...
Qorxuluqdur, necə salıb gedəlim yoldaşı?..

-lıq... şəkilçisi həm ana dili sözlərinə, həm də ərəb və fars dillərində alınma sözlərə qoşulub yeni vahidlər yaradır.

Vəhşilər ilə nədir bu *birlik*?
İnsan ilə xoş deyilmi *dirlik*?..
Nə sud həmişə *məstlikdən*?
Nə faidə *bütpərəstlikdən*?

Məsnəvidə misrasonu mövqedə gələn -lıq... şəkilçili sözlər istər-istəməz həm də bir-birinə qafiyə olur. Həmin tip sözlərin qafiyə ilə əlaqəsi mürəbbələrdə daha aydın nəzərə çarpır.

Cürmümüz noldu ki, bizdən etdin *bizarlıq*?
Biz qəmin çəkdik, sən etdin özgəyə *qəmzarlıq*?
Sizdə adət bumudur? Böylə olurmu *yarlıq*?
Qanı, ey zalım, bizimlə əhdü-peyman etdiyin?..

-lıq... şəkilçili sözlər, adətən, misra və beytlərdə misra-önü güclü mövqedə işlədilir.

Ey bəxt vəfasız olma sən həm!
Həmrəhliq et, bizimlə bir dəm!..
Rüsvəliq edib özünə pişə,
Damü dəd ilə gəzər həmişə...
Şahım, nəzər et məni-gədəyə.
Bigənəlik etmə aşınayə...
Şeydaliğim oldu aləmə faş
Nifrət qılır oldu yarü yoldaş...
Bəsdir mənə çəkdiyim xəcalət,
Şərməndəliyimdəki mələmət...
Bikəsliyim olmaya mənə ar,
Məlum edələr ki, varisim var...
Dirlikdə atanı etmədin şad,
Bari qıl onu öləndə bir yad...

Ey mənşəyi-cövhəri-həyatım,
Xoşnudluğundadır nəcatım...

-lıq... şəkilçili sözlər misrasonu güclü mövqedə işlədilir.

Əl versə gədayə *padişalıq*
Sanman ki, qılır dəxi *gədalıq...*
Çün ol sənə qıldı *mehribanlıq*,
Yaxşılığa eyləmə *yımanlıq...*
Əvvəl nə idi bu *aşinalıq?*
Axır niyə eylədin *cüdalıq?*..
Ta kim, gəzib eyləyə *gədalıq*,
Bəndinə qıla *girehgüşalıq...*
Ərz eylədi zəfû *binəvalıq*,
Ev-ev gəzib eylədi *gədalıq...*
Aya nə idi bu *bivəfalıq?*
Biganələr ilə *aşinalıq?*
Məcnundan edərmi ol *cüdalıq?*
Kim, qeyr ilə edə *aişnalıq?*..

Göstərilən sözlərin heç də hamısı ədəbi dil lüğətinə daxil deyildir.

Maraqlıdır ki, ümumi dilə məxsus olan *-lıq...* şəkilçili sözlər heç də həmişə güclü mövqedə deyil, misranın hər yerində özünə yer tutur. Məsələn, «qanlılıq» sözü ümumxalq dilinə məxsus vahiddir və daha çox misradaxili mövqedə işlənir.

Bu *qanlılığa* qılıbdır iqrar
Mən eyləmişəm bunu giriftar...
Həm *dirlikdə* əzabı olmaz,
Həm mövtdən ictinabı olmaz...
Xurşid kimi kəmalə qabil,
İsa kimi *tifillikdə* kamil...
Düşmənlüyə *dustluq* qılıb ad
Tədbiri-nəcatım eyləmən yad...

Bizdə *ikilik* nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur...
Kim, biz *ikilikdəniz* münəzzəh...

Halbuki fərdi-okkazonal *-lıq...* şəkilçili sözlərə bu mövqedə təsadüf olunmur.

Bəzən bu *-lıq...* şəkilçili sözlər nəinki misra və ya beytin, habelə fəslin güclü mövqelərində—əvvəlində və sonunda işlənir. Fəsil belə bitir:

Billah nə yamandır *aşinalıq*,
Çün vaqə olur yenə *cüdalıq*...

Ustadımızın obrazlı şəkildə dediyi aşağıdakı mülahizəni hərfi-hərfinə də qəbul etmək mümkündür: «Əgər söz əhlinin çoxalması ilə yeni söz demək mümkün olmasaydı, söz gözəli bir nəfərdən başqa heç kimə camal göstərməzdi».

II. FÜZULİ ŞEİRİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

M. Füzuli irsində mürəkkəb sözlərin funksiyası və sənətkarın bu sözlərə münasibəti, bunlardan istifadə bacarığı da diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb sözlərə müraciət etməklə şair gözəl obrazlar, mənalı ifadəlilik vasitələri və vahidləri yaradırdı. Məsələn, şeirlərində *gülriş, laləriş, pəririxsar, gülriixsar, atəşinriixsar, xücestəriixsar, səmənrüixsar, pəririx, gülçöhrə, pəriçöhrə, mələksima, xubsurət, firişəsurət* və s. kimi obrazlı sözlərə tez-tez, sıx-sıx rast gəlirik.

Klassik poeziyanın daxili xüsusiyyətlərindən biri də belədir ki, şeirdə mürəkkəb sözlərin işlədilməsi ilə bir qüdrət, vüs'ət əldə edilir. Bunları yada saldıqda böyük Füzulinin *asimanrəng, lalarəng, mahnibət, pərişanhal, aşıftəhal, qönçəmanənd, sultanpəsənd, xurşiddətət, mahtətət, pəritətət, xücestəliqa, huriliqa,*

pəriliqa, mahliqa və s. kimi yüzlərlə mürəkkəb sözləri əsərlərində xüsusi bədii məqsədlə işlətdiyini iqrar etməli oluruq.

M. Füzuli məhbubənin, sevgilinin əlamət və keyfiyyətlərini mürəkkəb sözlər vasitəsilə ifadə etməkdə ustad bir şairdir və əsərlərində aşağıdakı tipli daxili motivləşməsi ilə fərqlənən sözlərin bol-bol yer tutması əsla təsadüfi hesab edilməməlidir: *gəncinəgüşa, bəndəfərmanlıq, şəkərxab, tərsabəçə, axirzəman, aşıftəhal, nazpərvərd, xücestəfərma, xoşməzaq, şikəstəhal, bədsərəncam, aləmaray, cavanmərd, təğyirpəzir, qiblənüma, ruhbaş, alibina* və s. vahidlər məhz daxili motivləşməsi ilə əlaqədar obrazlılıq vasitəsi kimi mühüm bədii funksiya kəsb edirlər.

Mürəkkəb sözlər Füzuli şeirində xüsusi bir vəzifəyə istiqamətləndirilir: müəllifin yeganə və ya başlıca təsvir-tərənnüm obyektinin—yarın, məşuqun, gözəlin poetik obrazını yaratmaq üçün ən əlverişli vasitə səciyyəsi kəsb edir. Ona görədir ki, Füzuli irsində tez-tez aşağıdakı kimi müqayisəli-metaforik səciyyəli vahidlərə təsadüf olunur: *şuxçəşm, dürdnibət, zərrənibət, qönçələb, sərvqamət, kəmanəbru, sərvqədd, gövhərəfşan, xunindil, şirinləb, əbrukəman, mahnibət, düərəfşan, fələkmisal, gövhərəfşan, qönçədəhan, mələkmisal, pərvanəsifət, şətrənçsifət, aslansifəti, bülbülsifəti, gəncmanənd, sənəmpərəst, ələmmisal* və s. Bütün bu kimi sözlər həm adlandırma, həm də səciyyələndirmə funksiyasına malik olan leksik vahidlər kimi bədii dil üçün əlverişli olmaları ilə fərqlənilirlər. Üstəlik bunların müxtəlif poetik məqamlarda istifadəsi də poetik dəyərliliklərini qat-qat artırmış olur. Məsələn, sənətkarın «Fəriq etdi mehrin özgə məhliqələrdən məni» misrası ilə başlayan qəzəlində daha bir sıra qafiyələr məhz «mürəkkəb sözlərdən ibarətdir.

Eylədin müstəğni özgə *dilrübələrdən* məni...

Bir fəqirəm, sanmanız ol *xudnümələrdən* məni...

Vəchi yox mən etməgin *huriliqələrdən* məni...

Bütün bu və yuxarıda gətirilən digər sözlər ümumi səciyyəsi ilə — substantivləşmiş vahidlər olması ilə diqqəti cəlb edir. Füzuli şeirində mürəkkəb sözlər, adətən, substantivləşmiş sözlərdir. Deməli, bu sözlər öz başlıca funksiyalarında—təsvir, ifadəlilik vasitəsi olmaq funksiyasında işlənən əlverişli ifadə və ifadəlilik vasitələridir.

Baxma hər *qönçələbü gülriyə*, ah etmə, dəxi...
Qılma, ey eşq, mənə *ərz pəriçöhrələri*...
Sərvqaməllərə qəti-səri-rah etmə dəxi...

«Leyli və Məcnun» poemasında səciyyələndirici substantivləşmiş mürəkkəb sözlər diqqəti xüsusilə cəlb edir.
«Sifəti-Məcnun» adlanan hissə belə başlayır.

Bir dilbəri-*sərvqəddü gülruy*,
Sərvi-xoşü, *gülrixi səmənbuy*.
Müxtəlif yerlərdə xatırlanan Qeysin epitetləri mürəkkəb sözlər şəklində təqdim edilir:

Çün məkr ilə Qeysi-*bədsərəncam*,
Bir neçə zaman keçirdi əyyam...
...Kim, sərvi-riyazi-möhnətü dərd.
Sövdazədə Qeysi-*dərdpərvərd*...
Bir gün dəxi ol *bəhanələrdəz*,
Bir özgə bəhanə qıldı ağaz...
Şahinşahi-mülki-məhnətü dərd,
Yəni Məcnun *dərdpərvərd*...

Leyli ilə Məcnun haqqında substantivləşmiş mürəkkəb sözlərlə məlumat verilir.

Ol *iki səmənbarü səhiqəd*
Bir-birinə oldular müqəyyəd...

Ol iki *səhiqədü səmənbar*
Bir-birinə oldular bərabər...

Leyli və Məcnun öz dostları Zeydin yuxusuna «*xoşvaqtü nişatməndü dilşad*» şəkilə gəlirlər.

İbni Sələmin səciyyəsi mürəkkəb sözlərin köməyi ilə şərh olunur:

Ol türfə hümayi-övcü-iqbal,
Asudəzəmirü fariğülbal...

Daha çox şəxs ilə əlaqədar olduğundandır ki, müraciətlərdə də mürəkkəb sözlər yararlı ifadə vasitəsi kimi kara gəlir. Beləliklə, eyni bir vahid—söz həm müraciət, xitab bildirir, həm də xitab olunan obyektin müəyyən əlamətini əks etdirir:

Ey nəfspərəstü cimpərvər
Olma qəmi-hirs ilə mükəddər...
Ey laləüzəri ənbərinbuy,
Gəncinəcəmalü margeysuy...
Key, qaliyəmuyi ənbərinbuy
Gülçöhrəvü xar-xar, xoşxuy...

Sənətkar, adətən, poemada hər fəslin əvvəlində, təsvirlərində mürəkkəb sözlərdən daha çox istifadə edir. Zeydin Məcnuna xəbər aparmasından bəhs açan fəsil belə başlayır.

Sahibxəbri-fəsanəpərdəz,
Bu tərz ilə qıldı qissə ağaz...

Məcnunun atasından bəhs edilən fəsil belə başlanır.

Gəncinəgüşayi-gəncgöftar,
Olmuş bu əda ilə gühərbar...

Növfəldən danışılan hissə belə başlanır:
Saqi, yenə qəsd-i-can edər qəm,
Ver cam *ləbaləbü dəmadəm*...

Ümumiyyətlə, mətn daxilində də, adətən, daha çox təsvir prosesində mürəkkəb sözlər köməyə gəlir.

Qılmış bu rəvişdə nüktədanlıq,
Gülriqliği gühərfəşanlıq...
Olmuşdu gül ilə səbzeyi-tər,
Firuzəfiruz, ləlpərvər...

Beləliklə, şair mürəkkəb sözlər vasitəsilə yığcam təşbihlər yaratmağa xüsusi fikir vermişdir. Füzulinin əsərlərindəki mürəkkəb sözlər obyektin obrazlı təsvirində mühüm rol oynayır. Bu vasitə ilə məcazi və obrazlı şəkildə obyektin başlıca əlamətləri oxucunun nəzərinə çatdırılır, şüuruna həkk etdirilir.

Gətirilən nümunələrdən də görüldüyü üzrə, mürəkkəb sözlərin bir çoxu fərdi-poetik yaradıcılıq məhsuludur. Daxili motivləşmə, yığcamlıq və obrazlılıq keyfiyyətlərinə görə bu sözlər Füzuli poeziyasında xüsusi ifadəlilik vasitəsi kimi nəzəri cəlb edir.

Kim bilirdi eşq mülkün *kafiristan* olduğun...
Nə hasil səltənət ad ilə qılmaq *bəndəfərmanlıq*...
Başımda bu humayun sayə ol *alibinadəndir*...
Qanə batmış hər müjəm bir *şuxi-gülgüncamədir*...
Dövr etdi zəmini *asimanrəng*...

Böyük sənətkar sırf türk modelində mürəkkəb sözlər işlətməklə bütövlükdə bu ifadə tərzinin fəallığına çalışır və buna nail olurdu. Eyni tipli vahidlərin müxtəlif variantlarda işlədilməsi müəllifin bu variantları aktuallaşdırma meylindən xəbər verir.

*Qaşı yaylar xədəngilə gələn peykanə dəğşirdim..
Rəsmdir aşıqə gəlmək qaşı yaylardan ox...
Canə azari-xədəngin xoş gəlir, ey qaşı-yay.....
Səbəb ol qaşları yayın gözüdür, ya qaşı...
Nə mümkündür muradınca səkilmək qaşları yayı...
Dili-pürxunludur sinəmdə, ya od qaşları yayın...
Qatı könlünə bağıri daşların düşmüş qəmi-eşqin...
Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdümi-qafil...
Bağıri bütünlər mənə tən edərlər müdam...*

Birinci komponenti təktərkibli birləşmələrdən ibarət mürəkkəb sözlər ana dilinə məxsus vahidlərdən düzəlməklə güclü bədiilik, obrazlılıq vasitəsidir. Klassik poeziyada bu kimi vahidlərin şairanə mahiyyətini aşkarlayan böyük Füzulidir. Ümumiyyətlə, Füzuli şeirində təsadüf olunan bütün mürəkkəb sözlər poetizmlərdir. Füzuli ana dili vahidlərini şairanələşdirməyə çox böyük əhəmiyyət verib, çox böyük iş görmüşdür. Təktərəfli birləşmələr sırf milli ifadə tərzidir və bunlardan istifadə özü də sənətkarın dilinin xəlqiliyini göstərir. Böyük Füzuli bu kimi birləşmələrə üstünlük verir, bununla da yığcamlığa və obrazlılığa nail olurdu.

Zəhi-imamı yoxlar küfr söylərlər, xəta derlər...

«İmamı yoxlar» nominativ birləşmə yalnız Füzulidə işlənib.

Füzuli irsində tərkibində təktərəfli birləşmələrdən ibarət vahidlərin işləndiyi geniş sintaktik strukturlar mühüm yer tutur və öz tədqiqatçısını gözləyir.

III. TƏKRAR SÖZLƏR

Azərbaycan xalq danışıq dilində yeni anlayışların ifadəsi üçün eyni sözün təkrarlanması yolu ilə yeni vahidlər düzəldilməsi çox sevilən və çox yayılan sözdüzəltmə üsullarındandır: *aşığı-aşığı, xala-xala, top-top, mərə-mərə, qodu-qodu...*

Bu ifadə tərzini tarixən də qədimliyi ilə nəzərə çarpır. Dədə Qorqud dastanlarından çoxlu nümunələr gətirmək. olar:

Tövlə-tövlə şahbaz atlar... Qatar-qatar dəvələr... Kasa-kasa yeməyə yaxni yaxşı...

Bir çox toponimlərdə və ümumi sözlərdə birhecalı morfemlər həmin təkrar şəklində daşlaşıb qalmışdır: *Qamqam, Cəmcəm, Tərtər, Xaxaş, Şuşu, Çiçi* və s. ən qədim Azərbaycan ifadə tərzidir.

Dilçilikdə də bunlar çox qədimlərdən öyrənilən linqvistik kateqoriya kimi diqqəti cəlb edir. E. ə. IV əsrdə Panini tərəfindən yazılan «Sanskrit dilinin qrammatikası»nda bu kimi vahidlər *dvandva* termini ilə qeyd olunmuş və o vaxtdan həmin termin elmdə sabitləşib qalmışdır.

Xalq dili üçün səciyyəvi ifadə vasitəsi olan bu təkrarların klassik şeir dilinə nüfuz etməsi və orada geniş miqyasda işlənməsi faktı xalq dilinin gücü, qüdrəti kimi qiymətləndirilməlidir. Klassik şeirimizdə hər kəsdən və hamıdan çox xalq danışıq dilinə meyl göstərən böyük Füzulinin dili bu cəhətdən xüsusilə seçilir. Şairin dilində tez-tez işlənən *zərrə-zərrə, qətrə-qətrə, ləhzə-ləhzə, parə-parə...* kimi təkrarlar xalq dilindən faydalanma nəticəsi hesab oluna bilər. Lakin sənətkar bu vahidlərdən ustalıqla poetik vasitə kimi istifadə edir. Təsadüfi hallarda misra və ya beytdə bu təkrarın yalnız biri özünü göstərir. Adətən, iki (və ya üç) təkrar müvazi tərkiblərdə çıxış edir.

Ədayi-şükri-xədənkindir ol səda ki, çıxar
Zaman-zaman tökülən qətrə-qətrə qanımdan...

Bir qayda olaraq təkrar sözlər beyti təşkil edən misraların tərkibində müvazi şəkildə yerləşdirilir və bunlar semantikadan (mənadən) əlavə, həm də paralelizm yaranmasına xidmət göstərmiş olur.

Ləhzə-ləhzə xəm qədim peykanın istər, ya qılır
Zərrə-zərrə mahi-nov xurşiddən nur iqtibas...
Cürə-cürə mey içib, zibi-cəmal artırdın,
Zərrə-zərrə gözümün nurini əfzun etdin...
Ləhzə-təhzə xublar gördüm ki, dil qəsdindədir,
Parə-parə eylədim mən həm dili-suzanımı...

Misraların əvvəlində gəlməsi də bunların poetik-üslubi məqsədi ilə əlaqədardır. Bunlar sanki əvvəlcədən şeirin ritmini müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Təkrar qrammatik metaforanın səciyyəvi bir, növüdür. İsim təkrarlanmaqla zərf yaradılır. Lakin bu zərfin məzmununda bir təkrarlıq, davamlılıq, uzunmüddətlik anlayışları da var ki, şairə bu anlayışlar, əlavə çalarlar lazımdır. Bu da azdır. Həmin əlavə çalarlar təkrardan doğan ahəng ilə birlikdə təzahür edir ki, şairin istədiyi də budur.

Ləhzə-ləhzə ləbin anıb edicək əfqanlar,
Qətrə-qətrə saçılır didələrimdən qanlar...

Ahəng, davamlılıq, uzunmüddətlikdən əlavə həm də bir distributiv çoxluq anlayışı diqqəti cəlb edir. «Leyli və Məcnun»dan gətirilmiş aşağıdakı nümunələrdə distributiv cəmlilik orijinal metafora səciyyəsinə təzahür edir.

Nuş eylər idim *qədəh-qədəh* mey...
Eylərlər idi *zaman-zaman* yad,
Təqrib ilə *ləhzə-ləhzə* bünyad...
Məxzən-məxzən cəvahir açdı,

*Xərmən-xərmən nisar saçdı...
Ardınca qoşun-qoşun uşaqlar...
Ev-ev həşəmi gəzirdi bir-bir...
Ev-ev gəzib eylədim gədəliq...*

Buradakı sözlərin bəziləri (tək formada) başqa dillərə məxsus olsa da, bunların təkrarı məhz Azərbaycan dilinə məxsusdur.

Sənətkar isimlərdən əlavə feilləri də (feili bağlama şəklində) bu şəkildə təkrarlamaqla zərfin sırasını çoxaldır. Nitqin təsirliliyi xatirinə hərəkətin əlamətini, xüsusiyyətini, tərzini, miqdarını və s. göstərməyə meyli edən muəllif bu kimi zərflərə xeyli üstünlük verir.

*Ləhzə-ləhzə müddəilər pəndini guş eylədin,
Qana-qana qeyr cami-şövqünü nuş eylədin,
Varə-varə əhdü peymanı fəramuş eylədin...
Dönə-dönə imtahan etdim fələk dövrənimi...*

Nəhayət, qeyd edək ki, söz təkrarında səciyyəvi bir ahəng, ritm mühafizə olunmaqdadır. Adətən, həssas və qüdrətli sənətkarlar bu ritmi daha yaxşı duyur və öz əsərlərində təsvir olunan hadisə, hərəkət, proses, vəziyyət ilə ahəngdar bir şəkildə əlaqələndirirlər. Bu baxımdan «Leyli və Məcnun» poemasının dili bütün klassik şeirimizdə seçilib fərqlənir.

Təsadüfi deyildir ki, aşağıdakı parçaları oxuyanda təsvir obyektini, hadisəni lap əyaniləşmiş tərzdə qavrayırıq, görmüş kimi oluruq. Şair sadəcə məlumat vermir, hər hansı informasiyanı reallaşmış obrazlara bürünüklü halda təqdim edir. Bu da azdır. Sənətkar əşya və hadisənin hərəkət ritmini də şeirində dolayısı ilə əks etdirir ki, burada sözlərin təkrarı başlıca verbal (sözlü) vasitə olur.

*Giryən-giryən qıhrdı seyran
Heyran-heyran gəzirdi hər yan...
Ləhzə-ləhzə könlüm odundan şərərlərdir çıxan,
Qətrə-qətrə göz tökən sanmın sirişkim qanıdır.*

Dərin məzmun, yüksək, son dərəcə yüksək musiqililiyi sayəsində Füzuli şeiri hər kəsi məftun edir. Şair təkrar sözlərin ahəngdarlığından məharətlə faydalanır.

Bəzən də belə təkrarlar həm də ekspressivliyə xidmət göstərir, xüsusilə də misra və beytdə eyni səslərə malik söz olduqda alliterasiya əmələ gətirir.

*Ardınca qoşun-qoşun uşaqlar,
Əhvahna kim gülər, kim ağlar.*

Birinci misrada *şu, ş, u, uş* səslərinin təkrarı diqqəti cəlb edir (ikinci misrada *al, lə, la*).

IV.FÜZULİ ADINI GÖRDÜM SƏRİ-TUMARƏ YAZMIŞLAR...

M. Füzulinin müxtəlif əsərlərində, beytlərində, misralarında ifadə olunan bir sıra fikirlər, mülahizələr xalqımızın adət-ənənəsini, psixologiyasını, ən qədim tarixini öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan xalqında valideyn-övlad münasibətləri, övlada münasibət səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bir sıra xalqlardan fərqlidir. Nağıl və dastanlarımızda bir qayda olaraq padşahın və ya digər nüfuzlu şəxslərin yeganə dərdi övladsızlıq dərdi hesab olunur. Övlad həyatdır, həyatın davamıdır. «Bala dadı bal dadı». «Bala bal dadır».

Xalq ədəbiyyatında övlad həyatın başlıca amalı, məqsədi kimi təqdim olunur, övlad kimi ali ne'mətdən məhrum şəxs tam hüquqlu vətəndaş, cəmiyyətin ləyaqətli üzvü hesab edilmir. Də-

də Qorqud dastanlarında övladı olmayanları «qara otağa» qondururlar. «Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa qondurun, kimin ki, oğlu, qızı yox, qara otağa qondurun».

«Göründüyü üzrə bu adət... sadəcə nəslə artırmaq... məqsədi ilə təşkil edilən tədbir imiş. Xanlar xanı Bayundur xan üç otaq adəti ilə övlad qayğısına qalmayanları utandırır, nəslə artırmaq, onu davam etdirməyin nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu başa salmaq, dərk etdirmək istəyirmiş. Dastanda Dirsə xanın bir sualına verilmiş cavabdan görünür ki, hətta qılıncı və süfrə ilə qazanılmış şöhrət və imtiyaz da övladsızlıq məsuliyyətini azalda bilmirmiş» (M. H. Təhməsi b. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh. 386).

Övlada belə ali, yüksək münasibət nə ilə əlaqədardır? Bu suala cavab vermək o qədər də asan deyildir. Zərdüştilik dini, qədim türk inancları, ərəb təsiri və s. kimi problemlər ilə əlaqədar cavablar çox müxtəlif ola bilər.

«Leyli və Məcnun» poemasında atası Məcnuna belə vəsiyyət edir:

Öz adətin ilə nalə eylə,
Əcrini mənə həvalə eylə.
Budur qərəzim ki, dustu düşmən,
Görsün səni, eyləyəndə şeyvən,
Bikəsliyim olmaya mənə ar,
Məlum edələr ki, varisim var.

Dost-düşmən görsün ki, mənim varisim var. Ən dəhşətli şey şəxsin varisinin, övladının olmamasıdır. Övladın isə ən şərəfli vəzifəsi valideyninin qəbrini üzərində çiraq yandırmasıdır.

Qədim Zərdüştiliyə görə, ölünün başı üzərində üç gün-üç gecə çiraq yanmalıdır ki, mənfi ruhlar meyitə bir xətər yetirməsinlər. Tədricən bu adət «qəbrinin üzərində çiraq yandırmaq», «çırağını (ışığını) yandırmaq» ifadələrində sabitləşib qalmışdır. Bu adət bütün tarix boyu yaşayıb gəlmişdir. M. Füzuli yazır:

Sanma kim bihudə odlandım sərəpa şəm tək
Varisəm, yandırmışam qəbrində Məcnunun çıraq.

Məlum olur ki, yalnız varis, övlad bu müqəddəs işi yerinə yetirə bilər.

Zərdüştiliyin digər adət və inamları kimi qəbir üstündə od (çıraq) yandırmaq adətini də islam dini lənətləyib aradan çıxarmağa çalışmışdır.

Peyğəmbərin bir hədisində deyilir: «Allah lənət eləsin qəbirləri ziyarət etməyi özünə adət edən qadınlara və orada balaca məscid tikdirənlərə, çıraq, şam yandıranlara».

Nə qədər dinpərəst olsa da, böyük Füzuli sözün, ifadənin ana dilinə məxsus mənasından, tarixi-etnoqrafik çalarından istifadə etməli olur. «Çırağı yanmaq» ifadəsini şair səadətə çatmaq, istədiyinə nail olmaq mənasında tez-tez işlədir.

Yarəb bu xəyaldırmı, ya xəb?
Eysü tərəbim çırağı yandı,
Bəxtim yuxudan məgər oyandı?

Zərdüştiliyin görkəmli tədqiqatçısı Meri Boys yazır:

«Ən qədim inama görə bədəndən ayrılan ruh (urvan) Yimanın hakimiyyəti altında olan yeraltı ölümlər dünyasına getməzdən əvvəl üç gün hələ bu dünyada qalmaqda davam edir. Bu üç gün ərzində ruha kömək etmək, onu mənfi qüvvələrdən qorumaq və o dünyaya rahat yola salmaq tələb olunurdu. O dünyaya gedən ruh qorxunc bir çayın üzərindən (Avestada Çinvato peretu—«Ayrılıq keçidi») keçməli olur. Ölüyə mümkün qədər çox kömək etmək üçün ailə üzvləri üç gün ərzində matəm keçirməli, ac qalmalı, ruhanilər isə çoxlu dua oxumalıdır. Sonra qanlı qurban kəsilir.

Ölünün ruhu Yima məmləkətində kölgə kimi yaşayır və onların taleyi yer üzündə yaşayan qohumlarından asılıdır. Qohumları onları paltar və yeməklə təmin etməlidir. Xüsusilə şəxsin

böyük oğlu onun qayğısına qalmalıdır».

Deməli, övladı yalnız mal-dövlətə sahib olmaq üçün yox, daha şərəfli, müqəddəs məqsəd üçün—valideyninin qəbrinə ətir-raq tutmaq, onun adını yaşatmaq üçün arzulayırdılar. Özü də bu inam, istək qədim Şərqi ölkələrində çox geniş miqyasda yayılmışdı. Şəxs övladda həyatını davam etdirir. «Baqi edən adəmi xələfdir».

Atası Məcnuna deyir:

Məndən bu sərir olanda xali,
Sən olasan əhli-mülkə vali.
Xələq edə səni görəndə yadım,
Baqi sənin ilə ola adım.

Çox qədim Azərbaycan inamına görə, özlərlə valideyn adını yaşatmaq üçündür. Şəxsin adını yalnız öz övladı yaşatmalıdır. Qədim, ibtidai insanların əqidəsinə görə, şəxsin adı ilə onun özü arasında daxili, qırılmaz əlaqə vardır. Hər kəsin adı onun bütünlükdə varlığı ilə, habelə ruhu ilə əlaqədar hesab olunurdu.

Qədim türk inamına görə, insan adlanan varlıq üç komponentdən — ruh (can), bədən (cism) və adın birləşməsindən ibarətdir. Bunlardan can və cism etibarsızdır, müvəqqətidir. M. Füzuli yazır:

Yarəb mənə cismü can gərəkməz.
Cananımsız cahan gərəkməz.

İnsanın cismi (bədən) vəfasızdır, 70—80 ildən sonra torpağa qarışıb gedir. (Sonralar dinlərdə də «torpaqdan yaranan torpağa dönmür» əqidəsi yayılmışdı). Can (ruh) da insanı tərk edib gedir. İnsana qalan yalnız adıdır. Deməli, insanın varlığını, mahiyyətini təşkil edən bu üç komponentdən: ən dəyərlisi, qiymətliyi məhz onun adıdır. Adın yaşaması şəxsin özünün yaşaması deməkdir (L. Y. Ş t e r n b e r q. Первобытная мифология в

свете этнографии. Л., 1936, сәh. 309).

Hər kəs əbədiləşmək, uzun müddət yaşamaq istər. Şəxsi yalnız yaxşı ad yaşada bilər. Odur ki, ad eləmək, yaxşı ad çıxarmaq həyatın başlıca vəzifəsi hesab olunurdu. M. Füzuli yazırdı:

Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad eylərəm...
Qərəz bir ad imiş aləmdə, mən həm eylərəm bir ad...
Vücudundan keçib, aləmdə bir ad eylə ənqa tək...
Pis ad isə bədbəxtlikdir. Füzuli yazırdı:
Neyçin özünə ziyan edirsən,
Yaxşı *adını yaman* edirsən...
Yaxşımıdır eyləmək *yaman ad*
Kim, qılmaya kimsə xeyr ilə yad?..
Yaxşı adın var ikən, döndün *yaman ad* eylədin...

Şəxs əbədi yaşamaq istər. Bu ali istəyə, adətən, böyük dahilər, görkəmli qəhrəmanlar nail ola bilirlər. Dünyada əsrlər boyu yaşayan ölməzlər, ölməz dahilər çoxdur: Nizami, Füzuli, Firdövs, Hafiz, Sədi, Qaliley, Teymurləng, Çingizxan və s. Lakin hamı Nizami ola bilmir. Lakin hamı əbədi yaşamaq istəyir. Şəxsin əbədi yaşaması üçün övlad əsas amildir. Valideyni övlad yaşadır. Türk xalqlarına məxsus bu inam Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında geniş iz buraxmışdır. Dədə Qorqud dastanlarında belə ifadələr vardır: Baba oğul qazanar ad üçün. Ata adını yürütməyən xoyrad oğul, ata belindən enincə, enməsə yey, ana rəhminə düşüncə (doğunca), doğmasa yey. Ata adını yürüdəndə dövlətli oğul yey. Övladın ad ilə, valideyn adını yaşatma ilə əlaqəsi Füzuli şeirində çox sərrast verilmişdir:

Əmvalı cəmin-cinsdən çox,
Əmma bu cahanda varisi yox.
Gər qılsa onu tələf həvadis,
Yox bir xələfi ki, ola varis.
Fərzəndsiz adəmi tələfdir,

Baqi edən adəmi xələfdir.
Nəsl ilə olur bəqayi-insan
Nəzmi-başərü nizamü-dövrən
Can cövhərinə bədəldir övlad,
Övlad qoyan qoyar həmin ad.
Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil
Dünyada bir oğlu ola qabil...

Beləliklə, nəsilləri bir-birinə bağlayan, nəslin varlığını, mövcudiyətini təmin edən yeganə və etibarlı bağ addır, sözdür. Övladların borcu ulularının adını yaşatmaqdır.

Füzuli irsində şəxs adlarına münasibət və belə adlardan istifadə üsulları səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məsələn, «Leyli və Məcnun» poemasında personajların adlarının təqdimi maraqlıdır.

1. Əqvami qəbaili olub şad
Ol növrəsə *Qeys qoydular ad.*
2. Aləm səri-muyinin tüfeyli,
Məhbubeyi-aləm, *adı Leyli.*
3. Kim, var idi bir xüceştəfərcəm,
Ol əsrdə adili nikunam,
Tiğilə müsaf müşküli həll
Mərufi-zəmanə, *adı Novfəl.*
4. İdraki büləndü hüsni dilkəş,
Ətvəri xüceştə, sirəti xoş.
Vermiş həq onun olan muradın
Bəxt *İbni Səlam qılmış adın.*

Qəhrəmanların hər birinin adı xüsusi nəzərə çarpdırılır, ümumi mətnin tərkibində xüsusi olaraq müstəqilləşdirilir. Epizodik personajların adlarında bu xüsusiləşmə, mətnə fərqləndirmə yoxdur.

...Kim var idi bir nədimi-nadir,
Zeyd adlı vəfayi-əhdə qadir.
Məşhur idi fəzli vü kəmalı,
Məruf idi hüsnü vü cəmalı.
Olmuşdu əsir bir nigarə,
Bir zeybli Zeynəb adlı yarə.

Ad şəxsin, əşyanın özüdür, onun mahiyyətini əks etdirir..
Odur ki, əşyanın, denotatın adını bilmək onu tanımaq deməkdir.
«Leyli və Məcnun» poemasında «Kimsən?» sualı adı öyrənmək
məqsədi izləyir və adətən, cavab da bu adı söyləməkdən ibarət
olur. Ad sanki şəxsi bütövlükdə əks etdirir.

— Kimsən? Mənə zahir eylə adın.

Başqa bir yerdə bu sual və müvafiq cavab belə təqdim olunur:

Lütf ilə təkəmmül etdi ağaz:
— «Kimsən?»—deyibən yetirdi avaz:
Baş qaldırıb ol əsiri-məhzun,
Döndərdi cavab ona ki:—«Məcnun».

Təkcə adı deməklə kifayətlənilir. Kimliyi bildirmək üçün
şəxsin milliyyəti, vəzifəsi, doğulduğu və ya yaşadığı ərazi, qohumluq əlaqələri və s. əvəzinə yalnız adını demək bəs edir.

Odur ki, adın şərəfini qorumaq, ad çıxarmaq, ad eləmək
həyatın başlıca məqsədinə çevrilir.

Lövhi-ələmdən yudum aşk ilə Məcnun adını
Ey Füzuli, mən dəxi ələmdə bir ad eylərəm...

Adı çıxmaq, ad eləmək «məşhurlaşmaq» deməkdir. Məcnun çox məşhurdur. Adətən, mübaligəni çox xoşlayan sənətkar

öz adının da Məcnun qədər məşhurlaşacağına inanır. Hətta Məcnundan da, Şərqi digər ən məşhur və geniş yayılmış, hamıya tanış olan ədəbi personaj adlarından da öz adının daha kütləvi məhəbbət qazanacağına əmindir.

Yazanda Vamiqü Fərhadü Məcnun vəsfin əhli-dərd *Füzuli adını*, gördüm, səri-tumarə yazmışlar...

Və ya:

Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var, Aşi-qi-sadiq mənəm, *Məcnunun ancaq adı var...*

Adı təmiz saxlaya bilməmək, adına söz çıxmaq, adın dəyişdirilməsi—şəxsə mənfi səciyyəli ləqəb verilməsi rüsvayçılıqdır, bədbəxtlikdir.

Söz müxtəsər, ol əsiri-sövda
Bir növ ilə oldu xəlqə rüsva
Kim, *Qeys ikən, oldu adı Məcnun...*
Başqa bir yerdə Məcnun öz sevgilisinə deyir.
Rüsvalığa çün mən etmişəm ad,
Sən həm bu süluki etmə bünyad...

Füzuli qəzəl şairidir və qəzəlin ümumi prinsiplərinə görə, hər bir əsərində məqtə beytdə (birinci və ya ikinci misrada) müəllifin təxəllüsü işlədilməlidir. Bəzi qəzəllərdə şairin təxəllüsü «xəstə», «miskin», «şikəstə», «biçarə» kimi epitetlərlə müşayiət olunur.

Yar sual etsə ki, halım nədir,
Xəstə Füzuli, nə verərsən cavab?..
Sifəti-hüsnün edər, *xəstə Füzuli*, nə əcəb,
Hüsnü-göftərdə gər eyləsə Həssan ilə bəhs...
Füzuli xəstəyə düşmən sözilə dust cövr eylər...
Ta *Füzuli xəstəyə* vəslin təmənnadır sənin...

Dərdi-hicran natəvan etmiş *Füzuli xəstəni...*
Miskin Füzuliyəm ki, sənə tutmuşam üzüm,
Ya bir kəminə qətrə ki, ümmanə yetmişəm...
Arizuməndi-vüsalındır Füzuli xəstədil...
Sitəmin daşıyla başı sınıq, bədəni *şikəstə Füzuliyəm...*
Biçarə Füzuliyəm ki, zərəm,
Zilli-günəh ilə şərmsarəm...

Füzuli belə yazıb: «...Şeirə başladığım zamanlar hər gün bir təxəllüs bəyədir, bir müddət sonra eyni təxəllüsü işlədən bir şairə rast gəlir və aldığı təxəllüsü dəyişdirirdim. Sonra anlaşıldı ki, məndən əvvəl gələn dostlar ibarələrdən çox təxəllüsləri götürmüşlər. Düşündüm, əgər şeirdə başqaları ilə müştərək bir təxəllüs götürərsəm, müvəffəq olmadığım təqdirdə (məna zülm olar, müvəffəq olarsam, ortağıma zülm etmiş olaram. Bu bənzərliyi ortadan qaldırmaq üçün Füzuli təxəllüsünü aldım və ortaqlarımın məna zülm edib, məni iztirab içində qoymalarından qurtarmaq üçün təxəllüsümün himayəsinə sığındım.

Bildim ki, bu ləqəb heç kimin xoşuna gəlməyəcək. Odur ki, bir başqası məna ortağ çıxaraq məni rahatsız etməyəcəkdir. Həqiqətən də, bu ləqəbi almaqla ortaqlıqdan məna gələ biləcək əzabların qarısını bağladım və şeirlərimin qarışıq düşməsi əndişəsindən qurtardım...

Həqiqətən, bu təxəllüs bir çox cəhətdən tamam mənim istədiyim kimi oldu, mənim arzuma çox uyğun gələn ləqəb oldu. Əvvəla, mən özümü ruzigarın yeganəsi görmək istəyirəm. Bunu təxəllüsüm təmin etdi. Fərdiyyətimin ətəyi ortaqlıq əlindən qurtardı. İkincisi, mən bütün ülum və fünunu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım. Bunu ifadə edən bir təxəllüs tapdım. Çünki Füzul lüğətdə ülum və fünün kimi fəzlin cəmidir. Füzulinin xalq arasında başqa mənası ədəbə müxalif deməkdir. Bundan da ədəbə müxalif nə hərəkət ola bilər ki, yüksək qədirlilə alimlərlə çox az görüşmüşəm, mərhəmətli padşahlara və sultanlara yaxın olmamışam. Səyahət elədiyim halda həmişə aqlı mü-

bahisələrdə həkimlərin (filosofların) müxtəlif hökmlərinə etiraz, nəqli məsələlərdə fəqihlərlə müxalifət edirəm və söz fənninin hər şöbəsinin ustadı ilə ibarələrin gözəlliyi, ifadənin lətafəti xüsusunda münaqişəyə girirəm. Bu hərəkət nə qədər Füzulinin kamalına əlamətdirsə, o qədər də füzulluğun son dərəcəsinə işarətdir» (III c., səh. 22).

Uzun tarixi dövrlər ərzində dini görüşlərin, habelə obyektiv idealizm nəzəriyyəsinin başlıca mahiyyəti belə olmuşdur ki, dünyanın əsasını ruh, «ruhi başlanğıc» təşkil edir. Materiya əvvəllər xaotik vəziyyətdə olmuş, ruh ona təsir göstərərək onu yaratmış və nizamlamışdır, onun geoloji, bioloji və sosioloji formalarını tənzimləmişdir. Bu süst, donuq materiyanı hərəkətə gətirən, fəallaşdıran ruhun yaradıcılıq fəaliyyətinin son nəticəsi insandır.

Qədim insanlar müxtəlif ölkələrdə bu ruhi yaradıcılığı, yaradıcı (başlanğıcı, «söz») və ya eyni mənaya gələn «tanrı», «Allah», «dao», «loqos», «xuda», «huday», «boq» şəklində əks etdirmişlər. Söz insandan əvvəl var idi və dediyimiz süst, donuq materiyanı idarə edirdi. Ən qədim söz, söz sahibi Allah olmuşdur. Allah bu dünyanı heç də əli ilə deyil, söz ilə və sözdən yaratmışdır. Dünya sözdən törənmişdir. Söz dünyanı ilkin xaotik mahiyyətdən ayıran alət və qüvvədir.

Deməli, sözü dərk etməklə ilahini, yaradıcıyı tərk etmək, ona qovuşmaq mümkündür. «Can sözdür əgər bilirsə insan»...

Deməli, söz sirlər xəzinəsidir^{*}. Bu xəzinə sahibi olan insan Allah deyil də, nədir? Deməli, bu xəzinəyə sahiblənmək ən böyük amal olmalıdır. Söz ilahi yaradıcıdır, yaradıcılıq qüdrətidir.

Bakıda 1990-cı ildə nəşr olunmuş «Kəlimeyi-şəhadət» kitabında belə bir dialoq verilmişdir:

- «— Həzrəti Adəm danışmağa hansı sözlə başlamışdır?
— Kəlimeyi Təhidlə.

^{*} Məhəmməd peyğəmbərin bir hədisində göstərilir ki, könül altında bir xəzinə vardır və bu xəzinənin açarı şairlərin dilidir. Həzrət Əlinin «Nəhcül bəlağə» («Gözəl danışmaq yolu») əsərində deyilir: «Ağıllı adamın sinəsi sirlər xəzinəsidir».

— Nə üçün məhz bu sözlə?

— Çünki Allah taala buyurmuşdur ki, «mən gizli bir xəzinəyəm. Bu xəzinəni öyrənmək üçün də insanı yaratdım».

Həmin xəzinəni öyrənməyə elmin gücü çatmaz, ona yalnız eşq ilə çatmaq olar. Sirlər xəzinəsinin açarıdır, xəzinənin özüdür söz...

Füzuli «Bəngü badə»də yazmışdır:

Yarəb, əfsurdəyəm məni-naəhl,
Həddən ötdü xumari-dideyi-cəhl,
Qoyma əfsürdəvü pərişanhal,
Eşq odundan mənə hərarət sal.
Bəzmi-eşq içrə sun mənə bir cam,
Leyk cami ki, nəqsim edə tamam.
Qıla asari-mərifət izhar,
Ola miftahi-məxzənül-əsrar...

«Şübhə yox ki, sözlə ifadə olunmuş, sonra da Müqəddəs Kitablarda yazıya alınmış Vəhy bilavasitə Allahın sözüdür, Qurani-Şərifdə buyurulduğuna görə, nitq də görmə və eşitmə kimi Allahın ən mühüm sifətlərindəndir. «Kəlam» — söz Allah taalanın «ən gözəl adları» (əsməül-hüsna) sırasında çəkilməsə də, Quranın mətni aydınca göstərir ki, söz Allahın ən gözəl sifətlərindəndir» («İslam» qəzeti, 18 aprel 1991-ci il).

Xazini-gəncineyi-əsrardır hərdəm çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz...

Söz sirlər xəzinəsidir, gizli xəzinədir. Söz ağızdan çıxır. Deməli, ağız özü də bir sirdir. Bütün bunlar isə bədii, poetik obrazlar yaradan şair təxəyyülünün genişliyinə nəhayətsiz şərait verir.

Ağzı sifətin xud etmək olmaz,
Əsrari-nihanə yetmək olmaz..
Hiç kim bilmədi təhqiç ilə ağzın sirrin,
Sirri-qeybi nə bilir kimsə xudadan qeyri...

Söz ilahidəndir. Söz ağızdan çıxar. Sufilikdə dodaq, ağız yoxluq deməkdir. Yoxluqdan, deməli, qeybdən çıxan söz Allahın kəlamıdır. Tanrının sözü özlüyündə, yaranışında bir sirri-ilahidir. Füzuli şeirində, adətən, danışmaq bu sirri açmaq kimi təfsir edilir.

Ol dusta *zahir eyləyib raz,*
«— Ya dust» deyib, yetirdi avaz...
Həmdəmlərə *razın açdı Novfəl*
Kim: «— Müşgil halımı qılın həl»...
Raz açdı mənə ki: «— Ey vəfadar...»
Zeyd açdı düri-xəzaneyi-raz:
«— Key türfə hüməyi-övcü-əzaz...»

Başqa, daha aydın misallar:

Yetmək olmaz ləfzi-canbəxtinlə *ağzın sirrinə;*
Vəhydir güya bu kim, mütləq ağız yox, var ləfz...
Xəlqə *ağzın sirrini* hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz...
Hiç kim bilmədi təhqiç ilə *ağzın sirrin,*
Sirri-qeybi nə bilir kimsə xudadan qeyri...

Dünyanın əsasında söz durur. Dünyada ən böyük möcüzə sözdür, Qurandır. Çünki göydən gəlmiş Quran Allahın kəlamıdır.

Bağiyi-möciz nə hacət əmri-həqq isbatına
Aləm içrə möcizi-baqi yetər Qur'an sana...

Orta əsrlərin görkəmli filosofu Əl-Əşəri yazırdı: «Yaradan öz sözü ilə əbədidir, sözün özü isə elə Qurandır».

Sözün mahiyyət, can (ruh) olduğu Quranda açıq-aydın qeyd edilmişdir.

«Zəkəriyyə məhrabda [ibadətqahda] ayaq üstə durub namaz qılarkən mələklər ona müraciət edib dedilər: «Allah sənə *Özü tərəfindən gələn kəlməni* [İsanı] təsdiq edən, [tayfasının] ağası, nəfsinə hakim və əməlisalehlər zümrəsindən bir peyğəmbər olacaq Yəhyanın dünyaya gələcəyi xəbərini müjdə verir» (Quran. III surə, 40-cı ayə).

Kitabın sonunda belə bir şərh verilir ki, əl-Beyzaviyə görə «kəlimət min Allah İsa»dır, çünki o, *dünyaya sözlə* (kəlmə ilə) *gəlib...*

Daha bir ayədə deyilir:

«Ey kitab əhli! Öz dininizdə həddi aşmayın! Allah barəsində yalnız haqqı deyin, həqiqətən, Məryəm oğlu *İsa əl-Məsih* ancaq Allahın peyğəmbəri, [Cəbrayıl vasitəsilə] Məryəmə çatdırdığı *bir söz* və Onun tərəfindən olan *bir ruh*dur» (Quran.. IV surə, 17-ci ayə).

Məhz sözə aludəçilik və pərəstiş sayəsindədir ki, bu dünyada Füzuli səviyyəsində bəşəri, insani sənətkar az olmuşdur. İnsana, onun mənəviyyatına xidmət, insanı yüksəklərə qaldırmaq, ululaşdırmaq mənasında dünyada yalnız Quran Füzulidən yüksəkdə dura bilər.

Sözü müqəddəs hesab edən dini nəzəriyyələr həm də bu müqəddəs sözün insan tərəfindən yarandığı fikrini irəli atırlar. Allah insana sözü düzəltmək, yaratmaq qabiliyyəti əta etmişdir. İlk insan Adəm bütün mövcudata ad vermişdir.

Dini kitablarda irəli sürülən bu iki mülahizə bir-birini rədd etmirmi? Bir yandan deyilir ki, hər şeyə Allah ad verib, digər tərəfdən iqrar olunur ki, adları Adəm düzəltmişdir. Dini baxımdan burada ziddiyyət yoxdur. İnsan söz vasitəsilə yaransa da, sonra insan özü söz yaratmağa başlayır. Beləliklə, sözdə ilahi qığılcım vardır. Məhz bu qığılcım sayəsində dünyada yalnız insan yaradı-

cı məxluqa çevrilmişdir. İlahi yaradıcılığın müqəddəs qığılclarından insana da pay düşür.

«Söhbətül-əsmar» da hər meyvə öz adı ilə fəxr edir,

Ol həzrəti-layəzali-məbud,
Ad qoydu məni-lətifə Əmrud...
Ol calli zülmətin ilənnur,
Ad qoydu məni-hərifə Əngur...
Ol cümleyi-müşkili edən həll
Adımı mənim qoyub Səfərcəl...
Var ləzzətü rəngü dad məndə,
Həm *namü ləqəb, xoş ad* məndə...
Ol leyli nəhar edən, günü şəb
Narınca qılıb məni *müləqqəb...*
Ol qaziyi-həşrü nəşrü mial,
Turunc mənə *qoyubdular ad...*
Xəllaqi-cahanü zülmətü nur,
Püstə mənim adımı qoyubdur...

Ad əşyanın mahiyyətini əks etdirir. Adı öyrənməklə əşyanın mahiyyətinə vəqif olmaq mümkündür. Çünki adı Allah (gətirilən misalların birinci sətirlərində vəsf olunan məbud, xaliq) qoymuşdur. Allah isə səhv edə bilməz. Bütün adlar düzgün verilib. «Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil, idraki-sifati-zatə qabil...»

«Yunusun sözü verdiyi bu önəm, sözdə gördüyü bu yaman güc, cəhənnəmi cənnətə çevirən böyük dərvişliklə şairliyi nə üçün birləşdirdiyini anladır. Neçə Anadolu dərvişlərini zahidlikdən ayırıb şairliyə gətirən də budur». Sözünsə insandan ayrılmayacağına, insanın ta kendisi olduğuna inanmaq. Şeyx Qalib «Söz candır əgər bilirsə insan» deməklə eyni düşüncəni dilə gətirmişdir. Əslində, bütün dinlərdə tanrının ta kendisi belə sözdən pək ayrılmaz, hətta, sözünsə ta kendisi olur. Öyləsinə qutsal bir niteliki

vardır sözün və şairin insanlıq tarixində»¹.

Burada göstərilən kəlam Füzuli tərəfindən «Can sözdür əgər bilirsə insan» kimi işlədilmişdir.

Bədii dildə «ikinci etimologiya» anlayışı vardır. Söz sənətkarı bu və ya digər dil vahidinin xarici səs cildinin təsadüfi uyğunluğuna əsaslanaraq onun «mənşəyini» xatırladır. Əslində isə bunun özü də poetik söz oyunundan başqa bir şey deyildir.

Gər qabili-iftixar olubsan,
Alma adını neçün qoyubsan?
Gər yaxşı olardın al deyərdin,
Alma neçün adını qoyardın?
Sənətkar sözün daxili formasını «dirçəldir».

V. FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNDƏ XÜSUSİ ADLARIN ÜSLUBİ-POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Füzuli əsərlərində işlədilən xüsusi adlar çox zəngin, rəngarəng poetik-üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onımların bədii əsərdə kəmiyyət və keyfiyyəti məsələsi ən əvvəl bu əsərlərin janrı ilə əlaqədar nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, M. Füzulinin qəzəllərində özünü göstərən xüsusi adlar həm miqdarına, həm işlənmə tezliyinə, həm aydınlıq dərəcəsinə, həm bədii-poetik funksiyalarına görə, bir tərəfdən, qəsidələrində, digər tərəfdən, «Leyli və Məcnun» poemasında işlənən adlardan fərqlənir. Habelə, ümumiyyətlə, klassik poeziyada işlənən xüsusi adlar tamamilə başqa prinsiplər əsasında tədqiq olunmalıdır.

M. Füzulinin qəzəllərində yer tutan xüsusi adlar bunlardır (Divana daxil olmuş qəzəllərin sıra nizamı əsasında): Əhmədi-Mürsəl, Musa, Yəqub, Yusif, Cibril//Cəbrail, Məsih, Məcnun, Leyli, Tuba, Zöhrə, Kuhkən//Fərhad, Şirin, Cəm, Cəmşid, Həssan, Yusif, Züleyxa, Çin, hind, Nuh, Xızr, Ceyhun, Bisütun, Sü-

¹ Sabahattin Eyub oğlu. Yunus Emre, İstanbul, 1935. S. 58-59.

leyman, Adəm, Vamiq, İsa, Qaf, Misir, Rum, Bağdad, Kəbə, Sü-rəyya, Əhmədi-Muxtar...

Bütün bunlar Şərqdə çox geniş yayılmış «bədi obraz-lar»dır və az-çox savadı olan hər kəsə məlum¹ semantikaya ma-likdir.

Divanda sıralanmış ikinci (əslində birinci) qəzəldə *Əhmə-di-Mürsəl*, sonuncu qəzəldə *Əhmədi-Muxtar* antroponimik bir-ləşmənin işləndiyi diqqəti cəlb edir. Füzuli dünyasının əvvəli də, axırı da peyğəmbərə bağlıdır.

Füzuli qəzəllərində ən çox işlədilən, tez-tez təkrarlanan onimlər Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin adlarıdır ki, bu da qə-zəlin kütləviliyi, xəlqiliyi ilə əlaqədar olan mühüm prinsipial üs-lubi məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Dövrü üçün sənətkarın ən demokratik janr bilib yüksək qiymətləndirdiyi qəzəldən ay-dınlıq, asanlıq, anlaşılılıq tələb olunurdu. Odur ki, qəzəldə işlə-nən xüsusi adların da geniş xalq kütlələrinə məlum olmasına mühüm diqqət və əhəmiyyət verilirdi. Xalq arasında ən populyar olan qəhrəmanların adlarına üstün yer verilməsinin səbəbi bu-dur.

Kuh fəryadı-sədasın verdi *Fərhadın* demin
Nəqşi-*Şirindir* verir avaz olub fəryadrəs.
Naqə *Leyli* məhmilin çəkmiş biyaban seyrinə,
Eylə *Məcnunu* bu halətdən xəbərdar, ey cərəs...
Sifəti-hüsnün edər, xəstə Füzuli, nə əcəb
Hüsni-kəftardə gər eyləsə Həssan ilə bəhs...

Təbəri yazmışdır: «Əvvəl həzrət Əbubəkr müsəlman oldu. Ondan Zeyd ibn Haris ki, peyğəmbərimizin quludur, ondan xəla-yiq və həssan ibn Sabiq ki, peyğəmbər əleyhissəlavətü salamın

¹ Mifasir geniş oxucu kütləsinə aydın olmayan Həssan antroponimi

Füzuli dövründə çox məşhur olan adlardan idi.

şairi idi. Həzrət həssan həzrət Əbubəkr şanıma bir neçə əbyat söyləyib mədh etdi və dedi ki, həzrət Əbubəkr cəm xəlqdən əvvəl islamı qəbul etdi».

Ey sanan julidə mu başında *Məcnunun*, saqın,
Bitəkəllif getmə kim, *Leyli* evidir ol pəlas...

Füzuli qəzəllərində onimlər, əsasən və ya daha çox güclü mövqelərdə, yəni qəzəlin mətlə və ya məqtəsində işlədilir ki, bu faktın özü sənətkarın həmin tip sözlərə nə dərəcədə mühüm əhəmiyyət və yer verdiyini göstərir.

Mətlə beytdə:

Uyub ahuyə düşdü mişk *Məcnun* tək biyabanə,
Nola çəksən onu zənciri-zülfi-ənbərəfşanə...
Çeşmimi əşk ilə gənci-düri-məknun etdin,
Mərdümi-çəşmimi ehsan ilə *Qarun* etdin...
Buraxdı xakə hüsnün afitabi-aləmarayı,
Götürdü yer üzündən möcizi-ləlin *Məsihayı*...
Rəvacın nəqdi-peykanımla bulmuş hüsn bazarı,
Keçər nəqdin əgər min *Yusifin* olsan xiridarı...
Nihali-dərddir *Məcnun*, yer etmiş sayəsin ahu,
Başında quş qanadı börk, ayağında səlasil su...
Eşq ətvərin müsəlləm eylədi gərdun mana,
Bunca kim, yıld-yüğürdü, yetmədi *Məcnun* mana...
Maili-murp-xətin *mülki-Süleyman* istəmər...

İlk beytdə bir neçə onim işlənir.

Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib,
Gör nə cahildir, yonar daşdan öziçün bir rəqib...
Qurutmuş qaliba şövq odu *Fərhadın* gözü yaşın
Ki, gər axsaydı ləl eylərdi bişək *Bisüttun* daşın...

Ta sirişki-dideyi-*Fərhad* gördü laləgun
Çeşmələr suyini gözdən saldı kuhi-*Bisütun*...

Mətlə beytlə eyni onim müxtəlif şəkillərdə təkrarlanır. Aşağıdakı beytdən çıxışlıq və yiyəlik hallarında işlənən Məcnun adı kimi:

Məndə *Məcnundan* füzun aşılıq istedadı var,
Aşığı-sadiq mənəm, *Məcnunun* ancaq adı var...

Eyni adın qəzəlin bütün hissələrində (mətlə, məqtə və təxəllüs beytlərdə) təkrarlanması xüsusi bədii-poetik üsul kimi qiymətləndirilir və heç də yalnız mətlə beytlə məhdudlaşmır. Aşağıdakı qəzəldə Məcnun adı kimi.

Məni zikr etməz el, əfsaneyi-*Məcnuna* maildir,
Nə bənzər ol mənə, dərdi onun dərmanə qabildir.
Biyabanlarda *Məcnundan* qəmü dərdim sual etmin,
Nə bilsin bəhr halın ol ki, mənzilgahi sahildir.
Mənim tək ola bilməz şöhreysi-şəhri-bəla *Məcnun*,
Qəbul eylərmi bu rüsvalığı hər kim ki, aqildir...
Füzuli, el səni *Məcnundan* əfzun der mələmətdə,
Buna müngir degil, *Məcnun* dəxi məqula qaildir...

Məqtə beytdə:

Lövhi-ələmdən yudum aşk ilə *Məcnun* adını,
Ey Füzuli, mən dəxl ələmdə bir ad eylərəm...
Ey Füzuli, dura məndən ala təlimi vəfa,
Nagəh ər mərqədi-*Məcnunə* düşərsə güzərim...
Məni sağınma, Füzuli, qəm içrə *Məcnun* tək
Ki, mən ziyadəyəm ondan qəmi-ziyədə ilə...
Ey Füzuli, xaki-guyi-yarə yetdim, qanı *Xızr*
Kim, verəm kamın, olam abi-həyatə rəhnümün...

Məqtə beytlərdə ümumiləşdiyi üçün bir-birinə yaxın mənalı iki və daha çox antroponimin işlədilməsi ilə həm də bir vüsət, dolğunluq ifadə olunur.

Yatdılar *Fərhadü Məcnun* məsti-cami-eşq olub,
Ey Füzuli, biz olar yatdıqca söhbət bəkləriz...
Yazanda *Vamiqü Fərhadü Məcnun* vəsfin əhli-dərd Füzuli
adını, gördüm, səri-tumarə yazmışlar...
Füzuli, istəmərəm məsnədi-*Cəmu Cəmşid*,
Mənə nişiməni-dövlət şərəbxanə yetər...

Bu xüsusiyyət də yalnız məqtə beytə məxsus deyildir.

Bir neçə xüsusi adın nitqdə yanaşı gələrək həmcins cümlə üzvü kimi işlədilməsi də əslində həm ümumiləşmə (xüsusi adın ümumiləşməsi) nəticəsində mümkün ola bilər, həm də belə yanaşdırma özü də ümumiləşməyə xidmət edir. Beləliklə, iqiqat ümumiləşmə əldə edilir ki, bu da nitqdə bir vüsət, intensivlik, qüvvə yaratmış olur. Füzuli şeirindən misallar:

Derlər ki, var *Vamiqü Məcnun*, əcəb degil,
Dağılmış ola atəşi-eşqim şərərəsi...
Xələfi-mötəbəri-*Adəmi Həvvə* sənsən...
Feyzinə ləbtəşnə yüz *Xizru Məsihadır* sənin...
Xaki-sağər *Cəmu Cəmşiddir*, ey piri-muğan...

Qəzəlin göstərilən güclü mövqelərində olduğu kimi, digər beytlərində də eyni onim təkrarlana bilər və bu zaman iki hal müşahidə edilir:

1) Beytdə təkrarlanan onim ismin eyni halında çıxış edir.

Hər dəmindən min *Məsiha* zindeyi-cavid olur,
Sən edən izhari-ecazi *Məsiha* etmədi...

2) Beytdə təkrarlanan onim ismin müxtəlif hallarında işlədilir.

Süleyman məsnədindən divi-gümrəh rəğbətə kəsdin,
Dənizdə xətimi-hökmi-*Süleymandan* xəbər verdin...

Bədii mətnə ümumiləşdirilmiş xüsusi adların işlədilməsi digər ümumi sözlərə nisbətən daha artıq, əlavə bədii səciyyə ilə seçilir. Eyni vahidin həm dəqiq bir ünvan bildirməsi, yəni xüsusi ad olması və eyni zamanda həm də ümumilik bildirməsi sözdə semantik zənginliyi təmin edir. Burada habelə çoxmənəhlik və deməli, bədiilik üçün əlavə və obyektiv imkanlar yaranmış olur. Bu baxımdan Füzulinin aşağıdakı beytindəki onimlər səciyyəvidir.

Ləbi-Şirinlərin zövqilə Fərhadı mənəm əsrin,
Yanımda cəm olan səngi-mələmət Bisütunumdur...

Bu beytdə *Şirin* adının cəmdə işlənməsi onun ümumiləşdiyinə linqvistik əlamətidir (özlüyündə fars izafətinə *-lər* qoşulması da Füzulinin icadıdır). Burada habelə «Əsrin Fərhadı» tərkibindəki onimin ümumiliyi sintaktik strukturundan müəyyən edilir.

Dəşti-qəm Məcnuniyəm, mən qandanü qandan libas...
Könül hər surəti-*Şirinə* vermə, iç meyi-məni,
Həzər qıl, daş çalma tişəni *Fərhadı-şeyda* tək...

Sənətkar bir sıra hallarda onimləri təfriq-cəm adlanan üslubi-poetik funksiyada işlədir.

Çü nə *Cəmşid* bulmuşdur bəqa keyfiyyətin, nə *Cəm*,
Bu bəzm içrə *Cəmi Cəmşid* əlindən cam tutdun, tut...

Ümumiləşmiş xüsusi adlar nisbətən daha iri mətn parçalarında təfriq-cəm prinsipinin tətbiqini mümkün edir. Aşağıdakı parçada əvvəlki beytlərdə fərqləndirilən *Fərhad* və *Məcnun* onimləri üçüncü beytdə cəmlənmişdir, beləliklə də, təfriq-cəm əldə edilmişdir.

Olsaydı məndəki qəm *Fərhad*i-mübtələdə,
Bir ah ilə verərdi min *Bisüt*ni badə.
Versəydi ahi-*Məcnun* fəryadımın sədasın,
Quşmu qərar edərdi başındakı yuvadə?
*Fərhad*ü zövqi-surət, *Məcnun*u seyri-səhra,
Bir rahat işrə hər kəs, ancaq mənəm bələdə.

Füzuli qəzəllərində işlənən onimlərin çox mühüm bir qismi məhz qafiyə funksiyasında çıxış edir.

Şimdi bildim səbəbi-xilqəti-*Adəm* nə imiş.
Şöhreyi-ələm həmin *İsayi-Məryəm* olmasın...
İltimas eylərdi kim, aləmdə *Adəm* olmasın...
Sən edən izhari-ecazi *Məsiha* etmədi...
Deməz kim, göydə nəgəh incidə naləm *Məsihayi*...
Əgər aləmdə bir gün görmək istərsən, *Məsiha* tək...
Misr idi, padişəhin *Yusif*i-*Kənan* etdim...
Yelə verdim, adını *təxti-Süleyman* etdim...
Pərilər tətiçün xatəmi-mülki—*Süleymandır*...
Qılmadan xeyli-mələik sədeyi-*Adəm* hənuz...
Olmadan məhdi-*Məsiha* daməni-*Məryəm* hənuz...
Onimlərdən bəziləri ləffü nəşr məqsədilə işlədilir.
Cığərim qanımlı göz yaşına tökdün, ey dil,
Varə-varə onu *Qülzüm*, bunu *Ceyhun* etdin...

Burada cığər qanı—*Qülzüm*, göz yaşı—*Ceyhun* müqayisəsi diqqəti cəlb edir. Ləffü nəşrin komponentləri çoxala da bilər. Habelə:

Qıl təfəxür kim, sənin həm var mən tək aşiqin,
Leylinin Məcnunu, Şirinin əgər Fərhadı var...
Bələdir şəhrlərdə mən kimi rüsvayi-xəlq olmaq,
Nə xoş *Fərhadü Məcnun* mənzil etmiş gühu səhrayı...

Xüsusi adlardan çox müxtəlif müqayisə konstruksiyalarının tərkibində təşbih vasitəsi kimi istifadə edilir.

Hiç kim sirri-dəhanın bilməz ol *İsaləbin*...
Saqın, sirrin düşürmə dillərə *Məcnuni-rüsva* tək...
Yusif-gümgəştə kimdir ki, sənə manənd ola...

Müqayisə, qarşılaşdırma məqamında eyni poetik mikro-mətnə iki xüsusi addan daha çox istifadə edilir.

Bizüz məşhur olan, *Leyli* sənə, *Məcnun* mana derlər...
Yetməyib vəslinə sən *Leylivəşin*, bir ömrüdür
Mən kimi *Məcnun* olub səhraya düşmüş afitab...
Vamıqü Fərhad tək rüsvayə qılımin nisbətım,
Bir fəqirəm, sanmınız ol xüdnümalərdən məni...

Müqayisə məqsədilə qarşılaşdırılan xüsusi adlar beyti təşkil edən misralarda eyni mövqedə (daha çox güclü mövqedə) yerləşdirilməklə bir tənəsüb, tərsi (paralelizm) əldə edilir.

Yəqubda nişaneyi-şövqün qəmü ələm,
Yusifdə nəşəyi-nəzərin bəhcətü bəha...

Füzuli şeirində xüsusi adlardan məqlub yaratmaqda istifadə olunur. Aşağıdakı beytdə *Adəm* adı *aləm* ilə məqlub təşkil etmişdir.

Sən tək afət gəldiyin bilmişdi kim, həqdən mələk
İltimas eylərdi kim, *aləmdə Adəm* olmasın...

habelə:

Bu bəzm içrə *Cəmü Cəmşid* əlindən cam tutdun, tut...
Mühəqqər görmə kim, hər zərrə bir *cam* ilə bir *Cəmdir*...
Kuh fəryadi-sədasım verdi *Fərhadın* demin...

Habelə eyni poetik mətndə eyniköklü (ümumi və xüsusi) sözlərin yerləşdirilməsi də ümumən Füzuli üslubu üçün səciyyəvidir: *kuh-Kuhkən* kimi.

Eyni poetik mətndə sözün ümumi və xüsusi mənaları səciyyəsi təcnis növü əldə etməkdə maraqlı vasitə kimi çıxış edir.

Nafeyi-*Çini* saçın tək derlər, əmma *çin* degil...

Yığcamlıq məqsədi güdən məşhur bədii fiqurlardan təlmih adlı sözişlətmə tərzinə Füzuli əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Təlmih (və ya *təmlih*, Avropa poetikasında *allüziya* əsərdə hər hansı məşhur əsətirə, əfsanəyə və ya bir şeirə eyhamlı şəkildə işarə edilməsi, xatırlanmasıdır. Təlmih mümkün qədər gözəl, ürəyə yatımlı bir tərzdə məlum hadisəyə, əfsanəyə işarədir. Bu tələbə Füzuli şeirində maksimum səviyyədə riayət olunur. Eyni qəzəldən alınmış aşağıdakı beytlərdə işlənən xüsusi adlar maraqlı təlmih növüdür.

Aciz olmuş yıxmağa ah ilə *Kuhi Kuhikən*.
Neyləsin miskin, onun eşqi həm ol miqdar imiş.
Daşə çəkmış xəlq üçün *Fərhad Şirin* surətin,
Ərz qılmış xəlqə məhbubın acəb biar imiş...

Füzuli təlmihlərinin başlıca xüsusiyyəti aydınlıq prinsipinə tam müvafiq gəlməsidir. Şərq yazılı və şifahi ədəbiyyatında əbədi obrazlar kimi məşhurlaşmış Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin, Yusif, Züleyxa, Yəqub, Xızr, Süleyman, Məsih və s. personajların adlarından bir bədii vasitə—müqayisə, mübaligə, metafora vasitəsi kimi sıx-sıx istifadə olunur ki, bu ənənə Füzuli irsində

də özünü göstərməkdədir. Füzuli şeirində bu adların işləndiyi parçalar, mətnlər olduqca sadə və yüksək poetik dildə yazılmışdır.

Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim
Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim...

O dövrün (lap elə indinin də) oxucusu üçün bu mətndə aydın olmayan heç bir şey yoxdur. Sadəcə hamının bildiyi Yusif-Züleyxa məhəbbətindən bəhs edən əfsanəyə təlmih edilmişdir. Fikir yığcam (və buna görə də dolayı) yolla ifadə edildiyindən güclü metaforik ifadə meydana çıxmış və belə eyhamlı ifadə tərzini oxucuya yüksək zövq aşılamaş olur. Yəni eyni əfsanə ilə daha bir Füzuliyana beyt:

Şahisən mülki-mələhətdə, sənə qullar çox,
Biri oldur ki, varıb Misrdə sultan olmuş...

Belə eyhamlı ifadə tərzini, mümkün qədər aydın olan təlmihləri hər kəs qavraya, anlaya bilər və elə buna görə də hər kəs Füzuli şeirindən feyziyab olur, şeiri anlama, duyma səadətindən bir məmnunluq əldə edir. Hər kəsə səadət, məmnunluq, könül xoşluğu bəxş edən dahilər xalqla birlikdə əbədi yaşayır.

Füzuli şeirində təlmihin rəngarəng növləri vardır. Burada iki nümunə ilə kifayətlənirik.

Aşiqə şövqinlə can vermək ikən müşkül degil
Çün Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana...
Məsihin can vermə (övlələri diriltmə) qabiliyyətinə işarə edilir.

İki gözdən rəvan etmiş sirişkim qamətin şövqü,
Əsayi-möcizi gör kim, iki bölmüş bu dəryayı...

Bir sıra hallarda ümumi adlar ilə xüsusi isimlərin eyni tərkibdə eyni zamanda ifadə edilməsi imkanından, «mənalardan toqquşdurulmasından» bədii məramla istifadə olunur.

Sənə derlər büti-Çin, zülfünə zünnar söylərlər
Zəhi-imanı yoxlar küfr söylərlər, xəta derlər.

Burada tərsinə paralelizm prinsipi əsasında ləffü nəşr sözləşmə üsulu diqqəti cəlb edir: derlər büti-Çin — xəta derlər, zünnar — küfr. Çin məmləkətinin bir adı da Xəta, Xütəndir. Sözlün bu xüsusi mənası mətnə iştirak etməsə də, ona bir eyham vardır.

Eyni prinsipi başqa bir yerdə görürük.

Nola qan tökməkdə mahir olsa çeşmim mərdümi
Nütfeyi-qabildurur qəmzən kimi ustadı var...

Dinlər tarixində Adəmin oğlu Qabilin qan tökməsi, öz qardaşı habili öldürməsi məlumdur. Burada Qabil nütfəsi, Qabil toxumu ifadəsi ilə həmin hadisəyə təlmih edilmişdir.

VİSABİT BİRLƏŞMƏLƏR

Çox müxtəlif poetik-üslubi ifadə üsulları Füzuli şeirinin başlıca vahidlərində birlikdə, eyni zamanda əks olunur ki, bu cəhət misranın, beytin elə ayrılıqda çox mühüm yaradıcılıq nailiyyəti hesab edilməsinə əsas verir. Hər beyt bir sıra zəngin, rəngarəng xüsusiyyətləri ilə digər zəngin, rəngarəng xüsusiyyətlərə malik beytdən fərqlənir, müəllif qələminin qüdrətini nümayiş etdirir.

Göz yumub aləmdən istərdim açam rüxsarinə,
Canım aldın, göz yumub-açınca məhlət vermədin...

Bu beytdə müxtəlif poetik ifadə üsulları—cəm (birinci misrada bir-birindən uzaqda yerləşən *yumub, açam* feilləri ikinci misrada bir mürəkkəb feildə cəmlənmişdir), iltizam (müxtəlif formalı feillərin iltizamı—*açam; açınca*), məqlub (*aləmdən—aldın*) və frazeoloji çoxmənalılıq bir poetik vahiddə toplanmışdır.

İndiki halda bizim üçün maraqlı ifadə «göz yumub-açınca» frazeologizmidir. Bu tərkib özlüyündə həm həqiqi, həm də məcazi məna bildirməsi ilə ümumiyyətlə poeziya üçün göydəndüşmə ifadə vasitəsidir. Bundan əlavə misra daxilində bu tərkib həm sağdakı, həm də soldakı sözlərlə əlaqələndə bilib hər dəfə fərqli məna ifadə edə bilər. Akad. V. V. Vinqradov göstərir ki, eyni sintaktik vahidin eyni zamanda müxtəlif mənalar bildirə bilməsi milli dil üslubiyatının ən maraqlı məsələlərindən biridir.

Ümumiyyətlə, somatik frazeologiya, bədən əzələlərinin adları ilə əlaqədar sabit birləşmələr Füzuli irsində daha çox yer tutur. Eyni qəzəldən alınmış aşağıdakı parça *üz urmaq, başından getmək, ayaqdan salmaq, əlin tutmaq* sabit birləşmələri, bir tərəfdən, xalq ifadələrinin Füzuli şeirində aparıcı mövqə tutduğunu, sənətkarın bədii üslubunun xəlqiliyini əks etdirirsə, digər tərəfdən, bu dilin obrazlılığını təmin edir. Aydın olur ki, konkret milli dil sözlərini də qüdrətli sənətkar ümumiləşdirilmiş mətnlər daxilində işlətməyi daha çox sevirdi və buna üstünlük verirdi. Klassik poetik nitq ümumiliyə meyli ilə səciyyələndir.

Somatik frazeologiyada ən çox «göz» ilə bağlı birləşmələr nəzəri cəlb edir.

Tabi-suzi-sinədən əksilməsəydi göz nəmi
Göz yumub-açınca seylabə verərdim aləmi ..

Göz yumub-açınca. Bu tərkibi həm ümumiləşmiş obrazlı-məcəzi vahid kimi, *çox tez, bir anda* mənasında, həm də təsviri-paralinqvistik vahid kimi, həqiqi mənada—*gözü əvvəlcə yum-*

maq. sonra da *açmaq* mənasında anlamaq mümkündür.

Həmin beytdə «göz nəmi» ifadəsi yalnız Füzuliyə məxsus okkazionalizmdir. Daha bir fərdi-okkazional vahid — «göz yolu»dur.

Göz yoludur ki, könül mülkünə xublar girər ondan...

Füzuli irsində paralingvistik frazemlərlə yanaşı paralingvistik ünsiyyət prosesinin təsviri maraqlıdır. Böyük sənətkar mimikalar vasitəsilə baş verən ünsiyyəti məharətlə rəsm edir.

Keyfiyyəti-hali qılmağa faş,
Gəlmişdi təkəllümə *gözü qaş*.
Eylərdi *göz ilə* bu xitabı,
Qaş ilə verərdi ol cavabı.
Qaşü göz ilə olan təkəllüm
Həm qılmadı dəfi-zənni-mərdum.

Füzuli şeirində xüsusilə bu kimi frazeoloji birləşmələr sırf milli səciyyə daşıyır və müəllif dilinin xəlqiliyinə ən yaxşı dəlil hesab edilə bilər.

Heyrət ilən *barmağın dişlər* kim etsə istima,
Barmağından verdiyin şiddət günü ənsarə su...
Leylinin atası *açdı başın*
Doldurdu gözüünə qanlı yaşın...
Başın açıb nişə hər gün yaxasın yırtar sübh..
Qaldırıb barmaq gətirmiş asiman iman sana...

Mimika və jestlər kimi paradil ünsiyyət vasitələrinin Füzuli şeirində əksi xüsusi bir söhbətin mövzusu ola bilər.

Üz vurdu üzünə qıldı əfğan,
Göz sürdü gözünə oldu giryən...

Göz ilə əlaqədar digər birləşmələr:
Görməsəm hər göz açanda ol güli-rəna üzün,
Göz yumunca əski-gülünim tutar dünya üzün...
Noldu, ey göz yaşı, göz açmağa fürsət vermədin...
Baxa-baxa *enəcəkdir gözümüzdə qara su...*
Çeşmələr suyini gözdən saldı kuhi-Bisütun...
Su verər hər sübhədən göz yaşı tiği-ahimə...
İrağ olsun yaman gözdən, nə xoş saətdir ol saat...

Somatik frazeologiya habelə digər bədən əzalarının adından da çox düzəlir.

Ola kim, *üzümüzdə açıla bir bağlı qapu...*
Başımızdan sayeyi-sərv-qədin kəm olmasın...
Alma ələ sağəri-meyi-nab...
Ələ alır gəzicək ol güli-rəna ətəgin...
Miskin Füzuliyəm ki, sənə *tutmuşam üzüm...*
Ayağın kəsmə başınçün bizim möhnətsəralərdən...
Dürdvəş *saldı ayaqlara* qəmi-dövrən mənə...
Olmasın başımdən əksik sərvqəddin sayəsi...
Qədin hələliyəm, *düşə bilmən ayağıma...*
Başımın bir qılca boynumda vəbali qalmadı...

Frazeoloji birləşmələr həm də səs tərkibinə, musiqiliyinə görə sənətkarı cəlb edirdi. Bu vahidləri fərqləndirən bir cəhət də daxili və xarici alliterasiya prinsipi əsasında sözlərin bir vahidə toplanmasıdır. Məsələn:

Müəzzin naləsin *alma qulağa, düşmə təşvişə...*
Əhli-dövlət *damənin tudun, yetərsən bir yerə...*
Əldən gələnə gəl etmə təqsir...
Bir od oldum, *çizginən çevrəmdə* olmazmı kəbab?
Sübh *çəkmiş çərxə, çalmış daşə* tiğın afitab...

Bu kimi frazeologizmlərin bəziləri ədəbi dil tariximizdə yalnız Füzuli irsində özünü göstərir, başqa mənbələrdə rast gəlinmir.

Eylə *divanəliyə düşdü* könül kim, dildar
Salsa gər boynuna həm zülfi-kəməndin yenəməz...
Qönçəvü lalə demə, *dağ qarəsın qoparıb*,
Alu alayə sarıb səbzədə pünhan etdim...

Sənətkar ümumi səciyyəli frazeologizmləri müxtəlif determinatlar vasitəsilə konkretləşdirməyə böyük əhəmiyyət verir, beləliklə, onları konkret mətnə, situasiyaya bağlaya bilirdi. Sabitləşmiş dil vahidləri Füzulinin poetik nitqində aktuallaşdırılırdı. Məsələn, xalq dilinə məxsus «əl mənim, atək sənin» ifadəsinin həm obyektləri, həm də subyektləri müxtəlifləşə bilər ki, şair bu variantlardan birini belə təqdim edir.

Mübəddəl qılmağa sübhü-vüsalə şami-hicramı,
Mənim *ahım əlidir* sübhü şamü çərx damanı...

Aşağıdakı nümunələr də müxtəlif şəkildə dəyişdirilmiş, aktuallaşdırılmış sabit birləşmələrin variantlarıdır.

Neyi-bəzmi-qəməm, ey ah, nə bulsan yelə ver
Oda yanmış quru cismimdə həvadən qeyri...
Qənim şərh etmək üçün istərəm hər gördüğün saat
Tutam damanını, dəgməz əlim çaki-giribandan...
*Mələmət oduna yandı*n, Füzuli, çıx bu aləmdən,
Tərəhhüm qıl, rəva görmə ki, *aləm oduna yanə*...

Frazeoloji birləşmələrin və onları təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin müxtəlif və omonim mənələrdə işlənməsi, bir poetik mətn daxilində qarşılaşdırılması həm xarici səs tərkibi, həm də daxili semantika baxımından dəyərli bədii effekt yaranmasına səbəb

olur.

Vədə verdi *cigərim qanın* içə müjganın,
İntizar ilə bu həsrət *cigərim qan* etdi...

Beləliklə, Füzuli poeziyası mətni ilkin motivləşdirməyə istiqamətləndirir. Sənətkar *könül aç(ıl)maq* ifadəsinin daha real *gül aç(ıl)maq* tərkibi ilə genetik əlaqəsini sərrast müləyyənləşdirib.

Naleyi-zarım Füzuli, xoş gəlir ol gülrüxə,
Açılır gül gönlü, bülbül naleyi-zar eyləgəc...

Motivləşmə belə getmişdir: *gül açmaq-gül könül aç(ıl)maq-könül aç (ıl) maq*.

Eyni qəzəldə özünü göstərən aşağıdakı paralelizm sənətdən çox elmi tədqiqat prinsipi ilə düzəlmişdir.

Hər gün *açır könlümü* zövqi-visalın yengidən,
Gərçi *güllər açmağa* hər ildə bir novruz olur.

Eyni prinsiplə aşağıdakı ifadə meydana gəlmişdir: *gül //açılmaq// gönçə açılmaq- bəxtin gönçəsi açılmaq* (buradan da *bəxt açılmaq*).

Mənə badi səba ol sərv-i-gülrüxdən xəbər verməz,
Açılmaz gönçeyi-bəxtim, ümidim nəxli bər verməz.

Böyük Füzuli qədər Azərbaycan dilini mükəmməl, dərin-dən tədqiq edən ikinci bir görkəmli sima, araşdırıcı göstərmək mümkün deyildir.

Uymuş cünunə könlüm əbrunə der məhi-növ
Nə etibar ona kim, seçməz qaradan ağı.

Ləffü nəşr prinsipi ilə yazılmış bu beytdə *əbru* (farsca «qaş» deməkdir) *qara* sözü ilə, *məhi-nov* isə «ağ» ilə əlaqələndirilmişdir. İkinci misradakı «ona» korrelyatı *könlüm* sözünü əvəz etmişdir. Dilimizdə «qaranı ağdan seçməmək» — *yaxşını pisdən ayıra bilməmək* mənasında işlənən frazeologizmdir. Şeirdə bu frazeologizm poetik əsasda konkretləşdirilmişdir.

Əslində isə bu ifadənin mənşəyi Quran ilə əlaqədardır. İkinci surənin (Bəqərə surəsi) 187-ci ayəsində deyilir: «Dan yerində ağ sapla *qara* sap ayırd edilinciyə qədər yeyin-için, sonra gecəyə qədər oruc tutun».

Beləliklə, poetik nitq vahidlərinin səciyyəvi, özünəməxsus motivləşməsi meydana çıxır. Ümumilik bildirən vahidlərdə poetik aktualaşdırma daha çox əsas və zəruri olduğundan söz və ifadələrin motivləşməsi də bu aktualaşmaya tabe edilir. Odur ki, bu motivləşmə nə qədər sırf şairanə əsasda olsa, yəni nə qədər çox (yüksək dərəcədə) yalan olsa, bir o qədər xoşa gəlir.

Ayinə sevər candan ruxsareyi-canamı,
Bir qayətə yetmiş kim, ayrılsa çıxar canı...
Füzuli, zülfü sevdasın qələm tək *başə salmışsan*,
Gedər başın, əgər başdan gedirməzsən bu sövdayi.

Eyni mətndə birləşməni təşkil edən sözlərin eyni zamanda həm real, həqiqi, həm də məcazi, ümumi mənada anlaşılması, müxtəlif «mənalar toqquşdurulması» Füzuli şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Cismimi yandırma, rəhm et yaşimə, ey bağır daş.
Ehtiyat et, *yanmasın* nəgəh *quru odunda* yaş...
Olur rüxsarına gün, ləlinə gülbərgi-tər, aşiq,
Sənə əskik degil, *göydən yağar*, yerdən *bitər* aşiq...
Üzünü güzgüyə qeybətdə oxşadan qafil,
Toxunsa üz-üzə olmazmı ara yerdə xəcil...

Sənətkarın məhz aktuallaşdırma meyli ilə əlaqədardır ki, eyni ifadə müxtəlif mətnlərdə hər dəfə fərqli şəkildə işlədilir, frazeoloji variantlar çoxalmış olur. Məsələn, aşağıda davranış frazeologiyasına məxsus ifadənin *topraqdan götür//topraqlardan götür//ayaqlardan götür* variantları diqqəti cəlb edir.

Topraqdan götür məni ey aşki-laləgun.
Başından etmə sayəni kəm, ey hübabi-xun ..
Sən xoş gəldin, səfa gətirdin
Topraqlardan bizi götürdün...
Dedin, ey Xizr, bənzər yar ləli abi-heyvanə,
Bu təzim ilə *topraqdan götürdün* abi-heyvanı...
Yelə vermə, dağıdıb hər yan *ayaqlardan götür...*

Frazeoloji variantlaşma Füzuli irsində çox geniş yayılmışdır. Mövzu, mətn, situasiya, vəzn, qafiya, rədif və s. tələbi ilə bağlı olaraq meydana çıxan variantlar həm də aktuallaşdırma, deməli, yaradıcılıq məhsuludur.

Quş yuvası sanma kim, sərgəştə *Məcnun başına*,
Xarü xəş cəm eylənmiş girdabi-dəryayi-cünun...
Versəydi ahi-Məcnun fəryadımın sədasın,
Quşmu qərar edərdi başındakı yuvada?..
Demin Məcnunə aşiq kim, *başında quş yuva tutmuş...*

M. Füzulinin çox sevdiyi, xoşladığı bir sıra sözləri, ifadələri müxtəlif əsərlərində eyni və ya fərqli variantlarla dönə-dönə təkrarlanaraq işlədilir; bu yolla da dillər əzbərinə çevrilir, ümumiləşir.

Oyadır xəlqi əfqanım, *qara bəxtim oyanmazmı?..*
Qara bəxtim yuxudan olmadı bidar, hənuz...
Eyşü tərəbim çirağı yandı,

*Bəxtim yuxudan məgər oyandı?*¹
Lütf eylə, Füzuli, mənim əhvalımı ərz et
Ol sər və ki, *söyləşməyə qalmadı məcalim...*
Saği, mütəgəyyir oldu halım,
Söyləşməyə qalmadı məcalim...
Nola gər *əmvatə ehya versə* sübhün dəmləri
Zikri-ləlidir kim, eylər dəmbədəm təkrar sübh...
Billah, bu yamanmıdır ki, hala,
Əmvatə söz ilə verdin ehya?..

Füzuli irsində ismi frazeologiya, əsasən, ümumi-ədabi obraz adlarından, mifonimlərdən, qanadlı sözlərdən ibarət olur.

Rövzeyi-kuyində bulmuşdur Füzuli bir məqam
Kim, ona *cənnət quşu* yetməz min il uçmağilən...
Kəməli-qüdrətin izhari-hikmət qılmağa etmiş
Qubari-tirədən *ayineyi-giytinüma* peyda...
Gözüm mərdümləri çoxdan qılırlar dəviyi-eşqin,
Nə hacət yaşların sormağ, anarlar *Nuh tufanını...*
İntizari-meyi-gülrəng ilə *bayram ayına*¹,
Baxa-baxa enəcəkdir gözümüzə qara su...
Gəldi *su xəlqi* sirişkim suyu nəzzarəsinə...

Sənətkarın əsərlərində külli miqdarda qanadlı sözlər, ifadələr işlədilmişdir. Onların bəziləri haqqında ətraflı bəhs açmaq mümkündür...

Əzəl katibləri üşşaq bəxtin qarə yazmışlar,
Bu məzmun ilə xətt ola səfheyi-rüxsarə yazmışlar...

¹ «Oyanmaq» sözünün məzmununda «yuxudan» söz-formasının mənası vardır. Məntiqi baxımdan «bəxtim oyandı» ifadəsi (birinci misala bax) kifayətdir. Ulu Füzuli də şeirin forma tələblərinə tabe olmuşdur.

² Aşıq Ələsgərda: «*Bayram* ayı demək olmaz hər aya».

Əzəl katibləri *bəzmi-əzəl*, *həzmi-ələst*, *məclisi-ələst* deyilən ilk toplantının, məclisin katibləri deməkdir. Tanrı dünyanı yaratmazdan əvvəl bütün mövcudatın ruhlarını bir məclis halında toplamış və onlardan «*ələstü birəbbiküm?*» («mən sizin rəbbiniz deyilmiyəm?») — deyə soruşmuşdu... Onlar da «Qalu bəla» («əlbəttə, dedilər») şəklində cavab vermişdilər. «Çox qədimdən» anlamında işlədilən «qalu bəla» ifadəsi buradan törəmişdir. İnsanların taleyi, bəxti həmin məclisdə müəyyən edilib yazılmışdır.²

Sənətkar fars şeirində çox işlədilən «daği-lalə» ifadəsinin türk variantı «lalə daği» birləşməsini bir neçə yerdə işlətməmişdir.

Gülzarlar içrə lalə çaği
Bənzərdi evinə lalə daği...
Çəşmimə sürərdi lalə dağın...

Lalənin ortasındakı qara toxumlara «lalə daği» deyilir.

İrəm baği klassik yazılı və şifahi ədəbiyyatımızda dünyanın ən gözəl yeri, behişt kimi gözəl yer mənasında, füsunkarlıq rəmzi kimi işlədilir. Əfsanələrə görə, Babilistanın məşhur hökmdarlarından Şəddadın saldırdığı təsvirəgəlməz dərəcədə gözəl bir bağ imiş. Bu baği saldırmaqdan Şəddadın məqsədi cənnəti bu dünyada yaratmaq və beləliklə, Allahın cənnətini kölgədə qoymaq imiş. Güya Şəddad həmin bağa tamaşaya gələndə ölmüş və İrəm baği da birdən-birə yox olmuşdur (və ya yerə batmışdır).

İfadə müxtəlif mənbələrdə çox müxtəlif şəkillərdə (*baği-İrəm*, *Gülüstani-İrəm* və ya sadəcə *İrəm* və s.) işlədilir. Azərbaycan nağıllarında bu bağin Qaf daği arxasında, gündoğan tərəfdə yerləşdiyi göstərilir. Nağılçıların təsvirində «Gülüstani-baği-İrəm» cənnətin bir guşəsi kimi verilir, çox zaman pərilər padşahının yaşadığı yer hesab olunur. Bəzi nağıllarda hətta «Gülüsta-

² H a l ü k İ p e k t e n. Füzuli. Ankara, 1979, səh. 114.

ni-İrəm» ilə «Gülüstani-Baği-İrəm» fərqləndirilir və qarşılaşdırılır.

Görkəmli Azərbaycan Alimi A. A. Bakıxanov məşhur «Gülüstani-İrəm» əsərində bu bağı Qubada, Şabran adlı ərazidə yerləşdiyini qeyd edir. O, habelə Qarabağda Gülüstani-İrəm adlı yaylaq olduğunu da göstərir. Elə bu faktdan məlum olur ki, həmin ifadə ümumiləşərək geniş mənə kəsb etmişdir. Bu ifadə Füzuli şeirində «gülzari-İrəm» şəklində işlədilmişdir.

Füzuli binəva ta rovezeyi-kuyində sakindir,
Təmənnayi-behiştü *meyli-gülzari-İrəm* qılmaz...

Əcəm oğlu. Xüsusilə xalq ədəbiyyatında işlənən bu ifadə, adətən, özgə, yadelli, uzaq yerdən gələn gənc oğlanları poetik tərzdə bildirməyə işlədilir.

Bəzən də sadəcə «əcəm» deyilir ki, bu söz də əslində «İran» və ya «İran əhli, iranlı» mənası daşıyır. Məsələn, M. Füzulinin aşağıdakı beytində həmin söz «iranlı» mənasındadır.

Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə xəcalət çəkmərəm,
Fərqi yoxdur, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.

Qədim ərəb müəlliflərinin əsərlərində bütün ərəb olmayan ölkələrə və xalqlara əcəm deyilirdi. Ərəblər İrani fəth etdikdən sonra bu ölkəyə «İraq əcəmi» («İraqi-əcəm») adını vermişdilər. Bu ifadəni bəzi tədqiqatçılar «danışa bilməyənlər («danışmayanlar ölkəsi») kimi tərcümə edirlər. Başqa fikrə görə isə, «əcəm» sözü aydın danışmayan və ya pəltək mənası daşıyır.

Yad dillərə belə münasibət bir çox başqa xalqların da tarixində müşahidə olunur. Qədim yunanlar yunan olmayan və yunanca danışmayan bütün xalqları *v a r v a r* (pəltək) adlandırırdılar. Slavyan dillərində işlənən «nemes» sözü də, ümumiyyətlə, avropalıları ifadə edirdi və «pəltək» mənası verirdi. Afrikada yaşayan qottentot qəbiləsinə bu adı hollandiyalılar vermişlər.

«Qottentot» sözü holland dilində «pəltək» deməkdir.

Başqa xalqların dillərinə xor baxma meyli intibah dövrünə qədər davam etmişdir.

M. Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasında deyilir:

— Lütf eylə — dedilər, — ey süxənsənc

Faş eylə cahənə bir nihan gənc.

Leyli-Məcnun *əcəmdə* çoxdur,

Ətrəkdə ol fəsanə yoxdur.

İsmi-əzəm oxumaq. İfadə bəzən belə mənalandırılır: guya ismi-əzəm Allahın adı ilə əlaqələndirilən dua və sehirdir, bunu oxuduqda guya insanlar gözəgörünməz olmuşlar.

Əslində isə məsələ bir qədər başqadır: «oxumaq» sözü bu tərkibdə müasir dilimizdəki mənada deyil, «demək, çağırmaq» mənasındadır. «İsmi-əzəm» isə «böyük ad» deməkdir (ifadənin əsl «ism-əzəm»dir. Danışıq dilinin təsiri ilə «ismi-əzəm» şəkli almışdır). Odur ki, ifadənin mənası: «böyük adı çağırmaq»dır. İslam dininə görə, Allahın min bir adı var ki, bunlardan biri onun əsil adıdır — böyük addır, yəni «ismi-əzəm»dir.

Allahın adlarının miqdarı haqqında müsəlman dünyasında vahid fikir yoxdur. «Allahın ən gözəl adlarının» miqdarının yüz dənə olduğunu da göstərirlər.

Əslində bu adlar Allaha isnad edilən müxtəlif epitetlərdən başqa bir şey deyildir: Vahab, Qafar, Cabbar, Qəhhar, Vahid, Cabir, Qafur, Qəyum, Rəzzaq, Rauf, Rəhman, Səməd...

Din xadimlərinə görə, müsəlmanlar Allahın yalnız 99 adını bilirlər, yüzüncü adı isə yalnız peyğəmbərlərə məlumdur. Yalnız bu adı bilənlər möcüzə göstərə bilirlər.

Əfsanələrin birində deyilir ki, Allahın əsil adını Zöhrə adlı gözəl bir qadına dedikləri üçün Harut və Marut adlı iki mələk Allah tərəfindən cəzalandırılmışdır. Allahın əsl adını (ismi-əzəmi) yalnız şeytan bilir, ona görə də qüdrətlidir.

M. Füzuli yazmışdır:

Tilismi-gənc üçün min *ismi-azəm* yad tutdun, tut.

Tilimi sındırıb, gənci töküüb, ismi untdun, tut.

İsmi-azəm haqqındakı xurafat insanın ən qədim və səhv dünyagörüşünün qalıqlarından başqa bir şey deyildir. Sözün müqəddəsliyinə həddindən artıq inanan insanın fikrincə adını bildikdə hətta Allaha da təsir göstərmək mümkündür. Söz Allahdan uca tutulur. Odur ki, din Allahın əsl adının gizlin saxlanması cəhd göstərir. Əslində, belə hallar çox-çox qədimlərdəki adətlərdən qalmadır. Qədim Misirdə də əsl adı «böyük ad» hesab edir və gizli saxlayırdılar (Məsələn, Misir fironunun adını yalnız onun ən yaxın adamları bilirdilər). Gündəlik həyatda şəxsin kiçik adından istifadə olunurdu. Allahın adlarının çox olmasından, onun əsl adını («böyük adını») az adamın bilməsi haqqında Tövratda və İncildə də məlumat vardır. Orada da Allahın bir sıra adları qeyd edilir.

Beləliklə, ismi-azəm Allahın böyük və gizli adı deməkdir. Bu gizli adı heç kəs bilmir. Bəzən göstərilər ki, yalnız «Allah» və ya yalnız «hu» sözləri ismi-azəmdir.

Kövsər suyu/abi-kövsər. Məcəzi mənada: içki, şərab, araq.

Dini əfsanələrə görə, Kövsər cənnətdə mövcud olan bira-dıdır. Həmin çeşmənin yatağı cəvahiratla doludur. Bu çeşmənin guya süd kimi ağ olan suyu qardan soyuq, qənddən şirin, müşkdən ətirli imiş. Guya həzrət Əli bu suyun saqiliyini edəcəkmış.

Bəs nə üçün bu müqəddəs su «şərab» mənasında işlədilir? Bu sualın cavabı M. Füzulinin «Bəngü-Badə» əsərində belə şərh olunur: Reydə gününü kef məclislərində keçirən bir şəxsin bir gün də güzəri zahidlər məclisinə düşür. Görür ki, bu məclisdə qoca bir zahid məhşər günündən, hurilərdən, Kövsərdən danışır. Bu zaman həmin «növcəvan qıldı meyli-Kövsəri hur». Bu adam ümidvar olduğunu bildirir ki, mütləq cənnətə gedəcəkdir. Lakin qulağına qeybdən belə bir səda gəlir ki, bəs tanrı adil padşahdır, kimini bu dünyada, kimini də o dünyada şad edib razı salır. Odur ki, kim bu dünyada kef çəkirsə, o dünyanın ləzzətindən əl

çəkməlidir. Sən də bu dünyada kef çəkirsən və buna görə də:

«Kövsər ummaq degil sənə insaf.
Qərəzin Kövsər isə, meydən keç,
Yoxsa al nəqdi, nisyə istəmə heç.
Badə məhrumi abi-Kövsər içər,
Kimsə, Kövsər, demə mükərrər içər.
Bu dəlil ilə Badə Kövsər imiş...»

Eyni fikir şairin bir qəzəlində belə ifadə edilmişdir:

Üqbədə *kövsər* istəməsin rindi-meygədə,
Dünyada bəs deyilmi meyi-ərgüvan içər.

Elm qeyli qal imiş. Bu poetik ifadədə işlənən «qeyli qal» sözü əslində ərəbcə olub, boş hay-küy mənasını bildirir.

Dilimizdə M. Füzulinin aşağıdakı beyti ilə əlaqədar yayılıb məşhurlaşmışdır.

Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qiylü qal imiş ancaq.

Elmə bu mənfi münasibət haradan gəlir? Məlum olur ki, adətən, yalnız «eşq» anlayışı ilə qarşılaşdırıldığı zaman elm qiylü-qal hesab olunur.

Ədəbi-bədii dilimizə bu ifadə Füzuli dilindən yayılsa da, bunun daha qədim kökləri vardır.

Qədim hind Allahı Krişna təlimində deyilir ki, həyatın mənası Allahı dərk etməkdən ibarətdir. Allahı isə müxtəlif yollarla dərk etmək olar. Bir yol adi zəhmət çəkməkdən ibarətdir. İkinci yol isə çox ağır və gərgin zəhmət sayəsində elm qazanmaqla Allahı dərk etmə yoludur. Bu çətin yolda çox az adam müvəffəq ola bilər. Üçüncü bir yol da vardır ki, bu həm asan, həm də əlverişlidir. Bu yol Allaha eşq ilə bağlanmaqdan ibarətdir. Kim bu

üçüncü yolla gedərsə, Allahın mərhəmətinə nail ola bilər. Başqa sözlə, Allahı dərk etmək üçün ona eşq yetirmək, ürəkdən bağlanmaq kifayətdir. Krişnanın dilindən deyilir: «Kim təmiz eşq ilə mənə itaət edərsə, o məndədir və mən də ondayam».

Krişna təlimi sonralar Şərqdə tərkdünyalıq, zahidlik fəlsəfəsinin inkişafına qüvvətli təkan vermişdi. Sufilik təriqətinin nümayəndələri bu təlimi daha da təkmilləşdirmiş və mürəkkəbləşdirmişdilər.

Göstərilən «qeylü-qal» ifadəsinin elm ilə əlaqələndirilməsi isə belə bir rəvayətə bağlıdır:

Cəlaləddin Rumi ilə Şəms Təbrizi arasında baş verən aşağıdakı əhvalat məşhurdur. Konyaya gəlib çıxmış Təbrizi Rumi axtarır. Bu zaman Cəlaləddin hovuzun kənarında əyləşib tələbələrini ilə məşğul imiş. Onlar dərs keçdikləri vaxt dərviş libaslı Şəms Təbrizi onlara yanaşır. Ruminin yanında bir neçə kitab varmış. Dərviş soruşur ki, bunlar nə kitabdır belə? Rumi bu yoxsul dərvişə etinasızlıqla cavab verir ki, «Bunlar qeylü-qaldır»

این را قیل و قال میگویند تو را این چو کاز

(Bunlara qeylü-qal deyirlər. Sənin onlarla nə işin?)

Şəms Təbrizi kitabları götürüb hovuzun içindəki suya atır. Bunu görən Cəlaləddin təəssüflə deyir:—Dərviş, sən neylədin? Bunların bəzisi mənim atamın əsərləri idi, onları təzadən yazmaq mümkün deyil.

Bu sözlərdən sonra Şəms Təbrizi əlini salıb suyun içindən kitabları bir-bir qurquru halda çıxarıb ona verir. Təəccüblənmiş Cəlaləddin bu hərəkətin və bu işin sirrini soruşduqda Şəms Təbrizi kinayə ilə cavab verir: «Bu da haldır».

این حالست تو را از این چو خیر

(Bu da haldır. Sən o haqda nə bilirsən?).

Buna görədir ki, sufi ədəbiyyatında «hal» sözü ilahi eşq mənasında, özünü unutmaq, Allaha qovuşmaq mənasında işlədilir.

Təbərinin «Tarix»ində deyilir ki, Peyğəmbərin əmisi Əbu

Talib öləndən sonra «Məkkə ululuğun həzrət Abbasa verdilər ki, Əbd-ül Mütəllib oğludur. İndi Abbas Peyğəmbəri himayə etməzdi və Qüreyş onu daşlamaqla və cəfalar etməklə əl uzadıb incitdilər. Bir gün həzrət Rəsul səllallah taali əleyhi vəssəlləm məsciddə namaz qılırdı. Sücudə vardıqda kafirlər Peyğəmbər əleyhissələvətü-s səlamın ol şərif və mübarək başına torpaq tökdülər. Peyğəmbər saçlı idi. Mübarək saçı və saqqalı torpağa bulaşdı. Şol sürətlə evinə vardı. Bir qızı qarşı gəldi, yüzün və əlin pak elədi və ağladı. Peyğəmbər etdi: «Ağlama, səbr et...» Əbu Talib öldükdən sonra bir yil tamam səbr elədi və tanrı buyruğuna göz və qulaq tutdu. Tanrı təali ona «Səbr elə» əmr buyurdu. Pəs Allah-taala bu ayəti ənzəl buyurdu ki

فان تولو فقل حى الله لى هولہ (اعظیہ)

yəni əgər məcmui nas səndən yüz döndərələr, sən et: «həqiq təali mənimlədir və mənə yetər».

Yalnız bu izahat fonunda fazil Füzulimizin aşağıdakı beyti xüsusi siqlət və dəyər kəsb edir.

Dustum, aləm səninçin gər olur düşmən mana,
Qəm degil, zira yetərsən dust ancaq sən mana...

Bir sıra sözlərin, ifadələrin düzgün şərhü üçün Füzulü irsi zəngin material verir.

«Leyli və Məcnun» poemasının münacat hissəsində deyilir:

Çün əql ilə can əmanətindir,
Məndə əsəri-inayətindir.
Bunları mənimlə zar qılma,
Bir neçə əzizi xar qılma.
Ta kim bu məqami tərək edəndə,
Səndən yana əzm edib gedəndə,
Məndən cəzə ilə getməsinlər...

Dilimizdə ayrılıqda işlədilməyən «cəzə» sözü xalq dilinə məxsus bir əlavə ilə «cəzə-fəzə» şəklində özünü göstərir. Bu sonuncu İzahlı lüğətdə ərəb sözü kimi qeyd olunmuşdur. Lakin yalnız «cəzə» ərəbcədir, «cəzə-fəzə» Azərbaycan dili daxilində meydana çıxmış vahiddir və ərəb sözü hesab edilməməlidir.

Ədəbi-bədii dilimizdə «it ilxısı, köpək sürüsü» və «it xılı, köpək sürüsü» eyni ifadənin variantları kimm işlədilir. Məlum olur ki, bu tərkibdə «ilxı» yox, «xıl» işlənməsi düzdür. Ərəb dilinə məxsus «xeyl» sözü (qoşun, ordu, dəstə, topla, yığın) damışiq dilində xıl/ilxı şəklində düşmüşdür. Bu sözə də Füzulidə rast gəlirik:

Sənsən sultanü qeyr *xeylin*,
Səndən özgə sənin tüfeylin...

Burada *xeyl* sözü məndəki *sultan* ilə antonim nisbətində işlənibsə, aşağıdakı nümunədə *sipah* ilə sinonimləşdirilmişdir (və deməli, hər iki halda sırf bədii-poetik məqsəd nəzərdə tutulmuşdur).

Şahi-mülki-möhnətəm, *xeyli sipahim* dərdü qəm
Xeyli-bihəddü sipahi-bişumarımdan saqın...

Bu beytdə habelə *xeyli sipah* metaforik əsasda *dərdü qəm* ilə ləffü nəşr təşkil etmişdir, həmin vahidlər beytin ikinci misrasında təfriq (cəm təfriq) edilmişdir. Bir neçə mərtəbəli, dərin metafora.

Füzulinin aşağıdakı beytləri məşhur «gözü su içmək» idiomunun şərhü üçün ən əlverişli nümunə kimi qeyd oluna bilər.

Sİ verər *hər sübhə*m göz yaşı tiği-ahimə,
Çox məni nicitmə, tiği-abidarımdan saqın...
Su verər hər subhdəm göz yaşı tiği-ahimə,
Kim tökəm qanın sipehrin *salsa mehrin* mahimə...

Mövcü-əşkim görüb, əbruyə salır çin, nə acəb
Ki, *su urmaq* çıxarır ol *qılıcm cövharini*...

«İfadə Azərbaycanda metal emalının meydana çıxıb yayılması ilə əlaqədar formalaşmışdır. Burada, xüsusilə, dəmirçilik peşəsinin rolu mühüm olmuşdur. Dəmirçilikdə metal alətlərin «su içməsi» onların oxzarlığını təmin edən amillərdəndir. Su içməyən alətin oxzarı, kəsəri zəif olur. Odur ki, adətən, inkarda işlənən «gözümlü su içmir» ifadəsi əslində gözümlü bir itilik, qabiliyyət seçmir, görmür mənasındadır. Buradakı «göz» sözü bizi çaşdırmamalıdır. Bu söz sinekdə (tam əvəzinə hissə) səciyyəli olub şəxsi, danışanı əks etdirir»¹.

Əski türk-Azərbaycan adətincə, arzusu, istəyi olan kəslər müqəddəslərin (daha qədimlərdə Allahların) və vəzifə sahiblərinin ətəyindən (əlindən, saqqalından) yapışır, tutur və diləklərini söyləyirdilər. Bununla əlaqədar dilimizdə «əl mənim, ətək sənin», «ətəyindən tutmaq», «saqqal altından keçmək», «əl yetirmək» və s. kimi ifadələr formalaşmışdır. Bu adətin, inamın izləri də Füzuli irsində yaşamaqdadır.

*Tutaram yarım qiyamətdə, həbibim, damənin,
Məstəsn qəflət şərabından, bu gün möhlət sana...
Əgər su damənin tutdum rəvan döndərdi üz məndən
Və gər güzgüdəndə umdum sidq əksi-müddəə gördüm...
Çəkmə damən naz edib üstadələrdən, vəhm qıl,
Göylərə açılmasın əllər ki, damənindədir...
Mübəddəl olmağa sübhü-vüsələ şami-hicranı,
Mənim ahım əlidir sübh şamü çərx damanı...
Sən əql ətəyini qoyma əldən...*

«İrsəli-məsəl» (irsəl əl-məsəl) adlanan poetik fiqurdan Füzuli şeirində sıx-sıx istifadə olunur. Poetik bir mətn parçası

¹ M. Adilov. Qanadlı sözlər. Bakı, 1988, səh. 218.

(misra, beyt) daxilində bir dənə atalar sözü və ya zərbi-məsəl işlədilməsi *irsali-məsəl* adlanır. İki paremiyanın işlədilməsi *irsali-məsəlləyi* termini ilə əks etdirilir.

Gər səhhətə qadir olsa bimar,
Dərdə özün eyləməz giriftar.
Əl versə gədəyə padişahıq,
Sanmam ki, qılır dəxi gədəhıq..

Konkret, real situasiya ilə əlaqədar irəli sürülən mülahizələr ümumiləşdirici səciyyəsi ilə fərqlənir, hikmətli məzmun sayəsində kütləviləşir.

Sürmə, bilirəm ki, artırır nur,
Nə faidə, göz əgər ola kur?
Füzuli irsində irsali-məsəl geniş yer tutur.
Vədəyi-vəslin çox, əmma bəxt yar olmaz, nə sud,
Gül gətirməz abi-şirin vermək ilə xaki-şur...
Füzuli, xali olmaz surəti-dil dust fikrindən,
Bu mənidən ki, *beytullah* deyərlər *qəlbi-mömindir...*
Dəmadəm mərdümi-çəşmim içər qan zülfü xalından,
Bəli, əksər *məaşit əhli-dəryanın qəradəndir...*

Böyük sənətkarın irsal-məsələ nə qədər mühüm diqqət və əhəmiyyət verdiyi Azərbaycanca divanının dibaçəsindəki aşağıdakı qeydlərdən aydın görünür: «Təvəqqə budur ümumən əhaliyi-izzü etibardən, xüsusən büləğayi-Rumi və fusəhayi-tatardən ki, əgər şahidi-hüsni-ibarətimdə ol diyarın əlfazü ibarətlərindən ziyvər olmasa və müxəddəreyi-nəzmim ol mülklərin lətaifü zərbü-məsəllərindən ziynət bulmasa, bu daini məzur buyuralar».

Füzuli bir sıra hallarda müvafiq ifadənin atalar sözü olduğunu *derlər, əlbəttə, bilirsən* kimi ara sözləri ilə xüsusi nəzərə çarpdırır.

Xəm qədilə ağılaram ol türreyi-tərrarsız,
Gərçi *derlər çəngdən çıxmaz təənnüm tarsız...*
Tutiyayi-xaki-payın feyzinə yol bulmasam
Nuri-çəşmim, eyb qılma, *kor olur derlər qərib...*
Saidin zövqilə tərk etmiş Füzuli aləmi,
Meyli-səhra eyləməz hər quş ki, dəstamuz olur...
Gəh gözdə, gəh könüldə xədəngin məkan tutar,
Hər qanda olsa *qanlıni, əlbəttə, qan tutar...*
Sineyi-çakimdən əksik etmə tiri-qəmzəni,
Ey güli-rəna, *bilirsən kim, gül olmaz xarsız...*
Könül qəm həmdəmidir qanın, ey göz mərdumi, içmə,
Bilirsən qanə qandır, qəm sənə qoymaz onun qanın...

Ərəbcə «irsal» göndərmə deməkdir. Halbuki bu kimi parçalarda atalar sözü, zərbinməsəl «göndərilmiş», bəlkə şeirə gətirilir, daxil edilir.

Ustadın qəzəllərində irsali-məsəl daha çox güclü mövqedə — mətə və məqtə beytlərində işlədilməsi ilə səciyyələnir.

Demiş hər qönçəyə aşıqlığım razın səbə derlər,
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər...
Füzuli qəmzeyi-mərdümgüşindən iltifat istər,
Sanır kim, *iltifatı rəhm olur qurbanə qəssabın...*

Füzuli dəyərlı fikirlər, ümumiləşmiş hökmlər, qiymətli aforizmlər, orijinal qanadlı sözlər, unudulmaz kəlamlar, şah beytlər, sentensiyalar müəllifidir. Ustadın ziqiymət sözləri dildən-dilə düşür, ağızlarda dolaşır və son nəticədə, ədəbi-bədii dilin frazeoloji-paremioloji fondunun zənginləşməsinə səbəb olur.

Eşq olduğı yerdə məxfi olmaz,
Eşq içrə olan qərar bulmaz...
Tədbir ilə eşq zövq verməz,
Tədbir diyari-eşqə girməz.

Eşq ilə rıya deyil müvafiq,
Rüsvay gərək həmişə aşiq.

Ümumiləşmiş hökmlər, hikmətli kəlamlar daha çox ismi cümlələr şəklində təzahür edir.

Aşiq gərək el içində məşhur...
Dərd əhlinədir səfa səzavar...
Azadələrin yeri ədəmdir...
Yəxdür bu vücudun etibarı,
Həq ayinədir, cahən qübari...

Bu kimi ümumi hökmlərin qrammatik səciyyəsi xəbərlərlə əlaqədardır. Xəbər ya adlarla, ya da ümumi zaman anlayışı bildirən *-ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçili feillərlə ifadə edilir.

*Bəladır hər kimin bir yolda qəmmaz olsa yoldaşı...
Qaçan olmaz duran tək, yey bilir hər kimsə yoldaşın.
Səbrim alıb fələk, mənə yüz min bəla verər,
Az olsa bir mətə, ona el çox bəha verər...
Ey Füzuli, müttəsil dövrən müxalifdir mana,
Qaliba ərbabi-istedadı dövrən istəmər...*

Ümumiləşdirici keyfiyyəti, hikmətamiz məzmunu və yüksək ahəngdarlığı ilə əlaqədardır ki, Füzuli şeiri yüz illər boyu dillər əzbəri olaraq, hikmət xəzinəsi, mərifət toplusu kimi el arasında yayılmış, ən qiymətli sərvət kimi nəsillərdən nəsillərə ötürülmüşdür. Füzulimizin bitib-tükənməz irsinin bir varisi var: türk elləri, türk xalqı.

VII. MÜXTƏLİF KÖKLÜ, EYİNİ ŞƏKİLÇİLİ SÖZLƏR

Füzuli poeziyasında daha bir xüsusiyyət də eyni mətndə (sintaqm, sətir, beyt) eyni şəkilçinin müxtəlif köklərə malik həmçins sözlərin tərkibində təkrarlanmasıdır. Ümumi poetikada homeoptoton (yunanca: «eyni halda işlənən sözlər») adlanan bu üsuldan Füzuli şeirində çox istifadə olunmuşdur.

Etibar, ey dil Füzulidən götür kim, ol fəqir
Bidilü biçareyü bixanimani biş iməs...
Mən kiməm?—Bir bikəsü biçarəvü bixaniman...
Var ümidim mehrü mah etdikə dövrən, olasan
Kamiyabü kamiranü kami bəxşü kamibin...
Sərgəşü sərəfrazü sərdarəm...

Səciyyəvi metaforik sözişlətmə əldə edilir. Eyni şəkilçi müxtəlif semantikəli vahidləri bir ümumi mənə ətrafında birləşdirir və məhz bu ümumi mənəni qüvvətləndirməyə yönəldilir. Beləliklə, yaxınlıq, bənzərlik əsasında ümumiləşmiş metaforik mənə meydana gəlmiş olur. Bu cəhəti nəzərə aldıqda şairin tez-tez belə sözişlətmə üsuluna müraciət etməsinin səbəbi aydınlaşır: eyni şəkilçinin təkrarı ilə səs ahəngdarlığı, ümumi mənə ifadəsilə metafora əldə edilir ki, hər iki xüsusiyyət Füzuli poeziyasının ana xəttini təşkil edir.

Maraqlıdır ki, ümumiyyətlə Füzuli şeirində «p» səsinin aliterasiyasına çox nadir hallarda təsadüf edilir. Lakin tərkibində həmin səsin iştirak etdiyi morfemlərin təkrarına dəfələrlə rast gəlirik.

Oxa *peykan* degilir qəmzən üçün *peyvəstə*.
Ey Füzuli, qıldı canım rıstəsin *purpiçü* tab,
Bir *pərivəş* dilbərin sevdəyi-zülfü- *pürxəmi*...
Pərtövi-rüxsari-pürənvarın eylər arizu...

Göstərilən şəkilçilərin müvazi təkrarı ilə ahəngdarlıq əldə edilir. Belə bir məqsəd olmadıqda isə ardıcıl gələn həmcins sözlərdə alınma ön şəkilçisi yalnız ilk komponentdə işlənir, digərlərində ixtisar olunur.

Rəhm et ki, qəribü xaksarəm,
Bimunisü yarü qəmküsarəm...
Dövrən istər ki, xar ola nəzm,
Biizzətü etibar ola nəzm.

Və sair. Misallar istənilən qədər verilə bilər. Ümumiləşmiş, yaxın semantika (məsələn, ümumiyyətlə inkarlıq, yoxluq anlayışı), poetik bir müvazilik zəminində sadalama və leksik baxımdan metaforik sözişlətmə bir vəhdət təşkil edib ustadın məharətindən xəbər verir:

Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun...

Həmcins sintaqmlara xas intonasiya qrammatik predikativliyə ehtiyacı aradan qaldırır.

Xalqın böyük oğlu ulu Füzuli yalnız alınma şəkilçi və sözlərdə deyil, nə qədər çətin olsa da, ana dili şəkilçi və sözlərində də həmin üslubi-poetik sözişlətmə tərzini tətbiq etmiş, çətini asanlaşdırmağa nail olmuşdur. (Elmdə də, sənətdə də bəziləri çətini asanlaşdırırsa, başqaları asan şeyləri dolaşdırıb çətinləşdirirlər).

Key didəsi *bağlı*, bağı *dağlı*,
Başı *qaralı*, ayağı *bağlı*.

Bu *-lı...* şəkilçili sözlərin özləri hər biri metaforik səciyyəlidir. Lakin müvazi şəkildə bu şəkilçini qəbul etməklə eyni mətndə işlənmə nəticəsində metaforik mənə daha da qüvvətlən-

dirilmişdir. Təsadüfi deyil ki, bu kimi mətnlər yalnız təənnüm, tərif məqamında, obrazlılıq yaratmaqda özünü göstərir.

*Boynu burulu, ayağı bağılı,
Şəhla gözü nəmli, canı dağılı...*

Yenə təsadüfi deyil ki, belə mətnlərdə feillərə yer verilmir. Müvazi şəkilçilər metaforik epitetlərin təsir gücünü çox artırır. Obyektin təsvirində, onun əlamətlərini sadalamaqda feilə ehtiyac olmur. Ümumiyyətlə, bədin mətnində epitet feilə qarşı durur, biri artdığı nisbətdə digəri azalmış olur. Məsələn, Leylinin tərifinə həsr edilmiş aşağıdakı parçada homeoptoton vahidlər çox, feil yox...

*...Əndamı lətifeyi-ilahi,
Dəryayi-lətafət içrə mahi.
Şahbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü.
Rahü rəvişi müdam qəmzə,
Başdan ayağa tamam qəmzə.
Ayruqca şəklü, xoşca dilbər,
Yaxşıca sənəm, gözəlçə peykər.
Aləm səri-muyinin tüfeyli,
Məhbubeyi-aləm, adı Leyli...*

VIII. MÜXTƏLİF ŞƏKİLÇİLİ, EYNI KÖKLÜ SÖZLƏR

Buraya qədər eyni şəkilçili müxtəlif sözlərin misra və beytlərdə yerləşməsindən bəhs olundu. Demək lazımdır ki, Füzuli şeirində müxtəlif şəkilçili eyni köklərin misra və beytlərdə yerləşdirilməsi də səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Misra və ya beytdə eyni köklü iki müxtəlif söz işlədilir.

Xəbərsiz yarimi hali-xərabimdən xəbərdar et...
İkən həm olma, ey *bidərd*, qafıl *dərdmənd*dən...
Böylə kim ol dilruba *bidərddir*, mən *dərdmənd*...
Şəmi-rüxsarın odu qıldı məni *atəşpərəst*,
Çəki-sinəmdən təməşə eylə, *atəşgahimə*...
Gül-gül damıb məqamımızı *gülşən* eylədin...
Mən hərif-i-*sadədil*, xuban cəməli *dilfirib*...
Qansı *gülşən gülünü* sərv-i-xuramanınca var...
Arizin *gül-gül* edibdir meyi-*gülgün* tabi...
Gülüstani-səri-kuyin kitabın bab-bab, ey *gül*.
Xəti-reyhan ilə cədvəl çəkib *gülzarə* yazmışlar...
Vəslindən ayrı nola qanim tökülsə *gül-gül*,
Mən *gülünü*-bəlayəm, bu fəslidir bəharım...
Gəzər kuyində hər yan çox giribançak *gülrüxlər*,
Bu rəng ilə, Füzuli, ol səri-ku bir *gülüstandır*...

Misra və beytlərdə eyniköklü sözlərin komponentlərinin sıralandırılmasında aşağıdakı qanunauyğunluqlar müşahidə edilir.

1. Birinci komponentin önündə morfem (kök və ya şəkilçi) işlənir, ikinci komponentdə həmin morfem özünü göstərmir.

Qəmi-əyyam, Füzuli, bizə *bidad* etdi,
Gəlmişiz icz ilə *dad* etməyə sultanimizə...
Məni-*nakamə* ömrümdə müyəssər hiç *kam* olmaz...
Təni-*bicanə candan*, canə canandan xəbər verin...
Hər gözüm *pürmövc* dəryadır, o dərya üzrə kim
Hər qaşındır *mövcdən* bir sərnigun olmuş gəmi...
Hər tərəf *pürxun* əliflərdir çəkilmiş göysümə,
Ya havadan mövc urur bağrımdakı dəryayi-*xun*...
Yar *həmsöhbətim* olmazsa, Füzuli, nə acəb,
Özünə *söhbətimi* ar bilibdir, bilirəm...
Yox məcalim özgə *gülruxsarə* sənsiz baxmağa,
Eyləmiş hicri-*rüxtün* öz halıma heyran məni...

Ucaldın qəbrim, ey *bidərdlər*, səngi-mələmətdən
Ki, məlum ola *dərd* əhlinə qəbrim ol əlamətdən...

II. Birinci komponentin sonunda işlənən morfem ikinci komponentin sonunda özünü göstərmir.

Kim, cünun *gülzarının* bunlar *gül*-xəndanıdır...
Qansı *gülzar* içrə bir *gül* açılır hüsnün kimi...
Keçdi *mevzanədən* el *məsti-meyi* eşqin olub...
Əşki-gülgünim gül-rüksari-alın sədqəsi...
Nəvmə kimi *pərdədar* olurdu
Bir *pərdə* içində zar olurdu...
Dövrən oları müəzzəm etdi,
Hər *dövr* birin mükərrəm etdi...
Surəti zibə sənəmlər yox demən *bütخانədə*
Var çox, əmma sənə bənzər buti-xünxar yox...
Çeşmi-surətəbazimə *müjgan* səfi həngamədir,
Qanə batmış hər *müjəm* bir şuxi-gülgüncamədir...
Olma, ey *səhranişin*, qafil, degil hər su sərəb,
Mövci-əşki-çeşmi-Məcnundur tutan *səhra* üzün...
Ey gözüüm yaşı, bu *sərgəştəliyin* tərkini qıl,
Sərvqamətlərə qəti-*səri*-rah etmə dəxi...
Sənə, ey şuxi-*səngindil*, demən büt, nişə kim, büt həm
Əgərçi *səngdildir*, böylə bidadü sitəm qılmaz...
Ol qövüm bu *gülşənə* girəndə,
Bu *gülşən* içində *gül* dərəndə...
Gər Füzuli meyli-*gülzar* etsə fəsli-*gül* nola,
Eys üçün xünabeyi-dildən şərabi-nabı var...
Tutdu *seylabi*-dü çeşmim yer üzün, amma xoşa
Kim, binasın səbrimin ol *seyl* viran etmədi...

III. Birinci komponent kimi işlənən vahidin sonuna morfem əlavə etməklə düzələn vahid ikinci komponent mövqeyində çıxış edir.

Nə gördü *badəda* bilmən ki, oldu *badəpərəst*...
Nə *rah*, nə *rahbər* bulundu...
Vəh ki, bir *güldən* açılmış neçə *gülzar* sana...
Göstərə *xuni*-dilü didəyi-*xunbar* sana...
Məstlikdir kim qılır *qəm* əhlinə *qəmzarlıq*...
Ləlü *gövhər* çox ləbin tək ləli, *gövhərbar* yox...
Söz qamu *əfsanə*, el *əfsanəxani* biş iməs...
Əşki-rəvanimə el *cəm* oldu, var ümidim
Kim, ola varə-varə *cəmiyyətim* ziyadə...
Ey firaqi-ləbi-canan, cigərim *xun* etdin.
Çöhreyi-zərdimi *xunab* ilə gülgün etdin...
Xoş ol ki, xələfdən ola *xoşdil*...
Xoş ol ki, minib Buraqi *xoşhal*...
Könlümü qılmış *xəyali-mərdümi-çəşmin* vətən,
Şükr-ki, *mərdümmişin* olmuş bu qəm viranəsi...
Çün *cəfa* mötədiyəm, bilmən nədir mehrü vəfa,
Bilməsə mehrü vəfa rəsmi *cəfakarım* nə bak...
Gərçi kafirsən sənə, ey *büt*, yetər o əcr kim,
Rəğbətə *butxanədən* döndərdi yüz tərse üzün...
Sərvü *gül* nəzzarəsin neylər sənə heyran olan
Kim, qədin sərvü, ruxün *gülbərgi-rənadır* sənin...
Ehtimali-*hicr* təşvişinə dəyməz zövqi-vəsl
Vəsl kim, var onda *hicran* ehtimalı neylərəm...
Nə xoşdur arizin *dövründə* zülfü-ənbərəşanın,
Bu *dövranda* nə xoş *cəmiyyəti* var ol pərişanın...
Ey *pəri*, zülfü-*pərişanın* gərəkməzmi sana?..
Ol *güllü-xəndanı* görmək mümkün olsaydı mənə,
Sən tək, ey bülbül, *güllüstanə* güzər etməzmidim?
Ruzi-*hicr*, ey gün, çəkib bir tiğ minnət qoy mənə
Yoxsa minnətsiz həlak eylər *şəbi-hicran* məni...

IV. Birinci komponentin önünə morfem əlavə etməklə düzələn vahid ikinci komponent mövqeyində çıxış edir.

Qamu *danaya* rövşəndir bu kim *nadanlığım* vardır...
Bihari-süntünə əmvac *peyda*, qər *napeyda*...
Gər basıb əl nəbzimə, təşxis qılsan *dərdimi*,
Al əmanət, qılma hər *bidərdə* izhar, ey həkim...
Əhli *dərdə* dağ olur, *bidərdə* zivər tək ləziz...
Təni-zarimdə *dərdi-əşq* gün-gündən füzun olmaq
Yetən *bidərd* tədbirilə dərman etdigimdəndir...
Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyali-hələqeyi, giysuyi-*ənbərbar* yetməzmi?..
Mənə göstərdi gərdun tirə *baxtim* kövkəbin yüz göz,
Məni-*bədbəxt* ona hərgah kim, baxdım, qara gördüm...
Öylə bədhələm ki, əhvalım görəndə *şad* olur,
Hər kimin kim, dövr cövründən dili-*naşadı* var...
Məni kim *səngsari*-möhnetəm bazari-əşq içrə,
Bəla dağın çəkən Fərhad ilə *həmsəng* tutmuşlar...
Dərd çox, *həmdərd* yox, düşmən qəvi, tale zəbun...
Sənin *mehrü vəfa* göstərdiyin əğyarə çox gördüm,
Qələtdir kim, səni *bimehr* oxurlar, *bivəfa* derlər...
Dərd əhli bizəban, *bidərdlər* məsti-qürur...

Müxtəlif morfem tərkibli eyni köklərin bu şəkildə təkrarlanması bəzən eyni əsərdə bir neçə dəfə özünü göstərir. Aşağıda eyni qəzəlin ilk iki beytində *dövr* və *dövrən* qarşılaşdırılmışdır.

Nə xoşdur arizin *dövründə* zülfi-ənbərəşanım,
Bu *dövranda* nə xoş cəmiyyəti var ol pərişanın...
Rüxün *dövründə* bir divanədir sevdalı zülfün kim,
Pərişanlıqdan olmuşdur mən kimi *məşhuri-dövranın*.

Beləliklə, beytin şüxtəlif misralarında yerləşdirilən sadə və mürəkkəb söz-morfemlər ləffü nəşrin səciyyəvi növü kimi də diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb söz öz sadə dubleti ilə qarşılaşma nəticəsində, adətən, daha əzəmətli, güclü təsirə malik olur, daha

zəngin semantikalı olması ilə, deməli, şairanəliyi ilə fərqlənir.

Huru Tuba vəsfin, ey vaiz, bu gün az eylə kim,
Həmdəm ol *tubaqiyamü hurpeykərdir* mana...

Bütün bu ifadə tərzləri qəzəldə güclü mövqelərdə—mətlə və məqtə beytlərdə özünü daha çox göstərir.

a) Qəzəlin mətləsində:

Çeşmi-surətbazimə *müjgan* səfi həngamədir,
Qanə batmış hər *müjəm* bir şuxi-gülgüncamədir...
Görməsəm hər göz açanda ol *güli-rəna* üzün,
Göz yumunca *əşki-gülgunim* tutar dünya üzün...
Dərd çox, *həmdərd* yox, düşmən qəvi, tale zəbun...
Ey firaqi-ləbi-canan, cigərim *xun* etdin,
Çöhreyi-zərdimi *xunab* ilə gülgün etdin...
Seyr qıl, gör kim, *güllüstanın* nə abü tabı var,
Hər tərəf min sərvi-sərsəbzü *güli-sirabı* var...
Qeyrə eylər *bisəbəb* min iltifat ol nuş-ləb,
İltifat etməz mənə mütləq nədir bilmən *səbəb*...
Nə xoşdur arizin *dövründə* zülfi-ənberəfşanın,
Bu *dövranda* nə xoş cəmiyyəti var ol pərişanın...

b) Qəzəlin məqtəsində:

Ey Füzuli, bəs ki, *qəmnak* oldu əhvalın sənin,
Qəmdən ölsən, hiç kim sormaz dəxi əhvalını...
Ey Füzuli, qansı məhbubi ki, sevsən *rəhmi* var,
Qıl həzər, ancaq mənim *birəhm* yarımından saqın...
Ey Füzuli, gər sənə cəmiyyəti-*dildir* murad,
Bağla bir *dildarə* könlün, qeyrdən peyvəndi kəs...
Naley-i-zarım, Füzuli, xoş gəlir ol *gülrüxə*,
Açılır *gül* könlü bülbül naley-i-zar eyləgəc...
Gər Füzuli meyli-*gülzar* etsə fəsli-*gül* nola..

Eyniköklü sözlərin misra və beytlərdə yerləşdirilməsində də xüsusi bir məharət göstərildiyi diqqəti cəlb edir. Misra və beytlərdə ilk və son sözlər adətən güclü mövqedə çıxış edən sözlər hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, Füzuli şeirində eyniköklü sözlərin ya hər ikisi və ya heç olmasa biri həmin güclü mövqedə özünü göstərir. Bu baxımdan sənətkarın irsində aşağıdakı xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilə bilər.

I. Eyniköklü sözlərin biri poetik mətnin (misra, beyt) birinci, digəri sonuncu vahidi kimi işlədilir.

a) Misranın ilk və son sözləri:

Gül xəlvəti oldu səhni-gülzar...
Gül qıldı vidai-səhni-gülzar...
Qəm mərhələsində qəmgüsarım...
Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil...
Həm rəng olubam səninlə mən həm...
Kani-gühəri-vücubi-imkan...
Nirəng ilə verdi onlara rəng...
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir...
Güllüstani-səri-kuyin kitabın bab-bab, ey gül...
Arizuməndi-vüsalındır Füzuli xəstədil,
Vəslin istər, dövləti-didarın eylər arizu...
Gühərlər tökdü israf ilə bu çeşmi-gühərpaşım...
Qəmnak yetişdi qəmküsarə...
Rahi-zöhdü səlahə rəhbərdar...
Qəm çəkmə ki, mən olunca qəm xar...

b) Beytin ilk və son sözləri (rədif nəzərə alınmır):

Nişani-surəti-xubin verib, bütələr sücudində
Fəsadi-etiqaadin kafirin xatirnişan etdim...
Dil-səddparəyi cəm eyləmək kuyində müşküldür,
Olurmu cəmə qabil hər itin ağzında bir parə...

*Dövr cövründən şikayət edənə aşiq demən,
Eşq məsti vəqifi-keyfiyyəti-dövrən deyil...
Matəmgədədir bu gecə aləm,
Mən bəxti qara bir əhli-matəm...
Gül tazə idivü səbzə novxiz,
Tərpəndikcə nəsimi-gülriz...*

c) Beytin birinci misrasının son, ikinci misrasının ilk sözləri:

*Sərçəşməyi-çəşmim eylə mənzil,
Sərmənzilimizdən olma qafil...
Ey bəxt, vəfasız olma sən həmə,
həmrəhliq et bizimlə bir dəm...
Atəşin ahimlə eylərsən mənə təklifi-bağ,
Bağiban, gülbərgi-xəndanın gərəkmezmi sana?..
Verməyən canın sənə bulmaz həyatı-cavidən,
Zindeyi-cavid ona derlər ki, qurbandır sana...*

II.Eyniköklü sözlərin birincisi misranın əvvəlində, digəri misra daxilində işlədilir:

*Dərd əhli bizəban, bidərdlər məsti-qürur...
Dil bir dilbərə sərmənzil idi, ahim ilən...
Matəmsərayə döndü həsəddən sərayi-çərx...
Canızlara hümmət eylə, can ver...
Kuhkəndən gözüdür kuhdə asar hənuz...*

III.Eyniköklü sözlərin birincisi misra daxilində, digəri misranın sonunda yer tutur.

*Olma vəfayə talib dünyayi-bivəfadə...
Buyi-xoş ona gəlirdi naxoş...
Bu rahdən etmək olmaz ikrah...*

Sən *rəhi*-meygədə tut, uyma bu *gümrahlərə*...
Nə gördü *badədə* bilmən ki, oldu *badəpərəst*...
Ey yeddi *güllü* doquz *gülüstan*...
Nə *sehr* qılırsan ey *səhərxiz*...
Bütdi bir *şaxi-güli-tazə gülüstanımızə*...
Əksildi *ərəqdə* *hüsni* tabi
Bir *gül* kimi kim, gedər *gülabi*...
Mən *aşiqəm*, həmişə *sözüm aşiqanədir*...
Əhli-haləm, demə büt *vəsf*n mənə, ey *bütpərəst*
Zövqsüz lazım çıxar *dünyadan* ol *dünyapərəst*...
Ey Füzuli, *rəhi-şərin*i tut ol *rahbər*in...
Şükriallah, oldu *fəryadım* mənə *fəryadrəs*...
Bihari-sününə *əmvac peyda*, qər *napeyda*...

IV. Eyniköklü sözlərin biri birinci misranın əvvəlində, digəri ikinci misranın daxilində işlədilir.

Laməkan seyrinin *əzimət*in et
Bu xərəb olıcaq *məkandan* keç...
Naxoş sənə məndən idi əvvəl
Mən getməli oldum, indi *xoş qal*...
Mehriban derlər sənə *əğyarə*, lakin mən ona
Bavər etmən kim, sənə *mehr* eyləmək ayin degil...
Səcdəgah etmişdi eşq əhli qaşın *mehribanı*,
Qılmadan xeyli-mələik *səcdəyi-Adəm* hənuz...
Damənin doldursa gərdun dürr ilən, tək *əbr tək*,
Dürr üçün təlx etmə *kamın bəhri-tərdamən* kimi...
Qəm günü həmdəmlərim qər q oldular göz yaşınə
Silməyə göz yaşımı bir *qəmgüsarım* qalmadı...
Ləlgün meydir əlində *sağəri-simin* ilə,
Ya nigini-*ləldir* rəşgi-ləbindən oldu ab...
Dəmbədəm canım, ey dərdü bəla, incitmin,
Lütf edin bir-iki *dəm* kim, sizə *mehmandır* bu.

V.Eyniköklü sözlərin birincisi beyt daxilində birinci misranın sonunda, digəri ikinci misranın daxilində işlədilir.

Şərti bu ki, olasan *xirədmənd*,
Ərbabi-*xirəddən* alasan pənd...
Bir gün dəxi ol *bəhanəpərdaz*
Bir özgə *bəhanə* qıldı ağaz...
Mövzun idi təbi-*nüktədani*,
Hər *nüktədə* vaqifi-məani...
Səndən mən olam cahanda *bədnam*,
Bir *namü* nişanı yox ala kam...
Bir ruzi üçün olub *füsunsaz*,
Həm dəm qılırız *füsunlar* avaz...
Bildim kim, sipehri-*şöbədəbaz*
Bir *şöbədə* eyləyibdir ağaz...
Üqbadə kövsər istəməsin rindi-*meygədə*
Dünyada bəs deyilmi *mevi*-ərgüvan içər...
Gər basıb əl nəbzimə təşxis qılsan *dərdimi*,
Al əmanət, qılma hər *bidərdə* izhar, ey həkim...
Məsti-xabi-naz olub, cəm et dili-*sədpərəmi*
Kim, onun hər *parəsi* bir novki-müjganındadır.

VI.Eyniköklü sözlərin biri birinci misranın daxilində, digəri ikinci misranın əvvəlində yerləşdirilir.

Ətrafını teyrü *vəhş* almış,
Vəhşət onu bir hasara salmış...
Nola gər *cəmiyyəti-xatirdən* olsam naümid,
Cəm olurmu xublar zülfi pərişan eyləyən...
Əfğan ilə *matəm* etdi suri,
Matəmgədə məhfili-süruri...
Əhsəntə ki, zati-*pak* imişsən,
Pakizə vücudi-xak imişsən...
Ey Füzuli, bəs ki, *qəmmak* oldu əhvalın sənin,

Qəmdən ölsən, hiç kim sormaz dəxi əhvalımı...
Ey Füzuli, öldün, əfqan etmədin, *rəhmət* sənə,
Rəhm qıldın xəlqə əfqanınla zəhmət vermədin...
Həkimə nəfyi-*qiyamət* xətasını bildir,
Qiyam göstər ona, etiqađın et zail...
Görən saətdə ol qamət *qiyamın* qıymadım canə,
Qiyamət həm gələ qurtulmayam bu nədamətdən...
Dedilər *bixəbərlər* bağı-cənnət kuyinə bənzər,
Xəbər verdi mənə andan gələn adəm, yalandır bu...
Sənsən ol cövhər ki, *dürri-mümkünat* içrə bu gün
Mümkün olan eybdən zatın mübərradır sənin...

VII.Eyniköklü sözlərin biri birinçi misranın daxilində, digəri beytin sonunda yerləşdirilir.

Müradi-xatirin gər *müşkül* olmaqdır işim, olsun,
Nə çarə, keçmək olmaz xatiri-*müştəpəsəndindən*...
Noldu gətirmədin ələ *sədpərə* könlümü,
Vəhm eyləmədinmi əl kəsə bu şişə *parəsi?*..
Hər tərəf *pürxun* əliflərdir çəkilmiş köksümə,
Ya havadan mövc urur bağırdakı dəryayi-*xun*...
Kuh *fəryadi*-sədasın verdi Fərhadın demin,
Nəqşi-Şirindir verir avaz, olub *fəryadrəs*...
Rüxün *dövründə* bir divanədir sövdalı zülfün kim,
Pərişanlıqdan olmuş, mən kimi *məşhuri-dövrünün*...
Olsam *qəmi*-aləmə giriftar,
Ancaq sən idin ənisü *qəmzar*...

VIII.Beyti təşkil edən misraların ilk sözləri eyniköklü sözlərdən ibarət olur. Burada estetik təsir (misra əzvəli) daha güclü olur.

Dövrən ilə mən nəqiz seyrəm,
Dövr ohlındən məgər ki, qeyrəm...

Belə qabarıq, güclü mövqedə Azərbaycan dili şakilçiləri qoşulmuş sözlərin işlədilməsinə mühüm əhəmiyyət verildiyi nəzərə çarpır...

*Qəmxarsan ey büti-pəriru,
Qəmxarlığın həmin yetər bu...
Həmdərdim isən mənimlə yar ol.
Həmdərdliyin yox isə, var ol...
Xuni-ciyərdindən ol vəfadar
Xunxarları qılırdı xunxar...
Xərabə-cami-eşqəm, nərgisi-məstin bilir halım,
Xərabət əhlinin halını bir xummar olandan sor...
Matəmgədə eylədi məqamın,
Matəmdə keçirdi sübhü şamın...*

Aşağıdakı beytdə misraönü mövqedə işlənən vahidlər həm də səciyyəvi məqalub təşkil etmişlər (*hər-sər* qarşılaşdırması diqqəti cəlb edir).

*Hər riştə ki, xəlq əyan edibdir,
Sərriştəsini nəhan edibdir.
Aşağıdakı misal da buraya daxil edilə bilər:
Ol səngdilə naleyi-zarın əsər etmiş,
Ey dil, sənə bu zövq yetər ta əsərin var....*

IX.Eyniköklü sözlər müvafiq şəkildə beytin hər iki misrasının son sözləri olur.

*Şəmi-rüxsarın odu qıldı məni atəşpərəst,
Çəki-sinəmdən təməşə eylə atəşgahimə...
Kim, sərvə-riyazi-məhnətü dərd,
Sövdazədə Qeysi-dərdpərvərd...
Məşq etməyə Qeys etsə hər xəst
Leyli qaşı idi ona sərxət...*

Lalərəng ola şafəqdən *fələki-minafam*,
Dişrə salmış kimi əksi-meyi-gülğün *mina*...

X.Bəzən eyniköklü sözlərin hər ikisi bir-birinin yanında işlənir, bir birləşmə təşkil edir və ya müxtəlif sintaqların tərkibinə daxil olursa da, yenə də hər halda bu yanaşı işlədilmə nəticəsində ahəngdarlıq, estetik təsir gücləndirilmiş olur.

Sərçəsmeyi-çəşmim eylə mənzil...
Nə *rah*, nə *rahbər* bulundu,
Nə qafilədən əsər bulundu...
Ey munisi-ruzigarım ana,
Qəmxarimü qəmgüsarım ana...
Qansı gülşən gülbüni sərvi xuramanınca var...
Gah-gah öz xatiri-*naşadımı şad* eylərəm...
Sənsən *sərü sərvəri* qəbail...
Hər kimin görsən *təvana natəvani* biş iməs...
Aləmdə *nişanı binışandır*...
Seyr eylə *məkani-laməkani*...
Mən ki, bundan özgə bilmən *çarə, naçar* istərəm
Leyli-güli-gülşəni-lətafət,
Çün gördü xəzan yelilə afət...
Çəkməzdi *cahanda ol cahangərd*
Əndişeyi-gərmü *qüsseyi-sərd*...
Lütfündəki lətafəti-feyzü rəca həqi...
Aciz olmuş yıxmağa ah ilə *kuhi Kuhikən*...

Füzuli irsində diqqəti cəlb edən daha bir cəhət eyni poetik mətnə iki söz deyil, iki cüt sözün eyniköklü olmasıdır ki, adətən, bunlar həmcins üzvlər kimi çıxış edir.

Sənin *mehrü vəfa* göstərdiyin əğyarə çox gördüm,
Qələtdir ki, səni *bimehr* oxurlar, *bivəfa* derlər...

Ulu Füzulimiz ana dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə meydana çıxan yeni milli vahidlərin də bu qeyd olunan funksiyalarda işlədilməsinə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verirdi. Ana dili şəkilçilərinin fəallığına imkan açılırdı. Bunlardan bir neçəsini qeyd edirik.

a) -sız, -siz, -suz, -suz şəkilçisi:

Hər *dərd*sizdən umma, Füzuli, *dəvayi-dərd*...
*Can*sızlara himmət eylə, *can* ver...
Ruzi-hicr, ey gün, çəkib bir tiğ *minnət* qoy mənə,
Yoxsa *minnətsiz* həlak eylər şəbi-hicran məni...
Zövqsüz lazım çıxar dünyadan ol dünyapərəst
Kim, ona dünyadan ancaq *zövqi*-dünyadır qərəz...
Canə azarı-xədəngin xoş gəlir, ey qaşı yay,
Bir sifariş qıl ki, bizdən ötməsin *azarsız*...
İnsafsız olduğuna *insaf*...

b) -lı, -li, -lu, -lu şəkilçisi:

Saqiya, cam tut ol aşiqə kim *qayğuludur*,
Qayğu çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur...
Etdin *gərəyin* gər az, gər çox
Bir nəsnə *gərəkli* yox ki, ol yox...
Hər qanda olsa *qanlımı*, əlbəttə, *qan* tutar...
Demə Fərhad *qanın* tökmüş ancaq eşq şəmşiri,
Mənim gör *qanlı* yaşım kim, bu həm ol macərədəndir...

c) -ca, -cə şəkilçisi:

Hər kim nə *əməl* qılırsa bünyad,
Muzdunu verir *əməlcə* ustad...
Çəməndə payi-busindən olubdur *səbzələr* xürrəm,
Həmişə bir *səbzəcə* olmağa aləmdə bitər, aşiq...

ç) -ət şəkilçisi:

Qanda olsan , qapı lövhi tək *gözət* ismət yolun
Açma *göz* divarlardan hər evə, rövzən kimi...

d) -lıq, -lik, -luq, -luk şəkilçisi:

Qamu *danayə* rövşəndir bu kim, *nadanlığım* vardır...
Qət eylə *aşinalığım* ondan ki, qeyrdir,
Ancaq öz *aşinalərin* et *aşına* mana...
Eşqində *mübtəlalığımı* eyb edən sanar
Kim, olmaq ixtiyar ilədir *mübtəla* sana...
Məndə Məcnundan füzun *aşiqlik* istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var...
Məstlikdir kim qılır *qəm əhlinə qəmzarlıq*...
Kim olub *əğyarə* yar, eylər mənə *əğyarlıq*...
Müənbər sünbüllündən almadan bu, olmadan *rüsva*
Bu *rüsvalıq* mənə səndən degil, badi-səbadəndir...
Oğlan əcəb olmaz olsa *aişq*
Aşiqlik işi qıza nə layiq?..

e) -daş şəkilçisi:

Bəla *yolunda* qovğayə qaçan mən tək dözər Məcnun,
Qaçan olmaz duran tək, yey bilir hər kimsə *yoldaşım*...

Həmin poetik-üslubi məqsədlə sənətgərin düzəltdiyi bir sıra sözlər okkazional səciyyəlidir və Füzulidən başqa heç kəsin dilində bunlara təsadüf edilmir.

Can bağışlardı ləbin izhar-göftar eyləyib,
Vurmadan İsa ləbi *canbəxşlikdən* dəm hənuz...
Ziyadə *qəmzədəyəm* hicr ilə, xoş ol günlər
Ki, mən *qəmzədəlikdən* ziyadə xurrəm idim...

Bütün bu nümunələrdə sözdüzəldici şəkilçilər qoşmaqla meydana gələn sözlər düzəldikləri köklərə qarşı qoyulurlar.

Əhdü peyman etdi yarim kim: «Sənə *yaram*», vəli,
Yarlıq vaxtı vəfayi-əhdü peyman etmədi...
Müənbər sünbülündən almadan bu, olmadan *rüsva*,
Bu *rüsvalıq* mənə səndən degil, badi-səbadəndir...
Ey vari yox eyləyən, yoxu *var*,
Yox *varlığında* zənnü inkar...
Ey xacə, gər qulundan *oğulluq* murad isə
Şəfqət göziylə bax ona daim *oğul* kimi...

Müvafiq qarşılaşdırmalarda kök morfemləri də ana dilinə məxsus olan nümunələr nəzəri xüsusilə cəlb edir:

Olmadı sənə bu *yolda yoldaş*...
Bələdir hər kimin bir *yolda* qəmmaz olsa *yoldaşı*...
Qanda olsan, qapı lövhi tək *gözət* ismət yolun,
Açma *göz* divarlardan hər evə, rövzən kimi...
Dərd yoxdur *kimsədə*, yoxsa təbib-i-feyzi-eşq,
Kimdə gördü dərd kim, ol dərdə dərman etmədi...

Nəhayət, eyni poetik mətnə ana dilinə məxsus feillərin sadə və düzəltmə formalarının qarşılaşdırılması xüsusi poetik məqsəd izləyir.

Qanı sitəmə bələyə durmaq.
Eşqə *duruşub* cəfayə *durmaq*...
Əgər nəgəh *görünsə* ol pəri gəl *gör* təməşayi...
Heç bir dəm görmədim *önmüş*, *önülmüş* könlümü...
Nə kim bir *gəz yanar*, *yandırmaq* onu qeyri-mümkündür.
Gedər başın, əgər başdan *gedirməzsən* bu sevdəyi...
Cibril *yetib*, *yetirdi* dərman...
Gördüm *görünür* bu əmr müşkül...

*Görə bilmən özümü onda ki canan görünür...
Gördü ki, görünməz olmuş ol zar...*

Eyni mənşəli sadə və düzəltmə feillərin qarşılaşdırılması yalnız misra daxilində deyil, habelə beytlərin tərkibində də geniş yer tutur. Hər nümunədə məlum növ həmin feilin hər hansı digər növü ilə qarşılaşdırılır.

Səni mələk görəli *yazmaz* oldu eşqi günah,
Vəli *yazıldı* bu üzdən bəsi səvab sana...
Mərdümi-çəşmim ayağına rəvan su *töküdü*
Ki, görək su *tökülə* sərvini ayağına müdam...
Çəkərsən, ey müsəvvir, surətin ol məhvəşin, əmma
Nə mümkündür muradınca *çəkilmək* qaşları yayı...
Kəbə ehramına, zahid, dedilər bel *bağladı*,
Eylədim təhqiq, onun *bağlandığı* zünnar imiş..
Cismimi *yandırma*, rəhm et yaşımə, ey bağı daş..
Ehtiyat et, *yanmasın* nəgəh quru odunda yaş...
Dərü divarinə küstax üz *sürmüş* deyib, gərdün .
Üzünü gecələr *sürtər* yerə ta sübh mehtabın...
Çəkdi Məcnun ayağın badiyədən, leyk verir
Qanlı güllər ayağından *çəkilən* xar hənuz...

Türk sözlərinin misraönü mövqedə belə qarşılaşdırma təşkil etməsi daha yüksək ahəngdarlığa səbəb olur.

Açılır könlüm kəhi kim giryeyi-təlxim görüb,
Açar ol gülrux təbəssüm birlə ləli-nuşxənd...
Çıxarmaq etsələr təndən çəkib peykanın ol sərvini,
Çıxan olsun dili-məcruh, peykan olmasın, yarəb...
Sən bildirdin ki, kimdir Allah,
Sənsiz kim olurdu ondan agah... .

Bir komponenti türk şəkilçili alınma sözlərin də misraönü mövqedə müvazi işlədildiyi nəzəri cəlb edir.

*Pirayəsiz ol məh idi afət,
Pirayədən artırıb lətafət...
Bikəslik olub sənə müqərrər
Bikəs olasan müdam, bizər...
İnsaf deyil sitəmdə israf,
İnsafsız olduğuna insaf...*

SEMANTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Peyğəmbərimiz buyurmuşdur: «Ənə mədinətün elmə və Əliyyun babha» (Mən elmin şahəriyəm, Əli onun qapılarıdır).

Füzuli irsində ifadəlilik xüsusiyyətləri təsvirçiliyi üstələyir və aparıcı mövqə tutur. İfadəlilik bəzən məqsəd olub, təsvirə üstün gəlir. Dinləyiciyə (oxucuya) təsvir olunan obyektin özünün təsirindən çox müəllifin bu obyektə münasibəti, ondan aldığı təəssürat daha dərin təsir buraxır. Elə buna görədir ki, böyük ustadın istifadə etdiyi təsvir vasitələri ən əvvəl subyektivizmi ilə seçilir. Burada, adətən, müqayisə obrazları, istiarələr, mübaligələr fərdidir, şərtidir, obyektiv səciyyədən məhrumdur. Dövrün dini, elmi-fəlsəfi, estetik görüşlərinin poetik dil ilə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi maraq doğurur.

Ulu ustadımızın hər beytində, misrasında ən müxtəlif üslubi-poetik keyfiyyətlər bir vəhdət təşkil edir, maksimum zəngin bədii məziyyətlər bir vahiddə çulğalaşmış olur.

*Eylət məni yar olan diyarə
Şəm eylə məni məzari-yarə.*

Burada misradaxili (*yar-diyar, məzar-yar*) və misralararası (*eylət-eylə*) ahəngdarlıq, təkrarlar (*yar-yarə, məni-məni*) ilə yanaşı sözlərin semantik baxımdan (köməkçi feillərdir, əvəzlilərdir) nəzərdən keçirilməsi maraqlı nəticələr verə bilər. Semantik

tutumu olmayan dil vahidləri də poetik dolğunluğu ilə şeirə, sənətə xidmət edir.

I. Jarqonizmlər

Orta əsrlərdə Avropa xristian kilsəsində də, Şərq dini məktəblərində də reallıq ilə irreallığın qarşılaşdırılması, müqayisəsi mühüm yer tuturdu. Məlumdur ki, hisslərimiz bizi aldadır və beş hiss üzvü ilə aldığımız məlumat elmi baxımdan doğru deyildir. Hiss üzvləri hadisələrin təzahürünü qavraya bilir, mahiyyəti müəyyən edə bilmir. Mahiyyət təfəkkür vasitəsilə dərk olunur və təzahürdən fərqlidir. Təzahür mahiyyəti əks etdirə bilsəydi, heç bir elmə ehtiyac qalmazdı. Çox görkəmli fiziklərdən birinin dediyinə görə, «o şey ki görünür, onun elmə daxil yoxdur». Elm mahiyyəti öyrənir¹.

Böyük Füzuli də dünyanın bizim gördüyümüz kimi olmadığını deyir. Gördüyümüz real dünyanı hiss orqanları ilə qavrayırıq. Halbuki bu yalançı real dünya güzgünün üstünü örtmüş tozudur. Bu tozu siləndən sonra güzgüdə həqiqi dünyanı görmək olar.

Versən özünə fənayı-mütləq,
İsbat olur ol fəna ilə həqq.
Gər var isə mərifət məzaqi,
Fani sənə bəs dəlili-baqi.
Həqqa ki, həmin vücut birdir,
Bir zata vücut münhəsirdir.
Əksidir onun vücudi-əğyar,
Mənidə yox etibar ilə var.
Var olanı xəlq yox sanırlar,
Yox varlığına aldanırlar.

¹ Böyük Füzuli də görməyi idrakla əlaqələndirir. Allah «hiss etmə mənasında deyil, dərk etmə mənasında eşidən və görəndir» («Mətləül etiqad»).

Yoxdur bu vücudun etibarı,
Həqq ayinədir, cahən qübarı.

Həllac Mənsurun əsaslandırıdığı və irəli sürdüyü təlimə görə, insan yalnız bütün öz şəxsi keyfiyyətlərindən tamamilə məhrum olduqdan sonra ilahi mahiyyəti dərk edə bilər. Bu da idrakın fəna pilləsidir. Şəxs bu pillədə nəinki ilahi varlığı dərk edir, həm də bu fəna ilə qovuşub bir vəhdət təşkil edir². Başqa sözlə, şəxs özü həqq olur. Və «ənəlhəq» deməyə tam ixtiyarlı olur.

Həllac Mənsur göstərirdi ki, əsl ilahi varlıq öz mahiyyətini dərk edən insandır. İnsan özünü dünyaya bağlayan bütün əlamətlərdən xilas olub ilahiləşə bilər, «ənəlhəq» deyə bilər. Həqiqəti dərk etmək üçün yol (təriq) əhli özünü bu dünyaya bağlayan bütün mənfiliklərdən xilas etməlidir. Bunun üçün də bir sıra məqamlardan keçməlidir.

Məqamların miqdarı ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif göstərilir: 7, 9, 40 məqam olduğunu göstərirlər. Əbu-Həmid Qəzalinin əsaslandırıdığı doqquz məqam daha geniş yayılmış və qəbul olunmuşdur: tövbə, səbr, şükr, xovf, rıca, fəqr, zöhd, təvəkkül, məhəbbət.

Rövzeyi-kuyində bulmuşdur Füzuli bir *məqam*,
Kim, ona cənnət quşu yetməz min il uçmağilən...
Xarab olan könül, ey büt, sənin *məqamındır*.
Təqafül eyləmə, bir qaç daş ilə abad et...

Tövbə məqamında şəxs (yolçu, təriqətçi, sufi) özünün Allaha yaxınlaşmasına əngəl törədə biləcək pis sözlərdən, pis hərə-

² Özünü ilahiyyə təslim edib, uzun müddət onun haqqında dərin düşüncələrə dalməğa özünün ruhən tamamilə əriyib Allaha qovuşmasını, öz «məən»inin itməsini duymaq olar. Bistami bu vəziyyəti «fəna» adlandırmış və təsəvvüfdə geniş yayılan «Sən mənsən, mən sənəm» tezisini irəli sürmüşdür. Deməli, insan özündən əl çəkməklə əriyib ilahiyyə qovuşduqda ilahiləşir, ilahi insanlaşır. (İslam, Энциклопедический словарь. М., 1991, səh. 42).

kətlərdən, pis əməllərdən uzaq olmalıdır. O öz günahlarına, davranış tərzinə görə peşmançılıq çəkir. Qüsurlarını boynuna alır, təzədən, özü də Quranın təliminə müvafiq şəkildə yaşamağa başlamaq istəyir.

Beləliklə, şəriətdə və təriqətdə tövbə fərqləndirilir. Şəriətə görə, tövbə günahlarını başa düşüb etiraf etməkdir və bunları təkrar etməməyə çalışmaqdır. Sufi anlayışında isə günah şəxsin fəaliyyətinin yönünün dəyişməsi, bütün fikir və düşüncələrinin Allaha doğru istiqamətlənməsidir. Odur ki, bu mərhələdə sufünün günahları, peşmançılığı haqqında düşünməsi səhv ola bilər. Şəxs günahı haqqında düşünərsə, deməli, öz şəxsiyyəti haqqında düşünər, halbuki onun şəxsiyyəti yoxdur, yalnız Allah vardır.

Ey Füzuli, məzeyi-saqiyi-səhba bildin,
Tövbə qıl, ta biləsən zərqi riya həm nə imiş...
Dün Füzuli səhv edib keçmiş meyü məhbubdən,
Tövbə edib, bu yaman işdən peşiman olsa yey...

Səbr məqamında şəxs bütün çətinliklərə dözməli və əsla heç nədən, heç kəsdən şikayətlənməməlidir. İlahinin hər hansı nemətinə, həyatın bütün çətinliklərinə laqeyd olmalıdır.

Təriqi-*səbrü* tədbiri-səlamət ləzzətin bilmən,
Mənə eşqü məlamət yey gəlir, *səbrü* səlamətdən...
Füzuli keç səlamət küçəsindən, *səbr* kuyindən
Fərağət olmayan yerdə səfər yeydir iqamətdən...

Şükr — şəxsin ürəkdən və dildən izhar etməli olduğu təşəkkürüdür.

Biləməz oldu məni tənə edən əhli-riya,
Şükr kim, halimi, ey eşq, digərgun etdik...

Fəqr məqamında sufi ən az şeylə kifayətlənir. Qənaət onunçün hər şeydir. Məhəmməd peyğambərin dediyi «Fağırılıqla fəxr edirəm» sözlərini həmişə yadda saxlamaq lazım gəlir. Şəxs şəriətin bütün tələblərini yerinə yetirməli — əliaçıq olmalı və yoxsullara sədəqə verməlidir.

*Fəqr imiş fəqr, Füzuli, şərəfi-əhli-vücut...
Bir fəqirəm, sanmınız ol xudnümələrdən mənə...
Təriqi-fəqr tutsam təb tabe, nəfs rəm olmaz...
Təriqi-fəqr tut kim, fəqr imiş aləmdə sultanlıq...
Ey Füzuli, fəqr toprağında dövlət istə kim...
Fəqr mülki təxtü, aləm tərki əfsərdir mana,
Şükrillillah, dövləti-baqi müyəssərdir mana...
Səltənət isbatı əynimdə pələsi-fəqr bəs...
Ey fələk, yoxdur libasi-fəqrdən arım mənəm,
Ətləsindən bilmişəm üstün mühəqqər şalimi...
Fəqr mülkün tut gər istiğnadə istərsən kəmal...
Fəqr bazarinə əsbabi-fənadəndir rəvac...*

Zöhd dünya nemətlərindən əl çəkməklə, zahidlik həyat tərzi ilə başlayır. Rəsmi dini ehkamlara görə günah hesab olunan hər şeydən çəkinməlidir.

*Guşeyi-mehrabə tutmuşdum rəhi zöhdü səlah...
Zöhddən keçməz Füzuli, eyləməz tərki-riya...*

Vərə məqamında sufi pisləkdən çəkinməli, bir kəsə pisləik etməyə cəhd göstərməlidir. Mənasız söhbətlərdən qaçmalı, kimsənin qeybətini etməməlidir. Şəkkaklıqdan uzaq və qərəzsiz olmalıdır. Naşükür olmamalı və ədəbsizlikdən uzaq olmalıdır.

Vərə qara camaatın zahidliyinin son mərhələsi, sufiliyin isə ilk mərhələsidir.

Vaiz övsafi-cəhənnəm deyər, ey əhli-*vərə*,
Var onun məclisinə, bil ki, cəhənnəm nə imiş...
Ey Füzuli, *vərə* rəhi-məscid tutmuş...
Ey Füzuli, nə bilir *əhli-vərə* mey zövqin...
Qayəti-zöhdü *vərə* zahid vüsali hur isə,
Vəchi yox mən etməin huriliqalərdən məni...
Ey Füzuli *vərəvü* zöhd ilə mötəd oldun,
Bilmədin halını bihudə keçirdin ovqat...

Ərəb sözü «məqam» lügəti mənada «dayanılan yer, duracaq məkan» deməkdir. Sufilərin nəzərində «həqiqəti dərk etmək yolunda yolçunun (salikin, sufinin) həmin anda olduğu müəyyən pillə, mərhələ» mənasındadır.

Bəzi müəlliflər göstərilər ki, yolçu nə qədər ki, hər məqamın tələb etdiyi şərtləri yerinə yetirməmişdir, digər məqama keçə bilməz. Məsələn, nə qədər ki, aza qane olmaqla qənaət məqamının tələbinə əməl etmir, təvəkkül məqamına məxsus olan təvəkkül ilə məşğul olmağın əhəmiyyəti yoxdur. Hələ hər gün Allaha təvəkkül ilə məşğul olmadan təslim məqamına keçmək olmaz. Çünki təvəkkülsüz təslim olmaz, qənaətsiz təvəkkül olmaz.

Digər müəlliflərə görə, məşuqun mahiyyətini dərk etməyən yolçu (aşiq) digər məqama keçə bilməz. Müəyyən vaxtda hər hansı məqamda olan yolçu mistik ekstaz vəziyyətinə düşür ki, bu da hal adlanır. Hal Allahın nurlandırdığı vəziyyətdir. «Hal» Füzuli şeirində ən çox işlənən təriqət jarqonizmlərindəndir.

Yar sual etsə ki, *halın* nədir,
Xəstə Füzuli, nə verərsən cavab?..
Sanma kim əhbab *halından* olur qafil həbib...
Füzuli, qıl qiyas *halın* əhli-dəhr *halından*..
Nə müşkil *halı* olsa aşiqin məşuq edər çarə,
Gər ol bidərd bilməzsə bu *halı*, hal müşkildir...

Süluki-fəqr ətvərim, məzaqi-eşq *halımdır*...
Xərabət əhlinin *halını* bir xümmar olandan sor...

Məqam ilə hal arasında fərq nədən ibarətdir? Əhli-təriq (yolçu) şəxsi çalışqanlığı, zəhməti, çox böyük ciddi-cəhdi sayəsində hər hansı məqama gəlib çıxırsa, hal şəxsin ürəyinə salınan ilahi işıqdır, hal insana Allah tərəfindən göndərilir. Hal uzunmüddətli və aramsız fədakarlıqlar nəticəsində, özünü qurban vermə nəticəsində mükafat olaraq verildiyi kimi, həm də iradə gücünə, çalışqanlıq ilə əldə edilir.

İrəlidə göstərilən məqamlar içərisində xovf (qorxu) və rica (ümid) məqamları xüsusi yer tutur: bunların tarixi də qədimdir, islamdan əvvəlki dinlərlə bağlıdır və birlikdə ümumiləşib frazeologizm yaratmışdır. Füzuli dilində xovf//vəhm tez-tez işlədilir.

Karivani-rahi-təcridiz xətər *xofin* çəkib
Gah Məcnun, gah mən dövr içrə növbət bəkləriz...
Şükrillillah ki, Füzulini edib daxili-feyz,
Rəğbətəin daireyi-*xovfdən* etmiş ixrac...
Mücərrədsən, könül, *vəhm* etmə çərxin inqilabindən...
Rəməzan oldu, budur *vəhmi* Füzulinin kim,
Neçə gün içməyə mey, zöhd ilə nagəh tuta xu...
Adətən, xovf və rica məqamlarının adları həmişə yanaşı işlədilir. M. Füzuli yazırdı:
Qəhrindəki siyasətü asib *xovf* üçün,
Lütfündəki lətafəti-feyzü *rica* həqi.

Quranın Ənbiya surəsinin 90-cı ayəsində deyilir: «Biz də ona cavab verdik və Yəhyanı ona baqışladıq, arvadını da doğa biləcəək hala gətirmişdik. Doğrudan da, onlar yaxşı işlərə üz çevirdilər və *xovf və rica* ilə bizə yalvarırdılar...»

Sədrəddin Bələğinin «Quran hekayətləri» yazısında («Xəzər» 1990, № 2) deyilir: «İbrahim tərədən endi. Bir yandan *qor-*

xu və həyəcan addımlarını yavaştsa da, o biri yandan Allaha *inam*, etibarını onu irəli aparırdı».

«Qabusnamə»nin dilimizə tərcüməsində «xof və rica» ifadəsi «qorxu və ümid» kimi verilmişdir. Burada deyilir: «Elmi yaxşı öyrən, öyrəndiyini isə yaxşı ibarələrlə ifadə et ki, mənasız müddəə, yersiz söz, yararsız moizə üçün xəcalət çəkməyəsən. Hər nə desən, *xofla rica arasında* de, birdəfəliyə xalqı, Allahla qorxudub, ümidini kəsmə».

«Sufi təriqətində, yəni yolunda («təriqət»—yol deməkdir) yeddi məqam (dayanacaq) olduğu göstərilirdi. Hər məqama çatmaq üçün yolçu sufi («salik») çox böyük cismani əziyyətlərdən, imtahanlardan keçməli olurdu. Bundan əlavə, sufinin daxili mənavi aləmində qısamüddətli coşğun anlar olurdu ki, buna «hal» deyilirdi. Məqamların hər birinə çatmaq üçün sufi özü çalışır, hər əziyyətə qatlaşırdısa, «hal» ona ilahidən bəxş olunmuş nemət hesab edilirdi. Adətən, çox qısa ömrü olan halın müxtəlif növləri və sufi jarqonunda mənalara var idi. Ən çox «hallar» qeyd olunur: qürb (yaxınlıq), məhəbbət, xof (qorxu), rica (ümid), üns (dostluq), şövq, müşahidə, yəqin və s.

Bunlardan «xof» və «rica» terminləri belə şərh edilirdi: x o f — Allahın qarşısında öz borcunu az da olsa yerinə yetirə bilmədiyini, günahkar olduğunu dərk etmək və bundan irəli gələn qorxu; rica — Allahın mərhəmətinə və rəhmədilliyinə ümid.

«Təriqət» sözü Quranda «yol» mənasında işlədilmişdir. Sufilər bu termini əxlaqi və dini təkmilləşmə yolu, Allahı dərk etmənin həqiqi yolu, Allaha yaxınlaşmaq yolu mənasında işlədirdilər. Bu yolda uzun bir özünütəkmilləşdirmə müddəti nəticəsində insan bir çox müsbət keyfiyyətlər qazanmış olur. Bu yolla gedən şəxs (sufi) bir sıra məqamlardan («dayanacaq», «mərhələ») keçməli olur. Başlıca məqamlar bunlardır: tövbə, səbr, şükr (Allaha şükr etmək), xof (Allahdan qorxmaq), rica (Allahın mərhəmətinə inam), fəqr (yoxsulluq), zöhd (zahidlik), tərki-dünyalıq (təvəkkül), öz iradəsindən əl çəkib Allaha bel bağlamaq, məhəbbət (Allaha eşq yetirmək).

İ. P. Petruşevski göstərir ki, əvvəlki beş mərhələ bütün dindarlar üçün məqbuldur, sonrakılar isə yalnız sufilərə məxsusdur.

İslam dinində qorxu hissi çox mühüm rol oynayır. Hətta Allaha yaxın olan vəlilər də ondan qorxmalıdırlar.

Göstərilən terminlər 859-cu ildə (hicri 245) vəfat eymiş Zün-Nun əl-Misri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əvvəllər məqamların (mərtəbə//rütbə//dərəcə//mənzil//mərhələ) miqdarı yeddi olmuşdur: tövbə, möhminlik, zöhd, fəqr, səbr, təvəkkül, razılıq»¹.

Füzuli şeirində zahid və arif haqqında deyilən mülahizələr də təriqət baxımından qiymətləndirilməlidir. Vaxtilə bu anlayışları dəqiqləşdirən Əbu Əli ibn Sina yazırdı: «Bu dünyanın naz-nemətindən imtina edənlər zahid adlanır; ilahi nurun müqəddəsliyi haqqında düşünən və daima bu ilahi nuru seyr etməyə can atan adama Arif deyirlər».

Arif ol, sövdayi-əşq inkarın etmə, ey həkim,
Kim, vücuti-xəlqdən ancaq bu sövdadır qərəz...
Bu çəməndə qönçələr, güllər görən *arif* bilir,
Kim, səbat üstündə qalmaz hiç qəbzü inbisat...
Zahidin tən ilə döndərdim üzün mehrabdən,
Necə bulmaz əcr min kafir müsəlman eyləyən...
Nola *zahid* bilsə küfri-zülfün iman olduğun,
Şimdi görmüşlərmidir kafir müsəlman olduğun...

Füzulinin hər misrası, hər beyti dərin tarixi-idraki əsasları olan fəlsəfi-məntiqi təfəkkürün poetik ifadəsidir. Çox zəngin və geniş informasiyalar şairinə (Füzuliyana) bir əda ilə oxucu beyninə yeridilir və belə zənginlik oxucunu da zənginləşdirir, ucaldır, Füzuli insanı mənən, daxilən ucaldır. Bu isə böyük tanrının yoludur. İnsanı Quran ucaldır. Füzuli bu böyük müqəddəs yolun

¹ M. Adilov. Qanadlı sözlər. Bakı, 1988, səh. 359.

yolçusudur.

Böyük Füzulinin hər mısrası, beyti üzərində ayrıca, geniş, məxsusi tədqiqat gərəkdir. Füzuli şeiri bitməz-tükənməz idrak, bilik mənbəyidir. Özinəqədərki elmlərə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş mütəfəkkir şair bütün elmi fikirlərini də poeziya haləsinə bürünmüş şəkildə təqdim edir. Nəzərə alınsın ki, Füzuli dövründə Şərq elmi, Qərb (Avropa) elmi və s. anlayışlar yox idi. Bekona, Nyūtona qədər vahid bir elm var idi. Füzuli bu elmin əsaslarına sahiblənmiş istedad mücəssəməsi idi. Odur ki, Füzuli bütövlükdə ümumbəşəri bir zat olmuşdur. Bəşəriyyətin yetirməsi olan-ulu Füzuli ümumbəşər kontekstində öyrənilib qiymətləndirilməlidir.

«Leyli və Məcnun» poemasında bir yerdə Məcnunun dilindən deyilir.

Əql oldu zəifü eşq qalib.

Əqlin eşq ilə qarşılaşdırılması Şərq şeirində Fəridəddin Öttardan başlanıb gəlir və geniş yayılmışdır.

Eşqi-canan atəş əstü əql dud,
Eşq ki aməd darqurezad əql zud.
Əql dər sövdayi-eşq ustad nist,
Eşq kari-əqli-madərzad nist.

(Canan eşqi atəş, ağıl isə tüstüdür. Eşq gələndə ağıl insandan uzaqlaşır. Ağıl eşq sevdasına ustad deyildir. Eşq heç də ağılın törəməsi deyildir).

Eşq ilə ağıl qarşılaşdıran sufi müəlliflər göstərirlər ki, haqqı yalnız eşq ilə dərk etmək olar. Bu baxımdan Nəcməddin Razinin aşağıdakı qeydləri maraqlıdır: «haqqın dərk edilməsində ağıl gücsüzdür. Çünki eşq vadisi heçlik (yoxluq) məmləkətinin başlanğıcıdır və həqiqət içində tamamilə əriyib itmək yoludur. Ağıl əbədiyyət dünyasında səyahətdədir. Ağıl suya bənzəyir—harada olsa oranı gözəlləşdirir və bəzəyir. Su aşağıya axıb torpa-

ğrı yaşıllaşdırdığı kimi, ağıl da hər iki dünyanı zinətləndirir.

Lakin eşq atəş kimidir. O, yoxluq (heçlik) dünyasında səyahət etməkdədir. Hara getsə və nəyə toxunsa, eşq onu məhv edir. Eşq alovu ucalığa, Vahidə doğru istiqamətləndiyi üçün ağıl ilə barışmaz bir ziddiyyət təşkil edir. Eşq atəşi alovlanan yerdə ağıl duruş gətirməyib çəkilib gedir. İnsan biləndə ki, ağıl cismani və mənəvi dünyanın inkişafının səbəbidir, eşq isə bu dünyaları yandırır və yaxan atəşdir, yalnız onda ağıl ilə eşqin zidd olduğu aydınlaşır...»¹.

*Ey Füzuli, eşq mənin qılma nasehdən qəbul,
Əql tədbiridir ol, sanma ki, bir bünyadı var...
Aşiq olmaq sənə, bəsdir bizə bürhani-cünun,
Hüsnə əql əhli-müqəyyəd ola bilməz mütləq...
Əql irşadilə bulmaq kam mümkündür, vəli
Dami-rah ol hələqeyi-zülfü-müənbərdir mana...
Fəzayi-eşqi çün gördüm, səlahi-əqldən durəm...
Eşq imiş hər nə varsa aləmdə,
Elm bir qilü-ğal imiş ancaq...*

Dünyanın yaradılışın səbəbi məhəbbətdir, eşqdır. Tanrı öz camalını görmək və göstərmək üçün aləmləri yaratmışdır². Kainatda hər şey—hər insan, hər əşya tanrıdan bir parçadır, daha doğrusu, onun aynadakı əksidir. Bu əksi düzgün, olduğu kimi görmək üçün aynanın tozunu silmək, fəridən uzaqlaşmaq lazımdır.

Beləliklə, mahiyyətə yalnız eşq ilə vəqif olmaq mümkündür.

¹ *Bax: A. Мухаммедходжаев. Гносеология суфизма. Душанбе, 1990. səh. 108—109.*

² Quranın «Zariyat» surəsində (56-cı ayə) deyilir: «Mən gizli bir xəzinə idim və istədim ki, məni tanısunlar, bilsinlər; buna görə də məxluqatı yaratdım».

Ey aql, ədəbə riayət eylə,
Bu bilmək ilə kifayət eylə.
Təhqiqi-sifatə qane olğıl,
Əndişeyi-zatə mane olğıl.
Ol pərdəyə kimsə rah bulmaz,
Təhqiq bil, onu bilmək olmaz...

Tamlığa, bütünlüyə can atmaq gərəkdir. Bunun yeganə yolu eşqdır. Burada elm gücsüzdür. Elm xarici dünyanı, obyektiv aləmi öyrənir. Eşq isə insanı mahiyyət ilə birləşdirir, onu ululaşdırır, aliləşdirir, müqəddəsləşdirir.

Əşyaya çox etməzəm tələyyür,
Səndəi yanadır həmin təfəkkür.
Əşya əcab olmaz olsa zahir,
Çün var sənin kimi məzahir.
Əmma çü sənə qədimdir zat,
İdrak sənə yetərmi heyhat.
İdrakimizə kəmalı heyrat,
Tövhidinə bəsdurur dəlalət.
Əndişeyi-zat qılmaq olmaz,
Bilmək bu yetər ki, bilmək olmaz.

Ərəb atalar sözündə deyilir: «Bilməyən öz bilməzliyinə görə xoşbəxtdir». İnsan nə qədər ki, heç nə bilmirdi, cənnətdə xoşbəxt həyat sürürdü. Qadağan olunmuş ağacın meyvəsini yeməklə insanda bilik yarandı, yaxşı-pisi, ədəblilik-ədəbsizliyi fərqləndirməyə başladı. Bilik insanda həya oyatdı; həya yalnız insana xasdır, əlbəttə, mənəvi əzab-iztirabla əlaqədardır.

Mən bilməz idim qəmi-cəhani,
Təşvişi-zəminü asimani.
Asudə sərəçeyi-ədəmdə,
Nə qüssədə idimü nə qəmdə.

Bilməzlik ilə xoş idi halım,
Nə hüsn, nə eşq idi xəyalım...

Azərbaycan dilində «çoxbilməş» sözü birc, hiyləgər mənasında işlənir. Bəzi dillər ilə müqayisədə həmin anlam təəccüb doğurur. Axı, adətən, çox bilmək müsbət keyfiyyət hesab olunmalıdır. Lakin dil xalqın ümumi, tarixi-etnoqrafik təfəkkür tərzini özündə mühafizə edir. Şərqdə çox bilik şeytan əməli hesab olunur. İlahini bilik ilə deyil, qəlb ilə qavramaq olar.

«Hər dildə ki var, əhli-razəm; Məcmui-fünunə eşqbazəm»,— deyən böyük Füzuli öz dövrünün bütün elmlərini ən yüksək səviyyədə mənimsəmiş və bu ali kamalını, biliyini şeir sənətinə calaşdırmışdı. Odur ki, müasir dövrdə hər hansı bir elm nümayəndəsi bütövlükdə Füzuli irsinə nə qədər çalışsa da, vaqif ola bilməyəcəkdir. Füzulini tam öyrənmək, dərk etmək üçün onun yüksək aludəliklə əxz etdiyi bütün elmlərdən elə Füzuli qədər xəbərdar olmaq zəruridir. Bu isə, zənn edirik ki, mümkün deyildir. Bir buna görə Füzuli «çətin»dir. Füzuli dilinin lüğət tərkibində dinə, habelə elmin müxtəlif sahələrinə (nücum, təbabət, fəlsəfə, məntiq və s.) məxsus söz və terminlər üstünlük təşkil edir. Bunların da əksəriyyəti jarqonizmlər (təsəvvüf terminləri) funksiyasında işlədilir. Bir də buna görə Füzulini dərk etmək «çətin»dir. Füzuli şeirində söz öz mənasından artıq məna bildirir.

M. Rəsulzadənin Nizami irsi ilə əlaqədar söylədiyi aşağıdakı mülahizələr eynilə Füzuli irsinə də aid edilə bilər: «Nizamini dilini çətin hesab edənlər də vardır. Bu dil, həqiqətən də, asan deyildir: cinaslar və istiarələrlə dolaşdırılmışdır... Bu çətinlik əslində şairin «tapmaca» bir dil işlətməsindən irəli gəlir. Əsl səbəb onun təşbeh və istiarələrini anlamaq üçün, o dövrdəki şərait, məfhum və biliklər haqqında məlumatımızın qıtlığıdır. Nizamini asanlıqla başa düşməkdən ötrü o dövrdəki maddi-mənəvi bütün biliklərin bir ensiklopediyasına malik olmaq, o zamanlı şəraiti lazımcınca araşdırmaq lazımdır. Bu iş görülməyin-

cə, Nizamini anlamaq, təbii ki, çətin olacaqdır. Yoxsa Nizamının dili, müasiri olan digər şairlərə nisbətən, ən asan oxunan bir dildir». («Azərbaycan şairi Nizami», B., 1991, səh. 185).

Sinonim kimi işlədilən *dürri-şəhvar*//*dürri-yetim*//*dürri-yekdanə* ifadələri bir sədəf içərisində tək bir dənə çox iri mirvari, inçn anlayışını bildirir.

Dürri-şəhvar şahlara yaraşan, ən böyük, ən qiymətli mirvariyə, inciye deyilir. Belə mirvari həm də *dürri-yetim*, *dürri-yekdanə* şəklində adlandırılır. Bu inci qabıq içində olur. Bir qabıq içindəki incilər birdən çox olduqda hər biri kiçik olur. Bir qabıq içində yer tutan tək inci isə iri və qiymətli hesab edilir. Məhəmməd peyğəmbər göy və yer arasında doğulmuş ən qiymətli insan olduğundan *dürri-yetim*, *dürri-yekdanə*, *dürri-şəhvar* ifadələri ilə əks etdirilir.

Yalnız bu məlumatdan sonra aşağıdakı beytlərin əsil (də-rindəki) məzmunu anlaşıla bilər.

Dürcdür ləli-rəvanbəxşin, *dürri-şəhvar* ləfz,
Dürcdən dürlər tökərsən eyləsən izhar ləfz..
Ləblərin tək lə'lü ləfzin tək *dürri-şəhvar* yox,
Ləlü gövhər çox, ləbin tək ləli-gövhərbar yox...

Füzuli dilinin anlaşılmasını çətinləşdirən cəhətlərdən biri sözlərin çox zaman təriqət jarqonizmləri mənasında işlədilməsidir. Təriqət insanı Allahu, haqqı dərk etməyə (*mərifətə*) yönəldir. *Təriq əhli* (*yolçu*, *salik*) mənəvi təlim, tərbiyə (*irşad*) vasitəsilə haqqa doğru irəliləyir. Salik tərbiyələnməklə kamilləşir, *kamal sahibi* olur, *vəslə* (*vüsul* dərəcəsinə) çatır, yəni mənən haqqa qovuşur, vasil olur. Füzuli irsində *arif*, *sufi*, *süluk*, *salik*, *kamil*, *kamal*, *vəsl*, *vasil* və s. sufi-təriqət anlayışları sıx-sıx işlədilir.

Sufiyi-şəyyad kim, *dövran tutub* eylər *səma*—mısrasında «eylər» feilindən başqa bütün sözlər təriqət jarqonizmlərindən ibarətdir.

Sufi özünü dərk etmək, deməli, həqiqəti (haqqı) dərk et-

mək üçün müvafiq məqamlardan əlavə şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət adlanan mərhələlərdən də keçməlidir.

Bəzi sufizm müəlliflərinin fikrincə, əslində üç mərhələ vardır. Belə ki, mərifət mərhələsi təriqət mərhələsinin tərkibinə daxildir.

Hər mərhələnin özünəməxsus səciyyəvi söz və terminləri¹ vardır ki, bunlar təriqət jarqonizmi hesab oluna bilər. Füzuli şeirində işlənən müvafiq jarqonizmlərin çox böyük qismi təriqət mərhələsi ilə əlaqədardır. Belə ki, təriqət mərhələsində hər bir müsəlman dinin tələblərinə rəyət edir, onun beş rüknünə əməl edir. Bundan sonra sərbəst şəkildə sonrakı təriqət mərhələsinə addaya bilər.

Peyğəmbərin dilindən yayılmış kəlamlardan biri belədir: «Şəriət mənim söylədiklərimdir, təriqət mənim elədiklərimdir, həqiqət mənim görüşlərimdir».

Çox az adam hər üç mərhələni başa vura bilər, bəziləri həqiqət mərhələsinə qədər, başqaları təriqətə qədər gəlib çata bilər. Şəriət «qanundur», insanın cismini və ruhunu (can) tərbiyələndirir. Cism və can...

Yarab mənə cismü can gərəkmez...

Təriqət «yoldur», insanın ürəyini (könlünü, qəlbini) təmizləyir, onu mənən təkmilləşdirir. Allahı dərk etmə yolunda təriqət yolçunun mənavi yüksəlişində mühüm və zəruri mərhələdir.

Təriqət mərhələsi ilə əlaqədar Füzuli şeirində külli miqdarda jarqonizmlər diqqəti cəlb edir.

Şeyxlər meyxanədən üz döndərərlər məscidə,
Bitəriqətlər gərək kim, doğru yoldan azələr...

¹ «Şəriət məsciddən başqa həmçinin evdə, yolda, ictimai yerlərdə və s. namaz qılmağa icazə verir. Bu müddəadan çıxış edən suflar ümumiyyətlə namaz qılmaq üçün ümumi yer olan məscidin xüsusi əhəmiyyətini inkar edirdilər. Axı əgər hər yerdə namaz qılmaq mümkündürsə, onda məscidə ümumiyyətlə heç bir ehtiyac yoxdur. Sufi şeyxləri təsdiq edirdilər: «həqiqi məscid-müsəlmanın ürəyi olmalıdır», «Əgər Allahı tapmaq istəyirsənsə-onu öz ürəyində axtar». (Ş. Sultanov, K. Sultanov, Ömər Xəyyam, B., 1991. Səh. 270).

Füzuli şeirində tez-tez *yol—təriq—rah* dubletləri işlədilir. (Habelə birləşmələr: *təriqi-fəna, तरीqi-səvab, तरीqi-eşq* və s.).

Göstərmə ol *təriqi* ki, getməz sana, mana...
Bir *yolda* sabit et qədəmi-etibarımı
Kim, *rəhbəri*-şəriət ola müqtəda mana...
Yadı-ləlinlə Füzuli gözləyib *rahi*-ədam...

Təriqət mərhələsinin vadiləri onların miqdarı və xüsusiyyətləri haqqında çox müxtəlif mülahizələr vardır. Fəridəddin Əttar yeddi vadi qeyd etmişdir. Bunların hər biri Füzuli, şeirində öz əksini poetik şəkildə tapmaqdadır.

1. Tələb vadisi.

Qılma feyzi-neməti-vəslin Füzulidən diriğ
Yoxdur özgə məqsədi, səndən səni eylər *tələb*...
Yar bidad eyləməz üşşaq fəryad etmədən
Hər neçə ruzi müqəddər olsa, vacibdir *tələb*...
Dövr zalım, bəxt nəcəcam, *tələb* çox, ömr az...

2. Eşq vadisi.

Füzuli irsində bəzən mərhələ və vadilərin də məqam kimi təqdim olunması tamamilə təbiidir. Çünki mərhələ və vadilər də əslində məqamın tərkibində olub, onun bir hissəsidir. Odur ki, eşq vadisi elə ham də eşq məqamıdır.

Vadiyi-vəhdət həqiqətdə *məqami-eşqdir*,
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadiyə sultandan gəda...
Sərsəri basma qədəm *eşq तरीqinə*, Füzuli,
Ehtiyat eylə ki, qayətdə xətərnək səfərdir...
Ey Füzuli, çıxdı can, çıxman *təriqi-eşqdən*,
Rəhgüzari-əhli-eşq üzrə qılın mədfən mana...
Rəhi-eşqin tutub etdim qəmü dərdim dəfin,
Gör nə cəmi bu तरीq ilə pərişan etdim...

3. Mərifət vadisi.

F. Əttarın vadi hesab etdiyi mərifət bir çox başqa müəlliflərdə vadi yox, mərhələlər sırasına daxil edilir. M. Füzulidə bu yerdə *məlamət vadisi* nəzərdə tutulur.

Füzulidən *məlamət* ehtirazın istəyən güya,
Degil vaqif dili-suzanü çeşmi-əşkbarından...
Ey Füzuli, mən *məlamət* gövhərinin gənciyəm...
Mənə eşqü *məlamət* yey gəlir, səbrü səlamətdən...
Ey Füzuli, çox *məlamətdən* məni mən etmə kim,
Mən nihali-gülşəni-dərdəm, *məlamətdir* bərim...
Bisəbəb sanmın Füzulinin *məlamət* çəkdiyini...
Füzuli, el səni Məcnundan əfzun der *məlamətdə*...
Ey Füzuli, mən *məlamət* mülkünün sultanıyam...

4. İstiğna vadisi. İstiğna əlindəki ilə kifayətlənmə, dünyaya etinasızlıq, biganəlik deməkdir.

Naz edib döndərmə, ey bidərd, üz uşşaqdan,
Bunca həm göstərmə fəqr əhlinə *istiğna* üzün...
Rəhm edib bir göz mənə baxmaz, bu *istiğnayə* bax...
Fəqr mülkün tut gər *istiğnadə* istərsən kəmal, Səltənətdən
keç kim, ol vadiyə çoxdur ehtiyac...
Ey Füzuli, incimə səndən təğafül qılsa yar,
Rəsmidir kim, göstərə əhbabə *istiğna* həbib...
Yaxa çək edəni başmaq kimi salır ayağa,
Ey Füzuli, bax onun etdiyi *istiğnayə*...

5. Tövhid vadisi. Tövhid birlik, vəhdət deməkdir.

Kimi hüşyar görsən sən ona ver cami-mey, saqi,
Bihəmdullah, Füzuli məstdir *vəhdət* şərəbindən...
Məskənin bəzmgahi-*vəhdətdir*,

Ey Füzuli, bu xakdandan keç...
Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdir...
İdrakimizə kəməli-heyrət,
Tövhidinə bəsdurur dəlalət...
Tövhidinə istəyəm dəlail...

6. Heyrət vadisi.

Ey Füzuli, qalmışam *heyrdə*, bilməm neyləyim... *heyərət*,
ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni...

7. Fəqrü fəna vadisi.

Füzuli, *aləmi-fəqrü fənadə* münimi-vəqtəm,
Diyari-məskənət, nəqdi-qənaət mülkü malımdır...
Fəna mülkünə çox əzm etmə, ey dil, çəkmə zəhmət kim,
Bu tədbir ilə dəfi-dərdi-hicran eyləmək olmaz...
Könül verdim *fənavü fəqrə* tərki-etibar etdim,
Bihəmdullah ki, axir küfrümi iymana dəkşirdim...
Fəqr *bazarinə əsbabi-fənadəndir* rəvac...
Yarəb, hidayət eylə *təriqi-fəna* mana...
Ey Füzuli, dövləti-baқи *fənadəndir* sənə,
Kim, *fənadır* eyləyən öz məqsudimə vasil məni...
Rəhi-eşq içrə mənə ancaq *fəna* məqsud idi,
Şükr kim, məqsudə yetdim, intizarım qalmadı...
Qərəzım yox rəhi-eşqində *fənadən* qeyri...

Həzrət İsanın bir kəlamı belədir: «Аз есьм дверь» («Mən qarıyam»).

Məhəmməd peyğəmbərin dilindən belə bir məşhur kəlam yayılmışdır: «Mən bilik (elm) şəhəriyəm. Əli bu şəhərin qapısıdır». İslam müəlliflərinin əsərlərində bununla əlaqədar həzrət

Əli «İdrak qapısı, haqq qapısı» titulu ilə əks etdirilir¹.

XIX əsrdə məşhur Seyid Əliməhəmməd öz ardıcılıarı arasında Bab adı ilə məşhurlaşmışdı. Babilik hərəkatı geniş yayılmışdı. Bab da özünü həqiqət qapısı elan etmişdi.

«Şahnamə»də deyilir:

Xəlifə olub növbət ilə Əli,
Məhəmməd onu vəsf edibdir, bəli.
Demiş ki: «Əli olmasaydı əgər,
Qazanmazdı islam bunca zəfər.
Mənəm elm şəhri, Əlidir qapım».

Klassik poeziyada və aşıq şeirində «Mən Misir şəhriyəm», «Mən Yəmən şəhriyəm» tipli ifadələr sıx-sıx işlədilir. Tarixən insan özü və sinekdəxə əsasında insan könlü metafora kimi şəhərə qiyas edilmişdir. Füzulinin ləffü nəşr prinsipi üzrə işlətdiyi aşağıdakı beytdə könlü (şəhri) Misir ilə eyniləşdirilmişdir.

Bir qul oğlanı könlü mülkünə sultan etdim,
Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim...

«İslamiyyətin ilk təşkilatlarından olan «İxvan»a aid qaynaqların birində yazılır: «Bilin ki, insan vücudu yaradan tərəfindən bir şəhər kimi yaradılmışdır. Onun bədən üzvləri şəhərin tikilməsində işlədilən daş, kərpic, taxta və metallara bənzəyir. Bir şəhərin müxtəlif hissələri və bunaları kimi vücud müxtəlif bölümlərdən ibarət olur. Bulvarlar şəhərlərin səmtlərini bir-birinə bağladığı kimi, bədən üzvləri də bir-birinə sümük birləşmələri ilə bağlanır»¹.

Füzuli irsində bir çox beytlər, misralar, ifadələr bu əqidə ilə əlaqədardır və ona görə də həmin mülahizələri bir daha xatır-

¹ M. Казем бек. Избранные произведения. Баку, 1985, сәh. 77.

¹ «Dalgə» qəzeti, 1991, № 23, сәh. 5.

latmağı zəruri hesab edirəm. Deməli, Peyğəmbərimizin məşhur hədislərindən biri belədir: «Mən elmin səhəriyəm. Həzrət Əli isə bu şəhərin qapısıdır. Elm öyrənmək istəyənlər həmin qapıya müraciət etsinlər»². Bu hədis ilə əlaqədardır ki, müsəlman dünyasında bu qapının iti anlayışı çox geniş yayılmış, saysız-hesabsız şeirlərin, misra və beytlərin mövzusu olmuşdur. Peyğəmbər, həzrət Əli və üçüncü... Kim üçüncü olmaq istəməz?

Qapıda it olar. Bu it yerində olmağı ən böyük səadət saymaq gərəkdir.

Tutmaq dilər qapunda Füzuli məqam, leyk
Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan tutar...
Ya Nəbi, qılma Füzulini qapından məhrum,
Əfv qıl, var isə dərgahda tərki-ədəbi...

Həmin qapıda, o astanada olmaq bəxtiyarlıqdır.

Qaldırdı əşk dün məni ol asitanədən
Kim məqsədim mənim dəxi ol asitanədir...
Olur meyli-dil əfzun astanın daşına hərdəm,
Əgərçi rəsmidir yadıqdan ikrah eyləmək sayru...

Böyük Füzuli bu mövzuya (müqayisəyə, metaforaya) dönə-dönə müraciət edir və həmin ifadə tərzini sonralar bütün klassik poeziyamızda (məsələn, S. Ə. Şirvani qəzəllərində) çox geniş yer tutmuşdur.

Gəzərdim itlərin içrə fəzayi-kuyində,
Yerim behişt-i-bərin idi, mən bir Adəm idim...
Həmişə səcdəgahım xaki-asitanın idi,
Bu etibar ilə bir sərbüləndi-ələm idim...
Parə-parə dili-məcruhi-pərişanımdan

² Kəliməyi şəhadət. Bakı, 1990, cəh. 31.

Səri-kuyində olan hər itə bir parə fəda...
Bənzədirsən özünü itlərinə hər saət,
Ey Füzuli, ola bilməz sənə bənzər küstax...
Ol səri-kuy itləri içrə, Füzuli, yox yerim...

«Şah İsmayıl (1503—1524) siyasət işlədərək, rəsmi sənədlərdə Əlini yüksək tutdu, özünü «Səgi-dəri Əli» (Əlinin köpəyi, mühafizəçisi), I Şah Abbas isə (1587—1629) özünü «Kəlb astaneyi-Əli» (Əlinin qarısının iti) adlandırdı». (Həsəi Abdullayev. İslamın məhərrəmlik mərasimi. Bakı, 1968, səh. 8).

Aşiq da belə deyir:

Dünyanın ciyfəsi aldatdı məni,
Unutdum üqbanı, tutdum dünyanı.
Kəlbi-astananam, ya kərəm kanı,
Rəhm eylə, bu yazıq Ələsgər mənəm.

Füzuli irsində islami görüşlər ilə yanaşı islamaqədərki inamların izləri də xüsusi ifadələrdə, tərkiblərdə təzahürünü tapır. Bir beyti belədir:

Tökdükə qanım oxun ol asitan içər,
Bir yerdəyəm əsir ki, toprağı qan içər.

Aydın görünür ki, bu «qan içən asitan» daha «astaneyi-Əli», «astaneyi-yar» deyildir. Folklorçularımız belə bir «arzunaqlama» qeyd edirlər:

Bala qızılgül yarpağı,
Astanalar torpağı.
Hər kəs bunu istəməsə
Gözünə bibər yarpağı.

Balanın astana ilə əlaqələndirilməsi ilk baxışda təəccüb doğurmaya bilməz. Lakin burada xalqımızın çox qədim bir inanın izləri mühafizə olunmaqdadır: astana, kandar, qapının ağızı fəvqəladə qüvvəyə malik yerdir.

Folklor tədqiqatçısı yazır: «Ağrıları azaltmaq və doğuşu asanlaşdırmaq üçün mama boylunu evin içində gəzdirir, onu kandarın, qabda qoyulmuş suyun, süpürgənin üstündən keçirir. Burada kandar yeni, başqa mühit mənasındadır».

Belə deyil. Kandar kömək umulan, müqəddəs yer mənasındadır. Kandar//astana torpağına ayaq basmırlar, onun «üstündən keçirlər». Kandarın altında ata-babaların ruhları var, onları köməyə çağırırlar. Xalq əqidəsinə, «qarı ağızında (kandarda, astanada) durmaq günahdır».

C.C. Frezerin tədqiqatından məlum olur ki, hər bir xalqda bir-birindən az-çox fərqli şəkildə təzahür etsə də, az qala dünyanın bütün xalqlarında kandara ehtiram və ondan qorxmaq hissi mövcud olmuşdur. Müəllif yazır: «XVII əsrin əvvəllərində italyan səyyahı Piyetro della Valle İsfahanda fars şahlarının sarayına gəlmişdi. Onun müşahidələrinə görə, «saray darvaza qapılarına əhali hədsiz ehtiram göstərirdi, hətta bu qapıların qabağındakı xırdaca taxta pilləkənin üstünə ayaq basmağa heç kəs cəsarət etmirdi. Əksinə, camaat bu pilləkəni qiymətli, müqəddəs bir şey kimi öpür, yalayır». Həmin kandanı keçib saraya girə bilən canı artıq toxunulmaz hesab olunurdu. «Qıyası, kandarın elə böyük hörməti vardı ki, onun adı olan «astana» sözü həm də sarayın özünü bildirməyə xidmət edirdi».

Adətən, astanada qurban kəsirdilər və qurbanlığın qanı astanada tökülürdü. İndi də hörmətli qonaqın, gəlinin qabağında qarı ağızında (astanada) qurban kəsilməsi adəti davam edir. Daha qədimlərdə ölümləri astanada basdırardılar ki, ailəni mühafizə etsin. Astanaya ayaq basmazlar, addayıb keçərlər. Hətta gəlini də astanadan addadıb keçirərlər. Çünki astana torpağı müqəddəsdir, orada ulular yatırlar. Balanı da ailəyə bu ulular—astanalar torpağı bəxş etmişdir.

«Sınama, inam...» adlı bir yazıda deyilir: «Qaydadı ki təzə gəlin gəldiyi evin kandarına ayaq basmazdan qabaq gərəkdi baş barmağını bala batırıb astanaya sürtə; sınaıblar ki, belədə ömrü-günü şirin keçər, özüynən xoş güzəran gətirər» («Azərbaycan», 1989, № 5).

1890-cı ildə alman missioneri L. Şneller Osmanlı imperiyasında yaşayan xristian ərəblərin toylarında belə bir «bütprəstlik» adətindən əsəbiləşmişdi ki, «bəy gəlini qolları üstünə alıb astanadan keçirəndə bütün kəndə gurultulu sevinc sədələri yayırdı».

Astanadan gəlini qucaqda keçirmək adətini bəzi tədqiqatçılar bədxah, pms niyyətlə ruhları aldatmaq inamı ilə əlaqələndirirlər.

Şərqdə təsəvvüflə əlaqədar yayılmış bir çox rəvayətlərin əksinə Füzuli yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür. «Leyli və Məcnun»da təsvir olunur ki, səhrada atası ilə söhbət əsnasında Məcnunun qolundan qan lərzan olub axmağa başladı. Bu zaman:

Əl verdi atasına təhəyyür,
Məcnun dedi:— «Eyləmə təfəkkür.
Fəsd eylədi ol bütü-pərizad,
Niş urdu onun qoluna fəssad.
Ol zəxm əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə
Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.
Sən sanma ki oldur ol, mənəm mən,
Bir can ilə zindədir iki tən.
Xürrəm oluram, o olsa xürrəm,
Qəm yetsə ona, mənə yetər qəm.

Bir canın iki (və ya bir neçə) bədəndə olması təsəvvüfi inamdır. Səbahəddin Eyyuboglu yazır: «Peyğəmbər tanrının sev-

gili qulları olan dərvişləri görmək istəmiş, toplandıqları evə getmiş, qapını çalmış, açmışlar, kimsən deyə sormuşlar kendisinə, o da: Peyğəmbərəm, demiş. Qoca peyğəmbər bu qapıdan sığmaz, gülə-gülə deyib qapını üzünə qapamışlar. Uzaqlaşarkən göydən bir səs: Ya Mühəmməd, vaz keçmə, dön bir daha çal qapılarını demiş. Peyğəmbər bir daha getmiş. Kimsən deyə sormuş dərvişlər. Bu səfər də bən Tanrının elçisiyim demiş. Öylə ulu kişi buralara sığmaz, həm bizim elçilərlə işimiz yox demişlər, qapamışlar yenə qapını. Çarəsiz uzaqlaşarkən, yenə bir səs göylərdən: Ya Mühəmməd, dön bir daha demiş. Dönmüş Mühəmməd, bir daha çalmış qapını, açıb sormuşlar yenə kimsən deyə. Bu səfər Mühəmməd: yoxsulların xidmətçisi deyə qarşılıq verincə qapı sonuna qədər açılmış: Mərhəbə, xoş gəldin, buyur, baş üzrə yerin var deyib içəri almışlar. Mühəmməd aralarına oturmuş və sormuş dərvişlərə: Sizlər kimsiniz, nəsiniz? Bizlər qırqlarıq, birimiz nəysək, həpimiz oyuz, demiş dərvişlər. Öylə olduğunuz nə məlum, deyə sormuş Peyğəmbər. Birimizdən qan axsa, həpimizdən qan axar demişlər. Bunu göstərə bilməyiniz gərək, demiş Mühəmməd. Bunun üzərinə bir dərviş bıçağıyla qolunu yarıncə həpsinin qollarından qanlar axmağa başlamış»¹.

Füzuli irsində geniş yer tutan jarqonizmlərin mühüm bir qismi orta əsrlər Şərq kosmoqonik görüşləri ilə əlaqədardır. Məsələn, məşhur ifadələrindən biri belədir: «Fələklər yandı ahımdan...»

«Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə səyyarə və fələk sözlərinin şərhli bir-birindən fərqlənir. «Səyyarə — həmişə bir yerdə durmayıb günəş ətrafında dövr edən, ondan işıq və istilik alan göy cismi, planet».

«Fələk — hər bir səyyarəyə məxsus göy təbəqəsi».

Klassik poeziyada və o cümlədən Füzuli şeirində «fələk» metonim kimi həm də səyyarə mənasında işlədilir.

X əsrin (məşhur tarixçisi Təbəri yazırdı: «aqq subhanə və

¹ Sabahattin Eyub oğlu Yunus Emre, İstanbul, 1985, səh. 45.

tələ ayı və günəşi və geri qalan ulduzları ədəmdən vücuda gətirdi. Hər birisi ol məqamda oldu ki, əhli-nücum indiki halda ol məqamda ancaq onların şərəfinə hökm edərlər. Belə ki, Zühəl Mizan bürcündə, Müştəri Səratən bürcündə, Mərrix Cədi bürcündə, Günəş Həməl bürcündə, Zöhrə Hut bürcündə, Utarid Sünbülə bürcündə, Qəmər Sur bürcündə idi».

Həmin dövrdə və Nizami dövründə mövcud görüşlərə görə səyyarələr yeddi hesab olunurdu.

M. Rəsulzadə yazmışdır: «Haft peykər» dastanının təsvüfdəki yeddi «suluk» anlayışı ilə əlaqəsi olduğunu qəbul edənlər vardır. Bu qənaətdə olanlar üçün Bəhramın qeyb olmasında, şübhəsiz, sufiyanə bir rəmz görünə bilər. Bu cür olmasa belə, Bəhram—Gur dastanındakı «Yeddi gözəl» novellalarının, təsvüf sistemində də təsir göstərmiş, Assur-Babil mədəniyyətindən gələn qədim saibi (ulduza etiqad) dini və astronomik təsvüvü ilə əlaqədə olması inkar edilə bilməz. Bu sistemdə haftanın yeddi günü yeddi səyyarənin adı ilə adlanırdı. Assuriyalılar bu ulduzlara sitayiş edirdilər, onların adına ayrı-ayrı məbədlər tikmişdilər. Bu Allah ulduzlar aşağıdakılardır: 1. Zühəl (Keyvan)—Saturn; 2. Müştəri—Yupiter; 3. Mərrix—Mars; 4. Şəms (Günəş)—Sonn (Soley); 5. Zöhrə—Venera; 6. Utarid—Merkuri; 7. Qəmər (Ay) — Mond (Lune)...

(Qədim insanlar yalnız yeddi səyyarə tanıyırdılar; müasir insanlar bunlara Uran və Neptunu da əlavə etmişlər).

Avropa dillərindəki gün adlarında bu qədim Assur ilahələrinin izləri görünməkdədir. Məsələn, almanca «montaq» ilə fransızca «löndi» (bazar ertəsi)—Ayı, fransızca «mardi» (çərşənbə axşamı)—Marsı, yəni Mərrixi, «merkrödi» (çərşənbə)—Merkuri, yəni Utaridi; «jödi» (cümə axşamı)—Yupiter, yəni Müştərini; «vandrödi» (cümə)—Venera, yəni Zöhrəni, ingiliscə «sətidi» (şənbə)—Saturn, yəni Zühəli, almanca «sonntaq» (bazar) da Günəşi xatırlatmaqdadır¹.

¹ M. Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. B., 1991, səh. 127-128.

Füzuli dövründə fələklərin miqdarı doqquz göstərilirdi. M. Füzulinin «Mətləül-etiqađ» (tərcümə) əsərində doqquz fələk belə sıralanır:

- «Birinci—Ay fələkidir, fələkül-Qəmər.
- İkincisi—Merkuri fələki, fələkül-Utarid.
- Üçüncüsü—Venera fələki, fələküz-Zöhrə.
- Dördüncüsü—Günəş fələki, fələküş-Şəms.
- Beşincisi—Mars fələki, fələkül-Mərrix.
- Altıncısı—Yupiter fələki, fələkül-Müştəri.
- Yeddincisi—Saturn fələki, fələküz-Zühəl.
- Səkkizincisi—Bürclər fələki, fələkül-büruc.
- Doqquzuncusu—Ətləs fələki, fələkül-ətləs.

Ətləs fələki başqa fələklərin əksinə olaraq, Şərqdən Qərba gündəlik daimi hərəkətdədir. Bu fələklərin hər birisinin özünə xas olan sürətli və yaxud aram hərəkəti vardır. Onların hamısı şəffaf və gözə görünməz cisimlərdir, Ulduzlar isə parlaq cisimlərdir»¹.

Səyyarələrin bu qeyd olunan sırası onların yerə yaxınlıq dərəcəsinə əsaslanır.

Ədəbi dilimizdə səyyarələrin adları müxtəlif dillərdən alınmaqla tarixən çox böyük müxtəliflik yaranmış, dublet sırası artmışdır.

Hər fələkdə mövcud olan səyyarə adları bunlardır:

«Leyli və Məcnun» poemasında «bir gecə» fələklərin vəziyyəti belə təsvir edilir:

- (1) Girdabə düşüb səfineyi-*mah*,
Qıldı özünə məcərrədən rah.
- (2) Saçıldı *Utaridin* mədadı,
Artırdı bu səfhəyə səvadı.
- (3) *Zöhrə* dağıdıb siyah keysu,
Keysusi içində gizlədi ru.

¹ M ə h ə m m ə d F ü z u l i. Beşinci cild. B, 1985, səh. 96

- (4) Xurşid nihan olub, sitarə
Göz açdı təriqi-intizarə.
(5) Tərpəndi səri-sinani-Bəhram,
Fəth oldu ona vilayəti-Şam.
(6) Bürceys girib siyəh libasə,
Xurşid qəmində batdı yasə.
(6) Ayinə olub sipehri-gərdan,
Baxdı ona əks saldı Keyvan.

Səkkizinci fələkdə sabit ulduzlar mövcuddur ki, bunlar 12 büredən ibarətdir.

Doqquzuncu fələkdə səyyarə yoxdur, boşdur. Buna *ərş*, *ərşi-əla*, *ərşi-müəllə*, *ərşi-ilahi*, *ərşi-əzəm* də deyilir. Allahın mənəvi kürsüsü də buradadır. Yaqut rəngində və dörd guşədən ibarət bu kürsi *ərşi-əzəmin* nurundan və ona bitişik yaranmışdır.

Gətirilən parçada fələk adlarının bir qismi (1, 4, 5, 6, 7) farsca, bir qismi (2, 3) ərəbcədir. Əsərdə bir az sonra *Bəhram* deyil, ərəbcə *Mərrix*, *Utarid* deyil, farsca *Tir* onimləri işlədilir.

Mərrixə niyazın etdi izhar...
Nə *Tir* yetər ona, nə *Bəhram*...
Bəhram qulamü *Tir* çəkər...

Ümumiyyətlə, səyyarələrin müxtəlif əsərlərdə adları belə verilir:

1. Mah (f.) — Ay (t.) — Qəmər (ər.)
2. Utarid (ə.) — Dəbir (ə.) — Şir — (f.) — Mərkuri (lat.)
3. Zöhrə (ə.) — Nahid (ə.) — Venera (lat.) — Çoban ulduzu — Dan ulduzu, Karvanqıran (t.)
4. Xurşid (f.) — Mehr (f.) — Şəms (ə.) — Günəş (t.)
5. Bəhram (f.) — Mərrix (ə.) — Mars (lat.)
6. Bürceys//Bərcis (f.) — Müştəri (ə.) — hörmüzd (f.) — Yupiter (lat.)
7. Keyvan (f.) — Zühəl (ə.) — Saturn (lat.)

Səkkizinci səyyarə on iki bürcdən ibarətdir. Bu bürclərin adları, adətən, belə sıralanır:—Həməl—Ahubərə—Qoç, Gav—Öküz—Buğa, Cövza—Ekizlər, Xərçəng—Sərətən, Əsəd—Aslan, Sünbülə, Mizan-tərəzi, Əqrəb, Qövs—Yay, Büzgələ—Oğlaq, Dəlv—Dolça, Hut—Bahtq.

M. Füzuli aşağıdakı parçada bunların hər birinə bir beyt həsr etmişdir.

- (1) Göydə *həməl* oldu aşikarə,
Ahubərə çıxdı səbzəzarə.
- (2) *Gavi-fələk* oldu gavi-ənbər
Doldurdu cahənə ənbəri-tər.
- (3) *Cövza* kəməri mürəssə oldu.
Gərdun bədəni müləmmə oldu.
- (4) *Xərçəng* qılıb səhər yelin dəf,
Xasiyyəti Verdi zülmətə nəf.
- (5) Oldu *Əsəd* afitabdən dur,
Pür düd misali-şəmi-binur.
- (6) Keysusinə verdi *Sünbülə* tab,
Mişk üstünə tökdü ənbəri-nab.
- (7) *Mizani* edib fələk tərəzü,
Sərrafı-zəminə çəkdi lölu.
- (8) *Əqrəb* buraxıb kəməndi pürxəm,
Divi-şəbə qıldı qeydi möhkəm.
- (9) *Qövsini qurub* sipehri-laib
Atıldı xədəngi-nəcmə saqib.
- (10) *Büzgəleyi*-asiman töküb mu,
Göy səfhəsin eylədi siyəhru.
- (11) *Dəlvi* dəlib afəti-zəmanə,
Min qətrə saçıldı asimanə.
- (12) *Hut* eylədi həbsi-yunisi-ruz,
Bari-şəfəq oldu asimansuz...

Adətən, hər beyt bürcün adı ilə başlanır.

Türk dillərinə məxsus Ülkər onimi burda «Gavi əvəzlənmişdir.

Gavi-fələk oldu gavi-ənbər
Doldurdu cahana ənbəri-tər...

Burada işlədilən «gavi-ənbər» ifadəsi göbəyindən müşk alınan ceýran cinsi, müşk ahusu kimi təfsir edilir.

II. MÜTƏRADİF SÖZLƏR

Burada eyni semantikaya məxsus müxtəlif sözlərin bir poetik vahiddə (misra, beyt) işlədilməsindən ibarət üslubi fiqur nəzərdə tutulur. Müasir terminologiyada «sinonim» termininə uyğun gəlsə də, əhatə dairəsi, məzmun xüsusiyyətlərinə və linqvistik-poetik vəzifəsinə görə ondan fərqlənir. Sinonim anlayışı həm dilə, həm də nitqə məxsus hadisə ilə bağlıdırsa, mütəradif sözlər yalnız bədii nitq ilə əlaqədar yaranan və işlədilən termindir. Odur ki, Füzuli dilində müasir mənada sinonimlərdən bəhs etmək yersizdir. Sinonimlərin ümumi dilə və ya nitqə (bədii üsluba) xas xüsusiyyətləri deyil, yalnız Füzuli şeirindəki səciyyəsi araşdırılmalıdır.

Füzuli şeirində heç bir sözü, ifadəni ümumi mətndən qoparıb ayrılıqda izah etmək mümkün deyildir. Bütün sözlər, morfemlər yalnız bütöv mətnin tərkibində füzuliyana şərhini tapa bilərlər. Əsərlərində sinonimləri də bu baxımdan öyrənmək və şərh etmək gərəkdir. Bir neçə dilin mükəmməl bilicisi olan sənətkar sinonim variantlardan hər dəfə birini seçərkən müvafiq söz əhatəsini, ifadənin, misranın estetik səslənməsini nəzərə alır və zəngin söz ehtiyatına malik olduğundan əla bədii effekt yarada bilirdi. Bir qəzəlin mətləsi belədir:

Yarəb, həmişə lütfünü et rəhnüma mana,
Göstərmə ol təriqi ki, getməz sana, mana.
Bir beyt sonra:
Bir yolda sabit et qədəmi-etibarımı...

Eyni qəzəldəki bu üç mısradə üç sinonimik söz işlədilmişdir: *rəh* (nüma), *təriq*, *yol*. Birinci mısradəki *rəh* vahidi *yarəb* sözü ilə məqlub adlanan poetik prinsiplə bağlıdır: *rə-h* ya-*rə-b* (*rəhnüma* sözünün ikinci hissəsi *nüma* da eyni prinsipə əsasən *mana* ilə bağlıdır). İkinci mısradə yenə məqlub əsas alınmışdır: *tər-iq* və *gös-tər-mə* və s. Yalnız ana dilinə məxsus söz—*yol* sırf real (bədiilik yox, millilik) baxımdan işlənilib.

Sənətkarın müxtəlif şeirlərində ana dilinə məxsus *yol* sözünün barbarizm səciyyəli ekvivalentləri ilə qarşılaşdırılmasına tez-tez rast gəlmək olur.

Boynunda *təriq* ilə *yolum* var...
Həmrahim idin bu *yolda*, ey məh...
Göz *yoludur* ki, könül mülkünə xublər girər ondan

Sayruya düşvardır həmrahlik etmək sağ ilən...
Göz *yoludur* ki, könül mülkünə xublər girər ondan
Tutma, ey əşk, onu, billah ki, əcəb *rəhgüzərdir*...
Kim versə can *yolunda*, bulur xaki-məqdəmin,
Guya ki, *xari-rahinədir* nəqdi-can bəha...
Ol—xeyr yolunda *rahbərdir*,
Bu—başladığı *təriqi-şərdir*...
Bitəriqətlər gərək kim doğru *yoldan* azələr...
Gündüz gözü yaşı hadiyi-*rah*,
Gecə *yolu* şəmi-şöleyi-ah...
Yox *rəhi*-eşqində bir mənzil yaşı girdabına,
Yol itirmişdir, işi sərgəştə gəzməkdir həman...

Nəhayət, daha bir misal:

Düşdü *yola*, oldu Zeydə *həmrah*...

Burada *yol* və *ol* arasında məqlub əlaqəsi vardır. Habelə *yol* sözü (*həm*)*rah* ilə eyni mənaya malikdir. Şeir sözü yalnız lüğət vahidi deyil, mətndəki digər dil vahidləri ilə ən müxtəlif poetik əlaqələrə girmiş məsul, məsuliyyətli, noetik vəzifəli sözdür. Bütün yuxarıdakı nümunələrdə «yol»un əcnəbi qarşılıqları yalnız bədii funksiyaya malikdir. Və ümumiyyətlə, əcnəbi dillərə məxsus vahidlər, əsasən, bədiilik xatirinə Füzuli şeirinə yol tapa bilməmişdir.

Müxtəlif dilləri mükəmməl bilən sənətkar eyni poetik mikromətdə dublet vahidlərin qarşılaşdırılması ilə səciyyəvi söz oyunundan sıx-sıx istifadə edirdi. Aşağıdakı beytdə türk, ərəb və fars dillərinə məxsus eynimənalı vahidlər toplusu xüsusi poetik effekt yaratmışdır.

Onun tək kim, pərişanlıq ziyasın *artırır şəmin*,
Mənə cövrün *ziyad* olmaq sənə meylim *fizun* etdi.

Sinonimlərin poetik məqsədlərlə qarşılaşdırılması tələbi ilə əlaqədar müəllif bir sıra hallarda müxtəlif üsullara əl atır ki, bunlardan biri də fərdi-okkazional sözlər düzəldilməsidir. «Leyli və Məcnun»da deyilir:

Ey hikmətə baxmayan *nəzərsiz*,
Əhvali-zəmanədən *xəbərsiz*...

Füzulinin fərdi yaradıcılıq məhsulu olan və buna görə də heç bir lüğətdə təsbit edilməyən «*nəzərsiz*» sözü elə «hikmətə baxmayan» ilə sinonim kimi işlədilmişdir. Belə şairanə-fərdi sözlərdən biri də «peykanlamaq» feilidir. Yəni də sinonimik (kökünə görə) qarşılaşdırma məqamında okkazionalizmdən istifadə olunmuşdur:

...Ki, möhnət *oxunu peykanladım*,
qəm yayını qurdum...

Müxtəlif dillərə məxsus eyni vahidlərin qarşılaşdırılmasından alınan bədin effekt aşağıdakı nümunələrdə daha qabarıqdır.

Könlün *gözü* qaşa olsa məftun
Gör *dideyi eynü* əbruyi nun...
Zəhri-qəhrin içmədən var isə qəsdin *qətlim et*,
Abi-heyvan içsəm, *öldürmək* olur müşkil məni...

Bu nöqtə xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Sənətkarın əsərlərində ana dilinə məxsus vahidlər əcnəbi dil vahidləri ilə sıx-sıx qarşılaşdırılır. Belə təəssürat oyana bilir ki, belə sinonim, ekvivalent dil vahidləri «təkrardan qaçmaq» xatirinə edilir. Lakin ustad sənətkarın daha ciddi məqsədləri də göz önündə tutulmalıdır. Şeir gətirilməsi «ikən düşvar olan» türk dilinə məxsus vahidlər ərəb-fars şeirində əsrlər boyu təkrarlanan vasitələrlə qarşılaşdırılır, bəzən hətta elə bil ki, tərcümə olunur.

Göysünə vuran *həcər* kimi *daş*,
Zəməm kimi gözdən axıdan yaş...
Onun tək abnüs *ox* layiqi-fülad *peykandır*...
Oxa peykan deyilir qəmzən üçün peyvəstə...
Yüküş *qanlar* töküb aləmdə çox *xınabə* yutdun, tut...
Füzuli, baxmaq olur ol *günəş* yadilə *xurşidə*...
Ənbər etmiş torpağın *adın*, suyun *ismin* güləb...
Fəthi meyxanə üçün oxuyalım fatihələr,
Ola kim, üzümüzə *açıla bir bağlı qapı*.
Təməşayi-cəmalindən nəzər əhlini mən etmə,
Nə süd ol xub *üzdən* kim, ona qılmaz nəzər aşıq...

Bununla əlaqədardır ki, böyük ustad ən qədim türk sözlərini sinonim sıraya daxil etməklə onları şairanələşdirir, zərifləşdirir.

rir, «bərgi-güb» səviyyəsinə qaldırırdı.

Çeşmin mərizi oldu könül ləldən əm et,
Rənci-xumarə düşdü, dəvadır şərab ona...
Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz...
Bir sımışa mumiya dilərdim,
Bir xəstə üçün şəfa dilərdim...
Ruzgarın tirə, bəxtin qarə, nitqin lal edib...

Ümumiyyətlə qədim ümumtürk sözlərini, arxaik vahidləri xüsusi səylə poetik mətnə daxil etməyə çalışan sənətkar həmişə bu vahidləri güclü poetik-estetik məqamlarda işlədirdi.

Füzuli şeirində sinonimlərdən istifadənin çox rəngarəng və olduqca maraqlı nümunələri vardır.

1) Qatı könlünə bağı daşların düşmüş qəmi-eşqin...
Müjən xəncərlərin könlüm basır bağına vəhm etməz...

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «könül» sözü «qəlb» «ürək» kimi təfsir edilir.

İzahlı lüğətdə «bağır» sözünün ikinci mənasının «ürək», «qəlb» olduğu göstərilir. Beləliklə, lüğətə əsasən, «könül» və «bağır» sözlərinin sinonim olduğunu göstərmək mümkündür.

Hələ bu sinonim sıraya «sinə» sözünü də əlavə etmək olar. İzahlı lüğətdə «sinə» sözünün üçüncü mənası «ürək», «qəlb» şəklində şərh edilir. Belə olduqda, *sinə* və *bağır* sözləri sinonim münasibətində çıxış edə bilərlər. Doğrudan da, M. Füzuli bunları belə qarşılaşdırır.

2) ...Ki, bağırım qanına yer qalmadı *sinəmdə* peykandan...

3) Nəhayət, *bağır* sözü ilkin mənasında sinonimi olan *çıgər* ilə qarşılaşdırılır.

İç meyi-nab ki, *bağırdan* edər cümlə kəbab

Atəşi-eşq ilə üşşaqi-cigərxar sana...
Bağrı bütünlər mənə tənə edərlər müdam
Halımı şərh etməyə bir *cigəri* parə yox...

4) Başqa bir yerdə isə *cigər* sözu *sinə* ilə sinonim təşkil edir.

Ey xuni-didə, kəsmə *cigərdən* təəllüqün,
Mehrin savutma *sinədən*, ey atəşi-dərun...

5) İzahlı lüğətə görə, *köks* sözünün bir mənası da *ürək* (deməli, *bağır*) deməkdir.

M. Füzuli yazırdı:

Hər tərəf pürxun əliflərdir çəkilməmiş *köksümə*,
Ya havadan mövc urur *bağrım*daki, dəryayi-xun...
Başqa misallar:

Nola zənbur *evinə* bənzəsə *beytül* həzənim...
Nə kəmandarsan, ey məh ki, atıb qəmzə *oxun*,
Yıxdığın seyddə nə zəxm, nə *peykan* görünür...
Vurmazam sihhət üçün mərhəm *oxun* yarəsində,
İstərəm çıxmaya zövqi-ələmi-*peykanın*...
Lalərəng etdi gözüm qan ilə *xaki*-dərinə,
Kimyəgərdir edər gördüyü *toprağı* qızıl...
Can çıxsa mənzil etməyə *ev* tut hübabdən,
Ey göz yaş ki, qəsd-i-*binayi*-tən eylədin...
Kafər ki, degil mötərif-i-*nar*-cəhənnəm,
İymanə gələr *atəşi*-hicramını görgəc...
Ay tutulsun ruzə əyyamında, gün düşsün yerə
Kim, bu ay, gün bulubdur mehriban *mahim* mənim...
Çıxdı bir *gün* ki, ziyasında təmamiyyü-rüsul,
Oldu məhv eylə ki, *xurişid* şüamda Süha...

Bəzi poetik məqamlarda sənətkar hətta iki türk sözünü əcnəbi ekvivalentləri ilə qarşılaşdırır. Aşağıdakı beytin birinci misrasında farsca *sər və pa*, ikinci misrada *ayaq və baş* sözləri ilə çarpaz müvazilik yaratmışdır.

Çəkmə təxtü tac qeydin, *bisəri paltıq gözət*
Kim, *ayağə* bənddir təxtü, bəladır *başə* tac...

Başqa bir beytdə *mah—ay*, *gün—xurşid* vahidləri müvazilik yaratmışdır.

Qıldı *ma-hi-ruzə xurşidimi gün-gündən zəif*,
Zərrə-zərrə *ayə*, san *gün* nuri eylər intiqal...

Burada habelə cəm-təqsim adlanan bədii ifadə tərzindən uğurla istifadə olunmuşdur.

Habelə eyni beytdə iki qrup qarşılaşdırma (məraz-dərd, ilac-çarə) dipqəti cəlb edir:

Ey hər *məraz ilacınə* hökm eyləyən həkim,
Bimari-dərdi-eşq olanın yoxmu çarəsi...

Böyük sənətkarın bədii irsində, xüsusilə, «göz» sözü həm məcazi-metaforik sinonimləri, həm də əcnəbi dillərə məxsus ekvivalentləri ilə birlikdə eyni sintaktik və ya üslubi-poetik vahid daxilində qarşılaşdırılır.

Xalü xətdir bilmən ol ayineyi-rüxsar üzə,
Ya *gözümdən* əks salmış *mərdümi* müjgan ona...
Tut *gözüm*, ey dudi-dil, çərxin ki, dövran tərək edib
Qalmasın heyətdə *çəşmi-gövhərəfşanım* görüb...
Meyi-gülgunda degil *nərgisi-məstin* əksi,
Qədəh olmuş *göz* açıb aşıqi-didar sana...
Seyli-xun xalın xəyalilə pozub *göz* mərdümün

Mərdüm etmiş *çəşmi-xunbarə xəyali-xalini...*
Ta sirişki *dideyi Fərhadı gördü laləgun*
Çəşmələr suyini *gözdən* saldı kuhi-Bisütun...
Çıxmış ağyar ilə seyr etməyə ol mərdümi-*çəşm*
Bu əcəb mərdümi çıxmış *gözüm* ağlar mənim...
Töküb *göz* yaşını sənsiz həlakim istərəm, əmma
Əcəl peykinə seyli-*aşk* girdabı *güzər* verməz...
Gəlir olsan qılamam, *fərşi-rəhin* pərdeyi-*çəşm*,
Dəxi nəm var *əzizim*, *gözə* qarşı sənə layiq?..
Yad etmə *qaragözlülərin* mərdümi-*çəşmin*,
Mərdüm deyib aldanma ki, içdikləri qandır...
Nuri-*çəşmin*, ehtiraz eylə yaman *gözdən*, yaman...
Ey *gözüm* nuri, *gərəkməzmi dideyi-rövşən* mana...

Burada maraqlı xüsusiyyət sənətkarın eyni sintaktik vahid daxilində türk və ərəbi sözləri qarşılaşdırması və beləliklə, ana dili sözlərinə də şairanəlik statusu verməsidir.

Gərdi-rahin verməsə *göz* yaşına təskin, nola,
Tutmaq olmaz böylə seyləbin *yolun toprağilan...*

Beytin əvəlində gələn *gərd* və *rah* sözləri fars dilinə məxsus olub, müvafiq şəkildə *torpaq* («topraq») və *yol* deməkdir ki, bu sonuncular beytin sonunda işlədilir.

Başqa misallar:

Bizə hicran *gecəsi şəmi-şəbistandır* bu...
Ox atarsan daşə, *peykanın* *gərəkməzmi* sana...
Tənə *daşdır* sənə, *səngi-məzarımdan* saqın...
Ey Füzuli, kimə *suzi-dilimi* şərh qılım,
Yox mənim kimi *yanan* atəşi-hicran içrə...
Hər kimə ki, *baxmazsan* onunla *nəzərin* var...
Hər *səri-muyimdə* bir *baş* olsa *muyi-sər* kimi...
Hüsnün olduqca *füzun*, eşq əhli *artıq* zar olur...

Saqın çıxmaya nəgəh *yaydən* ol ox, ey *kəman* əbru...
Şəmi-rüxsarın *odu* qıldı məni *atəspərəst*...
Təəllüq zülmətin təcrid *xurşidinə* qıl mətla,
Əgər aləmdə bir *gün* görmək istərsən Məsiha tək...

Digər daha bir sıra linqvistik-poetik ifadə vasitələri kimi müxtəlifdilli ekvivalent vahidlər də qəzəldə daha çox güclü mövqelərdə—ilk və son beytlərdə işlədilir,

Mətla beytdə:

Qərği-*xunabi*-dil etdi dideyi-giryan məni,
Onca qan tökdüm ki, bu rəng ilə tutdu *qan* məni...
Məhşər günü görüm derəm ol sərvqaməti,
Gər onda həm görünməsə, gəl gör *qiyaməti*...
Mürdə cismim iltifatından bulur hərdəm həyat,
Öləm gər qılmasan hərdəm mənə bir iltifat...
Eys üçün bir türf *mənzildir* bahar əyyamı bağ,
Onda tutsun qönçəvəş hər kim ki, eys istər *otaq*...
Budur fərqi, könül, məhşər *gününün ruzi*-hicrandan,
Kim ol can döndərər cismə, bu cismi ayırır candan...

Məqtə beytdə:

Füzuli binəva ta *rövzeyi*-kuyində sakindir,
Təmənnayi-*behiştü* meyli-gülzari-İrəm qılmaz...
Hər zaman bir *atəşin* rüxsar sevdasın çəkər,
Ey Füzuli, gör bu *odlara* urulmuş könlümü...
Rövzeyi-kuyində bulmuşdur Füzuli bir məqam
Kim, ona *cənnət* quşu yetməz min il uçmağilən...
Ey Füzuli, eylədi hər dərdə *dərman* ol təbib,
Bir mənim zəxmimdir ancaq bulmayan *mərhəm* hənuz...

Göründüyü kimi, müxtəlif dillərə məxsus ekvivalent vahidlər bir qayda olaraq müxtəlif sintaqmların tərkibində çıxış edir

ki, bu da həmin mütləq sinonimləri digər sinonimlərdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir. Nisbi sinonimlər nitqdə yanaşı şəkildə — cümlənin həmcins üzvləri funksiyasında özünü göstərirsə, gətirdiyimiz nümunələrdə bu hal müşahidə edilmir. Və ümumiyyətlə sinonimlər nitqdə tabeli söz birləşməsi təşkil edə bilməz. Odur ki, aşağıdakı misradakı Füzuli ifadəsi yalnız pleonazm kimi qiymətləndirilə bilər.

Hər *hilaləbru qaş* bir sərxəti-məşqi-cünun.

Tamamilə, eyni prinsip əsasında düzəlmiş daha bir pleonastik ifadə aşağıdakı beytdə işlədilmişdir.

Ey Füzuli, dudi-ahim tirə eylər aləmi,
Görməsəm bir ləhzə ol mahi-*mələksima üzün*...

Aşağıdakı nümunədə də belə qarşılaşdırma meyli hiss olunur. Lakin *ruzigar* sözünün çoxmənalılığı həmin prinsipin aydınlığına əngəl törədir.

Dağdır hər ləhzə rəxti-eyşimi ahim *yeli*,
Qanğı nahəq zülmüdür kim, *ruzigar* etməz mana...

Füzulinin hər əsəri, hər qəzəli ayrıca bir aləmdir, xüsusi bir bədii-poetik dünyadır. Bu ayrı-ayrı aləmlər toplusu bütövlükdə, küll halında Füzuli estetikasını təşkil edir ki, burada hər cüzün öz sirləri vardır. Bir sıra qəzəllərində haqqında bəhs olunan sinonim (dublet) vahidlərə rast gəlinmədiyi halda, bir də görürsən bir qəzəlin az qala bütün beytlərində belə vahidlər işlənir və qəzəl bütövlükdə bu prinsip üzrə qurulur.

Sipehrin fariğəm vəslində *mahü aftarından*,
Qərəz iydi-visualındır bu *ayü gün hesabından*.
Tamaşayi-rüxün əzminə çıxdı afitab əmma
Gəlirkən *sürətılən* düşdü yüz yerdə *şitabından*...

Dəgirman danə üçün *cizginər*, bihudə *dövr etməz*,
Mücərrədsən könül, vəhm etmə çərxi
inqilabından...

Füzuli şeiri üçün səciyyəvi cəhət müxtəlif dillərə məxsus dubletlərin güclü mövqelərdə (misra və beytlərdə ilk və son mövqelər güclü hesab olunur) çıxış etməsidir.

a) Dubletlər (və ya onların biri) misranın ön və son mövqələrində:

Torpaq olanda, yarəb, dürdi-mey et *qübarım...*
Gərdi-nəli-badpayın örtə cismim üzrə *xak...*
Gün şərti demişlər *afitabi...*
Göysünə vuran *Həcər kimi daş...*
Füzuli, baxmaq olur ol *günəş* yadilə *xurşidə...*
Oxu köksümdən ötüb, qalmış imiş *peykani*,
Ah, bildim səbəbi-ahi-dəmadəm nə imiş...

b) Dubletlər beytin misralarının son mövqələrində:

Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən *özgə*
Nə açar kimsə qarım badi-səbadən *qeyri...*
Cürə-cürə mey içib, zibi-cəmal *artırdım*,
Zərrə-zərrə gözümün nurini *əfzun etdin...*

c) Dubletlərdən biri beytin misralarının ön mövqələrində:

Yox *rəhi*-eşqində bir mənzil yaşım girdabına,
Yol itirmişdir, işi sərgəştə gəzməkdir həman...
Olur qəddim düta eşqin *yolunda* hər bəla görgəc,
Təriq əhlinə adətdir təvazö aşına görgəc...

ç) Dubletlərdən biri birinci misranın və ya beytin sonunda gəlir.

Bir iynə etdi məni zəf rıftəm, ol *qandır*
Ki, müttəsil tökülür çeşmi-*xun* fəşanımdan...
Ey mənə *səbr et* deyən, hali-dilimdən bixəbər,
Eşq olan yerdə nədir aram, ya neylər *şəkib?*
Vursa *həcəri*-mübarəkə baş,
Yumşaya əgər ola qara *daş*...
Eşq dərdinin *dəvası* tərki-can etməkdədir
Tərki-can derlər bu dərdin mütəbər *dərmanına*...
Məsduddur Füzuliyə meyxanələr *yolu*,
Yarəb, hidayət eylə *təriqi*-səvab ona...

d) Dubletlər beytin ilk və son sözləri mövqeyində çıxış edir (rədif nəzərə alınmır).

Göndərdi nigah üçün bəsi mal,
Şərt etdiyini etdi cümlə *irsal*...
Fərzəndsiz adəmi tələfdir
Baqi edən adəmi *xələfdir*...
Dövlətli sözünə oldu mail,
Bir fikr elədi ki, ola *aqil*...
Oxlarından kim, tikan tək sancılıbdır hər tərəf,
Gülbünidir xəmə qədim, hər qönçə bir *peykan* ona...
Dağıdırsa, nola, iqdi-zülfünü badi-səba,
Fitnə əhli olanın cəmi *pərişan* olsa yey...
Rəsmidir aşiqə gəlmək qaşı yaylardan ox,
Eşq peyda olalı böylə qurulmuş bu *nəsəq*...
Oxun gəldikdə çeşmim töksə bağrım qanın, ondandır
Ki, bağrım qanına yer qalmadı sinəmdə *peykandan*...
Dili-pürxunimə yağdırma bəla peykanın,
Həzər et şişəyə, nagrah zərər eylər, *doludur*.

ə) Füzuli şeiri üçün səciyyəvi cəhət belədir ki, güclü variant birinci misranın sonunda özünü göstərir.

Gör tənə-üryan ilə əhvalımı hicran *günü*,
Var imiş *ruzi*-qiyamət, qılma inkar, ey həkim...
Bir iynə etdi məni zəf rıştəm, ol *qandır*
Ki, müttəsil tökülür çeşmi-*xunəfşanımdan*...
Qəmzə tiğın çəkmə hər saət könül *yəğmasınə*,
Hökmə tabe, mülkə *qarətkər* sipahı olmağıl...
Mülki-təcriddir fərağət *evi*,
Tərki-mal eylə, *xanimandan* keç...
Hər gün ki, görünməz *afitabım*,
Mən *gün* deməzəm, budur hesabım...

Bu göstərilən xüsusiyyətlər sözdən böyük vahidlərə, söz birləşmələrinə, ifadələrə də aiddir. Lakin sözdən böyük vahidlərin daha bir sıra əlavə xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. İfadənin Azərbaycan-türk və əcnəbi dil variantları eyni poetik mətn (misra, beyt) daxilində qarşılaşdırılır. Çox zaman mətndə müvafiq izafət tərkibi məhz əks (xiazm, tərsinə təkrar) adlanan üsul əsasında ana dili variantına qarşı qoyulur. Daha güclü poetik effekt almır.

Füzuli, *eşq zövqin zövqi-eşqi* var olandan sor...
Hal əhlisən isə əhli-halı...
Kimə izhar eyləyim bilmən bu *pünhan dərdi* kim
Var yüz min *dərdi-pünhan*, qüdrəti-izhar yox...

Bəzən belə qarşılaşdırma daha böyük sintaqmaları əhatə edir.

Gərçi canandan *dili-şeyda üçün kam* istərəm,
Sorsa canan bilməzəm *kami-dili-şeyda* nədir...
Yar vəslin istəyən kəsmək gərək candan təmə,
Hər kişi kim *vəsli-yar istər*, kəsin ondan təmə...

Füzuli üslubu üçün səciyyəvi orasıdır ki, göstərilən tərzdə

müxtəlif dil variantları poetik mətnə, adətən, güclü mövqedə (misra və ya beytin ilk və son, habelə ya ilk, ya da son ifadəsi kimi) işlədilir. Bu baxımdan hətta onlara semantik rədd-ül əcüz demək mümkündür (varməntlər mənə təkrarından başqa bir şey deyildir). Burada aşağıdakı xüsusiyyətləri fərqləndirmək olar:

1. Beytin ilk ifadəsinin tərcümə qarşılığı beytin sonunda (və ya rədifdən əvvəl) işlənir¹.

*Hicran gecəsin görgəc duzəx ələmin bildim
Kim, ruzi-qiyamətdir yarım şəbi-hicran...
Fəqrü fəna səadəti lütf et Füzuliyə
Onda olan səadəti-fəqrü fəna həqi...
Artırır əyyami-hicranın sirişkim hiddətin,
Müddəti-əyyam mey keyfiyyətin eylər füzun..
Ehtimali-hicr təşvişinə doymaz zövqi-vəsl,
Vəsl kim, var onda hicran ehtimalı, neylərəm...*

2. Beytin tərkibində birinci misranın son ifadəsinin tərcümə qarşılığı ikinci misranın əvvəlində işlədilir.

*Məndən axır çün qılır bizarlıq əsbabi-bəhr
Dəhr əsbabından ol yey ki, qılam bizarlıq...
Çün qıldı nigarı tərki-ələm
Bu ələmi tərki qıldı ol həm...*

¹ Şeirimizdə bu göstərilən ifadə tərzinin tarixi çox qədimdir. Nizaminin bir beytində bu göstərilən mövqələrdə türkçə *qarınca* (*qarınca*) və farsca *mur* sözləri qarşılaşdırılır.

Qarınca çə did ançenan dəst-e zur
Səpər bər kəfi duxt çun pər-e mur.

(Qarınca elə ki, o güclü əli gördü, Qalxanı qarışqa qanadı kimi çiyinə tutdu).

M. Rəsulzadə bu beyti nəzərdə tutaraq yazmışdır: «Nizami, türk olmaları bəlli olan allahlardan bir süvariyyə xüsusi isim olaraq, Qarınca adını verir. Bu isim farsca qarşılığı olan «mur» sözü ilə bir cinas da yaradır» («Azərbaycan şairi Nizami». B., 1991. Səh. 176). Əlbəttə, *qarınca* və *mur* cinas deyil, həmməna sözlərdir.

3. İfadə və onun qarşılığı beyti təşkil edən misraların ya əvvəlində, ya da sonunda müvazi şəkildə və hər iki halda güclü mövqedə işlədilir.

Hal əhlisən, istə əhli-hali...
Ey Füzuli, qəmi-hicr ilə *pərişandır hal*
Kimsə ağah deyil *hali-pərişanımdan...*
Eşq tərki dilü candan görünürdü müşkil,
Tərki-eşq eylə dedin, *tərki-dilü can* etdim.

Eyni ifadənin müxtəlif dillərdə təzahür variantları bir poetik mikromətdə (misrada, beytdə) deyil, müxtəlif beytlərdə və ya sənətkarın müxtəlif əsərlərində işlədidir.

Əhli-dərdə dağ olur, *bidərdə* zivər tək ləziz...
Dərd əhli bizəban, *bidərdlər* məsti-qürur...
Eyni qəzəlin mətləsində və daxili beytində:
Gör sirişkim *şəbi-hicran*, demə kim, qandır bu...
Bizə hicran gecəsi şəmi-şəbistandır bu...
Var imiş *ruzi-qiyamət*, qılma inkar, ey həkim...
Xalq arasında *qiyamət günü* olmazmı xəcil?..

4. Əcnəbi dil strukturunda olan ifadənin ekvivalenti də yenə əcnəbi dil strukturunda çıxış edir. Füzuli irsində belə nümunələr olduqca azdır.

Hər *səri-muyimdə* bir baş olsa *muyi-sər* kimi...
Qızlarda *xəyali-nəqşi-diba*,
Ol *nəqşi-xəyal* ilə *şəkiba*...
Baqiyi-möcüz nə hacət əmri-həqq isbatına,
Aləm içrə *möcizi-baqi* yetər Qur'an sana...
Verməyən canın sənə bulmaz *həyati-cavidan* *Zindeyi-cavid* ona derlər ki, qurbandır sana...

Lakin orta əsrlər sənətkarının misra və beytlərində əcnəbi dillərə məxsus sözlərin öz ekvivalentləri ilə qarşılaşdırılmasına aid çoxlu nümunələr göstərmək mümkündür. Hər iki komponenti ərəb sözlərindən ibarət sinonimlər:

Məhşər günü görüm derəm ol sərvcaməti
Gər onda həm görünməsə gəl gör *qiyaməti*...
Dəşt tutmaq *adət*in qoymuşdu Məcnun eşqdə,
Şöhreyi-şəhr olmağın *rəsm*in mən etdim ixtira...
Bari-möhnətdən nihali-*qamət*in xəmə olmasın,
Başımızdan sayeyi-sərvi-*qəd*in kəmə olmasın...
Kəs, Füzuli, *dəhr*dən ümmidü *dövr*andan təmə...
Bilmiş *qeyri*-eşq imiş *dami*-təəllüqdən nəcət...
Qoymadı hiç *imarət* bu *binad*ən qeyri...
*Məzar*ım üzrə qoymun mil, əgər kuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün *qəbr*imə ol sərvcamətdən...
Gəlmə *qəbr*im üzrə, ey eşq içrə mən tək olmayan.
Tənə daşidir sənə, sənği-*məzar*ımdan saqın...
*Qəbr*ini qucaqladı nigarın
Can sədqəsi etdi ol *məzar*ın...
Bisəbəb təsiri-*əncü*mdən degil *əxtərşünas*...
Əzmi-rəhi-*cənnət* etdi ol hur,
Firdövs məqamın etdi məmur...
Əhd qıldın ki, cəfa kəsməyəsən aşiqdən,
Aşiqi *vadəyi*-ehsan ilə məmnun etdin...

Hər iki komponenti fars sözlərindən ibarət sinonimlər:

Gərdi-nəli-badpayın örtə cismim üzrə *xak*...
Olub gün-gündən *əfzun*, qıldı gün-gündən *betər* aşiq...
Pərtövi-*xurşid* sanmın yerdə, kim dövri-fələk,
Yerə vurmuş *afitab*ın mahi-tabanım görüb...
Kargər düşməz *xədəngi*-təneyi-düşməni mana,
Kəsəti-*peykan*ın etmişdir dəmirdən tənə mana...

Aşağıdakı nümunələrdə fars və ərəb dillərinə məxsus sözlər sinonim səciyyəsinə işlədilmişdir.

Əsbabi *nikah* olub rəvanə,
Kabini kəsildi nəqdi-canə...
Rəfiqin olsa dilsiz canəvər həm saxla *raz* ondan,
Saqın, *sirrin* düşürmə dillərə Məcnuni-risva tək...
Ey Füzuli, eylədi hər dərdə *dərman* ol təbib,
Bir mənim zəxmimdir bulmayan *mərhəm* hənuz...¹
Gərçi bir *xaki-rəhəm* kimsə məni almaz gözə
Çox həqarətlə nəzər qılma, *qubarımdan saqın*...
Doğru derlər hər *zaman* bir aşiqin *dövranıdır*...

İrəlində *təriq*, *rəh*, *yol* variantlarına aid nümunələr gətirmişdik. Ərəbcənin *təriq*, farscanın *rah/rəh* variantlarının eyni poetik mətndə qarşılaşdırılması hallarına daha çox təsadüf edilir.

Təcərrüd seyrinə sayəmdən özgə bulmadım həmrəh,
Təriqi-eşq içində çoxlarilə durdum-oturdum... Sə-
rhədi-mətlub pürməhnət *təriqi*-imtəhan,
Mənzili-məqsud pürasib, *rah*-azimun...
Təfriqə hasil, *təriqi*-mülki-cəmiyyət məxuf,
Ah, bilmən neyləyim, yox bir müvafiq *rəhm*ümün...
Rəhi-eşqin tutub etdim qəmə dərdim dəfin,
Gör nə cəmi bu *təriq* ilə pərişan etdim...
Ey Füzuli, çıxdı can, çıxman *təriqi*-eşqdən,
Rəhgüzari-əhli eşq üzrə qılın mədfən mana...
Ey Füzuli, *rəhi*-şərini tut ol rahbərini,
Bu *təriqilə* zəlalətdən özün eylə rəha...

Ərəb və fars dillərinə məxsus digər sinonimlərin də qarşılaşdırılması diqqəti cəlb edir:

¹ Müqayisə et: *Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman*, Azərbaycan. (M. Şəhriyar).

İki didəsiz *aləmə* Yusifü sən,
Sizə yox *cəhan* içrə imkani-salis...
Yetdi su *cisminə*, rəşk aldı *tənimdən* aram...
Mənə dövrün *ziyad* olmaq, sənə meylim *füzun* etdi...
Mizanı edib fələk *tərazu*...
Səadət *kövbəkinə* *əxtəri*-bəxtim müqarindir...
Gah ata *nəsihət* etdi ağaz,
Gah anası oldu *pəndpərdaz*...
...Kim: «Bizdə *cümun* əlacı yoxdur.
Divanələr ehtiyacı yoxdur».

Bir neçə əcnəbi dil sözlərini müxtəlif funksiyalarda işlətməklə sənətkar sanki bunların yalnız bədiilik vasitəsi olduğunu qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq istəmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytdə, özü də qəzəlin ilk beytində işlətməklə hüsn əl mətələldə etmək məqsədi güdmüşdür.

Xətti-rüxsarın edər lütfdə reyhan ilə bəhs,
Hüsni-surətdə cəmalın güli-xəndan ilə bəhs...

Qeyd olunan *rüxsar*, *surət*, *cəmal* sinonimlərinin nə indi, nə də Füzuli dövründə Azərbaycan ədəbi dilinə bir münasibəti olmamışdır, yalnız bədiilik xatirinə söz sənətkarlarının əsərlərində özünə yer almış belə sinonimik dubletlər, ümumiyyətlə, bədii dil ilə ədəbi dilin iki müxtəlif və fərqli, bəzən də bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən qanunlara malik hadisələr olduğunu göstərir. Ədəbi dil ilə bədii dili qarışdırmaq heç zaman düzgün nəticələr verə bilməz.

Bədii dil xüsusi bir aləmdir, məxsusi bir vəcd halının təzahürü deməkdir. Bu vəcdaniyyət məqamında şeiriyyətdən, bədiilikdən ali və kənar heç bir şey nəzərə çarpmaz. Yalnız şeiriyyət var, hər şey ona tabedir, ona xidmət etməlidir. Hər şey kimi dil qanunları da şeiriyyətə tabedir. Sözləri təhrif etmək, fərdi sözlər uydurmaq, qrammatik hədləri adlayıb keçmək məntiqi sədləri

vurub dağıtmaq və s. hamısı yalnız və yalnız bədii dildə mümkündür. Ədəbi dildə bütün bunların heç biri ola bilməz. Lakin bədii dildə şairənə bir sərbəstlik hökm sürür.

Bəzən sənətkarın müxtəlif əsərlərində də eyni ifadənin əcnəbi və ana dili variantlarının işlənilməsi nəzəri cəlb edir.

Bir qəzəldə deyilir:

*Məzhəri-asari-qüdrətdir vüvcudi-kamilin,
Feyzi-fitrətdən qərəz sənsən, tufeylin kainat...
Başqa bir qəzəli belə başlayır:
Ey vüvcudi-kamilin, əsrari-hikmət məsdəri...
Məsdəri-zatın olan əşya sifatin məzhəri...*

Birinci ifadəni *asari-qüdrət məzhəri* kimi, habelə ikinci ifadəsi *məsdəri-əsrari-hikmət* kimi də demək və yazmaq mümkündür. Bir də bütün bunlara görə ki, Füzuli qədər zəngin, rəngarəng ifadə tərzləri olan sənətkar göstərmək mümkün deyildir.

Lügət tərkibinin zənginliyinə görə ustad Füzulinin poetik irsi bütün şeirimizdə birinci yerdə durur. Bir neçə dilin kamil bilicisi olan sənətkar «təkrarın qarşısını almaq məqsədi ilə» mütərədif sözlərdən müvəffəqiyyətlə istifadə edə bilirdi. Aşağıdakı mətndə qeyd olunmuş vahidlər kimi.

*Yox bir xələfi ki, ola varis,
Fərzəndsiz adəmi tələfdir,
Baqi edən adəmi xələfdir.
Nəsl ilə olur bəqayi-insan,
Nəzmi-bəşərü nizami-dövrən.
Can cövhərinə bədəldir övlad;
Övlad qoyan, qoyar həmin ad.
Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil,
Dünyada bir oğlu ola qabil...*

III. TƏZADLAR

Əsərlərində təzadların işlənilməsi ilə heç bir sənətkar, o cümlədən də Füzuli fərqlənə bilməz. Axı, dil faktı kimi təzadsız ötürmək də mümkün deyildir. Dünyanı idrak işində, fikrin məntiqi, sistemli ifadəsində təzad vahidlərin mühüm fəlsəfi-lingvistik əhəmiyyəti olduğu məlumdur. Təzadların semantik xüsusiyyətləri də məlumdur. Əsas məsələ Füzulinin və Füzulilərin təzad işlədib-ışlətməməsində deyil, məhz necə işlətməsində, hansı postik məqamlarda və hansı poetik məziyyətlərin təzahürü üçün işlətməsindədir. İlk baxışda o qədər də nəzəri cəlb etməyən bu problem əslində mühüm bədii- poetik və məntiqi-üslubi səciyyə daşıyır. Məsələn, elə görünə bilər ki, yüzlərlə başqaları kimi, tutaq ki, aşağıdakı beytdə Füzuli də *sübh* və *şam* təzad vahidləri işlətməklə bir qarşılaşdırma əldə etmişdir. Qəzəlin mətləsində deyilir:

Mübəddəl qılmağa *sübh*-vüsalə *şam*-hicranı,
Mənim ahım əlidir *sübh*ü *şam*ü çərx damanı...

Bu, Füzulidir. Füzuli heç vaxt yalnız bir poetik-üslubi məziyyətlə kifayətlənə bilməz. Ulu sənətkar zəngindir, çox zəngindir. Bu beytdə özlüyündə təzad olan *sübh* və *şam* sözləri təfriq—cəm bədii sözişlətmə prinsipi əsasında mısralar yerləşdirilmişdir. Habelə bunlar digər təzadlar ilə—*vüsal* və *hicran* sözləri ilə birləşmə ilə daha bir və daha güclü səviyyədə əks mənaların toqquşması üçün əsas olmuşdur.

Füzuli şeirində təzadların işlədilməsi bəzi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Təzad təşkil edən vahidlər adəti olaraq cümlənin həmcins üzvləri vəzifəsində işlədilir və qarşılaşdırma bildirir.

Sən ağasan, biz quluz, kuyindədir timarımız...
Sənə əskik deyil, göydən yağar, yerdən bitər aşiq...

*Yer işi, gög cümbüşü rəyinlə bir dəm olmasa,
Yeddi iqlimü doquz gərduni-gərdan olmasın...
Gəh otura, gəh dura gedərdi...*

Təzadın komponentləri təşbih məqamında eyni cümlənin mübtədə və xəbəri vəzifəsində çıxış edir.

*Nola gər qəddim büküb hərdəm, ayağım olsa baş...
Türfə bu kim, sanıram şəfqətdir ol qəddarlıq...
Təriqi fəqr tut kim, fəqr imiş aləmdə sultanlıq...
Vəqt məlum degil, şam ilə birdir səhərim...
Ayağın kəsmə başınçün bizim möhnət sərələrdən...
Yetirdi başını gərdun ayağə bari möhnətdən...*

Təzadın komponentləri cümlənin bir üzvü və ya mürəkkəb söz şəklində çıxış edir.

*Bir səvab et, sübhlər ta şam qıl ərzi-cəmal...
Ol gün cədəl oldu sübh ta şam...*

Ləffü nəşr əldə etmək üçün təzadlar əlverişli imkan verir və böyük Füzuli bu kimi imkandan əsla yan keçə bilməzdi.

Yerü göy mizan olub fərq olmuş ağırdan yünül...

İzahlı lüğətdə «dün» sözünün yalnız bir «dünən» mənası təsbit olunmuşdur. Lakin bu sözün bir sıra türk dillərində həm də «gecə» mənası vardır ki, bu məna Füzuli dilində də özünü göstərir. Füzuli bu sözü öz antonimi *gün*(düz) ilə qarşılaşdırır.

*Olmuş dünümə günüm mütabiq
Gün görməz imiş bələli aşiq...
Qalmışdı məlamət içrə dün-gün,
Nə günü gün idi, nə dünü dün...*

Feilin təsdiq və inkar formalarının qarşılaşdırılmasından ibarət qrammatik təzad növü bədiilik keyfiyyəti kəsb edir.

Sözün ilkin forması ilə inkari məzmunlu şəkilçili forması poetik mətndə təzad təşkil edir.

Hər *dərdsizdən* umma, Füzuli, *dəvayı-dərd*...
Canə *azari*-xədəngin xoş gəlir, ey qaşı yay,
Bir sifariş qıl ki, bizdən ötməsin *azar*sız...
Ruzi-hicr, ey gün, çəkib bir tiğ *minnat* qoy mənə
Yoxsa *minnətsiz* həlak eylər *şəbi-hicran* məni...

Aşağıdakı nümunədə leksik və qrammatik təzad növləri birlikdə təzahür etdiyindən daha təsirli, güclü qarşılaşdırma yaradılmışdır.

Bəs kim, səni görəndə *gedər* məndən ixtiyar,
Gəlməz bəyanə möhnəti-eşqin şikayəti...

Füzuli şeirində təzadlar funksional baxımdan əlavə, həm də mövqe (pozision) baxımından fərqlənir. Təzad təşkil edən vahidlərin bir komponenti misraönü güclü mövqedə, digəri misra daxilində işlədilir.

Gecə ahim dağdır *gündüz* yığılmış xirmənin...
Bəqa mülkün dilərsən *fani* et varini dünya tək...
Yerdən, ey dil, *göyə* qovmuşdu sirişkin mələki...
Az olsa bir mətə el ona *çox* bəha verər...
Axır günün *əvvəl* eyləyib yad...
Az cinsimi *çox* bəhayə verdim.
Baş üzrə *ayağma* yetirdim...

Bu vahidlər misraönü mövqedə yanaşı işlədilir.
Yerə göydən nə üçün endigini Quranın...
Başdan ayağa dəlik-dəlik tən...

Müstəzad vahidlərin bir komponenti misrasonu güclü mövqedə, digəri misra daxilində işlədilir.

Ey xoş ol *şam* ki, bixud gedəyim kuyinə *sübh*...
Səbrim *alib* fələk, mənə yüz min bəla *verər*...
Nola gər olduysa *fani* Kuhikən, mən *baqi*yəm...
Çün dəymədi *xeyr*, dəyməsin *şər*...

Bu vahidlər misrasonu mövqedə yanaşı işlədilir.

Bu od hər yerə düşsə fərq qılmaz *qurusun*, *yaşın*...
Bir binadır dövlətin, olmuş pənahi-xasu *am* :
Budur qərəzim ki, *dustü düşmən*
Görsün səni eyləyəndə *şiyvən*...
Ol gün cədəl oldu *sübh ta şam*...

Müstəzad vahidlər misranın ilk və son sözləri (rədif və köməkçi sözlər nəzərə alınmır) mövqeyində qarşılaşdırılır.

Sayrıya düşvardır həmrəhlik etmək *sağ* ilən...
Şam şəmi-bəzm olub, ayrıldı məndən yar *sübh*...
Zülməti-hier etdi çox mübhəm işi *rövşən* mana...
Təlx göftar ilə aldın canı-*şirinim* mənim...
Fani etmə ömrün ol sövdədə kim, *baqi* degil...
Şad ikən bu söz könlümü *məhzun* etdin...
Fəqr əhlini eylədi *təvangər*...
Asan işin gəl etmə *dişvar*...

Ümumiyyətlə, şeir dilinə rədiflərin semantikasının çox mühüm, güclü, istiqamətverici təsiri olur. Füzuli şeirində də rədif olan sözlərə əks və yaxın sözlərin gen-bol işlədildiyi müşahidə edilir. «Artar» rədiflə qəzəldə ona zidd mənalı *əksik*, *əksikdir*, *əksilib*, *əksilir* vahidlərinin işlədilməsi şeirdən daha çox dilin tələbi ilə əlaqədardır.

Demən *əksik* məni tədric ilə yaqut olan daşdan,
Boyandıqca cigər qanıla qədrü qiymətim *artar*.
Tuta gör göz yolun ey əşk kim, təmkinim *əksikdir*
Bu surət-xanənin gördükcə nəqşin heyrətim *artar*...
Büküldü qamətim həsrət yügündən, vəh ki, aləmdə
Ümidim *əksilib* hər ləhzə, yüz min həsrətim *artar*.
Nə şərbətdir qəmin kim, içdigimcə *əksilir* səbrim,
Nə seyr eylər rüxün kim, baxdığımca rəğbətim *artar*.

Klassik poetikada təzadın fərqləndirilən bir maraqlı növü müqabilə adlanır. Müqabilə üz-üzə gətirmə, qarşı-qarşıya qoyma mənasına gəlir. Təzad təşkil edən vahidlərin beytdaxili misralarda eyni mövqedə işlədilməsi müqabilə adlanır.. Füzuli şeirində müqabilə geniş yer tutur.

Dünyada səni mən eylədim zar,
Yəqədə məni sən eyləmə zar...
Yəqədə kövsər istəməsin rindi-meygədə,
Dünyada bəs deyilmə meyi-ərgüvan içər...
Zahirdə mənimlə olasan yar,
Batində tutasan özgə dildar...
Zairdə rəfiqi vəhşlə teyr,
Batində mələik ilə həmseyr...

Misraların ön sözlərinin mütəzad əsasda semantik əlaqəsi bütövlükdə misraların paralel şəkildə qurulmasını şərtləndirir, ahəngdar sintaktik müvazilik əldə edilir.

Gün güzgüsün eyləyən mücəllə,
Dün türresin eyləyən mütərrə...
Göydə ahim yeli söndürdü çirağın günəşin,
Yerdə əşkim ayağa saldı düri-ğəltani .
Sübh qıldım cülvə, gün çəkdi özün bir guşəyə,
Sam ərz etdi rüxün, şəmi əritdi infial...

Xüsusilə «Leyli və Məcnun» poemasında mütəzad vahidlərin misraəni mövqelərdə belə qarşılaşdırılması beytdən daha böyük poetik mətnlərdə özünü göstərir və belə sözişlətmə ümumi mətn daxilində xüsusi mikromətnlərin yerləşməsinə, bir-biri ilə əlaqələnməsinə yardım göstərir.

Əvvəl nə idi bu aşınaltıq,
Axır niyə eylədin cüdalıq,
Əvvəl niyə eylədin məni məst,
İzhari-məhəbbət ilə pəbəst.
Axır nə üçün xumarə saldın,
Bu möhnəti-intizarə saldın...

Bu parça həm də cəm-təfriq adlanan poetik sözişlətmə prinsipinə əsaslanır.

Mütəzad beytin misralarının daxilində də, sonunda da özünü göstərə bilər. Misrasonu mövqedə rədif kimi işlənən sözün müqabiləsini yerləşdirmək o qədər də çətin deyildir. Aşağıdakı mətnə *peyda* rədifinə təzad olan *pünhan*, *məxfi* sözləri müvafiq mövqedə işlənməklə müqabilə əldə edilmişdir.

Gəhi toprağə eylər hikmətin min məhliqə *pinhan*,
Gəhi sünün qılır torpaqdan min məhliqə *peyda*.
Cahan əhlinə ta əsrari-elmin qalmaya *məxfi*,
Qılıbdır hikmətin küffar içində ənbiyə *peyda*...

Müqabilə adlanan sözişlətmə üsuluna daha bir nümunə:

Çıxdı can kimsəyə izhar edə bilmən *dərdim*,
Nedəyin, ah, bu dərdin nə olur *dərmanı*?

Təzadlar misrada da, beytdə də və bütövlükdə qəzəldə də daha çox güclü mövqedə çıxış edir. Təzad təşkil edən sözlər çox zaman qəzəlin yalnız ilk və son beytlərində işlədilmiş olur. Mə-

sələn, mətlə beytdə işlənən təzadlar:

Səbrim *alib* fələk, mənə yüz min bəla *verər*,
Az olsa bir məta, ona el *çox* bəha *verər*...
Görməsəm hər *göz açanda* ol güli-rəna üzün,
Göz yumunca əşki-gülgunim tutar dünya üzün...
Mülkü hüsnün böylə *zalım* padişahı olmağıl,
Kim sənə zalim desə, *adil* güvahi olmağıl...
Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim,
Xah *mömin*, xah *kafər* tut, budur dinim mənim...

Habelə məqqə beytdə təzadlara aid kifayət qədər misal göstərilə bilər. Məsələn, həm qəzəldə güclü mövqedə (məqtə beytdə), həm də beyt daxilində güclü mövqedə (birinci misrada son söz, ikinci misrada ilk söz) təzadın komponentləri yerləşir.

Füzuli, ruzgarın tirə gördün *şami-hicrandan*,
Nəsimi-sübh tək xurşidi-rəxşandan xəbər verdin...

Habelə:

Bu imiş qismət, Füzuli, *xah ağla*, *xah gül*...

Maraqlıdır ki, *bir* sözü (sayı) qeyri-müəyyən mənalı *yüz* və *min* sözləri ilə, adətən, mətlə beytlərdə qarşılaşdırılır.

Kuhikən künd eyləmiş *min* tişəni bir dağılən
Mən qoparıb salmışam min daği *bir* dırnağılən...
Olsaydı məndəki qəm Fərhadı-mübtələdə,
Bir ah ilə verərdi *min* Bisütunu badə...
İstədim mərhəm oxundan cigərim yarəsinə,
Atdı *min* ox ki, dəgər hər biri *bir* parəsinə...

Məqtə beytdə misrasonu mövqelərdə mütəzad vahidlər yerləşdirilməsi də (rədif nəzərə alınmur) sənətkarlıq prinsipi ilə əlaqədardır. Füzuli təzadlı ifadələrə də böyük əhəmiyyət və yer verirdi.

Ey Füzuli, şövqdən yaqdim tənini *ruzi-visal*,
Nətdin, ey qafil, gərək-məzmi *şəbi-hicranə* şəm?

İki təzad qoşalığının təşkil etdiyi birləşmələr təzadın daha yüksək dərəcəyə qaldırılmasından xəbər verir: *ruzi-visal/vəsl günü—şəbi-hicran/hicran gecəsi...*

Nə yaqırsan oxun, ey atəşi-dil, *vəsl günü*,
Bizə *hicran gecəsi* şəmi-şəbistandır bu...
Yaqdim tənimi *vəsl günü* şəm tək əmma
Bil kim, bu tədarük *şəbi-hicranın* üçündür...

Antonimlərin hər biri eyni sözlə birləşmə təşkil etdikdə təzad daha qabarıq nəzərə çarpdırılır.

Ruzi-hicr, ey gün, çəkib bir tiğ minnət qoy mənə
Yoxsa minnətsiz həlak eylər *şəbi-hicran* məni...

Mütəzad vahidlər (misaldə: gündüz-gecə) digər təzad qoşalığın (həbs-nəcat, mövt-həyat) komponentləri ilə birləşəndə, ümumiyyətlə, zidd anlayışların mənaca qüvvətlənməsinə təkan verir.

Gündüz həbsim, *gecə* nəcatım,
Gündüz mövtim, *gecə* həyatım...

Təzad vahidlər sinonim vahidlərə yanaşib onlarla birləşəndə isə sinonimlərin mənaca qüvvətlənməsinə səbəb olur.

Gündüz səbri, gecə qərarı...

M. Füzuli dilində təzadların hansı fərqli xüsusiyyətləri vardır? Bunu müəyyənləşdirmək üçün həmin sözlərin daha çox hansı semantik sahələrə mənsub olduğu müəyyənləşdirilməlidir. Hansı sahəyə və nə üçün daha çox üstünlük verildiyi əsaslandırılmalıdır. Ustad sənətkar ən çox elə təzadlar işlədir ki, komponentlər nəinki semantikasına görə əks mənalar bildirir, habelə səs tərkibinə görə ahəngdar (qafiyə, alliterasiya əsasında bir-birinə uyuşan) vahidlər olur. Məsələn, elə ilk baxışdaca şeirində ən çox işlənən təzadlar kimi *dost-düşmən, yar-əğyar, dər-dərman, yaxşı-yaman* vahidləri nəzəri cəlb edir. Fonetik tərkibləri və daxili məzmunları etibarilə bu kimi şairanə vahidlər qarşılaşdırma üçün olduqca əlverişlidir. Lakin bu hələ azdır. Füzulidə təzad məsələsinə daha əhatəli, geniş, qlobal baxımdan yanaşmaq lazım gəlir. Füzuli şeirində daha çox idraki-fəlsəfi, dini, ictimai-mənəvi, estetik sahələrə aid dil vahidlərinin təzadı geniş yer tutur.

Fəlsəfi baxımdan *var-yox* qarşılaşdırması diqqəti cəlb edir.

*Var olanı xəlq yox sanırlar
Yox varlığına aldanırlar...
Ey varı yox eyləyən, yoxu var,
Yox varlığında zənnü inkar...
Məgər bilindi sənə, Füzuli, fələk halı
Ki, varım bu cahanın yox etibar etdin...
Qəm diyarında əcəl peyki güzar etməz mana,
Yox sanıb varım məgər kim, etibar etməz mana...
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz...
Vəhydir güya bu kim, mütləq ağız yox, var ləfz...*

Füzuli fəlsəfəsi din ilə, təriqət ilə əlaqəsiz təsəvvür edilə bilməz.

Ol pərdəkəşi-hicabi-əsrar
Kim, aləmi *yoxdan* eylədi *var*...
Var fikrin, *yox* qəmin çəkmək nədir, bir cam ilə
Bixəbər qıl kim, mənə bir ola *yoxluq*, *varlıq*.:
Dəhanin istərəm, ey eşq, *yox* et varlığımı
Ki, *yox* olmaqda bu gün bir qərəzim *var* mənim...
Eşqə bizdəndir bəqa, *yoxdur* *yox* olmaq *varımız*...
Varimi fikri-dəhanımla *yox* etdim kim, qəza
Böylə əmr etmiş mana, *yoxdan* mənə *var* eyləgəc...

Təzad təşkil edən vahidlər jarqonizm səciyyəsində çıxış edir.

Aləm xoş idi ki, *var* idi yar
Çün yar *yox*, olmasın nə kim *var*...
Bar indi ki, *yoxdur* etibarım...
Mən *yox* olubam, sən indi *var* ol...
Mən xud *yoxam*, ol ki, *var*, sənsən...
Sövdası ilə *yox* oldu *varım*...
Həya qıl, *yoxmudur* insafın, ol kim *var* yetməzmi?..

«Yox» rədifli qəzəldə bir neçə dəfə *var-yox* qarşılaşdırmasından istifadə edilmişdir.

Səndən etmən dad: «cövrün *var*, lütfün *yox*»—deyib,
Məsti-zövqi-şövqinəm, birdir yanımda *var*, *yox*.
Kimə izhar eyləyim bilmən bu pinhan dərdi kim,
Var yüz min dərdi-pinhan, qüdrəti-izhar *yox*...
Surəti zibə sənəmlər *yox* demən bütخانədə,
Var çox, əmma sənə bənzər büt-i-xünxar, *yox*...

Şeirdə bu vahidlərin misraönü və misrasonu güclü mövqelərdə yerləşdirilməsi xüsusilə nəzərə çarpır.

Var gözəl çox, vəli sən kimi xunxarə yox.:
Yox yerinə satmış idi varım...

Habelə:

Yox yolundan dönməyim, varım sənindir cüzbü küll...
Zarlığım eşqən var, Füzuli, vəli,
Ol məhi-bimehrdən rəhm məni-zarə yox...

Beləliklə, sənətkarın irsində var-yox təzadı qarşılaşdırma ilə yanaşı bir sıra fəlsəfi, dini, estetik-poetik məramlara da xidmət edir. Şeir sözü adi sözdən yüksəkdə durur və və daha zəngindir.

Öz mahiyyəti ilə sırf şairanə sözlərdən *dərd-dərman* qarşılaşdırılması Füzuli dilində çox geniş yer tutur.

Düşmənimdir dustlar bu dərdə dərman eyləyən...
Yoxmudur, yarəb, dəvayi-dərdi-hicran eyləyən...
Qəmi-eşq icrə bir dərmanı yox dərdə giriftarəm...
Bilirsən düşmüşəm bir dərdə kim, yoxdur ona dərman.
Eşq dərdinin dəvası qabili dərman deyil...
Vəsl dərmanilə dəfi-dərdi-hicran etmədi...
Kimdə gördü dərd kim ol dərdə dərman etmədi...
Ey Füzuli, eylədi hər dərdə dərman ol təbib...
Səbr eylə, kim ki dərd veribdir, dəva verər...

Dərd dərman təzad cütlüyü qədim görüşlərin dildə qalıdır. Atalar sözü səciyyəli «Min dərd var, min bir dərman» ifadəsi qədim zərdüştü inamlarla bağlı olub, «Avesta»dan yayılmışdır. Füzuli irsində qədim inamların izlərinə çox rast gəlmək olur.

Əzəldən var min dərdim ki, yoxdur hiç dərmanı...
Cəfayi-çərxi-gəcrəftar əlindən var min dərdim...
Yardən min dərdi-dil çəkdim, bu həm bir dərd kim,
Bildi min dərdi-dilim, bir dərdə dərman etmədi...

Adətən, nitqdə mütəbiqə (qarşılaşdırma) məqsədi ilə bir-birilə əlaqələndirildikdə *dərdə dərman* (dəva, mərhəm) tabeli söz birləşməsi işlədilir.

Get, *dərdimə* sən *dəva* deyilsin
Biganəsən, aşına deyilsən...
Onunla edin bu *dərdə mərhəm*,
Vurman dəxi özgə kimsədən dəm...
Düşmənimdir, dustlər, bu *dərdə dərman* eyləyən...
Pərvanədə həm görərdi nöqsan,
Bulmazdı onunla *dərdə dərman*...
Xoş hikmət ilə buldum ol *dərdə bu dərmanı*...
Mərhəmi-vəsli ilə buldu qamu *dərdə dəva*...

Bir sıra hallarda sənətkar şeirdə bu obyektlərin yerini, sırasını (və şəklini) dəyişdirir, «*dərdə dərman*» yox, «*dərmana dərd*» şəklində mütəbiqə əldə edir və belə fəal yaradıcılıq nitqdə bir yeniliyin meydana gəlməsinə, fərdi sözişlətməyə səbəb olur. Bədii dildə hər cür fərdilik yenilikdir. Oxucu da şeirdə bu yeniliyi axtarır və ondan zövq alır.

Eşq rəsmi gər budur müşkül yetər *dərmanə dərd*...
Çox *dərd* çəkmişəm, bu *dərmanə* yetmişəm...
Dərdi-dilimi yetir *dəvayə*...
Bu *dərdi* yetiştir ol *dəvayə*...
Bir gün onu gəzdirirdi *dayə*,
Dərdini yetirməyə *dəvayə*...

Füzuli şeirində çox işlənən digər bir təzad qoşalığı sufi təriqət jarqonuna məxsus *fəna—bəqa* vahidlərindən ibarətdir. Beyti təşkil edən misraların daxilində *fəna—bəqa* komponentlərinin eyni mövqedə gəlməsi ilə müqabilə adlanan təzad, növü əldə edilir.

Vəqt oldu verəm *fəna*yə təxtim,
Qədr ilə çəkəm *bəqə*yə rəxtim...
Çün *bəqə* bəzmindədir dildar, mən həm durmazam,
Bu *fəna*- deyində bəzmi-vəsli-dildar istərəm...

Əksər hallarda isə qarşılaşdırma bir misra daxilində baş verir.

Ey Füzuli, dövləti-*baqi* *fənadəndir* sənə
Kim, fənadır eyləyən maqsudimə vasil mənə...
Nola gər olduysa *fani* Kuhkən, mən *baqi*yəm,
Eşqə bizdəndir bəqa, yoxdur yol olmaq varımız...
Fani sənə bəs dəlili-*baqi*...
Bəqa mülkün dilərsən, *fani* et varini dünya tək...

Semantikasına görə ictimai zümrələri bildirən vahidlərin təzadına *şah* (*padişah*, *sultan*)-*gədə* qarşılaşdırmasını misal göstərmək olar.

Düşməz çü *şah* qürbi, Füzuli, *gədə*lərə,
Ol şəhdən iltifat nə nisbət mana, sana...
Tərəhhüm umsa eyb olmaz *gədə*lər *padişah*lərdən...
Əl versə *gədə*yə *padişah*lıq,
Sanman ki, qılır dəxi *gədə*lıq...
Şahım, nəzər et mənə-*gədə*yə...

Ümumiyyətlə, təzadı təşkil edən vahidlərə daha çox güclü mövqedə yer verildiyi diqqəti çəkir.

Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə *sultandan gədə*...
Sultana sənə yetir *gədə*dən...
Gör qənimət fəqr mülkündə *gədə*lıq şivəsin,
Etibari-mənsəbü dərğahi-*sultani* unut...

Ümumiyyətlə, dildə, xüsusilə şeirdə, özü də Füzuli şeirində sözlər bir-birinə sanki təhkim olunur. Hər söz öz əlaqələri ilə, əlaqədar olduğu (məna eyni və ya zidd) sözlərlə birlikdə şeiriyyət qüdrətini zahirə çıxara bilir. Füzuli dilində yaxşı—yaman təzadı bu fikrə bir dəlildir. Bir neçə nümunə ilə kifayətlənirik:

Yaxşıdır eyləmək *yaman* ad...

Yaxşı adın var ikən, döndün *yaman* ad eylədin...

Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı *yamandır*...

Şeirə həvəs etmə ki *yamandır*,

Yaxşı desələr onu, yalandır...

IV. TƏŞBİHLƏR

Füzuli şeiri məntiqi idraka söykənir. Mücərrəd idrak prosesinin ən sadə və birinci mərhələsi müqayisədən ibarətdir. Dünyada hər şey müqayisə yolu ilə dərk edilir. Yalnız abstraksiyada (deyə ki, elmdə) müqayisəsiz bəlkə də ötürmək mümkün ola. Əməli olaraq real həyatın bütün sahələrində müqayisənin rolu misilsizdir. İdrakın ilkin mərhələsi olan müqayisə məhz qədimliyi etibarilə həm də obrazlılığı ilə səciyyələnir. Əslində, elə hər bir müqayisə obrazlıdır. Füzuli şeiri başdan-başa müqayisə üzərində qurulduğundandır ki, bu şeir başdan-başa obrazlıdır. Özü də Füzuli şeirinin obrazlılığını təmin edən təşbih, müqayisə yalnız (adətən iqrar edildiyi kimi) leksik vasitələrin köməyiylə deyil, həm də qrammatik vasitələrin, poetik-struktur ifadə tərzlərinin köməyi ilə ifadə edilir və deməli, çox rəngarəng vasitələri, ifadə üsulları, təzahür növləri və s. ilə fərqlənir. Elə elmin də ən yığcam tərifini belə təqdim edirlər: fərqlər arasında bənzərliyi, bənzərliklər arasında fərqi müəyyənləşdirmək.

Füzuli şeirində çox müxtəlif, rəngarəng təşbih vasitələrindən yalnız bəzilərini qeyd edirik: morfoloji yolla təşbih yaradılır: *-ça-çə* ünsürü təşbih məzmunu yaratmağa xidmət edir: qo-

şulduqu sözlə birlikdə komparativ vahid funksiyasında çıxış edir.

Yoxdur onun yanında bir *qılca* etibarım...
Quranca etibar edübəm hasili-kəlam...
Bunca həm göstərmə fəqr əhlinə istiğna üzün...
Onca qan tökdüm ki, bu rəng ilə tutdu qan məni...
Zərrəcə ol gül yanında etibarım qalmadı...

Sənətkarın «Qansı gülşən gülbünü *sərvi-xuramanınca* var?» misrası ilə başlayan qəzəlinin bütün misralarında *-ça...* ünsürlü təşbih özünü göstərir. Həmin ünsürlə düzələn müqayisə vasitəsini məna qüvvətləndirici vahidlərin köməyiylə daha da şiddətləndirmək mümkündür.

Həvayi-eşq ilə min *səncə* əşkəfşanlığım vardır...

Dilimizdə müstəqil işlədilməyən, alınma *-vəş* ünsürlü vahidlər təşbih vasitəsi funksiyasında işlədilir.

Ey Füzuli, kəsmə ol *məhvəş* visalından ümid...
Mənəm şəmi-vüsalə yandıran *pərvanəvəş* varım...
Sayəvəş çoxdan, Füzuli, xaki-kuyin yaslanır:.
Eyş üçün bir türfə mənzildir bahar əyyamı bağ,
Onda tutsun *qönçəvəş* hər kim ki, eyş istər otaq...
Canə basdım *qönçəvəş* peykanını, ey təzə gül...
Ol *pərivəş* kim, məlahət mülkünün sultanıdır...
Dürdvəş sərgəşteyi-camü xərabə-badəyəm...
Məhv oldu şəb içrə ol *pərivəş*...
Əhli-qədrəm yanalt eşq oduna *pərvanəvəş*...
Gər fələk *Fərhadvəş* daş etsə üşşəğin tənini...
Az olur *pərivəşlərdə* sən tək adəmi...
Hər yetən *məhvəş* əsiri-xəttü xal eylər məni...
Dürdvəş saldı ayaqlarə qəmi-dövrən məni...

Leksik-qrammatik təşbihlər semantikasında az-çox müqayisə anlamı olan sözlərin poetik funksiyası kimi təzahür edir. Məsələn: «Bənzəmək» feilinin müxtəlif şəkilləri:

Arayışı-səbzədən zəmanə
Bənzətdi zəmini asimanə...
Bənzərdi evinə lələ dağı...
Daşə *bənzər* qanlı hər pərkalə kim, gözdən çıxar...
Var çox, əmma sənə *bənzər* büti-xunxar yox...
Sübhə *bənzər* aşiqi-sadiq demən aləmdə kim...
Səvadi-nöqtəyi-girdabə *bənzər* mərdümi-çəşmim...
Bənzədərdim qədi-mövzuninə filcümə əgər,
Can içində əlif etsəydi qəbuli-hərəkət...
Dedilər bixəbərlər baqi-cənnət kuyinə *bənzər*....
Dedin, ey Xizr, *bənzər* yar ləli abi-heyvanə...

«Sanmaq» feilinin şəkilləri:

San bənəfsə içinə düşdü müqəşşər badam....
Zərrə-zərrə ayə, *san* gün nuri eylər intiqal...
Çəkər hərdəm mənə tiği-siyasət, *sanki* qan etdim...
Batalı qanə oxun didəyi-giryən içrə,
Bir əlifdir *sanasan* kim yazılır qan içrə
Sandım vətənim, məqam tutdum...

«Demək» feilinin müxtəlif şəkilləri:

Yeridir sineyi-suzanıma gülxən *desələr*,
Bəs ki, yanmışdır oxun sineyi-suzan içrə...
Qəddinə sərvi *demiş*, qönçələrin tənindən
Duramaz badi-səba hiç gülüstan içrə...
Füzuli, el səni Məcnundan əfzun *der* mələmətdə...
Demin əksik məni tədric ilə yaqut olan daşdan...
Sənə *derlər* büti-Çin, zülfünə zunnar söylərlər...

Bu nə sözdür ki, *demişlər* arizi-cananə şəm...
Uymuş cünunə könlüm, əbrunə *der* məhi-növ...
Gər mişk *dersə* aşiq ol buyi-zülfə saqi...

Sintaktik üsul ilə təşbih əldə etmək üçün bir sıra əvəzliliklər ya təklikdə, ya da tərkib daxilində korrelyativ funksiyada işlənir.

Onun tək kim, pərişanlıq ziyasın artırır şəmin,
Mənə cövrün ziyad olmaq, sənə meylim füzun etdi...
Heyranlığı *ol məqama* yetdi
Kim düşdü ayaqdan, usu getdi...
Qəmzə peykanın edər aşiqə çeşmin sədəqə,
Öylə kim, mərdümi-münim verə möhtacə zəkat...
Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil
Gördükdə onu olurdu zail...

Sintaktik usul ilə təşbihlər daha çox müqayisə və qarşılaşdırma dərəcə budaq cümlələri və tərkibləri şəklində özünü göstərir.

Daği-hicran ilə yanmaqdan cigər qan olsa yey
Mülki-dil qəm mənzili olunca, viran olsa yey...
Hüsnün olduqca füzun eşq əhli artıq zar olur, hüsn
Nə miqdar olursa eşq ol miqdar olur...
Eylə müstəsna gözəlsən, sənə yoxdur bədal...
Öylə rənadır, gülüm, sərv-i-xuramanın səninin...
Öylə zəif qıl tənimi firqətində kim,
Vəslinə mümkün ola yetirmək səba məni...

Ümumiyyətlə, poetika nəzəriyyəsində sintaktik təşbihlər o qədər yüksək qiymətləndirilmir. Şeirdə bu təşbih növü yığcamlıq prinsipinə qarşı durur.

Sintaktik təşbihin bir növü də predikativlik vasitələrinin köməyi ilə əldə edilir.

*Mehrab imiş qsiim ki, ona qarşı kipriyin...
Şəmi-şəbū afitabi-ruzəm...
Ruz etdi ol şəbi-siyahı...
Olsun bəbəyim qəragahın
Əşkü müjə ab ilə giyahın...
Mənə yanar od olur, özgəyə şəmi məhfil...
Surəti-divar edibdir heyrəti-eşqin bizi...
Fəğan kim, bağrımın ol laləruş qan olduğun bilməz...
Yanar od olub, çəkib zəbanə...
Dərdim sözə gəldiyincə artar,
Oddur, yel ilə zəbanə darta...*

Bəzi komparativ birləşmələr çıxışlıq halda işlənən isimlə onu idarə edən sifət və ya zərfdən ibarət olur ki, Füzuli irsində belə sintaktik təşbih növü də mühüm yer tutur.

*Olma qafil, eşq dərdindən yaman olmaz bu dərd...
Mədrəsə içrə müdərris verdiyi min dərsdən
Yeydürür meyخانədə bir nam vermək bir gözəl...
Nə hacət dərdin yeydir demək candan, əyandır bu...
Sirişkim gör, məni, ey əbr, özündən kəm xəyal etmə...*

Füzuli dilində bir sıra ümumiləşmiş xüsusi adların bədii vasitə kimi, ən çox da təşbih vasitəsi kimi işlədildiyi diqqəti cəlb edir.

*Leyli kimi oldu lalə məstur,
Məcnun kimi şaxi-ərgəvan ur...*

Təşbih prinsipi əsasında düzəlmiş, metaforik mürəkkəb sözlər Füzuli şeirinin lüğətində xüsusi yer tutur.

*Hiç kim sirri-dəhanın bilməz o İsa ləbin.,
Yerə düşməz hər nə kim ox atsa ol əbru kəman.,
Ayrılmayıb ol pəriliqalər*

Artırdı bəlasına bəlalər...
Dersiz mənə var *dilrübələr*,
Leyli kimi çox *pərililər*...
Girmişdi həsarə *gəncmanənd*...
Etmə özünü *hübabmanənd*...
Əksilməsin təravətin, ey *əşki-laləgun*...
Ta sirişki-dideyi-Fərhadı gördü *laləgun*...
Topraqdan götür məni, ey *əşki-laləgun*...

Belə klassik-poetik mürəkkəb sözlərin misrasonu güclü mövqedə işlədildiyi də nəzərə çarpır.

Sərgərmlik etmə *şəm nisbət*...
Tutar olsam nə əcəb, mey *ətəyin dürdsifət*,
Eyləyibdir necə torpağı bu iksir tıla...
Və ya misrəonü mövqedə:
Aslansifəti uzatdı dirnaq...
Şəmşirsifət zəban bulurdu...

Habelə misra daxilində:

Bunca kim *kuhsifət* başıma daşlar urulur...

İlk baxışda nisbətən sadə görünən təşbih hadisəsi əslində çox mürəkkəb təbiətə malik olub, ən müxtəlif şəkillərdə dilin bütün laylarına yayılmış, mühüm, zəruri dil-nitq faktına çevrilmişdir. Nəzəriyyəçilər hələ Orta əsrlərdə təşbihin aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunu göstərirdilər (terminləri müasirləşdiririk): təşbih obyekt (müqayisə olunan denotat), təşbih predmeti (nə ilə müqayisə edilir), təşbih vasitələri (ədat, qoşma, feil, sifət, isim və s.) təşbih əlaməti və ya səbəbi, təşbihin məqsədi.

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım...

Füzulinin bu misrasında təşbihin bütün ünsürləri iştirak etmişdir. Lakin ümumiyyətlə, bu xüsusiyyət mütləq və zəruri deyildir. Təşbih obyekt və məqsədi nitqdə işlənməyə də bilər. Habelə təşbih vasitələrinin verbal təzahürü heç də həmişə zəruri olmur. Təşbih predmeti ilə təşbih vasitəsi birlikdə bir sintaqm (müsalımızda: «zülfü kimi») təşkil edir ki, belə birləşmələrə komparativ birləşmələr deyilir. Füzuli şeirində ən qabarıq şəkildə nəzərə çarpan cəhət komparativ söz birləşmələrinə geniş yer verilməsidir.

Hər yana baxsam *sürahi tək* sücud etmək işim,
Qanda olsam, *badə tək* düşmək ayağə adətım...

Beytdə iki, hər misrada bir komparativ birləşmə, ümumiyyətlə, nitqin təşbihlər üzərində qurulduğunu göstərir.

Sınımış *müjə tək* xəlv gözündən axıdır yaş, Nəzzareyi-
zəfi-bədəni-*muymisalim*...
Kakilin tək başma cizginmək istər xatirim,
Ey mənü *yüz mən kimi* sərgəştə qurbanın sənin...

Bir çox hallarda beytin hər misrasında fərqli təşbih birləşməsi işlədilir.

Dövrən mənə *qələm tək* sevda qapısını açdı,
Ta qəddimi qəmindən *dəndərdi zəfə* nalə...
Gülbün kimi qanı cuşə gəldi
Bülbülsifəti xuruşə gəldi...

Klassik poeziyada təşbihin ən çox sevilən və yüksək qiymətləndirilən növü təşbih obyektini ilə predmetinin yerdəyişməsindən, biri digərinin yerində işlənməsindən ibarət olan növdür.

Füzuli də əslində təzad sözlərin qarşılaşdırılmasına əsaslanan bu üsuldan tez-tez istifadə edirdi.

*Sübhi şamü şami sübh olmuş mənəm aləmdə kim...
Vəh nə sahirsən ki, oddan su çıxardın, sudan od...*

Klassik poetikada tərsinə təşbih (təşbihi-məkus, təşbih əl-əks) adlanan bu üsul, ümumiyyətlə, müqayisə nəzəriyyəsi və təcrübəsi baxımından çox yüksək qiymətləndirilir.

*Dəryalar olurdu cümlə səhra,
Səhralar olurdu cümlə dərya...
Kim, gül tikan olmazı tikan gül...*

Tərsinə təşbihin ikinci, «çevrilmiş» hissəsinin real şəkildə işlədilməsi heç də həmişə zəruri deyildir. Obyekt ilə predmetin yerdəyişməsinin mümkün olduğu bütün təşbihlər bura aid edilə bilər.

*Ol xəmi-əbruyə qılsam səcdə hər saat nola
Qiblə ilə ol xəmi-əbru bərabərdir mana...*

Misra və beytlərdə, bütövlükdə şeirdə təşbih birləşməsinin yeri mühüm poetik-üslubi dəyərliliyi ilə səciyyəlidir. Komparativ birləşmələr, adətən, misraönü güclü mövqedə işlədilir. Şeirdə bu mövqə ən güclü, təsirli mövqə hesab olunur.

*Bir pərdə içində zar olurdu...
Baran kimi daşə vurdu başın,
Mey kimi əyağə tökdü yaşın...
Nəğmə kimi pərdədar olurdu,
Ağzı kimi xülqün etdi qəm dar
Çəşmi kimi cismi oldu bimar...
Xurşid kimi kəmalə qabil,
İsa kimi tifiillikdə kamil...*

Bir sıra hallarda müvafiq birləşmələr misra daxilində və sonunda yerləşdirilir.

Xəlqə *şəbi-qədr tək* girami...
Sərf oldu *şükufə tək* dirəmlər...
Oldu *gözü yaşı tək* rəvanə..
Xaki-rahindən məni qaldıra bilməz *sayə tək*...
Səhralara tutdu *seyl tək üz*
Vadilərə açdı *çəşmə tək göz*...

Güclü mövqedə yerləşmiş komparativ birləşmələrdən müvazilik yaratmaq vasitələrindən biri kimi istifadə edilir. Beytin misralarında eyni mövqedə eyni struktur vahidlərin işlənməsi ilə ahəngdar bir müvazilik əldə edilir.

Beytin misralarının əvvəlində:

Dəf kimi köküsdə ləhv qoyma.
Ney kimi həvayi nəfsə uyma...
Qası kimi qaməti bükülmüş,
Yaşı kimi peykəri tökülmüş...
Beytin misralarının daxilində:
Hər surətə *əks kimi* baxma,
Hər gördüyünə *su kimi* axma...
Beytin misralarının sonunda:
Atəşi-bərqi-fəraqın *nari-düzək tək əlim*,
Cür eyi-cami-visalın *abi-kövsər tək ləziz*.
Şərhi-əhvalım sənə məstə nəsihət kimi təlx
Təlx göftarın mənə məxmurə sağər tək ləziz..

Komparativ birləşmələr bütövlükdə qəzəl tərkibində də məhz daha çox güclü mövqedə işlədilir,
Mətlə beytlərdə:

Canlar verib *sənin kimi cananə* yetmişəm...
Ney kimi, h: ' ' , bəzmi-vəslini yad eylərəm...
Nalədəndir *ney kimi a* ' ' eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam *ney* ' ' silsəm bənd-bənd...
Ləbin əksi gözüm yaşını *mey tək* laləgun etdi...

Məqta beytlərdə:

Bənzədirsən özünü itlərinə hər saat,
Ey Füzuli, ola bilməz *sənə bənzər* küstax...
Yarəb ki, mənim *şəm kimi* yanə zəbanım:.
Hiç dərvişi *sənin tək görmədim* sultanpəsənd...
Yox *mənim kimi yanan* atəşi-hicran içrə...
Qansı gülşən bülbülün derlər, Füzuli, *sən kimi*...
Səbzə tək qıldı Füzuli, çıxarıb əşk əyan...
Meyxanədir cahanda, Füzuli, məqami-əmn,
Cəhd et bir ev *hübab kimi*, onda tut müdam...

Bir sıra qəzəllərin yalnız mətləsində təşbih vasitələri işlə-nir, digər beytlərdə bunlara rast olunmur.

Səbadan gül üzündə sünbülü-pürniçü tab oynar,
Sanasan pər açıb, gülşəndə bir mişkin qürab oynar...
Dürdvəş sərgəşteyi-camü xərabi-badəyəm...
Qıldı *zülfiñ tək pərişan* halimi xalin sənin...
Eylə müstəsna gözəlsən ki, sənə yoxdur bədəl...
Öylə rənadır, gülüm, sərv-i-xuramanın sənin...
Sayə tək bir yerdə durmağa qərarım qalmadı...

Bəzi qəzəllərin mətləsində iki, üç təşbih vasitəsinin işlə-n-diyi diqqəti cəlb edir.

Hiç sünbül sünbülü-*zülfiñ kimi* mişkin degil,
Nafeyi-Çini *saçın tək derlər*, əmma çin degil...
Ləblərin tək ləli ləfzin tək düri-şəhvar yox,
Ləli gövhər çox, *ləbin tək ləli*-gövhərbar yox...

Bir sıra qəzəllərin rədifləri təşbih vasitələrindən ibarətdir ki, belə şeirlər başdan-başa təşbihlərdən təşkil olunur. Bunlardan bəzilərinin mətə beytlərini qeyd edirik.

Tənimdə zəxmi-tiğin çeşmi-xunəşanə *bənzətdim*
Oxun kim səf-səf ətrafındadır müjganə *bənzətdim...*
Bəqa mülkün dilərsən, fani et varini *dünya tək,*
Ətək çək gördüyündən *aftabi-ələmərə tək...*
Ey könül, çox seyr qılma *günbədi-dəvvar tək,*
Sakin olmaq seyrdən yey *nöqtəyi-pərgar tək...*
Daği-hicran ilə yanmaqdan çigər *qan olsa yey*
Mülki-dil qəm mənzili olunca, *viran olsa yey...*¹
Xoşdur irmək ol bədən vəslinə *pirahən kimi,*
Gəh əl öpmək asitin tək, gəh ayaq *damən kimi...*
Ey məzaqi-cana cövrün şəhdü *şəkkər tək ləziz,*
Dəmbədəm zəhri-qəmin *qəndi-mükərrər tək ləziz...*
Qansı gülşən gülbünü *sərvi-xuramanınca var*
Qansı gülbün üzrə qönçə *ləli-xəndanınca var?*

Hələ təşbih məqsədi ilə işlədilən bir sıra müstəqil sözlər və köməkçi feillər də rədif kimi çıxış edir:

Çeşmimi aşk ilə gənci-düri-məknun *etdin,*
Mərdümi-çeşmimi ehsan ilə Qarun *etdin...*
Ey firaqi-ləbi-canan cigərim xun *etdin,*
Çöhreyi-zərdimi xunab ilə gülgün *etdin...*

Füzuli şeirində təşbihin inkari növündən tez-tez istifadə olunur. Bu kimi hallarda bənzəyiş, müqayisə təsdiq deyil, inkar yolu ilə təqdim olunur və beləliklə, təşbihin bədii təsiri də qat-

¹ Dədə Qorqudun məşhur ifadələrini, ifadə tərzini yada salır.

qat yüksəldilir.

Sana, sanasan, sanki köməkçi sözləri Füzuli dövründə öz əslindən — feildən o qədər də təcrid olummamışdı. Odur ki, ədibin əsərlərində bu bağlayıcının inkari variantları (feilin inkar şəklini əmələ gətirən *-ma* şəkilçili variant) özünü göstərə bilər.

Sanmanız qanlı dügün, sinə dəlib, baş çəkmiş,
Şöleyi-atəşi-ahi-dili-suzandır bu...
Sanma kim, bülbül açar uçmağa balü pərinə,
Gül yaqıb onu savurmuş göyə xakistərini...
Gün batıb ulduz çıxar *sanmın ki, göy dehqanının*
Gecə ahim dağıdar gündüz yığılmış xirmənin...

Hələ «bənzmək», «demək» feillərinin inkarda işlənən müxtəlif formaları, inkari predikativlik əlamətləri də inkari təşbih yaranmasında fəal iştirak edir.

Gör sirişkim şəbi-hicran, *demə ki, qandır bu...*
Müşəf demək xətdir ol səfheyi-cəmalə...
Dağı hicranın odun *bənzətmək olmaz duzə xə...*
Əhli-təmkinəm, *məni bənzətmə, ey gül, bülbülə...*
Çün əbr deyilsən, olma giryan,
Çün seyl deyilsən, etmə əfğan...

Mətdə, beytdə inkari təşbihlər müvazi şəkildə (eyni mövqedə) yerləşdirildikdə inkari təşbihin təsir gücü də bir neçə qat artırılır. «Leyli və Məcnun»dakı məşhur parça inkari təşbihə əsaslanır.

Leyli demə, şəmi-məclisəfruz,
Məcnun demə, atəşi-ciyərsuz.
Leyli demə, cənnət içrə bir hur.
Məcnun demə, zülmət içrə bir nur.
Leyli demə, övci-hüsnə bir mah,

*Məcnun demə, mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə, bir yeganeyi-dəhr,
Məcnun demə, bir fəsaneyi-şəhr...*

Füzuli şeiri başdan-başa təşbihlərdən hörülmüşdür. Bəzən təşbihi məcazlar sırasına daxil etmək istəməzlər. Bunun bir səbəbi də odur ki, təşbihin hədsiz-hesabsız təzahür növləri və ifadə üsulları vardır. Yəni təşbihdə subyektiv amillərin, fərdin rolu böyükdür. Lakin əslində bütün digər məcaz növləri — istiarə də, təmsil də, kinayə də, təriz də, epitet də, lap elə eyham da, mübaliğə (xüsusilə iğraq) də təşbihlə ya mənşəcə, ya funksiyaca, ya da struktur-semantik əlaqələr baxımından əlaqədardır və təşbihə borcludur. Məsələn, aşağıdakı mübaliğələr yalnız təşbihə əsaslanır.

*Onca qılayım sənə rəvan gənc
Kim, yer üzün eyləyə nəhan gənc.
Onca kühər eyləyim rəvanə
Kim, bulmayasan ona xəzanə...*

Mübaliğənin daha yüksək — iğraq növü haqqında da bu sözlər deyilə bilər.

*Az qaldı ki, naləsilə dildar
Ol xabi-əcəldən ola bidar...*

Qədim yunan müəllifləri istiarəni təşbihin ən yaxşı növü («ən yaxşı təşbih istiarədir») hesab etdikləri kimi, mübaliğəni də istiarənin ən yaxşı növü hesab edirdilər. Ərəstün yazırdı: «Müvəffəqiyyətli mübaliğə də istiarədir». Əslində digər ənənəvi klassik məntiqi-semantik kateqoriyalar da — təzadlar, həmməna sözlər (sinonimlər) də geniş mənada təşbihdən başqa bir şey deyildir. Məsələn, aşağıdakı beytdə *var*, *yox* kimi zidd mənəli sözlər təşbih, qarşılaşdırma məqsədi ilə işlədilmişdir.

Səndən etmən dad: «*Cövrün var, lütfün yox*» deyib,
Məsti-zövqi-şövqinəm, *birdir* yanımda *var, yox...*

Daha bir təzadlı təşbih:

Nə əcəb gər olsa qəmdən *dünümü günüm bərabər*,
Nəzərimdən ol üzü gün neçə gün ki, qaib olmuş...

Beləliklə, təşbih təkcə obrazlılıq vasitəsi deyil, idraki fəaliyyətin ilkin mərhələsi deyil, həm də oxşarlarda fərqi, fərqlərdə oxşarlığı müəyyənləşdirmə vasitəsidir.

Sinonim, antonim vahidlərin mətni müqayisəsi Füzuli şeirinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir və belə təşbihlər, adətən, qəzəlin, beytin güclü mövqelərində özünü göstərir.

Mürdə cismim iltifatından bulur hərdəm həyat,
Ölərəm gər qılmasan hərdəm mənə bir iltifat...

«Ləffü nəşr» adlanan poetik sözişlətmə üsulu əslində elə dərindeki səviyyədə təşbihə əsaslanır. Ləffü nəşr struktur təşbih hesab edilə bilər.

Xətti-rüxsarın edər lütfdə reyhan ilə bəhs,
Hüsni-surətdə cəmalın küli-xəndan ilə bəhs...

Burada ləffü nəşrin komponentləri olan *xətti-rüxsar* reyhanla, *cəmal* isə güli-xəndan ilə müqayisə edilmişdir.

Çak könlüm arasında yaraşır *peykanın*,
İqdi-şəbnəm xoş olur *qönçeyi-xəndan* içrə.

Bu beytdə tərsinə tərsi (paralelizm) əsasında metaforik müqayisə yolu ilə *çak könlü qönçeyi-xəndan* kimi, *peykan* isə *iqdi-şəbnəm* kimi mənalandırılmışdır. Ləffü nəşr ilə metaforik mü-

qayısının vəhdəti aşağıdakı nümunələrdə də aydın nəzərə çarpır.

*Məcnunə müqabil oldu Leyli
Bəhri-qəmə yetdi dərd seyli...
(Məcnun və bəhri-qəm, Leyli və dərd seyli).*

Hələ:

*Ol iki səhiqədi səmənbər
Bir-birinə oldular bərabər.
Füladə sataşdı səngi-xarə...
(səhiqəd və fülad, səmənbər və səngi-xarə).*

Füzuli təşbihləri digər ifadəlilik və obrazlılıq vasitələrindən ayrılmazdır. Sənətkarın hər beyti, bəndi ən müxtəlif bədii-poetik və üslubi keyfiyyətlərin toplusu, məcmusu səciyyəsi ilə təzahür edir.

*Key, gah qədim kimi xəmidə.
Gahi pür olan misali-didə.
Gah zahir olan mən qəmim tək.
Gah qaib ənisü həmdəmim tək.*

Bütün misralarda təşbih diqqəti cəlb edir. Lakin bu hələ çox azdır. Burada paralelizm, təkrarlar, sinonimlər, antonimlər, obrazlı vahidlər müqayisə ilə birləşib bədii bir ansambl meydana gətirmişdir.

Füzuli şeirində təzadlı təşbih geniş yer tutur. Hər hansı təzad əslində təşbihə əsaslanır. Mənalарın bir-birinə əks, zidd olduğunu müəyyənləşdirmək üçün bunlar müqayisə edilməlidir. Təzadlı təşbihin yaranmasında bir sıra leksik vahidlərin (*bir, bərabər, yeksan*) semantikasının mühüm rolu vardır.

Eyləyəm ki, *gecəvi gündüz bərabərdir mana...*
Qılsa vəslin *şamımı sübhə bərabər* yox əcəb,
Rəsmidir *fəslə-bəhar* olmaq *bərabər ruzü şəb...*

Habelə:

Məsti-zövqi-şövqinəm, *birdir yanımda var, yox...*
Dil tutar *qönçə* ilə *bərabər dəhanımı...*
Sərvi-azad qədinilə mənə *yeksan* görünür...
Matəmi-gül *bülbülü zağ* ilə *yeksan* eyləmiş...

Mətnə eynitipli təşbih tərkiblərinin dəfələrlə sadalanması ilə həm də müəyyən təkidlik anlamı ifadə edilmiş olur.

Ləbat kimi özünü bəzətmə.
Rövzən kimi küçələr gözətmə.
Sağər kimi gəzməyi haram et.
Nəğmə kimi pərdədə məqam et.
Sayə kimi hər yerə üz urma...

Təşbih (komparativ) birləşməsn əsas mətnə bir əlavə kimi işlədildikdə bədii təsir iki qat artmış olur: bir leksik-üslubi vasitə kimi (müqayisə), bir də sintaktik-üslubi vasitə kimi (əlavə).

Məhv oldu tək içrə ol nərivəş,
Bir şəm kimi ki, görə atəş.
Əksildi əraqdə hüsnə tabı,
Bir gül kimi kim, gedər güləbi...
Yaşım suyu oldu varə-varə,
Bir bəhr ki, yox ona kənarə...

Füzuli şeirində məişət realilərinin adları, əsasən, bədii vasitə keyfiyyətində işlədilir. Məsələn, təşbih vasitəsi kimi işlənən aşağıdakı sözlər gündəlik məişət əşyalarının adlarıdır.

Bu nə işdir ki, bizi *İynə kimi* incəldib,
Salır *İplik kimi* hərdəm bir uzun sövdayə...
Yaxa çək edəni *başmaq kimi* salır ayağa,
Ey Füzuli, bax onun etdiyi istiqnaya...
Güzgü kimi qatı üzlü olma.
Nərgis kimi xiyrə gözlü olma...
Fəraqın odunu gördükdə *mum tək* əridi...
Bir İynə etdi məni zəf, rıştəm ol qandır
Ki, müttəsil tökülür çeşmi-xunfəşanımdan...
Hicran qara *bağrım eyləmiş su*...

Göstərilən vahidlərin milli səciyyəvi çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Belə təşbihlər bəzən başqa dillərdə əks oluna bilmir.

«Leyli və Məcnun» poemasında Məcnun haqqında deyilir:

Gün-gündən edib kamal hasil
Ol mahi-növ oldu bədri-kamil...

Klassik poeziyada *ay//mah* və onun müxtəlif fazaları — *mahi-növ*, *bədr* ənənəvi obraz kimi çox geniş işlədilir. Adətən, məşuqə on dörd gecəlik ay ilə müqayisə edilir, onun üzünün də ay kimi girdə və işıqlı olduğu nəzərə çarpdırılır. Şərqdə çox sevilən bu obraz Avropa xalqlarında xoşagəlməz təəssürat yaradır. A. S. Puşkinin poemasında Olqa haqqında Onegin belə deyir: «круга, красна лицом она, как это глупая луна». Hər xalqın poetik sistemində müxtəlif obrazların dəyərliliyi müxtəlifdir.

«Ümumiyyətlə, Şərq poeziyası və nəqqaşlığında sevimli yar, yaxud tərənnüm obyektini olan şəxsin bütün varlığından yalnız onun çöhrəsi və qaməti (fiquru) ayrıca əhəmiyyət kəsb edir və yalnız bu hissələr vəsf olunurlar. Lakin insanın bənizi (xüsusən qadının) bütün incəliklərinə qədər ortaçağ rəssam və ədiblərinin diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Belə ki, burada ideal qadın çöhrəsi, bir qayda kimi «on dörd gecəlik dolğun aya» bənzə-

dilir». (Elçin Aslanov. Miniatur rəssamlığında insan. «Qobustan», 1991, № 2, səh. 15).

V. İSTİARƏLƏR

Füzuli dilindən bəhs açan hər kəs ən əvvəl və ən çox şairin əsərlərindəki istiarələrdən bəhs açmışlar. Ümumiyyətlə, istiarələr haqqında saysız-hesabsız tədqiqatlar məlumdur¹.

Ərəbcə «istiarə» sözünün hərfi mənası «götürmə», «borc alma», «iqtibas etmə» deməkdir. Termin mənası məcazin — məna köçürülməsinin bir növüdür. Bir sözün mənası sanki borc alınb başqa sözə verilir. Məfhum dolayı yolla ifadə edilir.

Füzuli irsində həqiqi və məcazi mənalı sözlərdən təşkil olunmuş misralar, beytlər bir-birinin ardınca işlənir, sıralanır və beləliklə, həm aydınlıq, həm də obrazlılıq prinsipinə əməl olunur.

Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə hürü qılman.

Düzgün ləff nəşr prinsipi əsasında yazılan bu beytin birinci misrasında real, ikincisində irreal məlumat verilir. Başqa bir misal:

Məcnun ona verdi cümlə rəxtin,
Pak eylədi bərkdən dirəxtin...

Yenə də real məlumat birinci misrada əks etdirilir. İkinci misra yalnız fərdi-bədii intibaları əks etdirir. Bu obrazlı-poetik

¹ Ən qədimlərdən başlayaraq tədqiqatçılar məcazlar içərisində əsas üstünlüyü istiarəyə vermiş (Kvintilian, Ərəstun) və zəngin xüsusiyyətlərini və növlərini tədqiq etmişlər. Füzuli şeirində istiarələr haqqında filologiyamızda geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bunlardan Həmid Araslının, Mir Cəlal Paşayevin, Sabir Əliyevin əsərləri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

misra irreal səciyyəlidir.

Beləliklə, Füzuli şeirində istiarələr baş alıb gedir. Özü də bu istiarələr bir neçə mərtəbəli olub, mümkün qədər mürəkkəbləşdirilmiş şəkildə təqdim edilir.

Düredür ləli-rəvanbəxşin, düri-şəhvar ləfz,
Dürcdən dürlər tökərsən eyləsən izhar ləfz...

Məmduhun ağzı əvəzinə «ləl» istiarəsi işlədilib. Hər bir istiarə özlüyündə mürəkkəb linqvistik-idraki prosesdir. Füzuli üçün ağız-ləl istiarəsi kifayət etmir, daha yüksək istiarə, yəni ləldüre istiarəsi işlədilməli olur. Beləliklə, *ağız* — birinci, *ləl* — ikinci, *dürc* — üçüncü səviyyədə dil vahidi olur. Nitq (beytin ikinci misrası) bu üçüncü səviyyədə davam etdirilir. Bədii dil xüsusi səciyyəli dildir.

Sənətkar «vüsalə ümidim çox idi» fikrini metaforalarla belə ifadə edir: Çeşmi-ümidim çiraği-vəslədən pürnür idi. Yaxud «Səni görmək istəyirəm» fikrini (ilkin səviyyə) bədii-obrazlı tərzdə belə də demək olar: «Könül üzünü, canım ağzını görmək istəyir» (ikinci səviyyə). Füzuli həmin fikri daha yüksək (üçüncü) səviyyədə belə ifadə edir:

Bülbüli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu,
Tutiyi-can ləli-şəkkərbarın eylər arizu.

Zeydin Leyliyə Məcnundan xəbər çatdırması belə təsvir və təqdim olunur.

Zeyd eylədi əzmi-kuyi-dildar,
Pərvanə sözün deyib çirağə,
Bülbül xəbərin yetirdi bağə...

Mətnə *pərvanə*, *bülbül* sözləri Məcnunu, *çiraq*, *bağ* isə Leylini bildirmək üçün işlənən istiarələrdir. Bədii dil fərdiliyi ilə

fərqlənir.

İstiarələrle zəngin mətnlərdə sözləri və ifadələri həqiqi mənada almaq və anlamaq mümkün və düzgün deyildir.

Dönmüş güli-sürxi *zəfəranə*...
Süd yerinə verdi *qan* ciyərdən...
Dudi-ah etdi dünüm tək günümü *tar mənim*...

Bir söz deyilir, başqa sözün mənası başa düşülür. İstiarənin mahiyyəti də budur.

Çün gəldi özünə, qıldı nalə,
Yağdırdı *xəzəm* üzrə *jalə*.

İkinci misra belə anlaşılmalıdır: saralmış sifəti üzərinə göz yaşı töküldü.

Məcnun ilə görüşündə Leylinin dilindən deyilən aşağıdakı parçada yalnız birinci misra kommunikativ funksiyada işlənibsə, qalanları məhz ekspressiv məqsədlə mətnə daxil edilibdir, istiarələr silsiləsi üst-üstə qalaqlanıbdır.

Bir ləhzə mənimlə həmdəm olğıl.
Ver nərgisə lalə ilə rövnaq,
Reyhani-tər ilə zeybi-zənbəq.
Firuzəyi et qərini-yaqut,
Qıl tutiyə qəndi-nabdən qut.
Peyvəndi-gül eylə ərgəvani,
Xizrə yetir abi-zindəgani...

Daha təsirli məqamlarda mətnin irreal, poetik qismi bir neçə misra davam edir, müəllifin fərdi-subyektiv intibaları baş alıb gedir. Məsələn, «Leyli bu işdən xəbər tutub paltarını cırırdı» kimi real məlumat şair qələmində belə təqdim olunur:

Leyli bu cəfadan oldu agah
Kim, buldu bəharına xəzan rah,
Ümmidi gözünə doldu torpaq
Məqsudi-nihalı tökdü yarpaq...
Tənə digənindən etməyib bak
Gül kimi qılırdı geydiyın çak.

Bu parçada yalnız birinci misradakı sözlər, habelə son misranın axırını sözləri həqiqi mənada işlənibdir. Qalan misralar, sözlər qeyri-müəyyən, fərdi, assosiativ anlayışların, mülahizələrin ifadəsindən ibarətdir. Məsələn, bizə real olaraq belə bir cümlə bir şey demir: Leylinin baharına xəzan yol tapdı. Nə? Nə oldu? Qeyri-müəyyən intibaldır. Elə şeirin bir gözəlliyi də belə qeyri-müəyyənlikdir.

Aşağıdakı mətndə də yalnız birinci misra real məzmunludur.

Leyli həm oturdu evdə naçar,
Düzdü sədəfinə dürri-şəhvar...
Bir bürcdə sabit oldu xətar,
Məhbusi-xəzanə oldu gövhər.
Ləl oldu əsiri-sineyi-səng,
Həbs oldu gülabə şişeyi-təng...

Bu mətndə real informasiya yalnız birinci misrada verilmişdir. Qalan mətn yalnız poetik mahiyyətlidir, irreal səciyyəlidir. Belə real bir məlumatın ardınca obrazlı-poetik əlavələrin, «şərh»lərin gəlməsi Füzulinin təhkiyə üslubu üçün səciyyəvidir. Aşağıdakı parçada da birinci misra həqiqi informasiya bildirirsə, ikinci bədiilik məqsədi ilə işlədilir.

Ol sərv-i səmənbərin atası,
Ol gənci-nihanın əjdəhası
Lütf ilə dedi ki: «Ey xirədmənd...»

Füzuli tədqiqatçılarının diqqətini ən çox cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də sənətkarın əsərlərində işlənən sözlərin çoxmənalılığı məsələsidir. Lakin bu problem də hələ ki, tamamilə, hərtərəfli öyrənilməmişdir. Azərbaycan-türk sözünün bütün daxili mənə zənginliklərini müəyyənləşdirib reallaşdırmaqda da Füzulinin xidməti əvəzsizdir. Adətən, dilin zənginliyini o dildə işlənən sözlərin miqdarı əsasında müəyyənləşdirirlər. Lakin Füzuli dilinə tətbiq etdikdə bu meyar da kifayət eləmir. Belə ki, Füzuli işlətdiyi sözlərin miqdarına görə də şeirimizdə birinci yeri tutsa da, bu, ilk nəzərə çarpan xarici əlamətdir. Əsas məsələ burasındadır ki, söz ustası sözlərin daxili qüvvəsinə, imkanlarına daha çox əhəmiyyət verir və bu daxili enerjiyə əsaslanır. Xüsusilə feillərimiz ayrılıqda qeyri-müəyyən ümumi mənə bildirirsə, müxtəlif sintaqmatik əlaqələrə girməklə zəngin və dəqiq mənaların ifadəçisi olur. Bu elmi həqiqəti ən əvvəl müəyyən edən ustad sənətkar hədsiz-hesabsız orijinal feili birləşmələrdən geniş miqyasda istifadə edir.

Sözlərin müxtəlif mənaları müxtəlif səs cildləri — formalar şəklində təqdim edilir. Məsələn, təsdiq-inkar, təsriflənən və təsriflənməyən formalarda işlənən feillər semantikaca da fərqlidir.

Çəkmə zəhmət, *çək* əlin tədbiri-dərdimdən, təbib
Kim, degil sən bildiyin mən *çəkdiyim* bimarlıq...
Qədin həlakiyəm, *düşə bilmən* ayağına
Bir dərdə *düşmüşəm* ki, bulunmaz nihayəti...
Şükr et, Füzuli, *qılma* fəqan yar *qılsa* cövr
Kim, əhli-eşqə cövrüdür onun inayəti...
Füzuli, *çəkmə* yarın oxların hər ləhzə yarəndən,
Sənəmi qaldı *çəkmək* hər zaman bir yar hicranım..
Ey Füzuli, zəhri-qəhrilə doludur tasi-çərx
Çəkməz onun qəhrini hər kim *çəkər* bir dolu tas...

Xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq istərdik ki, Füzuli şeirində sözlərin çoxmənalılığına nisbətən ifadələrin, cümlələrin, sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığı məsələsi daha maraqlıdır və yüz illər boyu daha çox bu xüsusiyyət Füzuli oxucusunu məftun etmişdir. Məsələn;

Kakilin tarına peyvənd etmişəm can rıftəsin,
Başın üçün bir tərəhhüm qıl ki, sərgərdanımam...

Buradakı «başın üçün» tərkibi iki mənada anlaşılır: a) yalvarma, andvermə məqamında bir ara söz (birləşmə) kimi; b) «sən öz başının xatirinə (rəhm eylə)» mənasında.

Eyni sintaktik vahidin eyni mətndə bir neçə mənada anlaşıla bilməsi imkanı söz biliciləri, sənətsevərlər arasında, adətən, çox yüksək qiymətləndirilir. Çox zaman bir çox real və irreal, tarixi, əsətiri həqiqətlər belə sintaktik çoxmənalılıq örtüyü altında ariflərə, söz sərraflarına, bilicilərə təqdim olunur.

Çıxma yarım gecələr, ağyar tənindən saqın
Sən məhi-övcü-mələhətsən, bu nöqsandır sana...

Məhi-övcü-mələhət ifadəsi on dörd gecəlik ayı, bədri nəzərdə tutur. Bədr ayın ən gözəl şəkli hesab olunur. On dörd gecəlik ay gecə yarısı çıxmaz, bəlkə axşamdan, gün batmamış doğar. Yalnız hilal şəklində olan ay bu vaxt çıxar. On dörd gecəlik ayın gecə yarısı çıxması ayın tutulması deməkdir. Ayın tutulması isə onun nöqsanıdır və ona görə də ona tən edərlər.

Beytin əvvəlindəki «çixma yarım gecələr» ifadəsi çoxmənalılığı ilə diqqəti cəlb edir: 1) gecələr yarımçıq çixma; 2) gecə (evdən eşiyə) çixma; 3) gecə yarısı («yarım gecə») çixma.

Daha qədim dövrlərdə arzu və idrak bir vəhdət şəklində təsəvvür edilirdi. Qədim yunanların inamına görə Erot demişdir: «öz-özünü dərk et». Bu isə yalnız eşq, məhəbbət sayəsində mümkündür. Yalnız eşq anında başqasını dərk etmək olar. Lakin

bu o zaman mümkündür ki, həm də özünü dərk edəsən. Özünü dərk etməklə sevgilini, yarını da dərk edə bilərsən. Məhəbbət özündən uzaqlaşdıqca yara yaxınlaşmaq meyindən başqa bir şey deyildir. Əflatun öz «Qonaqlıq» əsərində erosun mənşəyi haqqında belə bir əfsanə olduğunu göstərir: ən qədim dövrlərdə insanlar cins etibarilə fərqlənməyən, «oğlan-qız» şəklində olan (kermafrodit) varlıqlar idi. Odur ki, bunlar çox böyük qüdrət, qüvvət kəsb edə bilmişdilər və buna görə də Allahlara qarşı qiyam qaldırmağa cəsarət göstərmişdilər: Odur ki, Zevs insanları cəzalandıraraq iki cinsə—qadınlara və kişilərə ayırdı və yenidən bütövləşmək üçün hər yarımın («yarım») bir-birinə meyl etməsini zəruri hesab etdi.

Başqa bir misal:

Aləmi pərvaneyi-şəmi-cəmalın qıldı eşq,
Cani-aləmsən, fəda hər ləhzə min candır sana.

Adətən, pərvanə şam ilə yanaşı işlədilir. Hər hansı məclisin, toplusunun canı şamdır. Şam olmayan qaranlıq yerdə yığınaq olmaz. Məclisin canı şamdır. Hələ şamın fitili də onun (şamın) canıdır. Şam insan ilə müqayisə edilir. Şamın əriyib axan hissəsi insanın üzü, başından çıxan tüstü insanın saçlarıdır. Mumun fitili isə insanın canıdır. «Cani-aləmsən» ifadəsi aləm bir can, sən də onun fitilisen mənasına gəlir...

Beləliklə, Füzuli şeirində deyildəndən daha çox şey deyilir. Üzdə deyilən hələ azdır, bu şeirin dərinliyinə nüfuz etmək gərəkdir. Məhz bu zaman ulu Füzulinin bədii dili öz cəvəsilə bərq vurur.

Füzulinin hər şeiri, hər beyti xüsusi bir aləm, poetik dünyadır. Bu dünyanın ilk görünən, duyulan mənası hələ əsl Füzuli sözü deyildir. Bu dünyanı aqlın gözü ilə görmək, dərk etmək, təfəkkür süzğəcindən keçirmək gərəkdir. Üzdəki və dərinədəki mənə anlayışı dilçilikdə XX əsrdə yaranıb. Böyük Füzulimiz XVI əsrdə bu mənaların fərqi əsaslanıb ölməz əsərlərini yaratmışdır.

Eşqə saldım mən mənə pənd almayıb bir dustdən
Hiç düşmən eyləməz anı ki etdim mən mana...

İlkin yada düşən, üzdəki mənə: heç bir düşmənin edə bilməyəcəyi qədər mən öz-özümə pislilik etdim. Füzulinin nəzərdə tutduğu dərinədəki mənə: düşmən yalnız yaxşılıq eləməz. Füluli isə özünü eşqə salmaqla özünə çox böyük yaxşılıq eləmişdir. Bu yaxşılığı düşmən əsla eləməz.

Aşiqə şövqinlə can vermək ikən müşkül degil,
Sən Məsihi-vəqtən, can vermək asandır sana...

Üzdəki mənə: sənə can vermək. Dərinədəki mənə: sənənin can verməyin (bu dərinədəki mənə enantiosema səciyyəlidir: sənənin can verməyin, yəni ölməyin; sənənin can verməyin, yəni kimi-sə canlandırmağın).

Mənim tək hiç kim zarü pərişan olmasın yarəb,
Əsiri-dərđi-eşqü dağı-hicran olmasın yarəb...

Üzdəki mənə: başqaları da mən çəkən əzabları çəkməsin. Dərinədəki mənə: aşiq tək qalmasını, bu şirin əzablara heç kəsin düşməməsini istəyir.

Ey səlamət əhli, ol rüxsarə baxma zinhar,
Ehtiraz eylə mələmətdən mənə-rüsvayə bax...

Burada da üzdəki və dərinədəki anlamlar fərqlidir. Üzdəki fikir: o rüxsarə baxma, mənə bax, məndən ibrət al ki, mələmətə sən də düşməyəsən. Dərinədəki fikir: sevgilinin yanağına baxma, mənə bax (şair başqalarının sevgiliyə baxmamasını istəyir, qısqanır. Sevgilisinə ancaq özü baxmalıdır).

Səlamət əhli dedikdə sənətkar aşiq olmayan şəxsləri nəzərdə tutur.

Füzuli dilinin müasir oxucu üçün çətin qavranılması səbəblərindən biri də vaxtilə ziyalılar, ariflər arasında çox aydın, məlum olan sözlərin, ifadələrin arxaikləşməsi, müvafiq realilərin az, ya çox dərəcədə unudulmasıdır. Füzuli şeirində tez-tez işlənən ləl, lə lö, gövhər, dürr, dürc və s. külli miqdarda zinət əşyaları adları hazırda o qədər də dəqiq konturlara malik deyildir. Hələ külli miqdarda konkret detalları əks etdirən vahidlər müasir dövrdə konkretlikdən məhrumdur. Füzuli dövründə ümumi *saç* (*qıl, tel, muy*) anlayışının konkret təzahür növləri fərqləndirilirdi: *türrə*— alına tökülən saç, *keysu*—kürəyə atılan uzun saç, *kakil* (*kəkil*)—şəxsin: alnındakı qıvrım, halqa-halqa saç və s. Belə detalları ilə fərqləndirilən sözlərdən biri də *sərv* sözüdür. Füzulinin əsərlərində bu poetik sözə də ayrılıqda tez-tez rast olunur.

.. ...Ki, gərək su tökülə *sərvin* ayağma müdam...
Ol *sərv* edəndə naz ilə bizdən yana xuram...

Klassik poeziyada *sərv* sözü istiarə kimi boy, qədd-qamət, xüsusilə uzun boyluluğu bildirməyə işlədilir, *Sərvin* müxtəlif növləri metaforik mənaların incəliklərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Sərvə həm *azadlik* ismi ilə yaraşmaz yürümək,
Onu ham şiveyi-rəftarə giriftar eylə...
Sərvi-azad qədimlə mənə yeksən görünür...
Düz, uzun *sərvə sərvi-azad* deyilir.

Bu *sərv* növü meyvə gətirmədiyindən və budaqlarının yuxarıya doğru istiqamətlənməsi ilə əlaqədar belə adlanır. İlin bütün fəsillərində yaşıl olur.

Suyə salmış *sərvini, sərvi-xuramanım* görüb...
Ah eylədiyim *sərvi-xuramanın* uçundur...

Bu sərvə həm də *sərvi-çəmən* deyilir. Budaqları aşağıya doğru sallanan sərvidir. Sallana-sallana yeriyan gözəl sərvi-xuramana oxşadılır.

Rövzeyi-kuyinə hərdəm durmuyub eylər güzar,

Aşiq olmuş qaliba ol *sərvi-xoşraftarə* su...

Sərvi-xoşraftar ifadəsi yel əsdikcə sərvin nazlı-nazlı və müntəzəm sallanışını bildirməyə işlədilir.

Sərvi-səhi iki budaqdan ibarət olub, dümdüz yuxarıya ucalan deyilir. Füzulinin bəzi nəşrlərində aşağıdakı misrada *sərvi-səhi* yerinə «sərv səhər» işlədilməsi etiraz doğurur.

Qıldı ol *sərvi-səhi* naz ilə həmmamə xuram...

Gəlir ol *sərvi-səhi*, ey gülü lələ, açılın...

Sərvi-rəvan ifadəsi ilə yeriməkdə olan ağac təsiri bağışlayan sərv nazlı-nazlı yeriyan gözəli bildirməyə işlədilir.

Klassik Şərq bədii-poetik təfəkkürü bütünlükdə Füzuli şeirinə hopmuşdur və məhz bu şeirdə bizim üçün bütün cümlələri ilə yaşamaqda davam edir. Əsrlər boyu Füzuli şeiri idrak məktəbi olmuş, nəsil-nəsil insanların mənəvi inkişafına, Azərbaycan təfəkkürünün inkişafına təkan vermişdir. Bir beyti belədir:

Oldu bazari-cahan rövneqi bir durri-yetim

Ki, degil iki cahan hasili ol dürrə bəha...

Dürri-yetim sədəf içərisində tək olan, ona görə də iriliyi və deməli, dəyərliliyi ilə fərqlənən incidir. Bu incinin digər adları da vardır: *dürri-yetim//dürri-şahvar//dürri-yekdanə//dürri-yekta*, Füzuli şeirində bu ifadə ilə Məhəmməd peyğəmbər nəzərdə tutulur. Körpə ikən atası öldüyündən yetim qalmışdı. Əsrlər boyu Şərq poetikasında dünya, yer və göy bütövlükdə bir sədəf hesab edilmişdir ki, bu sədəfin içərisindəki ən böyük və qiymətli inci

peyğəmbər nəzərdə tutulmuşdur.

Füzuli süfrəsindən hər kəs qabiliyyətinə görə qidalana bilər. Bu süfrədə hamıya pay çatır. Az-çox yazıb oxumağı bacaran da, ömrünü, həqiqətən, elmə sərf edən, əlindən dad çəkilən yarımcıqlar da Füzulidən istədiyi vaxt, istədiyi qədər bəhs açar bilər. Bitib-tükənməz Füzuli xəzinəsi hər hansı mətləbi şərh etmək üçün bizə zəngin material verir. Məsələn, Məcnun dağa müraciətə deyir:

Sənsən mənə həmdəmi-müvafiq,
Dağ ilə olur həmişə aşiq.
Başqa bir yerdə sənətkar yazır:
Lalə kimi dağə çıxdı Məcnun
Nəzzarəyə açdı çeşmi-pürxun...

Azərbaycan xalqının təfəkküründə *dağ* çox böyük, misilsiz bir qüdrət, əzəmət rəmzidir. Dağ babaların məskənidir. Ona elə Baba dağ deyilir, Şah dağ deyilir və s. Çaylarda gözəl qızlar—pərilər, meşələrdə qoca qarılar yaşayırsa, dağda babalar yaşayır, nurani, müqəddəs babalar, pirlər...

Xalqımızın dağa pərəstişinin olduğu qədər qədim kökləri vardır. İnsanlığın ən böyük dahiləri—Lao-тсзы, Konfusi, Budda, Sokrat, Əflatun və nəhayət, Məhəmməd peyğəmbər həqiqəti dağ zirvəsi ilə, dağ ucalığı ilə müqayisə edirdilər. Həqiqət asanlıqla əldə edilmir, ona çatmaq üçün daşlı-kəsəkli dağlara dırmaşmaq lazım gəlir. Özü də burada yorulacağını, əldən düşəcəyini, həlak ola biləcəyini də nəzərə almaqla dağa qalxırsan. Deyirlər, Baba dağına hər adam gedib çıxıb bilmir. Yüksək, nəcib mənəvi dünyası olan adamlar dağa çıxıb bilər ki, oradan dağ ucalığını, ilahi gözəllikləri görə bilsin, duya bilsin, mənən bu yeni dünya ilə, gözəlliklər aləmi ilə tarazlaşa bilsin, qovuşa bilsin. Bəşəriyyət həmişə ucalığa can atmışdır. Dağlar Allaha daha yaxın olduğundan pəkdir, müqəddəsdir və onlarda insanı da ülviləşdirmə qüdrəti vardır.

Bələdir şəhrlərdə mən kimi rüsvayi-xəlq olmaq,
Nə xoş Fərhadü-Məcnun mənzil etmiş kuhu səhrayı...

Təsadufi deyildir ki, Azərbaycan el ədəbiyyatının ən populyar qəhrəmanları, adətən, dağlar ilə əlaqələndirilir, müvafiq əsərlərdə-dağ ya real obraz kimi, ya da obrazlılıq vasitəsi kimi çıxış edir. Koroğlunun atası Alı obrazının dağ kultu ilə əlaqəsi haqqında maraqlı tədqiqatlar vardır.

Azərbaycan bayatılarında məşhur aşiq obrazları Kərəm, Fərhad, Məcnun tez-tez dağ ilə əlaqədar xatırlanır.

Bu *dağlar* Kərəm deyər,
Kərəm gül dərəm deyər... («Bayatılar»)
Kərəmin ağlar qalib,
Kəsibsən yolu, *dağlar*... («Bayatılar»)
...Yalvarıb Kərəm sorar
Sizdən kim aşdı, *dağlar* («Bay atılar»)
...Kərəmin nəfəsindən
Yandı gül oldu *dağlar* («Bayatılar»).

Məcnunun «dağ ilə müsahibəti» təsirli, obrazlı sözlərlə təqdim edilir. Burada müəllif dağın müqəddəsliyini xatırladır.

Təzim ilə qılmış onu hər yad
Quranda – «Əlcibalü ovtad»¹
Məcnun ona eyləyib tamaşa,
Bir oldu sürud qıldı inşa...

¹ Təbörinin «Tarix»ində Quranın həmin ifadəsi belə şərh olunur: Yeri üzərində saxlayan «balıq haçan ki, tərpaşa, üzərində bu yeri titrədir Allah taala bildir ki, bu xalq müztərüb və titrəyici yer üstündə dirilik edəməzlər. Bəs dağları yaratdı və yerə basqı qıldı. Belə ki, buyurur: «Əlcibalü ovtad»... Bu dağları yerə mırx qıldı, ta ki titrəməyə və bu xələyiq onun üzərində dirilik edələr» (XIX əsr tərcüməsi).

Müəllif dəryaların da, səhrələrin da, dağa sığındığını, ondan dolandığını deyir.

Quranda dağların varlığı (yaranması) dünyadakı tarazlığın pozulmaması ilə əlaqələndirilir. «Allah [yer kürəsi möhkəm olsun, titrəməsin, onun hərəkəti hiss olunmasın, belələliklə də] sizi yırğalatmasın deyə, yer üzündə möhkəm dayanan dağlar və [istədiyiniz yerə] gedib çata biləsiniz deyə, çaylar və yollar yaratdı». (Ən-nəhl surəsi, on beşinci ayə.).

Böyük Füzuli dəfələrlə Bisütun dağının adını çəkir, Fərhadın dağ yarmasından bəhs açır.

Görüb mühlük mənim çevrəmdə bəhri.-eşq tuğyanın,
Qaçıb bir dağə çıxdı Kuhkən, qurtarmağa canın
Ey görən min dağ ilə səbrü səbatım, eyləmə
Nisbətım Fərhadə kim, bir dağ ilə olmuş zəbun...

Bu detala xalq ədəbiyyatında böyük əhəmiyyət verilir.

Əzizinəm, yar *dağı*.
Fərhad kimi yar *dağı*. («Bayatılar»):

Dağların vay qarıdır
Fərhadı vay qarıdır... («Azərbaycan bayatıları»).
Həpsi Şirin dərindən
Fərhad gəzər bu *dağda*
(«İraq-Kərkük bayatıları»):
...İtirmisən Leylini,
Məcnun ol, *dağ-dağ* ara. («Azərbaycan bayatıları»).
...Leylisi itmiş Məcnun
Salıbdı bir ün *dağa*. («Azərbaycan bayatıları»)
...Leylini itirmişəm,
Məcnunam, *dağ gəzərəm*. («Azərbaycan bayatıları»)
...Məcnun xəyalı könlüm
Leylisiz *dağda nə var?* («Azərbaycan bayatıları»)

Belə nümunələr çox gətirmək olar. Füzulidən bəri həm yazılı, həm şifahi ədəbiyyatımızda dağ ucalıq, paklıq, müdriklik rəmzi kimi təsvir və tərənnüm olunmuşdur.

«Türk xalqlarında ulu əcdad dağdakı mağarada yarandığından dağ-daş da əcdaddır» (M. Seyidov).

Ümumiyyətlə, Sərəndib, Tanrı dağı, Sina dağı çox məşhur, müqəddəs onimlərdir.

Təbərinin «Tarix»ində Kəbənin inşasından bəhs olunarkən deyilir: «Ol evin daşın Hərra dağı daşından bünyard urdu və divarların Tur Sina dağı və Ənbər dağı daşından yaptı və bu dağlar ol dağlardır ki, Allah-taala cəmi cahan dağlarından bu dağları təfzil qılmışdır. Çünki Adəm ol evi tamam etdi, həcərül əsvədi ol evin bir rükünündə qoydu».

«Adəm geri Hindistana Sərəndib dağına vardı. Qəbri dəxi Sərəndib dağındadır».

«Kəyumərs Dəməvənd dağına vardı və ol dağda oğlanları ilə qərar qıldı».

Aşağıdakı beytdə Qaf dağının adı bir bədii vasitə kimi bir neçə baxımdan diqqətəşayandır. «Qaf» sözü ikiqat səviyyədə—xüsusi isim (dağ adı) və cinas səciyyəsinə və hər iki səviyyədə istiarə keyfiyyətində işlənir. Habelə bu vahid qəzəlin mətə beytində (deməli, qəzəldə güclü mövqedə), özü də beytsonu (misrasonu) mövqedə (deməli, ikiqat güclü mövqedə) işlədilməklə güclü bədii vasitəsi funksiyasında çıxış edir.

Möhnəti-əşq, ey dil, asandır deyib, çox urma laf,
Eşq bir yükdür ki, xəmə olmuş onun altında Qaf..

Təbəri yazmışdır:

«Qaf dağı bu cahanı çep çevrə qoşatmışdır. Cahan Qaf dağının içində şol yüzük içindəki barmağa bənzər... Qaf dağı yaşıl zümürüddən yaradılmışdır. İşbu göylərin göyçək göründüyü ol Qaf dağının əksi düşdüyündəndir. Yoxsa göydə hərgiz rəng yoxdur. Əgər Qaf dağının yaşillığı olmasaydı göy bu vəchlə görün-

məzdi. Adəm oğlanı ol dağa varmağı mümkün deyildir. Şundan ötrü kim, dörd ay tamam qaranlıqda gedilir. Anda heç ay və gün və yıldız yoxdur və bu Qaf dağı yerin mızıdır. Əgər Qaf dağı olmaydı «yer tərənəməkdən xali olmazdı və xəlayiq yer üzündə rahat bulmazdı».

VI. PERİFRAZLAR

M. Füzuli dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də bəzən qrammatik və leksik-semantik mənaların təsviri yolla, bir neçə sözün birləşməsi üsulu ilə ifadə edilməsidir. Bir sözlə əks etdirilməsi mümkün olan məzmun, məna üçün iki sözdən istifadə olunur.

Gəlir olsan, qılaram fərşi-rəhin pərdeyi-çəşm...
Ey Füzuli, hər yetən tən eylər oldu halimə...
Fitnə əhli olanın cəmi pərişan olsa yey...
Ləbin dövründə kim insan olan candır ona mütələq...

Gətirilən hər dörd misalda *ol* feilinin müxtəlif şəkillərdə işlədilməsi müvafiq vahidlərin semantikasında heç bir dəyişiklik əmələ gətirmir. Bütöv vahidin əsas leksik mənası birinci komponentdə əks etdirilmişdir. İkinci komponentlər isə yalnız qrammatik məna ifadəsinə xidmət edir. Komponentlərindən biri semantik, digəri qrammatik məna ifadəsinə xidmət edən birləşmələr perifrastik birləşmələr adlandırılır.

Füzuli irsində perifrastik feili birləşmələrin sıx-sıx işləndiyi açıq-aydın nəzərə çarpır.

Bu güclü yayı çəkər oldum ol kəbadə ilə...
Könlümdə görər oldum ol cahı-zənəxdani...
Çəkər olsa müsəvvir kuyində divarə...
Tənha keçər oldu ruzigarım...

Perifrastik feil formalarının birinci komponentləri substantiv səciyyəli vahidlər olub feilin ad formalarında (ən çox feili sifət və məsdər formasında) çıxış edir.

Hər kim *sorar olsa* Qeysə bir raz...
Tənha *yürür oldu* laübalı...
Sizdən *sorar olsa* ata halı...
Başında olub şəb aşiyanı
Gündüz *olur oldu* pasibanı...
Nifrət *qılır oldu* yarü yoldaş...
...Ki gədə ahı əsər *eylər olur* şahlərə...

Perifrastik formalar yalnız üçüncü şəxslə məhdudlaşmır, Füzuli dilində digər şəxslərlə də əlaqələnir.

Tutar olsam, nə əcəb, mey atəyin dürd sifət...
Məni qərarım ilə *qoymaz oldun* ey gərdun...
Daşlarə urub başımı, rüsva *gəzər oldum*...

Məfhumi məzmunlu birinci komponentlər feilin inkar formasında da çıxış edirlər.

Min bəd nəsihət *etməz oldu*,
Tən ilə fəzihət *etməz oldu*...
Dərdinə dəva *bulunmaz oldu*,
Rəncinə şəfa *bulunmaz oldu*...
Görmək rüxun *olmaz olsa* dərman...
Bildiyi ki, gər *olmaz olsa* Leyli
Mümkün deyil olmağı təsəlli ...
Gördü ki, *görünməz olmuş* ol zar...
Can bari-bədən *götürməz oldu*,
Göz rəngi-vücudu *görmək oldu*...

Eyni köməkçi funksiyada *olmaq* feilinin təsirli qarşılığı *etmək//eyləmək* işlənir.

Rəzm *etməyi etdilər* müqərrər...
Xaki-dərinə sirişki-alım
Mütləq güzər *eyləməzmi oldu*,
Məndən xəbər *eyləməzmi oldu?*
Zülm etməmək etmə mən əsirə...

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, perifrastik formanın sabit (dəyişməyən) komponenti *-ar...*, *-ır...*, *-maq...* şəkilçili feillərdən ibarət olur.

Səni mələk-görəli *yazmaz oldu* eşqi günah...
Ağlar oldu halıma birəhm cananım görüb...
Verməz oldu yol vüsələ piçi-zülfün, ah kim...
Qan içər oldum, əyağın çəkdi bəzmimdən şərab...
Olmaz oldu görüb əhvalımı el xublara aşiq...
Necə meyl etmək olur sən kimi bir rusvayə...
Biləməz oldu məni tənə edən əhli-riya...

Misallardan görüldüyü kimi, misranın tərkibində daha güclü mövqedə—misranın əvvəlində işlənən perifrastik formaların estetik təsiri də güclü olur. Nəzərə alınsın ki, perifrastik feil formaları əsasən klassik dilə məxsus ifadə vasitəsidir və üslubda bir dəbdəbəlilik, təmtəraqlılıq yaratma vasitəsidir. Dil vahidlərinin məzmunundan daha artıq onların tərkibi əhəmiyyətli hesab olunur. Əlbəttə, poetik dil (nitq), xüsusən də klassik poetik dil adi ünsiyyət vasitəsi olan dildən fərqlənir və fərqlənməlidir. Belə fərqlərdən biri poeziyada çox sevilən ifadə vasitələrindən biri olan perifrastik vahidlərdir ki, bunlar digər heç bir üslubda, məqamda klassik poeziyadakı dəyərini saxlaya bilmir. Heç bir üslubda aşağıdakı kimi ifadə tərzi mümkün deyildir.

Tədbiri-qəm *etmək olmaz oldu*,
Gəldim, geri *getmək olmaz oldu*...
Mən *getməmək eyləsəm* xətadır...
Kimdəndir ola bu məkrü hiylə?
Kim *oldu ola* buna vəsilə?

Sənətkarın daha bir sıra köməkçi vahidləri perifrastik formalar tərtibinə cəlb etdiyi diqqəti özünə çəkir.

Mən bilməz idim, *bəla imiş* eşq,
Bir dərddi *macəra imiş* eşq...
Gül *istər ikən* sataşdı xarə,
Nur *istər ikən* tutuşdu narə...

Məlum olur ki, perifrastik formalar şeirdə paralelizm yaratmağa da yardım edir.

Daha bir neçə perifrastik ifadə tərzini:

Yapa gör bir neçə daş ilə dili-virani...
Namus bizim deyil, sənindir,
Dəf eyləyə gör ki, düşmənidir...
Bir həsar *edə gör* ondan özünə zünnarı...
Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin *görmüş degil*,
Kim ki, tən eylər mənim çaki-giribanim görüb...
Ala gör oxlarını didələrimdən, ey dil,
Heyfdir, olmaya nəgəh itə müjgan içrə...
Ey əql, *qaçıb qurtula gör* dərddi-sərimdən...
Zər nisar edə görün, cümlə yığılın, dərilin...
Azad ola gör, nə kim giriftar...
Hala *qıla gör* kəmal hasil...
Dəf eyləyə gör ki, bir bələdir...

Bu bölmənin başlanğıcında gətirilən misalların üçüncüsündə *insan olan* perifrasi işlədilmişdir. Bu iki söz («insan

olan») yalnız bunlardan birincisini («insan») bildirməyə işlədilibdir. Bir söz əvəzinə iki sözdən istifadə olunubdur. Anlayış, məfhum sanki dolay yolla ifadə olunubdur. «İnsan olan»—yəni insan (+dəbdəbə, pafos) habelə aşağıdakı misalda: fitnə əhli olan—yəni fitnə əhli (+dəbdəbə, təmtəraq)

Fitnə əhli olanın cəmi pərişan olsa yey...

Bütün bu irəlidə göstərilən perifrastik feil formalarından (perifrastik qrammatik birləşmələr) əlavə, Füzuli irsində külli miqdarda perifrastik metaforik birləşmələr (perifrastik leksik birləşmələr) də geniş yer tutur və məhz bu sonuncular daha çox bədii-obrazlı vasitə kimi güclü təsir vasitəsi olur.

Sitəm daşı, məlamət xəncəri, bidad şəmşiri.

Füzuli, hər cəfa kim gəlsə xoşdur canə canandan...

Perifrastik metafora Füzuli şeirinin ən səciyyəvi ifadə üsullarındandır. Sənətkar «sitəm» yox, «sitəm daşı» işlədir, habelə sadəcə «məlamət» yox, «bidad» yox, «məlamət xəncəri», «bidad şəmşiri» işlədir, sözləri poetikləşdirir, obrazlılaşdırır. Axı, hər hansı digər mücərrəd sözlər kimi *sitəm*, *məlamət*, *bidad* sözlərində də özlüyündə heç bir obrazlılıq yoxdur. Şair belə mücərrəd vahidləri çılpaq şəkildə, ayrılıqda yox, *daş*, *xəncər*, *şəmşir* kimi tamamilə konkret sözlərlə əlaqədə alıb işlədir ki, bununla da mücərrəd varlıqların, məfhumların konkretləşdirilməsinə nail olur. Konkretlik sənətdə əsas məsələdir. Habelə burada müəllif söz əvəzinə *s ö z* birləşməsindən istifadə edir. Dilçilər söz birləşmələrini sözlərin konkretləşməsində birinci, ilkin mərhələ hesab edirlər.

Maraqlıdır ki, Füzuli irsində metafora səciyyəvi perifrastik birləşmələr daha çox ana dili modelində (əsasən ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi) özünü göstərir.

*Göz yoludur ki, könül mülkünə xublar girər ondan...
Ol pərivəş ki, məlahət mülkünün sultanıdır...
Büküldü qamətini həsrət yükündən, vəh ki, aləmdə...
Gəzən peykanlarındır təndə, ya can bağına eşqin
Bəla sərçəşməsindən hər tərəf sular rəvan etmiş...
Ey Füzuli, axirət mülkünə lazımdır səfər...
Təhsin sənə ki, könlüm evin tirə qoymadın...*

İkinci növ təyini söz birləşmələri, adətən, leksik birləşmələr hesab olunur və qrammatik səciyyəsi ilə fərqlənən üçüncü növ birləşmələrlə qarşılaşdırılır. Bu birləşmələr semantikaca qeyri-müəyyən olmasına görə bədii nitq üçün əlverişli vasitədir. Elə buna görədir ki, adətən, obrazlı, poetik anlayışlar bu kimi birləşmələr şəklində daha çox ifadə olunur. M. Füzuli ana dilimizin söz birləşməsi sintaksisinin bu xüsusiyyətindən də hər kəsdən daha artıq faydalanıb məşhur obrazlı ifadələrini, misralarını yaratmışdır.

*Cövr odu yaqdı məni, yanımda durma, ey könül...
Tən evindən rəxtini cəhd eylə, ey can, dışra çək...
Tənə daşdır sənə, səngi-məzarımdan saqın...
Açıldı girməyə qəm can evinə rövzənlər...
Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim...
...Ki, möhnət oxunu peykanladım, qəm yayını qurdum...
Bəla dağın çəkən Fərhad ilə həmsəng tutmuşlar...
Ondan etdim fəhm, könlüm şəhri viran olduğun...
Könlümün şəhrinə mehrin girməyə dərvazələr...*

Aşağıdakı birləşmələrdə əsas anlayışlar ikinci komponentlərdə ifadə olunur, birinci tərəflər yalnız konkretləşdirmə, obrazlılıq məqsədi ilə işlənən vahidlər kimi çıxış edir.

*Bülbüli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu,
Tuti-yi-can ləli-şakkərbarın eylər arizu...*

Bu ifadələrdə «bülbuli-dil»—«dil» (+obrazlılıq, dəbdəbəlilik); «gülşəni-rüxsar»=«rüxsar» (+obrazlılıq, dəbdəbəlilik); «tutiyi-can» = «can» (+obrazlılıq, dəbdəbəlilik); «dəli-şəkkər-bar» — «ləb», yəni ağız (+obrazlılıq, dəbdəbəlilik) deməkdir.

Başqa misallar:

Gördüm el *xurşidi-hüsnün*, ixtiyarım qalmadı...
Açılmaz *qönçeyi-bəxtim*, ümidim nəxli bər verməz...
Çox olduqca qəmü dərdim *rəhi-eşq* içrə xoşhaləm...
Su verər hər sübhədən göz yaşı *tiği-ahimə*...

Mücərrəd mənalı sözlərin şeirdə (nitqdə) konkretləşdirilməsi və beləliklə, bədii-poetik təsirlilik vasitəsi olması klassik poeziyada çox geniş yayılmışdır. Mücərrəd varlıqların adları yalnız təfəkkür ilə əlaqədardır, dərkətmə vasitəsidir. Bunlar perifrastik yolla konkretləşdirildikdə təsir (göstərmə) vasitəsinə çevrilir. Belə ifadələr, əsasən, qəzəlin güclü mövqelərində — mətlə və məqtə beytlərdə özünü göstərir.

Qəbrim daşına kim, qəm odundan zəbanədir,
Tən oxun atma kim, xətəri çox nişanədir...
Mələmət-oduna yandın, Füzuli, çıx bu aləmdən...
Bari-möhmətdən nihali-qamətin xəmə olmasın,
Başımızdan sayeyi-*sərvi-qədin* kəmə olmasın...
Ləhzə-ləhzə *gülşəni-mədhində* guya olmasa,
Bülbuli-nitqi Füzulinin xoşəlhan olmasın...
Mübəddəl qılmağa sübhü-vüsələ şami-hicranı,
Mənim *ahım əlidir* sübhü şamü *çərx damanı*...
Sitəmin-daşıyla başa sınıq, bədəni şikəstə Füzuliyəm...
Qəm zülmətində bulmağa dərdü bəla məni
Bəsdir, Füzuli, atəşi-ahim əlaməti...
Gördüm ol *xurşidi-hüsnün* ixtiyarım, qalmadı...
Qəmindən başa dün *həsrət əlilə* ol qədər vurdum...

Vəqtdir çıxmağa *dünya qapısından, əyilin...*
Füzuli, keç *səlamət küçəsindən, səbr kuyindən,*
Fərağət olmayan yerdə səfər yeydir iqamətdən...
Qəm diyarında əcəl peyki güzər etməz mana...

Qəzəldə perifrastik ifadə tərzlərinin güclü mövqələrdə yer tutması müəllifin həmin obrazlılıq vasitəsinə mühüm əhəmiyyət verdiyini əks etdirir. Aşağıdakı mətə beytdə işlədilmiş perifrastiklər bu baxımdan diqqətə layiqdir.

Bülbüli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu,
Tuti-yi-can ləli-şəkkərbarın eylər arizu...

Beyt *təcrid* adlanan sözləşmə prinsipi üzrə yazılmışdır. Sənətkar faili özündən uzaqlaşdırmış, *təcrid* etmiş, mücərrədləşdirmişdir. Arizu edən «mən» deyil, hər kəsdirsə məndən uzaqdır, *təcrid* edilmişdir. Birinci şəxsin təkisi yox, üçüncü şəxsin təkisi haqqında məlumat verilir.

Bu *təcrid* edilən fail perifrastik şəkildə təqdim olunur: *bülbüli-dil* (yəni *dil*), *tuti-yi-can* (yəni *can*). Mücərrəd varlıqları bildirən *dil* və *can* sözləri real və konkret *bülbül* və *tuti ilə* birləşərək konkretləşdirilmiş və estetik təsiri artırılmışdır. Perifrastik metafora davam etdirilir və bir az da (məntiqi əsaslı) mürəkkəbləşdirilir. *Bülbül gülşən ilə, tuti də şəkkər ilə* assosiasiya oyadır. Odu ki, *rüxsar yox, gülşəni-rüxsar, şəkkərbar yox, ləli-şəkkərbar* ifadələri işlədilməli olmuşdur. Məzmun belədir: *Ürək üzünü, can sözünü* istəyir. Bir az da sadə: *mən səni istəyirəm*. Lakin, axı, şeir sənətdir. Mütləq şeir dili adi ünsiyyət vasitəsi olmaqdan daha artıq olmalıdır.

Başqa bir misal. «Vəslə ümidim çox idi» kimi adi. «prozaik» fikri sənətkar perifrastik şəkildə belə təqdim edir: «Çeşmi-ümmidim çiraği-vəslədən pürnur idi».

Aşağıdakı beytdə perifrastiklər «yuxu (çəşməyi-xab) gözü-nə (gözlər çəməninin) dolurdu (qılırdı sirab)» fikrini bildirməyə

xidmət edir:

Yarı gecələr ki, çeşmeyi-xab
Gözlər çəmənini qılırdı sirab...

Beləliklə, perifraza, sırf bədii-poetik vasitədir, ünsiyyətdən daha artıq fərdi intibaların ifadəsi üçün işlənir. Müəllif *can*, *qəm*, *tən*, *dərd* kimi sözləri təklikdə işlətməyi, çılpaq şəkildə təqdim etməyi xoşlamır, onları «*can bağı*», «*qəm nihalı*», «*tən mülkü*», «*dərd toxmu*» şəklində—obrazlı tülə bürüncəkli şəkildə üzə çıxarır.

*Can bağına qəm nihalı tikdin,
Tən mülkünə dərd toxmu əkdin...*

Zəngin və mürəkkəb silsiləli metaforalar, yüksək dərəcədə qəliz mübaligələr, hər cür müqayisələr ilə yanaşı perifrazelər də Füzuli dilinin obrazlılıq səviyyəsini və əhatə dairəsini müəyyənləşdirir. Obrazlı təfəkkür üçün başlıca məqsəd fikrin ifadə olunmasıdır, özü də fərdin, danışanın bütün ruhi-mənəvi təəssüratının ifadə olunmasıdır ki, bu məqsədlə ən müxtəlif ifadələlik vasitələri cayız görülür. Lakin burada ünsiyyət, daha doğrusu, dinləyicinin mənafeyi o qədər də nəzərdə tutulmur. Bədii dil fərdi dildir. Obrazlı fərdi dili qavramaq xüsusi fəhm, əqli gərginlik tələb edir. Obrazlılıq, bədii söz qavranılandan, anlaşılandan sonra bu gərginliyin, əziyyətin əvəzi çıxmış olur. Dünyada söz əzabından ağır əzab yoxdursa, bədii sözdən alınan zövqdən yüksək zövq də yoxdur.

Füzuli irsində perifrastik ifadə tərzinə aid istənilən qədər nümunə göstərmək mümkündür.

*Qurtararmı bəhri-qəm mövcundən ol sahil məni...
Dil kişvərini qarət edərlərdi xubilər...
...Ki, möhnət oxunu peykanladım, qəm yayını qurdum...*

*Təraziyi-əyari-möhnətəm bazari-eşq içrə...
Təhsin sənə ki, könlüm evin tirə eylədin...
Açıldı girməgə qəm can evinə rövzənlər...
Dideyi-bəxtim oyanmaz, nə ağır uyğuludur...
Dili-pürxunimə yağıdırma bəla peykanın...*

VİLFÜZULİ ŞEİRİNDƏ LƏFFÜ NƏŞR

Bu poetik terminin lüğəti mənası «yığma və yayma», «birləşdirmə və ayırma» deməkdir. Terminoloji mənası mətnin əvvəlki hissəsində bir yerə toplanmış iki və daha artıq həmcins üzvün sonrakı hissədə ayrı-ayrı vahidlərlə əlaqələndirilməsidir.

M. Füzuli irsində ləffü nəşr şəklində sözişlətmə geniş yer tutur.

*Bülbüli-qəmzədəyəm, bağü bəharım sənsən,
Dəhənü qəddü rüxün qönçəvü sərvü səmənəm.*

Bu parçada *dəhən*, *qədd*, *rüx* bir yerə toplanıb, sonra gələn ayrı-ayrı vahidlərlə (*qönçə*, *sərv*, *səmən*) əlaqələndirilmişdir. Beləliklə, *dəhən-qönçə*, *qədd-sərv*, *rüxsəmən* arasında çox səciyyəvi metaforik əlaqə yaradılmışdır.

*Yürütməyin ərəqi məclis icrə badə ilə,
Həramzadəni qoymun həlalzadə ilə...*

Əvvəlki misrada bir yerə yığılmış *ərəq* və *badə* sözləri sonrakı misrada *həramzadə* və *həlalzadə* metaforik epitetləri ilə əlaqələndirilərək bir-birindən ayrılır.

*Mənə zaman ilə Məcnun müqəddəm olsa nola,
Oyunda şah bərabər deyil piyada ilə...*

Burada da əvvəl gələn *mən* və *Məcnun* sözləri sonra gələn *şah* və *piyada* sözləri ilə rabitələnmişdir.

Göründüyü kimi, ləffü nəşr hadisəsi poetik və sintaktik paralelizmdən başqa bir şey deyildir. Lakin burada semantika əsasdır.

Semantik daxili əlaqələr daha mühüm rol oynayır.

Ləffü nəşrin müxtəlif növləri fərqləndirilir. Bir sıra nümunələrdə «yığılan» və «yayılan» vahidlər eyni sıra ilə işlədilir.

Dəmadəm əks alır mirati-ələm qəhrü lütfündən
Onunçun gah kədurət zahir eylər, gəh səfa peyda.

Əvvəlki misrada işlənən *qəhrü lütf* vahidləri sonrakı misrada sırası ilə *kədurət* və *səfa* vahidləri ilə əlaqələnmişdir. *Qəhr kədurət* zahir eylər, *lütf səfa* peyda eylər. Ləffü nəşrdə iştirak edən əvvəlki və sonrakı vahidlərin belə düzgün sıra ilə əlaqələnməsi «düzgün (müstəqim, nizamlı) ləffü nəşr» (ləffü nəşri-mürəttəb) adlanır.

Yeldə bulmuş buyi-zülfün, suda əksi-arizin;
Kim yeli bağına basıb, suya göz dikmiş hübab.

Buradakı birinci misrada tam paralel mətnlərdə işlənən *yel* və *su* vahidləri sonrakı misrada müxtəlif formada, lakin eyni sıra düzülüşündə təkrarlanmışdır.

Düzgün ləffü nəşrə aid digər misallar:

Dəmadəm mərdümi-çəşmim içər qan zülfü xalından,

Bəli əksər məəşi əhli dəryanın qəradəndir...

Sineyi-çakimdən əksik etmə tiri-qəmzəni,

Ey güli-rəna, bilirsən kim, gül olmaz xarsız...

Qaçə bilməz dili-divanə saçın qeydindən,

Netsin, ol vəhşi ayağındakı bəndin yenəməz...

*Cismimi yandırma, rəhm et yaşıma, ey bağı daş.
Ehtiyat et, yanmasın nagh quru odunda yaş...
Ləbindən qətrə-qətrə qan içər könlüm kərəhətsiz,
Şəkərdən olıcaq mey qətrəsi güya hərəm olmaz...*

Ləffü nəşrdə bəzən ikinci (ayırma, yayma) hissənin komponentləri birinci (birləşdirmə, yığma) hissənin üzvləri ilə düzgün sırada deyil, əksinə sıralanır, vahidlər arasında simmetrik deyil, çarpaz əlaqə yaranmış olur.

Cəfa oxun *mənə* yağdırırım, ancaq, ey *əflak*,
Demin ki, *yeddi kəmandarə* bir *nişanə* yetər.

Birinci misradakı *mən* və *əflak* vahidləri sonra gələn misradakı *yeddi kəmandar* və *nişanə* ilə əlaqədardır. Tərsinə bir sıra yaranmışdır: əvvəlki misrada birinci gələn *mən* sözü ikinci misrada ikinci gələn *nişanə* ilə, əvvəlki misrada ikinci yerdə işlənən *əflak* sözü ikinci misrada birinci gələn *yeddi kəmandar* ilə bağlıdır.

Dəhənin dürçini xali-ləbin gözdən nihan etmiş,
Əmanət gör ki, *hindu məxzəni-löləyə* xazindir.

Komponentləri arasında çarpaz əlaqə yaranan ləffü nəşrə «tərsinə ləffü nəşr» (ləffü nəşri-məkus) deyilir. Gətirilən beytdə *hindu* sözü *xali-ləb* ilə, *məxzəni-lölə* isə *dəhənin dürçü* ilə tərsinə paralelizm əsasında əlaqələnməmişdir.

Daha bir nümunə:

Xət nə hacət, *əhli-dil* qeydinə *rüxsarım* yetər,
Aləmi tutmaqda *gün* möhtac olurmu *ləşkərə?*..

Sintaksisə, strukturasına görə ləffü nəşr prinsipli şeirlər bəzən çox asanlıqla qavranıla bilər. Xüsusilə təkrarlar bu işdə

mühüm rol oynayır.

*Əks-ruyin suya salmış sayə, zülfün torpağa,
Ənbər etmiş torpağın adın, suyun ismin güləb...
Xəlq küfr əhlinə iman ərz edər, mən dəmbədəm
Küfri-zülfün eylərəm göysümdəki imanə ərz...*

Bu nümunələrdə sözlərin təkrarlandığı nəzəri cəlb etsə də, demək lazımdır ki, əvvəlki komponentlərin sonrakı parçalarda təkrarı ləffü nəşrin xüsusi halıdır, yeganə və ya əsas halı deyildir. Təkrarlama bu üslubi-poetik üsulda ən aydın və nəzərə çarpan xüsusiyyətdir. Bu üsul daha çox struktura bağlıdır. Adətən, ikinci yerdə gələn, yayma, ayırma hissəsində işlənən sözlər mühüm rol oynayır. Bu mövqedə hətta çox ümumi, semantik vahidlər də işləndikdə ləffü nəşrin məxsusi prinsipi pozulmur.

*Xaki-dərgahına hər sübh sürər gün üzünü,
Qaliba ondan ona hasil olubdur bu şərəf...*

Lakin ləffü nəşrin çox mürəkkəb növləri də vardır ki, bunları işlətmək sənətkardan, bunları müəyyənləşdirə bilmək oxucudan xüsusi məharət, xüsusi filoloji hazırlıq tələb edir.

Yuxarıda göstərilən iki növündən əlavə ləffü nəşrin daha bir növü—«qarışıq (nizamsız) ləffü nəşr» (qeyri-mürəttəb ləffü nəşr) adlanır. Eyni mətndə həm müstəqim, həm də tərsinə paralelizmə əsaslanan mürəkkəb bir ləffü nəşr növü nəzərdə tutulur.

Beləliklə, Füzulinin beytləri, misraları, ifadələri, sözləri arasında qırılmaz bir daxili rabitə vardır ki, bu məntiqi-poetik rabitə Füzuli irsinin bütövlüyünü qoruyur, toxunulmazlığını təmin edir. İlk baxışda çox mürəkkəb görünən, əlaqəsi çətin qavranılan misralar, ifadələr arasında güclü məntiqi-fəlsəfi-poetik rabitə olduğu anlaşılır.

İki gözdən rəvan etmiş *sirişkim qamətin* şövqi,
Əsayi-möcizi gör kim, iki bölmüş bu *dəryayı*...
Nola canım *qamətin* istərsə, könlüm *arizin*,
Rəsmidir aləmdə: bülbül *gül* sevər, pərvanə *şəm*.
İşvəvü naz ilə dəf etdin *qəmu ənduhimi*,
Sehr ilə biganə etdin *aşinalərdən məni*...

Strukturun özü metaforadır. Struktura və semantika, forma və məzmun, qrammatika və leksika... Bütün bunlar Füzuli şeirində bir vəhdətdə çıxış edir. Şeirimizdə struktur-metaforik və ya metaforik-struktur sözişlətmə yalnız Füzuliyə müyassərdir. Bu ali sənətkarlıq fikir və hisslərin imtizacından doğur. Bu sənət yüz illər boyu ən müxtəlif səviyyəli oxucunu məftun edəcək, düşündürəcək, sevindirəcək, müqəddəs kədərlə kədərləndirəcək, həyat üçün, Füzuli üçün, dilimiz üçün qruplandıracaq.

Zülfü rüxsari xəyalilə nədir halım demən
Öyləyəm ki, *geçəvü gündüz* bərabərdir mana.

Məna, semantika haqqında, səs, söz düzümü haqqında istənilən qədər bəhs açmaq olar. Metaforik-struktur *zülfü rüxsar* ilə *geçəvü gündüz* əlaqəsində təzahür edir.

Aşağıdakı beytlərdə ləffü nəşri müəyyənləşdirən hər kəs bundan böyük zövq, həzz ala bilər.

Rüxün üzrə xəmi-əbruni görmək istərəm, əmma
İkən, düşvar olur, *gün* var ikən görmək yeni *ayı*...
Güli-rüxsarinə qarşu gözümdən qanlı *axar su*,
Həbibim, *fəsl-i-güldür* bu, *axar sular* bulanmazmı?..
Fariq etdi *mehrin* özgə *məhliqələrdən* məni,
Hirz imiş *eşqin* sənin, saxlar *bəlalərdən* məni...
Uymuş cünunə könlüm, *əbrunə* der *məhi-nov*,
Nə etibar ona kim, seçməz *qaradan* ağı...

Xatirin *cəm eylədin*, əhli-vəfa könlün *pozub*,
Bir *imərət* *yapmağa* min *ev yıxan* memar *tək*...

Ümumiyyətlə, klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında Rum və Çin sözləri rəmzi olaraq «ağ» mənasında, hind (hindu) isə «qara» mənasında sıx-sıx işlədilir. Bu metaforik obrazlar Füzuli poeziyasında da özünü göstərir.

Nədir, — dedim, -ruxi-safındə əksi-mərdümi-çəşmim?
Dedi: gəlmiş gəmilə Rumə dərya qət edib hindu

Burada müstəqim paralelizm prinsipi üzrə «*ruxi-saf*» sözü *Rum* ilə, «*mərdümi-çəşm*» isə *hindu* ilə metaforikcəsinə əlaqələndirilmişdir.

Sənətkarın irsində bəzən ləffü nəşrin pozulduğu müşahidə edilir. Məsələn, aşağıdakı beytdə misralar arasında, əlaqənin məntiqi pozulmuşdur.

Bir pəri zülfün tutub, xalından alsan kami-dil,
Tut ki, Çin mülkün tutdun, hinddən aldın xərac.

Burada metaforik əsasda *xal* və *hind* (xalından alsan — hinddən aldın) sözləri qaralıq anlayışına görə əlaqələndirilmişdir və məntiqi olaraq *zülf* və *Çin mülkü* (*zülfün tutub* — Çin mülkün tutub) də müəyyən (? «ağlıq»?) anlayışı əsasında rabitələnməlidir. Əlbəttə, ağlıq anlayışı ola bilməz çünki zülfün qaralığı şeir üçün dəyərlidir; qaralıq anlayışı ola bilməz, çünki Çin sözü həmişə ağlıq rəmzi olmuşdur..

Ümumiyyətlə, poetik dil xüsusi bir dildir, adi, ümumxalq dilinə əsaslanarsa da, bu dilin funksiya, kateqoriyaları, anlayışları, ifadə tərzləri və vahidləri kəskin şəkildə fərqlənir ki, bu fikri Füzulilərin təcrübəsi sübut edir.

Bağ şahidlərinə zülf ilə çeşmin göstər
Sünbülü dərhəm edib, nərgisi bimar eylə.

Bu mürəttəb, düzgün ləffü nəşrdə *zülf-sünbül*, *çeşm-nərgis* metaforası oxucunu məftun edir, sənətə vurğun edir.

Bərqi-ahim göy üzün tutmuş, sirişkim yer üzün,
Söhbətimdən həm vühuş etmiş tənəffür, həm tüyur.

Məkus ül-tərtib üzrə qurulan bu tərsinə ləffü nəşrdə *göy üzü — tüyur*, *yer üzü — vühuş* ilə əlaqələndirilmişdir. Sanki strukturun özü metaforadır.

Ulu sənətkarın sözişlətmə üsulu diqqət, diqqət tələb edir və sözü öyrənməyə—sözün poetik qüdrətini dərk etməyə məcbur edir. Söz sirri ilahi sirrdir. Bu sirri öyrəndikcə insan mənən ucalır, kamilləşir, daxili bir qürur hiss edir. Axı, söz xəzinəsindən artıq dövlət yoxdur. Füzuli qürurunu mənimsəmək ən əvvəl Füzuli sözünü mənimsəməkdir.

Beləliklə, ilk baxışda əlaqəsiz kimi görünən misralar, beytlər, parçalar arasında ləffü nəşr daxili və məntiqi bir rabitə yaradır.

Çeşmin mərizi oldu könül əldən əm et,
Rənci-xumarə düşdü, dəvadır şərab ona.

Bu beytdə *çeşm — xumar*, *ləl — şərab*, *əm — dəva* qarşılaşdırmaları obrazlı dilin yüksək nümunəsi sayıla bilər.

Olub rüxsarına gün, ləlinə gülbərgi-tər aşiq,
Sənə əksik deyil, göydən yağar, yerdən bitər aşiq.
Özlüyündə intensiv bir sürəklilik, topluluq bildirən «göydən yağar, yerdən bitər» ifadəsi əvvəlki misrada işlənən *gün* və *gülbərgi* vahidləri ilə bağlıdır.

Daha başqa misallar:

Lalərəng (A) etdi göztüm (B) qan ilə xaki-dərini (V),
Kımyagərlər (B) edər gördüyü torpağı (V) qızıl (A)...
Bir qul oğlanı (A) könül mülkünə (B) sultan (V) etdim
Misr idi (B) padşəhin (V) Yusifi-Kənan (A) etdim.

Füzuli irsində əvəzlilərin noetik rolu diqqəti, xüsusilə, özünə cəlb edir. Son dərəcə ümumilik bildirən əvəzliyin özündə poetik imkan azdır və yalnız mətn daxilində hər hansı belə imkan kəsb edə bilər. Əvəzlik məcazi işləmə bilmir, obrazlılıq yarıda bilmir, metaforik işlənmir və s. Halbuki obrazlılığı, bədiiyyəti ali məqsəd sayan Füzuli əvəzliyə geniş yer verir. Böyük ustad əvəzlilərin təfsil etməkdə, bölüşdürmə, qarşılaşdırma yaratmaqda, paralelizm əldə etməkdə ola biləsi imkanlarından geniş miqyasda istifadə etmişdir.

Mətnin ilk-birləşdirici hissəsində əvəzlik ilə xüsusi ad işlənilir ki, bu zaman ikinci hissə

a) metaforik ola bilər:

Mənə zaman ilə Məcnun müqəddəm olsa nola,
Oyunda şah bərabər degil piyada ilə.

(*Mən* sözü *şah* ilə, *Məcnun* sözü *piyada* ilə obrazlı şəkildə» əlaqələndirilmişdir).

b) paralelizm təşkil edə bilər:

Eşq namusu *mən*ü *Məcnuna* düşmüş lacərəm,
Qəm yükün çəkməkdəyiz mən bir zaman, ol bir zaman.

Ümumiyyətlə, ləffü nəşrdə *mən*—*sən*, *sən*—*mən*, *mən*—*o*, *o*—*mən*, xüsusilə də *o*—*bu*, *bu*—*o* qarşılaşdırmaları həm metaforik məqam yaranması üçün, həm də paralelizm əldə edilməsi üçün Füzulinin çoxsevdiyi və işlətdiyi poetik vasitələr kimi özünü göstərir.

Metaforanı mürəkkəbləşdirən ləffü nəşr:
Verir sitəm səbəqin tifli-xəttinə zülfün
Qəman bu üzü qaranı o lövhi-sadə ilə.

Məkusül-tərtiblə düzəlmiş bu ləffü nəşrdə bu *üzü qara—zülf, o lövhi-sadə—tifli-xətt* anlamındadır.

Tutuşdum *atəşi-dildən, cigər qanıla* qərq oldum
Əgərçi bir şərər *oddur ol, bir qətrə qandır* bu...
Səndən, *ey bülbül, füzundur məndə* möhnət fəsl-i-gül,
Sənsənü min *tazə gül, hala mөнü min tazə dağ*.

Paralelizm məqsədi izləyən ləffü nəşr:

Budur fərqi, könül, *məhşər gününün ruzi-hicrandan*
Kim *ol can döndərir cismə, bu, cismi ayırır candan.*
Xaki-kuyin Kəbəyə nisbət qılan bilməzmi kim,
Bunda hər dəm, onda bir növbət olub vacib təvaf.

Qədim yunanlardan gələn və XIX əsrdə inkişaf etdirilən mülahizəyə görə, elmin ən qısa tərifı belədir: bənzərlər arasındakı fərqi, fərqlər arasındakı oxşarlığı müəyyənləşdirmək. Müasir Avropa elmində isə yalnız birinci hissə—fərqləndirmə başlıca məqsəd hesab olunur. Doğrudan da, dildə yalnız fərqləndirmə, qarşılaşdırma vardır. Klassik fəlsəfədə, məntiqdə ikili (binar, di-xotomik) qarşılaşdırma hakim mövqə tuturdu. Ləffü nəşr adlanan poetik-üslubi sözişlətmə üsulu binar qarşılaşdırma üçün geniş, əlverişli imkanlar açır. Ləffü nəşrin ilk—birləşmə hissəsi bir əlamət əsasında qarşılaşdırmaya əsaslanırsa, ikinci—ayırma, fərqləndirmə hissəsində əlamətlərin miqdarı çox ola bilər. Füzuln şeirində bir üslubi-poetik xüsusiyyət kimi əlamətlər çoxluğu əsasında qurulmuş ləffü nəşr səciyyəli şeirlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, birinci hissədə *qızlar* ilə *Leylidən* bəhs olunur. İkinci hissə isə belədir:

Qızlar qaşa versə vəsmədən rəng,
Can güzgüsünə salardı *ol jəng*.
Qızlar üzə qoysa nildən xal,
Ol nilə çəkərdi rəxt filhal.

*Qızlarda xəyali-nəqşi-diba,
Ol nəqşi-xəyal ilə şəkiba.
Qızların əli hənədə gülgün,
Onun əli aşki ilə pürxun.*

Ümumiyyətlə, Füzulinin məntiqə əsaslanan şeiri başdan-başə obrazlar tülünə bürünmüşdür. Sadəcə söz deyilmir, söz onu bürüyən zəngin (və müqəddəs) haləsi ilə bizi məftun edir. Söz çıpaqlıqda kasıbdır, zəifdir. Söz haləsi ilə güclüdür. Bu halə müxtəlif obrazlılıq vasitələrinin məcmusundan, mürəkkəb, rəngarəng toplusundan ibarətdir. Dixotomik qarşılaşdırma məqsədi güdən ləffü nəşr məhz tərənnüm, tərif üçün obyektlərin poetik əlamətlərinin sadələnməsi üçün əlverişli vasitədir. Füzuli şeirində işarə əvəzliliklərinin geniş yer tutmasının bir səbəbi də budur.

*Leylini edin rəfiqi-Məcnun.
Ol lələ isə, bu nəstərəndir,
Şimşad isə ol, bu narvəndir.
Ol buna, bu onadır səzavar...*

Belə metaforik tərif, tərənnüm məqamlarında yalnız ismi cümlələrin işlədilməsi və ümumiyyətlə, feillərin özünə yer tuta bilməməsi diqqəti cəlb edir. Ümumən Füzuli şeirində isim və feillərin işlənilmə tənəsübu xüsusi bir söhbətin mövzusudur. Tərənnüm həmişə ismi cümlələrlə əlaqədar olursa, feil də təsviri cümlələr üçün səciyyəvidir.

*Vəslini təvəqqe etdiyim yar,
Villah bu deyil, yanıma, zinhar...
Ol nəqşi-səhifeyi-vəfadır,
Bu—tərzi-cərideyi-fənadır.
Ol—ğərqeyi-bəhri-zövqi-candır,
Bu—məhvi-tənəümi-cahandır.
Ol—xeyr yolunda rəhbərdir.*

Bu—başladığı təriqi-şərdir.
Cananəsi üçün *ol* dilər can,
Öz canı üçün dilər *bu* canan...

Birinci və sonuncu beytlərdə feil işlənib. Sonuncu beytdəki *ol*, *bu* vahidləri bizi aldatmamalıdır. Bu beytdə digər bir poetik üsul—rəddül-əcüz daha üstün mövqeyə malikdir və ləffü nəşrin üzərinə kölgə salmışdır: *o*—*bu* binarlığına qarşı *can-canan* binarlığı daha üstün mövqeyə malikdir.

Birinci beyt isə ləffü nəşrin birləşdirmə hissəsini təşkil etdiyindən feil də işlənə bilər: halbuki, ikinci—fərqləndirmə yalnız isimlərə əsaslanmışdır.

Daha bir misal:

Gəh nizə qılırdı cansitanlıq,
Gəh nəvək edərdi xunfəşanlıq.
Ol bonzər idi qədi-nigarə,
Bu, qəmzeyi-dilfiribi-yarə.

Yenə də:

Sən—böylə bəlalərə giriftar,
Ol—eylə çiraği-bəzmi-əğyar.

Yenə:

Sən gərçi olubsan *ona* məftun,
Oldur tələbində *səndən* əfzun.
Sənsən ona cəhl ilə tələbkar,
Oldur sənə elm ilə havadar.

Yalnız təsvir (tərənnüm yox) məqamında ləffü nəşrin ikinci—fərqləndirmə hissəsində feillər də özünə yer tapa bilər. Şair Məcnunun vəziyyətini belə təsvir edir:

Çəkmişdi *bu* ləşkər içrə rəyət,
Ol ləşkər üçün dilərdi nüsət.
Bunlar ilə hay-kuy edərdi,
Fəth *onlara* cüstəuy edərdi.
Bu ləşkər ona müinü qəmxar,
Ol talibi-fəthi-ləşkəri-yar.

Ləffü nəşr digər poetik-üslubi sözişlətmə üsulları ilə birləşdikdə daha güclü təsirə malik olur.

Budur fərqi, könül, məhşər gününün ruzi-hicrandan
Kim, *ol* can döndərə cismə, *bu* cismi ayırar candan.

Bu beytdə ləff nəşr və xiazm (*can, cism-cism, can*) bir vəhdətdə çıxış edir.

O, bu sözləri həm adlıq halda, həm də ismin digər hallarında müvazi və ya fərqli şəkildə işlənilə bilər.

Bir neçə misal gətiririk:

Candan keçəli buldum rahat qəmi-ələmdən,
Xoş hikmət ilə buldum *ol* dərdə *bu* dərmani...
Eşit dərdi dilim, əfsaneyi-Məcnunə meyl etmə,
Kim, *ol* əfsanədən həm anlanan mütləq *bu* məzmunudur.
Qaşın bəlasına düşdüm fələk qəmin çəkərək
Bu güclü yayı çəkər oldum *ol* kəbadə ilə...
Nə xoşdur arizin dövründə zülfi-ənbərəşanım,
Bu dövrəndə nə xoş cəmiyyəti var *ol* pərişanın...
Ey Füzuli, rəhi-şərini tut *ol* rəhbərin
Bu təriqilə zəlalətdən özün eylə rəha...

Bütün bu nümunələrdə *o, bu* sözlərinin hansı halda işləndiyindən söz gedə bilməz. Ona görə ki, işarə əvəzliyi olan bu sözlər cümlədə təyin funksiyasında işlənilir. Həmin işarə əvəzlilikləri substantivləşdikdə ismin həm adlıq, həm də digər halla-

rında çıxış edir.

Adlıq halda:

*Ol bənzər idi qədi-nigarə,
Bu qəmzeyi-dilfiribi-yarə.*

Təsirlik halda:

*Cigərim qanını göz yaşma tökdün, ey dil,
Varə-varə onu Qülzüm, bunu Ceyhun etdin.*

Yerlik halda:

*Bunda yetə rütbeyi-kəmalə
Onda yetə dövləti-vüsalə.
Bunda hərdəm, onda bir növbət olur vacib təvaf...*

Çıxışdıq halda:

*Bir mərtəbədə ki, *mundan*, *ondan*
Dəryalara yetsə ləməyi-tab...*

Yönlük halda:

*Ol *buna*, bu *onadır* səzavar,
Ey əhli-qərəz, nədir bu azar...*

Ləffü nəşrin komponentləri ayrı-ayrı hallarda çıxış edir.

*Əhli-dünyanın olmaz aqibəti
Gər *bunu* istər isən, *ondan* keç...
Ol baxdı *buna* nişan buldu,
Bu gördü *onu* müqəyyəd oldu.*

Ləffü nəşr təşkil edən vahidlərin beyt daxilində misraönü güclü mövqedə yerləşdirilməsi ilə yüksək bir mütənasiblik, linqvistik paralelizm yaradılmış olur. Xüsusilə «Leyli və Məcnun» poemasında bütöv parçalar, iri mətnlər bu prinsipə əsaslanır.

*Ol—xeyr yolunda rəhbərdir,
Bu başladığı təriqi-şərdir...*

Tədqiqatçılar aşağıdakı beytlərdə ləffü nəşri göstərilən tərzdə müəyyənləşdirmişlər:

*Mən ləbin müştəqiyəm, zühhad Kövsər talibi,
Nətəkim məstə mey içmək xoş gəlir, huşyarə su...
(Mən—məst, ləb—meyl, zühhad—huşyar, Kövsər—su).
Rəngi-ruyindən dəm urmuş sağəri-söhbəyə bax.
Afitab ilə qılır dəva, tutulmuş ayə bax...*

(Rəngi-ruy—afitab, dəm vurmuş—qılır dəva, sağəri-səhbə—tutulmuş ay).

*Sinəmi çək eylə, gör dil izzirabın eşqdən,
Rövzən aç, hərdəm həvadən mövcə uran dəryayə bax.*

(Sinəmi çək eylə—rövzən aç, gör—bax, dil—dərya, izzirab—mövcə uran, eşq—həva).

*Əsiri-dərdi-eşqü məsti-cami-hüsn çox, əmma
Bizüz məşhur olan, Leyli sənə, Məcnun mana derlər..*

(Əsiri-dərdi-eşq—Leyli, məsti-cami-hüsn—Məcnun).

SİNTAKTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Sintaksis dilin qrammatik quruluşunun ali səviyyəsini təşkil edir, onun başlıca vahidi olan cümlə kommunikativ səciyyəsi ilə fərqlənir. Sintaksis nitqin quruluş mexanizminin qanunauyğunluqları ilə bilavasitə bağlı olduğundan, bir tərəfdən, psixolinqvistika ilə (nitqin törəmə mexanizmini öyrəndiyi üçün), di-

gər tərəfdən, üslubiyyət ilə (müxtəlif janrlarda mətnləri öyrəndiyi üçün) əlaqədardır. Habelə cümlə fikrin ifadəsinin linqvistik formasıdır, təzahürüdür. Odur ki, bir çox hallarda (xüsusilə klassik ədəbiyyatda) sintaktik problemlər yalnız məntiq ilə əlaqədar öyrənilə və dərk edilə bilər.

I. SİNTAKTİK TƏKRARLAR

Füzuli müxtəlif morfoloji kateqoriyaların (kəmiyyət, hal, şəxs, təsdiq-inkar, təsriflənən və təsriflənməyən feillər, habelə ümumən feil, isim, əvəzlilik, say, qoşma, bağlayıcı, vokativ sözlər) üslubi keyfiyyətlərindən maksimum səviyyədə istifadə etməklə ölməz sənət nümunələri yaratmışdır.

Böyük söz ustadı sintaksis sahəsində daha mühüm və hərtərəfli fəaliyyət göstərmiş, daha çox yeniliklər əldə etmişdir. Məntiqi poeziya sintaksis ilə daha sıx əlaqədardır.

Homeoptotonun Azərbaycan dili üçün səciyyəvi bir (və əsas) növü də eyni sözün eyni mətdə həm mübtədə, həm də xəbər funksiyasında işlənməsidir. Dilimizin sintaktik strukturunun ən mühümlərindən biri olan bu sözləşmə tərzini şair qələmində poetik məqamda xüsusi bədiilik funksiyası qazanır. *Böyük böyükdür, kiçik kiçik. Mən mənəm, sən sən.* Lakin bunlar dil faktıdır və dil faktını hazır şəkildə bədii əsərə gətirmək bir hünər deyildir. Xüsusilə Füzuli kimi söz ustaları qrammatik dil faktlarını poetikləşdirməklə sənətkarlıqlarını nümayiş etdirmiş olurlar. Müvafiq təkrar növlərini paradigmatik və sintaqmatik, habelə paradigmatik-sintaqmatik əsaslarla dəyişməklə sənətkar dilin ümumi modeli əsasında füzuliyənə nitq faktları—bədii keyfiyyət qazanmış vahidlər müəllifi olur. «*Höküm onun hökmüdür, fərman onun fərmanıdır*»,—deyənin kimi hər kəs misra müəllifinin Füzuli olduğunu, dilə məxsus yox, poetik nitqə məxsus olduğunu söyləyəcəkdir (Müqayisə et: *hökm hökmdür, fərman fərmanıdır*). Obyektiv ifadə tərzini subyektiv-şairənə qətiyyət, kəskinlik

çaları kəsb etmişdir.

Mübarək *mülkdür* ol *mülk* viran olmasın, yarəb.

(Müqayisə et: *mülk mülkdür*).

İraq olsun yaman gözdən nə xoş *saətdir* ol *saət*

Ki, məşuqilə aşiq eyləyib nazü itab oynar...

(Müqayisə et: *saət saətdir*).

Füzuli dili mahiyyətə Azərbaycan dilinin daxili strukturunun poetik təzahürüdür. Böyük sənətkarın bütün təfəkkür tərzini və onun ifadə üsulları milli ruhdan qidalanır. Füzuli şeirində ana dilinin müxtəlif (və bütün) kateqoriyalarının əks olunduğunu söyləmək azdır. Bu şeirdə dilin struktur xüsusiyyətləri, dəyişmə və inkişaf meyilləri, dil vahidlərinin törəmə mexanizmləri açıq-aydın diqqəti cəlb edir.

Təkrarın ikinci komponenti müxtəlif paradigmatik dəyişmələrə məruz qalır.

a) Xəbər inkarda işlənir:

Yar yar olmaz üşşaq ilə pır etməsə:.

Qəm qəm olmazdı, əgər olsaydı bir qəmxarımız...

b) Xəbər şərt formasında işlənir:

Gər *mən mən isəm*, nəşən sən ey yar,

Vər *sən sən isən*, nəyəm məni-zar?..

İkinci komponentdə sintaqmatik dəyişmə özünü göstərir.

Çareyi-behbudimi sordum müalicdən dedi:

Dərd dərdi-əşqdür mümkün degil sihhət sana...

Gərək öldür, gərək qoy, *hökm hökmün, rəy rəyindir*...

Gəh İbni Sələmə *yar olub yar*...

Təkrarın birinci komponentində paradiqmatik dəyişiklik edilir.

*Fərz eylə ki, oldu yar yarım...
Nə günü gün idi, nə dünü dün...
Yarım sənə əngərrib olur yar...*

Birinci komponentdə paradiqmatik, ikinci komponentdə sintaqmatik dəyişilmə baş verir.

*Əvvəlki cavabdır cavabım...
Müşkülə xitabdır xitabım...
Üşşaq təriqidir təriqin...
Təbibə, qılmışam təşxis, dərdi-əşqdir dərdim...*

Qeyri-müəyyən, ümumi səciyyəli strukturun dəqiqləşməsində, qrammatikləşməsində əvəzlilərin müstəsna rolu vardır.

*Bu rövzə nə rövzeyi-bərindir,
Bu qövm nə qövm-nazənindir?
Tərk eylə təərrüzü inadı,
Kim, vadiyi-cəhldir bu vadi...
Kim görüb güllər, könüllər açılan çağdır bu çağ...
Bir nəsnə gərəkli yox ki, ol yox...*

Təkrarın hər iki komponenti geniş sintaktik əlaqələrə girir, mürəkkəbləşdirilir.

*Həsət ələmi yaman ələmdir...
Əmma xələfin acəb xələfdir.
Xoş rahdurur sənə gedən rah...
Dövləti-bağı ki, derlər, dövləti-didar imiş...
Yarəb, məni et fəneyə mülhəq
Kim, rahi-fəna imiş rahi-həq...*

Zövq şövqinlə cahan *qeydin çəkən zəhmət çəkar...*
Hər *gələn* qəmli gedir, şad *gəlib* yanımıza...

Müvafiq funksiyada işlənən şəxs əvəzlilikləri isə mütləq müvazi tərkiblər şəklində çıxış etməli olur. Əvəzliyin bu mövqedə paralelizmdən qeyri bir bədiilik köməyi yoxdur.

Sən sanma ki, *oldur ol, mənəm mən,*
Bir can ilə zindədir iki tən...
Gör *mən mən isəm*, nəsen sən, ey yar,
Vər *sən sən isən*, nəyəm mənə-zar?

Tam sintaktik paralelizm və təkrar şeirin ahəngdarlığına bədiiliyinə xüsusi təkan vermişdir. Əvəzliliklərin sintaktik vahid təşkil edən təkrarı tipoloji səciyyəsi ilə fərqlənir. Başqa dillərdə də bu təkrar növü qətiyyət, iradi moment ifadəsinə xidmət edir.

E. ə. X əsrdə yaşamış qədim yəhudi hökmdarı Solomonun (Süleyman peyğəmbər) adı ilə bağlanan və sonralar Bibliyaya daxil edilən «Nəğmələr nəğməsi» kitabında məhəbbət hissənin təsvirinə geniş yer verilmişdir. «Məhəbbət də ölüm qədər şiddətlidir; cəhənnəm kimi, qısqançlıq kimi amansızdır; oyun oxları alov saçır». Burada deyilir ki, məhəbbət və ölüm sıx tellərlə birbirinə bağlıdır. Bunların hər biri digərindən daha güclü, daha dəhşətlidir. Bunların heç birinə qalib gəlmək mümkün deyildir. Kim ölümün qucağına atılmaq istəmirsə, məhəbbətə məğlub olmalıdır. Eşqsiz ekstaz mərhələsində hissələrin ən qaynar, coşğun anında insan özündən uzaqlaşır, ölümə yaxınlaşır ki, bu zaman əsl xilaskar olan «sən» onun (məhv olmaqda olan «mən»in) köməyinə gəlir.

«Nəğmələr nəğməsi»ndə dialoqvari cümlələr vardır: «*Mən sənəm və sən də mənəsen*». «*Mən sevgilinəm, sevgilim də mənənimdir*».

Aşıq öz məşuqunda ərimək istəyir: «*Mən sənəyəm, sən mənəsen*».

Rəhim Dünyamalıyevin «Tərsinə addımlayan kölgələr» əsərində deyilir: «Mövlana Cəlaləddin nə deyib? hə... «Nə *mən mənəm*, nə *sən sənən*, nə *mən sənəm*. Həm *mən mənəm*, həm *sən sənən*, həm *mən sənəm*».

Füzuli şeirində bu ifadə tərzinin ən mürəkkəb struktur dəyişmələrə məruz qalması yenə də bədilik məqsədindən irəli gəlir.

Oldur *mənə murad* ki, oldur *sənə murad*...
Hörmətim vacib *bilir*, hər kim *bilir* keyfiyyətim...
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin *artırar*...
Bilərdim *səndə həm var* ol həvə kim, *məndə var*, ey ney...
Bu *heyran olduğundandır* ki, *heyran olduğun* bilməz...

Bütün bu transformaların nüvə cümlələrini müəyyənləşdirməyi oxucunun öhdəsinə buraxırıq.

Ümumiyyətlə, Füzuli irsi transformasion qrammatika üçün olduqca zəngin material verir və bu baxımdan, xüsusilə, araşdırılmalıdır. Sənətkar, həqiqəqən, dilin, ifadə tərzinin ən mürəkkəb, gözlənilməyən, kimsənin işlətmədiyi və tuta bilmədiyi imkanlarından ustadcasına istifadəsinə görə heyrət doğurur. Ana dilinin gizlincələrini üzə çıxarmaq üçün böyük dahilik və böyük vürğunluq gərəkdir. Ana dilinə vürğunluq, füzuliyənə vürğunluq. İlk baxışda aşağıdakı beytin də eyni sözün mübtədə və xəbər kimi işlənməsindən ibarət nüvə cümlədən törəməsinə çətin, çox çətin müəyyənləşdirmək olur.

Sən sədqəsi olduğun pərivəş
Sədqə sənə oldu, ey bəlakəş...
Yarı, əğyar bilibdir ki, *mənə yar olmaz*,
Mən dəxi onu ki, *əğyar bilibdir*, *bilirəm*.
Dinini döndərgil, ey zahid ki, yaxşı *din degil*...

Bu misrada implisit tərzdə «*dinin yaxşı din degil*» trans-

formu mövcuddur. Buradan da: *dinin din degil//dinin dindir...*

Gərək öldür, gərək qoy, *hökm hökmün, rəy rəyindir...*

Ana dilimizin strukturunun özündə söz ifadə edilmədən də müxtəlif mənalar potensial şəkildə mövcuddur. *Hökm hökmündür*, yəni (əsil, ən yaxşı, düzgün) *hökm sənin hökmündür...* Əslində, elə, sinonimlər də təkrardır, mənə təkrarıdır. Odur ki, sinonim vasitəsilə söz təkrarından az-çox uzaqlaşmış vahidlərin nüvə variantlarını müəyyən etmək mümkündür. Füzuli yazmışdır:

Mülki-dil qəm mənzili *olunca*, vıran *olsa yey...*

(«Olunca... olsa yey» qoca Dədə Qorqudun sevimli ifadələrindəndir). Bu misrada iki ismi birləşmə vardır: *mülki-dil* və *qəm mənzili*. Strukturca müxtəlif olan bu birləşmələri asanlıqla yekcinsləşdirmək mümkündür: *dil* (ürək) *mülki-qəm mənzili* və ya *mülki-dil* və *mənzili-qəm*. Bir variantını götürək: *ürək mülkü qəm mənzili* olunca... Dayan. Axı *mülk* və *mənzil* sözləri mənalarının birində sinonim kimi meydana çıxırlar: hər ikisi yaşayış yeri, ev deməkdir. Deməli, irəlidəki variantı belə də işlətmək olar: *ürək evi qəm evi* olunca... Buradan da: *ürək evi qəm evidir*. Və buradan da: *ev evdir*.

«Ev evdir» tipli nüvə cümlələri aktuallaşdırmaqda, onların saysız-hesabsız transformlarını işlətməkdə Füzuli təcrübəsi bütün ədəbi dilimizə örnəkdir.

Hiç *sünbül sünbülü-zülfün* kimi mişkin deyil...

Bəzi transformları: *sünbül sünbülü-zülfün kimi deyil//sünbül sünbülü-zülfün kimidir//sünbül sünbülü-zülfündür//sünbül sünbülüdür//sünbül sünbülüdür...*

Bilərdim *səndə həm var ol həva kim, məndə var, ey ney...*

Müqayisə et: *səndəki həva məndəki həvadır//həva həvadır...*

Yarı ağyar bilibdir ki, mənə yar olmaz...

Müqayisə et: *Yar mənə yar olmaz//yar yar olmaz//yar yar olar//yar yarıdır.*

Doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövrəndir...

Müqayisə et: *Hər zaman bir aşiqin zamanıdır//hər dövrən bir aşiqin dövrəndir//Zaman zamandır//Dövrən dövrəndir...*

Eyni sözlə ifadə olunan mübtəda-xəbər strukturunda xəbər müxtəlif dəyişmələrə (hal, nisbət şəkilçiləri, sintaqmatik dəyişmə və s.) məruz qaldıqda əvvəlki struktur yeni səciyyə kəsb edir.

Olma qafil, *eşq dərdindən yaman olmaz bu dərd...*

Bir *özgə məkan* biləm *məkanın...*

Qıl qiyas *halın əhli-dəhr halından...*

Aşina razi-nihanın *aşinadən* saxlamaz...

Dil eylər nalə, ya *peykan* dəyər *sinəmdə peykanə...*

Açılmadı hiç *babdən bab...*

Hər qanda olsa *qanlım*, əlbəttə, *qan tutar...*

Təkrarın hər iki komponenti hal paradigması dəyişikliyinə məruz qalır, müxtəlifləşir.

Bu yetməzmi ki, *dərdimə* bir *dərd* artırırsan sən həm...

Artırdı *bəlasına bəlalər...*

Bilməzsənmi ki, *qanə qandır...*

Ol dövrə nəqiz *dövr* edərsən...

Zəbanım atəşi-dildən çıxan *zəbanə* yetər...

A A-dir tipli nüvə cümlələrin ən müxtəlif transformlarına Füzuli şeirində rast gəlmək mümkündür. Bunların sintaktik səciyyəli yaygın növləri olduğu kimi, ümumiləşmiş, model səciyyəli kəsb etmiş sintaktik, leksik-sintaktik və leksik növləri də mövcuddur. Məsələn, qoşmalı təkrarlar xüsusi qrup kimi diqqəti cəlb edir. Bunların da müxtəlif növləri vardır.

a) *Vəhşi ilə vəhş, teyr ilə teyr,*
Həmcins ilə xoşdur eyləmək seyr...

b) *Ey canım içində canə düşməən...*

c) Xəncəri-bidad ilə hərdəm görər *zəxm üzrə zəxm,*
Hiç bir dəm görmədim önmüş, önülmüş könlümü...
Zayə eylər hüsnünü xəttin *səvad üzrə səvad...*
Ehtiyat eylə, *günah üzrə günah* etmə dəxi...
Təklifi bunun *ğəm üzrə ğəmdir...*
Küdurət üzrə, lütf et, bir *küdurət* sən həm artırma...
Dərd üzrə müzaəf oldu *dərdi...*
Zövq üzrə mey artırırdı *zövqüm*
Şövq üzrə ziyad olurdu *şövqüm...*

Artıq Füzuli şeirində bu model intensivlik, qüvvətləndirmə, çoxaltma anlayışını bildirmək üçün formalaşmış ümumiləşmişdir. Dilin daxili mahiyyətindən nəşət edən səciyyəvi strukturaadır.

Farsca qəzəllərinin tərcüməsində «üzrə» deyil, «üstə» işlədilibdir. Halbuki türk şeirlərində bu mövqedə «üstə» işlədilməz¹.

¹ «Söhbətül-əsmar»da belə nümunə vardır:
Qəm üstünə qəm gəlir dəmadəm...

Necə tirqəşdən ox, mən sinədən *ah üstə ah* çəkdim,
Bu həsrətlə ki, vursun sinəmə *ox üstə ox* canan...

Daxili zaman zərflikli təkrarlar:

Mühərrirlər *yazanda* hər kəsə aləmdə bir ruzi,
Mənə hər gün dili-sədpərədən bir parə *yazmışlar*.
Yazanda Vamiqü Fərhadü Məcnun vəsfın əhli-dərd
Füzuli adını, gördüm, səri-tumarə *yazmışlar*...

Habelə:

İndi *gəzdikdə* qorxa-qorxa *gəzər*...
Səndən yana əzm edib *gedəndə*
Məndən cəzə ilə *getməsinlər*...

Daxili obyektli təkrarlar:

Canım canı, gözümün çırağı...

Eyni söz allıq və yönlük hallarında təkrarlanmaqla ümumiləşir:

Bir dəm qoşalım *səda sədayə*.
Bihudədir ol qamu fəsanə
Kim, aşıqdir *filan filanə*...

Eyni söz çıxışlıq və yönlük hallarında təkrarlanmaqla ümumiləşir:

Dildən dilə düşdü bu fəsanə...
Qəsdim bu ki, eyləyəm məni-zar,
Evdən-evə seyr müştərirar...
Gündən-günə qıl ziyadə şövqüm...

Düşdü vəsfi-dəri-dəndani *ağızdan ağıza...*
İşimdir sayə tək *yerdən yerə* üz urmaq ol gündən...
Gəzdirərlər onu *əldən-ələ* hərdəm canlar...

Dilin strukturundan çox poetik əsasda düzəldilib işlədilən əlavəli təkrarlar Füzuli şeirində də bir qatilik, kəskinlik anlayışının ifadəsinə xidmət edir.

Fəqr imiş fəqr, Füzuli, *şərəfi-əhli-vücut...*
Nuri-çəşmim, ehtiraz *eylə yaman gözdən, yaman...*
Pənd çox verdim eşitməz, *arsızdır, arsız...*

Sintaktik səciyyəli əlavəli təkrarlar nitqə təkidlilik, qətiyyət çaları gətirmiş olur.

II. FÜZULİ ŞEİRİNDƏ HƏMCİNSLİK

Füzuli irsində klassik Şərq şeirinə məxsus daha bir üsuldan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət, səciyyə bildirən sözlərin (üç və daha artıq sözün) bir sintaktik vahid, bir sintaqma təşkil etməsi üsulundan tez-tez istifadə olunur.

Azadəvü şadı xürrəm oldum...
Bu həm məni-zardən bətərdir,
Avarəvü xarü dərbədərdir...
Sərgəştəvü zarü mübtəladən
Bir namə ki, məhz dərdü qəmdir...
Əndamı şikəstə, cismi nəmnak
Rüsvavü xərəbü məstü bibak...

Klassik poetikada tənsir əs-sifət («sifətlərin birləşməsi, sıralanması») adlanan bu sözişlətmə tərzinə, xüsusilə, «Leyli və Məcnun» poemasında daha çox rast gəlirik. Adətən insanın, onun daxili aləminin, əhval-ruhiyyəsinin təsviri ilə əlaqədar isti-

fadə olunan bu ifadə tərzini təsirlilik baxımından yüksək qiymətləndirilir. Bir neçə müxtəlif əlamətin bir yerdə toplanması onların hamısı üçün müştərək olan əlamətin daha qüvvətli, təsirli ifadəsinə aparıb çıxarır.

Ta xaki-dərindən olmuşam dur,
Aşiftəvü xəstəhalü rəncur...
Rəhm et ki, qəribü xakisarəm,
Bimunisü yarü ğəmküsarəm...
Məstü mədhuşü xərabətiyü bibak olalım...
Xoşvaqtü nişatməndli dilşad...

Tənsiq əs-sifətin sinonimlər toplusuna bir dəxli yoxdur və əslində burada sinonim olmayan vahidlərin bir sintaktik tərkibdə cəmlənməsi daha mühüm hesab olunur. Çox müxtəlif denotatları olan, bir-birindən uzaq sözləri yaxınlaşdırmaq, birlik yaratmaq (birlik isə həmişə qüvvədir) üçün sənətkar müxtəlif üsullara əl atır ki, bunlardan, xüsusən birinci şəxs təkin şəkilçilərindən faydalanma prinsipi diqqəti cədb edir.

Derdim olasan mənim pənahım,
Fəxrım, şərəfım, ümidgahım...
Bəri oldum, Füzuli, qeyridən, ol dilruba ancaq *Əni-*
sim, munisim, yarım, nigarım, nazənimdir...
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım.

Müxtəlif sifətlərin, əlamətlərin belə bir vahidə toplanması bir neçə cəhətdən xarakterikdir. Əvvəlcə, insana birinci şəxs əvəzliyinin təkindən yaxın bir dil vahidi yoxdur, ona görə də həmin şəkilçinin təkrarı şeirdə daxili bir məhrəmlilik yaradır, söz oxucuya çox yaxınlaşmış, özününküləşmiş olur. Sonra, müxtəlif sahələrə aid, müxtəlif semantikəli sözlər bu şəkilçi vasitəsilə həmcinsləşdirilir və deməli, mənaca da bir yerdə toplanmış, qüvvətlənmiş olur. Habelə, sadalama intonasiyası və vurğular da

müvafiq mətnin poetik gücünün artmasına təkan verir.

Bu ifadə üsulunun poetikliyi daha bir üsulla—alliterasiya (həmcins üzvlərdə müştərək səslərin//samitlərin iştirakı) üsulu ilə əldə edilir.

*Ol munisü müsfiqü müvafiq...
Xoşvəqt nişatməndü dilşad...
Ol sahibi-nəngü namü namus
Döndü evə gəldi xartü məyus...
Dersən məşuqü eşqü aşiq
Mən sadəzəmir tifli-sadiq...*

Həmcins üzvlərin poetik səciyyə kəsb etməsində daha bir vasitənin—qafiyənin də mühüm rolundan sənətkar məharətlə istifadə edirdi.

*Ah bilmən neyləyim, canımda rahat qalmadı Gözlərim
nəmnək, sinəm çək, könlüm dərdnək...*

Şair Füzuli alim idraki ilə müəyyənləşdirmişdi ki, üç və daha artıq sözlərin həmcinsləşdirilməsi sadalama effekti verə bilər və bu zaman hər söz öz semantik müstəqilliyini saxlaya bilər. Axı, say, sadalama anlayışı üçdən başlayır. İki sözün həmcinsləşdirilməsində belə müstəqillik mühafizə edilmir. İki söz, adətən, sadalama üçün deyil, digər semantik məqsədlər—sinonimlik, antonimlik, korrelyativlik məqsədi ilə bir sırada gəlir, bir-birinə yanaşdırılır. Leksik semantika həmişə məhduddur və burada yanaşdırılan sözlər daha ümumi, şərikli, mücərrəd semantika xatirinə öz müstəqilliklərini güzəştə getməli olurlar. Həmcins üzvlərin sadalanmasında isə semantik müstəqillik qorunmuş olur.

Bütün bunlara görədir ki, Füzuli şeirində sözlərin həmcinsləşdirilməsinə mühüm diqqət və əhəmiyyət verilir.

Cəm idi yanında ittifaqı:
Sazü məzəvü şərəbü saqi...
Xoş rəng ilə yıxdılar təcəmmül
Firuzəvü ləlü səbzəvü gül...
Füzulidən *səbatü səbrü cövrü qəhri* az istə
Kim ol biçarəyi dərdü qəmin bihəd zəbun etdi...

Ümumiyyətlə, Şərq şeirində geniş istifadə olunan bu həmcinsləşdirmə tipli ifadə tərzinə Füzuli də biganə qala bilməzdi. Füzulini burada fərqləndirən cəhət bu tərzdə sözişlətmədə, həmcinsləşdirmədə həm də sözlərin müstəqilliyini, muxtariyyətini qoruyub saxlaya bilməsidir. Adətən, ümumi anlayış ifadəsi üçün birləşən sözlər öz müstəqilliyindən əl çəkməli, cılızlaşmalı olur. Füzuli buna imkan vermir, mətn daxilində hər sözün avtonomiyasını, hüququnu özündə saxlayır.

Aşağıdakı mətndə «üç» sözünü işlətməklə də sözlərin müstəqilliyini nəzərə çarpdırır.

Avaziyü zəhmiyü cəməli
Qılmışdı müqəyyəd əhli-hali.
Kim olsa *bu üç* kəmələ qabil,
Demək olur ona zati-kamil...

Həmçins vahidlərin hər birinin semantik müstəqilliyi aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür.

Min zərrin nəl əsbi-tazi
Misrivü iraqiyü hicazi...
Türkü ərəbü əcəmdə əyyam,
Hər şairə vermiş idi bir kam...
Qəti-nəzər eyləmiş cahandan,
Keçmiş *sərü çeşmə cismü candan...*
Füzuli, qıl qiyas halin əhli-dəhr halindən,
*Qumarü mərü təzviriü hiyə*l əhlindən utdun, tut...

Sözlərin müstəqilliyini mühafizə etmək onların hər birinin ayrılıqda nəzərə çarpdırılması üçündür, müstəqil vahidlərin toplusu isə daha güclü təəssürat oyada bilər. Dil vahidlərini müstəqilləşdirməkdə Füzuli köməkçi vasitələrdən— bağlayıcı determinatlardan faydalanmalı olur. Aşağıdakı nümunələrdə *gah//gəh, bir, hər* bağlayıcıları kimi,

*Gəh nazü, gah girişməvü, gahi şivədir işin,
Canın sevənlər olmasa yey aşına sana...
Həsəlim rüxsarü ləlül çeşmə qəmzən olmasa
Ömr bir an, bir nəfəs, bir ləhzə, bir dəm olmasın...
Sal könlümə dərdi-eşqdən qəm,
Hər ləhzəvü hər zəmanü hər dəm...
Gah durmaq, gah əyilmək, gah əyağə düşməyin
Zahir eylər gəh sücudü, gəh rüku'u, gəh qiyam...*

Sözdən daha böyük linqvistik vahidlər—söz birləşmələri, cümlələr də eyni misra daxilində həmcinsləşdirilir.

*Sitəm daşı, məlamət xəncəri, bidad şəmşiri,
Füzuli, hər cəfa kim gəlsə xoşdur canə canandan...
Ruzgarın tirə, bəxtin qarə, nitqin lal edib,
Matəmi-gül bülbulü zağ ilə yeksan eyləmiş...*

Tənsiq əs-sifət müxtəlifliyin vəhdətini yaratmaqda ən əlverişli vasitədir. Müxtəlif sahələrə aid olan, rəngarəng çalarlı fikir və mülahizələr sadalama intonasiyası ilə tələffüzü ilə fərqlənir, lakin daxili bir vəhdət təşkil edir.

*Fələkdir mehri zayıf, yar qafil, ömr müstəcil,
Nədir tədbir bilmən, canə yetdim bivəfalərdən...
Zairi-meyxanəyəm, müğ səcdəsidir təətim,
Eşq pirim, nəqdi-can nəzrim, təvəkkül niyyətim...*

*Düst biperəvə, fələk birəhm, dövrən bisiükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun...
Adəm idim-, qurbi-dərgahında bolmuşdum gəbul,
Mənzilim cənnət, meyim kövsər, ənisim hur idi...*

Eyni xüsusiyyəti feili cümlələrdə də görmək mümkündür.

*Bəqayi-ruhimi bildim zulali-ləli-nabindən, Həyatımdır dedim,
bağrımə basdım, qanə bənzətdim...*

Tənsiq əs-sifət başqa bir poetik ifadə tərzii—ləffü nəşrlə birləşəndə daha-güclü estetik təəssürat yaradır.

*Tilsimi-gənc üçün min ismi-əzəm yad tutdun, tut.
Tilsimi sındırıb, gənci tökülb, ismi unudun, tut.*

Və bütün bu ifadə tərzləri Füzuli şeirinə xas daha ümumi olan prinsipə – paralelizm prinsipinə tabe tutulur və ya ona xidmət göstərir.

Ümumiyyətlə, Füzuli şeirinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də informasiya bolluğu səciyyəsi daşmasıdır. İfadəni aktuallaşdırmaq, az sözlə zəngin fikir ifadə etmək, eyni poetik və ya sintaktik mətndə maksimum informasiya yükü təqdim etmək sənətkarın həmişə riayət etdiyi başlıca və mühüm prinsiplərindəndir. Həmcins, müvazi cümlələrin yalnız nüvəsini təşkil edən vahidləri sadalamaqla aşağıdakı beytində sözə qənaətin klassik nümunəsini təqdim etmişdir.

*Ey Füzuli, qalmışam heyrətdə, bilmən neyləyim Dövr—
zalim, bəxt—nafərcəm, tələb—çox, ömr—az...*

Klassik poetikada erazül kəlam və ya s ə n ə t e h ə ş v, yaxud da sadəcə h ə ş v səciyyəvi poetik sözişlətmə üsuludur. Mahiyyəti şeirdə fikrin daha aydın və parlaq ifadə edilməsi məqsədi ilə artıq, əlavə sözlər işlətməkdən ibarətdir. Odur ki, «həşv»

termini əvəzinə pleonazm, t a v t a l o g i y a da işlətmək mümkündür. Həşvin bütün növlərinə aid Füzuli irsindən misallar göstərmək olar.

a) Həşv məlih. Həmcins sözlərin əlavəsi ilə «beytin ziynət və mənası, hüsn və lətafəti artır».

Der idim qamətinə sərvi, vəli, özgə imiş,
hərakətü rəvişü işvəvü rəftar sana...
Çün əhli-vüqarı nəngü arəm,
Cövrünlə həmişə xarü zarəm...

b) Həşv mütəvəssit. Həmcins üzvlərin əlavə edilib-edilməməsi neytral səciyyə daşıyan sözişlətmə tərzidir. Yəni belə üzvlərin mətnə «gətirilməsində bir bais olmadığı kimi, gətirilməməsində dəxi əxlali məcib deyildir». Başqa sözlə, sözlün əlavəsi zəruri də deyildir, nöqsan da deyildir.

c) *Bir dəm gülə, oynaya, ola şad...*
Meyli-gülü sərvi səbzə qılmaz,
Min qönçə açıldı, ol açılmaz...
Əqlü səbrü dilü din getdi bahəmdullah kim, Səfəri-sahili-
dəryayə səbukbar olubam...

c)Həşv qəbih. Həmcins üzvlər sırasına tam eyni mənalı, sinonimik sözlərin əlavəsidir ki, bu əlavə mənada heç bir dəyişiklik yaratmır. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə *naləvü zar*, *naləvü ah* sırasına *fəqan* vahidinin də qoşulması yalnız pleonazm səciyyəsi daşıyır.

Çox qıldı *fəğanü naləvü zar...*
Məzmunu *fəğanü naləvü ah...*

Yaxud assosiativ prinsip baxımından həmişə birlikdə çıxış edib, ümumi məna bildirən *qəmü dərd* birləşməsinə qoşulan aşağıdakı

ğıdakı vahidlər həşv qəbih hesab oluna bilər. .

Rüxsarlərində zövqdən nur,
Bimi-qəmü dərdü qüssədən dur...
Hər kimdə ki, vardır istitaət,
Dərdü qəmü möhnətü qənaət
Oldur bu müsafirətdə yarım...
Dərdü qəmü həsrəti-nihani,
Sərvi-qədin etdi xizərani...

Ümumiyyətlə, M. Füzulinin rasionallıq şəirində bir çox sənətkarlarda gördüyümüz sinonim topluları, sinonim bolluğu özünə yer tapmır. Məlumdur ki, sinonimlərlə ən zəngin dillərdən biri (bəlkə də birincisi) ərəb dilidir və ərəb alimlərinin sinonimlər haqqında mülahizələri və ərəb şairlərinin təcrübəsi Füzuliyə o qədər də təsir göstərə bilməmişdir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə ərəb dilinin bu və ya digər xüsusiyyəti mütləqləşdirilir və bütün digər dillər üçün etalon kimi götürülməyə cəhd göstərilirdi. Həzrət Əlinin dilindən belə bir rəvayət yayılmışdır: «Mənim əzizim, rəsul əleyhissəlam mənə danışmışdı ki, bir dəfə Cəbrayıl göydən nazil olaraq ona demişdi:—Ya Məhəmməd, hər şeyin öz ağası var. Adəm insanların ağasıdır, sən Adəm nəslinin ağasısan, romalıların ağası Süheybdir, farsların ağası Səlmandır, həbəşlərin ağası Bilaldır, bitkilərin ağası şanagüllədir, quşların ağası qartaldir, ayların ağası rəməzandır, günlərin ağası cümədir, dillərin ağası ərəb dilidir».

Ərəb dilinin üstünlüyünü «elmi» cəhətdən əsaslandırmağa cəhd etmişdilər. Ərəbcə ilk «Qrammatikaya giriş» kitabının müəllifi İbn Faris göstərirdi ki, ərəbcədən başqa digər dillərdə də fikri ifadə etmək olar. Lakin başqa dillərdə fikrin ifadə üsulu çox bəsitdir, aşağı səviyyədədir. Çünki bu dillərdə aydın və gözəl danışmırlar. İbn Faris ərəb dilində sinonimlərin bolluğunu tərifləyərək yazırdı: «Ərəb dilindəki qılmc, aslan, mizraq adlarını heç bir xalq öz dilinə tam tərcümə edə bilməz. Fars dilində aslan tək

bir adla kifayətlənməlidir, biz isə ona 50 və 100 ad veririk».

Lakin fars alimləri bu fikrə qarşı çıxır, sinonim bolluğunun heç də dil üçün bir məziyyət olmadığını göstərirdilər. Məsələn, Həmzə əl-İsfəhani sinonim zənginliyini mənfi hadisə kimi qiymətləndirirdi. Deyirlər, ərəbcə bəla sözünə 400 sinonim sayandan sonra Həmzə demişdi: «Ərəbcədə bəlanın özü bəladır». Doğrudan da, aşağıdakı nümunələrdə *bəla* sözü semantika baxımında ümumi məzmunu bir şey əlavə etmir, pleonazm səciyyə-sində çıxış edir.

Məcnuna verdiyin *qəmü dərdü bəla* həqi...
Yaxdın məni atəşi-cəfaya
Saldın *qəmü möhnəti bəlaya*...

Füzuli poetikası bilicilərindən S. Əliyev müəllifin aşağıdakı beytindəki həmcins sözlərin müstəqildiyini çox gözəl nümayiş etdirir.

Necə qəddu xalü xətü ruxün qəmü dərdü rəncü bəla ilə
Bükə qəddimi, tökə yaşımı, yıxa könlümü, yaxa canımı...

«Hər cümlənin öz üzvləri bir-birinə elə «qaynaq» edilmişdir ki, bunları dəyişik salmaq və ya əvəz etmək qeyri-mümkündür; cümlələrin hər birinin mübtədəsi, xəbəri və zərfliyi ancaq bu mühitdə işləyə bilər, onların kolorit bütövlüyü ancaq bu variantda mümkündür...Hər cümlədəki sözlər yalnız özləri ilə birləşə bilərlər, yalnız bir-biri ilə yanaşı bilərlər»¹.

Füzuli yaradıcılığında forma ilə məzmun ideal bir vəhdət təşkil edir. Bənzər realilər, hadisələr, əhvalatlar eyni ifadə tərzii ilə təqdim edilir. Füzuli poetikasının dərinlərində yer tutan bu xüsusiyyət yüksək və nadir sənətkarlıq məharətinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Ana dilimizin müxtəlif ifadə tərzləri səciyyə-

¹ S a b i r Ə l i y e v. Füzulinin poetikası. B., 1986, səh. 158.

yəni üslubi məqamlara təhkim edilir. Böyük sənətkar denotativ (təsvir obyektinin) xaricən əlamətlərini oxuculara təqdim edərkən, bir qayda olaraq, qrammatikalarda «təktərəfli birləşmə» adlandırılan ifadə tərzinə üz tutur və adətən, onlar həmcins tərkiblərdə təqdim edilir. Təktərəfli birləşmə özündən sonra gələn təyini (təyinləyəni) ilə birlikdə bir ritmik qrup (lingvistik sintaqm) şəklində təzahür edir. Leyli naqəyə müraciətlə deyir:

*Ey başı açıq, ayağı yalın...
Leyli çirağa müraciətlə deyir:
Key didəsi bağlı, bağı dağlı,
Başı qaralı, ayağı bağlı...*

Həmin ifadə tərzinin yaratdığı imkanlardan məharətlə istifadə edən müəllif birləşmənin ikinci komponentlərinin *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçili vahidlərdən təşkilinə xüsusi diqqət yetirir. Beləliklə, həm ana dilinə məxsus bu şəkilçinin işlənmə tənəsübü və faizi artır, həm türk sözlərinin şeirdə daha geniş yer tutması təmin edilir, həm də Füzuli üslubuna məxsus ifadə zənginliyi, rəngarəngliyi yaranır.

Məcnun səhrada ovcunun bir ahunu tutduğunu görür və müəllif ahunun vəziyyətini belə təsvir edir:

*Boynu burulu, ayağı bağlı,
Şəhla gözü nəmli, canı dağlı.*

Dilimizdə zəngin xüsusiyyətlərə (malik olsa da, təktərəfli birləşmələrə qrammatikalarda çox az yer verilir. Gətirilən nümunələrdə təkrarlanan şəkilçi müvazilik, paralelizm yaratmaqla yanaşı, bir neçə təsviri, bitkin nəqli cümlənin bir poetik vahiddə toplanmasını mümkün edir, bədii dildə yığcamlıq vasitəsinə çevrilir.

Burası diqqəti cəlb edir ki, obyekt xaricən səciyyələndirən bu kimi ifadə təzləri daha çox canlı və cansız predmetlərin təs-

virində özünü göstərir, insanların təsviri üçün səciyyəvi deyildir.

Əlqissə mürəttəb oldu bir bağ
Hər laləsi bağrı üzrə yüz dağ.
Bir qəsidəsində deyilir:
*Ağzi açıq, çıxmaz avazı, ayağı yox, yürür...
Boynu bağlı bir qara quldur havası qaçmağa...*

Bəzən insanın da xarici baxımdan səciyyəsini bildirməkdə bu ifadə tərzindən istifadə edilir.

Əndamı şikəstə, çeşmi nəmnək...

İnsanın əsasən, daxili aləminin təsviri üçün istifadə edilən bu ifadə tərzində sözlərin daha çox məcazi mənalarda işləndiyi nəzərə çarpır.

*İdraki büləndü hüsni dilkəş
Ətvari xüçəstə, sirəti xoş...
Əhvalı xərəbü rütbəsi pəst...
Düşmüş yerə, xaksarı qəmnək
Əhvalı xərəbü sinəsi çək...
Qəhra çox, mehri az Nigarım!..
Xülqi xoşü ləfzi canfəzasən...*

III. Füzuli dilində əks

Füzuli dilində diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də misra daxilində əvvəlki sintaqmın son sözünün sonrakı sintaqmın ilk sözü kimi işlənməsi və beləliklə, sanki sözlərin toqquşub ayrılmasıdır, müxtəlif istiqamətlər almasıdır.

Yüz şükr ki, yox sənə xilafım,
İnsafım *var, var* etibarım.
Nə kim, bir *gəz yanar, yandırmaq* onu qeyri-mümkündür...

İki müxtəlif sintaqm misra daxilində tərs paralelizm prinsipi əsasında sıralanır və klassik poetikada əks (xiazm) adlanır. Sözlərin belə toqquşdurulub ayrılması ilə misrakada ahəng ilə yanaşı, bir vüsət, gərginlik də yaradılır.

Yanan eşq *atəşinə atəşi*-düzəxdən eyməndir...
Can vermə qəmi-eşqə ki, *eşq* afəti-candır...
...Çün *qalmadı, qalmadı* fəsaht...
Həmrah *olub oldular* xuraman...

Təkrarın hər birinin bağlıdığı digər sözlər də bir-birinə ahəngdar olduqda misra başdan-başa musiqililik səciyyəsi kəsb edir.

Ol dəm *gəldi ki, gəldi* Adəm
Övlad *qoyan qoyar* həmin ad...
Oğlan *əcəb olmaz, olsa* aşiq...
Əşya *əcəb olmaz, olsa* zahir.
Çün var sənin kimi məzahir...

Bu kimi misraların çoxu gənədlə sözlər, sentensiya kimi asanlıqla el arasında yayılır, ağızlara düşür, ümumiləşir.

Başına *gedən gedər* fənyə...
Xosrov deyiləm ki, mənə dilbər
Şirin ola *gah, gah* Şəkkər...
Mən kim *səninəm, sənindir* ol həm...
Mərdümi guşənişin *qandanu qandan* bu əlayiq...
Dəşti-ğəm Məcnuniyəm, mən *qandanü qandan*
libas...

Burada gətirilən son iki misala diqqəti, xüsusilə, cəlb etmək istərdik. Belə ki, Füzuli üslubunun, yazı tərzinin, sözişlətmə üsullarının tədqiqi şairin irsinin elmi-tənqidi mətninin düzgün, əslinə uyğun hazırlanması üçün də çox zəruridir. 1958-ci il nəşrində bir qəzəlin məqtəsi belə getmişdir.

Ol səri-kuy itləri içrə, Füzuli, yox yerim,
Bəs mənə matəmsərə, mən qandanü bəzmi-sürur?

Bu sonuncu ifadə («Mən qandanü bəzmi-sürur») yanlışdır, bir fikir də bildirmir. Füzuli belə yaza bilməzdi. Bu beytin ikinci misrası Daşkənd nüsxəsində «Bəs mənə matəmsərə, bən *xandanü xandan* sürur» şəklindədir. Göründüyü kimi, Füzuli üslubu üçün çox səciyyəvi olan əks (xiazm) bu misranın orijinala daha yaxın olduğunu sübut edir.

Aşağıdakı beytin hər iki misrasında həmin sözişlətmə üslunun varlığı bir daha sənətkarın bu prinsipə xüsusi əhəmiyyət verdiyini əks etdirir. Sözlün müxtəlif formaları qarşılaşdırılıb müxtəlif sintaqmlar tərkibinə istiqamətlənir.

Sorun kim *bu nə sövdadır, bu sövdadən usanmazmı?*
Neylərəm mən *gülşəni, gülşən* sana, *gülxən* mana...
Başə dəm düşdükcə təsir *eyləməz, eylər* mədəd
Ol səbəbdən müttəsil çeşmim *cigər qanın* sevər...
Füzuli, dəhrdən su almaq *olmaz olmadan* *giryən*...
Bulmuşam feyzi-nəzər *səndən, sən*in qurbaninəm...
Bəqası mümkün *olmaz, olsa* gər divari-ömründə
Məhü xurşiddən *xıştū* bina, əflakdən *kaşi*...

Füzuli əsərlərində sözlərin hissələrinin, morfemlərin də göstərilən şəkildə, əks sıra ilə təkrarlanması ilə çox maraqlı söz oyunu yaranmış olur.

*Buriyasında onun buyi-riyadən qeyri...
Bil əbcədini həməən cədü əb...
Suzi-dildən qeyri bir dilsuz yarım qalmadı...
Dil bir dilbərə sərmənzil idi, ahim ilə...*

Misra daxilində iki və daha artıq sözün əks sıra ilə düzülərək təkrarlanması daha maraqlıdır. Əvvəlki söz ikinci yerdə, sonrakı söz birinci yerdə təkrarlanır, yenə eyni sözlər toqquşub ayrılır.

*Müşkil işə olmuşam giriftar,
Əğyarım yarü yarım əğyar...
Kim mən sənə, sən mənə nə layiq?...
Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor...*

Müasir ümumi dilçilikdə x i a z m, Azərbaycan dilçiliyində «tərsinə təkrar» adlandırılan bu ifadə tərzinə klassik Şərq filologiyasında «əks» deyilirdi ki, bu terminin mənası çevrilmə, döndərmə anlamına gəlir. Bir bədii ifadə tərzini (fiqur) kimi əks hadisəsi misrada, beytdə və daha böyük mətn parçasında özünü göstərə bilər. Əsas mahiyyəti belədir ki, linqvistik mətnin birinci hissəsinin ilk sözü ikinci hissənin son sözü olur.

*Sübhi şamü işmi sübh olmuş mənəm aləmdə kim...
Kim gül tikan olmazü tikan gül...
Mən istərəm bəlanı, çün istər bəla məni.*

Misallardan da göründüyü kimi, bu əks (məkus) hadisəsi əslində səcyyəvi inversiyadan başqa bir şey deyildir. Bu cəhətdən əks ifadə tərzini məqlub ilə birləşir. Hər iki hadisə inversiyadan ibarətdir. Fərq isə burasındadır ki, məqlub hadisəsində inversiya səslərin sırasının yerdəyişməsidirsə, əks hadisəsinə məxsus inversiya sözlərin cümlə üzvlərinin yerdəyişməsidir. Bu cəhətdən də əksin (məkusun) müxtəlif növləri müəyyənləşdirilir:

mübtədə ilə xəbərin əksi, ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin əksi və s.

*Hünərin eybdir, əmma dediyin eyb hünərdir...
Kim nəşatından bulur yüz qəm, qəmindən yüz nəşat....
Ağlamil zar, öncə kim zar ağlamaq imkanındır...*

Bu, Azərbaycan xalq dilinə məxsus ifadə tərzidir. Folklor dilinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri belə təkrarlardan gen-bol istifadə etməsidir. Lakin folklorlarda bu ifadə tərzini daha çox emosionallıq ilə bağlıdırsa, Füzuli şeirində ardıcıl məntiqilik, fikir daha vacibdir.

*Eyləməz xəlvətsərayi-sirri-vəhdət məhrəmi,
Aşiqi məşuqdən, məşuqi aşiqdən cüda...
Göstərdi güzar gürzü peykan
Qalxanda zireh, zirehdə qalxan...
Ol ziynətü zeybə zeybii ziynət
Bir şəkl ilə verdi zeybi surət...*

Təkrarlanan tərkiblərin arasına bir sıra köməkçi sözlərin girməsi ümumi prinsipi pozmur.

*Yarə əğyar olub əğyarım ilə yar olubam...
Vəh nə sahirsən ki, oddan su çıxardın, sudan od...
Ey varı yox eyləyən, yoxu var...
Hər səri-muyimdə bir baş olsa muyi-sər kimi...
Ol verir can dəmbədəm üşşaqəvü mən can ona...*

Bir sıra hallarda əks (xiazm) sözişlətmə tərzini—rədd-ül əcüz ilə birləşir, belə müxtəlif üsullardan eyni mətnə istifadə böyük Füzuli irsinə çox xasdır.

*Xürrəm oluram ol olsa xürrəm
Qəm yetsə ona, mənə yetər qəm...
Xoş ol ki, xələfdən ola xoş dil...
Hünərin eybdir, əmma dediyin eyb hünərdir...
Arizu eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,
Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarın eylər arizu...*

Qüdrətli, yaradıcı sənətkar sintaqma, misra ilə əlaqədar linqvistik-poetik xüsusiyyətlərin hədudlarını, əhatə dairəsini genişləndirir, beytlərdə və daha geniş mətnlərdə nümayiş etdirir. Oxucular əsrlər boyu Füzuli sözü ilə heyran qalmışlar. Ən sadə, kütləvi dildə nə yüksək ecazkarlıq olarmış.

*Bizdən həqq əztlər yetirdin,
Həqdən bizə müjdələr gətirdin...
Səhrələr olurdu cümlə dərya,
Dəryalar olurdu nümlə səhra...
Səbzə gülə verdi mişk bacın
Gül səbzəyə mülkünün xəracın...
Mən əqlədən istərəm dəlalət,
Əqlim mənə göstərər zəlalət...*

Sənətkarın farsca qəzəllərinin tərcümələrində də belə sözləşməyə tez-tez rast gəlirik.

*Qəmdən mən ayrı düşməmişəm, məndən isə qəm,
Hər yerdə olmuşuqsa da, biz həmdəm olmuşuq...
Nə mənəm qəmsiz, nə qəm mənsiz bir an, Allah məgər*

Xəlf edibdir ta sevəm daim mən qəmi, qəm məni...

Əks hadisəsi misrada və beytdə fərqli şəkildə təzahür edir.. Odur ki, beyt ilə əlaqədar olduqda bu hadisə *tərd-u əks* adlandırılır. Çünki burada sözlər yox, beytin hissələri inversiyaya mə-

ruz qalır. Füzuli şeirində bunun bir neçə növü diqqəti cəlb edir.

a) Birinci misranı təşkil edən iki sintaqm ikinci misrada əks sıra ilə düzülür və beləliklə, beytin birinci sözü, ifadəsi beytin sonuna gəlir (Buna görədir ki, əks hadisəsi rədd-ül əcüz ilə birləşir).

*Ol cahı-zənəxdanda derdim görərəm könlüm,
Könlümdə görər oldum ol cahı-zənəxdanı...
Can əgər çıxsa tənimdən əsəri-mehri ilə
Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar canımdan...*

Əksin bu növünə **n i z a m l ı ə k s** deyilir (məkus-i mü-rəttəb). Nizamlı əks Füzuli irsində geniş miqyasda özünü göstərir.

*Dərdü bəlamı rahi-məhəbbətdə qılma kəm,
Rahi məhəbbətindəki dərdü bəla həqi...
Dərdü qəmi-pinhanım fəhm etdi el ahimdən,
Yüz ah ki, faş oldu dərdü qəmi-pinhani...*

b) Göstərilən prinsipə tam əməl edilmədikdə (məsələn, beytin ilk sözü sona düşmədikdə) yazılan əks fiqurlu şeir **n i z a m s ı z ə k s** (məkus-i müşəvvəş) adlandırılır.

Aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi:

*Hikməti-dünyavü mafihə bilən arif deyil,
Arif oldur bilməyə dünyavü mafihə nədir...
Canı canan ittihadı fariq eylər cismdən,
Cismdən agah olan can, vasili-canan deyil...*

Aşağıdakı nümunələrdə sənətkarın tərsinə paralelizm prinsipi üzrə əks yaratdığıнын və beləliklə, şeir dilini sırf danışq dilinə yaxınlaşdırdığıнын şahidi oluruq.

*Həm sən dersən ki: «Məktəbə var»
Həm dersən sən ki: «Getmə zinhar»...
Sən sadqəsi olduğun pərivəş,
Sadqə sənə oldu, ey bəlakəş...*

Poetikanın hər hansı prinsipinə əsaslanan şeirlərində Füzuli dili tamamilə sadələşir, xəlqiləşir. Ulu şairimizin «türki» ləfz ilə «nəzmi-nazik» yaratmaq prinsipi bir an da olsun nəzərdən qaçırılmamalıdır.

IV. BEYTDAXİLİ ƏLAQƏLƏR

Füzuli şeirində iki cümlədən ibarət ayrı-ayrı misralar və ya bir cümlə təşkil edən beytlər az deyildir. Bununla belə, ən geniş miqyasda hər misrası bir sadə cümlə, hər beyti mürəkkəb (təbəsiz və ya tabeli) cümlə olan ifadə tərzini Füzuli irsinin səciyyəlandırıcı əlamətlərindən hesab edilməlidir. Bununla əlaqədardır ki, şairin sintaksis sahəsində linqvistik yaradıcılığı, üslubi yenilikləri daha çox mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərir.

Füzuli şeirində mürəkkəb cümlənin komponentlərinin inversiyaya uğradılması və beləliklə də, sintaktik aktuallaşdırma qabarıq şəkildə nəzərə çarpan keyfiyyətlərdəndir. Baş və budaq cümlələrin sabit yerinin dəyişdirilməsi özlüyündə informativ yenilikdir.

*Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin görmüş degil
Kim ki, tən eylər mənim çəki-giribanım görüb...
Hicr şamında qəm etmişdi, Füzuli, qəsd-i-can,
Olmasaydı mərhəmətdən dəm vurub qəmxar sübh...
Qıl təfəxür kim, sənin həm var mən tək aşiqin,
Leylinin Məcnunu, Şirinin əgər Fərhadı var...
Nə taledir bu kim aləmdə ağaz etmədim bir iş
Kim ol işdən sərəncam etmədim hasil peşimanlıq...*

Müasir dildə və Füzuli şeirində mürəkkəb cümlələrin «eyni vəziyyətdə» olduğunu iqrar edən tədqiqatçının bu mülahizəsi təəccüb doğurur. «Eyni vəziyyətdə» isə, bəs onda Füzulinin xidməti, yaradıcılıq yeniliyi nədən ibarət imiş? Hər şeydən əvvəl, şairin poetik mətnlərini—beytlərini təşkil edən misralar arasında əlaqələr sisteminin zənginliyi, müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi diqqəti cəlb edir. Füzuli beytinin komponentləri poetik, məntiqi, qrammatik, məntiqi-qrammatik və s. baxımdan rabitələnir ki, bunların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Məlumdur ki, qəzəldə mətlə beytdən başqa bütün digər beytlərdə ikinci misralar ümumi qafiyə ilə bitir və beləliklə, qafiyə şeirdə həm də struktur rol oynayır, misraların beyt daxilində sırasını nizamlayır. Lakin bütünlükdə şeirin tərkibindən ayrılmış beytlərdə misraların düzümü üçün formal- poetik (qafiyə) xüsusiyyətlər kifayət etmir və burada linqvistik-struktur keyfiyyətlər daha mühüm olur. Bu nöqtəyə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir.

Aşağıdakı beytlərdə misraların yerini dəyişdirmək mümkündür.

Ey Füzuli, dudi-ahim tirə eylər aləmi,
Görməsəm bir ləhzə ol mələksima üzün...
Ta ki, sərvim basə gahi başım üzrə bir qədəm,
Ey müsəvvir, rəhgüzarı üzrə çək timsalımı...
Əql meydanını zindani-bəla bilməz hənuz,
Kim ki bir müddət cünun mülkünü seyran etmədi..

Belə sərbəstlik ehtimalının qarşısını almaq üçün qüdrətli sənətkar müxtəlif poetik-məntiqi-linqvistik vasitələrə müraciət etməli olmuşdur.

I.Misralar arasında əlaqə sırf poetik səciyyəlidir, məhz poetik məntiqə əsaslanır.

Düredür ləli-rəvanbəxşin, düri-şəhvar ləfz,
Düredən dürlər tökərsən, eyləsən izhar ləfz.

Beytin birinci misrası sırf poetik məram güdür. İkinci misra birincidə ifadə olunan fikri ehtiva edir. «Danışanda dürcdən dürlər tökərsən» ifadəsindən məlumdur ki, burada «dürc»— «ağız», «dür» isə «ləfz» mənasındadır. Öz-özünə aydındır. Aydın olduğu halda həmin fikrin birinci misrada verilişi informasiya baxımından artıqdır. Lakin bədiiliyin qanunları belə artıqlığa yer verir və bəzən elə bu kimi artıqlığa əsaslanır.

Aşağıdakı beytdə də misralararası əlaqə poetik sözişlətmə üsulları ilə bağlıdır. Burada ləffü nəşrdən məharətlə istifadə olunmuşdur.

Dəmadəm mərdümi-çəşmim içər qan zülfü xalından,
Bəli əksər məəşī əhli-dəryanın qəradəndir...

Beytdə *mərdümi-çəşmīn əhli-dərya* olması, onun *məəşīn qan* olması, *zülfü xalın qaralığı* yüksək poetik ustalıqla ifadə edilmişdir.

Digər və daha maraqlı bir nümunə:
Hikməti-dünyavü mafihə bilən arif deyil,
Arif oldur bilməyə dünyavü mafihə nədir.

Bu beytdə birinci misra (məzmun baxımından) ikincini və ya ikinci misra birincini təkrar edir və məntiqi əsasda bunların biri «artıq»dır. Adətən, bədii dilin «öz məntiqi» olduğunu, bunun adı məntiqdən daha geniş, daha əhatəli olduğunu göstərirlər. Şeirdə hər şey kimi, məntiq də bədiiliyə güzəştə getməli olur.

Əvvəlki misrası yalnız poetik məqsədlə bağlı olan nümunələr çoxdur.

Bir *xabü xəyal* imiş bu aləm,
Bu *xabü xəyalə* olma xürrəm.

Başqa halda buradakı təkrarı—artıqlığı ləğv etmək olar: Bu *xabü xəyal* (olan) aləmə xürrəm olma.

Və ya Füzuliyənə:

Bu aləmə ki, xabü xəyaldır olma xürrəm...

Habelə:

Olma, xürrəm ol aləmə ki, xabü xəyaldır...

Lakin Füzuli informasiyası poetik informasiyadır və hər bir dil vahidi məhz bədiilik məqsədi ilə işlədilir. Eyni ifadə tərzini bir misra daxilində də özünü göstərir.

Zəhi, zatın *nihanü ol nihandan* masivə peyda...

Bu misrada *nihan* sözünün təkrarı bədiilik üçündür. Hər bir təyin əslində xəbərdən başqa (söhbət ismi xəbərdən gedir) bir şey deyildir. Əslində, burada konkretliyə meyl edən bədiil dil ümumiləşdirməyə meyl edən ədəbi dilə qarşı durmuşdur.

Daha bir nümunə:

Ol pərivəş ki, məlahət mülkünün sultanıdır,
Hökm onun hökmüdür, fərman onun fərmanıdır...

II. Beytin misraları arasında sırf məntiqi əlaqə özünü göstərir. Adətən, beytin birinci misrası avtosemantik, ikinci misrası sinsemantik səciyyəli olur.

Səbəb əlaqəsi. İkinci misra birincidə ifadə olunan fikrin səbəbini bildirir.

Dövrən həvadisindən yox bakimiz, Füzuli,
Darül-əmanımızdır meyxanələr bucağı...
Cəza günündə sorulmaz xətalər eylədiyin,
Yetər fəğan ilə mən verdiyim əzab sana ..

Məntiqi əlaqələrə əsaslanan beytlərdə, adətən, birinci misradan sonra hətta nöqtə qoyulur.

Kargər düşməz xədəngi-təneyi-düşmən mana.
Kəsrəti-peykanın etmişdir dəmirdən tən mana...

Məqsəd əlaqəsi. Birinci misrada əks olunan iş və hərəkətin məqsədi ikinci misrada ifadə edilir.

Səngi-mələmət ilə çəkin çevrəmə həsar
Əşkim fənayə verməsin əhli-səlaməti...
Ol büt əbrusini qoyub mehrabə döndərmən üzüm,
Qoy məni zahid, mana çox vermə tanriçün əzab...

Zamanın (zaman anlayışı bildirən söz və ifadələrin) aktualaşdırılmasına aid nümunələr də çoxdur. Beytin birinci misrası tema, ikinci misrası r e m a səciyyəsi kəsb edir. İkinci misra zamanı bildirir.

Səcdəgah etmişdi eşq əhli qaşın mehrabını
Qılmadan xeyli mələik səcdeyi-Adəm hənuz.
Canə dərdin, cismə peykanın rəvan etmişdi hökm,
Cism ilə can irtibatı olmadan möhkəm hənuz...

Göründüyü üzrə, ikinci misrada artıq predikativ sintaqma yoxdur, bütöv misra zaman anlayışlı cümlə üzvüdür.

Məntiqi əlaqələrə əsaslanan beytlərdə ən müxəlif semantik münasibətlər əks olunur ki, əslində, bunları qruplaşdırmaq müşkül məsələdir. Bunların ümumi xüsusiyyəti məhz misraların mənağa bağlılığıdır, heç bir qrammatik rabitə vasitəsinin işlədilməməsidir.

Gəzərdim itlərin içrə fəzayi-kuyində»
Yerim behişt-i-bərin idi, mən bir Adəm idim...

Könül verdim fənavü fəqrə, tərki-etibar etdim,
Bihəmdullah ki, axir küfrümü iymənə dəğşirdim.
Niqabi-surəti-hal eylədim xuni-cigər seylin,
Əyan rüsvalığı dərdü qəmi-pinhənə dəğşirdim...
Əl çəkib, qəti-nəzər qılmış, əlacımdan, təbib,
Bildi güya kim, xərabi-nərgisi-fəttaninəm...
Canə meylin var isə hökm eylə təslim eyləyim,
Şah sənən, mən sənin bir bəndeyi-fərmaninəm...

Aşağıdakı misallarda da hər bir ikinci misra birincisində ifadə olunan fikri semantik baxımdan şərh edir.

Qəmdən öldüm, demədim hali-dili-zar sana,
Ey güli tazə, rəva görmədim azar sana...
Kərgər düşməz xədəngi tənəyi-düşməni mana.
Kəsrəti-peykanın etmişdir dəmirdən tənəni mana...
Məntiqi əlaqənin bir növü təsdiq-inkar qarşılaşdırılmasına əsaslanır. Adətən, eyni feil birinci misrada inkar, ikincisində təsdiq formasında işlədilir.

Zəhri-qəhri *icmədən* var isə qəsdin qətlim et,
Abi-heyvan *icmə* öldürmək olur müşkül məni...
Arizin görsə fəlak mehr *buraxmaz* ayə,
Zərrə-zərrə qılıb onu *buraxır* səhrayə...
Səni mələk görəli *yazmaz* oldu eşqi günah
Vəli *yazıldı* bu üzdən bəsi səvab sana...
Məzarım üzrə *qoymun* mil, əgər kuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərvqamətdən...
Bəzən də əvvəl təsdiq, sonra inkar feillərin işləndiyi müşahidə edilir.

Mən bilməzəm mənə *gərək*in, sən həkimsən
Mən eylə, vermə hər nə *gərək*məz sana, mana...

III. Misralar arasında məntiqi-leksik əlaqə möv-

cud olur. Birinci misradakı bir və ya bir neçə söz ikinci misrada da özünü göstərir.

Dün sübh yetirdim *fələkə* mövci-sirişkim,
Qərq etdi *fələk* üzrə olan əncümü girdab...
Sal nəzərdən *ləli* həm görsən sirişki-al tək
Ləl üçün hər daşə urma başını, mədən kimi...
Bir zəbandır şərhi-qəm təqirirənə hər bərgi-*gül*
Eyləməz bihudə *gül* gördükdə *əfqan* əndəlib...

Beləliklə, eyni sözün təkrarı leksik mənadan əlavə həm də poetik məzmun (funksiya) daşıyır, beytin misralarını əlaqələndirmə vasitəsi olur.

Görəcək *sünbülü*, andım şikəni-kakülünü,
Sünbülü giryəvi ahimlə pərişan etdim...
Görüb divarlərdə Kuhkən nəqşin demin *aşiq*,
Mənəm *aışq* ki, tutdum dəşt, tərki-xaniman etdim...
Mən *giriftarinəmi* fitnədən olman azad,
Hiç kim olmasın, ey şux, *giriftar* sana...

Söz təkrarının əlaqələndiricilik funksiyası bütün (məzmun və mahiyyəti həmin funksiyadan ibarət bağlayıcının funksiyası ilə birləşərək misralar arasında çox güclü rabitə yaratmış olur.

Dəxi *zövqi-vüsalı-dust* şövqin istəmin məndən
Ki, mən *zövqi-vüsalı möhnəti-hicranə* dəğşirdim.
Məni, ey baği-ban, məzur tut *gülzar seyrindən*
Ki, mən *gülzar seyrin* külbeyi-ehzanə dəğşirdim...
Saxla, ey əşk, ədəb, getmə səri-kuyinə çox
Ki, düşər gözdənü üzdən sürülür hər küstax...

IV. Əvəzliliklərin iştirak etdiyi əlaqə vasitələri bəzən bir neçə sözdən ibarət bir tərkib təşkil edir, mürəkkəbləşdirilir.

Şeir dili üçün çox ağır olan belə mürəkkəb birləşmələrin işlədilməsi də hünərlə, istedadla bağlanıla bilər. Şeirdə aşağıdakı tipli birləşmələr çox nadir hallarda özünü göstərə bilər.

Zikri-ləbinlə zülfünə can buldu dəstrəs,
Onun kimi ki, oxuyub əfsun ilan tutar...
Oxun hər ləhzə kim canım dələr, könlüm qılar əfqan,
Bə *eyni eylə* ki, fəryad edən itlər gəda görgəc...
Dəmadəm qətrə-qətrə qan yaşımıdır kim, çıxar gözdən
Və *ya* peykanların kim, atəşi-dil onu su eylər...

Qeyd olunan qrammatik birləşmələr əslində heç də şeir sözü deyillər, poetik səciyyədən məhrum sırf məntiqi-qrammatik anlayış ifadəsi üçün işləniblər. Bunların burada başlıca «bədi» funksiyası misralar arasında əlaqə vasitəsi olmalarıdır. Hər bir beytdə birinci misrada bitmiş fikir ifadə olunur. Lakin həmin əlaqə vasitələri hələ bu fikrin bitmədiyini, onun bitməsi üçün sonrakı vahidlərin zəruri olduğunu əks etdirir. Həmin funksiyanı yerinə yetirən əvəzliliklər ikinci misranın önündə—güclü mövqedə işlədilməsi ilə də fərqlənir.

Füzuli şeirində sözlər yox, fikirlər obrazlıdır. Odur ki, burada külli miqdarda «nasiranə» söz və ifadələr istər-istəməz diqqəti cəlb edir.

Xəbər verdi mənə andan gələn adəm, yalandır bu...

Ən adi, gündəlik-məişət ifadələridir. Heç bir qəlizlik, şairanəlik, obrazlılıq və s. yoxdur. Belə «nasiranə» ifadələr, misralar, beytlər addımbaşı özünü göstərir.

Demən ki, ədli yox, ya zülmü çox, *hər hal ilə olsa*
Könül təxtinə ondan qeyri-sultan olmasın, yarəb...
Nə vach ilən olsa gün keçər, fikri-şəbi-tar et...
Vəsl etmə *onunla kim*, bilirən

Bir gün olur ondan ayrılırsan...

Realist şeirdə, qoşmada bütün bu kimi ara sözlər, bağlayıcı vasitələr əsla səciyyəvi deyildir.

Təndə canım bir pərinindir, əmanət saxlaram
Ol zamandan kim, əmanət qıldılar insana ərz...
Gəh gözdə, gəh könüldə xədəngin məkan tutar,
Hər qanda olsa qanlını əlbəttə qan tutar...

Füzuli şeirlində əvəzliliklərin geniş miqyasda işlədilməsinin səbəblərindən biri də bu sözlərin şeirdə misralar arasında (nitqdə cümlələr, cümlə üzvləri arasında) əlaqə vasitəsi funksiyası kəsb etməsidir.

Padşahım, zülm edib aşiq sana zalim demiş, Xubrulardan yaman gəlməz, *bu* nöqsandır sana...

Ey Füzuli, xubrulardan təğafüldür yaman,
Gər cəfə həm gəlsə *onlardan* bir ehsandır sana... Dəmə-dəm cövrələrdir çəkdiyim birəhm bütlərdən,
Bu kafərlər əsiri bir müsəlman olmasın yarəb...
Qamətin xidmətinə sərvin əyilməz başı,
Nə bilir əhli-təriqin rəvişin *ol* naşı.
Dün Füzuli səhv edib keçmiş meyü məhbubdən
Tövbə edib *bu yaman* işdən peşiman olsa yey...

IV. Misralar arasında həm məntiqi, həm də qrammatik əlaqələr özünü göstərir. Məntiqi əlaqə söz təkrarında, qrammatik əlaqə daha çox əvəzlilik və əvəzlilik funksiyasında işdə-nən sözlərin siitaktik funksiyasında təzahür edir.

Məsiyyət *dərsin* yetər təkrar qıl, döndər vərəq,
Özgə hərfin məşqin et, *ol dərs*-ünvanı unut...
Zülfü siyəh sənəmlər olmuş səninin əsirin,

Eşqində *hər birinin* öz zülfü boynu bağı...
Qədin həlakiyəm, *düşə* bilmən ayağına,
Bir dərdə düşmüşəm ki, bulunmaz nəhayəti...
Könlümü qılmış *xəyali-mərdümi-çəşmin* vətən,
Şükr kim *mərdümnin* olmuş *bu qəm* viranəsi...
Füzulini dəhanın həsrəti *bir dərdə* salmış kim,
Nə pünhan etməyi mümkündür *ol dərdin*, nə izharı...

Bu mövqedə, xüsusilə, işarə əvəzliliklərinin rolu və əhəmiyyəti daha böyükdür.

Səədədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim,
Xah mömin, xah kafir tut, *budur* dinim mənim...
Məndə sakin oldu dərdi-eşq Məcnundan keçib,
Ondan artıqdır məgər, eşq icrə təmkinim mənim...
Ey Füzuli, odlara yansın bütəti-səltənət,
Yeydir *ondan*, həq bilir, bir guşeyi-külxən mana...
Əzəl katibləri üşşaq bəxtin qarə yazmışlar,
Bu məzmun ilə xətt ol səfheyi-rüxsarə yazmışlar...
Ey Füzuli, eşq mənin qılma nasehdən qəbul,
Əql tədbiridir *ol*, sanma ki, bir bünyadı var.

Beytin misraları arasında həm söz təkrarı, həm də əvəzliliklər əlaqə vasitəsi kimi işlədilir.

Təndə canım bir pərinindir *əlmənət* saxlaram,
Ol zamandan kim, *əmanət* qıldılar insana ərz...
Könüldə min *qədim* vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,
Bu həm bir *qəm* ki, el tənindən əfğan eyləmək olmaz.
Dövr *sərməsti-şərabi-qəflət* etmiş aləmi
Munca sərməstin tamaşasına bir huşyar yox...
Yarı əğyar ilə *görmək* aşıqə düşvar irir,
Böylə görməkdən əsiri-dərdi-hicran olsa yey...
Ey məh, mənimlə dustlərim *düşmə*n eylədin,

*Düşmən həm eyləməz bu işi kəm, sən eylədin...
Vəiz bizə dün duzəxi vəsf etdi, Füzuli
Ol vəsf sənün gülbeysi-ehzanın üçündür...
Çərx hər ay başına salmış qaşından bir xəyal
Bu cəhətdəndir hər ay başında olmaq bir hilal...*

Söz təkrarı mənə təkrarı (sinonimlər, əvəzləyici sözlər) ilə də əvəzlənə bilər.

*Yerdən, ey dil, göyə qovmuşdu sirişkim mələgi,
Onda həm qoymayacaqdır oları əfğanım...*

Aşağıdakı nümunələrdə üç müxtəlif əlaqə vasitəsi işlədilmişdir: söz təkrarı, əvəzlik və bağlayıcı.

*Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami- eşqdir
Kim müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda...
Qaşların yayı bir ox lütf eyləmiş hər aşiqə
Mən həm ondan eylərəm bir ox təmənnə, ya nəсіб...
Şükr et, Füzuli, qılma fəqan yar qılsa cövr
Kim, əhli-eşqə çövrüdür onun inayəti...*

Məntiqi-qrammatik əlaqələr söz təkrarı ilə bağlayıcının və ya müvafiq şəkilçilərin iştirakında əks olunur.

*Təklifi-cənnət eyləmə kuyində könlümə,
Çün cənnət əhlidir, nə verirsən əzab ona?..
Surəti-bican ilə cənnət dolar bütxanə tək,
Qılsalar cənnətdə təsvirin çəkib qılmanə ərz...
Ey Füzuli, dövləti-baqi fənadəndir sənə
Kim, fənadır eyləyən məqsudimə vasil məni...*

V. İkinci misrası *ki(m)* ilə başlanan beytlərin əksəriyyəti səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən başqa

bir şey deyildir.

Bir sənəm zülfünə güya ki, veribdir könlün

Ki, Füzulinin ikən halı pərişan görünür...

Məsti-xabi-naz olub cəm et dili-sədpərəmi

Kim, onun hər parəsi bir növgi-müjganındadır...

Füzuli, öldürər hərdəm məni əhli-nəzər təni

Ki, neyçün yar ləlin çeşməyi-heyvanə bənzətdim...

Ay tutulsun, ruzə əyyamında gün düşsün yerə

Kim, bu ay, gündən bulubdur mehriban mahim mənim...

Su verər hər subhdəm göz yaşı tiği-ahimə,

Kim, tökəm qanın sipehrin salsa mehrin mahimə...

Göründüyü kimi, bütün bu nümunələrdə avtosemantik (müstəqil) misrada asılı misranın heç bir əlaməti, o misraya işarə edəcək bir söz yoxdur. Füzuli irsində ikinci misrası *ki* ilə başlanan və birinci misrada onun verbal və qeyri-verbal korrelyatı olan beytlər çox geniş yer tutur ki, burada budaq cümlələrin ən müxtəlif növlərinə rast gəlinir. Aşağıdakı misallarda verbal (söz-lə ifadə olunan) korrelyatlar nəzərə çarpdırılır.

Təyin budaq cümləsi:

Rövzeyi-kuyində bulmuşdur Füzuli *bir məqam*

Kim, ona cənnət quşu yetməz min il uçmağilən...

Aşiq oldum yenə *bir* tazə güli-rənayə

Ki, salır al ilə hərdəm məni yüz qovğayə...

Qurutmuş qalibə şövq odu *Fərhadın*, *gözü yaşın*

Ki, gər axsaydı ləl eylərdi bişək Bisütun daşın.

Mübtədə budaq cümləsi:

Arizu eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,

Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarın eylər arizu...

Mənim çaki-giribanım görüb eyb eyləməz *ol kim*,

Görər sərməst çıxdıqda onun çaki-giribanın...

VI. Beytin misraları arasında rabitə eyni zamanda həm qrammatik, həm də məntiqi-poetik əlaqə vasitələri ilə yaradılır. Məsələn, aşağıdakı beytlərdə ikinci misraları birincilərə bağlayan qrammatik vasitə «ona» əvəzliyi məntiqi-poetik üsul isə ləffü nəşrə əsaslanan sözişlətmə tərzidir.

*Tərləmiş rüxsar ilə xublar açarlar könlümü .
Gör nə gülşəndir ki, atəşdən verərlər ab ona.*

Beytdə *könlü*—*gülşən*, *rüxsar*—*atəş*, *tər*—*ab* tərzində, əks sıralı, tərsinə paralelizm əsasında əlaqə əks olunmuşdur. Şeir sözü dərinəki mənası ilə gözəldir...

Daha bir misal:

*Uymuş cünunə könlüm, əbrunə der məhi-nov
Nə etibar ona ki, seçməz qaradan ağı...*

Müstəqim paralelizm əsasında ləffü nəşr belədir ki, buradan *əbru*—*qara*, *məh*—*ağ* ilə əlaqələndirilir.

Daha bir misal:

*Nə gühər bulsa bəyənməz, buraxır yazıya dərya
Qaliba kim ona məqsud dışın kimi gühərdir...*

Deytik əvəzlilərdə baş verən ümumi dəyişikliklər ilk növbədə lirik poeziyanın yazılı mətn şəklində—səciyyəvi şərtiliyi ilə, sənət əsəri olması ilə əlaqədardır. Bədii əsərlərin çoxu daha mürəkkəb, ikinci səviyyədə təzahür edən mürəkkəb janrlardan ibarətdir. Müxtəlif ilkin janrlar (dialoqlardakı replikalar, ailə-məişət əhvalatları, məktub və gündəliklər və s.) bu və ya başqa şəkildə dəyişdirilməklə ikinci səviyyəli janrlar meydana çıxar. (И. И. Ковтунова. Поэтический синтаксис. М., 1986, səh. 25). Burada ilkin ifadə tərzləri müəkkəbləşdirilir ki, bu sonuncunun əhatə dərəcəsi və vüsət səviyyəsi sənətkarlıq qabiliyyətini əks etdirir.

V. SUAL - CAVAB

Klassik poeziyamızda çox sevilən bir ifadə tərzini əks etdirməyə işlədilən «sual-cavab» poetik termini bizim müasir filoloji ədəbiyyatımızda nəzərdən qaçırılmış, ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitablarına düşməmiş, terminoloji lüğətlərdə qeyd və təsbit olunmamışdır. Halbuki bu termin həm klassik poeziyada, həm də xalq ədəbiyyatında çox istifadə olunan poetik ifadə tərzini və şeir janrını bildirmək üçün zəruridir. Nəzərə alınmalıdır ki, yazılı ədəbiyyatımızın ilk və qiymətli nümunəsi də məhz sual-cavab prinsipi əsasında meydana gəlmişdir. Həsənoğlunun məşhur qəzəli başdan-baş a sual-cavab- dan ibarətdir.

Ayırdı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər...

Böyük Füzuli şeirimizin bu qədim ənənəsini davam və inkişaf etdirmişdir. «Leyli və Məcnun» poemasında deyilir:

Xətt üzrə qılırdı o gözəllər
Min naz ilə *bəhslər, cədəllər.*
Əmma *nə cədəl?—Kəməli-ülfət*
Nə bahs?—Nəhayəti-məhəbbət...

Həmin yazılı ənənə XX əsrə qədər, M. Ə. Sabirə, H. Cavidə qədər davam edib gəlmişdir. Sabirin «Şahnamə»sində deyilir:

Yəminü yəsarımda *sərhənglər,*
Nə sərhənglər?—Rüstəmi-çənglər...

Müasir terminologiyada «dialoq» mənasına gələn sual-cavab termininin tarixi qədimdir. X əsr müəlliflərinin traktatlarında poeziyada sual-cavabın rolu, əhəmiyyəti haqqında məlumatlar verilir. Məsələn, Raduyani göstərirdi ki, misra və ya beytdə

şair sual qoyur və cavabını verir, belə çıxır ki, iki nəfər arasında mülakimə (dialog) gedir. Rəşid Vətət isə artıq XII əsrdə yazırdı ki, farslar başdan-başa sual-cavabdan ibarət bütöv qəsidələr yazırdılar. «Başdan-başa sual-cavab» olan Həsənoğlu şeiri yada düşürmü?

Ərəb poetikasında bu termin əvəzinə «müraciət» terminindən istifadə olunur və bu termin də klassik poetikamıza təsir buraxmışdır. Beləliklə, eyni anlayış üçün üç termin mövcuddur: *sual-cavab*, *müraciət*, *dialog*. Daha aydın və tarixən ədəbi dilimizdə işlək olan «sual-cavab» termininə üstünlük verilməlidir.

Sual-cavab poetik termini, demək olar ki, tarixən bütün poetika mütəxəssislərinin diqqətini cəlb etmiş və ətraflı elmi təhlilini tapmışdır. Həmin ifadə tərzinin Şərqdə məşhur olan bütün növlərinə Füzuli irsində rast gəlmək mümkündür.

Sual-cavab qəzəlin (şeyrin) bir və ya iki misrasında (beytində, bəndində) sualdan və cavabdan ibarət iki linqvistik vahidin yerləşdirilməsinə deyilir.

Mən kiməm?—Həmdəmi-Cəmi Cəmşid...

Mən kiməm?—Bir bəkəsi biçarəvü bixaniman...

Mən kiməm?—Bir fəqiri-bisərtü pa...

Zahid *sual* edərsə ki, meydən nədir murad?

Bizdə səfədir, onda kəduret,—*cəvab ona...*

Göründüyü kimi, bəzən mətnin özündə də sual («zahid *sual* edərsə») və cavab («*cəvab ona*») sözləri də işlədilmiş olur. Bu sözlər işlədilmədən də sual-cavab ifadə üsulundan uğurla istifadə edən sənətkar həmin ifadə tərzini ləffü nəşrlə birlikdə əlaqələndirir ki, şeir burda daha güclü təsirə malik olur. Aşağıdakı beytdə və irəlində «Leyli və Məcnun»dan gətirilən parçada olduğu kimi.

Xəyalımda budur kim, bulmuşam aləmdə bir xilqət,
Nə aləm, qanğı xilqət, sandığım batil xəyalımdır...

M. Fuzulinin «sual-cavab» ifadə tərzı həm də dil vahidlərinin təkrarı ilə əlaqələnmiş olur. Əvvəlki hissədə (beytdə, misrada) müəyyən məfhum adı çəkilir, sonrakında bu ad sual şəklində təkrarlanır, nəhayət, cavab alınır.

Sərmayələrindən edəsən *sud*,
Ol *sud nədir?*—Rizayi-məbud...

H. Cavidin «İblis»ində son cümlə yada düşür.

Sənətkarın «Dün sayə saldı başımə bir sərvı-sərbülənd» misrası ilə başlanan müsəddəsinin hər bəndində son iki misra «dedim-dedi» prinsipi əsasında yazılmışdır.

Sordum:—Məgər, bu dürci-dəhəndir—dedim, dedi:
— Yox-yox, dəvayi-dərdi-nihanındurur sənin.
— Ol piçü tabı çox nə rəsəndir?—dedim, dedi:
— Dövrü-rüxümdə rişteyi-canındurur sənin...

Eyni sintaktik strukturun müxtəlif, hətta omonimik mənələrdə işlədilməsi də Füzuli dilinin səciyyəvi keyfiyyətlərindəndir.

Zahid sual edərsə ki, meydən nədir murad?

Bizdə səfədir, onda kədurət,—cəvab ona.

«Cəvab ona»—yəni, *ona verilən cavab, onun cavabı*.

Lakin aşağıdakı beytdə eyni quruluşlu «nədir *cavab ona*» tərkibində *sənin verdiyin cavab* («sənə verilən cavab» yox) başa düşülməlidir.

Ləbin sualına verməz cəvab üşşaqın,

Sual olursa bu səndən, nədir cəvab sana?

Hər iki beytdə *sual* və *cavab* sözləri işlədilməklə sənətkar sanki şeirin səciyyəsinə də, məhz «sual-cavab» səciyyəsinə nəzər çarpdırmaq istəmişdir. Şərq poetikasının görkəmli bilicisi Kəşifi sual-cavabın iki növünü fərqləndirməyi lazım bilmişdir. Bir qrupa daxil olan şeirlərin tərkibində, həmin bu *sual* və *cavab*

sözlərinin biri və ya hər ikisi işlədilir. Digər qrupu təşkil edən ifadə vasitəsi məşhur «dedim—dedi»lərdən ibarətdir.

Füzuli şeirində «dedim—dedi» ifadə tərzinin rəngarəng növləri özünə yer tutmuşdur. Hər iki komponent bir misrada, müxtəlif misralarda, eyni beytdə və s. olmaqla yerləşdirilir.

Dedim: Üşşaqə çövr etmə; *dedi* ol xublar şahı:
Siyasət olmayınca eşq mülkündə nizam olmaz.
Nədir,—*dedim*.—rüxi-safində əksi-mərdümi-çəşmim?
Dedi: gəlmiş gəmilə Rumə dərya qət edib hindu.

Beləliklə, Füzuli irsinə məxsus bir sıra misralar, beytlər, bəndlər, bütöv şeirlər dialoqvari səciyyəsi ilə fərqlənir. Sənətkar canlı, real danışq dilinin ahəngini, haləsini şeirə gətirməklə xəlqiliyə nail olur. Klassik üslubda xəlqilik mövqeyində durmaq isə olduqca çətin idi. Məhz Azərbaycan xalq şeirinə məxsus «Dedim—dedi»lər tərzində yazılan poetik mətnlərdə xəlqi üslub öz üstünlüyünü göstərir.

Dedim: «Kimdir pərişan eyləyən aşıqlər əhvalın?
Səba göstərdi tari-sünbülü-zülfün ki: «bu eylər».

Və ya:

Dedim: yetər et cövr, çu xaki rəhin oldum,
Dedi ki, yetər cövr sənə ta əsərin var.

Bu göstərilən xüsusiyyətlərə yaxın olan ifadə tərzləri də diqqəti cəlb edir.

Ey deyən: səbr qıl, ah eyləmə yarı görəcək,
Mənə düşvardır ol, gər sana asan görünür.

Bütün digər poetik məqamlarda olduğu kimi, sual-cavab ifadə tərzində də ustad Füzuli mühüm yeniliklər etmiş, novator yol seçmişdir. Məsələn, «dedim—dedi»n.in bir variantını da sənətkar belə təqdim edir.

*Sordum əhvalımı eşqində münəccimlərdən,
Baxdılar tale evinə, dedilər: qan görünür...
Çareyi-behbudimi sordum müalicdən, dedi;
Dərd dərdi-eşqdır, mümkün degil sihhət sana.*

Şeirdə *sual* və *cavab* sözlərinin işlənməsi heç də onun sual-cavab səciyyəli olduğunu göstərmir. Məsələn, aşağıdakı beytlər bütün irəlində qeyd olunanlardan fərqlidir.

*Ey soran halım, bu istiğna sualından nə sud,
Halım eylərsən *sual*, əmma eşitməzsən *cavab*...
Ləbin *sualına* verməz *cavab* üşşəğin,
Sual olursa bu səndən, nədir *cavab* sana...
Yar *sual* etsə ki, halım nədir?
Xəstə Füzuli, nə verərsən *cavab*?*

Sual-cavabdan əruz vəznində yazan bütün görkəmli sənətkarlarımız istifadə etmişlər. M. Ə. Sabirin məşhur bəndi yada düşür:

Kimdir arif?—deyə sordum, dedilər əsrə görə...

Öz novatorluğu, yüksək və yeni yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bütün Şərqdə seçilən böyük ustadımız sual-cavabın da bir sıra yeni, orijinal növlərinin banisi hesab edilməlidir. Məsələn, aşağıdakı beyt sual-cavab yox, «cavab-sual» tərzində səciyyələndirilər bilər:

*Dün demişsən ki: Füzuli mənə qurban olsun,
Sənə qurban olayım, yənə nə ehsandır bu...*

Füzuli yaradıcılığından, xüsusilə Füzuli poetikasından və üslubundan yazarkən mümkün qədər sadəliyə (əlbəttə, bəsitliyə qətiyyəni yox) meyl göstərmək, hər hansı bərbəzəkli, təmtəraqlı yazı üsulundan qaçmaq gərəkdir. Mürəkkəb mövzunu sadələşdirib şərh etmək zəruridir. Onsuz da obyekt zənginlik mənasında mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Mürəkkəb obyekt isə mümkün qədər sadə, aydın sözlər vasitəsilə şərh olunmalıdır. Yoxsa məhz məntiqi səciyyəsi ilə fərqlənən Füzuli üslubunun xüsusiyyətləri üzə çıxarıla bilmir. Bu mülahizə ümumən klassik poeziyamıza da aid edilə bilər.

VI.FÜZULİ DİLİNDƏ MOVƏSSƏ

Füzuli misranı müstəqilləşdirməyə, onu sanballaşdırmağa çox böyük diqqət yetirirdi. Hər misra bitkin, dərin mənalı bir hökm ifadə edir. Belə misralar öz ümumiləşdirmə mənası və zənginliyi sayəsində xüsusi siqlət kəsb edir, zərbi-məsələ çevrilir, dillər əzbəri olur. Misra bitkindir. Misra bitmiş fikir bildirir.

Düşməz bu yana sənin güzərin...
Dərdə məni eylədin həvalə...
Azadələrin yeri ədəmdir...
Can cövhərinə bədəldir övlad...
Ol gün cədəl oldu sübh ta şam...
Faş oldu bu macərə cəhanə...

Hətta bir misrada bir yox, iki cümlə və deməli, iki fikir ifadə olunur.

Yarın mən isəm? Mənə nəzər qıl...
Əmma nə edim? Əsiri-qeydəm...
Ol dəm gəldi ki, gəldi Adəm...
Kimsən? Mənə zahir eylə adın...
Nə gördü? Niqab içində bir nur...
Çün mən səninem, sən olma qeyrin...

Füzuli şeirinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri budur: yüz-lərlə, minlərlə misralar tam müstəqil, ümumiləşmiş, semantik tu-tumlu misralardır.

Orta əsrlərdə məntiq, əsası Ərəstun tərəfindən qoyulan məntiq bütün elmlərdə, insan təfəkküründə özünə çox möhkəm yer tutmuşdu. İstər Qərbdə, istərsə də Şərqdə formal məntiqi ka-teqoriyalar hakim idi, elm də, elmə əsaslanan şeir də məntiq çər-çivəsindən kənara çıxa bilməzdi. Klassik poeziya məntiqi poezi-ya idi. Poetik qanunlar məntiqi kateqoriyalar dairəsində mövcud ola bilərdi. Bu vəziyyət Bekona qədər, Nyutona qədər davam edib gəlmişdi.

Buna görədir ki, Füzuli şeiri çox güclü məntiqi anlayışlar, məntiqi qanunlar içərisində alınıb şərh edilməlidir. Əslində sino-nim, antonim, omonim kimi filoloji anlayışlar məntiqlə əlaqədar meydana gəlmişdir və məhz Füzulilərin tədqiqində bu terminlər az-çox yararlıdır. Realist ədəbiyyat üçün bunların izahedici, fərqləndirici əhəmiyyəti və funksiyası yoxdur. Odur ki, məsələn, Y. V. Çəmənzəminlinin (M. İbrahimovun, Ə. Əbülhəsənin və s.) əsərlərində antonimlər (sinonimlər, çoxmənalılıq, omonimlər və s.) kimi mövzuların, «tədqiqatın» heç bir elmi-idraki əhəmiyyəti yoxdur. Belə «elmi» tədqiqatlar yalnız dolaşılıq yaradıb, elmə yalnız zərər vura bilər. Realist ədəbiyyatda fərdi üslubu tapmalı-san.

Nə isə. Füzuliyə qayıdaq. Böyük sənətkarın irsində səbəb-nəticə (nəticə-səbəb), ziddiyyət-qarşılaşdırma, eyniyyət-uyğun-luq, çoxplanlılıq-çoxmənalılıq, mübaligə və s. kimi məntiqi əla-qələr çox güclü yer tutur. Klassik qəsidə, qəzəl ədəbiyyatında əsas poetik vahid misra və beytdir. Hər misra (beyt) bitkin bir hökm bildirir (xalq şeirində bu rolu bənd görür). Beytin daxilində misralar arasında əlaqə yalnız məntiqi (müasir terminologiya-da: semasioloji) səciyyə daşıyır. Beytdəki ikinci misra birincinin səbəbi, nəticəsi olur, onu aydınlaşdırır, mənasını dəqiqləşdirir, qüvvətləndirir və s. Böyük Füzulimiz bu formal-məntiqi qanun-lara riayət etməklə yanaşı, tez-tez qrammatik-linqvistik amillərə

də yer verir, misralar arasında (beyt daxilində) həm də dil əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Kargər düşməz xədəngi-təneyi-düşmən mana.
Kəsrəti-peykanın etmişdir dəmirdən tən mana.

Qəzəlin ilk beytidir. Hər misranın sonunda (düzgün olaraq) nöqtə qoyulur. Birinci misra «bitmiş bir fikir» bildirir, məlumat ifadə edir. İkinci misrada isə əvvəlcə ifadə olunan bu fikrin səbəbi verilir. Beləliklə, əvvəlki misrada ifadə olunan fikir oxucuya obrazlı şəkildə daha aydın çatdırılır: «...üçün... belədir». Adətən, səbəb-nəticə olar, burada isə nəticə-səbəb əlaqəsi var. Əslində bu nəticə heç gözlənilmir. Elə bu gözlənilməzlik bədii effektin qat-qat yüksəlməsini təmin edir.

Həmin qəzəlin ikinci beyti:

Eymənəm səngi-mələmətdən kim, alıb çevrəmi,
Oldu zənciri-cünun bir qələyi-ahən mana.

Bu beytdə isə misralar müstəqil deyildir. Birinci beytdə «bitmiş bir fikir» bildirilmir. Səbəb-nəticə kimi məntiqi əlaqə linqvistik əlaqəyə möhtacdır. Daha çox dialektik səciyyəli dil qanunları formal məntiqi qanunları üstələmişdir. Hegeləqədərki dialektikanı Füzulidə görməmək mümkün deyildir.

Bu doğrudur ki, beytlər arasında belə linqvistik əlaqənin gözlənilməsi, poeziyada bundan istifadə edilməsi Şərq şeirində Füzulidən əvvəl də, sonra da mövcud olmuşdur. Özü də belə poetik-üslubi sözişlətmə xüsusi termin ilə—**movəssə** termini ilə qeydə alınmışdır. Avropa şeirində çox sonralar meydana gələn və анжамбеман adlanan bu poetik üsuldən M. Füzuli geniş miqyasda istifadə edirdi. Movəssə (анжамбеман) şeir dilinin xalq dilinə (xalq danışığı dilinə) yaxınlaşdırılması meyl (faktı) kimi qiymətləndirilir. Böyük Füzulimiz bədii dilin bu poetik sözişlətmə tərzinə görə Avropanı üç yüz il qabaqlamışdır.

Adətən, birinci misranın son sözü ikinci misranın əvvəlinə və ya ikinci misranın ilk sözü birinci misranın sonuna qoşulduqda movəssə (анжамбеман) tamamilə danışq dilinə yaxınlaşdırılır və belə faktlar Füzuli şeirinin də xəlqiliyinə birər sübutdur.

Deməzəm dəxi: «Sənə aşiqəm», ey gül. *Zira*
Sənə aşiqliyi izhar edəli xar olubam.

Bu misalın dialoq nitqindən (replikadan) alınması təsadüfi deyildir. Movəssə elə əslində danışq dilinin—dialoq nitqinin kitab dilinə nüfuz etməsinin göstəricisidir» Yənə dialoqdan alınmış bir misal:

Leyliyi sevərsən eylə bünyad
Bir şeir, keçən zamanın et yad,

«Bir şeir»dən sonra nöqtə qoyulmalıdır. Beləliklə, movəssə danışq şeirə, şeiri danışqğa yaxınlaşdırmaq üçün istifadə olunan demokratik üsullardan biridir.

Sənətkarın məsnəvi formasında yazılmış əsərlərində həmin sözişlətmə tərzü, xüsusilə, geniş yayılmışdır. Fikir bir misrada deyil, bir neçə misrada bitmiş olur.

Məcnun ilə Leylini bərabər
Gər kimsə deyərsə, qılma bavər.
Leylidə əgərçi dərd çoxdur.
Məcnuni-həzincə dərdi yoxdur.

Başqa misal:

Billah bu idi həmin muradım
Kim sayə misalı səndən, ey nur,
Olduqca vücudum olmayam dur.

Qəzəllərində isə beytin misraları arasında məntiqi-trammatik əlaqələrin yaranmasında *kim//ki* bağlayıcısı fəvqəladə dərəcədə geniş yer tutur. Misralar arasında ən müxtəlif məntiqi anlayışların (səbəbiyyət, nəticə, zaman, miqdar və s.) ifadəsi üçün gen-bol işlənən bu bağlayıcı ilk baxışdaca diqqəti cəlb edir:

Hiç məskəndə qərarım yoxdurur ol zövqdən
Kim, qaçan xaki-səri-kuyin ola məskən mana...
Ol qədər zövqi-şəfaət cövhəri-zatındadır
Kim, gəlir ərzi-xəta mənidə bir ehsan sana...
Ya nəbi, lütfün Füzulidən kəm etmə ol zaman
Kim, olur təslim miftahi-dəri-qüfran sana...
Ey Füzuli, fələkin var səninlə nəzəri
Kim, qəmü möhnətini verdi nə kim var sana...
Zülfü rüxsari xəyalilə nədir halım, demən,
Öyləyəm *kim*, gecəvü gündüz bərabərdir mana...

İkinci misrası *ki//kim* bağlayıcısı ilə başlayan bu beytlərdə mövəssə yoxdur.

Beytin birinci misrası müstəqil, ikinci misrası asılı (avto-semantik və sinsemantik) olmaqla ümumi bir vahid—mürəkkəb sintaktik bütöv təşkil edirlər. Birinci misra ayrılıqda işlənə bilər, kontekstdən asılı deyildir, ikinci misra ayrılıqda işlənə bilməz, müstəqil deyildir. Sanki bədii-poetik təfəkkür adı məntiqi-əməli təfəkkürün əksi istiqamətində meydana çıxır. Bəlkə də poeziya elə bu qeyri-adiliyi, «gözlənilməzliyi» ilə gözəldir. Adı məntiqi təfəkkür səbəb-nəticə, məqsəd-nəticə tərzində denotativ münasibətlərə əsaslanırsa, Füzuli şeirində bu münasibətlər əksinə qurulur, təfəkkür tərzini aktualaşdırılır, yeni istiqamət və şəkil alır. Hər bir yaradıcılıq mövcudun, var olanın dəyişdirilməsidir.

Məni, saqınma, Füzuli, qəm içrə Məcnun tək
Ki, mən ziyadəyəm ondan qəmi-ziyadə ilə...
Pərdə çək çöhrəmə hicran günü, ey qanlı sirişk
Ki, gözüm görməyə ol mahliqadən qeyri...

Əslində bütün budaq cümlələr belə bir aktuallaşdırmanın, yaradıcılığın nəticəsidir və əslində Füzuli şeirində bir qayda olaraq budaq cümlələrin, adi, sabit yerindən oynadılmasının başlıca səbəbi poetik məramdır. Külli miqdarda beytlərin ikinci misrasının (sinsemantik vahidin) *ki* bağlayıcısı ilə başlanmasının səbəbi məhz budur. Səbəb, məqsəd, təyin, tamamlıq və s. budaq cümlələrinin adi sırasının (mövqeyinin) dəyişdirilməsi ya danışıq dilinin təsiri ilə, ya poetik tələblərlə əlaqədar yaradıcılıq nəticəsi kimi meydana çıxır.

Sərvərlik istər isən üftadəlik şüar et,
Kim düşmədən əyağə çıxmadı başə badə...
Ey hübabi-əşk, nayaab et tənî-üryanımı
Kim, bu rüsva pərdəmi çək etdi, sirrim qıldı faş...
Əhli-irfandır cahən keyfiyyətin təhqiq edən
Kim, nəşatından bulur yüz qəm, qəmindən yüz nəşat...
Qönçələr açıldı, seyri-bağ edin, ey əhli-dil,
Kim görüb güllər, könüllər açılan çağdır bu çağ...
Saldı dəryayə səba xəncəri-qəmzən vəhmin
Ki, çıxarmayə dəxi gövhəri-nasüftə sədəf...

Birinci misrası müstəqil olan bütün bu beytlərdə mövəssə axtarmaq əbəsdır. Mövəssə poetik asılılıqdır. Qrammatik baxımdan cümlənin sonu yarımçıq qalır, bu sonluq ikinci misranın ya əvvəlki hissəsi, ya da bütövlükdə misra ilə əlaqələnir. Burada isə birinci misralar avtosemantikdir, bitkindir, ikinci misralar əlavəedic, izahedic, aydınlaşdırıcı, şərhedic, zaman və məkan bildirici və s. mahiyyətə malik olur. Burada yalnız beytin ikinci misrası sinsemantikdir, mövəssədə isə hər iki misra asılıdır. Adətən, asılı funksiyaya malik ikinci misralar ən çox *kim (ki)* bağlayıcısı ilə başlanır:

Kəşfi-əsrari-mələmət cövhəri-tiğindədir
Kim, alır başlardakı sövda cəmalından niqab...

Saxla, ey aşk, ədəb, getmə səri-kuyinə çox
Ki, düşər gözdənü üzdən sürülür hər küstax...
Ey Füzuli, fələkin var sənənlə nəzəri
Kim, qəmü möhnətini verdi nə kim var, sana...
Saxlama nəqdi-qəmi-eşqini, ey can, zahir et
Kim, verim həbsi-bədəndən çıxmağa rüxsət sana.
Bulduğu yerdə həsəddən gün urar sayənə tiğ
Ki, rəfiq olmaya sən mahi-mələksimayə...

Beləliklə, *kim (ki)* bağlayıcısı qrammatik funksiyadan başqa, şeirdə poetik bir funksiya da kəsb edir—bütövlükdə izahetmə, aydınlaşdırma məqsədi izləyir. Misra əvvəlində— güclü mövqedə gəlməsi bu sözün siqlətini, sanbalını dəyərləndirir.

Ümumiyyətlə, məntiqi əlaqələrin ifadəsinə xidmət edən köməkçi sözlər Füzuli şeirində olduqca çox işlənir. Qrammatik əlaqə vasitələri kimi köməkçi sözlər, adətən, şeir materialı hesab olunmur. Çünki bunlar leksik semantikadan və deməli, obrazlılıqdan da məhrum vahidlərdir. Lakin Füzuli şeiri yalnız obrazlı poeziya deyildir, həm də (bəlkə də daha çox) məntiqi poeziyadır. Bu poeziyanın ecazkar qüdrəti daha dərində gizlənilir.

Füzuli şeirinin başlıca struktur-poetik xüsusiyyətləri kimi çıxış edən aşağıdakı sözişlətmə tərzü mövssənin klassik nümunələrindəndir. Mövssə, ümumən, klassik poeziyanın, xüsusən də Füzuli şeirinin fərqləndirici poetik-lingvistik göstəricilərindəndir. Xalq şeirində mövssə səciyyəvi və mümkün deyildir. Yazılı realist şeirimiz klassik poetikanın digər normaları kimi mövssədən də azaddır, sərbəstdir.

Füzuli irsində mövssə vasitələri çoxdur. Burada onlardan ən çox işlənənlərindən bəzilərini qeyd edirik. Ən çox aşağıdakı bağlayıcılar diqqəti cəlb edir.

Rüxün üzrə xəmi-əbruni görmək istərəm, əmma
İkən düşvar olur, kün var ikən görmək yeni ayı...
Töküb göz yaşını sənsiz həlakim istərəm, əmma
Əcəl peykinə seyli-əşk girdabı güzər verməz...

Yaqdım tənimi vəsd günü şəm tək, *əmma*
Bil ki, bu tədarük şəbi-hicranın üçündür...
Əsiri-dərđi-eşqü məsti-cami-hüsn çox, *əmma*
Bizuz məşhür olan, Leyli sənə, Məcnun mana derlər...
Tutmaq dilər qapunda Füzuli məqam, *leyk*
Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan tutar.
Könül istər ala bir bu səri-zülfündən, *leyk*
Vermədən can dilər almaq, sanır asandır bu...
Kam mümkündür uzun ömr ilə zülfündən *vəli*
Bulmaq olmaz dövri-rüxsarında xəttindən aman...
Qıldı Məcnun kimi çoxlar həvəsi-eşq, *vəli*
Doymadı dərđə, məni-bisəri padən qeyri...
Əql irşadilə bulmaq kam mümkündür, *vəli*
Dami-rah ol həlqeyi-zülfü-müənbərdir mana...
Mərizi-eşq üqdi-zülfün eylər arizu, *zira*
Müalicələr bu mühlik dərđə müşkildir dəva derlər...
Vəfa rəsmi unutmuşsan deyə incinməzəm, *zira*
Bu kim məndən cəfə həm eyləməzsən, həm vəfadəndir...
Nə tütündür ki, çıxar çərxə, dili-zarə *məgər*
Hier dağımı urur lələ üzərim bu gecə...
Ey Füzuli, canə yetmişdim könüldən, müjdə *kim*
Bağladım bir dilbərə, qurtardım ondan canımı...

Əlbəttə, movəssə vasitələri yalnız bağlayıcılardan ibarət deyildir. Bir sıra zərflər və digər nitq hissələrinə məxsus sözlər də, söz birləşmələri də movəssə yaranmasında fəal iştirak edirlər.

Tiği-xurşid ilə rəf olsa yeridir kim, *müdam*
Yandırır pərvanəyi, şəmə verər azar sübh...
Füzuli, tökmə çox yaş, ehtiyat et getməsin *nagəh*
Gözündən sürmə kim, xaki-rəhi-əhli-səfadəndir...
Mənə derlərdi bir mələkdir sevdinin, *hala*
Görənlər sən fəqirə göydən enmiş bəla derlər...

«Mövəssə» sözünün lüğəti mənası *artırma, genişləndirmə* deməkdir. Terminoloji mənə da elə bu anlayışa əsaslanır: beytin birinci misrasını ikincinin hesabına genişləndirmə. Məsələn, eyni bir qəzəldən alınmış aşağıdakı beytlərdə hər bir əvvəlki misra ikinci misradakı sözlər hesabına genişləndirilibdir.

Zəfi-tale manei-tovfiq olur, *hər necə kim,*
İltifatın arizuməndi-vüsal eylər məni...
Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq *kim,*
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni...

Bir qayda olaraq misraları əlaqələndirən köməkçi dil vahidləri birinci misranın sonunda gəlir.

Mövəssə sözişlətmə üsulundan sənətkarın heç də bütün əsərlərində istifadə olunmur. Onlarla əsərdə özünü göstərməyən bu hadisədən bir də görürsən bir qəzəldə gen-bol istifadə edilir. Aşağıdakı mətndə də əlaqə vasitələri qeyd olunmuşdur.

Mişki-Çin zülfün ilə eyləsə dəva, *nə acəb,*
Nə olur üzü qara qulda xətdən qeyri.
Ləbinə çeşmeyi-heyvan deməzəm *kim, ləbinin*
Var bir canə yarar feyzi, bəqadən qeyri.
Yetdi bikəsliyim ol qayətə *kim, çevrəmdə*
Kimsə yox çizginə, girdabi-bələdən qeyri...

Bəzən də ikinci misranın bir hissəsi deyil, bütövlükdə bu misra əvvəlki misranın sonunda gələn sözə mövəssə işlənir.

Tutmazam zənciri-zülfü tərkin, *ey naseh, məni*
Xah bir aqıl xəyal et, xah bir divanə tut...
Aradan ey şəm, çıx bir guşə tut *kim, bu gecə*
Bəzm bir xurşidət ətdən münəvvədir mana...
Yetdi ol qayətə *kim, çəkər təsvirim*
Hər zaman dəirəyi-heyvətə min nəqqəşi...
Qədinə sərvi demiş, *qönçələrin tənindən*
Duramaz badi-səba hiç gülüstan içrə...

Movəssə poetik nitqi geniş kütlənin, xalq təbəqələrinin başa düşəcəyi bir səviyyədə sadələşdirmək, adiləşdirmək meyli ilə əlaqədar ustad Füzulini özünə cəlb etmişdir. Danışq dili təmtəraqlı üsluba, yüksək janr sayılan qəzələ nüfuz edir. Maraqlıdır ki, lap adi danışq intonasiyası ilə tələffüzdə də Füzuli şeiri bir şey itirmir.

Dil ki, bir dilbərə sərmənzil idi, *ahim ilə*
Yelə verdim, adını təxti-Süleyman etdim...
İstədim ol mahə ərzi-hal edəm, *heyrat mənə*
Öylə qalib oldu kim, bir söz məcali qalmaq...
Rəvaci-nəqd nəqşi-sikkədəndir, *nola qədr etsə*
Mənə el, cismi-üryanımda nəqşi-buriya görgəc...
Ey dil, həzər qıl *atəşi-ahinlə yanmasın*
Cismim ki, dərd quşlarına aşyanədir.

Movəssə qəsidədən daha çox qəzəl üçün səciyyəvi olan söz-işlətmə tərzidir və bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Ən əvvəl, beytin birinci misrasında fikrin bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, müvafiq beytni hər iki misrasının müstəqil olmadığını, birinin digərindən asılılığını göstərir. Hər iki misra yalnız bütöv beytin tərkibində poetik vahid hesab edilə bilər, ayrılıqda yox, misraların belə qarşılıqlı asılılığı bütövlükdə beytin daha mürəkkəb semantik və zəngin qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etməsinə gətirib çıxarır. Çox geniş miqyasda köməkçi vahidlər, habelə avtosemantik sözlər, birləşmələr əlaqələndirici vasitə rolu oynayır ki, bütün bunlar qəzəl dilini həm qəsidə dilindən, həm də xalq şeiri—qoşma dilindən fərqləndirici amillər kimi çıxış edir. Yalnız qəzəldə (əsasən Füzuli qəzəlində) aşağıda qeyd edəcəyimiz bu qədər zəngin əlaqə vasitələri, özü də güclü mövqedə—birinci misranın sonunda işlənə bilər. Məsələn, eyni qəzəldən alınmış aşağıdakı parçada həmin vasitələr nəzərə çarpdırılır.

Oxa peykan degilir qəmzən üçün *peyvəstə*
Toxunur tənə oxu qaşın ucundan yayə.
Ləli-nabın sifəti şəhdi-müsəffadır, *leyk*
Acı etmiş onu səfrai-həsəd səhbayə...
Yar meylin sənə salmazsa, Füzuli, *nə əcəb*
Necə meyl etmək olur sən kimi bir rüsvayə...

Movəssə üçün işlədilən əlaqə vasitələri bütün digər— poetik, məntiqi, qrammatik vasitələrdən fərqlənir. Çünki movəssənin mahiyyəti bunlardan fərqlidir. Məsələn, belə bir nümunə gətirək.

Ey Füzuli, nə bəla oxları kim, *gəlsə mənə*
Səbəb ol qaşları yayın gözüdür, ya qaşı...

Burada da misralar müstəqil deyil, sinsemantik səciyyəlidir, biri digərini şərtləndirir. Həm struktura, həm də semantika bu asılılığı əks etdirir. Bütövlükdə təyin-səbəb əlaqəsi diqqəti cəlb edir. *Nə gəlsə, səbəb* kimi əlaqə vasitələri misraların hər yerinə yayılmışdır. Movəssə işlənən beytlərdə isə ilk misra movəssəyə qədər tamam bitkin, asılı olmayan (avtosemantik) bir fikir, hökm bildirir. Movəssə başlayan yerdən bu bitkin hökmə yeni mülahizə əlavə edilir. Bu əlavə isə bütövün tərkibində rema funksiyası daşıyır.

Kəs mehrini ey çərx, günəşdən, *sənə hər sübh*
Bir şölə yetər ataşi-ahi-səhərimdən...
Qanı göz yaşı kimi əhli-nəzər kim *yügürüb*
Bir içim su verə dəşti-qəmin avarəsinə...
Çəksələr zəncir ilə gülzarə getməni kim, *mənə*
Sünbülü-zülfün fərağundan müşəvvəşdir dimağ...

Şopenhauerin məşhur bir kəlamı vardır ki, istedad başqalarının vura bilmədiyi ovu gözündən vurmaqdır, daxili isə kimsənin görmədiyi ovu gözündən vurmaqdır.

VIII. FÜZULİ ŞEİRLƏRİNDƏ CƏM, TƏFRİQ, TƏQSİM

Cəm («birləşmə», «cəmlənmə»), təfriq («fərqləndirmə», «ayırma») və təqsim («bölmə») terminlərindən, adətən, poetika kitablarında birlikdə bəhs olunur. Bədii üslubda həmin terminlər ilə əks etdirilən hadisələr həm ayrılıqda, həm də birlikdə (hər hansı ikisi birlikdə) özünü göstərir. Beləliklə, bunların müxtəlif növləri meydana çıxır. Füzulinin könülləri fəth edən ziqiyət əsərlərində göstərilən poetik ifadə tərzləri və onların rəngarəng variantları çox yüksək ustalıqla istifadə olunmuşdur.

1) Yalnız *cəm* (bəzən də «sənəti-cəm» işlənir). İki müxtəlif obyekt bir ümumi, müştərək əlamət əsasında bir yerə tonlanır ki, məhz bu ümumi əlamət bəzən çox uzaq, əlaqəsiz görünən əşya və hadisələrin arasında poetik rabitə kəşfinə imkan yaradır.

*Ağzı kimi xülqün etdi ğəm dar;
Çeşmi kimi cismi oldu bimar.*

Burada ağız ilə xulq (konkret və mücərrəd anlayışlar) darlıq əlaməti əsasında, çeşm və cism isə bimarlığa əsasən bir vahiddə cəmlənmişdir.

Başqa misallar:

*Ney kimi cismim oldu oxundan dəlik-dəlik...
Baran kimi, daşə vurdu başım,
Mey kimi ayağa tökdü yaşım...
Gah zahir olan mənə qədim tək,
Kah qəib ənisü həmdədim tək...
Müşki-Çin avarə olmuşdur vətəndən mən kimi...*

2) Yalnız *təfriq*. İki obyekt, məfhum götürülüb hər biri ayrı-ayrılıqda şərh edilir: əlamətləri sadalanır, qarşılaşdırılır,

müqayisə edilir.

*Leyli sənə verdi zindəgani
Sən ol baqi, ol oldu fani.*

Burada *Leyli* və *sən* məfhumları müvafiq şəkildə *fani* və *baqi* əsasında qarşılaşdırılmışdır:

*Eşq tərki, dilü candan görünürdü müşkil
Tərki-eşq eylə dedin, tərki-dilü can etdim...
Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.
Hər kimin aləmdə miqdarcadır təbində meyl
Mən ləbi-cananımı, Xızr abi-heyvanın sevər...*

3) Yalnız *təqsim*. Eyni misra (və ya beyt) daxilində adı çəkilən obyektin və ya məfhumun əlamətləri sonrakı misralarda (beytlərdə) öz əksini tapır.

*Gəlmişdi təkəllümə gözü qaş.
Eylərdi gözilə bu xitabı
Qaşılə verərdi ol cavabı.*

Təqsim ləffü nəsrə çox yaxın olub, bəzən də onunla eyniyət təşkil edir. Çox zaman isə, göstərilən nümunədə olduğu kimi, bir-birinə qaynayıb-qovuşmuş şəkildə təzahür edir. Başlıca fərq təqsimdə, əsasən, iki obyektin iştirak etməsindən ibarətdir.

Digər tərəfdən, bu təqsim düzgün sıra ilə aparılmışdır: birinci misrada işlənən *göz* və *qaş* sözləri sonrakı misralarda eyni sıra ilə (əvvəl *göz*, sonra *qaş*) gəlmişdir. Şair bu sıranı əksinə də qura bilər («tərsinə təqsim»), Aşağıda *bəhs*, *cədəl* vahidləri təqsimdə tərs sıra ilə (*cədəl*, *bəhs*) düzülmüşdür.

Xətt üzrə qılır ol gözəllər
Min naz ilə *bəhslər, cədəllər*
Əmma nə cədəl—kəmali-ülət
Nə *bəhs*—nəhayəti-məhəbbət.

Aşağıdakı mətndə isə təqsim düzgün paralelizm prinsipi üzrə tərtib olunmuşdur.

Məhbubü mey ilə bəsləyən can,
Sanma olur əhli-*əqlü iman*,
Əqlimi olur müdam məstin?
İmanı olurmu büt-pərəstin?

Mətnin ikinci hissəsində təqsim olunan vahidlərin güclü mövqedə və paralel şəkildə yerləşdirilməsi şairanəliyin mövcudluğunu əks etdirir.

3) *Cəmi təfriq* («cəm və təfriq»). Bir neçə məfhum, obyekt adı bir vahiddə (sintaqmda) birləşdirilir, sonra bunların hər biri bir-birindən fərqli obyektlərə aid edilir.

Sərvü gül nəzzarəsin neylər sənə heyran olan,
Kim, qədin *sərvü*, ruxün gülbərgi-rənadır sənin...
Nəticədə çox güclü və təsirli, orijinal müqayisələr meydana çıxır.

Qan-yaş töküüb yanında *gəzər atəşin kəbab*,
Məşuqə bənzər atəşü, aşiq kəbab ona...
Çəkmə xəttü tac qeydin, *bisəri palıq gözət*
Kim əyağə bənddir xəttü bələdir başə tac.

İlk baxışda bu üsulun təkrarlardan ibarət olduğu nəzərə çarpır. Doğrudan da, cəm olan obyekt adları sonradan təkrarlanmaqla hər biri ayrılıqda müqayisədə mühüm rol oynayır. Lakin demək lazımdır ki, cəmi təfriqdə təkrar ən aydın əlamət kimi

nəzərə çarpsa da, heç də ən zəruri əlamət deyildir. Təkrar olmadıqda daha güclü müqayisələr, metaforalar silsiləsi özünü göstərir və ilk baxışda həmin üsul nəzərdən qaça da bilər. Elə qüdrətli qələmin bir gücü də burasındadır. Sənətkarın söz dəryası daha dərin və daha zəngindir.

Ta Füzuli *qamətü rüxsarına* vermiş könül,
Maili-sərvü həvaxani-*gülü* nəsrin degil.

Bu beytdə cəmlənmiş *qamət* və *rüxsar* müvafiq şəkildə (sırası ilə) *sərv* və *gül* ilə metaforik əsasda əlaqələndirilmişdir.

Bu poetik üsulu göz önündə tutduqda şairin əsərlərinin nəşrində buraxılmış külli miqdarda qüsurların, heç olmasa, bəziləri təshih oluna bilər. M. Füzulinin əsərlərinin 1958-ci il Bakı nəşrində (1-ci cild) bir beyt belə çerilmişdir:

Bərqu baran sanma kim, gördükdə ahü əşkimi,
Bilməzəm nəmdir mənim, ağlar mənə, yanar səhab.

Burada *bərq* və *baran* məfhumları *ah* və *əşk* ilə müqayisə edilir ki, indilikdə bununla işimiz yoxdur. Cəmi təfriq tələbi ilə *bərq* və *baran* ikinci misrada təfriq edilməlidir. Lakin burada yalnız ikinci obyekt (*baran—səhab*) işlənib, birinci obyekt isə yoxdur və deməli, Füzuliyə məxsus sözişlətmə üsullarından biri pozulmuşdur. Bu ikinci misra Daşkənd nüsxəsində belə verilib:

Bilməzəm nəmdir ki, *bərq ağlar mənə, yanar səhab*,

Həmin misrada isə müstəqim sıra ilə təfriq öz əksini tapmışdır.

Başqa bir misal: Yenə Bakı nəşrindən bir beyt.
Cəfavü cövr ilə qan oldu bağrım, yarəb, ol bədxu
Neçün tərək eyləməz bidadü cövrün, bir kərəm qılmaz.

İstər-istəməz ikinci misrada da *cəfa* (*bidad yox*), *cövr* sözlərinin işlədilməyi gözlənilir. Doğrudan da, şairin əsərlərinin Təbriz, İstanbul və Daşkənd nüsxələrinin hamısında ikinci misra belədir:

Neçun tərک eyləməz cövrü cəfasın, bir kərəm qılmaz..

5) *Cəmi təqsim* (cəm və təqsim). Bir neçə obyekt bir yerə cəmləndikdən sonra onlar ayrı-ayrı hissələrə bölünür:

Qalmışdı mələmət içrə *dün-gün*,

Nə *günü gün* idi, nə *dünü dün*.

Bu halda ikinci hissədə sadəcə bölgü aparılır, cəmi təfriq-də olduğu kimi qarşılaşdırma, müqayisə məqsədi güdülmür, yalnız poetik sadalama mühüm olur.

Cəfavü cövr ilə mötadəm, olarsız nolur halım *Cəfasına hədü cövrinə payan* olmasın yarəb.

Təqsim olunan hissə digər poetik-üslubi vasitələrlə daha da mürəkkəbləşdirilə bilər.

Canü tən olduqca məndən dərdü dağ əskik degil,

Çıxsa can, xak olsa tən, nə can gərək, nə tən mana...

Canü dil qeydini çəkməkdən özüm qurtardım,

Canı cananəyə etdim, dili dildarə fəda...

Sənin mehrü vəfa göstərdiyin əğyarə çox gördüm,

Qələtdir kim, səni bimehr oxurlar, bivəfa derlər.

Bütün bu xüsusiyyətlər yalnız qəzəl ilə əlaqədar olmayıb, habelə məsnəvidə də, qəsidədə də özünü göstərir. Eləcə də beytdən böyük poetik vahidlərə (bənd) xasdır. Çox məşhur mürəbbə sindən misal gətiririk:

...Hər *qəbavü pirəhən* geysəm misali-qönçə mən

«Gər səninçin qılmasam çək, ey büti-nazikbədən

Gorum olsun ol qəba, əynimdə pirəhən kəfən...»

6) **Cəmi təfriqü təqsim.** Poetik nitqdə bir neçə ob-

yekt və ya məlhüm adı cəmlənir və bundan sonra onların fərqli əlamətləri göstərilir, nəhayət, bu obyektlər təqsim edilir.

Necə qəddü xalü rüxün qəmü rəncü dərdü bəla ilə
Bükə qəddimi, tökə yaşıımı, yıxa könümü, yaqa canımı.

Birinci misrada cəmlənmiş dörd vahiddən hər biri sonrakı dörd əlaməti ilə fərqləndirilir. Sırası ilə: *qədd-qəm, xal-rənc, xətt-dərd, rüx-bəla*. Sonra bu əlamətlərin təsiri metaforik tərzdə bölünür: *qəm*—qəddi bükür, *rənc*—yaş tökdürür, *dərd*—könül yıxır, *bəla*—can yaxır.

7) Füzulinin çox sevdiyi poetik ifadə üsullarından biri də **təfriqü cəm** adlandırılıla bilər. Bir neçə obyekt adı əvvəlcə bir-birindən ayrı, fərqli şəkildə sadalanır, sonra bunlar ümumiləşdirilmiş sözlər vasitəsilə cəmlənmiş olur. Xüsusi adlar ilə əlaqədar edildikdə bu üsul daha aydın nəzərə çarpır.

Yatdılar *Fərhadü Məcnun* məsti-cami-eşq olub,
Ey Füzuli, biz *olar* yatdıqca söhbət bəklərsiz...

Bu beytdə *Fərhad* və *Məcnun* sözləri müvafiq obyektləri bir-birindən fərqləndirirsə, onların hər ikisinə aid olan və ikinci misrada işlənən «*olar*» sözü onları cəmləşdirir.

Daha maraqlı bir misal:

Məcnun oda yandı şöleyi-ahilə pak,
Vamiq suya batdı eşqdən oldu həlak,
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,
Xak oldular *onlar*, mənəm imdi ol xak...

Təfriqü cəm hadisəsi daha böyük mətn (bir neçə beytdə) daxilində təzahür edə bilər.

Olsaydı mənədeki qəm *Fərhad*i-mübtələdə,
Bir ahilə verərdi min Bisütunu badə,
Verseydi ahi-*Məcnun* fəryadımın sədasın,

Quşmu qərar edərdi başındakı yuvada?
Fərhadii zövqi-surət, Məcnunü seyri-səhra,
Bir rahat içrə hər kəs, ancaq mənəm bələdə...

Cəmi təfriq və təqsimin bütün bu növləri klassik Şərq şeirində (qəsidə, qəzəl, rübai) az-çox yayılmış və xüsusi məharət tələb edən üsullardandır. Klassik türk (Azərbaycan) şeirində Füzuli həmin üsullardan məharətlə istifadə etməklə bu üsulun özünə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Burada Füzuli novatorluğunun bir cəhəti də belədir ki, ilk dəfə o həm də təfriqü cəm və ya təqsimü cəm adlandırılı biləcək sözişlətmə üsullarının da mümkünlüyünü öz qüdrətli qələmi ilə sübut etmişdir. Yuxarıda göstərilənlərin əksinə olaraq, burada əvvəlcə müxtəlif əlamətləri ilə qeyd olunan obyektlərin adları sonra birləşdirilir. Bir az sadə desək, əvvəlcə (birinci misra və ya beytdə) müxtəlif sintaqmların tərkiblərində işlədilən vahidlər sonra birləşib bir sintaqm kimi çıxış edir.

*Ey Füzuli, yar əgər cövr etsə ondan incimə,
Yar cövrü aşıqə hər dəm məhəbbət tazələ.
Dürcdür ləli-rəvanbəxşin düri-şəhvar ləfz,
Dürcdən dürlər tökərsən eyləsən izhar ləfz...
Uşşaq tənü həbib candır,
Tən zahirü, təndə can nəhandır...
Mübəddəl qılmağa sübhü-vüsalə şami-hicranı,
Mənim ahım əlidir sübhü şamü çərx damanı...
Sübhdən zülfün dağıt, ya şam ərzi-ariz et,
Qoyma sübhü şam arasında təriqi-ixtilaf...
Səndən etmən dad: «Cövrün var, lütfün yox» deyib
Məsti-zövqi-şövqinəm, birdir yanımda var-yox.*

Bu nümunələrdə cəmlənmə düzgün sıra əsasında baş vermişdir. Bu, müntəzəm yarımçıq paralelizmdir. Cəmlənmə qeyri-müntəzəm, «tərsinə» sıra ilə də baş verə bilər.

*Vər fikrin, yox qəmin çəkmək nədir, bir cam ilə
Bixəbər qıl kim, mənə bir ola yoxluq, varlıq.
Çü nə Cəmşid bulmuşdur bəqa-keyfiyyətin nə Cəm,
Bu bəzm içrə Cəmi Cəmşid əlindən cəm tutdun, tut...
Canə dərdin, cismə peykanın rəvan etmişdi hökm,
Cism ilə can irtibatı olmadan möhkəm hənuz.*

Bu sözişlətmə üsulu semantik və funksional-struktur baxımdan daha da mürəkkəbləşdirilə bilər.

*Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə hürü qılman.*

Aşağıdakı nümunədə cəmlənmənin komponentləri təkrar və perifrəz şəklində çıxış etməklə metaforik səciyyə kəsb etmişdir.

*Can bari-bədən götürməz oldu,
Göz rəngi-vücudu görməz oldu.
Canım canı, gözümün çırağı
Rəhm eylə ki, gəldi rəhm çağı.*

Daha bir misal:

*Cana təmə etmə kim, mənimdir,
Tərk eylə tənə ki, məskənimdir,
Məndən keçü canı təndən ayrıl...*

Başqa misallar:

*Tərki-fikri dünyəvi sevdəyi-üqba eylə kim
Dünyəvi üqba xəyalıyü gümanı biş iməs...
Təriqi-səbru tədbiri-səlamət ləzzətin bilmən,
Mənə eşqu məlamət yey səbrü səlamətdən...*

Yox əcəb, gər *malə* rəğbət, *mülkə* qılman iltifat,
Mən gədəyi-kuyi-eşqəm, *mülkü malı* neylərəm...
Ay tutulsun, ruzə əyyamında *gün* düşsün yerə
Kim, bu *ay*, *gündən* bulubdur mehriban mahım məlal...

Adətən, Füzuli şeirində ən müxtəlif bədii-poetik üsullar bir-birinə mürəkkəb tellərlə bağlanmış, çulğalaşmış şəkildə təzahür edir. Odur ki, bunları ayrı-ayrılıqda alıb izah etmək olduqca çətinidir, çox zaman isə heç mümkün deyildir. Çeşidli sözişlətmə qaydaları asanlıqla biri digərinə keçir, biri digərini şəkil və məna təkrarlayır.

Ümumiyyətlə, klassik poeziyada cəmi təqsim və təfriq ilə ləffü nəsr arasında bir əlaqə, yaxınlıq vardır. Aşağıdakı nümunədə də göründüyü kimi, bu iki üsul Füzuli şeirində qovuşmuş tərzdə öz əksini tapır.

Bir əbri-bəla idi, güvahi,
Baran-sirişki, *bərq*-ahi.
*Baran ilə bərq*i cismü candan,
Bir mərtəbədə ki, mundan, ondan
Dəryalara yetsə ləməyi-tab...
Klassik poeziyada həqiqi mənada «hər sözün öz yeri var»..

VIII. HÜSN-TƏLİL

M. Füzulinin bir sıra qəzəlləri, külli miqdarda beytləri, misraları hüsni-təlil adlanan sözişlətmə prinsipi əsasında yazılmışdır. Bu ifadə tərzü XIX əsr nəzəriyyə kitablarında belə şərh edilir: «Şair bunun səbəbi budur deyərək bir şeyin sifəti bəyan edir». Məsələn, Füzuli yazırdı:

Pərişan xəlqi-aləm ahü əfqan etdigimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdigimdəndir...

Terminoloji mənada hüsn-i-təlil əsaslandırmanın gözəlliyi deməkdir. Ərəb sözü təlil «səbəb və bəhanə gətirmə» deməkdir. Burada obyektin təsvirində bir əlamət və ya keyfiyyət başqa bir əlamət və keyfiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur. Beləliklə də, nəticədə ikiqat təsvir özünü göstərir.

Tərkü təcrid ixtiyar et kim, diyari-eşqdə
Fəqr bazarinə *əsbabi-fənadəndir* rəvac...
Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanımı görgəc,
Cəhan içrə hər fitnə kim, olsa hadis,
Ona sərvi-qəddindir, əlbəttə, bais...
Payibənd oldum səri-zülfi-pərişanın görüb,
Nitqdən düşdüm ləbi-ləli-dürəfsanın görüb...

Füzuli dilinin səciyyəvi sintaktik-poetik xüsusiyyətlərindən biri predikativlik (xəbərlilik) şəkilçili sözlərin öz adı vəzifəsində deyil, tamamilə yeni vəzifədə, müəllifin zəruri hesab etdiyi fərdi-poetik vəzifədə çıxış etməsidir. Sənətkarın məntiqi amillərə əsaslanan şeiri formal qrammatikanın məhdud çərçivələrini aşıb keçir. Füzuli dövründə məntiq qrammatikadan, poetika üslubiyatdan ayrılmamışdı, Şərqdə də, Qərbdə də bir vəhdət təşkil edirdi və bu hal bədii söz yaradıcılığı üçün daha geniş imkanlar açırdı.

Qəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər...
Sözdür gülhəri-xəzaneyi-dil...
Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd...

İlk baxışda qeyd olunan sözlər xəbər hesab edilə bilər. Aydın ki, şeir dilində cümlədəki sözlərin müxtəlif şəkildə yerləşdirilməsi mümkündür. Formal qrammatika bu izahla bəlkə də kifayətlənə bilər. Lakin bu, Füzuli dilidir axı...

Ərəstun məntiqinin güclü təsiri ilə meydana gəlmiş məntiqi qrammatika nitqdə birinci gələn dil vahidinin fikir obyektı olduğunu və məhz mübtədə funksiyasında işləndiyini əks etdirirdi. Elə məşhur tema və rema anlayışlarını ilk dəfə irəli sürən də Ərəstun olmuşdur. Müasir dövrümüzdə də formal qrammatikanın saysız-hesabsız elmi qüsurlarının qarşısını almağa çalışan aktual qrammatika da qədim ideyaları yeni şəkildə dirçəltməkdən və ondan səmərəli şəkildə faydalanmaqdan başqa bir şey deyildir.

Predikativlik əlamətlərinə baxmayaraq, göstərilən nümunələr məntiqi-psixoloji baxımdan mübtədə hesab edilməlidir. Çünki şüurda ən əvvəl meydana gələn psixoloji təsəvvürlərlə əlaqədardır. Nəzərə alınmalıdır ki, azərbaycanlı tələffüzündə cümlənin əvvəli daha güclü olur. Ona görə də daha zəruri, nəzərə çarpdırılmalı vahidlər cümlənin əvvəlinə gətirilir. Tema və rema funksional baxımdan yerlərini dəyişirlər. Cümlənin sonunda vurğu zəifləyir, sönükləşir.

*Yaş uşaqlardır yetim, onlarda yox rəsmi-ədəb...
Məcnun idi mülk-dərd şahı...
Həm kömləyi, həm donuydu gülgün...
Məcnundur əsiri-dəmi Leyli...
Məcnundur olan qəmə giriftar...*

Sözlər sənətkar qələminin qüdrəti sayəsində yerindən oynadılmışdır, forma-semantika-funksiya (şəkil-məna-vəzifə) arasında qarşılıqlı əlaqələr poeziyanın tələbi ilə yeniləşdirilmişdir.

Bu ifadə tərzı Füzuli üslubunda xüsusi yer tutur. Ədəbi dil tarixində kimsə Füzuli kimi sintaksisdə aktualaşdırımağa belə geniş miqyasda diqqət yetirməmiş və ya nail ola bilməmişdir.

*Səcdədir hər qanda bir but görsəm ayinim mənim...
Mötəbərlikdir qurur əsli, mən ondan fəriqəm...
Bəladır şəhrlərdə mən kimi rüsvayi-xəlq olmaq...*

Naleyi-büixtiyarımdır qılan rüsva məni...
Əjdəhadır ki, yatır çevrəmdə zənciri-cünun...
Xoşam kim, dəmbədəm giryan gözüm ol xaki-padəndir...

Məlumdur ki, danışq dilində cümlənin əvvəli (şeyrdə misranın əvvəli), yüksək, çox güclü mövqə hesab olunur, sonu isə zəif mövqəli olur. Sənətkar remanı həm misraönü, həm də misrasonu mövqedə aktuallaşdırmaq məharəti ilə fərqlənir ki, burada ana dili intonasiası müəllifin uğurla faydalandığı ifadə vasitələrindəndir. Füzuli reması bütün mövqələrdə aktualığı ilə, nəzərə çarpması ilə, informasiya yükünü öz üzərinə götürməsi ilə fərqlənir.

Cümlənin canı predikativlikdir. Hər hansı cümlədən, danışqdan, nitqdən başlıca məqsəd də bu predikativlikdir. Nəyə görə diktör «Bakı danışır» yox, «danışır Bakı» işlədir? Çünki burada «danışır» tema kimi işlənir və dinləyiciyə aydındır, məlumdur. Tema məlum olanı bildirər. Həmin cümlədə yeni məlumat—rema isə «Bakı» sözü ilə bildirilir. *Danışır* (axı, biz onsuz da danışıldığını eşidirik, bilirik) *Bakı* (Təbriz yox, Naxçıvan yox... məhz Bakı— bu, yeni məlumatdır). Lakin həmin fikri sıranı saxlamaqla «Bakıdır danışan» tərzində də ifadə edə bilərdik (olsun ki, kalkanın güclü təsiri ilə əvvəlki ifadə sabitləşib). Onda rema əvvələ keçirilmiş olardı.

Canlı nitqdə, gündəlik məişətdə bunun çox böyük əhəmiyyəti vardır. Mehdiqan Vəkilovu «Səməd Vurğunun qardaşdır» deyər təqdim etdikdə incimış və «Səməd Vurğundur mənim qardaşım» (və ya «Səməd Vurğun mənim qardaşımdır») demişdi.

Beləliklə, cümlənin, misranın, beytin harasında gəlməsindən asılı olmayaraq predikativ şəkilçili vahidlər semantikaca yeni məlumat verir, formal-intonasiyal baxımdan vurğunu öz üzərinə götürmüş olur.

Leyli əli iynədəndir əfkar,
Məcnunə qılınclar eyləmər kar...

Eylərlər idi güman ki, ol zar,
Bir özgə *bəlayədir* giriftar...
Gün ki, sayən düşdüyü yerdən durar, bir vəchi var,
Gəlsə adiqədrələr fəqr əhli *durmaqdir* ədəb...

Şeirdə daha tutumlu, sanballı, zəngin semantikalı vahidlər predikativlik əlamətini öz üzərinə götürür. Ona görədir ki, məsələn, aşağıdakı misrada bu şəkilçi «bais» yox, *qədd* sözlünə qoşulmuşdur.

Cəhan içrə hər fitnə kim, olsa hadis,
Ona sərvi-*qəddindir*, əlbəttə, bais...

Burada bnr mühüm cəhət də vardır. «Adi» nitqdə cümlənin xəbəri ola biləcək feil şeirdə feili sifət, məsdər funksiyasında işlənir, predikativlik bildirən şəkilçi isə adlara qoşulur.

Naley-i-*büxtiyarımdır* qılan rüsva məni...
Giryədir hər dəm açan qəmdən tutulmuş könlümü,
Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümü...
Səndən həmişə *tiri-bələdir* gələn mənə...
Bu *cəhətdəndir* hər ay başında *olmaq* bir hilal...
İşimdir sayə tək yerdən-yerə üz *urmaq ol* gündən...
Dəmadəm *çövrələdir* *çəkdiyim* birəhm bütlərdən...
Əxtəri-bəxtim vəbalin gör ki, ol mehdən *gələn*
Mehrlədir özgəyə, cövrü cəfalədir mana...,
Kim *fənadır* *eyləyən* məqsudimə vasil məni...

Feillər də yalnız ad formasında—feili sifət, məsdər formasında işləndikdə predikativlik əlaməti qəbul edib həmin funksiyada çıxış edir.

Yoxsa yarı görməyib, mən *gördüyümdür* bir xəyal...
Mənzili-məqsudə *yetməkdir* müqərrər mən zaman...

Pərişan xəlqi-aləm ahü əfqan *etdiyimdəndir*,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan *etdiyimdəndir...*

Yalnız ad bildirən vahidlərə qoşulduğundan predikativlik əlaməti bir ümumilik ifadəsinə xidmət edir, burada dəqiq zaman və s. ifadə edilmir. Hər cür dəqiqləşmə mənanın təsir gücünü zəiflədə bilər. Sənətkara isə bu qüvvə, güc lazımdır. Doğrudan da, gətirilən nümunələrdə bir qüdrət, vüsət də əks olunduğu müşahidə edilir.

Həmin ifadə tərzini obrazlı birləşmələr, misraların meydana çıxması üçün imkanlar açır.

Oxun kim, səf-səf *ətrafındadır*, müjganə bənzətdim,
Əmri-həqq irsalinə hər *zərrədir* bir cəbrail...
Ziyanı olmaz ol göz yaşının ki, *tutiyadəndir...*
Könlün çü deyil vəfadə qaim,
Könlündəkidir dilində daim...
Bir *yerdəyəm* əsir ki, torpağı qan içər...

Sanki strukturanın özündə obrazlılıq gizli şəkildə mövcuddur. Həmin ifadə tərzində işlənmiş vahidləri adi nitqə çevirdikdə bəzən tamamilə başqa məna alınmış olur.

Məndəndir onun cünunu əfzun
Qeys ikən olubdur adı Məcnun...

Burada səbəbiyyət əlaqəsi vardır. Onun cünunluğunun əfzun olmasına səbəb mənam. Bu misranı «Məndən onun cünunu əfzundur» şəklinə salsaq, məna tamamilə dəyişiləcəkdir, müqayisə ifadəsi yaranacaqdır.

Ey Füzuli, xubrulardan təqafüldür yaman,
Gər cəfa həm gəlsə onlardan, bir ehsandır sənə...

Birinci mənə: xubrulardan «yaman» (yamanlıq) uzaqdır, onlar yaman(lıq) bilməz. İkinci (məna: xubrulardan təqafül olmaq yamandır, yaman işdir. Birinci mənədə *yaman* mübtədə, ikinci mənədə xəbər funksiyasında çıxış edir.

Sözlər, ifadələr, hətta cümlələr, əsasən, adlıq, yönlük və daha çox çıxışlıq hallarında həmin funksiyada işlənir.

Məstlikdir kim, qılır qəm əhlinə qəm-xarlıq...
Badə tut kim, illəti-ənduhə qəflətdir ilah,
Fəqr bazarinə *əsbabi-fənadəndir* rəvac...
Dil *ucundandır* ki, hər saət düşər nöqsanə şəm...
Hər kim ki, bu *nüktədəndir* agah,
Dövrani-fələkdən etməz ikrah...
Bu heyran *olduğundandır* ki, heyran olduğun bilməz...
Ol buna, bu *onadır* səzavar...
Ondanam rüsva ki, seylabi-sirişkim çak edər,
Zəxmi-tiğın qanı geydirdikə pırahən mana...

Adi nitqdə işlədilməyən vahidlər də bu funksiyada çıxış edir.

Tərtibi-ibarətü fəsaḥət,
Eşq *əhlinədir* dəlili-rahət...
Məcnun dedi: «Eşq əhli olur xar,
Hüsn *əhlinədir*, səfa səzavar»...
Leyli *kimədir* təbib yarəb?..
Leyk bir gövhər ki, lütfi-həq *onadır* müştəri...
Şeir içində həm *mənədir*, həm *sənə* vacib zəkət...
Kimdəndir ola bu məkrü hiylə...

Sənətkar dilində tamamilə fərdi, qrammatik və semantik baxımdan işlənilməsi müşkül görülən ifadələrə təsadüf edirik.

Sən gecə həmin yanarsan, ey zar.

Mən *gecəvü gündüzəm* giriftar...

Belə xəbər olmaz:—*mən gecə və gündüzəm*... Bu forma yeniliyi şairə poetik məqsəd üçün gərəkdir. Füzuli tez-tez «*ilədir*» remasını tema vəzifəsində çox məharətlə işlədir.

Eşqində mübtəlalığı eyb edən sanır

Kim, olmaq ixtiyar *ilədir* mübtəla sana...

Könlü kimin *ilədir* təsəlli...

Bu dövr *ilədir* zəmanə məşhur...

Dəri-bəla bu kilid *ilədir* mənə məftuh...

Aşağıdakı nümunələrin isə bu ifadə tərzinə daxil yoxdur

Gül qönçəliyində *xar iləndir*

Açılsa bir özgə *yar iləndir*.

Bəzən eyni mətndə (misrada, beytdə) həm adi rema, həm də tema funksiyalı rema («tematik rema») çıxış edir ki, müqayisə yolu ilə bunları asanlıqla fərqləndirmək mümkündür.

Hər gözü pürmövc dəryadır, o dərya üzrə kim,

Hər *qaşındır* mövcdən bir sərnigun olmuş gəmi...

Obrazlı şəkildə *göz—dərya, qaş—gəmi* müqayisəsi ifadə edilir. *Gözüm dəryadır* (tema-rema), *qaşındır*... gəmi (rema-rema). Məna, informasiya, yeni məlumat qat-qat qüvvətləndirilir.

Gözlərim yaşın görüb şur, etmə nifrət ki, bu həm

Ol *nəməkdəndir* ki, ləli-şəkkərəfşanıdadır.

Ümumi bir rema: *ləli-şəkkərəfşanıdakı nəməkdəndir*. Bir əvəzinə iki rema: *nəməkdəndir: ləli-şəkkərəfşanıdadır*. Bir əvəzinə iki yeni məlumat (hər rema yenini bildirir) fikri, təfəkkürü

itiləşdirir, məna zənginliyi əldə olunur. Bütün bunlar sənətkarlıqdır, sözü, sintaksisi duyma qabiliyyəti, istifadə məharətidir.

Sənətkarın eyni sintaqmda iki rema işlətmə meyli və beləliklə, daha zəngin informasiya bildirmə məqsədi ilə əlaqədar bəzi misralar, beytlər sırf danışiq səciyyəsi kəsb edir və bu yerdə Füzuli bədiiliyi ifadə tərzinin xəlqiliyinə tabe etdirilir. Ana dilini aktuallaşdırmaq, onun müvafiq ifadə tərzlərini fəallaşdırmaq xatirinə poetiklik qismən azalır. Ana dilimizin daxili xüsusiyyətləri üzərində kimsə Füzuli qədər ardıcıl, səmərəli əməliyyat aparmamışdır. Əsl şeir elə söz, dil üzərində aparılan əməliyyatdır.

Oldur məna murad ki, oldur sənə murad.

Sadə cümlədə ifadə olunası fikir mürəkkəb cümlə biçimində təqdim olunmuşdur:

Məna murad (mənim muradım) *sənə muraddır* (sənin muradındır)—tərkibi də həmin fikri bildirir. Lakin Füzuli misrasında iki rema vardır və bu vəziyyət özlüyündə informasiyanın zənginliyini göstərir. Gətirilən variantda isə bir tema, bir rema var. Həmin variantın daha yığcam şəkli: *muradım muradındır* isə hər cür poetiklikdən məhrumdur.

Adətən, intensivliyə, obrazlılığa meyilli olan bədii dil məntiqi təfəkkürün əksi olan ədəbi dilə qarşı durur. Füzuli irsinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri—sözləri sintaktik məqamda, funksional baxımdan aktuallaşdırmaqla bir cümlədə deyiləsi fikri iki, üç cümlədə ifadə etmək və beləliklə, şeir dilini xəlqiləşdirmək, xalq danışiq dilinə yaxınlaşdırmaq meyli hələ də ətraflı öyrənilib tədqiq olunmalıdır. Bəlkə də buna görədir ki, Füzulinin şeirlərində sintaktik-funksional vahidlər—əvəzlilər daha geniş miqyasda və funksiyalarda işlədilir. Aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi:

Hər gözüm pürməvə *dəryadır*, o *dərya* üzrə kim...
Zəhi, zatın *nihanü*, ol *nihandan* masiva peyda...

Eşqdır *bir hal* kim ol *halə* könlümdür məhəl...
Həq bilir *insan* deməz *hər kim ki, insandır* sana...
Hüsn *nə miqdar* olursa, eşq *ol miqdar* olur...
Kim *nə miqdar* olsa əhlin eylər *ol miqdar* söz...
Bu heyran olduğundandır ki, *heyran olduğun* bilməz...
Olmasa dövrən sənin rəyinlə *dövrən olmasın*...
Hiç kim *yoxdur* ki, naləmdən şikayət *eyləməz*...

«Türki dilində ikən düşvər olan» sözişlətmə qaydalarını, üsul rə vasitələrini aktuallaşdırmağa çox mühüm diqqət və əhəmiyyət verən, bədii dilimizin ən böyük ustadı, ana dilimizin ən kamil bilicisi .M. Füzuli cəsarətli novatorluğu ilə fərqlənir. Sadə sintaqmlar mürəkkəb şəkil alır. Yənə də məqsəd rema vahidləri mətnə çoxaltmaqdır.

Onu yad et, hər nə kim, yadıdadır ani unut.
Müqayisə et: *yadıdakımı unut*.
Başqa misal:
Yad qıl ondan ki, bəzmin yad edib xəlvət çəkər...
Həqq bilir insan deməz hər kim ki insandır sana...
Bilərdim səndə həm var ol həva kim, məndə var, ey ney...

Novatorluğu ilə səciyyələnən və remaları çoxaltmaq məqsədi güdən daha bir eksperiment:

Canını canana verməkdir kəmalı aşiqin
Verməyən can, etiraf etmək gərək nöqsanına.

Adi nitqdə belə deməzlər: *verməyən can, etiraf etmək gərək nöqsanına*. Lakin ustad sənətkar bu misrada da iki rema əldə etmişdir.

Başqa bir yerdə həmin ifadə ümumxalq səciyyəsinə tamamilə uyğun tərzdə işlədilir:

Verməyən canın sənə bulmaz həyatı-cavidan...

Remanın artıqlığı, çoxluğu sözlərin mətn daxilində müstəqilləşməsinə, güclü sanbal kəsb etməsinə səbəb olur. Odur ki, Füzuli şeirində sözün xüsusi çəkisi ağır gəlir. Ən sadə ifadə tərzlərində rematik ifadə tərzinə üstünlük verilir.

Ruhum ki, bədəndədir, sənindir,
Hər nişə ki, məndədir, sənindir...

Müqayisə et: bədəndəki ruhum sənindir (Burada bir cümlə, bir informasiya var. «Ruhum ki, bədəndədir, sənindir»—iki cümlə, iki müstəqil informasiya)...

Ümumiyyətlə, Füzuli üslubunun ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bir iki təşkil edən belə sözişlətmə tərzini kimsənin təkrarı deyil və kimsə tərəfindən təkrar edilməmişdir.

IX. İZAH

Şeirnin vəznini və dil problemi, vəznin dil vahidləri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri əsla tədqiq olunmamışdır. Əruz vəznini ilə heca vəznini arasında fərqlərdən biri və bəlkə də daha mühümü dil ilə əlaqədardır. Heca vəznli şeirdə daha çox tabesizlik əlaqəsində olan dil vahidləri işlənsə, əruz vəznli şeir tabelilik əlaqəli vahidlərin işlədilməsi ilə səciyyələnir. Heca vəznində bağlayıcılara o qədər də yer verilmir, yalnız sadalama, qarşılaşdırma səciyyəli bəzi bağlayıcılar tək-tük hallarda özünü göstərir. Əruz vəznli şeirdə isə bütün bağlayıcılar geniş miqyasda yer tuta bilər. Bu cəhətdən bir nümunə kimi aydınlaşdırma səciyyəli *yəni*, *yəni ki* bağlayıcıları, xüsusilə, nəzərə çarpır. Füzuli irsində bu bağlayıcılar gen-bol işlədilir.

Klassik poetikada «İzah» adlanan poetik-üslubi ifadə tərzini XV—XVI əsrdən şeirə daxil olmağa başlamışdır. Adətən belə

şərh olunur: «Əgər öz nitqində ifadənin iki müxtəlif mənalı çıxması və ya mühakimənin aydın olmaması ilə əlaqədar dolaşlıq baş verərsə, onda bu ifadənin ardınca izahedici, aydınlaşdırıcı məqsəd güdən sözlər işlədə bilərsən» (Ətaullah Mahmud Hüseyn).

Füzuli şeirində də izah bu iki məqamda özünü göstərir: fikir tamamilə aydın ifadə edilmədikdə və ifadə iki müxtəlif şəkildə anlaşıla bildikdə.

Xüsusilə «Leyli və Məcnun» poemasında və adətən, güclü—misraönü mövqedə işlədilən bu aydınlaşdırıcı bağlayıcılar həm də müvafiq mətnə poetik bir əlavə edildiyini və beləliklə, daha güclü, təsirli ifadə yaradıldığını əks etdirir.

Şahinşahi-mülki-möhnətü dərd
Yəni Məcnun dərdpərvərd...
Rumi ki, dedin qəziyyə məlum
Yəni ki, qamu dəqaiq əhli...
Ol bir neçə həmdəmi-müvafiq,
Yəni şüərayi-dövri-sabiq...
Mən dürcəmü sən düri-şəbəfruz,
Yəni atanam məni-siyəhruz...
Bu namə ki bir fikardəndir,
Yəni məni-biqərdəndir
Bir sahibi-izzü etibarə,
Yəni Məcnuni-dilfikarə...

Bəzən bu *yəni* ilə başlanan aydınlaşdırma, izahat daha geniş mətndən ibarət olur. *Yəni* bir bədiilik, obrazlılıq vasitəsi olub, digər obrazlı dil vahidini «şərh» məqsədi izləyir.

Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəmə, *yəni*
Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, əyilin...
Düşməzəm könlünə, *yəni* olubam eylə zəif
Dərdi-eşqinlə ki, güzgüdə görünməz əsərim...

Yəni yalnız dil vahidlərini deyil, real situasiyanı, personajların hərəkətini, işini, davranışını aydınlaşdırmağa işlədilir. «Leyli və Məcnun» poemasında Leylinin hərəkəti belə mənalandırılır.

Ancaq ona şəm qaldı həmdəm,
Söndürdü bir ah ilə onu həm.
Yəni nə rəva şəbi-siyahim,
Şəm' istəyə qeyri-bərqi-ahim.
Tənha qalıb etdi naleyi-zar,
Dərdü qəmə qıldı iczin izhar...

Metaforik müqayisə, mürəkkəb metafora bəzən heç bir həddü bilmir, ən uzaq, tamamilə əlaqəsiz görünən denotatlar arasında daxili rabitə yaratmaq cəhdinə əsaslanır. Doğrudan da, dünyada hər şeyi hər şeyə bənzətmək olar. Volter deyirdi ki, ayı pendir qırığına bənzətmək mümkündür. Böyük Füzulimiz öz metaforalarında ifadə tərzinin qəlizliyini hiss edən kimi, bu «*yəni*» ilə onu aydınlaşdırmağa, hamının başa düşəcəyi şəkildə denotatı ifadə etməyə çalışır.

...Kim, ol çəməni-vəfa bəhari,
Daği-qəmi-eşq lələzari,
Yəni rəvişi-vəfadə möhkəm,
Leyli, sədəfi-cəvahiri qəm
Girmişdi həsarə gəncmanənd...

Beləliklə, *yəni* vahidi metaforik ifadə vasitəsi olur, aşağıdakı nümunədən görüldüyü üzrə, poeziyada ləffü nəşr əldə etmə vasitəsi olur.

Düşməzəm könlünə, *yəni* olubam öylə zəif
Dərdi-eşqinlə ki, güzgülədə görünməz əsərim...

Burada *könül—güzgü, aşiq—əsər* metaforik sözişlətmə (ləffü nəşr) diqqəti cəlb edir.

Şeirdə həmin aydınlaşdırma bağlayıcılarının işlədilməsi şeirin janrı ilə, habelə mövzu ilə əlaqədar deyildir. Həm məsnəvidə, həm qəzəldə, həm qəsidədə onlara rast gəlmək mümkündür.

Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,
Yəni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni...
Gər dərd, və gər dəva sənindir.
Hakim sənsən, riza sənindir.
Yəni ki, gətir kəmalə zövqüm,
Gündən-günə qıl ziyadə şövqüm...

Bununla belə *yəni, yəni ki* bağlayıcıları sənətkarın təhkiyə dili üçün daha çox səciyyəvidir. Ona görədir ki, bu sözlər «Leyli və Məcnun»da daha çox işlənir. Əsərdə Məcnunun vəziyyəti belə təsvir olunur.

Çün lövhələr üzrə xətdə yazardı
Əmdən xətinə qələtdə yazardı
Yəni ki, xətdə təvəhhüm edə
Ol gül açılib təbəssüm edə,
Göftarə gələ ki—«Bu qələtdir»...

Məcnunun daxili duyğularının, həyəcanlarının təsviri davam etdirilir.

Məktəbdən olan zamanlar azad,
Vəsl üçün edərdi hiylə bünyad:
Qəsd ilə nihan edib kitabın,
Həddən aşırardı iztirabın,
Leyli yolunu tutub durardı,
«Sən gördün ola»—deyib sorardı,

Yəni bu bəhanə ilə bir dəm,
Yarım görə, ola şadü xürrəm...

Beytdə işləən *yəni* əvvəlki beyti izah etməyə, aydınlaşdırmağa xidmət edir. Aşağıda gətirilən birinci beytdə fikir, doğrudan da, metaforik olub, adi oxucuya o qədər də aydın deyildir. Şair ikinci beytdə əvvəlki mülahizəni aydınlaşdırmaq məqsədi güdür.

Dəhri-bazarında kasiddir mətai-hümmətim,
Bu mətai satmağa bir özgə bazar istərəm.
Fani olmaq istərəm, *yəni* bəlayi-dəhrdən,
Rahəti-cismi-zəifü cani-əfkar istərəm...

Aşağıdakı parçada isə bu söz digər sözləri deyil, hadisəni, əhvalatı izah məqsədi güdür.

Axır günün əvvəl eyləyib yad
Axıtdı sirişgü qıldı fəryad.
Yəni ki: «Vücut dami-qəmdir,
Azadələrin yeri ədəmdir.
Hər kim ki, əsir olub bu damə,
Səbr etsə gərək qəmi-müdamə».

Əruz vəznli bütün şeirimizdə bu bağlayıcıdan ta XX əsrə qədər fəal istifadə olunmuşdur. M. Ə. Sabir satiralarında da bu sözün varlığı diqqəti cəlb edir. M. Ə. Sabirin məşhur satirasında deyilir:

Əvvəlcə verirlər sizə hürryyəti-əfkar,
Yəni danışib fikrinizi eyləyin izhar;
Vəqta ki, danışdız, vüzərə oldu xəbərdar,
Mütləq görəcəklər ki, cibişdanə zərər var...

Aşıq şeirində əlavə, izahedici fikirlər bu *yəni* sözü işlədilmədən (ümumiyyətlə, xalq şeirində köməkçi nitq hissələrinə məxsus sözlər az işlənər və bir də buna görə klassik poeziyadan fərqlənir) irəli sürülür. Məsələn, Aşıq Ələsgərdə:

Əsəl-müsəffadır şəhdi-ləblərin
«Əsəl» baldır, «müsəffa»sı—seçilmiş...

Hər bir əlavə izahedici, aydınlaşdırıcı funksiya daşıyır və danışanın (müəllifin) subyektiv mülahizələri ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, «İzah» adlanan poetik üsul «yəni» («yəni ki») aydınlaşdırıcı bağlayıcı vasitəsilə əldə edilir, Füzuli şeirində əlavə vahidlər bu bağlayıcı olmadan da öz sintaktik funksiyasını müvafəqiyyətlə yerinə yetirir. Məsələn,

Əzm eylədi xaki-kuyi-yarə,
Leylinin evi olan diyarə.

Burada birinci misranı aydınlaşdırmaq məqsədi ilə ikinci əlavə misra işlədilmişdir ki, bu misra da «yəni» ilə başlana bilərdi.

Birinci misraya əlavə olunan və «İzah» adlanan ikinci misra heç də həmişə aydınlaşdırma, izah məqsədi güdmür. Çox zaman belə əlavələr obrazlılıq əldə etmək üçün verbal şəkildə işlədilir.

Məcnun ona verdi cümlə rəxtin,
Pak eylədi bərkdən dirəxtin.

Buradakı birinci misranı izah etməyə, aydınlaşdırmağa heç bir ehtiyac yoxdur. İkinci misra sırf bədii-obrazlı səciyyə daşıyır. Bütün bu nümunələrdə «yəni» bağlayıcısını əlavə etmək mümkündür. Lakin heç də bütün əlavə sintaktik vahidlər «yəni» ilə işlədilmir. Aşağıdakı beytin də ikinci misrası əlavə səciyyəli-

dir, lakin burada «yəni» əlavəsi mümkün deyildir.

Könüldə min qəmim vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,
Bu həm bir qəm ki, el tənindən əfqan eyləmək olmaz...

X. TƏRDİD

Füzuli dilində nəzəri cəlb edən səciyyəvi üslubi-poetik sözişlətmə üsullarından biri də klassik poeziyada tərdid adlanan fiqurdur. Bu termin ümumi şəkildə «təkrar» mənasına gəlir. Lakin tərdid poeziyaya məxsus səciyyəvi təkrar növüdür. Poetik mətn-də eyni mənalı, lakin müxtəlif funksiyalı vahidlərin işlədilməsinə tərdid deyilir. Başqa sözlə, burada eyni sözün müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində təkrarı nəzərdə tutulur. Məsələn, aşağıdakı misralarda qeyd olunan təkrarlar cümlədə müxtəlif funksiyada işlədilmişdir.

Sud *etmədim etdiyim* əməldən...
Füzuli, dəhrdən kam almaq *olmaz olmadan* gıryan...
Əgər can almaq istərsən, tənimdən oxunu kəsmə
Ki, pəjmürdə nihalə *verməyincə* su səmər *verməz*...
Göz rövzənin sirişki-*rəvanım rəvan* tutar...
Yar həmsöhbətim olmazsa, Füzuli, nə əcəb,
Özünə söhbətimi ar *bilibdir, bilirəm*...

Tərdidin müxtəlif növləri vardır ki, bunlardan ən yaxşı, yüksək qiymətləndirilən növü təkrar sözlərin yanaşı işlədilən növüdür. Bu əla mərtəbəli tərdid hesab olunur və Füzuli şeirində də daha çox belə sözişlətmə özünü göstərir.

Başə dəm düşdükcə təsir *eyləməz, eylər* mədəd...
Eşqə bizdəndir bəqa, *yoxdur yox* olmaq varımız...
Dəşti-qəm Məcnuniyəm, mən *qandanü qandan* libas...
Neylərəm mən *gülşəni, gülşən* sana, gülxən mana...

Belə «əla mərtəbəli» tərdidə Füzuli dilində, fikrimizcə, bu misralar ən yaxşı nümunə göstərilə bilər:

Su sufləliyindən ayrılırmı?
Od yandıra *bilməyə bilirmi?*
Zülm *eyləmək etmə* mən əsirə...

Təkrar vahidlər misrada azacıq bir-birindən uzaq düşən tərdid orta (səviyyəli) tərdid (mütəvəssit) adlanır.

Lövhi-xatir surəti-cananə qıl ayinədar,
Onu *yad et*, hər nə kim *yadındadır*, anı unut...
Füzuli qəzəllərində tərdidin daha çox güclü mövqelərdə—məqtə və mətlə beytlərdə işlədilməsi sənətkarın bu hadisəyə mühüm diqqət və əhəmiyyət verdiyini göstərir. Bəzən ilk beytlərin hər iki misrasında tərdid üsulundan istifadə edildiyi diqqəti cəlb edir.

Yanan eşq *atəşinə atəşi*-duzəxdən eyməndir,
Nə kim bir göz *yanar*, *yandırmaq* onu qeyri-mümkündür.
Bilməz idim bilmək ağzın sirrini düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, *dediklərinə* var imiş...
Hiç *sünbül sünbülü*-zülfin kimi mişkin degil,
Nafeyi-Çini saçın tək derlər, əmma çin degil...

XI. TƏCAHÜLİ-ARİF

Klassik poetikada təcahüli-arif adlandırılan ifadə tərzinin mahiyyəti belədir ki, müəllif müəyyən poetik məqsədlə hər hansı əşya və hadisəni bilmədiyini qeyd edir. Bildiyi halda bilmədiyini iqrar edir. Təcahüli-arif əvəzinə müasir dövrdə « ritorik sual », « ritorik nida » terminlərindən istifadə olunur. Füzuli irsində təcahüli-arifanə şeirlər müəyyən yer tutur.

Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?
İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?

Bu termin arifin cəhli, cəhaləti kimi tərcümə edilə bilər. Lüğətdə təcahül sözü «yalandan özünü cahil kimi göstərmə, özünü anlamazlığa vurma» kimi təfsir olunur və buradan görünür ki, təcahüli-arif müəllif ilə oxucu arasında xüsusi bir məhrəmlilik, daxili anlaşılma yaranmasına, rəy birliyinə səbəb olur ki, bütün bunlar « ritorik sual » terminində əks oluna bilmir. Doğrudan da, Füzulinin misralarında nə qədər yüksək məhrəmlilik, münislik, oxucuya yaxınlıq duyğuları da əks olunmuşdur.

Füzuli əsərlərində təcahüli-arifin çox müxtəlif variant və variasiyalarından istifadə olunmuşdur. Yuxarıdakı beyt ilə başlayan qəzəlin bütün digər beytləri də bu prinsip əsasında yazılmışdır. Bəzən isə bir qəzəlin yalnız bir beytində təcahüli-arif müşahidə edilir. Məsələn: aşağıdakı misal qəzəlin yalnız məqtə beytində təcahüli-arifə yer verildiyini göstərir.

Eşq sevdasilə sərf eylər Füzuli ömrünü,
Bilməzəm bu xabi-qəflətdən qaçan bidar olur...
Çəkər kafir gözüün hərdəm cigərdən qəmzə peykanın,
Nə gücdür bu, nə verdi alə bilməz bir müsəlmanə?.. Füzuli,
canə tapşırdın xəyalın, şimdi rüsvasan,
Sənə kim der ki, hər naməhrəmə ifşayi-raz eylə...

Deməli, hədii-poetik sözişlətmə üsullarından biri olan təcahül-i arifin («arifin cəhaləti», «bilənin özünü bilməməzliyə qoyması») mahiyyəti belədir ki, lirik əsərdə danışan şəxs (müəllif) nəyi isə bilir, lakin müəyyən bir məqsədlə əlaqədar onu bilmədiyini iqrar edir.

Abigundur günbədi-dəvvar rəngi bilməzəm,
Ya mühit olmuş gözümdən günbədi-dəvvarə su.

Müəllifin yalandan, süni yolla özünü cahil, avam, bilməyən kimi təqdim etməsi çox müxtəlif məqsədlər ilə (xahiş, rica, dilək, istək, yalvarış, tərif, mədhetmə, məzəmmət, töhmət, tənə, danlaq və s.) əlaqədar ola bilər.

POETİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR

«Üslubiyyat poetikanın bir hissəsi deyildir bəlkə əksinə, poetika üslubiyyatın bir hissəsidir». (İ. V. Arnold).

Füzuli irsi Şərq poetikasına olduqca çoxlu və dəyərli yeniliklər gətirmişdir ki, bunları sanayıb-sadalamaq imkan xaricindədir.

Öz üslubunun səciyyəsinə, dünya poeziyasındakı yerini hamıdan əvvəl və ən sərrast şəkildə Füzuli özü müəyyənləşdirmişdir.

Farsca divanındakı bir qitədə (tərcüməçi: Əliqə Vahid) deyilir:

Mən elə bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə,
Onda bir zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm,
Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir-gəlsin aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm...

Ustad əlində poetik söz nələrə qadir deyil. Peyğəmbərimizin hikmətli ifadələrindən biri də budur: «Şeir hikmətdir». Hədisdə deyilir: «Ərşin altında Allahın xəzinələri vardır ki, şairlərin dili bu xəzinələrin açarıdır». (Nizami Gəncəvinin məşhur əsərinin «Sirlər xəzinəsi» adlanmasının sirri bu deyilmi? Füzulinin «Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil» deməsinin sirri bu deyilmi?)¹

¹ «Ağıllı adamın sənəsi sirlər xəzinəsidir» (Həzrət Əli)

Sözün ən böyük bilicisi, söz sərrafı sözə ali qiymət verir. Bu qiymət ona görə dəyərlidir ki, onun müəllifi sözün saysız-hesabsız dəyərlərini üzə çıxara bilmişdir.

Qəsidələrə yazdığı müqəddimədə göstərir ki: «Əşyanın keyfiyyətini təhqiq üçün fərasət gözünü açdım, hikmət əsərlərinin tamaşa çölünə təfəkkür qədəmi qoydum. Aləm sədəfində insandan qiymətli bir göhər görmədim, insan göhərində isə sözdən bahalı cəhər tapmadım.

Sözün dərəcəsi və rütbəsi ucadır. Söz bilən adam hər yerdə olsa, hörmətli olar. Sözü tərif etmək mənim həddim deyil. Sözün yüksəkliyinə söz yoxdur. Söz öz-özlüyündə yaxşı olsa da, yaxşı söz kamalı doğruluqdan alar. Doğruluq sözün qiymətini artırır, doğru ziynət daha yaxşı olur»¹.

Əşyanın adı onun mahiyyətinin təzahürüdür. Adı bilmək mahiyyəti bilməkdir. Odur ki, adı (sözü) bilmək başlıca məqsəddir. Sözü bilmək, öyrənmək əslində Onu (ilahini, yaradanı) bilmək, öyrənməkdir. O özü sözdür və sözdə təzahür edir. İnsan torpaqdan, mələk nurdan, can (cin) atəşdən xəlf olunmuşdu. Allah yalnız insana sözləri öyrətməklə onu dünyanın əşrafı etmişdir. İslam ehkamına məxsus kəlamlardan biri belədir: «Fəzilət ibadətə deyil, elmlədir». Başqa sözlə, elmi (Allahın sözlərini) öyrənməklə həqiqətə vaqif olmaq mümkündür. Odur ki, tarixən min illər ərzində bütün Şərq, habelə Qərbi elmi sözün başına hərlənir, sözü öyrənməklə məşğul olurdu. Yalnız vulqar sosiologiyaya əsaslanan sovet «elmi» sözə sevgini (filologiyayı) arxa plana atdı, elm diletantizm ilə əvəz olundu. Söz qiymətdən düşdü, sinfiləşdi, yalanlaşdı. Nəzərə alınmadı ki, söz qədrini əksildən cəmiyyət «sidq ilə» öz qədrini əksildər («Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır»), Söz ikiüzlü oldu. Ali söz, müqəddəs söz fırlıdaq alətinə, fikri gizlətmək alətinə çevrildi. Bu halda nə filologiya?

¹ Bax: H. Araslı: Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958, səh. 107.

I. TƏRSİ

Əslində şeir söz oyunundan başqa bir şey deyildir². Ümumi şəkildə götürdükdə söz sənəti M. Füzulinin də çox sevdiyi şahmat oyununa bənzəyir. Lakin ondan daha mürəkkəb, daha zəngin xüsusiyyətləri vardır. Şahmatın fiqurları və xanələri dil ilə müqayisədə olduqca azdır və bu oyunun qaydaları əvvələdən müəyyən edilmişdir. Dilin «fiqurları» (dilçilər «dilin vahidləri» deyirlər) isə bunlardır: 30—40 fonem, yüzlərlə şəkilçi, minlərlə kök morfemi, on və yüz minlərlə söz və sabit söz birləşməsi və bütün bu vahidlərin üzərində yüksələn supersegment (ton, vurğu, intonasiya) vahidlər. Nə qədər çox olsa da, bu vahidlər, hər halda, sayə-hesaba gəlir. Həmin vahidlərin ən müxtəlif tərzdə birləşmələrindən sonsuz miqdarda, nəhayətsiz qədər vahidlər düzələ bilir. Həm də bu zaman mövcud sonsuz qaydalardan hər an yeni-yeni qaydalar törəyə bilir.

Bir sözlə, dil insanın ən ali yaradıcılığı olmaqla bərabər, hər kəsin yüksək, ali, fərdi yaradıcılığına da geniş meydan açır. Düşündükcə dilin bu xüsusiyyətlərinə heyratlənmmək olmur. Dil bəşərin kosmik yaradıcılığıdır və Füzulilər qələmində bu kosmik aləmin bütün spektrləri gözqamaşdırıcı şüaları ilə cilvələnir. Səs də, şəkilçi də, söz kökü də, düzəltmə və ya mürəkkəb söz də, birləşmələr də, birləşmə üsul və ya tərz də sənətkar üçün bədiilik vasitəsidir, təzadlar yaratmaq, mənanı qüvvətləndirmək, obraz əldə etmək, qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək və ən əsası, düşündürmək vasitəsidir.

Füzuli şeirindən iki zövq almaq olar və zəruridir: sözün ifadə etdiyi məna (lar) dan və sözün özündən, onun səs tərkibindən, ahəngindən. Hər iki zövq alidir və bunların vəhdəti , ucaldır, müqəddəsləşdirir.

Ustadımızın ən adi görünən ifadələri, misraları belə dərin,

² L. Y e l m s l e v məşhur «Dil və nitq» əsərində yazmışdır: «Əslində, dil özü bir sxemdir və oyundan başqa bir şey deyildir».

böyük yaradıcılıq nəticəsidir və bu cür sadəliklə belə dərinliyin sənətkaranə əlaqəsi heyrət doğurmaya bilməz.

Getdin o yerə ki getmək olmaz,
Yetdin o yerə ki, yetmək olmaz.
Bizdən həqə əzrlər yetirdin,
Həqdən bizə müjdələr gətirdin.

Bədii dildə dahilik sadəlikdədir. Füzuli irsi belə bir həqiqəti əks etdirir ki, dünyada ən yiğcam dil elə bədii dildir. Bu mətnə əvvəlki iki misrada ifadə olunan təyin budaq cümlələri həmin cümlə növlərinin ən yiğcamlarıdır və Füzulidən başqa, kimsənin yazısında bu cür və bu dərəcədə yiğcam tabeli mürəkkəb cümlə görmək mümkün deyildir. Bütövlükdə bu parçada az sözlərdən istifadə, struktur eyniyyəti, təkrarlar xoş bir təəssürat oyadır, dinləyici və ya oxucuda sözə məhəbbət yaradır. Füzuli sözü ilahi səciyyəlidir. Füzuli şeirinin məftunedici ahəngdarlığını təmin edən vasitələrdən biri də müvazilikdir, paralelizmdir, tərsidir.

Müvazilik prinsipi məqlub adlı sözişlətmə tərzilə birləşdikdə maksimum ahəngdarlıq meydana gəlir. Həm struktur, həm də maddi vəsaiti yekcins olan vahidlərin toplusu özlüyündə güclü estetik təsir yaradır.

Olmuş qəm ilə zəifü bimar.
Qaş kimi qaməti bükülmüş,
Yaşı kimi peykəri tökülmüş...

Aşağıdakı beytin misralarının hər biri digərindən bir hərf ilə (v, ş) fərqlənir.

Əhdində vəfa bulundu axir
Şəhdində şəfa bulundu axir...

Aşağıdakı misalda təkrarlara və məqluba əsaslanan beyt misraları bir söz ilə bir-birindən fərqlənməklə tam müvazilik əsasında əlaqələnilirlər.

Sən qandanü eşq zövqi qandan?
Sən qandanü dust şövqi qandan?

Bu kimi tam ritmik-sintaktik paralelizm səciyyəli ifadə tərzii klassik poetikada tərsi adlanır. Türk şeirində tərsinin ən kamil nümunələri yalnız və yalnız Füzuli tərəfindən yaradılmışdır.

Gər xəstə isən, mənəm təbibin,
Vər aşiq isən, mənəm həbibin...

Ustad Füzuli tərsinin məhz türk dili materialında yaratmağın ən bariz nümunələrini tarixlərə təqdim etmişdir. Son dərəcə də zərif, incə, lətif şeiriyyət əldə edilməsi üçün istifadə olunan tərsi üsulunda misralara daxil edilən sözlər həmvəzn, həmqafiyə olmaları ilə seçilirlər. Habelə burada bir sıra köməkçi vahidlərin təkrarına da geniş yer verilir.

Gördükdə mən eyləyən vəfayı
Bildikdə sən eyləyən cəfayı
Aya kimə bivəfa deyərlər?..
Bir bəzm iki şahə məhfıl oldu,
Bir bürc iki mahə mənzil oldu...

Tərsi ilə əlaqədar sanki rədif ilə qafiyə yerini dəyişir, rədif qafiyənin önünə keçirilir.

Ağzında idi bir özgə zikri,
Könlündə idi bir özgə fikri.
İzhar qılırdı özgə adın,
Pünhani edərdi özgə yadın...

Nəticədə, eyni poetik mətndə bir neçə həmqafiyə söz özünə yer tutur. Həm sonda, həm ortada, həm də öndə qafiyəli sözlər yerləşdirilir, ahəngdarlıq qat-tat yüksəldilir.

Həmraz ikən ol iki vəfadar,
Dəmsaz ikən ol iki cüyərər...
Məşhuri-qəbailəm səxadə,
Mərufi-təvaifəm əqadə.
Həm var məhəbbətimdə təsir,
Həm var ədəzətimdə təşvir...

Misraların daxilində eyni mövqedə yerləşən sözlər tamamilə eyni şəkildə işlədilsə, buna *tam tərsi* deyilir.

Bu aləmə vermiş idi vayə,
Ol aləmə salmış idi sayə...
Hər əsrdə bir nəbi zühuri,
Hər dövrdə bir rəsul nuri...
Gər can isə xaki-dərgəhindir,
Vər əql isə saliki-rəhindir...
Cəhd eylə əzabi-gur yığma,
Səy eylə mətai-mur yığma...

Misraları təşkil edən sözlərin təkcə biri başqa şəkildə çıxış etdikdə tərsinin tamlığı pozulur və belə sözişlətmə *yarımqıq tərsi* adlanır. Məsələn, aşağıdakı beytdə «söz» sözü birinci misrada təsirlik, ikincisində yönlük halda işlədilmiş və deməli, tərsinin tamlığı pozulmuşdur.

Qılmazlar idi sözünü məlum
Bilməzlər idi sözünə məfhum...

Yarımqıq tərsiqiyə aid digər misallar:

Dəf kimi köküsdə ləhv qoyma.
Ney kimi həvayı-nəfsə uyma...
Göz mərdümindən olsa xali,
Göz mərdüməki olurdu xali...
Dünyada səni mən eylədim zar,
Üqbadə məni sən eyləmə xar..

Sənətkarın təsvirlərində, hadisə əhvalatlardan bəhs açarkən işlətdiyi tərsi diqqəti daha çox cəlb edir.

Aslanların oldu pişvası,
Qaplanların oldu müqtədası...
İqbalına etiqadı oldu,
Dildarına etimadı oldu...
Nə bədəsində nişatdan rəng,
Nə nəğməsində fərəhdən ahəng...
Çəkmişdi məhəbbətin cəfasın,
Görmüşdü məlamətin bəlasın...

Personajların danışığında, dialoq nitqində də tərsidən əla poetik vasitə kimi sıx-sıx istifadə olunur.

Həmrazim idin şikayətimdə,
Dəmsazim pdip hekayətimdə...
Fərmanə müxalifətimi qıldım?
Ədayə müvafiqətimi qıldım?..
Bədxahlərinmidir bu tədbir,
Qəmmazlərinmidir bu təzvir?..
Boynum qolunu dilər həvadən,
Ləlim ləbini sorar səbadən ..

Tərsi poetik söz oyunu üçün, az sözlə dərin fikirlər ifadəsi üçün əlverişli sözişlətmə vasitələrindəndir. Aşağıdakı misallarda bunun bariz nümunələrini görmək mümkündür.

Səhrələr olurdu cümlə dərya
Dəryələr olurdu cümlə səhra...
Hüsn olmasa eşq zahir olmaz,
Eşq olmasa hüsn mahir olmaz...

Mətnə paralelizm yeganə və ya başlıca, əsas bədiilik vasitəsi olan məqamlarda tərsinin təsiri yüksəlmiş olur. Məsələn, aşağıdakı parçada obrazlı olmayan sözlərin poetikliyi yalnız tərsi' sayəsində baş vermişdir.

Hər vaxtdadır bir əmr qalib,
Hər əhdədir bir iş münasib...

Misraların, sözlərin səs tərkibinin həmahəng, bir-birinə uyğun olmasından yaranan musiqilik Füzuli şeirinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Belə musiqilik yaradan vasitələrdən biri də klassik poetikada züqafiyətəyn (qoşa qafiyə, cütqafiyə) adlanan sözişlətmə tərzidir. Züqafiyətəyn böyük söz sənətkarının mühüm üstünlük verdiyi bədi ifadəlilik vasitələrindəndir. Mahiyyəti belədir ki, eyni mikropoetik mətnə bir cüt yox, iki cüt həmqafiyə sözlər işlədilir.

Müştaqi-cəməldir mələklər,
Möhtaci-visaldır fələklər...

Burada iki sıra qafiyə vardır: *cəmal-visal*, *mələk-fələk*. Başqa misallar:

Dünya işi etibarsızdır,
Çərxin rəvişi qərarlıdır...
Çəkmişdi məhəbbətin cəfasın,
Görmüşdü mələmətin bəlasın...
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alar güləbın.

Göründüyü kimi, cütqafiyəli qoşahqlardan biri adi qafiyə kimi misra sonunda yerləşirsə, digərinin yeri sərbəst olub, misranın ortasında da, əvvəlində də işlənə bilər.

Qafiyənin funksiyalarından biri mətnə ahəngdarlıq, musiqilik daxil etməsidir. Züqafiyəteyn bu ahəngdarlığı bir qat daha artırmış olur. Bu da azdır. Füzuli beytlərində züqafiyəteyn səciyyəli misralarda çox zaman rədif də işlənir ki, bu yol ilə musiqilik qat-qat çoxalmış, yüksəldilmiş olur.

*Qılmazlar idi sözünü məlum,
Bilməzlər idi sözünə məfhum...
Aslanların oldu pişvası,
Qaplanların oldu müqtədası...
Əhdində vəfa bulundu axir,
Şəhdində şəfa bulundu axir...*

Züqafiyəteyni olan beytlərdə rədiflər misralarda müxtəlif yerlərdə (sonda, ortada, əvvəldə) işlədilir və həmişə də ahəngdarlığın daha da yükəlməsinə səbəb olur.

*Feyzi-hünərim şərəbdən sor,
Suzi-ciyərim kəbabdan sor...
Pirayəsi ola dəstgahə,
Sərmayəsi olan izzü cahə...
Həmrəz ikən ol iki vəfadar,
Dəmsəz ikən ol iki ciyərxar...
Həmrəzim idin şikayətimdə,
Dəmsəzim idin hekayətimdə...
Həm var məhəbbətimdə təsir
Həm var ədavətimdə təşvir...
Bir bəzm iki şahə məhfil oldu,
Bir burc iki mahə mənzil oldu...*

Göründüyü üzrə, «Leyli və Məcnun»da züqafiyəteyn tərsi (tam ritmik-sintaktik paralelizm) yaradılmasında mühüm bədii-poetik ifadə vasitəsi funksiyası daşıyır. Belə tərsidə vəzn və qafiyə yekrəngliyi ilə yanaşı, müvazi vahidlərin «qayət lətafəti» son həddə çatmış olur. Digər tərəfdən, xüsusilə, köməkçi sözlərin təkrarı da bu işdə mühüm rol oynayır.

Paradokslar elmlərin inkişafına təkan verir. Özlüyündə şeir özü də paradoksal bir hadisədir. Hətta göstərilər ki, əgər şeir real şəkildə olmasaydı, onun, ümumiyyətlə, ola bilməyəcəyini çox asanca sübut etmək mümkündür.

İzah edək: hər hansı təbii dil öz daxili ünsürlərinin zəruri qanunauyğunluq əsasında və nizamlı şəkildə birləşmələrindən təşkil olunur. Fonemlərin, morfemlərin, sözlərin, cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsi ciddi, sabit qanunlara müvafiq şəkildə baş verir. Heç də hər fonem hər hansı başqa fonem ilə, hər söz bir başqa sözlə və s. birləşib müəyyən dil vahidi, birləşməsi əmələ gətirə bilməz. Burada dilin mövcud qanun-qaydaları mütləq müəyyən məhdudiyyət yaradır və birləşmə də belə məhdudluqlar daxilində baş verir. Belə məhdudluq olmasa, dil öz vəzifəsini—ünsüyyət funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Burası var ki, dil vahidlərinin işlənməsində məhdudluq artdığı nisbətə o dilin informasiya bildirmə qabiliyyəti azalır.

Şeir də dilin bütün daxili qaydalarına tabe edilir. Dildə nə qədər məhdudluq olsa da, şeirdə bu məhdudluq daha çoxdur. Şeirdə həm ümumi dil faktı kimi məhdudluq vardır, həm də bir şeir kimi əlavə məhdudluq özünü göstərir. Şeir dili üçün səciyyəvi olan əlavə məhdudluq müəyyən vəzn və ritm qaydalarına əməl etməkdən, fonoloji və leksik səviyyələrdə vahidlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqdan, qafiyə sistemini, ideya-kompozisiya məsələlərini gözləməkdən və s. ibarətdir. Bütün bunlara görə ki, şeir dili adi danışq dilinə nisbətən daha gərkin bir əməkdirsə, şeirlə danışmaq (yazmaq) qat-qat ağır zəhmətdir. «Söz əzabından ağır əzab yoxdur».

Beləliklə, özlüyündə şeirin varlığı bir möcüzədir. Qeyd

olunan məhdudiyyətə baxmayaraq, şeirin ifadə etdiyi fikir, məzmun öz dəyərliliyi ilə fərqlənir. Sözlün qədri şeirdə bilinir. Burada söz daha sanballı, qiymətli olur. Şeirdə ifadə edilən fikirdən daha artıq sözün özü, sözün gözəlliyi, sözişlətmənin «gözlənilməzliyi», orijinallığı, yeniliyi vacib olur»¹.

Şeirdə rədifdən istifadə isə haqqında bəhs olunan məhdudluğun dapa çox olmasına, qat-qat yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, poeziyamızda rədif tədqiq olunmalı maraqlı, zəruri problemlərdən biridir. Ərəb şeirində rədif o qədər də yayılmamışdır. Fars və türk şeirində çox geniş yer tutur, rəngarəng növləri və funksiyaları ilə fərqlənir. Füzuli şeirində rədiflər daha çox türk sözlərindən seçilib işlədilir. Daha bir mühüm cəhət: rədiflər təkcə misrasonu mövqedə deyil, habelə misraönü və misradaxili mövqelərdə də çox geniş miqyasda işlədilib Füzuli şeirinin ahəngdarlığını təmin edir. Burada daxili rədif, iki tərəfli rədif və s. diqqəti cəlb edir.

Pirayəsi *ola* dəstgahə,
Sərmayəsi *ola* izzü cahə...
Həmraz *ikən ol iki* vəfadar,
Dəmsaz *ikən ol iki* ciyərxar...
Sən qandanü eşq zövqi *qandan?*
Sən qandanü dust şövqi *qandan?..*

Rədif qəzəldə işlədilən feil-xəbərlərin eyni, vahid şəkildə özünü göstərməsinə səbəb olur.

«*Tutuşdu* qəm oduna şad gördüyün könlüm»—misrası ilə başlanan qəzəldə digər feil—xəbərlər də (*miğəyyəd oldu, oldu xərəb, oldu dadəpərəst, əridi, gətirdi, eylədi*) şühudi keçmiş zamanda (üçüncü şəxsin tək) işlənmişdir. Halbuki rədifsiz qəzələrdə feil-xəbərlərin müxtəlif şəkillərdə çıxış etməsi, yeknəsəqlikdən uzaq olması diqqəti cəlb edir. Və bu bir qanundur. Şairin

¹ M. Adilov. Sənətkar və söz. Bakı, 1984, səh. 172.

küllüyyatında elə həmin qəzəldən əvvəlki qəzəl rədifsizdir və məhz buna görə də feillər ən müxtəlif şəkillərdə (*yanar, rövşən ola, eşitdi, yetdi ola, çəkib, sökə, dalə, tökə, deyə, etməz, faş oldu, yana*) işlədilmişdir.

Rədifin tələbi və təsiri ilə şeirdə bənzər ifadə tərzinin, yek-nəsəq sintaktik paralelizmin özünü göstərməsi aşağıdakı beytlə başlanan qəzəldən daha aydın məlum olur.

Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?

İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?

Feilin mürəkkəb hekayə formasında müzare zamanının inkarında təzahür edən rədif misraların və beytlərin eyni bir strukturda olmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Qəzəlin bütün cümlələri şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir.

Ləhzə-ləhzə surətin görsəydim ol şirinləbin.

Sən kimi, ey Bisütun, mən həm qərar etməzmidim?

...Uğrasaydım bir təbibə aşikar etməzmidim?

Yar ilə əğyari həmdəm görməyə olsaydı səbr,

Tərki-qürbət eyləyib, əzmi-diyar etməzmidim?

...Onda sidq olsaydı, mən təqva şüar etməzmidim?

Ol güli-xəndanı görmək mümkün olsaydı mənə

Sən tək, ey bülbül, gülüstanə güzər etməzmidim?

...Laləzar açsaydı, seyri-laləzar etməzmidim?

Halbuki rədifsiz qəzəllərinin heç birində belə struktur yek-nəsəqlik nəzərə çarpmır. Beləliklə, şeirdə qəfiyə və rədif linqvistik səciyyə daşıyır. Rədifin linqvistik təsiri daha güclü olur. Dildə obyektiv olaraq hər sözün öz əhatəsi, əlaqələnmə miqdarı, birləşmə imkanı vardır ki, bunlar bəzi sözlər üçün çox az, digərləri üçün nisbətən çox olur. Heç də hər hansı söz digər hər hansı sözlə birləşə bilməz. Dil sistemində sözün başqa sözlərlə əlaqələnmə, birləşmə imkanları məhduddur. Odur ki, rədif funksiyasında işlədilən söz özünün əlaqələnmə biləcəyi digər sözlərin şeirə

gəlməsini, mətndə işlənəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Elmi dildə sözün birləşmə imkanlarının məcmusuna valentlik (sözün valentliyi) deyilir. Rədif kimi «ətəgin» söz-forması seçilibsə, əvvəldən deyə bilərik ki, burada «tutmaq» feili daha çox işlənər. («Ətəgin» daha hansı sözlə birləşə bilər?) Rədif şəirdə sözün valentlik məhdudiyyəti ilə əlaqədar eyni sözlərin təkrarlanmasına səbəb olur. Bu yerdə müəllif dilin «inersiyasını» qıra bilmir, sözlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş valentliyi daha güclü olur. Şeir bu beytlə başlayır:

Ələ alır gəzicək ol güli-rəna ətəgin,
Vəhm edir ki, *tuta* bir aşıqi-şeyda ətəgin.

Sonrakı beyt və misralarda da bu *tutmaq* feili işlədilməli olur.

Bildi kim, xaki-rəh oldum ətəgin *tutmaq* üçün...
...Çıxar ahim göyə ta *tuta* Məsiha ətəgin...
...Ki, təəllüq tikəni *tutmaya* qəta ətəgin...
...Gəl *tutalım* meyü məhəbub ilə səhra ətəgin.

Şairin divanında bundan sonra gələn qəzəl də rədif («üzün» söz-forma) ilə yazılmış və mətlə beyti budur:

Görməsəm hər göz açanda ol güli-rəna *üzün*,
Göz yumunca aşıki-gülünim *tutar* dünya *üzün*.

«Üzün», rədifi dildə, əsasən, *görmək* (habelə *göstərmək*) və *tutmaq* feilləri ilə işlənə bilər və göstərilən qəzəldə də yalnız bu feillərdən istifadə olunmuşdur. Bu qəzəlin son misrası da ilk misraya müvazi işlənilibdir.

...*Görməsəm* bir ləhzə ol mahi-mələksima *üzün*.

Beləliklə, rədif həm sözlərin, həm sözlərin formalarının, həm sözlərin əlaqələnmə üsullarının və cümlələrin şeirdə dəyərliliyini müəyyənləşdirir, onları özündən asılı edir. Burada müəllifin imkanları çox məhdudlaşmış olur. Habelə bəzən poetik (formal-sintaktik yox) paralelizm də rədiflə əlaqələnməmiş olur. Məsələn, «*Qəmzəsin sevdin, könül, canın gərək məzmi sana*» misrası ilə başlanan qəzəllərin hər beyti bir obyektə müraciətdən ibarət xitablarla işlədilir: *baği- ban, ey pəri, ey kəmanəbru, asiman, sufi, ey Füzuli*.

Eyni struktur xüsusiyyət aşağıdakı mətləli qəzəlin dilində özünü göstərir:

Dəhənin şövqünü cansuz guman etməz idim,
Yoxsa bir dəm onu mən munisi-can etməz idim.

Burada da rədiflər feilin müzare zamanının mürəkkəb hekayə formasının inkarında çıxış etdiyindən hər beyt bir şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində çıxış etmişdir

«*Xəm açıldıqca zülfündən bəlavü möhnətim artar*» misrası ilə başlanan qəzəl də rədiflə yazılmışdır və bu qəzəlin hər beyt və misrasında *-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə* feili bağlama şəkili sözlərin işlənməsi əvvəlcədən tənzimlənmişdir.

...*Boyandıqca* cigər qanilə qədrü qiymətim *artar*...
Bu surət xanəni *gördükcə* nəqşin heyrətim *artar*...
Çox *olduqca* qəmə dərdim rəhi-eşq içrə xoşhaləm...
Bu naxoş mülkdə *əyləndigimcə* zəhmətim *artar*...
Nə şərbətdir qəmin kim, *ıçdigimcə* əksilir səbrim,
Nə sehr eylər rüxüm kim, *baxdıgımca* rəğbətim *artar*...

Son üç nümunədə feili bağlama şəkiliçisinin tərkibində şəxs əlamətinin (birinci şəxsin təkli) özünü göstərməsi üslubi-poetik yox, tarixi-qrammatik fakt kimi şərh olunmalıdır.

Çox qəliz, türk oxucusu üçün çətin anlaşılan ifadə tərzləri, xüsusilə, ərəb dilinə məxsus mücərrəd sözlər məhz müvazi, paralel işlədilmə sayəsində ahəngdarlıq, şairənəlik təsiri yaradır, kütlədə xoş təəssürat oyadır. Məsələn, aşağıdakı beytlər kimi.

Sünnətin məğfirət əsbabına minhaci-hüsul,
Təatin məsiyyət əmrəsinə tədbiri-ilac...
Xəlqə təqlidisülukin səbəbi-hüsni-məaş,
Mülkə təğyiri-təriqin əsəri-sui-mizac.

Ümumiyyətlə, dil vahidləri (söz birləşməsi, cümlə, abzas) bütövlükdə, bir tam kimi dərk olunur və dilə məxsus bu psixoloji-idraki prinsip şeirə tətbiqlə daha qəti şəkildə özünü göstərir. Şeirdə də ayrı-ayrı sözlər, şəkilçilər deyil, bütünlükdə misra, beyt, bəndlər qavranılır. Odur ki, şeirdə formal poetik qanunlar bu dərəcə mühüm rol oynayır. Burada forma elə özü məzmunudur.

Müvazilik təşkil edən dil vahidlərinin miqdarı, struktur növləri, poetik mətnə yerləşmə üsulları baxımından tərsinin rəngarənk tipləri fərqləndirilə bilər.

Beyt və misralar daxilində ifadələr (sintaqlar) müvazilik təşkil edir.

İzzətim şəmi münəvvər, taleyim əzmi qəvi Dövlətim
hökmü rəvan, eyşim evi məmur idi...

Dörd sintaqmın hər biri üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtədadan və sifətlə ifadə edilən xəbərdən ibarətdir.

Fərhadü zövqi-surət, Məcnunü seyri-səhra,
Bir rahət içrə hər kəs, ancaq mənəm bələdə —

beytinin birinci misrasında sintaqmlar tam paralelizm təşkil edirsə, ikinci misrada bu paralelizm dəyişdirilmişdir. İkidən

artıq sintaqmın paralelizmi nitqə bir sürəklilik, intensivlik gətirmiş olur.

*Zairi meyxanəyəm, müğ səcdəsidir taətim,
Eşq pirim, nəqdi-can nəzrim, təvəkkül niyyətim...*

Beyt daxilində misralar bir-birinə tam paralelizm təşkil edir.

*Qurb şövqi afiyətbəxşi-təni-bimar idi,
Vəsl zövqi rahətəfzayi-dili-məhcür idi...
Bülbüli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu...
Tuti-yi-can ləli-şəkkərbarın eylər arizu...*

Tərsinə paralelizm adlandırılıla bilən tərsi növü (t ə r s i n ə t ə r s i) də Füzuli şeirində geniş yer tutur.

Könül səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl urma...

Burada «səccadəyə basma ayaq» tərkibinə qarşı «təsbihə urma əl» variantı işlədilməklə tam paralelizm alınmışdır.

Güldü gül, açıldı nərgis, lələ doldu jalədən—
misrasında da tam paralelizm pozulmuşdur. Paralelizmin iki komponenti xəbər-mübtədə tərkibində işlənibsə, üçüncü komponent («lələ doldu jalədən») mübtədə-xəbər-tamamlıq tərkibli bir vahid kimi işlədilmişdir və deməli, tam paralelizm prinsipi pozulmuşdur.

Tərsinə tərsi də digər tərsi növləri kimi mətla' beytdə daha çox özünü göstərir.

*Canı kim cananı üçün sevsə cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.*

Mətlə də sözlərin müvazilik prinsipinə əsasən yerləşdirilməsi mühüm kompozision və estetik əhəmiyyətə malikdir. Orta əsrlər poetikasında lirik şeir üç hissədən ibarət hesab olunurdu: ilk hissə, şairin əsas ideya və qayəsini əks etdirən orta hissə və son hissə.

Klassik poeziyada mətlə və ya ibtida adlanan ilk hissənin gözəlliyinə, mənə dəyərinə və estetik təsirliliyinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir. *Hüsn-i mətlə* termini sıx-sıx işlənirdi və bu termin belə şərh olunurdu ki, hər bir nitqin başlanğıcı müstəsna dərəcədə incə, zərif, lətafətli və dəyərlı olmalıdır. «Beytin səs tərkibi qulağa xoş gəlməli, mənəsi ürəyəyatımlı olmalıdır». Göstərirdilər ki, əsərdə digər beytlər zəif olsa da, hüsn-i mətlə bu zəifliyi ört-basdır edə bilər, onun qarşısını ala bilər. Əksinə, mətlə beyti zəif olan şeirin digər beytləri nə qədər güclü olsa da, bütövlükdə şeir təsir gücündən məhrum olacaqdır, zəif çıxacaqdır. Həm də *hüsn-i mətlə* yalnız qəzəl üçün yox, bütün şeir növləri üçün zəruridir. Beləliklə, mətlənin həm kompozision, həm də güclü bədii-üslubi funksiyası vardır. Elə bütün bunlara görə də təsadüfi deyildir ki, Füzuli qəzəllərində, adətən, tam paralelizm daha çox ilk beytlərdə özünü göstərir.

Hasilim yox səri-kuyində bələdən qeyri,
Qərəzim yox rəhi-eşqində fənadən qeyri... Təşneyi-cami-
visalın abi-heyvan istəməz,
Maili-muri-xətin mülki-Süleyman istəməz...

Maraqlıdır ki, qəzəldə rədif funksiyasında çıxış edən sözün sinonimi vasitəsilə də tam tərsi əldə edilir. Yuxarıdakı birinci beyt ilə başlanan qəzəldə belə beyt də vardır:

Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən *özgə*,
Nə açar kimsə qapım badi-səbadən *qeyri*...

Bütün digər hallarda qəzəlin beytlərini təşkil edən misralar

bir-birilə yarımçıq (natamam) paralelizm təşkil edir.

Göydə ahim yeli söndürdü çirağın günəşin,
Yerdə aşkim ayağa saldı düri-qəltanı...
Hər dua qılsam təvəqqüfsüz olurdu müstəcəb
Hər təmənnə eyləsəm, ehimalsız məqdur idi...
Cürə-cürə mey içib, zibi-cəmal artırdın,
Zərrə-zərrə gözümün nurini əfzun etdin...
Nə müşkül dərd olursa bulunur aləmdə dərmanı,
Nə müşkül dərd imiş eşqin ki, dərman eyləmək olmaz...

Güclü bədii təsvir məqamlarında tərsi ifadə üsuluna daha geniş yer verilir. Odur ki, Füzulinin çox sevdiyi inkari müqayisə ifadə tərzini daha çox tərsi ilə öz əksini tapır.

Çün əbr deyilsən, olma giryan,
Çün seyl deyilsən, etmə əfqan...

Leyli və Məcnunun inkari müqayisə yolu ilə qarşılaşdırılmasında tam tərsidən, ardıcıl tənəsübdən xüsusi bir nizamla, intizamla, səliqəli şəkildə istifadə edilmişdir.

Leyli demə—şəmi-məclisəfruz,
Məcnun demə—atəşi-ciyərsuz.
Leyli demə—cənnət içrə bir hur.
Məcnun demə—zülmət içrə bir nur.
Leyli demə—övcü-hüsnə bir mah,
Məcnun demə—mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə—bir yeganeyi-dəhr,
Məcnun demə—bir fəsaneyi-şəhr...

Məhz qəzəlin struktur-kompozision xüsusiyyəti ilə əlaqə dardır ki, adətən, ilk beytin tam paralelizmi, daha çox özünü göstərir. Şərq klassik şeirində *hüsn əl mətlə* anlayışına görə ilk mətlə beyt daha güclü fikri və estetik qüvvəyə və təsirə malik ol-

malıdır. Bu tələb ilə əlaqədardır ki, mətə beytlərdə tərsidən daha geniş miqyasda istifadə edilir. M. Füzulinin bir qəzəlinin ilk iki beytini misal gətiririk:

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görkəc,
Niqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc.
Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən
Bağrım dəlinir nəvəki-müjganını görgəc...

Digər üç misraya məxsus tam paralelizm—mübtəda-xəbər-tamamlıq-zərflik tərkibi üçüncü misrada pozulmuş, quruluş dəyişilmişdir. Həmin qəzəlin digər beytlərində göstərilən sxemin mübtəda-xəbər hissəsi də müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalaraq paralelizm prinsipindən uzaqlaşmışdır. Lakin qəzəldə beytlər paralelizmi bütövlükdə axıra qədər mühafizə olunmuşdur. Buna səbəb sonrakı beytlərdə sırası ilə qəfiyə funksiyasında eyni tipli *sərvi-xuramanını, aşiqi-nalanını, atəşi-hicranını, ləli-dürəşanını, çaki-giribanını* birləşmələrin işlədilməsidir ki, bunlar həmvəzn, həm qəfiyə olmaqla sonadək paralelizmin mühafizəsinə kömək etmişdir. Əslində bütün digər ifadəlilik vasitələrinin əksəriyyəti paralelizmə xidmət edir və ya paralelizm prinsipinə əsaslanır. Ümumiyyətlə, poeziyanın mənşəyini də ritmik-psixoloji paralelizm ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, elə metaforanın özü» də fikri paralelizmin nəticəsidir. M. Füzulinin farsca qəzəlinin tərcüməsindən alınmış aşağıdakı beytdə *hörük— gecə, üz—günəş* metaforalarının paralelizmə əsaslandığı çox aydın şəkildə nəzərə çarpır.

İki hörük arasında üzün qiyamət edər,
İki keçə arasında günəş iqamət edər...

Əslində metaforik məqsədli paralelizm ən qədim xalq poetik dünyagörüşünün nəticəsidir və elə buna görə də daha çox yayılan və sevilən bədii ifadə tərzidir. Sintaktik quruluş, struktur

özlüyündə bədii məramı xidmət edir. «Leyli və Məcnun» poemasında Məcnunun atası belə təqdim olunur:

Ol sərv-i-səmənbərin atası,
Ol gənci-nihanın əjdəhası...

Burada böyük ustadın daha bir üslubi sözişlətmə xüsusiyyəti ayrıca qeyd olunmalıdır. Tərsi əsasında qurulan, müvaziliyə əsaslanan şeirlərində ərəb və fars dillərinə məxsus tərkiblər nisbətən özünü daha çox göstərir. Şeir xüsusi səciyyəli dildir. XX əsr strukturalistləri «dil formadır, substansiya deyildir» hökmünü ortaya atmışlar. XVI əsr dahisi bədii dilin formadan ibarət olduğunu öz yaradıcılığı ilə sübut etmişdi. Adamlar cümlələri, nitqi bütövlükdə qavrayır, hissə-hissə yox. Bütöv şeir üçün isə heç də yalnız sözlər deyil, həm də habelə ritm, ahəng, səs tərkibi, paralelizm mühüm, bəzən isə daha mühüm rol oynayır.

Şairin tərsidən istifadə olunmayan onlarla, yüzlərlə qəzəlini göstərmək olar. Bunun əksi də özünü göstərir. Yəni eyni qəzəlin az qala bütün (əksər) beytləri tam paralelizm prinsipinə əsaslanır. Misraların müvafiq yerlərində gələn sözlər ya təkrar, ya həmvəzn, ya da həmqafiyə vahidlər olur ki, semantikaca da ya sinonim, ya antonim, ya da həmsahə (eyni tematik sahəyə mənsub olan) vahidlər kimi özünü göstərir.

Əql dunhimmət, sədayi-tənə yer-yerdən bülənd,
Bəxt kəmşəfqət, bəlayi-eşq gün-gündən füzun.
Mən qəribi-mülkü rahi-vəsl pür təşvişü məkr,
Mən hərifi-sadələvhü dəhr pur nəqşü füsun.
Hər səhiqəd cilvəsi bir seyli-tufani-bəla.
Pər hilaləbru qaşı bir sər xəti-məşqi-cünun.
Yeldə bərgi-lalə tək, tərkibi-daniş bisəbat,
Sudə əksi-sərv tək, təsiri-dövlət vajigun.
Sərhədi mətlub pür möhnət təriqi-imtəhan,
Mənzili-məqsud pürasib, rah-azimun.

Şahidiməqsəd nəvayi-çəng tək pərdənişin,
Sağəri-işrət, hübabi-safi-səhba tək nigun...

Nisbətən böyük olan bu mətn parçasında yalnız, son sətirin ikinci hissəsində tam tərsi pozulmuşdur, əvvəlki misradakı iki-üzvlü birləşməyə («nəvayi-çəng») qarşı üçüzvlü birləşmə («hübabi-safi-səhba») işlədilmişdir.

Sırf formal paralelizm də Füzuli şeirinin mühüm səciyyəvi struktur xüsusiyyətlərindəndir və qeyd olunmaya bilməz. Yuxarıda gətirilən qəzəlin ilk üç beytində hər misranın ilk sözü uyğun vahiddən—birhecalı leksemdən ibarətdir. Bu cəhət Füzuli irsi üçün qətiyyətlə təsadüfi olmayıb, sırf estetik-formal əhəmiyyətə malikdir. Belə üsulla misralar arasında xoş bir səliqə yaranır, həm də göz oxşayan bir mütənasiblik, müvazilik əldə edilir.

Eyni bir qəzəlin az qala bütün misraları birhecalı vahidlərlə başlanırsa, deməli, burada xüsusi sənətkarlıq işi, əməyi, məharəti vardır.

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy mənə dərdimlə, dərman eyləmə, var ey həkim.
Gər basıb əl nəbzimə, təşxis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidərdə izhar, ey həkim.
Gəl mənə tədbiri-bihudəmdə sən bir səy qıl,
Kim olam bu dərdə artıqraq giriftar, ey həkim.
Gör tənə-üryan ilə əhvalımı hicran günü
Var imiş ruzi-qiyamət, qılma inkar, ey həkim...

Rənc çəkmə, sihhət ümmidin Füzulidən götür *Kim*, qəbuli-sihhət etməz böylə bimar, ey həkim.

Birhecalı sözlərin məhz misraların əvvəlində belə müvazi işlənməsi güclü estetik dəyər kəsb edir. Belə ki, misra (və ya beyt) əvvəli mövqe şeirdə güclü mövqedir və bu güclü mövqedə yer tutan vahidlər diqqəti daha çox cəlb etmiş olur. Birhecalı sözlər məhz qısalığına, yığcamlığına görə daha artıq nəzərə

çarpdırıla bilir. «Leyli və Məcnun» poemasında Leyli deyir:

*Gör dövləti-vəslimi qənimət,
Gəl yanıma fəvt qılma fürsət.
Dil, nəzri-visali-qamətidir.
Vər canım isə, əmanətidir.
Çün düşdü məcalın, etmə ehmal,
Gəl nəzrini tut, əmanətin al.
Gər xəstə isən, mənəm təbibin,
Vər aşiq isən, mənəm həbibin.
Gəl bəzmi-visalə məhrəm olğıl.
Bir ləhzə mənimlə həmdəm olğıl.
Vər nərgisə lələ ilə rəvnəq...*

Göründüyü kimi, adətən, daha təsirli məqamlarda, obrazların daxili aləminin təsvirində formal-müvazi sözişlətmə tərzindən daha çox istifadə olunur. Poema bu misralarla bitir:

*Gər qadir isən, cavab söylə,
Tərk eylə təərrüzü inadı
Kim, vadiyi-cəhldir bu vadi.
Dəm xeyr sözündən ur dəmadəm,
Vər xeyr deməzsən—əbsəm, əbsəm.*

Poemada bu ifadə tərzli obrazların nitqində özünü daha çox göstərir. Leyli aya müraciətlə deyir:

*Ey möhnəti-eşqdən xəbərdar,
Gör, tanrı üçün, nə möhnətim var.
Qıl şöleyi-ahimə nəzarə,
Gər var isə rəhmin eylə çarə.
Seyr eylə fəzayi-hər diyarı.
Gəz cümleyi-daştü kuhsarı.
Gör qandadır ol mənim pənahım...*

Leyli səbayə müraciətlə deyir:
Mən bərgi-xəzanəm, olmuşam xar,
Sən təzə bəharəsən tələbkər.
Hər neçə ki, xaru xakisarəm,
Həm şəfqətinə ümidvarəm.
Tərk etmə əvatifi-əmimi,
Yad eylə məvəddəti-qədimi.
Şəb ta səhər ol büti-səmənber...
Leyli əbrə (bulud) müraciətlə deyir:
Var ol üzü gül nigara məndən
Zar ağla və söylə yara məndən:
Key türfə nigari-nazəninim!
Gəl gör ki, qəmində neçə zarəm...

Poemada təkcə personajların nitqində deyil, müəllifin təsvirlərində də göstərilən sözişlətmə tərzini geniş yer tutur.

Çün naməni aldı Leyliyi-zar
Ol namədən aldı buyi-dildar.
Bildi ki, bir özgə qeyddir bu,
Nə nüsxe-yi-Ömrü Zeyddir bu.
Çün naməyə saldı bir nəzarə,
Can misvətin etdi parə-parə.
Ol feyzi bilib özünə iqbəl,
Göz mərdümünə buyurdu filhal
Kim dürr ala bəhri-çəşmi-tərdən,
Ləl ala xəzaneyi cüyərdən.
Ol namənin eyləyə nisarın...

Hadisəni nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə adda-budda misallar gətiririk. Əslində bu sözişlətmə tərzini «Leyli və Məcnun» poəmasının başlıca struktur-poetik xüsusiyyətlərindən biri olub, başdan-başə bütün əsər boyu yayılmışdır.

Tərsi, mütənasiblik, paralelizm, semantik-struktur ahəngdarlıq, təsvir eyniyyəti bütün Füzuli irsini bütün şeirimizdə, şeir

tariximizdə fərqləndirən ölçülərdən biridir. Sənətkarın bütün yaradıcılıq zərgər tənəsübü səciyyəlidir, mütənasib bir vahiddir. «Leyli və Məcnun» əsəri bu tənəsüblüyün parlaq bir nümunəsidir. Bu əsərdə forma və məzmun tənəsübü çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Şair poemada Məcnunun dilindən müəyyən fəsildə bir qəzəl verirsə, sonrakı fəsildə deyilən qəzəl mütləq Leylinin dilindən olacaqdır. Əsərdə Məcnunun vəziyyəti neçə dəfə şərh olunursa, bir o qədər də Leylinin haləti təsvir olunur. Misra və ya beytdə Məcnunun adı varsa, mütləq Leylinin də adına rast gələcəksiniz. Nəticədə, qüdrətli qələm ustasının orijinal bir yaradıcılıq xüsusiyyəti meydana çıxır: eyni forma, eyni üsul, eyni sözlər, eyni adlar məhz paralelizm əsasında yanaşı və ya ardıcıl nitq vahidlərində yerləşdirilir. Füzuli üslubunun estetik dəyərini, məlahətini şərtləndirən amillərdən biri də budur.

II. İLTİZAM (POLİPTOT)

Füzuli şeirində eyni poetik mətn (misra, beyt, bənd, qəzəl) daxilində eyni bir (və ya bir neçə) söz müxtəlif şəkillərdə (adlar ismin müxtəlif hallarında, feillər) müxtəlif şəxs, növ, zaman və s. şəkilçiləri qəbul etməklə) sıx-sıx təkrarlanır və ustadın bədii dilinin üslubi xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Qatı *müşkildir* işim zülfü-girehgirindən,
Səbr bu *müşkili* derlər açar, əmma *müskil*...
Həmrahim idin bu yolda, ey mah.
Həmrahi qoyub gedərmə *həmrah*?
Tut ki, *qan* etdim, ədalət eylə *qanı qanə* tut...
Canı kim *cananı* üçün sevər, *cananın* sevər...
Etmək olmaz *səni* agah könül halından
Yazıq ol kim, *sənə* könlün verə *səndən* qafil...
Biləli onu özüm *bilməzəm* Allah bilir....

*Öldürər həsrət gər öldürməzsən, ey qatil, məni...
Ola kim sübh gəlinə gələ yarım bu gecə...*

Bir sıra hallarda isə bir deyil, bir neçə sözün müxtəlif paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrdə təkrarlandığı diqqəti cəlb edir.

*Bir özgəni mənə yar eyləməkdə sən güya
Mənimlə yar olanı özgə ilə yar etdin...
Cəmdir könlün sənin kim, var mən tək çoxların
Mən pərişanəm ki, tapılmaz mənə bir sən kimi...
Mən sənə heyranü, məndən qeyri səndən bixəbər...*

İltizam bir poetik-üslubi kateqoriya kimi misra və beytləri deyil, daha böyük mətnləri də əhatə edir. Bəzi qəzəllərdə struktur-kompozision funksiyada çıxış edir. Eyni sözün müxtəlif formaları işlənən beytlər linqvistik baxımdan da bir ümumi-vahid mətn təşkil edir. Aşağıdakı qəzəldə *tiğ* sözü sırası ilə təsirlilik, çıxışlıq, yerlik, adlıq, çıxışlıq hallarında işlədilmişdir. Əsas məsələ bu sözün hər beytdə işlənilib onları əlaqələndirən bədii-poetik vasitə səcyyəsi kəsb etməsindədir.

*Sübh çəkmiş çərxə, çalmış daşa tiğın afitab,
Zahir etmiş ol məhi-dəllakə eyni-intisab.
Dəmbədəm təhriki tiğindən bulur başlar səfa,
Eylə kim, su mövcə urub zahir qılır hərdəm hübab.
Hər səri-muyimdə bir baş olsa muyi-sər kimi,
Kəssə varın, tiği-xun rizindən etmən ictimab.
Kəşfi-əsrari-mələmət cövhəri-tiğindədir
Kim, alır başlardakı sövdə cəmalından niqab.
Qüssəsindən başımın qıl kimi incəlmiş tənim,
Kim, tənimlə tiği ortasında başımdır hicab.
Tiği-çapuk seyrinə ahuyi-Çin dersəm nola,
Seyr qıldıqca tökər səhrayı-Çinə mişgnab.*

Muyi-jülidəmlə *tiğindən* ümidim kəsməzəm,
Ey Füzuli, xali ölməz bərqi-lamedən səhab.

Füzulini oxuduqca, öyrəndikcə yorulmaq, doymaq olmur. Ona görə ki, Füzuli şeirində yeknəsəqliyə, yekrəngliyə yer yoxdur. Hər qəzəli, az qala hər beyti fərqli bir yaradıcılıq məhsuludur və öz fərqli poetik-üslubi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bir şeirində daha çox bu, başqasında digər dil vahidlərinə üstünlük verilir. Qəzəllərindən biri aşağıdakı iki beytlə bitir ki, burada «baş» sözü müxtəlif şəkillərdə çıxış etmişdir.

Tutub quşlar *başında* aşıyan, fəryadə gəlmişlər,
Çıx, ey ahim odu, bir dəm *başından* sav bu qovğayı.
Füzuli, zülfü sevdəsən qələm tək *başə* salmışsan,
Gedər *başın*, əgər *başdan* gedirməzsən sevdəyi.

Digər bir qəzəldə «ləl» sözünün müxtəlif formaları diqqəti cəlb edir.

Nişə *ləlin* gec gəlir göftarə, güya kim, bilir
Mən kimi ol *ləldən* ayrılmağı düşvar ləfz.
Qönçə *ləlinə* lətafətdən dəm urmuş, bilməzəm
Neylər izhar eyləgəc ol *ləli*-gövhərbar ləfz.

Aşağıdakı qəzəl isə «baş» sözünün müxtəlif formaları əsasında yazılmışdır.

Dəmbədəm təhriki-tiğindən bulur *başlar* səfa,
Öylə kim, su mövc urub zahir qılır hərdəm hübab.
Hər səri-muyimdə bir *baş* olsa muyi-sər kimi,
Kəssə varın, tiği-xunrizindən etmin ictinab.
Kəşfi-əsrari-mələmət cövhəri-tiğindədir
Kim, alır *başlardakı* sövdə cəmalından niqab.
Qüssəsindən *başımın* qıl kimi incəlmiş tənim
Kim, tənimlə tiği ortasında *başındır* hicab...

Eyni sözün müxtəlif formalarda təkrarı işlənən mikro-mətnlər yaradılması yalnız qəzəl janrı ilə bağlı deyildir. «Leyli və Məcnun» poemasında belə sözişlətmə tərzii daha geniş yayılmışdır.

Söylərdi ki: «Ey cəfaçı dünya,
Bildim *qəmini* sənin ki, çoxdur.
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
Gəldim ki, olam *qəmin* hərifii,
Gəl, təcrübə eylə mən zəifii.
Hər qanda *qəm* ola, qılma ehmal.
Cəm eylə, dili-həzinimə sal.
Həm ver mənə *qəm* yemək kəmalii,
Həm aləmi *qəmdən* eylə xali.
Peyvəstə mənii əsiri-*qəm* qıl.
Kəm qılma nəşibimi kərəm qıl.

Müəllif müəyyən hadisə, şərait, mətnədə daha çox zəruri sözlərin belə müxtəlif şəkillərdə təkrarına xüsusi diqqət yetirir.

...İyzəd mənə bir gühər veribdir.
Bir *ləl* ilə ola həmtərazu.
Ta *lələ* olanda *lələ* vasil,
Tərkib qılam müfərrihi-dil,
Çox kanlara tişəvəş üz urdum.
Çox *ləl* həqiqətini sordum.
Hər qanda əgərçi *ləl* çoxdur,
Bir *ləl* ki, layiq ola yoxdur.
Bir *ləlin* eşitmişəm sənii var,
Kim *lələ* *ləümə* odur səzavar.
Lütf eylə, inayətü kərəm qıl.
Ol *ləl* ilə dürrü möhtərəm qıl.

Poetik üslubiyyatda **poliptot** (poliptoton) adlanan bu sözişlətmə təzi daha çox dilin milli xüsusiyyətləri, daxili strukturu ilə bağlıdır. Elə buna görədir ki, Füzuli şeirində (digər sənətkarlarda da) daha çox əvəzliliklərin belə təkrarı yayılmışdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, hallanma sistemi (ismin halları) məhdud olan qərbi Avropa sənətkarlarının əsərlərində bu kimi sözişlətmə təzi yox dərəcəsidir. Azərbaycan dilində altı halın varlığı sif millı səciyyəli əvəzliliklərin müxtəlif dəyişmələrlə təkrarına geniş imkan yaradır və bu imkanı məhz Füzulilər reallaşdırabilir.

Xali etmişdir *məni məndən* məhəbbət, dustlər...
Məndə dəxi necə *mənlik* olsun.
Məndən məni istəyən nə bulsun...
Məndən həri eylədin *məni* sən...
El indi *məndən* aldığı pəndi *mana* verər...
Beylə əmr etmiş *mana*, yoxdan *məni* var eyləgəc...
Yarəb müqəyyəd eyləmə mütləq *mana məni*...
Məhv eylə *məni mənim* gözümdən...
Mən bilməzəm *mənə* gərəkın sən həkimsən...
Eşqə soldım *mən məni*, pənd almayıb bir dustdən,
Hiç düşməni eyləməz ona ki, etdim *mən mana*...
Qoy *məni*, zahid, *mana* çox vermə tanrıçün əzab...
Bilməzəm nəmdir *mənim*, ağlar *mənə* yanar səhab...

Ümumiyyətlə, Füzuli «mən»i ayrıca söhbətin mövzudur. Burada yalnız onu qeyd edək ki, həmin təkrar Füzuli irsində daha çox «mən» ilə əlaqədar olsa da¹, digər şəxs əvəzliliklərinin təki

¹ Ümumtürk şeiri üçün üçün belə təkrarlar çox səciyyəvidir. Yunus Emrenin şeirlərində deyilir:

Senden sana varir yolum
Senden sen söyler dilim
Beni bende demen bende degilim

(əvəzliliklərin cəmdə belə təkrarına təsadüf edilmir) də bu şəkildə təkrarlanır.

*Sən səni bir çügd bil, dünyanı bir viranə tut...
Yoxdur özgə məqsədi, səndən səni eylər tələb...
Biz kim səniniz, sənə qəm olmaz...
Sual olursa bu səndən nədir cavab sana?
Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana...
Pənd vermin kim, onu ondan çıxarmaz min füsün...
Mən kim səninem, sənindir ol həm...*

Bəzən də eyni mətndə iki əvəzliyin poliptot kimi işləndiyi qeyd olunmalıdır.

*Məndən bəri eylədin məni sən,
Ərzə kimə eyləyim səni mən...*

Bu sonuncu nümunədə həm məqlub, həm də rədd-ül əcüz vardır. Ümumi xüsusiyyət—adətən, Füzuli, irsində bir neçə bəddii-poetik sözişlətmə tərzini çulğalaşmış şəkildə təzahür edir. Diqqət edilsin: milli sözişlətmə tərzini milli dilin xüsusiyyətlərini poetikləşdirir. Bütün bu nümunələrdə dərin, füzuliyənə fikirlər nə qədər sadə dillə ifadə edilə bilərmiş.

*Qanedir iraqdan ala bir nur
Mən ondanu məndən ol ola dur...
Kim mən sənə, sən mənə nə layiq...*

İltizam (poliptot) adlanan bu üsul digər bir poetik-üslubi üsul olan əks (xiazm) ilə birləşir... Ümumiyyətlə, adların, xüsusən əvəzliliklərin iltizam (poliptot) funksiyasında işlədilməsinin

Bir ben vardır bende benden içəri...
Aşkın aldı benden beni
Bana sen gerek seni...

bədii dilimizdə tarixi qədimdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında (Mərə, *sən səni bilirsən... Gördünmü mən mana nə etdim*), İ. Nəsiminin, Ş. İ. Xətayinin bədii irsində belə sözişlətməyə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Müasir şeirimizdə hamıdan artıq və ardıcıl şəkildə B. Vahabzadə həmin sözişlətmə tərzindən istifadə etməkdədir.

Təcahül-arif prinsipi ilə yazılmış aşağıdakı qəzəldə beylərdə təkrarlanan isimlərin hər biri ismin müxtəlif halında və deməli, müxtəlif funksiyada işlədilmişdir. Aşağıdakı qəzəlin hər beytinin misralarında qeyd olunan isimlər müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul etməklə təkrarlanmışdır.

Qansı gülşən *gülünü* sərvi-xuramanınca var?
Qansı *gülün* üzrə qönçə, ləli-xəndanınca var?
Qansı gülzar içrə bir *gül* açılır hüsnün kimi,
Qansı *gül* bərgi ləbi-ləli-dürəşanınca var?
Qansı bağın var bir *nəxli* qədin tək barvər,
Qansı *nəxlin* hasili sibi-zənəxdanınca var?
Qansı xuni sən kimi *cəllad* olmuşdur əsir,
Qansı *cəlladın* qılıncı tiği-müjganınca var?
Qansı bəzm olmuş münəvvər bir qədin tək *şəmdən*
Qansı *şəmin* şöləsi rüxsari-tabanınca var?
Qansı yerdə bulunur nisbət sənə bir *gənci*-hüsn,
Qansı *gəncin* əjdəri zülfi-pərişanınca var?
Qansı gülşən *bülbülün* derlər, Füzuli, sən kimi,
Qansı *bülbülün* sürudi ahü əfqanınca var?

Geniş makromotnlər, bütöv qəzəllər səviyyəsində özünü göstərsə də, yenə də iltizam bir bədii-üslubi sözişlətmə təzi kimi daha çox misra və (xüsusən) beylərlə əlaqədardır. Həm də Füzuli irsində iltizam daha çox isimlər və feillər əsasında meydana gəlib zəngin xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Odur ki, bunların ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi hər birinin səciyyə-sini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İsmi iltizam misra və beytlərdə eyni dil vahidinin müxtəlif formalarda ən azı iki dəfə işlənməsinə deyilir.

Bulmuşam yanmaqda bir *hal*, üzgə *hali* neylərəm...

Yarı əğyar bilibdir ki, mənə *yar* olmaz...

Laləzar açsaydı, seyri-*laləzər* etməzmidim...

İxtiyar olsaydı, rahat *ixtiyar* etməzmidim...

Suya salmış *sərvini*, *sərvi-xuramanım* görüb...

Yanan *eşq atəşinə atəşi*-düzəxdən eyməndir...

Bu nə *sirdir*, *sirri-eşqin* demədən bir kimsəyə...

Təni-məhzunə *candan*, *canə* canandan xəbər verdin...

Səndə *iman* yox ki, sən aldın deyim *imanımı*...

Eylə bir *dərman* ki, həlakim zəhri-*dərmanındadır*...

İlk baxışda nə qədər paradoksal görünsə də, iltizam əslində məhz ən yığcam şəkildə fikri ifadə vasitəsidir. Eyni sözün müxtəlif variantlarının bir poetik mətnə belə təkrarı məhz yığcamlıq ilə, sözü az işlətmək cəhdi ilə əlaqədardır.

Gör çox istərsən Füzuli izzətin, az et sözü

Kim çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz —

deyən şair elə bu beytində də *çox* sözünü təkrarlamaqla yığcamlığa nail olur. Başqa heç cür belə yığcamlıq əldə etmək mümkün deyildir.

Ümumiyyətlə, iltizam daha çox beyt səviyyəsində təzahür edir və bütün zəngin xüsusiyyətlərini realizə etdirir. Füzuli şeirində bir sıra hallarda bir yox, bir neçə ismin iltizamı özünü göstərir ki, bunlar daha yüksək, ağır, gərgin yaradıcılıq nəticəsidir.

Zəfi tale kəsdi *dünyadan* nəsibin *zahidin*,

Yoxsa öz rəyilə *zahid* tərki-*dünya* etmədi...

Budur fərqi, könül, məhşər gününün ruzi-hicrandan

Kim, ol *can* döndərə *cismə*, bu *cismi* ayırır *candan*...

Dedilər, *yar üşşaqin* gəlir cəm etməyə könlün,

Məgər kim, *yarə üşşaqi*-pərişandan xəbər verdin...

Keçər *naləm* fələkdən, xəm qədimi *çəngə* bənzətmin
Ki, çıxmaz pərdədən *çəngin* sədayi-*naleyi*-zarı...
Arizuyi-*vəsli-canan canə* afətdir könül,
Ya təəllük *candan* üz, ya *vəsli-canandan* təmə...

Mətnə iki sözüün iltizamından ibarət sözişlətməyə həm də bir sintaqm təşkil edən həmcins üzvlər də aid edilə bilər.

Bağışban *şümşadü nəsrinin* mənə arz etmə kim,
Ol qədü rüxsardir *şümşadü nəsrinin* mənim...

Eyni poetik mətnə həm ismi, həm də feili iltizamın təzahürü müvafiq parçanın da çox yüksək sənətkarlıq nəticəsi olduğunu söyləməyə imkan verir. Mətnə adlar da, feillər də müxtəlif formalarda təkrarlanır.

Mənim *çaki-giribanım* görüb eyb eyləməz ol kim,
Görər sərməst çıxdıqda onun *çaki-giribanım*...
Can görünməz desələr *təndə* inanman, nişə kim,
Lütfdən hər necə baxsam *təninə can* görünür.

Eyni vəziyyət əsərdə güclü mövqedə (məqtə və mətlə beytdə) özünü göstərdikdə bədii effekt daha güclü olur.

Füzuli *çəkmə yarın* oxların hər ləhzə yarəndən,
Sənəmi qaldı *çəkmək* hər zaman bir *yar* hicranın...
Əgər çıxsaydı *dərdin* cismdən, *dərdim* ki, candır bu,
Nə hacət *dərdini* yeydir *demək* candan, əyandır bu...
Mələmət *oduna yandı*n, Füzuli, çıx bu *aləmdən*
Tərəhhüm qıl, rəva görmə ki, *aləm oduna yanə*.

Bəzən ardıcıl sıralanmış onlarla qəzəbində iltizam hadisəsinə təsadüf edilmədiyi halda, bəzən də eyni bir qəzəldə bir neçə dəfə bu hadisə özünü göstərir ki, bu fakt həmin söz-işlətmə tə-

zınə müəllifin nə qədər məsul münasibət bəslədiyini əks etdirir. Məsələn, eyni bir qəzəlinə aşağıdakı nümunələr kimi:

...Öylə mötəd olubam atəşi-*hicranına* kim,
Görməsəm yandırar, əlbəttə, məni *hicrani*...
Çıxdı can kimsəyə izhar edə bilmən *dərdim*.
Nədəyin, ah, bu *dərdin* nə olur dərmani?
Ey sitəm *daşım* bidərdlərə zayə edən.
Yapa gör bir neçə *daş* ilə dili-virani.
Versə can, yetməsə *nananə*, Füzulî, nə əcəb
Hər kişi kim, sevər öz canı üçün *cananı*...

Daha bir qəzəlin ilk beytləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Özü də burada hər beytdə bir neçə sözün iltizamı özünü göstərir.

Hüsnün olduqca füzun eşq əhli artıq zar olur,
Hüsn nə *miqdar olursa*, *eşq* ol *miqdar* olur.
Cənnət üçün mən edən *aşiqləri didardən*
Bilməmiş kim, *cənnəti aşiqlərin didar* olur...
Eşq dərdindən olur *aşiq* mizaci müstəqim,
Aşiqin dərdinə timar etsələr bimar olur...

İsmin müxtəlif şəkillərinin qarşılaşdırılmasına daha çox ümumi mühakimələri, mülahizələri ifadə edən beytlərdə təsadüf olunur. Belə beytlərdə iş və hərəkətdən daha artıq qiymətləndirmə, denotatları mənalandırma, onlar haqqında fərdi fikirlərini şərh etmə meyli özünü göstərir. Həyata müdaxilədən çox seyr etməyə üstünlük verilir. Seyrçi təfəkkür denotatların dəyəri ilə daha çox məşğuldur.

Ey könül, çox *seyr* qılma günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq *seyrdən* yey, nöqtəyi-pərgar tək...

Mövsimi-güldür, vəli getmən çəmən *seyrinə* kim,
Rövzeyi-kuyin mənə ol *seyrdən* vermiş fəraq...

Füzuli şeiri dilin təfəkkür tərzii ilə əlaqəsinə aid zəruri olan bütün nümunələri özündə ehtiva edir. Qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnən dil vahidləri daha çox ümumi hökmlərin ifadəsində işlədilir.

Rahət olsaydı qərəz, dünyadə fəqr istərdi *xəlq*,
Qaliba kim, *xəlqə* bir bihudə qovğadır qərəz...
Ərz qıldın ki, cəfa kəsməyəsən *aşıqdən*,
Aşiqi vədəyi-ehsan ilə məmnun etdin...
Sinəmə peykanımı göndər könül dəfinə kim
Sinədə suzan könül olunca, *peykan* olsa yey...

Beləliklə, qeyri-müəyyən hal formaları Füzuli üslubunun səciyyəvi cəhətlərindən olan ümumi hökmlərin, mücərrəd mühakimələrin lingvistik ifadəsi funksiyasında çıxış edir. Həm də həmin ifadə üsulu daha çox güclü mövqelərdə—misra və beytlərdə ön və son mövqelərdə, qəzaldə ilk və son beytlərdə özünü daha çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır ki, elə bu da Füzuli üslubunun qlobal səciyyələrindəndir. Aşağıdakı beytdə eyni poetik mətndə ümumilik bildirən adlıq hal qeyri-müəyyən ümumilik bildirən ziyəlik hal ilə qarşılaşdırılmışdır.

Kəməndi dudi-ahindir, Füzuli, *çərx* boynunda,
Əcəb səyyadsan ki, *çərx* qurtulmaz kəməndindən...

Başqa misallar:

Sübhə saldı bu gecə şəm kimi qətlimi hier,
Ola kim, *sübh* gəlinə gələ yarım bu gecə...
Bilməzəm kim, *nəzər* əhli nəsinə əksildər,
Qəzəb eylər *nəzər* etsəm məhi-rüxsarəsinə...

Aşağıda mətə və məqtə beytlərdə iltizama nə qədər geniş yer verildiyinə diqqəti cəlb etmək üçün çoxlu misallar gətirilir.

Xəlqə ağzın *sirrini* hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə *sirdir* kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz...
Canlar verib sənin kimi çananə yetmişəm,
Rəhm eylə kim, yetincə sənə *canə* yetmişəm...
Ucaldın *qəbrim*, ey bidərdlər səngi-mələmətdən,
Ki, məlum ola dərd əhlinə *qəbrim* ol əlamətdən...
Dəhənin *dərdimə dərman* dedilər cananın,
Bildilər *dərdimi*, yoxdur dedilər *dərmanın*...
Qıldı zülfün tək pərişan *halimi* xalin sənin,
Bir gün, ey bidərd, sormazsan: nədir *halin* sənin...
Dürcdür ləli-rəvan bəxşin, *düri-şəhvar* ləfz,
Dürcdən dürlər tökərsən eyləsən izhar ləfz...
İstədim mərhəm *oxundan* cigərim yarəsina,
Atdı min *ox* ki, dəgər hər biri bir parəsina...

Məqtə beyt:

Füzuli, *canə* yetmişdim könüldən, şükr kim,
Bağladım bir dilbərə, qurtardım ondan *canimi*...
Ey Füzuli, dövləti-baqi *fənadəndir* sənə
Kim, *fənadır* eyləyən məqsudimə vasil məni...
Ey Füzuli, çox *mələmətdən* məni mən etmə kim,
Mən nihali-gülşəni-dərdəm, *mələmətdir* bərim...
Füzuli qəmzeyi-mərdümgirindən *iltifat* istər,
Sanır kim, *iltifatı* rəhm olur qurbanə qəssabın...
Ey Füzuli, öldün *əfğan* etmədin, rəhmət sənə.
Rəhm qıldın xəlqə, *əfqanıla* zəhmət vermədin...
Ey Füzuli, bəs ki, qəmnak oldu *əhvalın* sənin,
Qəmdən ölsən, hiç kim sormaz dəxi *əhvalini*...
Ey Füzuli, xublər *vəslinə* eylərsən həvəs,
Guya bilməzsən ol *vəsl* içrə hicran olduğun...

Xüsusi adların iltizamı da, əsasən, mətlə və məqtə beytlərdə özünü göstərir.

Məndə *Məcnundan* füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, *Məcnunun* ancaq adı var...
Füzuli, el səni *Məcnundan* əfzun der mələmətdə,
Buna münkir degil, *Məcnun* dəxl məqulə qildir...

Eyni sözün qeyri-müəyyən adlıq halı ilə o sözün qeyri-müəyyən vasitəli halları qarşılaşdırılır.

Suzim der idim *şəm* sənə eyləyə rövşən,
Nəzzareyi-rüxsarına yox *şəmdə* həm tab...

Aşağıdakı tipli qarşılaşdırmalar dolayısı ilə belə bir həqiqəti əks etdirir ki, böyük Füzuli *ilə* ünsürü ilə işlənən vahidlərin də xüsusi ismi kateqoriya—müəyyən bir hal (sonralar «birgəlik halı» adlandırılan hal) təşkil etdiyini çox dəqiq müəyyənləşdirmiş və bu halı da müvafiq qarşılaşdırmalara cəlb etmişdir.

Kuhikən kund eyləmiş min tişəni bir *dağılən*,
Mən qoparıb salmışam min *dağı* bir dırnağılən...
Eşq *dərdilə* olur aşiq mizacı müstəqim,
Düşmənimdir dustlar bu *dərdə* dərman eyləyən...

Ümumiyyətlə, müxtəlif halların qarşılaşdırılmasından ibarət iltizam heç də ümumiliyi, qeyri-müəyyənliyi ləqəv edə bilmir.

Ey olub sultan deyən *dünyadə* məndən qeyr yox,
Sən səni bir cügd bil, *dünyanı* bir viranə tut...
Füzulini dəhanın həsrəti bir *dərdə* salmış kim,
Nə pünhan etməyi mümkündür ol *dərdin*, nə izharı...
Baxıban *nərgisə* əyyar gözün qıldım yad,
Nərgisi naləvü əfğanıma heyran etdim...

Suzi-eşqin *təndə* nəgəh bulmasın nöqsan deyib,
Can çıxınca istərəm çıxmaya *təndən* bir nəfəs...
Dövr *sərməsti*-şərabi-qəflət etmiş aləmi,
Munca *sərməstin* tamaşasına bir hüşyar yox...

Adətən, ismin adlıq halına qarşı qoyulan vasitəli hallara məxsus qeyri-müəyyənlik çaları mənsubiyyət şəkilçisinin qəbul edilməsi ilə ləğv olunur. Beləliklə, kəmiyyət və hal şəkilçiləri qrammatik şəkilçilər hesab olunsalar da, bunlar sözün qrammatik dəqiqliyini tam təmin edə bilmir. Yalnız mənsubiyyət şəkilçilərində bu dəqiqlik müşahidə olunur. Füzuli şeirində qeyri-müəyyən adlıq hal müəyyən şəxslərlə əlaqədar vasitəli hallara qarşı qoyulur.

Cövr olur adət qəzəb vəqti, nə adətdir bu kim
Cövrün az eylər mənə ol tündxu qılğac qəzəb...
Oxun təsərrüf edib cismi qəsd-i-can etdi,
Noləydi rəhm qılıb keçsə idi *canımdan*...
Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd...
Derəm əhvalımı *cananə* qılam ərz, vəli
Görə bilmən özümü onda ki, *canan* görünür...

Yalnız mənsubiyyət şəkilçilərinin qoşulması müvafiq iltizam komponent(lər)inin dəqiqləşməsinə gətirib çıxarır. Hal şəkilçiləri çox və yaygın mənalıdır, o qədər də dəqiq deyildir. Şairin irsində müxtəlif şəxslərə məxsusluğu dəqiq bildirən iltizam komponentlərinin işlənilməsinə aid də istənilən qədər misal gətirmək mümkündür.

Bağiban gər meyl qılman *sərvinə*, məzur tut,
Sərvdən yeyrək gəlir ol qaməti-mövzun mana...
Müztəribdir çareyi-*dərdimdə*, vəh kim bilməyib,
Bir dəvasız *dərdə* uğratmış özün miskin təbib...

Sitəmin gərçi yamandır onu tərک eyləmə, billah Ki, təğafül *sitəmindən* dəxi əlbəttə bətədir...

Canə yetdim ələmi-hicrin ilə, ey zalim,
Rəhm qıl *canın* üçün var isə bir dərmanın.
Dad-xahəm sənə, *damən* nə çəkirsən məndən,
Yoxdu vəhmin ki, tutam həşr günü *damanın*...
Peykanlarınla doldu *tənim*, afərin sənə,
Bidad çəkməyə *tənimi* ahən eylədin...
Şəm *başından* çıxarmmış dud şövqi-kakilin,
Böylə kutab əmr ilə *başındakı* sövdayə bax...

Aşağıdakı nümunələrdə də cəm şəkilçili qeyri-müəyyən vahidlər mənsubiyyət şəkilçili dəqiq vahidlərlə iltizam təşkil etmişdir.

Fələkdə bərqi-ahimdən sərəsər yandı *kovkəblər*,
Qalan odlarda yanmı *kovkəbi-bəxti-zəbunumdur*...
Çəkməz oldu könül *oxlar* yükün ol sərв məgər
Çəkərək atə *oxun*, rəhm edə biçarəsinə...
Gah qəmzən içmək istər *qanimi*, gah çeşmin,
Qorxum budur ki, nəgəh *qanlar* ola aradə...
Söylədin kim, tutaram şad *könüllərdə* məqam,
Şad ikən bu söz ilə *könlümü* məhzun etdin...
Rəhm et, ey şəh, məni-dərviş çəkən *ahlərə*
Ki gədə *ahı* əsər eylər olur şahlərə...
Ey Füzuli, aləmin gördüm qamu *nemətlərin*,
Hiç *nemət* görmədim didari-dilbər tək ləziz...

Qeyri-müəyyən adlıq halda işlənən söz köməkçi feillər ilə birlikdə işlənilib qeyri-müəyyənliyi daha da şiddətləndirir.

Ey Füzuli, yar əgər *cövr etsə* ondan incimə,
Yar *cövrü* aşıqə hər dəm məhəbbət tazələr...
Zülfünü əhli-vəfa seydinə *dam eyləyəli*
Məni ol *damə* giriftar bilibdir, bilirəm...

Ey çəkən qeyr ilə pinhan *bəzm edib* mey gah-gah,
Yad qıl ondan ki, *bəzmin* yad edib həsrət çəkər...
Ol səng dilə naleyi-zarin *əsər etmiş*,
Ey dil, sənə bu zövq yetər, ta *əsərin var*...
Bunca kim *əfğanimi*, ey məh, eşitdin gecələr,
Demədin bir gecə kimdir bunca *əfğan eyləyən*...
Yar *meylin* sənə salmazsa, Füzuli, nə əcəb,
Necə *meyl etmək* olur sən kimi bir rüsvayə...

Qeyri-müəyyən hallı isim daha çox idiomatik ifadələrin tərkibində özünə yer tutur. Beləliklə, şeirin bədii-poetik tələbi xalq dilinə məxsus vahidlərin—idiomların şeirə gətirilməsinə səbəb olur.

Noldu *gətirmədin ələ* sədparə könlümü,
Vəhm eylədinmi *əl kəsə* bu şişə parəsi...
Tökükcə qanımı oxun, ol asitan içər,
Bir yerdəyəm əsir ki, toprağı *qan içər*...
Bərgi-gül sanma ki, xunabə təkən dəmdə göztüm
Neçə yaprağə *cigər qanı* silib, *qan etdim*...
Cismimi yandırma, rəhm et yaşımə, ey bağı daş.
Ehtiyat et, yanmasın nagrah *quru odunda yaş*...

Ana dili sözlərindən ibarət iltizamın daha çox qəzəlin güclü beytlərində (güclü mövqe) işlədilməsi xüsusilə nəzərə çarpdırılmalıdır.

Lövhi-ələmdən yudum aşk ilə Məcnun *adını*,
Ey Füzuli, mən dəxi ələmdə bir *ad eylərəm*...
Ey Füzuli, fəqr *toprağında* dövlət istə kim,
Sayə ol *toprağə* salmışdır hümayi-himmətim...
Üzünü güzgüyə qeybətdə oxşadan qafil,
Toxunsa üz-üzə olmazmı ara yerdə xəcil...

Göstərilən mövqə və funksiyalarda ana dili isimlərinin işlədilməsinə ustad sənətkar xüsusi qayğı göstərir və çox uğurlu nəticələr əldə edirdi. Baş sözünün aşağıdakı müxtəlif formaları diqqəti cəlb edir.

Başda hər tük eşq odundan bir tütündür kim, çıxar,
Çizginən *başım* bəla bəzmində bənzər məcmərə...
Şəm *başından* çıxarmış dud şövqi-kakilin,
Böylə kutah ömr ilə *başındakı* sevdəyə bax...
Çərx hər ay *başına* salmış qaşından bir xəyal,
Bu cəhətdəndir hər ay *başında* olmaq bir hilal...

Başqa nümunələr:

Gəhi *toprağa* eylər hikmətin min məhliqə pünhan,
Gəhi sünun qılır *topraqdən* min məhliqə peyda...
Çəkdi Məcnun *ayağın* badiyədən leyk verir...
Qanlı güllər *ayağından* çəkilən xar hənuz...
Əhli-zəmanə *qanına* çox təşnədir zəmin,
Qanın kimin tökərsə fələk ol zaman içər...
Ayağın tozuna *üz* sürməyə verməz səba rüsxət,
Üzün yüz kərrə şəbnəm yumadan, gülbərgi-sirabın...

Bəzi nümunələrdə ana dilinə məxsus iki ismin iltizamı diqqəti cəlb edir:

Əks-ruyi *suyə* salmış sayə, zülfün *toprağa*,
Ənbər etmiş *toprağın* adın, *suyun* ismin gülab...
Yeldə bulmuş buyi-zülfün, *suda* əksi-arizin,
Kim *yeli* bağına basıb, *suya* göz dikmiş hübab...

Ana dili sözlərindən əlavə, sabit birləşmələri, idiomatik ifadələri də iltizam təşkil edir.

Oxun gəldikdə çeşmim töksə *bağrım qanın* ondandır
Ki, *bağrım qanına* yer qalmadı sinəmdə peykandan...
Tərəşsuh *qəbrimin daşından* etmiş çeşmimin yaşı, Xəyal eylər
görən kim, ləldəndir *qəbrimin daşı*...
Qəm günü həmdəmlərim qərg oldular *göz yaşına*,
Silməyə *göz yaşımı* bir qəmküsarım qalmadı...
Tovfi-kuyində *ayaqdan başə* irmiş bir mədəd,
Nola gər qəddim büküb hərdəm, *ayağım olsa baş*...

Qeyri-müəyyən halda işlənən söz-forma poetik mətndə izafət tərkibində dəqiqləşmiş forma ilə qarşılaşdırılır. Bu xüsusiyyətə də daha çox qəzəlin güclü mövqelərində (ilk və son beytlər) rast gəlinir. Bundan əlavə aralıq beytlərdə də iltizam heç də az işlədilmir.

a) Aralıq beytlərdə:

Çıxmış əğyar ilə seyr etməyə ol *mərdümi-çəşm*,
Bu əcəb, *mərdümi* çıxmış gözüm ağlar mənim...
Adət etmək xoş deyil, *bidədə* rəhm et tanriçün,
Gah olsan *maili-bidad*, gahi olmağıl...
Şahi-mülki-möhnətəm *xeyli sipahim* dərdü qəm,
Xeyli-bihəddü *sipahi-bişümarımdan* saqın...
Eşit dərdi-dilim *əfsaneyi-Məcnunə* meyl etmə
Kim, ol *əfsanədən* həm anlanan mütləq bu məzmundur...
Bəs ki, hicranındadır *xasiyyəti-qəti-həyat*,
Ol *həyat əhlinə* heyranəm ki, hicranındadır...
Mey içmədən açılmaz imiş *babi-məğfirət*,
Sövgəndlər bu *babda* piri-muğan içər...
Ey can, *təni-xəstəni* vida et,
Bu *xəstə* ilə yetər niza et...

b) Mətlə beytlərdə:

Düredür kəli-rəvanbəxşin, *düri-şahvar* ləfz,
Düredən *dürlər* tökərsən eyləsən izhar ləfz...
Çeşmimi əşk ilə gənci-düri-məknun etdin,
Mərdümi-çeşmimi ehsan ilə Qarun etdin
Büti-növrəsim nəməzə şəbü ruz rağib olmuş,
Bu nə dindir, Allah-Allah, *bütə* səcdə vacib olmuş...
Zövq şövqilə cahən qeydin çəkən zəhmət çəkər,
Əhli-zövq oldur ki, ondan daməni-himmət çəkir...
c) Məqtə beytlərdə:

Ey Füzuli, qıl *kəmalı-fəzl* kəsbin, yoxsa mən,
Kamili-eşqəm, dəxi özgə *kəmalı* neylərəm...
Zövq istərsən, Füzuli, *tərki-dünya* qıl ki, mən
Bulmadım bir zövq bundan qeyr *ta dünyadəyəm*...
Rənc çəkmə, *sihhət* ümmidin Füzulidən götür
Kim, *qəbuli-sihhət* etməz böylə bimar, ey həkim...
Qoyma naqis *əhli-dərd* içrə Füzulini, təbib,
Eylə bir dərman ki, *dərdini* edə gün-gündən ziyad...

İsimlərdə özünü göstərən iltizam səciyyəli xüsusiyyətlər izafət tərkiblərində də özünü göstərir, onlara da aid edilir.

Tabə olsun *cümleyi-aləm* sənin fərmanına,
Cümleyi-aləmdə səndən qeyri sultan olmasın...

Aşağıdakı mətə beytin birinci misrasındakı dil və zar sözləri ikinci misrada izafət təşkil etmiş, bütövlükdə maraqlı bir iltizam növü əldə edilmişdir.

Yar *hali-dilimi zar* bilibdir, bilirəm
Dili-zarımda nə kim var, bilibdir bilirəm...

Füzuli irsində müxtəlif forma şəkilçiləri qəbul etmiş feil təkrarı ilə meydana gələn iltizam daha çox yayılmışdır.

Olmazam, hər qanda kim olsam, giriftar olmada...
Olmam olur-olmaz ilə dəmsaz...
Rəzm etməyi etdilər müqərrər...
Əldən gələni gəl etmə təqsir...
Görmək rüxün olmaz olsa məqdur...
Şərt etdiyini etdi cümlə irsal...
Od yandıra bilməyə bilirmi?
Sud etmədim etdiyim əməldən...
Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan gıryan...
Vəqt ola kim, ola ol şuxi-sitəmxarə fəda...
Bir od oldum, cizginən çevrəmdə olmazmı kəbab...

Bu kimi sözişlətmə üsulu yalnız misralarla əlaqədar deyildir. Misra daxilində olduğu kimi, beyt daxilində, bənd daxilində və bütünlükdə şeir boyu (qəzəl, qəsidə, rübai) feillərin poliptotik işlədildiyi müşahidə edilə bilər. Aşağıdakı beytlərin hər misrasında eyni feil müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir.

Yar cövr etməz mana əğyar təlim etmədən
Billah, əğyar eyləyəni ehsanı yar etməz mana.
Füzuli, aşıqə onlar ki, derlər tərki-eşq eylə,
Deməzlərimi xəta, təğyir qıl hökmi-qəza derlər...
Qəmzən görünməyib gözə, qanlar içər müdam,
Zahid kimi kim, bədəni eldən nihan içər...

Beləliklə, eyni poetik mətnə feilin müxtəlif formalarda (burada mənə, məcazilik, omonimiya və s. nəzərdə tutulmur) təkrarı Füzuli dilinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. İltizam şeirdə güclü mövqedə (məqtə və mətlədə) daha çox özünü göstərir və burada daha yüksək estetik dəyərlilik kəsb edir.

a) Məqtə beytdə:

Ey söyləyəni Füzuliyə eşq içrə səbr qıl,
Söylə, bu mərhəm ilə kimin bitdi yarəsi...

Ey Füzuli, hər *yetən* tən eylər ordu halimə,
Bu *yetər* əhli-mələmət içrə təhsinim mənim...
Füzuli, dəhrdən kam *almaq* olmaz olmadan giryan
Sədəf su *almayınca* əbri-nisandan gühər verməz...
Ey Füzuli, *çək* mələmət rəhgüzarindən qədəm,
Ləhzə-ləhzə *çəkdiğin* bihudə əfğani unut...

b) Mətlə beytdə:

Hər *görən* eyb etdi abi-dideyi-giryanimi,
Eylədim təhqiç, *görmüş* kimsə yox cananımı...
Zövq şövqilə cahan qeydin çökən zəhmət *çəkər*...
Sən üzündən aləmi rövşən qılıb *saldın* niqab
Yaziyə *salsın* bu gündən böylə nurin afitab...
Cam içrə mey ki, dairə *salmış* hübab ona,
Ayınədir ki, əks *salır* afitab ona...

Fonologiya elminin inkişafı ilə meydana çıxan və bir çox digər bilik sahələrinə də uğurla tətbiq edilən qarşılaşdırma (binar oppozisiya) tədqiqat üsuluna əsaslanmaqla Füzuli dilində, feili iltizamın müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Aşağıdakı nümunədə feilin müxtəlif (təsriflənməyən və təsriflənən) formalarının qarşılaşdırılması bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir: a) bu feil yalnız şəkli cəhətdən deyil, semantikaca da müxtəlif səciyyəlidir; b) bu feil formaları beytin güclü mövqelərində (ilk və son söz) yerləşmişdir; c) feilin təkrarı rədd-ül əcüz prinsipinə müvafiqdir və nəhayət, ç) bu qarşılaşdırma məqtə beytdə özünü göstərir.

Tutmaq dilər qapunda Füzuli məqam, leyk
Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan *tutar*...

Füzuli şeirində ən çox özünü göstərən feili iltizam növləri bunlardır:

1. Eyni poetik mətn daxilində feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları qarşılaşdırılır.

a) Feilin məsdər forması.

Könül istər *ala* bir bu səri-zülfündən, leyk
Vermədən can dilər *almaq*, sanır asandır bu...
Tiz çəkməzsən cəfa tiğın məni *öldürməyə*,
Öldürər axir məni bir gün bu ehməlin sənin...
Hər gün *açır* könülmü zövqi-visəlin yengidən,
Gərçi güllər *açmağa* hər ildə bir novruz olur...
Gün ki, sayən düşdüyü yerdən *durar*, bir vəchi var,
Gəlsə aliqədrilər fəqr əhli *durmaqdır* ədəb...
Yar *meylin* sənə *salmazsa*, Füzuli, nə əcəb,
Necə *meyl etmək* olur sən kimi bir rusvayə...

b) Feili sifət forması.

-*duq*, -*dik*, -*duq*, -*dük* şəkilçili feili sifətlər:

Rəhi-əşqində ol gülrux cigər qan *etdiyim* bilmiş,
Çəkər hərdəm mənə tiği-siyasət, sanki qan *etdim*...
Eylə uşşaqə cəfalər ki, vəfalər görəsən,
Sanma kim, zayə olur *eylədiyin* ehsanlar...

-*ar*, -*ər* şəkilçili feili sifətlər:

Güli-rüxsarinə qarşı, gözümdən qanlı *axar* su,
Həbibim, fəslə-güldür bu, *axar* sular bulanmazmı?..

~*muş*, -*miş*, -*muş*, -*müş* şəkilçili feili sifətlər:

Çıxmış əğyar ilə seyr etməyə ol mərdümi-çəşm,
Bu əcəb, mərdümi *çıxmış* gözüm ağlar mənim...

-*an*, -*ən* şəkilçili feili sifətlər.

Keçdi təndən oxların, tənha qalıb dil, dəmbədəm
Nalələr *eylər keçən* həmdəmlərin etdikcə yad...

Qönçələr açıldı, seyri-bağ edin, ey əhli-dil

Kim, görüb güllər, köntüllər *açılan* çağdır bu çağ...
Güli-tər üzrə *düşən* şəbnəmə *düşdü* nəzərim...
Yetənə razi-nihanım *yetər* izhar eylə...

ç) Feili bağlama forması.
-ınca, -incə, -unca, -ünca şəkilçili feili bağlama:

Ki pəjmürdə nihalə *verməyincə* su səmər *verməz*...
Rəhm eylə ki, *yetincə* sənə canə *yetmişəm*...
Ola ki, sübh *gəlinca gələ* yarım bu gecə...
Gecələr şəm yanar, əşk tökər *sübh gəlinca*,
Can verir *gübh gələr* dəmdə, zəhi aşiqi-sadiq...
Göz *yumub* aləmdən, istərdim *açam* rüxsarinə,
Canım aldım, göz *yumub-açınca* möhlət vermədin...

-ib, -ib, -ub, -üb şəkilçili feili bağlama.

Füzuli, ayrı *düşdün* yardım, səbr etməyə yer yox,
Düşüb səhrayə əfqan edəlim sən ayru, mən ayru...
Ol büt əbrusin *qoyub* mehrabə döndərmən üzüm,
Qoy məni, zahid, mana çox vermə tanrıçun əzab...
-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə şəkilçili feili bağlama.
Füzuli *olduqca* eşqim gərm *olur* eşkim gözüüm içrə...
Hüsnün *olduqca* füzun eşq əhli artıq zar *olur*...
Ol bina, yarəb, cahan *olduqca*, viran *olmasın*...

Bəzən bunlar digər təsriflənməyən feil ilə qarşılaşdırılır.

Sədayi-navəkin *çıxdıqca* can xürrəm olur güya
Bu zindani-bələdən *çıxmağa* rüxsət verər canə...
Qılırsan min cigər qan, hər yana *baxdıqca* ey zalim
Nə *baxmaqdır* bu, hərdən qandan alsın bir cigər aşiq?..
Yatdılar Fərhadü Məcnun məsti-cami-eşq olub,
Ey Füzuli, biz olar *yatdıqca* söhbət bəkləriz...

-araq, -arək şəkilçili feili bağlama.

Qaşın bəlasına düşdüm, fələk qəmin *çəkərək*,

Bu güclü yayı *çəkər* oldum ol kəbədə ilə...

II. Feilin təsdiq və inkar formaları qarşılaşdırılır. Ümumiyyətlə rədif-feil ilə iltizam adlı sözişlətmənin bir komponenti kimi çıxış etməsi daha əlverişli və rahatdır. Rədif – feilin şəkli ilə poetik mətndəki (beyt, misra) digər feilin şəkli bir-birindən fərqləndirilir: bunlardan biri təsdiq formasında olduqda digəri inkar formasında və əksinə işlədilir. Habelə komponentlərin biri təsriflənən formada çıxış etdikdə digəri təsriflənməyən formada təzahür edir. Belə halda rədif və ya qafiyə olan sözün misra və ya beytdə qarşılaşdırılmış şəkildə işlədilməsi ilə iltizam əldə edilir. Aşağıdakı nümunələrdə təsdiqə işlənən rədif-feil ilə iltizam təşkil edən inkari feillər qeyd olunmuşdur.

Düşmənlər həm *eyləməz* bu işi kim sən *eylədin*...

Mey *icmədən* açılmaz imiş bəbi-məğfirət,

Sövkəndlər bu bəbdə piri-muğan *icər*...

Füzuliyana poetik mətnin başlıca üslubi xüsusiyyətlərindən biri də misra və ya beytdə eyni feilin təsdiq və inkar formalarının istemala buraxılmasıdır. Çox məşhur qəzəllərindən birinin aşağıdakı mətləsinə qeyd edək:

Məni *candan usandırdı*, cəfadan yar *usanmazmı?*

Fələklər *yandı* ahımdan, muradım şəmi *yanmazmı?*

Klassik poetikada-sözün yeri (mövqeyi) məsələsinin prinsipial əhəmiyyəti vardır. Misrada, beytdə, bütövlükdə şeirdə dil vahidlərinin güclü mövqeyini müəyyənləşdirmək və həmişə nəzərdə tutmaq zəruridir. Hər poetik vahidin özünə xas səciyyəvi mövqeyi vardır ki, buylar miqdarca da başqalarından fərqlənir. Hər aşağı mövqedə duran vahid özündən yüksəkdə duran vah-

idnı tərki binə daxil olur. Hər bir sonrakı vahid özündən aşağıda duran bir neçə (ən azı iki) vahidi ehtiva edir. Beləliklə, klassik şeirdə poetik-üslubi, vahidlər belə sıralanır: misra, beyt, şeir (biz burada qəzəl nəzərdə tuturuq).

Misranın güclü mövqeyi misraönü və misrasonu mövqedir. Deməli, misrada ilk və son sözlər daha əhəmiyyətlidir, dəyərlidir, təsirlidir.

Beyt iki misradan təşkil olunur. Deməli, beytdə iki misraönü və iki misrasonu güclü mövqe vardır. Lakin beyt heç də misraların mexaniki toplusu deyildir. Beyt daxilində ön mövqələrin (habelə son mövqələrin) də qarşılıqlı əlaqələri dəyərlilik kəsb edir. Məsələn, aşağıdakı beytdə misraönü mövqedəki sözlərin də təsdiq və inkarda qarşılaşdırılması nəzərdən qaçırıla bilməz..

Yetsə gər aşıqlərin əfqanı əflakə nə sud
Yetməz olmaz mahvəşlər vəslinə əfğan ilə...

Bütövlükdə qəzəl üçün güclü mövqe ilk və son beytlər hesab olunur. Və təsadüfi deyildir ki, bu beytlər mətlə məqtə adı ilə bütün digər beytlərdən fərqləndirilir. Bu da təsadüfi deyil ki, Füzuli şeiri üçün daha çox səciyyəvi olan hər hansı poetik-üslubi xüsusiyyət daha çox qəzəllərinin mətlə və məqtə beytlərində özünü göstərir. Eyni feilin təsdiq və inkar formasının qarşılaşdırılmasına diqqət yetirək:

a) Mətlə beytdə:

Arizin görsə fələk, mehr *buraqmaz* ayə,
Zərrə-zərrə qılıb onu *buraqır* səhraya...
Ey xoş ol məst ki, *bilməz* qəmi-aləm nə imiş,
Nə çəkər aləm üçün qəm, nə *bilir* qəm nə imiş...
Bilməz idim bilmək ağzın sırrını düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dediklərincə var imiş...
Məhşər günü *görüm*, derəm ol sərıqaməti,
Gər onda həm *görünməyə*, gəl gör qiyaməti...

b) Məqtə beytdə:

Ey Füzuli, aləmin *gördüm* qanu nemətlərin,
Hiç nemət *görmədim* didari-dilbər tək ləziz...
Füzulinin *yetər* eşqinə inkar eylə, ey gərdun. Güvahi-hal
yetməzmi sənə fəryadü əlğani?...

Füzuli, demə *yetmək* mənzili-məqsudə müşgüldür,

Tutan damanı-şəri-Əhmədi-muxtar *yetməzmi*?...

Ya nəbi, *qılma* Füzulini qapından məhrum,

Əfv *qıl*, var isə dərğahdə tərki-ədəbi...

Füzuli, *çəkmə* yarım oxların hər ləhzə yarəndən,

Sənəmi qaldı *çəkmək* hər zaman bir yar hicranın?

Ey Füzuli, *zəhri-qəhrilə* doludur tasi-çərx,

Çəkməz onun qəhrini hər kim *çəkər* bir dolu tas...

Habelə məqtə beytin bir misrasında:

Ey Füzuli, *çıxdı* can, *çixman* təriqi-eşqdən...

Şükr et, Füzuli, *qılma* fəqan yar *qılsa* cövr...

Ey Füzuli, hər necə mən' eyləsə naseh səni,

Baxma onun qövlinə, bir surəti-zibayə *bax*...

Olmaya bir fitnə peyda *ola* bidar eyləgəc...,

Ümumiyyətlə, eyni feilin təsdiq və inkar formalarının misraya yerləşdirilməsindən ibarət sözişlətmə Füzuli üçün daha səciyyəvidir. Qrammatik antonimiya şəirdə qarşılaşdırma, müqayisə, təzad kimi bədii məqsədlərə xidmət edir.

Can *çixınca* istərəm *çixmaya* təndən bir nəfər...

Deməzəm, *dəyməz* mənə qəmzən xəyalı, ya *dəyər*...

Yoxsa yar *görməyib*, mən *gördüyümdür* bir xəyal...

Qırırsan əhli-eşqi, *tutalım*, kimsə əlin *tutmaz*...

Zalimin gər *olsa* atəş mənzili, *olmaz* əcəb...

Bir od *oldu*, çizginən çövrəmdə *olmazmı* kəbab?..
Tərk *səlib*, çəm *etmədi* hali-pərişanım görüb...
Yar cövr *etməz* mana əğyar təlim *etmədən*..
Başə dəm düşdükçə təqsir *eyləməz*, *eylər* mədəd...

Beytin tərkibində eyni feilin təsdiq və inkar formalarının işlədilməsi sərbəstdir, gah bu, gah da digər forma birinci və ya ikinci misrada özünü göstərir.

Gər basıb əl nəbzimə, təşxis *qılсан* dərdimi
Al əmanət, *qılma* hər bidərdə izhar, ey həkim...
Xəncər-bidad ilə hərdəm *görər* zəxm üzrə zəxm,
Hiç bir dəm *görmədim* önmüş, önlümüş könlümü...
Zəhri-qəhrin *ıçmədən* var isə qəsdin, qətlim et,
Abi-heyvan *ıçsəm* öldürmək olur müşkül məni...
Saqın, pamal olursan buriya tək, məscidə *girmə*,
Və gər naçar *girsən* onda minbər kimi çox durma...
Məzarım üzrə *qoymun* mil, əgər kuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərvi qamətdən...
Çox *baxdığına* qəmzə ilə bağrın əzərsən,
Hər kimə ki, *baxmazsan* onunla nəzərin var...
Tənimdən *incinib* çıxmış rəvan can kimi peykanın
Nəcük *incinməsin*, yetdikdə zövqün, canə bənzətdim...

Eyni feil formalarının misrada (çox zaman beytdə də) güclü mövqedə qarşılaşdırılması digər bir üslubi-poetik sözişlətmə tərzilə—rədd-ül əcüz ilə birləşir.

Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim *oyanmazmı?*..
Tutma zəhhadın müxalif pəndini, peymanə *tut*..
Baxma onun qövlinə, bir surəti-zibayə *bax*...

Qarşılaşdırılan feillərin yalnız biri güclü mövqedə işləndikdə yarımçıq iltizam meydana çıxır.

*Öldürər həsrət, gər öldürməzsən, ey qatil, mənə...
Çəkmə zəhmət, çək əlin tədbiri-dərdimdən, təbib
Olmaya bir fitnə peyda ola, bidar eyləgəc...*

Aşağıdakı feillər mövqecə rədd-ül əcüz, formaca iltizam təşkil edirlər.

*Tutmazam zənciri-zülfü tərkin, ey naseh, mənə
Xah bir aqıl xəyal et, xah bir divanə, tut...*

III. Hər ikisi eyni feil formasında çıxış edən təkrar komponentlər şəxsə görə qarşılaşdırılır..

*Dün demişsən ki, Füzuli mənə qurban olsun...
Sənə qurban olayım yenə nə ehsandır bu.....
Olmadı ol mahə rövşən yandığım hicran günü,
Yandığın şəb ta səhər şənən nə bilsin afitab...
Sübh salıb mah ruxündən niqab
Çıx ki, təməşayə çıx afitab...*

Eyni xüsusiyyət, yəni feili iltizam qəzəlin (qəsidənin) tərkibində ardıcıl gələn beytlərdə də özünü göstərir. Yəni ardıcıl sıralanmış bir neçə beytdə eyni feilin müxtəlif formalarda çıxış etməsi müşahidə olunur. Aşağıdakı parçada *tutmaq* feilinin formaları kimi.

*...Tutub rahi-ədəm, bulmuş dəhanından könül kamın,
Mənə həm cəzmdir ol əzm, mən həm qalmazam andan.
Qənim şərh etmək istərəm hər gördüğüm saat,
Tutam damanımı, dəgməz əlim çaki-giribandan.
Təvafi-kuyin istərdim qılam bari-qəmi-eşqin,
Xəm etdi qamətim, yollar tutuldu xari-müjgandan.
Nə xoş ülfət tutubdur natəvan cismimlə can, güya
Sanır bir tari-mudur ol səri-zülfi-pərişandan...*

Poliptot termini əvəzinə, bəzən də pareqmenom (yunanca: «dəyişmək») terminindən istifadə edilir. Sözlün eyni poetik məndə müxtəlif sözdəyişmə formalarında çıxış etməsindən ibarət olan bu söz oyunu («forma oyunu») poeziyada çox güclü təsir qüvvəsinə malik olur. Füzuli qəzəllərinin bir çoxu, hər biri bir feilin müxtəlif formalarda da işlənməsi məqsədi izləyir.

...Oxun gəldikcə sinəmdən sadələrdir *çixan*, bilmən
Dil eylər nalə, ya peykan dəgər sinəmdə peykanə.
Sədayi-navəkin *çixdıqca* can xurrəm olur gūya
Bu zindani-bələdən *çixmağa* rüxsət verər canə.
Boyanıb qanə, olmuş parə-parə güllər əzası,
Məgər xəncər çəkib, sən sərvi tək *çixdın* gülüstanə?
Mələmət oduna yandın, Füzuli, *çix* bu aləmdən,
Tərəhhüm qıl, rəva görmə ki, aləm oduna yanə.

Ana dilinin taleyi bəzən daha çox ulu sənətkarların xidmətinə bağlı olur. Sözlərə, onların ən müxtəlif formalarına diqqət yetirmək, onları fəallaşdırmaq xalq və dil qarşısında ən böyük xidmətlərdəndir.

Sənətkarın bir sıra qəzəlləri vardır ki, onların hər biri bir feil ilə bağlanır, az qala hər beytdə eyni feilin müxtəlif formaları özünü göstərir ki, bunun özü də sənətkarlıq ilə, eyni sözün müxtəlif formalarını aktuallaşdırmaq meyli ilə əlaqədar izah olunmalıdır. Bu isə, bildiyimizə görə, Azərbaycan şeirinin Füzuli tərəfindən yaradılmış orijinal və yeganə poetik-üslubi keyfiyyətlərindəndir: Eyni qəzəldən alınmış aşağıdakı mətndə «demək» feilinin formaları hər beytdən bir-birindən fərqli şəkildə işlədilmişdir.

Bilməz idim bilmək ağzın sirrini düşvar imiş,
Ağzını *derlərdi* yox, *dediklərincə* var imiş...
Kəbə ehraminə zahid, *dedilər*, bel bağladı,
Eylədim təhqiq, onun bağlandığı zünnar imiş...
Zövqi-didarilə dildarın yox etdim varimi,

Dövləti-baqi ki, *derlər*, dövləti-didar imiş
Dün Füzuli arizin görgəc, rəvan tapşırdı can,
Laf edib *derdi ki*, canım var, əmanətdar imiş.

Xüsusilə, feili rədiflərə yazılan qəzəllərdə poliptot söziş-
lətmə tərzinə sıx-sıx təsadüf olunur.

Şəfayi-vəsl qədrin hier ilə bimar olandan *sor*;
Zülali-zövq şövqün təşneyi-didar olandan *sor*.

Sonrakı beytdə bu «sor» feili başqa şəkildə təkrarlanır.

Ləbin sirrini gəlib gəftərə məndən özgədən *sorma*,
Bu pünhan nüktənin bir vəqifi-əsrar olandan *sor*...
«Görünür» rədifli qəzəldə bu feil hər beytdə başqa-başqa
şekillərdə təkrarlanır. Sərv-i-azad qədinilə mənə yeksan-*görünür*,

Nəyə sərgəştə olan baxsa xuraman *görünür*.
Can *görünməz* desələr təndə inanman nişə kim,
Lütfdən hər necə baxsam tənində can *görünür*.
Derəm əhvalımı cananə qılam ərz, vəli
Görə bilmən özümü onda ki, canan *görünür*.
Ey deyəni: səbr qıl, ah eyləmə yarı *göricək*,
Mənə düşvardır ol, gər sana asan *görünür*...

Ümumiyyətlə, şeir, xüsusilə, qəzəl, janrı bizim ədəbi-bədii
dilimizin inkişaf xəttinin müəyyən istiqamət almasında mühüm
rol oynamışdır. Ana dili sözlərimizin, xüsusilə feillərin az qala
hamısı zəngin mənaları özündə cəmləyən vahidlərdir. Sözü
özünün miqdarından çox mənaların miqdarı çoxalmışdır. Bu iş-
də bədii söz ustalarının müstəsna rol oynadığı nəzərə alınmalı-
dır.

«Çəkər» rədifli qəzəldən misallar:

Eşq şövqilə cahan qeydin *çəkən* zəhmət *çəkər*, Əhli-zövq
oldur kim, ondan daməni-himmət *çəkər*.

Gün *çəkər* yerdən göyə hərdəm qübari-rahini,
Tutiya üçün, bəli, yerdən göyə minnət *çəkər*...
Ey *çəkən* qeyr ilə pinhan bəzm edib mey gah-gah,
Yad gəl ondan ki, bəzmin yad edib həsrət *çəkər*
Çək, səbuhi, sübh nəqqaşınə ərzi-ariz et,
Böylə *çəksin* gər fələk lövhinə bir surət *çəkər*.
İndi də «derlər» rədifli qəzəldən:

Demiş hər qönçəyə aşıqligim razın səbə *derlər*,
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana *derlər*...
Sənə *derlər* büti-çin, zülfünə zünnar söylərlər,
Zəhi-imanı yoxlar küfr söylərlər, xəta *derlər*.
Mənə *derlərdi* əvvəl bir mələkdir sevdiyim, hala
Görənlər sən fəqirə göydən enmiş bir bəla *derlər*...
Füzuli, aşığə nolər ki, *derlər* tərki-eşq eylə,
*Deməzlərm*i xəta, təğyir qıl hökmi-qəza *derlər*.

Rədif vəzifəsində qəzələ düşmüş feil hər misrada, beytdə başqa-başqa mənalar kəsb edir və belə fərdi-poetik mənalar əsr-lər boyu işlənib gəldikcə ümumdil faktına çevrilir. Söz sənətkar-larının dilə təsirini burada axtarmaq lazımdır. Başqa heç yerdə. Bədii söz ustası yeni məna yarada bilər, yeni söz yox (tək-tük istisna mümkündür).

Füzulini belə mənalar yaradıcısı kimi tanımaq üçün qəzə-lərindəki feillərə nəzər yetirmək kifayətdir. Hər qəzəl sanki bir feil üzərində köklənir, bu feilə bağlanır. Məsələn, aşağıdakı qə-zəl «bilmək» feili ilə əlaqədardır. Beş bənddən ibarət qəzəldə bu feil on bir dəfə işlədilmişdir:

Mehri könlümdə nihan olduğun ol mah *bilir*,
Kimsə *bilməz* füqərə sirri-dilin şah *bilir*.

Sorman ol mahilə hali-dilimi tanrı üçün,
Biləli onu özüm *bilməzəm* Allah *bilir*.
Gah yüz lütf qılır, gah təğafül güya
Gah *bilməz* bu giriftarlığım, gah *bilir*.
Can fəda eyləməyn yarə həmin mən *bilirəm*,
Bu təriqi demə hər qafilü gümrah *bilir*.
Nəzəri-lütf diriğ etmə Füzulidən kim,
Sənə sidqilə özün bəndeyi-dərgah *bilir*.

Bütün bu kimi təkrarlar təsadüfi olmayıb, Füzuli şeirinin səciyyəvi üslubi xüsusiyyətlərindəndir. Buna tam əmin olmaq üçün ustadın daha bir qəzəlini bura köçürürük. Burada «bilmək» feili rədif deyil, lakin bütün beytlərin və bütövlükdə qəzəlin leymotivi kimi təkrarlanır.

Ey xoş ol məst ki, *bilməz* gəmi-aləm nə imiş,
Nə çəkər aləm üçün qəm, nə *bilir* qəm nə imiş.
Bir pəri silsileyi-eşqinə düşdüm naghah,
Şimdi *bildim* səbəbi-xilqəti-Adəm nə imiş.
Vaiz övsafi-cəhənnəm deyər, ey əhli-vərə,
Var onun məclisinə, *bil ki*, cəhənnəm nə imiş.
Oxu köksümdən ötüb, qalmış imiş peykani,
Ah, *bildim* səbəbi-ahi-dəmadəm nə imiş.
Ey Füzuli, məzeyi-saqiyü səhba *bildin*,
Tövbə qıl, ta *biləsən* zərqu riya həm nə imiş.

Müasir struktur üslubiyyatın tədqiqat obyektinə və imkanları çox genişlənmişdir və bunun sayəsində poetik mətnlər daha dərinə, bütün əlvanlığı, rəngarəngliyi ilə araşdırıla bilər.

Tədqiqatçılar fars poeziyasında bütün əsər boyu hər misrada eyni sözün müxtəlif şəkillərdə təkrarlanması ilə şeirlər (qəsidə-qəzəl) yazıldığını göstərirlər. Klassik Şərq poetikasında bu şəkildə sözlənmə iltizam termini ilə əks etdirilmişdir. Klassik Azərbaycan poeziyasında bu bədii-poetik üsuldan hər kəsdən

daha artıq və uğurla yalnız Füzulinin faydalandığını görürük. Özü də böyük sənətkarın dönə-dönə müraciət etdiyi bu üsul ana dili feillərinin imkanlarından daha ətraflı istifadə ilə nəticələnir və ya bu imkanların genişlənməsinə səbəb olurdu.

Aşağıda təcahüle-arif üsulunda yazdığı qəzəl həm də iltizama (feili poliptot) əsaslanır. Yeddi beytdə bu söz («yetmək») onbeş dəfə işdədilmişdir.

Könül, *yetdi* əcəl, zövqi-rüxu-dildar *yetməzmi?*
Ağardı muyi-sər, sövdayi-zülfi-yar *yetməzmi?*
Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyali-həlqeyi-giysuyi-ənbərbar *yetməzmi?*
Sənə *yetdi* əcəl peymanəsin nuş etməyə növbət,
Həvayi-çəşmi-məstü ğəməzeyi-xunxar *yetməzmi?*
Yetər oldu qulağə bangi-rəhlət dəhr bağından
Nə durmuşsan, tamaşayı-güli-rüxsar *yetməzmi?*
Yetər, cəm eylə bari-məsiyət, təğyiri-ətvar et,
Həya qıl, yoxmudur insafın, ol kim var *yetməzmi?*
Hidayət mənzilinə *yetdilər* səyilə əqranın
Zələlət içrə sən qaldın, sənə ol ar *yetməzmi?*
Füzuli, demə *yetmək* mənzili-məqsudə müşküldür,
Tutan damani-şəri-Əhmədi-muxtar *yetməzmi?*

Görkəmli poetika nəzəriyyəçisi R. Yakobson bu kimi sözləşmə üsulunu yüksək qiymətləndirir, bunun şeirdə «dramatik gərginlik» yaratdığını göstərir. O, poliptotun əhəmiyyətini belə şərh edir: «Любители кино знакомы с эффективным приемом в технике монтажа: каждый следующий «кадр», хотя и начинает разертываться от предмет изобретения включается в новый «кадр», но уже смещенным из центра внимания на периферию экрана»¹.

Fars dilindən tərcümə edilmiş (tərcüməçi M. Seyidzadə)

¹ Роман Якобсон. Работы по поэтике. М., 1987, sah. 31.

aşağıdakı qəzəldən məlum olur ki, ustad sənətkar həmin bu sözləşmə prinsipindən farsca qəzəllərində də uğurla faydalanmışdır.

Açar düyünlərimi, *açsa* bəlkə naleyi-zar,
*Açıl*sa nalə yolu, işdən hər düyün *açılar*.
Gözümdü yolda ki, müşgan tökə ürək qanın,
Ümid güllərini qoymur *açmağa* ol xar.
Açıb gözüm könülə razi-eşqi, rüsvayəm,
Açılmasın gərək eşq, razi duymasın əğyar.
Düşüb vüsali o ayüzlünün bu qəlbimə, ah,
Nolurdu falımı *açsa o* müshəfi-rüxsar.
Eşitmişəm öyünür gül, deyir lətifəm mən,
Sən *aç* dodaqlarını, güldə olmasın göftar.
Aça bilərmə fələk hiyləsilə bir qapını
Ki, bağlamış onu qəmzən sənənin, sevimli nigar.
Füzuli tək hamı bir eşq əsir, pünhan dərd
Onu həlak qılır, etməz heç kəsə izhar.

«Təkrarın bol-bol işlədilməsi ya danışq dilinin, ya da poetik nitqin xüsusiyyəti kimi şərh olunmalıdır. Ona görə ki, standart, rəsmi ədəbi dildə, əksinə, hər cür "tautologiyadan pleonazmdan və s. uzaq olmağa cəhd edilir» («Русская речь», 1990, № 2, səh. 33).

III. RƏDD ÜL-ƏCÜZ ALƏ ƏS-SƏDR

M. Füzulinin poetik nitqində ən çox qabarıq şəkiddə nəzərə çarpan, diqqəti ən əvvəl cəlb edən başlıca xüsusiyyətlərdən birmə eyni mətn (misra, beyt və daha iri şeir parçası) daxilində bir və ya bir neçə sözün (ifadənin) təkrarlanmasıdır. Miqdarına, mətndəki mövqeyinə, yerinə yetirdiyi linqvistik və poetik funksiyalarına görə bu təkrarların rəngarəng növləri özünü göstərir ki, bunlar fərqləndirilib öyrənilməlidir.

Azərbaycan dilinin öz daxili sintaktik strukturunda, söz birləşmələri və cümlələrin quruluşunda ana dilinə məxsus təkrarlar obyektiv olaraq müstəsna rol oynayır və ana dilinə, xalq danışığı dilinə xas ümumiliyi və ahəngdarlığına görə şeir üçün olduqca əlverişli vasitədir. Digər tərəfdən, klassik poetikada çox məruf olan sözişlətmə üsullarının bir çoxu (ləffü nəşr, cəmi təqsim, rədd ül-əcüz, poliltot və s.) məhz söz təkrarına əsaslanır və ya bu təkrarla əlaqədar olur. Üçüncü və bəlkə də daha mühüm cəhət böyük söz ustası Məhəmməd Füzulinin ilahi, müqəddəs yaradıcılıq qabiliyyətindəndir ki, söz təkrarından bu qədər ustalıqla və rəngarəng üsullarla istifadə etmişdir.

Misra və beytlərdə təkrar vahidləri miqdarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Misrada eyni bir söz iki dəfə təkrarlanır. (Ümumiyyətlə, gətirilən nümunələr səs tərkibinə görə seçilib, omonimlik, çoxmənalılıq nəzərə alınmamışdır).

Cövr olur *adət* qəzəb vaxtı, nə *adətdir* bu kim...
Füzuli, qıl qiyas *hulm* əhli-dəhr *halindən*...
Məni-dərvişə el həm *cövr* edər, sən *cövr* qıldıqca...
Onca *qan* tökdüm ki, bu rəng ilə tutdu *qan* məni...
Təcərrüd *aləmi* seyrində *aləm* payimalımdır...
Yad qıl ondan ki, bəzmin *yad* edib həsrət çəkər...
Qılma *dərman* kim, həlakim *zəhri-dərmanındadır*..
Zəbanı atəşi-dildən çıxan *zəbanə* yetər...
Mən *aşiqəm*, həmişə sözüm *aşiqanədir*...
Yox özgə *elmə* inkarımız, bu *elmə* cahildir...
Can *çixunca* istərəm *çixmaya* təndən bir nəfəs...
Çəkməz onun qəhrini hər kim *çəkər* bir dolu tas...

2. Misrada iki eyni söz iki dəfə təkrarlanır:

Artıran söz *qədrini* sidqilə *qədrin* artırır...
Onu yad et, hər nə kim *yadındadır*, *anı* unut...

Hüsn nə miqdar olursa eşq ol miqdar olur
Ağlagil zar, onca kim zar ağlamaq imkanındır...
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz...

3. Misrada eyni söz üç dəfə təkrarlanır:

Var yüz min *qəm*, bu həm bir *qəm* ki, yox *qəm*xarımız.
Biləli onu özüm *bilməzəm* Allah *bilir*...
Olmam olur-olmaz ilə *dəmsaz*...
Olmazam hər qanda kim *olsam* giriftar *olmadan*...
Hər *qanda* olsa *qanımı*, əlbəttə, *qan* tutar...

4. Beytdə eyni söz üç dəfə təkrarlanır:

Pərişan xəlqi-aləm ahü əfqan etdiyimdəndir
Pərişan olduğum xəlqi *pərişan* etdiyimdəndir...
Qansı бүtdür *bilməzəm imanımı* qarət qılan,
Səndə *iman* yox, ki, sən aldın deyəm *imanımı*...
Sudə *əksi-sərvi* sanmın ki, qoparıb bağiban
Suyə salmış *sərvini sərv-i-xuramanım* görüb...
Nə zibasən ki, *surət* bağlamaz təsviri-rüxsarın,
Təhəyyür *surət* eylər *surətin* çəkdikə nəqqası...
Heyrət ey бүt, *surətin*-gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halım görən *surət* xəyal eylər məni...
Qət eylə *aşinalığım* ondan ki, qeyrdir
Ancaq öz *aşınaların* et *aşına* mana...
Ey xoş ol məst ki, *bilməz qəmi*-aləm nə imiş
Nə çəkər aləm üçün *qəm*, nə bilir *qəm* nə imiş...
Təneyi-*əğyar* çəkməkdir işim bir yar üçün
Kim olub *əğyarə* yar, eylər mənə *əğyarlıq*...
Ərzi-rüxsar et bu *gün*, ey məh, güm olsun göydə *gün*,
Öylə kim əncüm olur, *gün* ərzi-rüxsar eyləgəc...
Ləblərin tək *ləli*, ləfzin tək duri-şəhvar yox,
Ləli gövhər çox, ləbin tək ləli-gövhərbar yox...

Hər *dərd*sizdən umma, Füzuli, *dəvayi-dərd*,
Səbr eylə, kim ki, *dərd* veribdir, *dəva* verər...
Qatı *müsküldür* *işim* zülfi-girehgirindən
Səbr bu *müskili* derlər açar, əmma *müskil*...

5. Beytdə eyni söz dörd dəfə təkrarlanır:

Yar cövr *etməz* mana əğyar təlim *etmədən*
Billah əğyar *eyləyən* ehsanı yar *etməz* mana...
Canı kim cananı üçün *sevsə* cananın *sevər*,
Canı üçün kim ki, cananın *sevər*, canın *sevər*.
Yardən min *dərdi*-dil çəkdim, bu həm bir *dərd* kim,
Bildim min *dərdi*-dilim, bir *dərdə* dərman etmədi...
Farsca bir qəzəlinin tərcüməsində:
Yanımda *müsgülü* həll eyləmək *müsgül* deyil, əmma
Ona bu *müskülü* açmaq bir əmri-*müsgildir*.

6. Beytdə eyni söz beş dəfə təkrarlanır:

Ey Füzuli, səhldir həm *qəm* ki, *qəm*xarı ola,
Qəm budur ki, məndə min *qəm* var, bir *qəm*xar yox...
Hüsnün *olduqca* füzun eşq əhli artıq zar *olur*
Hüsn nə miqdar *olursa*, eşq *ol* miqdar *olur*.
Farsca qəzəlində (tərcüməçi M. Mübariz) deyilir:
Min *qənim* vardır, cahanda bir nəfər *qəm*xar yox,
Qəm budur ki, bunca *qəmlə* bircə *qəm*xar olmasın.

Beyti təşkil edən misralarda təkrarlanan dil vahidlərinin tənəsübünü belə göstərmək olar:

1. Birinci misradakı iki söz ikinci misrada təkrarlanır.

a) Müstəqim sıra ilə:

Versə *can*, yetməsə *cananə*, Füzuli, nə əcəb
Hər kişi kim, *sevər* öz *canı* üçün *cananı*...

*Yeldə bulmuş buyi-zülfün, suda əksi-arizin
Kim, yeli bağına basıb, suya göz dikmiş hübab...
Çəkməz oldu gönül oxlar yükün ol sərv məgər
Çəkərək ata oxun, rəhm edə biçarəsinə...
Zövq istərsən, Füzuli, tərki-dünya qıl ki, mən
Bulmadım bir zövq bundan qeyr ta dünyadəyəm...*

b) Əks sıra ilə:

*Eşq dərdindən olur aşıq mizacı müstəqim
Aşiqin dərdinə timar etsələr bimar olur...
Bəs ki, hicranındadır xasiyyəti-həyat
Ol həyat əhlinə heyranəm ki, hicranındadır...
Mənim çaki-giribanım görüb eyb eləməz ol kim,
Görər sərməst çıxdıqda onun çaki-giribanın...
Ziyadə qəmzədəyəm hier ilə, xoş ol günlər
Ki, mən bu qəmzədəlikdən ziyadə xürrəm idim...
Meyi-gülkuni dedim əqlə ziyandır, zahid,
Bumudur əql ki, tərki-meyi-gülün etdin...
Bağ gir, bülbül ərzi-güli-rüxsar eylə,
Yığ güllün irzini, bülbül gözüne xar eylə...
Sənə derlər büti-çin, zülfünə zünnar söylərlər,
Zəhi imanı yoxlar küfr söylərlər, xəta derlər...*

2. Eyni beyt daxilində iki sözün hər biri üç dəfə təkrarlanır.

*Aləm oldu şad səndən, mən əsiri-qəm hənuz
Aləm etdi tərki-qəm, məndə qəmi-aləm hənuz.
Cam kim cananı üçün sevsə cananın sevər
Cam üçün kim, ki cananın sevər, canın sevər.*

3. Birinci misradakı üç söz ikinci misrada təkrarlanır.

4. a) Müstəqim sıra ilə:

*Cənnət üçün mən edən aşıqləri didardan
Bilməmiş ki, cənnəti aşıqlərin didar olur.
Əgər çıxsaydı dərdin cisimdən, derdim ki, candır bu.
Nə hacət dərdini yeydir demək candan, əyandır bu.
Gəhi toprağa eylər hikmətin min məhliqə pünhan,
Gəhi sünün qılır topraqdan min məhliqə peyda...
Sinəmə peykanını göndər könül dəfinə kim
Sinədə suzan könül olunca, peykan olsa yey...*

b) İkinci söz birinci yerdə təkrarlanır, birinci söz üçüncü yerə keçir.

*Söhbətimdən ar edib, ey gül, məni tərək etmə kim,
Gül olur əfsurdə tərki-söhbəti-xar eyləgəc...
Çün cəfa mötədiyəm, bilmən nədir mevrü vəfa
Bilməsə mevrü vəfa rəsmi cəfakarım nə bak...
Eşq dərdindən olur aşıq mizaci müstəqim,
Aşıqın dərdinə timar etsələr bimar olur...*

4. Birinci misradakı dörd söz ikinci misrada təkrarlanır.

*Hüsnün olduqca füzun eşq əhli artıq zar olur,
Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur...
Yar cövr etməz mana ağyar təlim etmədən,
Billah ağyar eyləyən ehsanı yar etməz mana...
Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim...
Məndən axır çün qılır bızarlıq əsbəbi-dəhr
Dəhr əsbabından ol yey ki, qılam bızarlıq.*

Orta əsrlər Şərq şeirinə (ərəb və fars dillərində yazılmış şeirə həsr olunmuş bütün nəzəri-poetik əsərlərdə **rədd ül-əcüz alə əs-sədr** və onun növləri geniş miqyasda şərh olunmuşdur.

Ərəbcə «axırın əvvələ qayıtması» mənasına gələn bu terminin ifadə etdiyi anlayışı farslar **mütəbiqə** termini ilə ifadə etmişlər. Lakin elmi ədəbiyyatda ərəb termini (bəzən də **rədd əs-sədr əla-l-fəhz** şəklində) daha geniş yayılmışdır.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında bu terminin qarşılığı kimi **baş-ayaq, əvvəl-axır, sərəpa, zəncirləmə** terminlərindən istifadə olunur. Avropa filologiyasında **anadiplosis, epanadiplos, epanalepsis** terminləri buna yaxın mənada işlənir. Bu üsulun başlıca mahiyyəti eyni sözün eyni misra və beytdə müxtəlif mövqedə təkrarlanmasından ibarətdir və həmin mövqe müxtəlifliyinə görə də rədd ül-əcüzün müxtəlif növləri fərqləndirilir.

Təkrarlanan vahidləri beytlərdə tutduğu yerinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Beytin hər iki misrası eyni dil vahidləri ilə başlanır.

Nə müşkül dərd olursa bulunur aləmdə dərmanı
Nə müşkül dərd imiş eşqin ki, dərman eyləmək olmaz...
Çıxarmaq etsələr təndən çəkib peykanın ol sərvin
Çıxan olsun dili-məcruh, peykan olmasın, yarəb...
Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur...
Açılır könlüm gəhi kim giryeyi-təlxim görüb,
Açar ol gülruh təbəssüm birlə ləli-nuşxənd...
Xəbərsiz olma fəttan gözlərin cövrin çəkənlərdən,
Xəbərsiz məstlər bidadını hüşyar olandan sor...

2. Beytin hər iki misrası eyni dil vahidləri ilə bitir.

Dedin, ey Xizr, bənzər yar ləli *abi-heyvana*,
Bu təzim ilə topraqdan götürdün *abi-heyvanı*...
Saqi, məgər ol ləl sözün der *meyi-nabə*,
Kim düşdü ayağına, əlin öpdü-*meyi-nab*?
Qaldırdı əşk dün məni ol *asitanədən*
Kim, məqsədim mənim dəxi ol *asitanədir*..

Füzuli, zəfi-tən üzrilə kəsmə *naleyi-zarın*, ...
Bizi çün çəng tək mötəd qıldın *naləvü zarə*...
Füzuli, eşqə mühlik derdim, ol məhvəş *inanmazdı*,
Bihəmdullah ki, can vermək təriqilə *inandırdım*...

Bütün gətirilən misallardan da göründüyü kimi, göstərilən təkrarlar nitq hissələrinə mənsubluğuna görə o qədər də fərqlənmir. Yəni həm ismi, həm də feili nitq hissələrinə məxsus sözlər qeyd olunan mövqelərdə təkrarlanır. Fərq yalnız sözlərin semantikasını ilə əlaqədar özünü göstərir. Yalnız tam semantikalı (avto-semantik) sözlərin belə təkrarı poetik-üslubi effekt kəsb edir. Sinsemantik vahidlərin bu kimi təkrarına təsadüf edilmir.

3. Birinci misranın əvvəlində işlənən söz və ya ifadə ikinci misranın daxilində təkrarlanır.

Eyş üçün türfə mənzildir bahar əyyamı bağ,
Onda tutsun qönçəvəş hər kim ki, *eyş* istər, otaq...
Ziyadə qəməzadəyəm hier ilə, xoş ol günlər
Ki, mən qəməzədəlikdən *ziyadə* xürrəm idim...
Göz yumub aləmdən, istərdim açam rüxsarinə,
Canım aldın, *göz yumub*-açınca möhlət vermədin...
*Fəqrü fəna səadət*in lütf et Füzuliyə
Onda olan *səadəti-fəqrü fəna* həqi...

4. Birinci misranın sonunda işlənən söz və ya ifadə ikinci misranın daxilində təkrarlanır.

Rəhi-eşq içrə mənə ancaq fəna *məqsud idi*,
Şükr kim, *məqsudə* yetdim, intizarım qalmadı...
Dün demişsən ki, Füzuli mənə *qurban olsun*,
Sənə *qurban olayım*, yenə nə ehsandır bu...
Zəfi-tale kəsdi dünyadan nəsibin *zahidin*,
Yoxsa öz rəyilə *zahid* tərki-dünya etmədi...

Məni ey bağiban, məzur tut *gülzar seyrindən*
Ki, mən *gülzar seyrin*, külbeyi-ehzanə dəkşirdim...

5. Birinci misranın daxilində işlənən söz və ya ifadə ikinci misranın əvvəlində təkrarlanır.

Ey Füzuli, *yar* əgər cövr etsə ondan incimə,
Yar cövrü aşıqə hər dəm məhəbbət tazələr...
Bilməz idim bilmək *ağzın* sirtini düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dediklərinə var imiş...
Gözdə *gəzib* cizginir *qətreyi-əşkim* müdam,
Qətreyi-əşkim kimi çərxdə səyyarə yox...
Tabə olsun *cümleyi-aləm* sənənin fərmanına,
Cümleyi-aləmdə səndən qeyri sultan olmasın...

6. Birinci misranın daxilində işlənən söz və ya ifadə ikinci misranın sonunda təkrarlanır.

Sənsiz gecələr *ahü fəğanım* məh eşitdi
Ey məh, sənə həm yetdi ola *ahü fəğanım*...
Dad-xahəm sənə, *damən* nə çəkirsən məndən,
Yoxdu vəhmin ki, tutam həşr günü *damanın?*..
Ya ver mənə *möhnətində* taqət,
Ya taqətim olduğunca *möhnət*...

7. Birinci misranın daxilində işlənən söz(lər) və ya birləşmə (lər) ikinci misranın daxilində təkrarlanır.

Əgər çıxsaydı *dərdin* cisimdən, *dərdim ki, candır* bu,
Nə hacət *dərdini* yeydir *demək candan*, əyandır bu.
Yeridir *sineyi-suzanım* gülxən desələr,
Bəs ki, yanımdır oxun *sineyi-suzan* içrə...
Cümleyi-xəlf *mənə yar* üçün əğyar oldu,
Qalmadı kimsə *mənə yar* xudadan qeyri...

Belə təkrarlar cəmi təqsim və ya təqsimü cəm sözişlətmə prinsipinə əsaslanır.

a) Birinci misrada təqsim olunmuş, ayrılmış vahidlər ikinci misrada cəmlənir, bir sintaqm yaradır.

Versə *can*, yetməsə *canana*, Füzuli, nə acəb,
Hər kişi kim, sevər öz *canı üçün cananı*...
Dürcdür ləli rəvanbəxşin, *düri-şəhvar* ləfz,
Dürcdən dürlər tökərsən eyləsən izhar ləfz...
Səvadi-nöqtəyi-*girdabə* bənzər mərdümi-*çəşmim*
Ki, daim qərğeyi-*girdabi-çəşmi-əşki-pürxundur*...

b) Birinci misrada bir sintaqmı təşkil edən vahidlər ikinci misrada təqsim olunur, ayrı-ayrı sintaqmlarda işlədilir.

Söylədin ki, tutaram *şad könullərdə* məqam,
Şad ikən, bu söz ilə *könlümü* məhzun etdin...
Arızıyi-vəsli-canan, *cana* afətdir könül,
Ya təəllüq *candan* üz, ya *vəsli-canandan* təmə...
Füzulini yaşur, ey zəf, *məhvəşlər cəfasından*
Ki, *məhvəşlər* qılırlar min *cəfa* bir mübtəla görgəc.

c) Rədd ül-əcüzün cəmi təqsim ilə əlaqəsi aşağıdakı nümunələrdə daha aydın şəkildə üzə çıxır. Birinci misradakı cəm vahidlər ikinci misrada təqsim edilərkən təqsimin komponenti misranın əvvəlində (sədr), digər komponenti isə misranın sonunda (əcüz) işlədilir.

Dedi ol yar: *səhər vaxtı* gəlim, leyk nə sud.
Vaxt məlum deyil, şam ilə birdir, *səhərim*...
Qeyrə *eylər hisabəb min iltifat* ol nuşi-ləb,
İltifat etməz mənə mütləq nədir bilmən *səbəb*...

Füzuli şeirinin linqvistik-kompozision üsullarından biri və ən geniş yer tutanı klassik poetikada rədd ül-əcüz alə-əs-sədr ad-

lanan üsuludur. Misra və beytlərdə sözlərin yerinin, onların qarşılıqlı fonetik və semantik əlaqələrinin poetik effekt yaratmaqda mühüm rolu vardır. Bu poetik sözişlətmə üsulunda da Füzuli özünəqədərki klassik ənənələri, normaları gözləməklə yanaşı, onların əvvəlki nisbətən məhdud çərçivəsini genişləndirməklə ümumən söz sənətinə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Yaradıcı qüdrət sahibi Füzuli rədd ül-əcüzün bir sıra yeni növlərini yaradıb şeir tarixində sabitləşdirə bilmişdir. Belə ki, klassik Şərq poetika kitablarında öz əksini tapmayan orijinal rədd ül-əcüz növləri Füzuli irsində mühüm yer tutur.

1. Misranın ilk sözü misranın sonunda təkrarlanır.

Nəbi ol vaxt ki, bilfeil gərəkməzdi *nəbi*...
Sevirəm zahidi kim, guşeyi-mehrabi *sevər*...
Görə bilmən özümü, onda ki, canan *görünür*...
Demiş hər qönçəyə aşıqlığım razın səba *derlər*...
Riya əhlinə həm çox etiraz etmək *riyədəndir*...
Cam tut der, saqi-yi-gülçöhrə, zahid, tərki-*cam*...
Tutma zöhhadın müxalif nəndini, peymanə *tut*...
Tut ki qan etdim, ədalət eylə, qanı qanə *tut*...
Həmrahı qoyub gedərmn *həmrah?*..
Həm sən içdin bu camı, mən *həm*...
Xunxarları qılırdı *xunxar*...
İnsafına el veribdir *insaf*...
Can verib didbərə minnət qoyalım *nanimizə*...
Can vermə qəmi eşqə ki, eşq afəti-*candır*...
Əfkarı edər mələli *əfkar*...
Qılma gözdən çöhrəyi-xalın nihan kim, *qılmaya*...
Oyadır xəlqi əfqanı, qara bəxtim *oyanmazmı?*..
Baxma onun qövlünə, mən çəkdiyim əfqanə *bax*...
Dəm xeyr sözündən ur *dəmadəm*...
Qıl şəbistanı münəvvər kim, nisarın *qılmara*...
Ləbinə çeşmeyi-heyvan deməzəm kim, *ləbinin*
Var bir canə yarar feyzi, bəqadən qeyri...

Əlbəttə, bütün bu sintaktik-kompozision təkrarları nitq hissələri baxımından, söz dəyişmə formaları baxımından və s. də təsnif etmək mümkündür. Əsasən, isim və feillərin bu mövqedə təkrarlandığı diqqəti cəlb edir. Deməli, semantikaca daha dolğun və cümlə üçün, fikrin tutumlu ifadəsi üçün daha zəruri sözlərin həmin mövqedə işlədilməsi xüsusi sənətkarlıq məqsədi ilə əlaqədardır. Habelə diqqət yetirilsin ki, təkrarlanan feillər daha çox təsdiq və inkar formalarında olmaqla misraya daxil edilmişdir. Əlbəttə, belə qarşılaşdırma da müəllifin poetik məramından irəli gəlmişdir.

Bir sıra hallarda misra daxilindəki təkrar söz sonra deyil, rədifdən əvvəl gəlir.

*Cəmi-ələmsən, fəda hər ləhzə min candır sana...
Aşına razı-nihanın aşınadən saxlamaz...
Aləm etdi tərki-qəm, məndə qəmi-ələm hənuz...
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdiyimdəndir...*

Misranın ilk ifadəsi misranın sonunda təkrarlanır və bu zaman ifadəni təşkil edən komponentlər ya əvvəlki, ya da əks sıra ilə düzülmüş olur.

*Yamandır bu ki, təhqi q etmədən derlər, yamandır bu...
Olmasa dövrən sənin rəyində, dövrən olmasın...
Kəmalü fəzl tərki, rütbeyi-fəzlü kəmalımdır.
Hünərin eybdir, əmma dediyin eyb hünərdir...
Tərk eylə məni, çü tərkin etdim...*

Gətirilən nümunələrin bəziləri əks (xiazm) adlanan sözişlətmə tərzindən başqa bir şey deyildir.

Adətən, rədd ül-əcüz beyt ilə əlaqələndirilən və beləcə də şərh edilən hadisə hesab olunur. Ustad Füzulinin bu hadisədən misra daxilində geniş miqyasda, uğurla istifadəsi yaradıcılıq, novatorluq qabiliyyətindən xəbər verir. Rədd ül-əcüzün müxtəlif

komponentləri belə adlanır: birinci misranın təkrarda iştirak edən ilk söz, sədr və ya h ə ş v, sonda (beytin sonunda) gələn söz əcüz adlanır. İlk misranın son sözünə ə c u z, ikinci misranın ilk sözünə ibtida deyilir. Beləliklə, sədr, həşv, əcüzə, əruz, ibtida arasındakı müxtəlif əlaqələr rədd ül-əcüzün müxtəlif növlərini yaradır.

2. Beytin ilk sözü beytin sonunda təkrarlanır.

*Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyali-həlqeyi-giysuyi-ənbərbar yetməzmi...
Yetər, cəm eylə bari məsiyə, təqyiri-ətvar et,
Həya qıl, yoxmudur insafın, ol kim var yetməzmi?*

Bu beytlər eyni bir qəzəldəndir. Daha bir qəzəldə belə beytlər vardır.

*Arizu eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,
Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarin eylər arizu...
Arizuməndi-vüsəlindir Füzuli xəstədil,
Vəslin istər, dövləti-didarın eylər arizu...*

Göründüyü kimi, rədiflə yazılmış əsərlərdə rədd ül-əcüzün bu növündən istifadə nisbətən daha əlverişlidir. Rədif olan sözü beytin əvvəlində işlətmək. Lakin Füzulinin rədifsiz şeirlərində də həmin üsuldan sıx-sıx istifadə olunur.

*Adəmidən çox olur zahir pərivəşlər, vəli
Az olur vaqə pərivəşlərdə sən tək adəmi...
Qiyamətdə hesabı olmayanlardır ol qafil
Ki, fərq eylər firaqın şamini sübh-i-qiyamətdən...*

Şairin hər əsəri, hər bir qəzəli fərqli üslubda yazılıb. Onlarla şeirində rast olunmayan rədd ül-əcüz eyni bir qəzəldə, yuxarıdakı misallardan da göründüyü kimi, dəfələrlə özünü göstərir.

Səməndin qətlimə səgritdin, əmma qorxum ondandır
Ki səbqət edə nəgəh tövsəni-ömrüm *səməndindən*...
Kəməndi-dudi-ahindir, Füzuli, çərx boynunda,
Əcəb səyyadsən kim, çərx qurtulmaz *kəməndindən*...
Cigərim dağınə mərhəm bulamadım səndən,
Necə ah eyləməyim, ah yanıbdır *cigərim*...
Razi-eşqin saxlaram eldən nihan, ey sərvinaz,
Getsə başım şəm tək mümkün degil ifşayi-*raz*...
Yazanda Vamiqü Fərhadü Məcnün vəsfin əhli-dərd...
Füzuli adını, gördüm, səri-tumarə *yazmışlar*...
Nə gühər bulsa bəyənməz, buraxır yazıya dərya,
Qaliba kim ona məqsud dışın kimi *gühərdir*...
Yəqinimdir ki, məqsudum olur hasil sənə yetsəm,
Bihəmdullah mənə səndən yana rəhbər *yəqinimdir*...
Tutmaq dilər qapunda Füzuli məqam, leyk
Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan *tutar*...
Tutmazam zənciri-zülfü tərkin, ey naseh, mənə
Xah bir aqıl xəyal et, xah bir divanə *tut*...
Xəyalımda budur ki, bulmuşam alamdə bir xilqət,
Nə aləm, qanğı xilqət, sandığım batil *xəyalımdır*....
Bir nəfəs qalmış həyatımdan, həbibim, sübh tək,
Nola gər bir mehr göstərsə mənə *axır nəfəs*...
Zarlığım eşqdən var, Füzuli, vəli,
Ol məhi-bimehrdən rəhm mənə-*zarə* yox...
Gülzarə hənuz yetmədən xar
Gül qıldı vidai-səhni-*gülzar*...
Mehrabdə şəkli-xəmi-əbruyi-lətifin,
Vacib bu cəhətdən qamuya səcdeyi-*mehrab*...
Razi-dili-zarın etdi ağaz:
«Key vaqifi-halü *arifi-raz*»...
Vermə hüsn əhlinə, yarəb, qüdrəti-rəsmi-cəfa,
Çün cəfa çəkməkdə eşq əhlinə taqət *vermədin*...
Etmədi eldən nihan bir gecə tovfı-kuyini
Ki, Füzulini sədayi-nalə rüsva *etmədi*...

Vəfa rəsmi unutmuşsan deyə incinməzəm zira
Bu kim məndən cəfa kəm eyləməzsən, həm *vəfadəndir*...
Pərişanlıqdan, ey xəlqi-cəhan, siz cəm edin xatir
Ki, mən cəm eylədim hər qanda vardır bir *pərişanlıq*...

3. Eyni xüsusiyyət sözdən daha böyük vahidlərə—
söz birləşmələrinə, sintaqmlara da aiddir. Beytin ilk vahidi
həmin beytin sonunda təkrarlanır.

Mehri yox mahlərə ah əsər etməz, yarəb.
Ver bir insaf bu *mehri yox olan mahlərə*.
Bunca kim, əfqanı, ey məh, eşitdin gecələr,
Demədin bir gecə kimdir *bunca əfqan eyləyən*...
Dərdi-hicran natəvan etmiş Füzuli xəstəni,
Yoxmudur, yarəb, dəvayi-*dərđi-hicran* eyləyən.
Dağı-hicranın odun bənzətmək olmaz duzəxə,
Olmasın kafər *əsiri-dağı-hicranın sənin*...
Canı tən içrə nə saqlardım əgər bilsə idim
Ki, degil gizli qəmi-ləli-ləbin *can içrə*...
Can görünməz desələr təndə inanman, nişə kim,
Lütfdən hər necə baxsam təninə *can görünür*...
Cəmiyyəti-əsbabə könül vermə, Füzuli,
Kim təfriqədir xatirə *cəmiyyəti-əsbab*...
Qəmi-pünhan məni öldürdü bu həm bir qəm kim,
Gülruxum olmadı ağəh *qəmi-pünhanımdan*...
Bir xəyal etmişmi zəfi-ruzə yarı, bilməzəm,
Yoxsa yarı görməyib, mən gördüyümdür *bir xəyal*...
Bir pak idi ki, bu ərseyi-xak
Onun kimi görməmişdi *bir pak*...

Sənətkarın bəzi qəzəllərində həmin sözişlətmə üsulundan
bir neçə beytdə istifadə olunmuşdur.

Varımı fikri dəhanımla *yox etdim*, kim qəza
Böylə əmr etmiş mana, *yoxdan məni var eyləgəc*.

Ərzi-rüxsar et bu gün, ey məh, güm olsun göydə gün

Öylə kim əncüm olur, gün ərzi-rüxsar eyləgəc...

Naleyi-zarım, Füzuli, xoş gəlir ol gülrüxə,

Açıılır gül könlü bülbül naleyi-zar eyləgəc...

Sənətkarın hər qəzəli fərqli bir üslubda yazılmışdır. Hər bir əsər özlüyündə müstəqil bir aləmdir. Bütün bu müxtəlifliklər toplusundan Füzuli üslubu təşəkkül tapır.

4. Beytin birinci misrasının son sözü ikinci misranın ilk sözü kimi təkrarlanır.

Hiç kim bilmədi təhqiq ilə ağzın sirrini,

Sirri-qeybi nə bilir kimsə xudadan qeyri...

Çarə umdum ləbi-şirininədən əşki-təlximə,

Təlx göftar ilə aldım cani-şirininim mənim.

Necə surət bağlasın könlüm xilasi-eşqdən,

Eşqdır bir hal kim, ol halə könlümdür məhəl...

Tiz çəkməzsən cəfə tiğini məni öldürməyə,

Öldürər axir məni bir gün bu ehmalin sənini...

Saçın əndişəsi təhriki-zənciri cünunumdur.

Cünunum dəfinə zikri-ləbi-ləlin füsunumdur...

Eşq rəsmi gər budur müşkil yetər dərmanə dərd,

Dərd əhli bizəban, bidərdlər məstü qürur.

Şərh əhvalım sənə məstə nəsihət kimi təlx,

Təlx göftarın mənə məxmurə sağər tək ləziz...

Kim lütf ilə söz qılanda təqrir

Təqriri verərdi daşa təğyir...

Sən əhli-xirədsən eylə tədbir,

Tədbirin edə məgər ki, təsir...

Şəhrdən səhrayə bir fərq olduğun hər kim bilir,

Bilmir ol kim eşq səhrasında sərgərdan deyil...

Həqqa ki, həmin vücut birdir,

Bir zatə vücut münhəsirdir...

Seyli-xun xalın xəyalilə pozub göz mərdümün

Mərdüm etmiş çeşmi-xünbarə xəyali-xalini...

Başım qaldırmasın xaki-rəhindən, sərnigün *çəksən*
Çəkər olsa, müsəvvir surətin kuyında divarə...
Bülbüli-can övci-istiğnayı-hüsnün *tairi*,
Tairi-dil pərtövi-şəmi-rüxün pərvanəsi.
Bıçarə anası açdı *başın*
Başından aşırıldı qanlı yaşın...
Əhd qıldın ki, cəfa kəsməyəsən *aşiqdən*
Aşiqi vədeyi-ehsan ilə məmnun etdin...
Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, *qayğuludur*,
Qayğı çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur...

Eyni mövqedə işlədilmə xüsusiyyəti söz birləşmələri və cümlələrdə də özünü göstərir.

Ey müntəziri-*nəzzareyi-yar*,
Nəzzareyi-yarə min gözün var...
Məndən axır çün qılır bızanlıq *əsbabi-dəhr*
Dəhr əsbabından ol yey kim, qılam bızanlıq...
Farsca bir qəzəlinin tərcüməsindən:
Hər kimin ki, qəlbi var, bir *simbər cananı* var,
Simbər cananı varsa, didəyi-giryanı var...

5. Beytin birinci söz və ya ifadəsi beytin sonunda, birinci misranın sonundakı söz və ya ifadə ikinci misranın əvvəlində işlənməklə daha mürəkkəb rədd ül-əcüz növü yaradılmış olur.. Burada rədd ül-əcüz digər bir poetik ifadə tərzilə — əks (xiazm, tərsinə təkrarlar) birləşdiyindən yüksək sənət nümunələri yaranmışdır. Belə kamil söz ustalığı heç də hər hansı sənətkara müyəssər olmayan keyfiyyətdir.

Dərdü qəmi-pinhanım fəhm etdi el *ahimdən*,
Yüz ah ki, faş oldu *dərdü qəmi-pinhani*...
Ehtimali-hicr təşvişinə dəyməz zövqi-vəsl,
Vəsl kim, var onda *hicran ehtimalı*, neylərəm...
Mahə çəkdim şəbi-hicran ələmi-şöleyi-*ah*,

Ah kim, olmadı ol *mah* xəbərdar hənuz,
Xəyalımda budur kim, bulmuşam *aləmdə bir xilqət*,
Nə *aləm*, *qanğı xilqət*, sandığım batil *xəyalımdır*.
Bəs ki, *hicranındadır* xasiyyəti-qəti-həyat
Ol *həyat* əhlinə heyranəm ki, *hicranındadır*...
Əhdü *peyman* etdi yarım kim: «Sənə *yarəm*», vəli,
Yarlıq vaxtı *vəfayi-əhdü-peyman* etmədi...
Can *əgər* çıxsə tənimdən *əsəri-mehri ilə*,
Əsəri-*mehrini* sanman ki, çıxar *canımdan*...
Cəhd eyləvü qılma bir işə *əhd*
Vər *əhd* eləsən vəfayə qıl *cəhd*.

Təkidlilik məqsədi güdən aşağıdakı tipli təkrarların rədd ül-əcüzə daxli yoxdur.

Sana hələldir, ey münbeçə, şərab *sana*...
Məzur idin ol zamanda, *məzur*...
Məzursan ey nigar, *məzur*...
Məzur tut, ey əziz, *məzur*...
Əfsus ki, arsızsan, *əfsus*...

Bunlar ümumdilə məxsus ifadə tərzidir və daha çox hiss emosional modallıq anlayışının ifadəsi üçün işlədilmişdir. Rəddül-əcüz isə məntiqi-poetik məqsəd güdür.

Rədd ül-əcüz prinsipini nəzərə aldıqda sənətkarın əsərlərinin bir sıra nəşrlərində özünü göstərən nöqsanları təshih etmək, daha düzgün (elmi əsaslı) variantı təklif etmək mümkündür. M. Füzulinin əsərlərinin (II cild) 1958-ci il Bakı nəşrində bir beyt belə getmişdir:

Eşq dərдинin dəvası qabili-dərman deyil,
Tərki-can derlər bu dərдин mötəbər dərmanına...

Beytin birinci misrasında Füzuli məntiqi tamamilə pozulmuşdur. Belə olmaz: «dəvası... dərman deyil». Dəva da elə dərman deməkdir. Biri farsca, digəri ərəbcə. Məlum olur ki, Leningrad və Daşkənd çapında bu beyt daha düzgün verilmiş və Füzuli üslubu, sözişlətmə tərzini əsas alınmışdır.

Eşq dərдинin dəvası *tərki-can* etməkdədir,
Tərki-can derlər bu dərдин mötəbər dərmanına...

Göründüyü kimi, beyt rədd ül-əcuz prinsipi əsasında yazılmışdır.

Təkrarın ikinci komponenti misra və ya beytin sonunda (habelə rədifdən əvvəl) işlənən rədd ül-əcüz növü ilə misra və beytin əvvəlində gələndən fərqləndirilir və birincilərə daha artıq üstünlük verilir. Ona görə ki, bu birincilər «qafiyə ilə əlaqədar olur və adətən, ən əvvəl qafiyəyə diqqət yetirirlər, sonra digər sözlər nəzəri cəlb edir» (K a ş i f i).

Rədd ül-əcüzdə təkrarlanan vahidlərin səciyyəsi mühüm rol oynayır. Eyni sözün müxtəlif formaları, tam tənisi (omonim) sözlər, iştiaq təşkil edən vahidlər, söz və onun hissəsi bu prosesdə fərqli rol oynaya bilər.

Mahmud Hüseyn Ətaullah göstərirdi ki, rədd ül-əcüzün ən yaxşı növü belədir ki, sədr və əcüzdə (başda və axırda) işlənən söz eyni mənalı olmasın. Füzuli irsində belə nümunələr də az deyildir.

Arizinlə qəddi-xoşrəftarın eylər arizu...
Vaiz övsafi-cəhənnəm deyər, ey əhli-vərə,
Vər onun məclisinə, bil ki, cəhənnəm nə imiş...
Şir olmuş idi ənisi-nəxcir,
Nəxcir əmərdi şirdən şir...
Yadın deyil, eylə oğlunu yad...
Halı bədəl oldu özgə halə...

Eyni qəzəldən alınmış aşağıdakı beytlərdə də omonim vahidlər rədd ül-əcüz təşkil etmişdir.

Mahi-növ olmuş qaşın sevdasının sərgəştəsi,
Şəhrdən şəhrə gəzər avarədər tək *mahu sal*.
Etdigiçün hüsnünə qarşı kəmal izharı *gün*,
Bir *gün* olmaz kim, ona gərdun yetirməz bir zəval...

Bəzən misralarda rədd ül-əcüz kimi işlənən söz əlaqədar olduğu əvvəlki sözün bir hissəsi (ya kökü, ya da bir parçası) kimi çıxış edir.

*Surət*in əksin alıb, bağa girər hərdən *su*..
Arif ol, sevdayi-eşq inkarın etmə, ey *həkim*
Kim, vücudi-xəmdən ancaq bu sevdadır qərəz..
Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, *qayğuludur*,
Qayğu çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur..
Mələmət oduna yandın, Füzuli, çıx bu *aləmdən*..

Müəllifin daha çox nəzərə çarpdırmaq istədiyi, üzərinə məntiqi vurğu düşən söz və birləşmələr rədd ül-əcüz kimi işlədilir.

Ləzzət ruxi-yari-dilsitandan
Candır bulan, ey diriğ *candan*..
Canım gedəli bəsi zamandır,
Cismimdəki indi özgə *candır*..
Məndən bəri eylədin məni sən,
Ərşə kimə eyləyim səni *mən*..
Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər özgədir *can*.
Fəryad ilə qıldı növhə bünyad,
Övci-fələkə yetirdi *fəryad*..
Carub ilə ab olanda mətlub,
Müjgan ilə əşki abu *carub*..

Ümumiyyətlə, rədd ül-əcüz ilə yazılan misralar, beytlər, bəndlər sadəliyi, aydınlığı ilə fərqlənir. Struktur-kompozision məqsəd mürəkkəb obrazlılıq, semantik-kompozision söz işlətməni üstələyir, ön plana keçir. Şeir adi danışq dilinə, folklor üslubuna yaxınlaşır.

Bir pak idi kim, bu ərseyi-xak
Onun kimi görməmişdi *bir pak*...
Dərd üzrə müzaədə oldu *dərdi*...
Can vermək olur sənə ki, *cansan*...
Zöhrə dağıdıb siyah *geysu*,
Geysusi içində gizlədi ru...

Təsadüfi deyil ki, poemada personajların nitqində bu kimi sözişlətmə tərzı diqqəti cəlb edir.

İnsafmıdır bu? Qanı *insaf*?..
Aişqən əmma tamam *aşiq*...
Nə taledir bu kim, aləmdə ağaz etmədim *bir iş*
Kim, *ol işdən* sərəncam etmədim, hasil etmədim peşimanlıq.

Rədd ül-əcüz daha çox klassik filologiya ilə, əruz vəznı ilə əlaqədar meydana çıxıb işlədilən ifadə tərzıdır. Heca vəznı üçün səciyyəvi deyildir. Heca vəznli şeirimizdə müvafiq yerdə söz təkrarlanması tamamilə təsadüfi hesab edilməlidir. S. Vurğunun bu beyti kimi:

Adın şərəflidir sənın, ey qadın,
Dahilər anası çağrılır *adın*...

Füzuliyə o qədər dahi, nəhəng, qüdrətli, ustad, azman və s. kimi epitetlər qoşublar ki, bütun bu sözlər Füzuli nəhəngliyi qarşısında sönlükləşib, heydən düşüb və Füzuli ucalığına yüksələ bilməyib. Xəyalən Füzulini tuncdan tökülmüş nəhəng bir büt

hesab edirəm ki, zaman-zaman mahir və naşı ovçular bu bütə, bu şeir tanrısına oxlar yağdırmış, ovlamağa cəhd göstərmişlər. Mümkün olmamış. Atılan bütün oxlar, dahi, ustad, azman, qüdrətli kimi sözlər ünvanına çata bilməmiş, qırılıb tökülmüş, o ulu varlığın—bu şeir kövsərinin suyu içilməmiş, bakirə qalmışdır. Füzuli şeirinin həyat suyundan sərməst olan bəxtəvərlər çox az olmuşdur. Dünyanın bəxtəvərləri az olur.

IV. SÖZ SƏNƏTKARININ DİLƏ MÜDAXİLƏSİ

Füzuli dilindən bəhs açarkən emosionallıqdan danışmaq artıqdır və yersizdir. Sənətkarın əsərlərində işlədilən dil vahidlərinin ekspressivliyini emosionallıq ilə qarşılaşdırmağa və əlaqələndirməyə yol vermək olmaz.

İstər leksik səviyyədə, istərsə də xüsusilə, sintektik səviyyədə emosionallıq ilə ekspressivlik arasında fərq qoymaq özlüyündə olduqca çətin məsələdir. Lakin bu fərqi müəyyənləşdirmək zəruridir. Adətən, emosionallıq dedikdə danışanın hiss və həyəcanlarının, əhval-ruhiyyəsinin ifadəsi nəzərdə tutulur. Deməli, emosional dil vahidləri ən əvvəl danışq dilində meydana gəlir. Bunlar obyektiv səciyyə daşıyır, bunların işlədilməsinə nəzarət olunmur, təbii şəkildə təzahür edir (nidalar, qarğış və nifrirlər, söyüşlər və bəd dualar və s.). Nitqdə ekspressiya isə ən əvvəl yazılı mətnlərdə təzahür edir və kitab dili ilə əlatəddir. Nəzərə alınmalıdır ki, yazılı nitq—yazı hələ dil deyildir, habelə canlı nitqin daimi təsirinə məruzdur. Şifahi nitq yazılı bədii ədəbiyyatda olduğu kimi deyil, mütləq az ya çox dərəcədə dəyişdirilmiş, yonulmuş, «əbədiləşdirilmiş» şəkildə öz əksini tapmış olur.

Oxucuya estetik təsir göstərməyi və bununla da onu ov-sunlamağı, sehrləməyi məqsəd seçən Füzuli şeirində ekspressiya çox güclüdür. Elə bu ekspressiya məqsədi ilə müəllif dilə çox fəal müdaxilə edir, çox mühüm yöndəyişmələr üzərində linqvistik

eksperimentlər aparırdı.

Ekspressiv sintaksis nitqdə seqment vahidlərin meydana çıxmasına, yəni daha böyük cümlənin hissələrinin (seqmentlərinin) nisbətən müstəqilləşdirilməsi məsələsinə çox böyük diqqət yetirir. Mətnin ayrı-ayrı seqmentlərə bölünüb tələffüz edilməsi seqmentləşdirmə adlanır. Sanki bütöv geniş informasiya hissə-hissə, parça-parça oxucuya təqdim olunur. Halbuki, ədəbi dil baxımından mətn bütövlükdə ifadə olunur, hissələrə bölünmür. Füzulinin bu misralarına diqqət yetirək:

Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur...
Çox həvəs eyləmə ol şərbətə kim, ağuludur...
Tutar ahu vətən ol yerdə ki, otlu, suludur...

Ədəbi normativ dil baxımından hər üç misrada *ol, kim* sözləri və *-dur* şəkilçiləri artıqdır: *qayğılı aşiq, ağulu şərbət, otlu, sulu yer* birləşmələrində təyinlər müstəqilləşdirilib, ayrıca cümlə statusu kəsb etmişdir.

Əslində yalnız Ş. Ballı tərəfindən XX əsrdə, özü də məhz fransız dilini sintaktik sistemi ilə əlaqədar irəli sürülüb əsaslandırılan seqmentləşmə nəzəriyyəsi Füzuli irsi əsasında özünü daha çox doğruldur. Seqmentləşdirilmiş sintaktik konstruksiyalar, adətən, iki hissədən—tema və remadan ibarət olur. Tema dinləyicini məlumat almağa hazırlayır, rema isə bu tema haqqında məlumat verir.

Oxlarından kim, tikan tək sancılıbdır hər tərəf
Gülbinidir xəmə qədim, hər qönçə bir peykan ona...
Qəbrim daşına kim, qəm odundan zəbanədir
Tən oxun atma kim, xəteri çox nişanədir...
Ey dil, həzər qıl atəşi-ahinlə yanmasın
Çismim ki, dərd quşlarına aşıyanədir...
Su ki, sərgərdan gəzər başında vardır bir həva...

Beləliklə, böyük sənətkar, əsasən, təyinləri xəbər funksiyasında işlətməklə onları müstəqilləşdirir, bütövlükdə ifadə tərzinin analitizminə nail olur ki, dərk etmə baxımından bu cəhətin əhəmiyyəti mühümdür. Hər iki cümlə üzvünün əlaqəsinə əsaslanan sənətkar dilimizin bu obyektiv xüsusiyyətindən də bədiilik, sənətkarlıq məqsədilə çox böyük uğurla faydalanmışdır. Axı, əslində təyin elə xəbərdən başqa bir şey deyildir, Məhz abstraktlaşdırma nəticəsidir ki, xəbər təyin kimi işlənir və beləliklə, nitqdə yığcamlıq əldə edilir. Bədii dildə isə əksinə, müəllif təyini sanki ilkin funksiyasına—xəbər funksiyasına qaytarır və konkretlik əldə edə bilir.

Şəb ki, miftahi-məhi-nov ola gəncinəgüşa,
Qıla neymaneyi-gərduni cəvahirpeyma...
Riştədir cismim ki, dövrü-çərx vermiş tab ona,
Mərdümi-çəşmim düzər hərdən duri-sirab ona...
Hurü kövsərdən ki, derlər rövzeyi-rizvanda var,
Saqiyi-gülçöhrəvü cami-müsəffadır qərəz...
Cam içrə mey ki, dairə salmış hübab ona,
Ayınədir ki, əks salır afitab ona...
Məni kim səngsari-möhnətəm bazari-eşq içrə,
Bəla dağın çəkən Fərhad ilə həmsəng tutmuşlar...

Deməli, xəbər funksiyasında işlənildiyinə görə müstəqilləşmiş seqment vahidlər cümlədə təyinin modifikasiyasından, yerdəyişməsindən başqa bir şey deyildir. Seqment vahidin tema hissədəki korrelyatı, adətən, isimlərdən ibarət olur. Lakin bu korrelyat yerində əvəzlənlərin də işlədilməsi Füzuli qələminin qələbəsi, qüdrəti hesab olunmalıdır. Axı, dildə əvəzliyin təyini ola bilməz. Füzuli şeirində dolayı-sintaktik yollarla da olsa, bu qeyri-mümkün sözişlətmə təzi mümkün olur.

Ol ki, hər saat gülərdi çəşmi-giryanim görüb,
Ağlar oldu halıma birəhm cananım görüb...

Qət eylə aşinalığım ondan ki, qeyrdir,
Ancaq öz aşinalərin et aşına mana...
Mən dəxi onu ki, əğyar bilibdir, bilirəm...
Hörmətim vacib bilir, hər kim bilir keyfiyyətim...
Nə bilsin bəhr halın ol kn, mənzilgəhi sahildir...

Bu nümunələrdə ümumi şəkildə şəxs, adam, kəs, insan anlayışını bildirmək məqsədi ilə işarə əvəzliyinin substantivləşmiş mənasından istifadə olunur, başqa sözlə, işarə əvəzliyi üçüncü şəxs əvəzliyi funksiyasında çıxış edir.

Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin aktuallaşdırılması həm işarə və ya təyini əvəzlilərin iştirakı ilə, ya da onlarsız icra olunur.

Gözlərim yaşın görüb şur, etmə nifrət ki, bu həm
Ol nəməkdəndir ki, ləli-şəkkərəfşanımdadır...
Ol pərivəş ki, məlahət mülkünün sultanıdır...
Meyli-səhra eyləməz *hər quş ki*, dəstamuz olur...
Bir hübabəm ki, həvadən doludur pırəhənim...
Nə sud *ol xub üzdən k,i*, ona qılmaz nəzər aşiq...
Ağlagil zar, *onca kim zar* ağlamaq imkanıdır...

Daha yığcam ifadə tərzini korrelyat-əvəzliyin işlənmədiyi mətnlərdə özünü göstərir.

Göylərə açılmasın *əllər ki*, damanımdadır...
Göz ki, peykanın qarub, göydən saçar hər yan sirişk...
Bir sədəfdir, qətreysi-barani edər dürri-nab...
Qəbrim daşına kim, qəm odundan zəbanədir,
Tən oxun atma kim, ətəri çox nişanədir...
Dil ki, sərmənzili ol zülfi-pərişan olmuş,
Nola cürmi ki, asılmasına fərman olmuş...
Məsti-xabi-naz olub, cəm et *dili-sədpərəmi*
Kim, onun hər parəsi bir növgi-müjganımdadır...

Bir sıra nümunələrdə ikiqat aktuallaşdırma—daha mürəkkəb səviyyədə aktuallaşdırma diqqəti cəlb edir. Adətən, belə faktlar «ona» rədifli qəzəllərində özünü göstərir. Bu fikri—rədif məsələsini (özü də «ona» rədifini) xüsusi nəzərə çarpdırmaq gərəkdir. Başqa cür belə ikiqat yüksək səviyyədə aktuallaşdırma mümkün deyildir.

*Cam içrə mey ki, dairə salmış hübab ona,
Ayinədir ki, əks salır afitab ona.
Şərbəti-ləlin ki, dərələr çeşmeyi-heyvan ona
Ol verir can dəmbədəm üşşaqəvü mən can ona.*

Birinci beytdə ifadə olunan fikri nəsrə verək: cam içrə hübabın dairə saldığı mey günəşin əks saldığı ayinədir. Burada bir cümlə. Füzulidə üç cümlə. Poetik dil üçün hər cümlənin özü də çoxplandır. Bədii dildə nitq sadələşdirildiyi nisbətə mürəkkəbləşdirilir, bir sıra əlavə funksiyalar, keyfiyyətlər kəsb edir.

İkinci beytdə də bir cümlədə ifadə ediləsi mümkün olan fikir üç cümlədə ifadə edilmişdir.

Ədəbi dil ilə bədii dilin inkişaf xüsusiyyətləri, istiqamətləri tamamilə bir-birindən fərqli olub, bəzən hətta daban-dabana ziddiyyətli mahiyyət kəsb edir. Ədəbi dilin inkişafı həmişə ümumiliyə, vahidliyə istiqamətlənir, bədii dil isə fərdiliyə, müxtəlifliyə cəhd edir. Ədəbi dil yığcamlaşmağa, ümumiləşməyə meyl göstərir. Bədii dilin başlıca məqsədi konkretlikdir, hissi təsirdir.

İzah edək: *Mən alma aldım. Mənim aldığıım (bu) alma qırmızıdır.*

Bu iki müxtəlif cümlə ədəbi dildə məhz ümumiləşmə, abstraktlaşma meyli ilə əlaqədar bir cümlədəki fikrin ifadəsinə xidmət edir: *Mən qırmızı alma aldım.*

Deməli, təyin əslində xəbərdən (digər cümlənin xəbərindən) başqa bir şey deyildir. Bədii dil ümumiliyə yox, konkretliyə üstünlük verir. Füzuli irsində, adətən, təyinlərin ayrıca bir cümlə kimi işlədilməsindən məqsəd də bu konkretlikdir.

*Qəbrim daşına kim, qəm odundan zəbanədir,
Tən oxun atma kim, xəteri çox nişanədir.
Müqayisə et.: qəm odundan zəbanə olan...*

Ədəbi dildə sözlər daim birləşmələr, cümlələr içərisində müxtəlif əlaqələrə girməklə tədricən öz «müstəqilliyindən» məhrum olur, tabelilik keyfiyyəti kəsb edir. Füzuli şeirində isə söz daha güclü qrammatik və semantik əlaqələrdə nümayən olur. Söz nitq vahidi daxilində müstəqilləşir.

Göylərə açılmasın əllər ki, damanındadır.

Sözün sintaktik funksiyası, əlaqələri zənginləşdirilir, söz qabarıqlaşdırılır. «Damanındakı əllər...» təyininin məna və sintaktik tutumu zəifdir. «Əllər ki, damanındadır» — xəbər-remə zəngindir, müstəqildir.

Bu hələ azdır. Mətnə *əllər* vahidi sintaktik çoxplanlılıq kəsb etmişdir, bir xətlə əvvəlki söz(lər)ə, digər xətlə sonrakı sözə istiqamətlənmişdir.

Bu da azdır. Sintaktik çoxfunksiyalılıq semantik çoxmənalılıq üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. İkibaşlı ifadə tərzini, sintaktik çoxmənalılıq Füzuli şeirinin başlıca keyfiyyətlərindəndir.

Söndürmə öz əlində yandırdığım çırağı...

Eyni mövqedə «öz əlinlə» obyektini iki antonim feilə istiqamətlənmişdir: *Söndürmə öz əlində öz əlində yandırdığım...*

Əsrlər boyu Füzuli şeiri bir də buna görə ariflərə, söz hərislərinə, bilicilərə zövq vermiş, kamilləri özünə məftun etmişdir.

İlk baxışda lap adi görünən, sadə danışq dili təsiri oyadan misralarda belə füzuliyənə çoxmənalılıq müəyyən edilə bilər.

Mübarək mülkdür ol mülk viran olmasın, yarəb.

Birincisi: *mübarək mülkdür ol mülk...*

İkincisi: *ol mülk viran olmasın...*

Ustadın əsərlərinin nəşrində çox ehtiyatlı, diqqətli olmaq gərəkdir. Səhv gedən hər hansı durğu işarəsi (vergül, defis və s.) Füzuli sözünün təhrifinə səbəb ola bilər. Məsələ də burasındadır.

Aşağıdakı nümunələrdə də sintaktik çoxmənalılığın klassik nümunələri nəzəri cəlb edir.

Səba, əğyardan pünhan qəmim dildarə izhar et...
Nə vəch ilən olsa gün keçər, fikri-şəbi-tar et...
Cam tut der saqi-yi-gülçöhrə, zahid tərki-cam...
Rəhm qıldın xəlqə əfqanıyla zəhmət vermədin...
Ay tutulsun ruza əyyamında gün düşsün yerə...
Bilərdim səidə həm var ol həva kim, məndə var ey ney...
Zaman-zaman tökülən qətrə-qətrə qanımdan...
Güllər açıldı Füzuli, yaxalar çak edibən,
Gəl tutalım meyü məhbub ilə səhra ətəgin...
Yelə vermə dağıdıb hər yan ayaqlardan götür,
Ey pəri, zülfü pərişanın gərəkməzmi sana?.,
Tökdükə qanım oxun ol asitan içər...

Klassik poetikada sehri-hələl («halal sehr») adlanan sözişlətmə tərzinin mahiyyəti belədir: nitqdə elə söz və ya ifadə işlənir ki, özündən əvvəlki və sonrakı vahidlərlə eyni zamanda əlaqədar ola bilsin...

Ol ki, hər sazt gülərdi çeşmi-giryanım görüb
Aqlar oldu halıma birəhm cananım görüb...
İkinci misradakı *halıma* sözü həm əvvəlki («aqlar oldu halıma»), həm də özündən sonrakı («halıma birəhm») — halıma rəhm etməyən) vahidlərlə əlaqələnə bilir.

Beləliklə, sehri-hələl eyni mətndə eyni vahidlərin müxtəlif anlamda işlədilməsinə deyilir. Məsələn:

Yazanda Vamiqü Fərhadü Məcnun vəsfîn əhli-dərd
Füzuli adını gördüm səri-tumarə yazmışlar...

Burada «Füzuli adını» ifadəsini iki şəkildə anlamaq olar:
a) Füzulinin adını; b) Füzuli, sənin adını...

Canlar verib sənin kimi cananə yetmişəm...

Misradakı *sənin kimi* ifadəsi üç müxtəlif müqayisə tərkibinin təşkilində iştirak edə bilər: a) sənin kimi canlar verib; 2) sənin kimi cananə; c) sənin kimi yetmişəm...

Mətnə ümumi üzv ilə əlaqədar olan müstəqilləşmiş vahidlər bəzən ara söz kimi işlənir, sanki tamamilə formaca cümlədən kənar edilir, əslində isə əvvəlki funksiyanı semantikaca saxlamaqda davam edir ki, bu semantikanı müəyyənləşdirmə işi—oxucunun öhdəsinə buraxılan bu iş qəsdən mürəkkəbləşdirilir.

Göstərmə ol təriqi ki getməz sapa, mana.

Mənalər: a) göstərmə ol təriqi... mana,

b) ol təriqi ki getməz sana.

Alman dili qrammatikasında «çərçivə konstruksiyası» anlayışı var. Füzuli şeirində müstəqilləşən təyin (qrupu) ümumi mətnə belə konstruksiya təşkil edir.

Başqa misallar:

Sən üzündən *aləmi rövşən qılıb* saldın niqab...

Həq bilir insan deməz *hər kim ki insandır*, sana...

Sudə əksi-sərvi *sanmın kim* qoparıb bağiban

Suyə salmış sərvinə sərvi-xuramanım görüb...

Belə sintaktik söz oyunu zəngin dimağlara güclü təsir edir, oxucu qəsdən dolaşdırılmış sintaktik-semantik əlaqələri axtarmalı, müəyyənləşdirməli, tapmalı olur. Füzuli şeiri, beləliklə, şüurların itiləşməsinə, sənətkarlıq sirlərinə oxucunun vaqif ol-

masına təkən verir. Bu əlaqələrdən baş çıxaran oxucuda daxili bir rahatlıq, məmnunluq yaranmış olur, Füzuli qüruru yaranmış olur. Sözlün sehri, təlqin gücü bir də bundadır. Yuxarıdakı son beytdə ifadə edilən fikir belədir: bağiban sərvi-xuramanımı görüb öz sərvinə qoparıb suya salmışdır. Hələlik, cümlənin quruluşu, sözlərin sırasından danışırıq. Məna, ahəng, estetik keyfiyyətlər ayrı məsələ.

Füzuli irsinə xas bu kimi sintaktik çoxmənalılıq heç də həmişə sərrast müəyyənləşdirilmir. Füzuli nəşrlərində külli miqdarda qüsurlar, şairi təhrif nəzərə çarpır.

Sevirəm zahidi kim, guşeyi-mehrabı sevər,
Xəmi-əbrunə rəqibim olub-olmaz mail.

Azərbaycan dilində «olub-olmaz» modelində sözişlətmə tərzə yoxdur. İş bundadır ki, burada defis işarəsi düzgün işlədilməyibdir. Beytdə ifadə edilən sintaktik çoxmənalılıq belədir:

- a) zahid xəmi-əbrunə mail olmaz.
- b) zahid rəqibim olub, mail olmaz.

Misra belə yazılmalı idi: Xəmi əbrunə, rəqibim olub, olmaz mail.

Daha bir misal:

Çü yox eşq atəşi bir şölə çəksə taqətin, ey ney...

Burada «yox taqətin» birləşməsinin tərəfləri bir-birindən uzaqlaşdırılmış, bunların arasına bütöv bir cümlə («eşq atəşi bir şölə çəksə») daxil edilmişdir.

Sözlərin öz adı yerindən oynadılması, onların qəsdən mürəkkəb, dolaylıq sintaktik əlaqələrə daxil edilməsilə də müəllif oxucunun diqqətini sözə, dilə cəlb edir, söz üzərində düşünməyə vadar edir.

Gün batıb ulduz çıxar səvmın ki, göy dehqanının
Gecə ahım dağıdır gündüz yığılmış xirmənin.

Göstərilən prinsiplə düzəlmiş aşağıdakı beyti böyük Füzuliyə irad tutmaq olar.

Eyləyən təyini-əzayi-müdava dərdimə,
Tərk edib, cəm etmədi həli-pərişanım görüb...

Sintaktik çoxmənalılıq müqayisə tərkibləri iştirak edən misra və beytlərdə daha zəngin xüsusiyyətlərə malik olur, daha tutumlu olur.

Nalə tərkın qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd... Mənalılar:

- a) Ney də nalə tərkın qılmaz, mən də.
 - b) Ney nalə tərkın qılar, mən yox.
- Getsə başım şəm tək mümkün deyil ifşayi-raz...

Mənalılar:

- a) Şəm tək başım getsə...
 - b) Şəm tək ifşayi-raz mümkün deyil.
- Hiç dərvişi sənın tək görmədim sultanpəsənd...

Mənalılar:

- a) Sən dərvişlərin hamısını sultanpəsənd görmürsən, mən də görmürəm.

b) Sən sultanpəsəndсэн, dərvişlər yox.

c) Sən də sultanpəsəndсэн, dərvişlər də...

Zül fu kimi ayaqın qoymaz öpəm nigarım...

Mənalılar:

- a) Zülfünü öpürəm, ayağın yox.
 - b) Zülfünü də öpmürəm, ayağın da.
 - c) Zülfü də ayağın öpməyə qoymur, nigarım da.
- (Öz) Zülfünü ayağın öpməyə qoyur, məni yox...

ç) Nigarım (onun) zülfünü öpməyə qoyur; ayağını yox.
Eyni çoxmənalılıq aşağıdakı misraya da xasdır:

Qıldı zülfün tək pərişan halimi xalın sənin...

Şairanə ifadə tərzii. Bu, adi ifadə tərzindən seçilməlidir. Yoxsa şeirə heç ehtiaç olmazdı. Şair hamı kimi danışmamalı, hamının danışdığından fərqlənən ifadə tərzii təqdim etməlidir.

Düşmən həm eyləməz bu işi kim sən eylədin...

Eyni obyekt («bu işi») iki istiqamətə yön almış, iki feil ilə əlaqələnməmişdir: düşmən bu işi eləməz: bu işi sən elədin. Adi nitqdə: bu işi ki sən elədin, düşmən də bu işi eləməzdi//düşmən də bu işi eləməzdi ki, bu işi (bunu) sən elədin. Sənətkar daha yığcam və poetik variant təqdim etmişdir.

Dünü gün mən bilirəm ki, nə çəkirlər onlar...

Zaman bildirən «dünü gün» eyni vaxtda həm baş cümlə («dünü gün mən bilirəm»), həm də tamamlıq budaq cümlə («dünü gün nə çəkirlər onlar») əlaqələndirilmişdir.

Füzuli üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri elə budur: poetik mətnə bir söz, ifadə eyni zamanda iki müxtəlif sintaktik vahidlə əlaqədə təzahür edir. Aşağıdakı beytdə «çıxmaq» feili birinci misradakı «qan», ikinci misradakı «peykan» sözləri ilə bağlanıb...

Qətrə-qətrə demə qandır ki, çıxar çeşmindən
Dəmbədəm könlüm odilə əriyən peykanlar...
Dedilər yar uşşaqın gəlir cəm etməyə könlün
Məgər ki, yarə uşşaqi-pərişandan xəbər verdin...

Birinci misra bir neçə mənada anlaşıla bilər: a) yar uşşaqın könlünü cəm etməyə gəlir; b) uşşaq yarın könlünü cəm etməyə

gəlir; v) üşşaq öz könlünü cəm etməyə gəlir...

Aşağıda qeyd olunan nümunələrdə hər bir ortadakı dil vahidi eyni zamanda həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı vahidlərlə əlaqələnir, beləliklə, sintaktik çoxplanlılıq, zənginlik əldə edilir. Dil vahidlərinin aktuallaşdırılmasının bir üsulu da elə bundan ibarətdir.

Könül istər ala bir bu səri-zülfündən, leyk
Vermədən can dilər almaq, sanır asandır bu...
Mey içib əğyar ilə seyri-gülüstan eyləyən...
Əcəl xabından, əfqanlar çəkib, Məcnunu bidar et...
Canlar verib sənin kimi cananə yetmişəm...

Sintaktik aktuallaşdırmaya aid daha bir nümunə:

Bu heyran olduğundandır ki, heyran olduğun bilməz.

İşarə əvəzliyi və xəbərlik əlaməti cümlə üzvünün (heyran olduğundan) bütöv cümləyə çevrilməsində struktur rol oynamışdır. Bu əlamətlərsiz söz birləşməsi «heyran olduğundan» çoxmənalılıq səciyyəsi kəsb edir: a) səbəb bildirir—nə üçün? (heyran olduğundan) sualına cavab verir; b) tamamlıq bildirir—nədən? (heyran olduğundan) sualına cavab verir. Həmin çoxmənalılığın qarşısını almaq üçün ifadə müstəqilləşdirilmişdir.

Müştərək bir obyektin eyni zamanda iki istiqamətə yönəlməsi, həm sağdakı, həm də soldakı feil-xəbərlə əlaqələnməsi nəticəsində ən yığcam və çoxmənalı, deməli, poetik ifadə tərzii əldə edilir. Bədii dildə yığcamlıq ali məziyyət hesab olunur.

Getdin o yerə ki, getmək olmaz.

Elmdə semantik kondensasiya, semantik sıxılma adlanan hadisənin mahiyyəti belədir ki, tarixi inkişaf prosesində nisbətən daha iri mətn, nitq parçası, folklor vahidi tədricən bir sıra artıq

ünsürlərdən xilas olur, yığcamlaşır. Dilin bu obyektiv inkişafına uyğun qüdrətin söz sənətkarları, da ən yığcam ifadələr işlədilməsinə nail olurlar. Füzulinin göstərilən misrası belə fərdi semantik sıxılma nəticəsində meydana çıxmış ən yığcam cümlədir. Bu cümlənin adi, «tam» şəklini «bərpa» edək: «Sən o yerə getdin ki, oraya (o yerə) getmək olmaz».—Adi təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Elə bir adam tapmaq olarmı ki, hər hansı bir tabeli mürəkkəb cümləni bu dərəcədə (lap elə bu şəkildə) «sıxa» bilsin? Dilimiz üzərində uğurlu eksperimentlər aparın yeganə və ən böyük alim-tədqiqatçı yalnız Məhəmməd Füzulidir. Dünya nəhənglərin çiyində bərqərarlıdır,—deyirlər. Dünyanın (dilin də) taleyi bu nəhənglərin fəaliyyət tərzindən və istiqamətindən asılı olur.

M. Füzulinin bir qəzəlinin mətləsi belədir:

Camını cövhəri ol məlu-gühərbarə fəda,
Ömrümün hasili ol şiveyi-rəftarə fəda.

Misraların əvvəlində işlənmiş ilk ifadələr diqqəti cəlb edir. Perifrastik metafora səciyyəli bu birləşmələr qrammatik baxımdan üçüncü növ təyini söz birləşmələri hesab olunur. Bunların birinci komponentləri də öz növbəsində digər bir üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfidir. Yəni «canımın cövhəri» əslində «mənim canımın cövhəri» deməkdir və digər bir sıra hallarda (nəsr dilində, əzizləmə məqamında, xüsusi vurğu ilə nəzərə çarpdıranda və s.) real olaraq belə də işlədilir. Şeir dili isə belə bir neçə pilləli qrammatik birləşmələrdəm qaçır. Ümumiyyətlə, üçüncü növ təyini söz birləşməsi həm qrammatik, həm də semantik baxımdan şeir dili üçün əlverişli deyildir. Həm əruz, həm də heca vəznli şeirlərdə mövcud təqtilərə də sığışmır. Odur ki, istedadlı müəlliflər bu kimi birləşmələr üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparmaqla şeirə daxil edirlər. Müasir şeirimizdə daha çox birləşmənin komponentlərin arasına sözlər daxil etməklə və ya bununla yanaşı komponentlərin yerini (sırasını) dəyişmək-

lə göstərilən qrammatik vahidləri aktuallaşdırmağa cəhd göstərirlər.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri üzərində aparılan Füzuli əməliyyatı xüsusi qeyd olunmağa, haqqında bəhs açılmağa layiqdir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsini təşkil edən sözlər bir-biri ilə eyni zamanda həm idarə, həm də uzlaşma əlaqəsində olurlar. Belə ikili qrammatik rabitə onların komponentlərinin məndə ən müxtəlif yerdə yerləşdirilməsinə imkan yaradır.

Komponentlər beytin ayrı-ayrı misralarında işlədilir.

Gün batıb ulduz çıxır, sanmın ki, *göy dehqanının*
Gecə ahim dağdır gündüz yığılmış *xirmənin*.
Birləşmə budur: *göy dehqanının xirmənin(i)*.

Misrada komponentlərin yerləri dəyişdirilməklə həm də bir-birindən uzaqlaşdırılır:

Xətibin sanma *sadiq məscidin*, qövlinə feil etmə...
Birləşmə belədir: *məscidin xətibin(i)*.
Daha bir nümunə:
Üzünü gecələr sürtər yerə ta sübh *məhtabın*.
Birləşmə: *məhtabın üzün*.

Yuxarıda göstərilən *canımın cövhəri, ömrümün hasili* birləşmələrində birinci tərəflərin hal şəkilçiləri ixtisar edilməklə bir yığcamlıq əldə edilməklə yanaşı, həm də bir məhrəmlik, əzizləmə anlayışı ifadə edilir. Müvafiq ifadələrin bu xüsusiyyəti sənətkarı cəlb etmiş və xüsusilə, müraciət, əzizləmə məqamında məhz belə yığcam variantlar onun şeirində özünə yer tutmuşdur:

Giryən dedi: «*Ey gözüüm çırağı...*»
Canım canı, gözüüm çırağı,
Rəhm eylə ki, gəldi rəhm çağı.

Füzuli şeirində müvafiq söz birləşmələrinin strukturunda müəllifin apardığı əməliyyatlar söz ustalığı, yaradıcılıq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ey adı olan vəfadə məzkur!
Cismimdəki can, gözümdəki nur!

Burada da müraciət var və söz birləşmələri də məhz üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin aktualaşdırılmış variantlarıdır. Müqayisə et: *cismimin canı//cismim canı, gözümün nuru//gözüm nuru*.

Müvafiq birləşmələrin daha bir fərdi-poetik variantı diqqəti cəlb edir:

Sənsən hala tənimdə canım
Gözdə nurim, ciyərdə qanım...

Burada da ifadələr birinci şəxslə əlaqədar olub, müraciət, əzizləmə çaları ilə fərqlənir. Müqayisə et: *gözdə nurim// gözümün nuru//gözüm nuru* və s.

Yuxarıda bir sıra nümunələrdə üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin komponentlərinin sırasının dəyişdirildiyindən bəhs etmişdik. Demək lazımdır ki, sənətkar yalnız həmin söz birləşmələrinin deyil, daha bir çox cümlə üzvlərinin, cümlədə işlənən digər vahidlərin də sabit sırasını dəyişir və sabit yerindən oynadılmış sözlər, ifadələr nitqdə yenilik yaranmasına, oxucu diqqətinin cəlb edilməsinə və beləliklə də, bədii sözün aktualaşdırma funksiyasının yüksəldilməsinə səbəb olur. Füzuli sözü elə-belə deyib keçməmişdir, bu sözü elə-belə eşidib, oxuyub keçmək olmaz. Dayanmaq, diqqət yetirmək, məzmunu, mahiyyəti qavramağa cəhd etmək, düşünmək, düşünmək lazım gəlir. Sənətkarın çox sevdiyi ifadə üsullarından biri də cümlədə sözlər üzərində olduqca sərbəst əməliyyat aparması və bunu ustalıqla bacarmasıdır.

Büləndü pəsti-ələm şahidi-feyzi-vücutundur,
Degil bihudə olmaq yox ikən ərzü səma peyda.

Beytin ikinci misrasında cümlənin birinci sözü (mübtədəsi) altıncı yerdə, ikinci sözü beşinci yerdə, üçüncü sözü yeddinci yerdə və s. yerləşdirilmişdir. Adı nitqə belə olardı:

Ərzü səma yox ikən peyda olmaq (olması) bihudə degil...

Füzuli sözünün məziyyəti, ali zövqü dərinədir və dərin diqqət tələb edir. Adətən, aktualaşdırma moqşədi ilə mübtədə cümlənin (misranın, beytin) sonuna keçirilib, sonda işlədilir. Halbuki mübtədanın sabit yeri cümlənin əvvəlidir..

Buraqmış itlərinə parə-parə könlümü ol məh.
«Ulaşdırmış kəsib ərbabi-istehqaqə qurbanın..»

İkinci misrada sözlər qrammatik baxımdan belə sıralanmış idi: *qurbanın(t) kəsib zəhmət çəkənlərə ulaşdırmışdır* (qurbanın kəsib ərbabi-istehqaqə ulaşdırmış).

Bəzən fikir daha dərinə gizlədilir. Sənətkar aşağıdakı misedə şəkilsiz vasitəsiz tamamlıq ilə mübtədanın yerini dəyişdiyindən fikir hələm-hələm oxucuya çatmır.

Pərdeyi çeşmim məqam etmişdi bir tərsabeçə,
Olmadan məhdi-Məsiha daməni-Məryəm həmuz.

İkinci misrada belə fikir ifadə edilir: *Məryəmin ətəyi Məsihaya* (Məsiha üçün) *beşik olmadan* (daməni-Məryəm məhdi-Məsiha olmadan).

Mübtədaların misra sonuna keçirilməsi Füzuli şeiri üçün çox səciyyəvidir. Bununla da cümlədə sözlərin sıra sərbəstliyi imkanı çoxalmış olur.

Hər yana baxsam, *sürəhi tək sücud etmək işim,*
Qanda olsam, *badə tək düşmək ayağa adətim.*

Və ya:

Qan-yaş töküüb yanında gəzər atəşin kabab...

Diqqət yetirilsin ki, söz sırası dəyişdirilməklə nitqdə yığcamlıq imkanı yaranır və sənətkar bir sıra qrammatik vasitələri (məsələn, xəbərlilik şəkilçilərini) nitqdə işlətməyə bilir. Şeir dilin yığcamlığı ilə gözəldir.

Bəzən sənətkarın misra və beytlərində söz sırası dərində yerləşdirildiyindən mübahisə və müzakirəyə səbəb ola bilər.

Bir misal:

Qaşın yayı fərağından xədəngin kimi incəldim,
Necə bir çəkdirər eşqin mənə zülmün, nə gücdür bu?

İkinci misra adı sırada «*Eşqin necə bir zülmün mənə çəkdirir, nə gücdür bu?*» tərzində ola bilər zənnindəyik.

Dahi sənətkar təkcə sadə cümlənin yox, Azərbaycan dilinin mürəkkəb cümləsinin də strukturuna müdaxilə edir, heç kəsə bənzəməyən sintaktik ifadə tərzlərini oxucularına təqdim edir. Şeir dilində bir beyt, hətta bir misra tərkibində budaq cümlələr ara cümlə səciyyəsinə təqdim edilir, nitqin yığcamlığı əldə edilir. Ara cümlə də cümlədir və kommunikativ vahiddir. Odur ki, nitqdə bu vahidlər informasiya zənginliyi baxımından əlverişlidir.

Göstərmə ol təriqi ki, *getməz sana, mana...*
Dəgil bihudə olmaq, *yox ikən ərzü səma, peyda...*
Həqq bilir, insan deməz, *hər kim ki, insandır, sana...*
Çü yox, *eşq atəşi bir şölə çəksə, taqətin, ey ney...*
Sən üzündən, *aləmi rövşən qılıb, saldın niqab...*
Üzünü güzgüyə qeybətdə oxşadan qafil
Toxunsa üz-üzə, olmazmı ara yerdə xəcil?

V. MÜSƏLSƏL QƏZƏL VƏ DİL

Orta əsrlərdə yazıb yaratmış bir sıra poetika nəzəriyyəçiləri qəsidədə yalnız hər beytin misraları arasında əlaqənin zəruriliyindən bəhs açmışlar və beytlər arasında əlaqə olmasını zəruri hesab etməmişlər. Sonralar bu mülahizə qəzəlin də beytlərinə avtomatik olaraq aid edilmişdir. (Məsələn, rədd ül-əcüz, məqlub, ləff-nəşr, iştiqاق və s. kimi poetik-üslubi hadisələr beytin hüdundan kənara çıxmır). Beləliklə, geniş «poetik sərbəstlik» yaranmış və məzmunca, ideyaca, mövzuca əlaqədar olmayan, on uzaq mövzular müxtəlif beytlər sayəsində eyni şeirə daxil edilmişdir. Belə şeirlərin, adətən, həm süjetinin, həm kompozisiyasının, həm də məzmununun dil ilə o qədər də bağlılığı olmur.

M. Füzuli öz novator yaradıcılığı ilə qəzəli ana dilimizlə daha çox əlaqələndirmişdir. M. Füzuli qəzəlin bütövlüyünü, vəhdətini qoruyan bir sıra linqvistik vasitələr müəyyənləşdirib onlardan uğurla faydalanmışdır.

Ümumiyyətlə, qafiyənin şeir dilinə çox güclü təsiri vardır. Qafiyə bu və ya digər dil vahidlərinin işlədilməsini, hətta bu vahidlərin şəkli xüsusiyyətlərini irəlicədən müəyyənləşdirmiş olur. Şeirdə güclü mövqedə yerləşdiyindən, tutaq ki, feil-qafiyə şeirdəki digər feillərin də eyni formada (zaman, şəxs, təsdiq-inkar və s.) işlədilməsini tənzimləyir. Beləliklə də, feili qafiyə sayəsində əsərin tamlığı, bütövlük vəhdəti təmin olunur. Məsələn, müqayisə üçün qafiyəsi feil olmayan bir qəzəlin əvvəlindən alınmış aşağıdakı mətne nəzər yetirək.

*Ey könül, çox seyr qılma günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən yey, nöqtəyi-pərgar tək.
Ün verir can rıftəsi, xəmə qamətindən çəksəm ah,
Yel dəyib çəng üstidə avazə gəlmiş tar tək.
Sinəmi ney oxların dəldi dəm urduqca könül,
Ün verir hər bir dəlikdən nalə muşqar tək.
Arizin üstə xəmi-zülfün anıb dün ta səhər,
Dolanırdım hər tərəf odlara düşmüş mar tək...*

Bu mətn parçasında birinci beytin feil-xəbəri (*seyr qılma*) inkar formada, ikincininiki (*ün verir*) indiki zamanda, üçüncününkü (*dəldi, ün verir*) şühudi keçmiş və indiki zamanda, dördüncününkü (*dolanırdım*) indiki zamanın mürəkkəb rəvayət formasında işlədilmişdir. Həmin feillərdə şəxs sonluqlarının fərqi hələ demirik.

Feili qafiyələri olan qəzəllər bu baxımdan fərqlənir. Belə qəzəllər məhz qafiyə sayəsində bir vəhdət, bütövlük, vahidlik keyfiyyətinə malik olur. Məsələn,

Əql yar *olsaydı*, tərki-eşqi-yar etməzmidim,
İxtiyar *olsaydı*, rahat ixtiyar etməzmidim —

mətləli qəzəlin bütün beytləri eyni modeldə—şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelində təqdim olunmuşdur. Ümumi, vahid sxem, model əsərin vəhdətini təmin edir.

Dil amillərinin şeirə belə təsirinə aid çox nümunələr gətirmək olar. Aşağıdakı mətləli qəzəldə də belə linqvistik sabitlik diqqəti cəlb edir.

Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma.

Təbii ki, digər qafiyələr də feilin üçüncü şəxs təkində, inkarda olacaqdır. Bizim üçün maraqlı odur ki, bu qəzəldəki bütün digər feillər də (*salma, girmə, alma, düşmə, açdırma, sanma, etmə*) inkarda (yalnız məqtə beytdə bir feil— «kərəm qıl» təsdiqlə) işlədilmişdir.

Qəzəlin arxitektonik strukturu aşağıdakı komponentlərdən təşkil olunur: mətlə', məqtə', mətn, beytlər, vəzn, qafiyə, rədif.

Kompozisiya baxımından qəzəllərin iki növü olur: pərakəndə və müsəlsəl (beytləri olan qəzəllər). Pərakəndə qəzəlin başlıca fərqləndirici əlaməti hər beytin mənaca bitkinliyi, bütövlüyü, müstəqilliyidir. Statik səciyyəli bu beytlərin şərh, anlaşıl-

ması əsla başqa beyt(lər)dən və ya bütövlükdə şeirdən (qəzəldən) asılı deyildir.

Ümumiyyətlə, klassik poeziya, xüsusilə, Füzuli irsində mövcud qəzəllərim çox böyük əksəriyyəti pərakəndə qəzəllərdən ibarətdir.

Füzulinin azərbaycanca qəzəllərindən ibarət divanında ilk qəzəlin bütün beytlərində *eşq* sözü işlədilmişdir. Özü də bu söz hər dəfə başqa-başqa şakillərdə çıxış etmişdir. İltizam adlı bu üslubi-poetik üsul daha bir sıra görkəmli sənətkarların (Mövlana Rumi, Ə. Cami) əsərlərində özünü göstərir.

Qəd ənarəl-*eşqə*-lil-üşşaqi minhacəl hüda.
Saliki-sahi-həqiqət *eşqə* eylər iqtida.
Eşqdir ol nəşeyi-kamil kim, ondandır müdam
Meydə təşviri-hərərət, neydə təsiri-səda.
Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-*eşqdir*
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadiyə sultandan gəda.
Eyləməz xəlvətsərayi-sirri-vəhdət məhrəmi,
Aşiqi məşuqdan məşuqi aşiqdən cüda.
Ey ki, əhli-*eşqə* söylərsən: məlamət tərkın et.
Söylə kim, mümkünmüdüür təğyiri-təqdiri-xuda?
Eşq kilki çəkdi xətt hərfi-vücudi-aşiqə
Kim, ola sabit həq isbatında nəfyi-maəda.
Ey Füzuln, intihəsiz zövq buldun *eşqdən*;
Böylədir hər iş ki, həqq adilə qılsan ibtida.

Böyük Füzulinin səciyyəvi poetik-üslubi xüsusiyyətləri onun farsca yazdığı qəzəllərində də özünü qabarıq şəkildə göstərir. O dərəcədə qabarıq ki, tərcümədə də öz keyfiyyətini mühafizə edib saxlayır. «Rəqib» sözü üzərində qurulmuş bu qəzəldə digər sözlər də həmin məfhumla bağlıdır.

Gülzari-kuyin içrə *rəqibin* səfası var,
Ruyin görən aşiqə yüz min cəfası var.
Səndən murada çatmağım olmuş mahal, çün
Həsərətdə qalmağımda *rəqibin* rızası var.

Cövrü cəfaləri o məhin məndən ötrüdür,
Amma *rəqibə* gör necə mehrü vəfası var.
Hər gün *rəqib* seyr eləyir xali-kuyini,
Üz sürtərəm ayağıma, çün tutiyası var.
Hər dərdi xəstə canıma asan görünsə də,
Lakin *rəqibimin* daha müşgül bəlası var,
Aşıqlərin həyatı vüsalındadır, fəqət
Gər bu müyəssər olsa, *rəqibin* fənası var.
Söylə, Füzuli, səbrü qərarın nə oldu bəs,
Nə səndə bir dözümlü, nə *rəqibin* vəfası var.
(Tərcümə edən İ. Vahid)

Yenə də farscadan tərcümə olunmuş aşağıdakı qəzəllərdə isə «gül» sözü ilə əlaqədar vahidlər (*gülzar, tikan, bülbül, fəğan* və s.) yerləşdirilmişdir. Yəni burada «gül» sözünün təkrarı *lüzum mə la yəl zəm* hadisəsi hesab olunursa, əlaqədar vahidlərin işlədilməsi *müraat un-nəzr* kimi qiymətləndirilir.

Gəldi *gül gülzarə*, ömründə ona kam olmadı,
Yüz tikan gördü yanında, canı aram olmadı.
Açdı bülbül dərdini yüz min fəqan ilə *gülə*.
Keçdi *gül* dövrü, yenə *gül* bülbülə ram olmadı.
Bu neçə mülkdür, *gül* dövrü keçdi, kimsəyə
Burda bir mey məclisi, bir nəşə, bir cam olmadı.
Tikdi dövrən bir lətafət xələti, əfsus ola
Getməyə bu xələti qabil *güləndam* olmadı.
Gec gəlib *gül* bağçaya, bilmən neçin tez köçdü o,
Görmədi hörmət mənim tək, yoxsa ikram olmadı...
Güldən almış ziynəti ol türfə dəstərin sənin,
Hər yana saçmış qığılcım odlu rüxsarın sənin...
Hüsnü rüxsarın əgər *güldən* gözəlsə, yox əcəb,
Bir qızıl *gülsən*, bütün *güllər* olub xarın sənin.
Sevgilim, rəngi-rüxündən *güllər* oldu sinəçək,
Qönçə bağrın qan edib ləli-göhərbarın sənin.

Güldəki naz eyləməz heç qəlbə təsir, ey gözəl,
Gül nə bilsin qəmzəni, işvə olub karın sənin.
Gəldi keçdi *gül*, fəqət biz etinə da etmədik,
Çünki vardır qəlbimizdə zövqi-didarın sənin...

Ardıcıl gələn misra və beytlərdə, qəzəl boyu xüsusi adların da təkrarlanması müşahidə edilir.

Məni zikr etməz el, əfsaneyi-*Məcnunə* maildir,
Nə bənzər ol mənə, dərdi onun dərmanə qabildir.
Biyabanlarda *Məcnundan qəmü* dərdim sual etmin,
Nə bilsin bəhrə halın ol ki, mənzilgahi sahildir.
Mənim tək ola bilməz şöhrəyi-şəhri bəla *Məcnun*,
Qəbul eylərmə bu rüsvalığı hər kim ki, aqildir...
Füzuli, el səni *Məcnundan* əfzun der mələmətdə,
Buna münkir degil, *Məcnun* dəxi məqula qaldir.
Qəzəlin bütün beytlərində «ey...» tərkibinin işlədilməsinə həm də struktur—kompozision funksiya kəsb edir, əsərin bütövlüyünü təmin edir.

Torpaqdan götür məni, ey əşki-laləgun
Başından etmə sayəni kəm, ey hübabi-xun.
El tənəsindən istərəm ol guyə getməyim,
Öz ixtiyarım ilə məni qoyma, ey çünun.
Təskin bulur cigərdə hərarət sirişk ilə,
Suzi-dil ilə sinədə rahat olur füzun.
Ey xuni-didə, kəsmə cigərdən təəllüqün,
Mehrin savutma sinədən, ey atəşi-dərun.
Bir gün bizə səadəti-vəsl etmədin nəсіб,
Bizdən götür nuhusətin, ey taleyi-zəbun.
Ol qəmzə xəncərinə bir uğratmadın bizi,
Kəs bizdən aşinalığın, ey bəxti-vajigun.
Ey çərx, qıl Füzulinin ahından ehtiraz
Kim, bir gün etməyə yedi taqini sərnigun.

Füzuli qəzəllərində insan əzələrinin yalnız poetik möhür qazanmış adları sıralanıb gedir, hər beyt bu adların birinə bağlıdır. Bir növ daxili, şairanə ansambl yaranır. Belə dövriyyədə qəzəllərin bütövlüyü, tamlığı diqqəti cəlb edir.

Mərhəm qoyub önərmə *sinamdə* qanlı dağı,
Söndürmə öz *əlinlə* yandırdığın çirağı.
Uymuş cünunə könlüm, *əbrunə* der məhi-nov,
Nə etibar ona kim, seçməz qaradan ağı.
Qəddin qəmində sərvin sormağa zəfi-halın,
Gülzardən kəsilməz ırmaqların *ayağı*.
Dür tək *dışın* sözünü hər dəm eşitmək istər,
Bəhrin müdam onunçun sahilədir *qulağı*.
Zülfü siyəh sənəmlər olmuş sənənin əsirin,
Eşqində hər birinin öz zülfü *boynu* bağı.
Gər, mişk dersə aşiq ol *buyi-zülfə*, saqi,
Tund olma, bir qədəh ver tər eyləsin *dəmağı*.
Dövrən həvadisindən yox bakımız, Füzuli,
Darül-əmanımızdır meyxanələr bucağı.

Bütün əsər boyu ardıcıl şəkildə davam edən rədd ül-əcüz... sözişlətmə sayəsində qəzəl xüsusi və vahid bir qəlib səciyyəsi kəsb edir, öz monolitliyi ilə fərqlənir.

Ey vücudi kamilin əsrəri-hikmət *məsdəri*,
Məsdəri-zəttin olan əşya sifətin *məzhəri*.
Məzhəri hər hikmətin sənənsən ki, kilki-qüdrətin
Səfheyi-əflakə nəqş etmiş xütuti-*əxtəri*.
Əxtəri məsud olan oldur ki, təbi-pakinin
Qabili-feyz ola lütfündən səfayi-*cövhəri*.
Cövhəri məyub olan naqis mənəm ki, müttəsil
Sadədir xəttin xəyalilə zəmirim *dəftəri*.
Dəftəri-əmalımın xətti xətdəndir siyah,
Qan tökər çeşmim, xəyal etdikcə hövli-*məşhəri*.

Məhşəri əşkim verər seylabə, gər ruzi-cəza
Olmasa məqbul dərgahə sirişkim *gövhəri*.
Gövhəridir eşq bəhrinin, Füzuli, abi-çəşm,
Leyk bir gövhər ki, lütfi-həq onadır müştəri.

Şeirin vəhdətini təhmin edən amillərdən biri də eyni formanın bütün beytlərdə özünü göstərməsidir. Məsələn, aşağıdakı qəzəldə vəhdət heç də təkrarların, semantika ilə əlaqədar sözlərin və ya paralelizmin hesabına deyil, bəlkə *-dıqca*, *-dikcə*, *-duqca*, *dükcə* şəkilçili feili bağlamaların sayəsində əldə edilmişdir. Yüzlərlə başqa qəzəldə bir dənə həmin feili bağlama işlənmədiyi halda, eyni bir qəzəlin bütün beytləri məhz belə feili bağlamanın iştirakı ilə rabitələnir, vəhdət təşkil edir.

Xəm *açıldıqca* zülfündən bəlavü möhnətim artar,
Bihəmdullah ki, ömrüm uzanar, cəmiyyətim artar.
Demən əskik məni tədric ilə yaqut olan daşdan
Boyandıqca cigər qanı ilə qədrü qiymətim artar.
Tuta gör göz yolun, ey əşk kim, təmkinim əskikdir,
Bu surət xanənin *gördükcə* nəqşin heyrətim artar.
Mərizi-dərdi-eşqəm, tərki-ələmdir muradım kim,
Bu naxoş mülkdə *əyləndikimcə* zəhmətim artar.
Büküldü qamətim həsrət yükündən, vəh ki, ələmdə
Ümidim əksilib hər ləhzə yüz min həsrətim artar...
Nə şərbətdir qəmin kim, *içdigimcə* əksilir səbrim,
Nə sehr eylər rüxün kimi, *baxdıgımca* rəğbətım artar.
Çox *olduqca* qəmü dərdim rəhi-eşq içrə xoşhaləm,
Füzuli, şad olub şükr etməyimmi, nemətim artar.

Yaxud «Dəhənin şövqünü cansuz güman etməz idim» misrası ilə başlayan qəzəlin bütün beytlərində feillər mürəkkəb hekayə formasının şərt şəklində olmaqla şeir bütünlükdə *fərqlənir*: bilsə idim, bilsə idim, düşməsəydi, salmasaydım, yoxsa, etməsəydi.

Miraət un-nəzr prinsipi ilə yazılmış aşağıdakı qəzəlin hər beytində eyni semantik sahəyə mənsub—bir-birinə yaxın anlayışların adları cəm şəklində verilmiş və bu yerdə semantika ilə formanın vəhdəti bütövlükdə qəzəlin linqvistik- poetik vəhdətini təmin etmişdir (əvvəlki və sonrakı qəzələrdə bir dənə də cəm şəkilçili söz yoxdur).

Nola gər rəşki-ruxsarımla bağı *xublarm* qandır,
Daşı təsir ilə ləl eyləyən xurşidi-rəxşandır.
Muşjən gər *səngdillər* könlünü alsa əcəb olmaz,
Onun tək abnüs ox layiqi-fulad peykandır.
Pərivəşlər dili-səxtinə düşmüş mehri-ruxsarımla,
Sənin əksin alan fulad *güzgülər* firavandır.
Dəhanın dürcü kim, qeydin *çəkərlər hurpeyərlər*,
Pərilər taətiçün xatəmi- mülki-Süleymandır.
Atın yolunda *xublər sürsələr* uz nola əmrinlə,
Mələk xeyli sücudi-Adəm etmək nəssi-Qurandır.
Qatı könlünə bağı *daşların* düşmüş qəmi-eşqin,..
Bir oddur eşqi-dilsuzun ki, *daşlar* içrə pünhandır.
Gəzər kuyində hər yan çoxgiribançak *gülrüxlər*,
Bu rəng ilə, Füzuli, ol səri-ku bir gülüstandır.

Sənətkarın bir sıra əsərləri məhz linqvistik müvazilik prinsipi əsasında bir bütöv, vahid kimi dərk olunur. Əsrlər boyu belə əsərlərin tamlığını, vəhdətini qoruyub saxlayan da həmin müvaziləkdir. Məsələn, yeddi beytdən ibarət qəzəlin ilk dörd beytində bu müvazilik şeirə mühüm intonasion və semantik ahəngdarlıq daxil etmişdir. Şeir sözü (şeirə məxsus dil vahidləri) digər sözlərdən daha çox semantik-üslubi tutumu ilə, linqvistik-poetik zənginliyi ilə fərqlənir.

Canımın cövhəri ol ləli-gühərbarə fəda,
Ömrümün hasili ol şiveyi-rəftarə fəda.
Dərd çəkmiş başım ol xali-siyəh qurbanı,
Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrarə fəda.

Gözlərimdən saçılan qətreysi-əşkim gühəri
Ləblərindən tökülən lölöi-şəhvərə fəda.
Çak sinəmdə olan qanlı ciyər parələri
Məst çeşmində olan qəmzeyi-xunxarə fəda...

Bütün yuxarıdakı sözləri məşhur «Dust biperəva, fələk birəhm» ifadələri ilə başlayan qəzəli haqqında da söyləmək mümkündür.

Beləliklə, qəsidədən fərqli olaraq, qəzəlin kompozisiyası, strukturu linqvistik vasitələr ilə daha çox əlaqədar olur və deməli, milli dil vahidləri burada daha çox fəallıq göstərə bilir. Eyni dil vahidinin (sözün, formanın, ifadə tərzinin) bütün beytlərdə özünü göstərməsi, eyni semantik sahəyə məxsus sözlərin sıralanması, paralelizm və s. kimi vasitələrdən istifadəsi ilə Füzuli müsəlsəl qəzəl ustası kimi tanınmışdır. Füzuli qəzəlləri üçün daha çox səciyyəvi olan iltizam, dövryyə, miraət un-nəzr kimi hadisələr qəsidəyə o qədər də xas deyildir.

VI. POETİK NİTQDƏ ÜMUMİLİYİN İFADƏ USULLARI

Ümumilik və mücərrədlik anlayışları bir sıra yazılarda az qala eyniləşdirilir. Halbuki, bu iki məfhum bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir, bir sıra hallarda hətta qarşı-qarşıya durur. Ümumi olan şey qeyri-müəyyəndir, konkretidir, mücərrəd isə müəyyəndir, dəqiqdir. Bədii dil ümumiliyə, ədəbi dil mücərrədləşməyə can atar.

Füzuli şeirində qeyri-müəyyənlik anlayışının ifadəsinə xidmət edən müxtəlif linqvistik vasitələrin zənginliyi diqqəti cəlb edir.

Hər hansı vahidin qeyri-müəyyənliyi nəticəsində dəqiq olmayan və obrazlı anlayışlar üçün əlverişli imkan yaranır. Başqa sözlə, qeyri-müəyyənlik çoxmənalılığa səbəb olur və yardım edir.

Çeşmələr suyini gözdən saldı kuhi-Bisütun...

Bu misrada «gözdən saldı» tərkibi iki mənada anlaşılır: a) gözündən çıxardı, yaratdı (çeşmələr suyunu üzə çıxardı), b) hörmətdən, nüfuzdan saldı.

İfadə dəqiq şəxs şakilçisi ilə işləndikdə («gözündən saldı») belə çoxmənalılıq da ləğv edilmiş olur. Çoxmənalılığa meyl etdiyindən ki, Füzuli şeirində qeyri-müəyyən ifadə tərzləri geniş yayılmışdır.

Burası Füzuli poeziyasının başlıca üslubi sözişlətmə xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Ad bildirən sözlər qeyri-müəyyən ümumi halda («müəyyənləndirilmiş hal» ifadəsi düzgün elmi ifadə deyildir) çıxış edir və yaygın, ümumi (hər kəsə aid edilə bilən) mənə bildirir.

Can çıxır təndən könül zikri-ləbi yar eyləgəc,
Tən bulur *can* yenlədən ol ləfzi təkrar eyləgəc...

Hansı can? Hansı tən? Canım, canım, canı və ya tənimdən, tənindən və s.? Hansı? Müəyyən deyil. Poeziya qeyri-müəyyən çalarları ilə gözəldir.

Başqa misallar:

Çıxsa can, xak olsa *tən*, nə *can* gərək, nə *tən* mana...
Yarəb, mənə *cismül can* gərəkməz...

Füzulinin çox maraqlı linqvistik təcrübələri, yenilikləri bir də bu deyilən sözişlətmə tərzilə əlaqədardır. Aşağıdakı parçada *atam* yox, *ata* işlədilməsi özlüyündə bir eksperimentdir; Məcnun öz dostlarına deyir:

Sizdən sorar olsa *ata* halım,
Keyfiyyəti-möhnətü mələlim...

Ümumiyyətlə, qeyri-müəyyən ifadə tərzii ikibaşlı, müxtəlif mənada anlaşıla bilən tərkiblərin, cümlələrin meydana gəlməsinə çox əlverişli və geniş imkan yaradır ki, belə sintaktik çoxmənalılıq bütünlükdə klassik poeziya üçün, xüsusilə, Füzuli üslubu üçün olduqca səciyyəvidir.

Büti-növrəsim nəməzə şəbū ruz raqib olmuş,
Bu nə dindir, Allah-Allah, *bütə* səcdə vacib olmuş.

Büt sözü birinci misrada dəqiq mənada, ikinci misrada qeyri-müəyyən, ümumi mənada işlədilmişdir. Yönlük hal özlüyündə çoxmənalıdır və «*bütə* səcdə» tərkibində *büt* sözü həm fa-il, həm də məful kimi anlaşıla bilir: bütün səcdə etməsi və *bütə* səcdə edilməsi.

Ana dilimizdə cəm şəkilçisiz işlənən bir sıra isimlər öz daxili semantikasına görə qeyri-müəyyən çoxluq, topluluq, cəmlilik anlayışını bildirirlər. Məsələn, aşağıdakı beytdə formaca təkdə işlənən «mələk» sözü məzmunca cəmlilik bildirir ki, həmin sözün ikinci misradakı korrelyatının cəm şəkilçili olması («oları») bu fikri sübut edir.

Yerdən, ey dil, göyə qovmuşdu sirişkim *mələki*,
Orda həm qoymayacaqdır *oları* əfqanım.

Qeyri-müəyyənlik Füzuli dilinin səciyyəvi keyfiyyətlərindəndir. Buna görədir ki, şairin irsi ümumiləşmiş hökmlərlə, dəyərli kəlamlarla, şah beytlərlə zəngindir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən *-lar*, *-lər* şəkilçili sözlər, adətən, ismin dəqiq hal şəkilçiləri ilə işlədilmir, əsasən, qeyri-müəyyən hallarda işlədilir. Məsələn, adlıq halında işləyən *-lar*, *-lər* şəkilçili sözlər elə özlüyündə qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnilir.

Girehlər oldu canım rıftəsi təsbih tarı tək...
Bir-birilə çəkişir gərdi-rəhinçin *müjələr*...
Dəmbədəm təhriki-tiğindən bulur *başlar səfa*...
Şahisən mülki-mələhətdə sənə *qullar çox*...

Cəm şəkilçili sözlər təsirlik hal şəkilçisiz, yəni qeyri-mü-
əyyən təsirlik halda işlədilir.

Füzuli, *nazəninlər* görsən izhari-niyaz eylə...
Kim, görüb *güllər* könüllər açılan çağdır bu çağ...
Bu çəməndə *qönçələr*, *güllər* görən arif bilir...
Sərf etdi şükufə tək *dirəmlər*,
Cəm eylədi nazənin *sənəmlər*...
Sancıb belə nazənin *ətəklər*,
Cəm eyləyəlim gözəl *çiçəklər*.

Aşağıdakı nümunədə də təsirlik hal şəkilçisi atılmış, ixti-
sar olunmuşdur.

Çoxları yıxdı piri-muğanın kəraməti...

Burada isə tək-tərəfli birləşmənin dəqiqləşdirici əlaməti iş-
lədilməmişdir:¹

Qıldı Məcnun kimi *çoxlar* həvəsi-eşq, vəli...

Ana dilimizə məxsus ikinci və üçüncü növ təyini söz bir-
ləşmələri arasında mühüm, prinsipial fərqlər vardır. İkinci növ
birləşmələr leksik-poetik, üçüncü növ birləşmələr isə məntiqi-
qrammatik birləşmələrdir. Odur ki, bu sonuncularda qrammatik
abstraksiya daha yüksəkdir və bütün nümunələr yeganə ümumi
mənanın—sahib şəxslə mənsub əşyanın əlaqəsinin ifadəsi ətra-

¹ Bəzən də əksinə, mücərrəd mənalı sözlər qrammatik şəkilçilər vasitəsilə
konkretləşdirilir, relyefləşdirilir. Məsələn: «Ey can ki, çəkərdin *intizarı*; Görmək
diləyib həmişə yanı...».

finda cəmləşə bilir. Bu dəqiq semantikalı birləşmələr poeziya üçün o qədər də əlverişli deyildir, tərkibinə görə ağırdır (yiyəlik hal şəkilçisi mütləq poetik nitqə bir ağırlıq gətirir), mənacə məcazlaşa bilmir.

Odur ki, Füzuli şeirində bunlar ikinci növ təyini söz birləşmələri səciyyəsinə çıxış edir. Yəni birinci tərəfin yiyəlik hal şəkilçisi ixtisar edilir və bu söz qeyri-müəyyən yiyəlik halı funksiyasında nitqə daxil edilir.

*Dəmadəm xublar cövrilə artar ləzzəti eşqin...
Gözəllər dövləti-vəslin bulub məğrur olan aşiq...
Çizginirkən dustlər kamınca fərmanında çərx...
Çeşmələr suyini gözdən saldı kuhi-Bisütun...
Boyanıb qanə, olmuş parə-parə güllər əzası...
Dəhr vəqf etmiş məni növrəs cəvanlar eşqinə...
Sənəmlər səcdəsidir bizdə taət, tanriçün, zahid...*

Füzuli üslubuna məxsus bir cəhət—müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən dil vahidlərinin eyni poetik mətnə (misra, beyt) qarşılaşdırılması ikinci və üçüncü növ söz birləşmələrinə də aid edilir, onları da əhatə edir.

*Key göz nuri, könül süruri,
Sənsiz gözümün yox oldu nuri...*

Hər bir qrammatik şəkilçi dəqiq-məna konturlarına malikdir, təfəkkür dəqiqliyini əks etdirir. Füzuli şeirində hər yerdə şəkilçiləri ixtisar etmə, sözü şəkilçisiz işlətmə meylə aydın şəkildə nazərə çarpır.

*Başə dəm düşdükcə təqsir eyləməz, eylər mədəd
Ol səbəbdən müttəsil çeşmim cigər qanın sevər.*

Bu beytdə *başə* sözü *başuma*, *cigər* sözü *cigərimin* formalarını əvəz etmişdir. Şəxs və kəmiyyəti ümumi poetik kontekst müəyyənləşdirir.

Tərkibin birinci komponenti xüsusi adlardan ibarət olduqda sənətkarın üçüncü növ əvəzinə, ikinci növ təyini söz birləşmələrindən daha çox faydalandığı daha aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Çün *Leyli atası* bildi hali
Uydurdu əkabirü əali...
Leyli evinə irişdi növbət,
Ol xəstəyə qalib oldu heyrət...
Peyvəstə bizə yetər bələsi,
Novfəl qəzəbindən et qiyasi.

Adətən, nəsr dilində (və ümumən ədəbi dildə) «Leylini atası», «Leylinin evinə», «Novfəlin qəzəbindən» olar.

Leyli həşəmi göründü nagh...
Məcnun rəsəni əlində ol pir...
Leyli işi—işvəvü girişmə,
Məcnun gözü yaş çeşmə-çeşmə...
Leyli qaşı idi ona sər xəst...
Leyli yolunu tutub durardı...
Məcnun ki, eşitdi *Leyli adın*...
Leyli sözü söylə, yoxsa, xamuş...

Poetik söz mətnə bağlı sözdür. Odur ki, vokabulyar səciyyədə işlədilsə də, mətn onu konkretləşdirir. Deməli, sənətkarın qrammatik vasitələri ixtisar etməsi də əslində bədii məqsədi güdür, qeyri-müəyyən ifadə tərzinə meylini əks etdirir. Elə bununla əlaqədardır ki, Füzuli üslubunu fərqləndirən bir xüsusiyyət—eyni sözün beytdə bir misrada dəqiq qrammatik şəkildə, digər misrada şəkilsiz, qeyri-müəyyən formada işlədilməsi

xüsusiyyəti çox qabarıq şəkildə nəzərə «çarpır.

Ey sitəm *daşını* bidərdlərə zayə edən,
Yana gör bir neçə *daş* ilə dili-virani...
Rəhi-eşq içrə mənə ancaq fəna *məqsud* idi,
Şükr kim, *məqsudə* yetdim, intizarım qalmadı...
Niyyətim öldür ki, *rüxsarın* görüb qanım verəm,
Müshəfi-*rüxsar* açıb, qılğıl mübarək falimi...

Eyni söz və ya ifadə bir misrada ümumi, qeyri-müəyyən formada və mənada, digərində dəqiq şəkildə (müvafiq dəqiq hal, mənsubiyyət şakilçiləri ilə birlikdə) çıxış edir. Məsələn, aşağıdakı beytlərdə əvvəlki sözlər dəqiq, ikincilər qeyri-müəyyən mənada işlədilmişdir.

Təsvir edən vücudim yazmış *əlimdə* sağər,
Rəf olmağa bu surət yox *aldə* ixtiyarım...
Sal nəzərdən *ləli* həm görsən sirişki-al tək.
Ləl üçün sər daşə urma başını mədən kimi...
Yeridir *sineyi-suzanım* ,külxən desələr,
Bəs ki, yanmışdır oxun *sineyi-suzan* içrə...

Bunun əksini təşkil edən vəziyyət—beytdə əvvəlki misrada qeyri-müəyyən, ikincisində dəqiq mənada işlədilən sözlər də geniş yer tutur.

Ey Füzuli el qanu əğyarım oldu *yar* üçün,
Suzi-dildən qeyri bir dilsuz *yarım* qalmadı... Ləhzə-ləhzə
xublar gördüm ki, *dil* qəsdindədir, Parə-parə eylədim mən həm
dili-suzsanımı...

Ey Fuzuli, *canə* yetmişdim könüldən, müjdə kim,
Bağladım bir dilbərə, qurtardım ondan *canımı*...

Bu qeyd olunan xüsusiyyətlər həm də eyni bir misrada təkrarlanan sözün müxtəlif formalarına da aiddir.

Səyyad, bu natəvana qiyma,
Qıl *canına* rəhm, *canə* qiyma...
Ey *canım* içində *canə* düşmə...n...

Füzuli şeirində ən çox birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı diqqəti cəlb edir. Beləliklə, əslində birinci şəxsin təkinə bağlı denotat ümumiləşir, bütün şəxslərə aid edilə bilər. Dəqiq hədlər, konturlar itib gedir ki, elə məqsəd də budur.

Görən saətdə ol qamət qiyamın qiymadım *canə*,
Qiyqamət həm gələ qurtulmayam mən bu nədamətdən...
Təbiət inhirafın gör həvayi-eşqdən *təndə*,
İlac et düşmədən, saqi, mizacım istiqamətdən...
Oxun təsərrüf edib *cismi*, *qəsd-i-can* etdi,
Nöleydi rəhm qılıb keçsə idi canımdan...
Bağrımın parələrin gözlərim almış *müjələrdən*...
Dəmadəm qətrə-qətrə qan-yaşımdır ki, çıxar *gözdən*...
Qəmindən *başə* dün həsrət əlilə ol qədər vurdum
Ki, sübh olunca mürdə cismimi toprağa tapşurdum.

Bütün bu misallarda qeyd, olunan sözlərin hansı şəxsə mənsubluğu mətndəki digər sözlərin (sırası ilə: *qiymadım*, *mizacım*, *canımdan*, *gözlərim*, *yaşımdır*, *vurdum* sözlərinin) vasitəsi ilə müəyyən edilir.

Başqa misallar:
Qəmdən öldüm demədim *hali-dili-zar* sana...
Ol dəm ki, dimağa yetdi buyin,
Göz gördü şüai-mahi-ruyın...

Sənətkarın irsində hallanan isimlərdə üçüncü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı da özünü göstərir.

Sənə gülşəndə nisar etmək üçün hər nərgis,
Götürübdür *baş*a altun dolu bir sim təbəq...
Tiği təcərrüd ilə canından *əlaqə* kəs...
Yerdə sovurardı *baş*a topraq...
Qurutmuş qalibə şövq odu Fərhadın *gözü* yaşın...
Girmişdi həsarə gəncmənənd
Vurmuşdu *ayağ*ə pənddən bənd.
Könül istər ala bir bu səri-zülfündən leyk,
Vermədən *can* dilər almaq, sanır asandır bu...

İkinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı da müşahidə edilir.

Füzuli, zülfü sevdəsin qələm tək başə salmışsan,
Gedər başın, əgər *başdan* gedirməzsən bu sevdəyi...
Dərd dərdi-əşqdür, mümkün degil sihhət sana...

Bəzən beytin bir misrasında dəqiq qrammatik şəkilçilər ilə işlənən sözlər digər misrada qeyri-müəyyən halda işlədilib ümumi hökmlərin ifadəsinə xidmət edir. Bu vəziyyət nəticəsində Füzuli şeirində aforizmlər, sentensiyalar baş alıb gedir.

Sinəmə peykanını göndər könül dəfinə kim,
Sinədə suzan könül olunca, *peykan* olsa yey...

Birinci misrada *sinəmə* birinci şəxsin təki yönlük halda, *peykanın* ikinci şəxsin təki təsirlilik halda işlənmişsə, ikinci misradakı *sinədə*, *peykan* sözləri qeyri-müəyyən səciyyədə çıxış etmişdir.

Aşağıdakı nümunədə həm birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi, həm də ziyəlik hal şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

Səbqət etmişdi *cigər* qanı, *gözüm* yaşına bir dəm,
Eşq hökm etdi, yenə cari ola adəti-sabiq...

Burada isə həm üçüncü şəxs mənsubiyyət, həm də təsirlik hal şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

Güllər açıldı, Füzuli, *yaxalar* çak edibən...

Habelə:

Rəna *baş*a sərübən ləçəklər
Nazik *belə* sancıban atəklər...

Sənətkar dəqiqlik bildirən mənsubiyyət şəkilçilərinə nisbətən müvafiq mətndə qeyri-müəyyənlik bildirən məsdər şəkilçilərinə daha çox faydalanır, bununla da uğurlu ümumiləşmələr əldə edə bilirdi.

Mədrəsə icrə müdərriş verdiyi min dərşdən.
Yeydürür meyxanədə bir cam *vermək* bir gözəl...

Daha uğurlu bir misal:

Eşqimə nöqsan gətirməz *görməmək* ol arizi...

Yenə:

İzhari-cəmalın *eyləmək* gül,
Bülbül görüb *eyləmək* təğafül?
Çox təcrübə etmişəm olur az,
Məşuqinə aşiq *eyləmək* naz.

Ümumiyyətlə, Füzuli dilində feilin təsriflənməyən formalarının işlədilməsinə xüsusi bir meyl nəzərə çarpır ki, bu meylin qeyri-müəyyənlik anlayışının ifadəsinə olan ehtiyacdən irəli gəlmişdir. Bu meyl ilə əlaqədar işlədilən bir sıra ifadə tərzləri hətta mübahisəyə səbəb ola bilər. Hər halda aşağıdakı tipli söz

işlətmə növləri fərddir və yalnız Füzuliyə məxsusdur. Ümumdil səciyyəli deyildir.

Çıxarmaq etsələr təndən çəkib peykanın ol sərvin
Çıxan olsun dili-məcruh, peykan olmasın yarəb...
Yar vəslin istəyən *kəsmək* gərək candan təmə...
Mən kiməm, *vəsl etmək* ol xurşid-rəxşandan təmə...
Verməyən can *etiraf etmək* gərək nöqsanına...
Mən gəda sən şahə *yar olmaq* yox, əmma neyləyim...
Hala ki, nəzarən oldu müşkil
Durmaq nə üçün mənə müqabil?

Füzuli əsərlərinin lügət tərkibində ən çox işlənən sözlərdən biri də qeyri-müəyyənlik bildirən *hər* əvəzliyidir. Özü də bir qayda olaraq bu sözün güclü mövqedə—misranın əvvəlində işlənməsi sənətkarın üslubi məqsədi ilə əlaqədar olduğunu əks etdirir.

Hər kimin aləmdə miqdarıncadır təbində meyl...
Dağıdır *hər* ləhzə rəxti eysimi ahim yeli...
Hər zaman mənzur bir şuxi sitəmkərdir mana...
Hər oxun bir neməti-qeyri mükərərdir mana...
Başın açıb nişə *hər* gün yaxasın yırtar sübh...
Hər gün eylər xəlqə bir daği nihan izhar sübh...
Demiş *hər* qönçəyə aşıqligim razın səba derlər...
Hər dərdsizdən umma, Füzuli, dəvayi.dərd...
Hər görən məhruyə sərf etmə, Füzuli, ömrünü...
Hər görən eyb etdi əbi-dideyi-giryanimi...
Ləl üçün *hər* daşə urma başını mədən kimi...
Baxma *hər* qönçələbü gülruxə, ah etmə dəxi...

Beytin misraları arasında paralelizm yaratmaqda da bu qeyri-müəyyən əvəzlikdən istifadə olunur. Bu yerdə həmin əvəzliyin bədii funksiyası iki qat artmış olur—həm güclü mövqedə, həm də paralelizm məqsədi ilə işlədilir.

*Hər səhiqəd cəlvəsi bir seyli-tufani- bəla,
Hər hilaləbru qaşı bir sər xəti-məşqi-cünun...
Hər gözüm pürmövc dəryadır, o dərya üzrə kim,
Hər qaşındır mövcədən bir sərnigun olmuş kəmi...*

Ümumilik, qeyri-müəyyənlik semantikasi ilə bağlı olduğundandır ki, bu *hər* sözü, adətən, xəbəri *-ar*, *-ər* və *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçili feillərlə ifadə olunan cümlələrdə və ya ismi cümlələrdə işlədilir. Həmin şəkilçilər dəqiq zaman anlayışını yox, ümumiyyətlə, zaman bildirməyə xidmət edir. Eyni qəzəldən bir neçə nümunə:

*Hər gün açır könlümü zövqi-visalın yengidən,
Gərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz olur...
Hər kimin dövrü-qəmərdə taleyi firuz olur...
Meyli-səhra eyləmər hər quş ki, dəstamuz olur...*

Başqa misallar:

*Hər qanda olsa qanlını əlbəttə qan tutar...
Hər sənəm müşəfi-hüsni-həqə bir ayətdir...
Qərar et, hər həvadan olma şurəngiz dərya tək...
Hər kədurdən məni pak etdi seyli-xuni-dil...
Ey təğafül birlə hər saat qılan şeyda məni...
Hər cəfa etsən, Füzuli tək, şikayət qılmazam...
Hər dəmindən min Məsiha zindeyi-cavid olur...*

Füzuli şeirində *heç* (*hiç*) inkari əvəzliyinin də qeyri-müəyyənlik mənasında işlədilməsi ilə ümumi hökmlər, sentensiya səciyyəli misralar meydana çıxır.

*Hiç məskəndə qərarım yoxdurur ol zövqdən...
Hiç düşmən eyləmər oni ki, etdim mən mana..
Hiç nemət görmədim didari-dilbər tək ləziz...
Hiç sultanəm deyən mülkünü viran istəmər...*

Yoxdurur ölməkdən özgə *hiç* dərmanın sənini...
Hiç kim sirri-dəhanın bilməz ol İsaləbin...
Hiç kim yoxdur ki, naləmdən şikayət eyləməz...
Hiç kim bilmədi təhqiq ilə ağzın sirrin...
Qəmdən ölsən, *hiç* kim sormaz dəxi əhvalini...
Hiç rəhbər yoxdurur ətvəri-müstəhsən kimi...

Türk feili təklikdə çox ümumi, yaygın mənalıdır, qeyri müəyyəndir və yalnız obyekt (daxili obyekt) kimi işlənən sözlə birlikdə dəqiq məna kəsb edir. Füzuli irsini nəzərdən keçirəndə bu həqiqəti nəzərdə tutmaq lazım gəlir. Məsələn, «ölmək» sözü öz lüğəti mənasında deyil, məhz şairanə mənada—birləşdiyi sözün semantik təsirini qüvvətləndirmək üçün işlədilir.

Qəmdən öldüm, demədim hali-dili-zar sana,
Ey güli-tazə, rəva görmədim azar sana...

İrəlində deyilənlərlə əlaqədardır ki, oxucu burada «öldüm» sözünün həqiqi mənada işlənmədiyini çox yaxşı qavrayır. Lakin böyük sənətkarın irsində birinci şəxsin özü haqqında deyə bil-məyəcəyi fikirlər, mülahizələr də deyilir.

Qəmindən başa dün həsrət əlilə ol qədər vurdum
Ki, sübh olunca mürdə cismimi toprağə tapşurdum.

«Dün» başə vurub, «mürdə cismi toprağə tapşırın» (şəxs öz «mürdə cismi»ni toprağə tapşıra bilərmi?) adam bu haqda məlumat verə bilməz, əlbəttə.

Belə məntiqə sığmayan (qeyri-məntiqi) ifadə tərzləri Füzuli irsində əsla təsadüfi deyildir. Daha bir sıra nümunələr gətirmək olar.

Öldüyüm mənzildə dəfnim qılmağa sanmın ləhəd
Yer görüb qürbətdə əhvalım, giriban etdi çak...
Məst can verdim, məzarın üzrə təzim eyləyib...

Əlbəttə, birinci şəxs bütün bunları real olaraq deyə bilməz...

Qeyri-müəyyən ümumilik vasitələrindən biri də *-lıq...* şəkilçisidir. Dilimizdə çoxmənalılığı və çoxfunksiyalılığı ilə seçilən bu şəkilçinin işlənmə imkanları da sonsuzdur. Nəzəri olaraq bütün sözlərə qoşula bilər. Məhz belə ümumilik, məna yayğınlığı həmin şəkilçili sözlərin əlverişli poetik material odmasını təmin edir. Füzulinin alıcı gözü həmin şəkilçinin də poetik səciyyəsinə almışdı. Bir sıra qəzəllərinin qafiyələri *-lıq..* şəkilçili sözlərdən ibarətdir. Bu cəhətdən aşağıdakı mətləli qəzəlləri qeyd oluna bilər.

Gəl, ey rahat sanan əsbab cəmin, qılma nadanlıq,
Təriqi-fəqr tut kim, fəqr imiş aləmdə sultanlıq...
Saqiya, mey sun ki, dami-qəmdürür hüşyarlıq,
Məstlikdir kim, qılır qəm əhlinə qəm-xarlıq...

Bu qəzəllərin digər qafiyələri bunlardır: bəndəfərmanlıq, pərişanlıq, peşimanlıq, müsəlmanlıq, varlıq, qəddarlıq, bizarlıq, əğyarlıq, bimarlıq, yarlıq...

Bunların bəziləri yalnız Füzuli tərəfindən işlədilən, ümumi ədəbi-bədii dilə daxil olmayan vahidlərdir ki, bu da sənətkarın fərdi sözdüzəltmə fəaliyyəti haqda məlumat verir: bəndəfərmanlıq, bizarlıq, bimarlıq və s.

Beləliklə, heç bir leksik-semantika ilə əlaqədar məhdudluq bilməyən, məhdudlaşmayan fərdi-okkazional səciyyəli və ümumi mənalı vahidlər Füzuli dilinin leksik tərkibi üçün daha səciyyəvidir.

Ey xacə, gər qulundan *oğulluq* murad isə...

Azərbaycan dilinin lüğətində *oğulluq* sözü başqa mənada işlənir.

Maraqlı orasıdır ki, ustad sənətkar ərəb və fars dilləri söz-

lərinə ana dili şəkilçiləri qoşmaqla məhz türk sözlərinin sırasını artırmağa nail olmuşdur. Poetik qeyri-müəyyən ümumilik məqsədi əməli olaraq yeni sözlər düzəltmə ilə əlaqədar təzahür edir. *-lıq...* şəkilçili okkazionalizmlər Füzuli irsində geniş yer tutur.

Qılma xurşid kimi *eyibnümalıq* ki, fələk...
Gah bilməz bu *giriftarlığım*, gah bilir...
Mənim kim, bir ləbi-xəndan üçün *giryantlığım* vardır...
Həvayi-eşq ilə min sənə *əşkəşanlığım* vardır...
Həmrahlıq et bizimlə bir dəm...

Şeir dil üzərində, morfem, söz, söz birləşmələri üzərində eksperimentdir. Həmin dil vahidlərini ən müxtəlif istiqamətdə və situasiyalarda dəyişmək, yeniləşdirmək, nəticələrin uğurlu-uğursuz olacağını praktikada yoxlamaq lazım gəlir. Şairimizin bu cəhətdən sonsuz və yorulmaz fəaliyyəti örnək olmalıdır. Füzuli işlətməsəydi, aşağıdakı okkazional sözlərin ola biləcəyini təsəvvür etmək olmazdı.

Çün əcəbdir lələ *guyalıq*, nə möcüzüdür bu kim,
Eylər izhari-süxən ləli-dürəfşanın sənin...
Qılmış bu rəvişdə *nüktədanlıq*,
Gülriizligü gühərfəşanlıq...

Qeyri-müəyyən çoxluluq, miqdar anlayışı distributiv isimlərin təkrarı ilə ifadə olunur. Belə leksik vahidlər Füzulinin sevdijə ifadə üsullarından idi.

Cürə-cürə mey içib, zibi-cəmal artırdım,
Zərrə-zərrə gözümün nurini əfzun etdin...
Zaman-zaman tökülən *qətrə-qətrə* qanımdan...
Nuş eylər idim *qədəh-qədəh* mey...

Bu kimi təkrar vahidlər xaricəi bir ahəng, musiqilik yaradır, məzmunca həm isimlik-əşyavilik, həm də qeyri-müəyyən

miqdar bildirir, deməli, bir neçə funksiyamı özündə cəmləşdirir. Deməli, ən yaxşı poetik vasitələrdən hesab olunmalıdır.

*Məxzən-məxzən cəvahir açdı
Xərmən-xərmən nisar saçdı...
Yük-yük tökəlim zər, alalım kam...
Gözüm kim bağrımın qanın tökər pərkələ-pərkələ...*

Demək lazımdır ki, həmin ifadə tərzində ən qədimlərdən xalq dilində sevilən və çox işlədilən vahidlər kimi diqqəti cəlb edir (Dədə Qorqud dastanlarının dili bu baxımdan bir örnəkdir).

Füzuli şeirində qeyri-müəyyənlik bildirən say lar, həm də müxtəlif üslubi-poetik funksiyalarda işlədilir.

Yüz, min və yüz min sayları qeyri-müəyyən miqdar bildirir.
Yüz peyğəmbər cəm olub, göstərsələr *min möcüzət*...
Kim, nisar eylər ona, *yüz min* düri-şəhvar söz...
Var *yüz min* dərdi-pınhan, qüdrəti-izhar yox...
Səbrim alıb fələk mənə *yüz min* bəla verər...
Gah *yüz* lütf qılır, gah təğafül güya...
Can verir ləbin təmənnasında *min* abi-həyat,
Feyzinə ləbtəşnə *yüz* xizrü Məsihadır sənin..
Necə bulmaz əcr *min* kafir müsəlman eyləyən...

Yüz və *min* saylarının həmin mənə və funksiyası xalq danışığı dili üçün də səciyyəvidir. Deməli, bunlardan istifadə özlüyündə Füzuli dilinin xalqiliyini əks etdirir. Eyni mənə və funksiyada «yüz min» sayı isə Füzuli adı ilə bağlana bilər.

Qeyri-müəyyən çoxluq bildirən saylar ən az miqdar bildirən «bir» ilə qarşılaşdırılmaqla qüvvətli bədii təzad yaradılır:

Könüldə *min* qəmim vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,
Bu həm *bir* qəm ki, el tənindən əfqan eyləmək olmaz...
Neçə *min* aşıqə ancaq *bir* ox atdın, demədin...
Qılırsan *min* cigər qan, hər yana baxdıqca, ey zalım,

Nə baxmaqdır bu, hərdəm qandan alsın *bir* cigər aşiq?..
Mədrəsə içrə müdərriş verdiyi *min* dərstdən,
Yeydürür meyxanədə *bir* cam vermək *bir* gözəl...
Bir ah ilə verərdi *min* Bisütunu badə...
Yüz min əğyar içində *bir* yar...

Qeyri-müəyyən çoxluqdan birini fərqləndirmək, qarşılaşdırmaq və ya müqayisə etmək elə özlüyündə bədiiilik əldə etmə üsuludur.

Şahisən mülki-mələhətdə sənə qullar çox,
Biri oldur ki, varıb Misrdə sultan olmuş...
Ey görən *min* dağ ilə səbrü səbatım eyləmə
Nisbətım Fərhadə kim, *bir* dağ ilə olmuş zəbun...
İstədim mərhəm oxundan cigərim yarəsinə,
Atdı *min* ox ki, dəgər hər *biri bir* parəsinə...

Qeyri-müəyyənlik bildirən «yuvarlaq» sayların (*yüz, min*) təkrarı ilə distributiv səciyyəli qeyri-müəyyən saylar düzəldilir ki, bunların intensivlik səciyyəsi nəzərə çarpır.

Sərf edər hər ləhzədə *min-min* löləyi-şəhvar söz...
Eyvani-süpehrdə sitarə
Min-min göz açıbdır intizarə.

Mənanı qeyri-müəyyən dərəcədə şiddətləndirmə məqsədi ilə üzvlənməyən əmr cümlələrinin yuvarlaq *yüz* sayı ilə işləndiyi diqqəti cəlb edir. Burada *ki* ədatı fakultativ səciyyəlidir.

Yüz şükr sənə yetişdim axır...
Yüz ah ki, faş oldu dərdü qəmi-pinhanı...
Yüz şükr ki, yox sənə xilafım...
Yüz şükr ki, yarı-zar buldum...
Yüz şükr ki, qılmadım xəsarət...

Sayın müqayisə məqamında işlədilib qeyri-müəyyən şiddətləndirmə bildirməsi aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür.

Sərdəftəri-əhli-ruzigarəm,
Hər necə desəm, *yüz onca* varəm...
Həvayi-eşq ilə *min səncə* aşkəşanlığım vardır.

Daha yüksək intensivlik bildirən fərdi ifadə:

Ey mənü yüz mən kimi sərgəştə qurbanın sənin...
Saylarla əlaqədar Azərbaycan folkloruna məxsus səciyyəvi ifadə tərzindən böyük Füzulinin yaradıcılıqla bəhrələndiyi diqqəti cəlb edir.

İbn Səlam Leylinin evinə aşağıdakıları göndərir. Eyni sayın misraəni mövqedə müvazi təkrarı təkidlilik, intensivlik anlayışının da ifadəsinə yardım edir.

Şərt etdiyin etdi cümlə irsal.
Min zərrin nəl əsbi-tazi,
Misrivü iraqiyü hicazi.
Min cariyəvi qulami-ziba
Pirayələri hərirü diba.
Min naqə nəbatü qənd yüklü,
Nəsrin dərilü, bənəfşə tükü.
Min təblə əbirü ənəbərü müşk.

Yekcins əşya və hadisələrin eyni mətn tərkibində müvazi şəkillə sadalanması xalq ifadə tərzini yada salır. Burada həm ahəngdarlıq, həm topluluq, çoxluq, həm-intensivlik bir vəhdət təşkil edir ki, bunlar poeziyada yüksək qiymətləndirilən keyfiyyətlərdir.

Leylinin toy gecəsini şair belə təsvir edir:

Yüz qönçə dəhənli mahpara
Gül suyu səpərdi rəhgüzarə.
Yüz gülrux əlində məcməyi-ud
Eylərdi həvayı ənbəralud.
Yüz məhliqa olub qinasaz
Qoşmuşdu sədəyi-sazə avaz.
Yüz nərgisi-məst gəzdirib cam
Əhbabə verərdi cami-gülfam.
Yüz gül başı üzrə yüz təbəq zər
Olmuşdu nisar üçün müqərrər.

Qeyri-müəyyən çoxluq bildirən *yüz və min* saylarının mətndə belə təkrarı tamamilə Azərbaycan xalq ədəbiyyatını yada salır və xalq dilində çox sevilən qeyri-müəyyənliyə meyl ilə əlaqədar şərh olunmalıdır.

Qeyri-müəyyənliyi intensivləşdirməkdə müvafiq saylara yenə də qeyri-müəyyən determinatlar qoşulub işlədilir.

Neçə min aşiqə ancaq bir ox atdın, demədin
Ki, düşər bir-birini bir neçə üftadələrin...

Füzuli şeirində say sisteminin ən aşağı rəqəmləridə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Bir və iki sayları qoşa söz kimi (*bir-iki*) işlənərək qeyri-müəyyən miqdar ifadə edir.

Dəmbədəm canımı, ey dərdü bəla, incitmin.
Lütf edin *bir-iki* dəm kim, sizə mehmandır bu...

Bir və iki sayları poetik mətnə məhz poetik məqsədlə qarşılaşdırılır.

Oldu bazari-cahan rəvnəqi *bir* dürri-yetim
Ki, degil *iki* cahan hasili ol dürre bəha...
Bir qəm yek olur *iki* bələdai...

Bir və *iki* sayları real sadalama anlayışı bildirir.
Derlər bu idi ərəbdə adət
Kim, ər əgər ölsə, qalsa övrət,
Bir il-iki il tutardı matəm...

Aşağıdakı beytdə işlənən «iki göz» ifadəsi xalq danışiq dilindən gəlsə də, sənətkar buradakı hər iki «iki» sayını məhz bədii məqsədlə—ləffü nəşr məqsədi ilə işlətməmişdir.

İki gözdən rəvan etmiş sərişkim qamətım şövqi,
Əsayi-möcizi gör kim, *iki* bölmuş bu dəryayı.

Burada *qamət—əsayi-möcüz*, *sərişk—dərya* qarşılaşdırılması üçün *iki göz*, ümumən, *ikiyə* bölünmə kimi təqdim edilmişdir.

Başqa bir yerdə *iki* və bununla bağlı *bir* sayları sufi terminologiyası ilə əlaqədardır.

Daim onu məndə zahir eylə
Lütf et, *iki* surəti *bir* eylə.

Bütün klassik poeziyamızda olduğu kimi, Füzuli irsində də sayların sakramentallığından bir bədii vasitə kimi sıx-sıx istifadə olunur.

Yer işi, göy cünbüşü rəyinlə bir dəm olmasa
Yeddi iqlümi *doquz* gərduni-gərdan olmasın...
Ey *yeddi* gülü *doquz* gülüstan,
Feyzi-kərəminlə səbzü xəndan.
Yandırırım oda *doquz* rəvaqım...
Cəfa oxun mənə yağdırman ancaq, ey əflak,
Demin ki, *yeddi* kəmandarə bir nişanə yetər...
Dünya *yeddi* başlı əjdəhadır...

Şərqdə hələ «Avesta» dövründən bəri geniş yayılan «Min dərd var, min bir dərman» ifadəsi məşhurdur. Buradakı «min dərd» birləşməsi Füzulinin çox sevdiyi ifadələrdəndir.

Cəfayi-çərxi-kəcrəftar əlindən var *min dərdim*
Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm...
Yardən *min dərdi-dil* çəkdim, bu həm bir dərd kim,
Bildim *min dərdi-dilim*, bir dərdə dərman etmədi...

Füzuli dilində qeyri-müəyyənlik ilə yanaşı yuvarlaq yüz və min saylarının daha bir maraqlı poetik-estetik funksiyası qeyd olunmalıdır.

Horizontal vəziyyətdə, adətən, *yüz* sayı *üz* ilə, *min* sayı *mən* ilə məqlub təşkil edib misra daxilində kontakt və ya distant mövqedə işlədilir.

Mənə *üz* göstərər hər ləhzə *yüz* min şahidi-dövlət
Çü mirati-rüxün, mənzuri-çəşmi-pakbinimdir...
Ayağın tozuna *üz* sürməyə verməz səbə rüxsət,
Üzün yüz kərrə şəbnəm yumadan, gülbərgi-sirabım...
Nədən kim, hər kimə uz tutdum, ondan *yüz* bəla gördüm...
Rəğbətüm bütخانədən döndərdi *yüz* tərsa *üzün*...
Gərçi, ey dil, yar üçün uz verdi *yüz* möhnət sana...
Mən qoparıb salmışam *min* daği bir dırnağılən...
Səbrim alıb fələk *mənə yüz min* bəla verər...
Sənsənü *min* tazə gül, hala *mənü min* tazə dağ....

Bu misrada isə *min* sayı *dəmindən* ilə məqlub təşkil etmişdir:

Hər *dəmindən min* Məsiha zindeyi-cavid olur...

Aşağıdakı beytdə saylar bilavasitə məqlub təşkil etməsə də, məqlub yaradan sözlərin təyini kimi işlənilib bilavasitə bu işdə iştirak edirlər: *yüz qəm—bir dəm*.

Hər tərəf *yüz qəm* həlakim qəsdin etmiş, tanrıçin
Bir dəm, ey gözdən axan xünabə, qıl pünhan məni...
Habelə *bir* sözü isim *pir* ilə məqlub təşkil edir.
Min *pardən* almadı *bir* irşad...

Misraönü güclü mövqedə yanaşı gəldikdə bu kimi məqlub növü daha güclü estetik təəssürat oyadır.

Yüz yük gühəri-tərü zəri-xüşk...
Bir bar idi gərdənində gövhər...

Aşağıdakı misrada iki say (*yüz* və *min*) məqlub qarşılığı (*mən* və *üz*) ilə bir cümləyə yerləşdirilmişdir.

Mənə üz göstərər hər ləhzə *yüz min* şahidi-dövlət.

Min və *yüz* sayları horizontal istiqamətdə misraönü güclü mövqedə çıxış etməklə məqlub yaranmasında işlədilir.

Məndə bu əlacə yox mudara,
Min göz qəmim etmən aşikara...
Mən can ilə istərəm çəkəm qəm,
Min can dilərəm qəm içrə hər dəm...
Yüz şükr ki, qılmadım xəsarət,
Göz nurini xakı-payə verdim...

Beləliklə, Füzuli şeirində saylar qeyri-müəyyən miqdar bildirməkdən əlavə daha bir sıra bədii-poetik vəzifələri yerinə yetirir: qarşılaşdırma, müqayisə, mübaligə məqamlarında işlənir, paralelizm, məqlub kimi bədii-üslubi məqsəd izləyir. Bədii əsərdə sözün çəkisi ağır olur.

Böyük sənətkar habelə sintaktik səviyyədə ümumilik bildirən vahidlərdən—ümumi şəxslə cümlələrdən sıx-sıx istifadə edirdi. Aşağıdakı nümunələrdə *demək* feilinin müxtəlif formala-

rının köməyilə meydana gələn ümumi şəxslə cümlələr diqqəti cəlb edir.

Dəhənin dərdimə dərman *dedilər* cananın,
Bildilər dərdimi yoxdur *dedilər* dərmanın...
Demiş hər qönçəyə aşıqlığım razın səbə *derlər*...
Şərbəti-ləlin ki, *derlər* çeşməyi-heyvan ona,
Ol verir mən dəmbədəm üşşaqəvü mən can ona...
Dedilər qəm gedirər badə, çox içdim sənsiz
Qəmi-hicranə müfid olmadı ol qan olmuş...
Dedilər yar üşşaqın gəlir cəm etməyə könlün,
Məgər ki, yarə üşşaqi-pərişandan xəbər verdin...
Mehriban *derlər* səni əğyarə, lakin mən ona
Bavər etmən kim, sənə mehr eyləmək ayin degil...

Eyni funksiyada digər feillərə də rast gəlinir.
Həmsöhbət oldu daneyi-əngur zahidə,
Əslə budur ki, *oxudular* badəni həram...

VII. MİRƏT UN-NƏZR

Klassik poeziyada çox yayılmış üslubi-poetik ifadə üsullarından biri də *m i r a ə t u n – n ə z r* («tənasüb», «tovfiq», «mütənasib») adlanan sözişlətmə tərzidir. İfadənin mənası «oxşarını, mislini, tayını, tapmaq, gözləmək, riayət etmək» deməkdir. Terminoloji mənası poetik mətində adı çəkilən məfhumun az-çox əlaqədar olduğu digər məfhumların da adlarının (ixtiyari miqdarda) işlədilməsidir. Məsələn, misra və ya beytdə «gül» sözü işlədilibsə, orada və ya sonrakı misra və ya beytlərdə bu predmet ilə əlaqədar ola bilən digər denotatların adları (*bülbül, bağban, çəmən, qönçə, nəsim* və s.) işlədilməli olur.

Aşağıdakı beytdə namaz ilə əlaqədar sözlərin *miraət-un-nəzri* nəzəri cəlb edir.

Bir yerdə sabit et *qədəmi-etibarını*
Kim *rəhbəri-şəriət* ola *müqtədə mana...*

Digər bir beytdə *mələk—həqq-insan* sırası miraət un-nəzr təşkil etmişdir.

Ey *mələksima* ki, səndən özgə heyrandır sana
Həqq bilir *insan* deməz hər kim ki *insandır*, sana...
Daha bir beytdə dini məzmunlu sözlərin miraət un-nəzri.
Dəmadəm cövrələrdir çəkdiyim *birəhm büstlərdən*
Bu *kafərlər* əsiri bir *müsalman* olmasın *yarəb...*

İctimai səciyyəli sözlərin miraət un-nəzri...

Demir kim *ədli* yox, ya *zülmü* çox, hər hal ilə olsa
Könül *təxtinə* ondan qeyri *sultan* olmasın, *yarəb...*

Bu poetik-üslubi sözişlətmə tərzii yalnız beytlərlə məhdudlaşmış qalmır, bir sıra hallarda bir neçə ardıcıl beyti, habelə bütövlükdə qəzəli əhatə edir.

M. Füzulinin aşağıdakı qəzəli miraət uz-nəzr prinsipi əsasında yazılmışdır.

Eyş üçün bir türfə mənzildir *bahar əyyamı bağ*,
Onda tutsun *qönçəvəş* hər kim ki, eyş itər, otaq.
Qönçələr açıldı *seyri-bağ* edin, ey əhli-dil
Kim, görüb *güllər, köüllər* açılan *çağdır* bu çağ.
Səndən ey *bülbül*, füzundur məndə möhnət *fəsligül*,
Sənsənü min *tazə gül*, hala mənü min *tazə dağ*.
Bağa sərvin gəldiyin bilmiş səhərdən *şaxigül*,
Rövsən etmiş *rəhgüzari* hər yan min *çiraq*.
Çəksələr *zəncir* ilə *gülzarə* getməni kim, mənə
Sünbülü-zülfün fəraqından *müşəvvəşdir* dimağ.

*Mövsimi-güldür, vəli getməən çəmən seyrinə kim,
Rövzeyi-kuyin mənə ol seyrdən vermiş fərağ.
Məhrəm olmaz rindlər bəzminə mey nuş etməyəən,
Ey Füzuli, çək ayaq ol bəzmdən, ya çək əyaq.*

Qəzəlin beytləri *gül* anlayışı əsasında bir-biri ilə əlaqələnmişdir. Tematik sahə prinsipi əsasında buradakı digər sözlər də *gül* ilə assosiativ əlaqədə işlədilən sözlərdir: *bahar əyyamı, bağ, qönçə, seyri-bağ, köüllər açılan çağ, bülbül, sərv, çəmən seyri*. Elmdə assosiativ əlaqə prinsipi əsrimizin əvvəllərində, tematik sahə prinsipi 30-cu illərdə tədqiq olunub müəyyənləşdirilmişdir. 40 il bundan əvvəl isə Füzuli bu prinsiplərə isnadla qəzəllər yazırdı.

Şairin bir sıra qəzəllərində miraət un-nəzr və dövriyyə prinsipləri bir-biri ilə əlatələnmiş, çulğalanmış olur. Məsələn, aşağıda qeyd olunan vahidlər təzəlin dövriyyə səciyyəsinə-göstərirsə, onların əlaqədar olduğu vahidlər miraət- un nəzr üçün səciyyəvidir.

Dün könül dilbərə şərh-qəmi pünhan etdi,
Cəm ikən, *könlünü* bir para pərişan etdi.
Yer tutam dərdi *könül* nalə ilə *kuyində*
Yetmədi bir yerə hər necə ki, əfğan etdi.
Vədə verdi *ciyərim qanın içə müjganın*,
İntizar ilə bu həsrət *cigərim qan* etdi.
Qəmzə tiğilə *gözün könlümü* yüz parə qılıb
Hər birin bir hədəfi-navəki-*müjgan* etdi.
Qıldı mehrabə *qaşın* fikri fəqih mail,
Gör necə kafiri ol vəz müsəlman etdi
Görəyin çox yaşasın *didə ki*, mərdümlük edib,
Qəm hücumundə məni əşk ilə pünhan etdi.
Ey əcəl, can təməin qılma Füzulidən kim,
Bir kəmanəbruyə çoxdan onu qurban etdi.

Müasir psixologiya elminin nailiyyətlərinə əsaslanan struktur üslubiyyat təfəkkürdə əlaqədar anlayışların bədii əsərdə təzahürü məsələlərinə böyük diqqət yetirir. Hər bir sözün təfəkkürdə əlaqələndiyi anlayış, adətən, öz əhatəsi ilə təzahür edir. Nüqdə söz yalnız əlaqədar olduğu sözü çəkib gətirir. Struktur poetikada irradiasiya adlanan bu sözişlətmə tərzii Füzuli qəzəllərinin elmi əsaslarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

*Sipehrin fariğəm vəslində mahü aftarından,
Qərək ziydi-visualındır bu ayü gün hesabından.
Təməşayi-rüxün əzminə çıxdı aftar əmma
Gəlirkən sürətilən düşdü yüz yerdə şitabından.
Fələk məhcubdur, şamı-rüxündən yandırır çərxi,
Çıxarmaq istər onu şöləyi-ahim hicabından.
Fələk eşqində ol qayətdə, ey meh, müztərib olmuş
Ki, hər nə eyləsən bilməz nə eylər iztirabından.
Günəş lövhi degil göyde şüa üstündə zərrinxətt,
Fələk almış əlinə bir vərəq hüsnün kitabından.
Dəgirmən danə üçün cizginir, bihüdə dövr etməz,
Müçərrədsən, könlü, vəhm etmə çərxi inqilabından.
Kimi hüşyar görsən sən, ona ver camı-mey, saqi,
Bihəmdullah, Füzuli məstdir vəhdət şərabından,*

Böyük sənətkarın digər qəzəli səma cisimləri və onlarla əlaqədar günün hissələri adlana bilən sahə ilə əlaqədardır. Burada ifadə edilən başlıca fikirlərin ağırlığı *gün, mah, hilal, sübh, şam, aftar, xurşid* sözlərinin üzərinə düşmüşdür. Dərindəki semantik əlaqə misra və beytləri-bir bütöv daxilində daha dərindən əlaqələndirmiş olur.

*Çərək hər ay başına salmış qaşından bir xəyal.
Bu cəhətdəndir hər ay başında olmaq bir hilal
Mahi-növ olmuş qaşın sövdasının sərgəştəsi,
Şəhrdən şəhrə gəzər avarələr tək mahü sal.*

Etdiğiçün hüsnünə qarşı kəmal izharı *gün*,
Bir *gün* olmaz ki, ona *gərdün* yetirməz bir zəval.
Sübh qıldın cilvə, *gün* çəkdi özün bir guşəyə,
Şam ərz etdin rüxün, şəmi əritdi infial.
Qılma gözdən çəhrayi-xalın nihan kim, qılmaya
Dudi-ahim *afitabi* çöhreyi-gərdunə xal.
Olmuyub məqbuli-xali-dərgahin *mahi-təmam*,
Zəfi-tale verdi *gün-gündən* ona təğyiri-hal.
Ey Füzuli, *mahnisbət* məhv qıl varın təmam,
Gər dilərsən bulmaq ol *xurşid* birlə ittisal.

Fars dilində yazılmış aşağıdakı qəzəldə (tərcüməçi M. Mübariz) ləffü nəşr və miraət un-nəzr birlikdə özünü göstərir və elə buna görədir ki, tərcümə olmağına baxmayaraq, oxucuya güclü təsir göstərir.

Fəna səhrasının çıx seyrinə, yaxşı səyahətdir,
Nə qovğa var, nə fitnə, ol biyaban sanki cənnətdir.
Bu dünya mülkü viran oldu, artıq qalmadı insan,
Fəna mülkü özü abad, əhli kani-qeyrətdir.
Bu dünyadan o dünyaya gedən kəslər qayıtmazdır,
Yəqin ki, *orda* insanın nəsibi istirahətdir.
O dünyanı tapanlar, meyl qılmazlar *bu dünyaya*,
Fəna insanlara bir qurtuluşdur, bir fəraqətdir.
O aləm zövqünü bir kəs *bu aləmdən* ala bilməz,
Bu dünya qəm evi, lakin *o dünya* mülki-işrətdir.
O aləm şövqünü bir an unutma sən *bu aləmdə*,
Çalış yaxşı əməllər et, mükafatın səadətdir.
Bu aləm qeydinə qalma, Füzuli, daima şad ol
İki *dünyaya* laqeyd ol, bu Allaha ibadətdir...

M. Füzuli miraət un-nəzr sözişlətmə üsulundan sıx-sıx istifadə edirdi. Şeirdə (bənddə, beytdə) müəyyən bir məfhum və ya obyekt adı eyni şəkildə (poliptotdan fərqli) təkrarlanır və həmin

mətnədə bu məlhum və ya obyektin əlaqədar olduğu müvafiq anlayışların adları həmin mətnə axışıb gəlir, söz sözü çəkib şeirə gətirmiş olur.

Bəs ki, zəfi-*ruzədən* hər gün bolur təğyiri-hal,
Olacaqdır iyd üçün mahi-təmamim bir hilal.
Qıldı mahi-*ruzə* xurşidimi gün-gündən zəif,
Zərrə-zərrə ayə, san gün nuri eylər intiqal.
Bir xəyal etmişmi zəfi-*ruzə* yarı bilməzəm,
Yoxsa yarı görməyib, mən gördüyümdür bir xəyal.
Tutə bilsəydim, su içməzdim, qılırdım dəfini,
Ruzənm kim, göz görə xurşidinə istər zaval.
Ay tutulsun, *ruzə* əyyamında gün düşsün yerə
Kim, bu ay, gündən bulubdur mehriban mahim, məlal.
Qanımı içmək dilər ol ləli-meygun hər gecə,
Ruzə tutmuş qaliba, iftar üçün istər həlal.
Yemək-icmək fikri əhli-*ruzədan* kəs, ey günəş.
Bir səvab et, sübhələr ta şama qıl ərzi-camal.
Ruzə təklifin Füzulidən götür, ey möhtəsib,
Nətvandır, onda bu təklifə yoxdur ehtimal.

Elmdə müxtəlif semantik sahə nəzəriyyələri yalnız XX əsrdə meydana gəlib formalaşmışdır. Ulu ustadımız bu nəzəriyyələri necə də dörd yüz il əvvəl qabaqlamışdır. *Ruzə* sözü ilə eyni sahəyə aid söz və ifadələr bütün qəzəl boyu səpələnmişdir: *gün, iyd, mah, hilal, xurşid, gün-gündən, ay, gün nuri, xurşid, ay, gün düşsün yerə, ay, gün, mah, gecə, iftar, yemək-icmək, günəş, sübh, şam* kimi sözlər hamısı bu söz ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, lüğət tərkibi, xüsusilə, miraət un-nəzr müəllifin təfəkkürünü məşğul edən anlayışların güzgülüdür, onun maraq dairəsinin göstəricisidir. Məlum olur ki, mütəfəkkir, alim, filosof Füzulini ictimai həyatın, insan biliyinin bütün sahələri maraqlandırmış, özünə cəlb etmişdir.

Aşağıda ayrı-ayrı sahələrə aid sözlərin miraət un-nəzrinə

aid şairin irsindən nümunələr gətirilir.

İctimai semantikalı sözlər:

Deməli, kim, *ədli*, yox, ya *zülmü* çox, hər hal ilə olsa
Könül *təxtinə* ondan qeyri *sultan* olmasın, yarəb.

Kosmik anlayışlar toplusu:

Pərtövi-xurşid sanmın *yardə* kim *dövri-fələk*
Yerə vurmuş *afitabın mahi-tabanım* görüb...
Qaranlıqla, qaralıqla əlaqədar sözlər:
Ey deyən kim, *şəmi-iqbalın* nə üzdən *tirədir?*
Sayə salmış ayə ol göysüyi-ənbərsaya bax...
Gül bağçası¹ ilə əlaqədar sözlər:
Gülüstani-səri-kuyin kitabın bab-bab, ey gül
Xəti-reyhan ilə *cədvəl* çəkib *gülzarə* yazmışlar...

Xristianlıq ilə əlaqədar sözlər:

Sənə derlər *büti-Çin*, zülfünə *zünmar* söylərlər,
Zəhi-imanı, *yoxlar küfr* söylərlər, *xəta* derlər.
Xəstəlik ilə əlaqədar sözlər:
Mərizi-eşq üqdi-zülfün *eylər arizu-zira*
Müalicələr bu *mühlük dərdə* *müşkildir dəva* derlər...

Xəstəlik və həkimlik ilə əlaqədar sözlər:
Eşq dər dilə xoşam, əl çək *əlacımdan*, *təbib*
Qıdma dərman kim, *həlakım zəhri-dərmanındadır*...

Şairin bütövlükdə vəhdətini qorumaq üçün böyük sənətkar
ən müxtəlif üsullara əl atır. Bir sıra qəzəllərinin mətə və məqtə-

¹ Klassik poetikada bu kimi şeirlər eləcə bəzən «gül bağçası» (termin kimi) adlandırılır.

sində eyni dil vahidlərinin, mətndə əsas hesab olunan vahidlərin işlədilməsi də bu üsullardandır. Məsələn, qəzəlin mətlə beyti belədir:

İstədim mərhəm oxundan *cigərim* yarəsina,
Atdı min ox ki, dəgər hər biri bir parəsina...

Məqtə beytdə də bu *cigərim* vahidi özünü göstərir:

Ey Füzuli, *cigərim* qanını qoymaz tökülə,
Can fəda ol sənəmin qəmzeyi-xunxarəsina.

Yaxud rəməzan ayına—bayram ayına həsr etdiyi qəzəlin ilk və son beytləri eyni vahidlə başlanır.

Rəməzan oldu çəkib şahidi-mey pərdəyə ru,
Mey üçün cəng tutub təziyə açdı giysu...
Rəməzan oldu, budur vəhmi Füzulinin kim,
Necə gün içməyə mey, zöhd ilə nagahtuta xu.

Beləliklə, lüzum ma la yəlzəm həm daxili-semantik, həm də xarici-formal baxımdan şeirdə əlverişli müvazilik yaratması ilə səciyyəlidir.

Tematik söz qrupu və ya eyni sözün eyni və ya müxtəlif formalarda təkrarı əsasında yazılan şeirlər əsərin bütövlüyünü, tamlığını təmin və təşkil edir, mövzu hüdudunu müəyyənləşdirir. Mikrokontekstdə hər beyt (misra) müstəqil mühakimə bildirsə də, bütöv (mikro) kontekstdə hər beyt bütövün bir hissəsi olur. Aşağıdakı qəzəldə *baş*, xüsusilə də, *tiğ* sözünün təkrarından məqsəd də budur:

Sübh çəkmiş çərxə, çalmış daşa *tiğ*in afitab,
Zahir etmiş ol məhi-dəllakə eyni-intisab.
Dəmbədam təhriki-*tiğ*indən bulur *baş*lar səfa,
Öylə kim, su mövcə urub zahir qılır hərdəm hübab.

Hər səri-muyimdə bir *baş* olsa muyi-sər kimi,
Kim, alır *başlardakı* sevda camalından niqab.
Kəssə varın, *tiği*-xunrizindən etməən ictinab. Kəşfi-əsrari-
məlamət cövhəri-*tiğindədir*
Qüسسəindən *başımın* qıl kimi incəlmiş tənim
Kim, tənimlə *tiği* ortasında *başımdır* hicab. *Tiği*-çapuk
seyrinə ahuyi-Çin dersəm nola,
Seyr qıldıqca tökər səhrayı-Çinə mişkab. *Muyi*-juli-
dəmdə *tiğindən* ümidim kəsməzəm,
Ey Füzuli, xali olmaz bərqi-lamedən səvab.

VIII. DÖVRİYYƏ

Klassik poetikada mövc (ə) və ya dövrüyyə adlanan üslubi-poetik xüsusiyyətli şeirləri ilə də M. Füzuli ədəbiyyatımızda xüsusi yeri ilə fərqlənir. Eyni əsərin (qəzəlin, mütəxəmməsin, rübainin) hər misra və ya beytində (bəndində) təsvir obyektinin bir cəhəti (üzvü, əlaməti, hərəkəti) mədh edilir və beləliklə, bütövlükdə şeir bu mədhlərin küllü, toplusu kimi daha güclü təsir oyadır.

Əksi-*rüxsarın* ilə oldu muzəyyən mirat,
Bədəni-mürdəyə, feyzi-*nəzərin* verdi həyat
Bənzədərdim *qədi-mövzuninə* filcümlə əgər,
Can içində əlif etsəydi qəbuli-hərəkət.
Xət bu mənzum ilədir tərifi-*zənəxdanında*
Ki, bu zindanın əsirinə yox ümmidi-nəcat.
Kakilin qıldı müqərrər mənə sərgəştəliyi,
Deməsin kimsə ki, var gərdişi-kərdunə səbat.
Qəmzə peykanin edər aşiqə *çəşmin* sədəqə,
Öylə kim, mərdümü-münim verə möhtacə zəkat.
Afərin cövhəri-məqbulinə kim, aləmdə
Mümkün olmaz bu *sifat* ilə ki, sənsən bir *zat*...

Son beytin özündə göstərilir ki, burada zətin «sifat»ı tərənnüm edilməkdədir. Sırası ilə bu «zat»ın rüxsarı, qəddi, zənəxdanı, kakili, çeşmi obrazlı şəkildə, hər biri mikromətnin obyektı olmaqla sadalanır və onların küllündən məmduhun sifati alınır.

«Leyli və Məcnun» poemasında məmduhun (Leylinin) gözəl, bəyənilmiş əlamətləri belə sadalanır.

*Zülfeyni-musəlsəli girəhgir,
Canboynuna bir bəlalı zəncir.
Əbrusi xəmi bəlayi-üşşaq,
Həm çüft lətafət içrə, həm taq.
Hər kirpiyi bir xədəngi-xunriz
Peykani-xədənki qəmzeyi-tiz.
Dəryayi-bəla cəbini-paki,
Çin cünbüşü məvci-səhməni.
Çeşmi-siyəhinə sürmədən ar
Hindusinə sürmə həm giriftar
Rüxsarına rəngi-qazadən nəng,
Hərgiz ona qazə verməmiş rəng.
Göz mərdüməkindən olsa xali,
Göz mərdüməki olurdu xali.
Ləlü dürü göstərərdi hərdəm,
Əvraqi-gül içrə iqd-i-şəbnəm.
Əbvabi-təkəllüm etsə məftuh,
Əmvatə vərərdi müjdeyi-ruh.
Şümşadi-lətifinə mürəkkəb
Sibi-zənəxi turunci-qəbqəb...*

Göründüyü kimi, burada gözəlin surətinin başlıca üzvləri—saçı (*zülfi*), qaşları (*əbrü*), kirpiyi, alını (*cəbin*), gözü (*çeşm*), üzü (*rüxsar*), bəbəyi (*göz, mərdüməki*), dodağı (*ləl*), dişi (*dür*), ağızı (*əbvabi-təkəllüm*), boyu (*şümşad*), çənəsi (*zənəx*) sırası ilə yüksək obrazlı-poetik bir dildə vəsf edilir.

Aşağıdakı qəzəldə isə tamamilə başqa bir semantik sahə

ilə rastlaşırıq. Şeirdə insan bədəni əzələrinin adları bir yerə toplanıb (*həqiqi və metaforik mənada*).

Nə xoşdür *arizin* dövründə *zülfi* ənbər əfşanın,
Bu dövrandə nə xoş cəmiyyəti var ol *pərişanın*.
Rüxün dövründə bir divanədir sevdalı *zülfin* kim,
Pərpşanlıqdan olmuş, mən kimi məşhuri-dövrünü.
Həvadən *kakülindir* təprənən, ya rüşteyi-*candır*
Ki, hərdəm çizginib *baişnə* istər ola qurbanın.
Müsəlsəm *zülfi*-mişgindən artırmış *rüxün* rövnaq.
Zehi sünbül ki, olmuş zivəri *gülbərgi-xəndanın*.
Qaralıbdır tütün tək rüzgarım ol zamandan kim,
Tənim xaşakinə odlar urubdur bərqi-hicranın.
İşimdir sayətək yerdən-yerə *üz* urmaq ol gündən
Ki, *başından* gedibdir sayəyi-*sərvi-xuramanın*.
Füzulini *ayaqdan saldı* bəri-möhnəti eşqin,
Necün tutmazsan, ey kafər, *əlini* bir müsəlmanın.

Bu xüsusiyyət bütövlükdə şeirin (qəzəl, qəsidə) tamlığını təmin edir. Formal baxımdan, adətən, hər beyt az-çox müstəqil olsa da, məhz semantik sahə qanunu sayəsində bu müstəqil vahidlər bir bütövün tərkibində toplaşır şeirin ümumi vəhdətinə səbəb olur. Dövriyyədə yalnız poetik səciyyə daşıyan, şairanə məzmunlu sözlər yer tutur və yalnız poetik səciyyəsinə görə bunlar ana dili vahidlərindən daha çox onların alınma qarşılığından ibarət olur. Deməli, Füzuli irsində sözlər yalnız poetik məqsədlə işlədilir («Şairanədir, deməli, alınmadır»—*L. Tolstoy*).

Sufi ədəbiyyatında dövriyyənin çox böyük təlimi və təbliği əhəmiyyəti vardır.

«...Şeyxin oxuduğu lirik şeirin hər misrasını mürid həqiqi, əsl mənada deyil, öz halına və məqsədinə müvafiq mənada qavrayır. Əgər aşiq gözlər, dodaqlar, qaşlar, zülflər kimi müxtəlif rəmz və alleqoriyalar işlətdikdə məşuqunu nəzərdə tutursa, arif

bu sözlərin mütləq həqiqətə işarə olduğunu başa düşür¹.

Riştədir *cismim* ki, dövri-çərx vermiş tab ona,
Mərdümi-*çəşmim* düzər hərdəm düri-sirab ona.
Sayeyi-*zülfin* şəbistanındadır şəmi *rüxün*,
Necə yetsin qədr ilə xurşidi-ələmtab ona.
Dürdü-mey tək gərqeyi-xünibə gördüm *könlümü*.
Gör nə gəldi *başına*, netdi şərabi-kab ona.
Qaməti-xəm birlə bir əhli-kəramətdir *qaşın*
Daş olur, əlbəttə, gər baş əgməsə mehrab ona.
Çəşmini əhli-nəzər qəsdinə təyin eyləyən,
Nazü qəmzəndən mühəyya eyləmiş əsbab ona.
Tərləmiş *rüxsar* ilə xublar açarlar *könlümü*,
Gör nə gülşəndir ki, atəşdən verərlər ab ona...

Yalnız poetik sözlər: *cism*, *zülf*, *könül*, *qamət*, *çəşm*, *rüxsar*...

İnsanın digər əzələrinin adları (burun, qulaq², boğaz, zə s.) belə şeirlərə, düşə bilməz.

Ləbin rəşki mizacın təlx qıldı badeyi-nabın,
Qaşın meyli üzünü qiblədən döndərdi mehrabın.
Girehlər oldu canım riştəsi təsbih tari tək,
Mənə gör netdi axır arizuyi-zülfi-purtabın.
Ayağın tozuna üz sürtməyə verməz səbə rüxsət.
Üzün yüz kərrə şəbnəm yumadan, gülbərgi sirabın.
Səbə ol *zülfi* təprətdikə təşvişim ziyad eylər,
Saqın, təprənmə kim, bağrımdadır başı bu qüllabın.
Dərü divarına küstax *üz* sürtmüş deyib, gərdun

¹ Мухаммед Ходжаев: Гносеология суфизма. Душанбе, 1990, сәһ. 42.

² Deməli ki, klassik Şərq poeziyasında, ümumiyyətlə, insan sifətindəki qulaq və burunun təsviri söz ustalarının diqqətindən yayınmış və elə bil ki, insan çöhrəsində belə üzvi hissələr yoxdur. Hətta ölməz M. Ə. Sabirin 1909-cu ildə məzali tərzdə yazdığı «şairlərimizə nəzirə»sində də vəsf edilən gözəlin nə burnu, nə qulağı yada düşür. (Elçin Aslanov. Miniatur rəssamlığında insan. Qobustan, 1991, №2, sәһ. 15).

Üzünü gecələr sürtər yerə ta sübh məhtabın...

Maraqlı bir də burasıdır ki, müvafiq sahəyə məxsus leksemlərin mövcudluğu şeirin bütövlüyünü təmin edir, əlaqədar olmayan beytlərin buraya düşməsi qarşısını almış olur.

Semantik sahə prinsipi ilə yazılan şeir tam, bitkin paralelizmə əsaslanır. Aşağıdakı qəzəl ümumilikdə can anlayışına həsr olunmuşdur.

*Canımın cövhəri ol ləli-gühərbarə fəda,
Ömrümün hasili ol işveyi-rəftara fəda.
Dərd çəkmiş başım ol xali- siyəh qurbanı,
Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrara fəda.
Gözlərimdən saçılan qətreysi-əşkim gühəri
Ləblərindən tökülən lölöi-şəhvərə fəda.
Çək sinəmdə olan qanlı ciyər parələri
Məst çeşmində olan qəmzeyi-xunxarə fəda.
Parə-parə dili-məchuri-pərişanımdan
Səri-kuyində olan hər itə bir parə fəda.
Canü dil qeydini çəkməkdən özüm qurtardım,
Canı cananəyə etdim, dili dildarə fəda.
Ey Füzuli, nola gər saxlar isəm *cani əziz*,
Vəqt ola kim ola ol *şuxi-sitəm*kara fəda.*

Şeirin mətləsi də, məqtəsi də *can* sözünün işlənməsi ilə fərqlənir. Ümumi can anlayışı konkret əzaların adlarının toplusu kimi təqdim olunur: *ömür, baş, tən, göz, ləb, sinə, çeşm, dil, canü dil...*

Bu qəzəldə digər bir poetik-liqivistik xüsusiyyət də nəzərə çarpır ki, o da dövriyyə təşkil edən sözlərin (isimlərin) hər beytdə ismin bir halında işlədilməsindən ibarətdir. Birinci beytdə yiyəlik (*canımın, ömrümün*), ikincisində adlıq (*başım, tənim*), üçüncüsündə çıxışlıq (*gözlərimdən, ləblərindən*), dördüncüsündə yerlik (*sinəmdə, çeşmində*) hallarında işlənən sözlər dövriyyə

təşkil etmişdir. Başqa sözlə, bu qəzəldə iki poetik-üslubi ifadə tərzini—dövriyyə və poliptot hadisəsi bir vəhdətdə çıxış etmişdir.

Ardıcıl gələn beytlərin hər biri gözəlin əzalarından birinə həsr olunur, müvafiq əza ilə əlaqədar ya poetik məram ifadə olunur, ya da həmin əzanın vəsfi verilir.

...*Qaşların* tağınə dersəm dili-suzan, nə əcəb
Rəsmidir, asıla qəndil nəzərgahlərə.
Maili-sərv *qədin* vəslinə yetməz, nişə kim,
Bəxt şayəstə degil himməti kutahlərə.
Saqi-yi-bəzmi-cunun *nərgisi-məstindir* kim,
İçirir badeyi-qəflət dili-agahlərə.
Baxma, ey didə, *zənəxdanına məhəublərin*,
Gəzmə qafil, həzər et düşməyəsen cahlərə...

İnsan gözəlliyinə Füzuli məftunluğu onun könlünə ilahinin bəxş etdiyi məftunluqdan, vəhydən irəli gəlirdi.

Allah insanı gözəl yaratmışdır. Qur'anda göstərilir ki Allah sizə surət verdi və surətlərinizi gözəl yaratdı (64-cü surə, 3-cü ayə). Allahın bəxş etdiyi gözəlliyi mədh etməyin özü də ilahi tərəfindən təqdir edilir.

«Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq» (95-ci surə, 4-cü ayə).

IX. DİALOQ NİTQİ

Adi, ümumi-normal, həyatı vəziyyətlərdə və çağlarda şeir o qədər də öz təsirini göstərə bilmir və adətən, insanlar nəsr ilə ünsiyyət saxlayırlar. Şeir insane həyatının qeyri-adi, təlatümlü, qəmgin və kədərli, şad və xoşnud anlarında köməyə gəlir, onların mövcud əhval-ruhiyyəsinin müvafiq istiqamətdə inkişafına təkan verir. Şeir insanların qeyri-adi vəziyyətinin əksi və ifadəsidir.

İnsanlar yalnız belə anlarda (sevgi, eşq, vəcdaniyyət zamanı, hərbdə düşmənlə qarşılaşdıqda, dərin hüzn və kədərini ifadə

edərkən) şeirlə danışmalı olurlar. Özü də bu hal dərk edilmiş zəruriyyətdir. Koroğlu düşməni şeirlə döyüşə çağırır. Bəd xəbər, faciənin şeir şəklində xəbər verilməsinə aid bədii ədəbiyyatımızdan saysız-hesabsız nümunələr gətirmək olar. Məsələn:

«— A boyuna qurban, bilmirsənmi nələr oldu? Cəlilim qolu bağlı getdi, üzünü də görəmmədim, Xəlilim vaqonlara yem oldu getdi, telini də hörəmmədim... A balamın balası, a dərdimin çarəsi, bəs Qara pəhləvanım niyə gəlmədi? Gözümün yaşını niyə silmədi, dərdimi, azarımı niyə bilmədi heyyyyy...» («Azərbaycan» jurnalı, 1990, № 9, səh. 157).

Füzuli qəhrəmanları da yalnız ən gərgin, həyəcanlı anlarda danışılar:

Yanar od olub, çəkib zəbanə
Ol gülrüxə dedi yanə-yanə...

Leylinin «odlara tutuşub yasa batan» anasının danışmağa başlarkən əhvali-ruhiyyəsi bu şəkildə təqdim olunur. Yaxud aşağıdakı replikanın məzmunundan danışanın əhvali-ruhiyyəsi oxucuya tam aydın olur: buradakı təkrar xitablar sözaltı təkidlilik, töhmət anlayışını da əks etdirir.

Yumşaq-yumşaq dedi ki: «Səyyad,
Rəhm eylə bu mişk bu qəzalə.
Rəhm etməzmi məgər kişi bu halə?
Səyyad, bu natəvanə qıyma.
Qıl canına rəhm, canə qıyma.
Səyyad, saqın, cəfa yamandır.
Bilməzsənmi ki, qana qandır?
Səyyad, mənə bağışla qanın.
Yandırma cəfa oduna canın».

Ümumiyyətlə, Füzuli irsinin nəşrində durğu işarələrinin qoyulması dolaşılığa səbəb olur. Həm də, bu işdə vahid prinsipə əməl olunmur. Qrammatik təlimə görə, yalnız vasitəsiz nitq

dırnaqda yazılar və baş hərflə başlanar, ondan əvvəl iki nöqtə qoyulur və s. «Ki» bağlayıcısı işlənən məqamlarda vasitəli nitq meydana çıxır ki, burada qeyd olunan əməliyyatlara heç bir ehtiyac yoxdur. Odur ki, Füzulinin nəşrində bu cəhət göz önündə tutulmalıdır.

Füzuli replikalarının yazılışında belə savadsızlığın qarşısı alınmalıdır. Vasitəli nitqi belə yazmazlar.

Əz ilə dedi ki:—«Ey xudavənd,
Şahənşahi-adilü xirədmənd.»

Bu parçada *ki* əlaqələndirici bağlayıcı olmasaydı, həm iki nöqtə, həm dırnaq işarəsi işlədilməsi etiraz doğurmazdı. İndiki halda isə belə yazı təqdimi orfoqrafiyamızın prinsipləri baxımından qüsurludur.

Füzulinin müqəddəs irsinin qüsurlu nəşri, təqdimi heç cür bağışlanıla bilməz.

Çox maraqlıdır ki, vasitəsiz nitqin verilməsində durğu işarələri ilə əlaqədar belə qüsurlar yalnız «Leyli və Məcnun»un mətnləri üçün səciyyəvidir. Digər. poemalarda replikaların orfoqrafiyasında belə nöqsanlara təsadüf olunmur.

Ki bağlayıcısından sonra dırnaq işarəsindən istifadə eməklə məhz Füzuli irsinin nəşrində digər bir mühüm dolaşılığa yer verilir. Sənətkar vasitəli nitqlərini çox vaxt *ey* vokativi ilə başlayır və buna görə də *ki* və *ey* ünsürləri birikib çox zaman *key* şəklində alır. Gəl burda dırnağın yerini dürtüst müəyyənləşdir. Axı, nitq, replika *ey* ilə başlanır, *ki* vahidinin replikaya daxil yoxdur...

Məcnun yenə gəldi bu xitabə:
—«*Key* xali-siyahı göz səvadı...»
Eylərdi səbaya dərdin izhar:
—«*Key* badi-səba, dur indi, zinhar...»

Eyni ifadə tərzini «Söhbətül-əsmar»ın mətnində tamamilə başqa orfoqrafiyada verilir.

Acıqlanıban xüruş qıldı:
—*Key*, qarnı vərəmli, sinəsi çak...

Burada da ikinci misranın önündə tireyə ehtiyac yoxdur. Əks halda dolaşlıq yaranır: *key* tərkibində *ki* ünsürü müəllif nitqinə, *ey* ünsürü personaj nitqinə aiddir. Axı, ümumiyyətlə, Füzuli şeiri bəzi durğu işarələrinin olmadığı dövrün və əlifbanın məhsuludur.

Adətən, replikaları müşayiət edən, vasitəsiz nitqə başlandığını göstərən nitq vahidi kimi *demək*, *söyləmək* feillərindən istifadə olunur ki, buna Füzulinin əsərlərində də rast gəlirik.

Novfəl *dedi*: «—Ey əlibi-kamil...»
Məcnun *dedi*: «—Mən fədayi-yarəm...»
Bir kimsə *dedi ki*: «—Ey siyahruz...»
İcz ilə *dedi ki*: «—Ey xudavənd...»

Ustad Füzuli, adətən, yeknəsəq ifadə tərzinə yer vermir. Hər məqam və funksiyada ən müxtəlif dil vahidlərindən istifadə edir. Replikaların başlandığını göstərən rəngarəng nitq vasitələri—sözlər, ifadələr, birləşmələr, cümlələr işlədilir.

Ərz eylədilər ki: «—Ey cahandar...»
Həmdəmlərə razın açdı Novfəl
Kim: «—Müşkil halımı qılın həl...»
Sultanının oldu dadi-xahi:
— «*Key* qədri bülənd padşahım...»
Ol dusta zahir eyləyib raz,
—«*Ya dust*» *deyib*, yetirdi avaz...
Məcnun yenə gəldi bu xitabə:
—«*Key* xali-siyahı göz səvadı...»

Bütün bu nümunələr «Leyli və Məcnun» poemasından götürülmüşdür. Sənətkarın digər əsərlərində də replikaların təqdimi rəngarəng və fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn; «Bəngü badə» əsərindən belə nümunələr göstərmək olar.

Ötərək məst olub *mey etdi xüruş*
Ki:—Mənəm hər nə var ona faiq...
Ortaya tərhi-məşvərət saldı
Ki— Nədir çareyi-şərarəti-mey?..
Piri-saleh müridə *verdi cavab*
Ki:—Mənə bu işinlə qılma itab...
Şükr qıldı ki:—Nikbətım getdi...
Habelə «Söhbətül-əsmar» da:
Aluçəyə söylədi ki:—Ey zar...
Zərdalü eşitdi nəyə vurdu,
Kim:—Gilası görgilən, qudurdu...
Acıqlanıban xüruş qıldı:
—Key qarnı vərəmli, sinəsi çak...
Səsləndi ki:—Ey fəsadi dövrən...
Əmrudə o dəm xitab qıldı:
—Key rəngi saralmış illətindən...
Heyvayə xitab qıldı:—Key zar...
Göftarə gəlib dedi ki:—Ey dun...
Qəhr ilə ənarə nəyə vurdu:
—Key bağı-behiştdən uran dəm...
Badamə bu növ ilən sataşdı:
—Key bağı dəhanı xislətindən...

Belə müxtəliflik eyni mətnə, dialoq təşkil edən əlaqədar replikalarda, xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Məlum olur ki, M. Füzulinin dialoqları yüksək sənətkarlıq nümunəsidir. Dialoqlarında, personajların nitqində realist üslubun banisi hesab edilməlidir.

Lütf ilə təkəllüm etdi ağaz:
—«Kimsən» – deyibən yetirdi avaz.

Baş qaldırıb ol-əsiri-məhzun,
Döndərdi cavab ona ki:—«Məcnun».
Leyli dedi:—«Ey özünə məğrur,
Haşa deyə əjdaha sözün mur».

Biyabanda atasının Məcnunla görüş səhnəsində ata-oğul dialoqu izahedici sözlərin müxtəlifliyi baxımından diqqətəlayiqdir.

...Sonra yaxa yırtıb *etdi fəryad*:
-«Key bülbüli-bustani-bidad.
Hali-dilini mənə bəyan et,
Əsrari-nəhanini əyan et.
Kim aldı əlindən ixtiyarın?
Kim eylədi tirə ruzgarın?..»
Məcnun dedi:—«Ey mənə verən pənd,
Danayi- süxənvərü xirədmənd.
Kimsən, nədürür bu göftgülər,
Bifaidə, batil arizulər?
Get, dərdimə sən dəva deyilsən
Biganəsən aşinə deyilsən.
Mən böylə kəlamə dutmazam guş,
Leyli sözü söylə, yoxsa, xamuş»
Dedi:—«Mənəm atan, ey bəlakəş,
Mən səngi-mələmətəm, sən atəş».
Dedi:—«Nədir ata, yoxsa anə,
Leyli gərək, özgədir fəsanə»...
Verdi bu firib ilə təsəlli
Kim: «Dur gedəlim, çağırdı Leyli»...

Replika sahibləri yalnız dialoqun başlanğıcında xatırlanır, sonrakı replikalarda subyektlər xatırladılmır. Subyekt situasiyadan məlumdur və yada salınası Füzuliyə məxsus yığcamlığı xələldar edə bilər. Subyekt nəinki «dedi» feilinin yanında işlənmir,

hətta başqa feillərin də (son beytdə: «Verdi bu firib ilə...» Kim verdi? Bu, deyilmir. Situasiya deyilməyənləri əvəz edir).

Dialoqlarda paralelizm, eyni strukturun və sözlərin müvazi təkrarı həm realizm, həm də sənətkarlıq baxımından qiymətləndirilməlidir.

Nofəl Məcnuna müraciətlə deyir:

...Gər olsa zər ilə iş sərəncam,
Yük-yük *tökəlim* zər, alalım kam.
Vər olsa qərəz müsafə möhtac,
Biz qan *tökəlim* sən eylə tarac.
Məcnunun nitqindən nümunə:
Çox əhli-əziz etdi tədbir,
Olmadı pəri bu divə təsxir.
Torpaqlara töküldü çox zər,
Olmadı bu kimiya müyəssər.
Səndə *bilirəm ki*, lütf çoxdur,
Nə sud çü məndə bəxt yoxdur.
Sürmə *bilirəm ki*, artırır nur,
Nə faidə, göz əgər ola kur?

Şeirdə dialoqun təqdiminin ən müxtəlif, rəngarəng və ən yığcam üsullarına Füzuli irsində rast gəlirik və ustadın sənətkarlığının bu xüsusiyyətindən də faydalanmaq sənətin yalnız xeyrinə ola bilər. «Söhbətül-əsmar»dan alınmış aşağıdakı mətn parçasında replikaların yığcamlığı, dialoq prosesinin təsvirinin rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir.

Hər biri bir afəti-zəmanə,
Hər biri sölərdi bir fəsanə.
Şəftalu deyərdi,—Padişahəm,
Fıstıq ki:—Əncüm içrə mahəm,
Həm *cövz deyərdi*:—Xosrovəm mən.
Limu ki:—Mənəm bu bağə mahmud.

— Şahəm ki: *Deyərdi Şahpalud*.
Həm *Cövz deyərdi*:—Pəhlivanəm,
Əncir ki:—Şöhreyi-cahanəm.
İnnab deyərdi:—Mən vəcihəm...

«Bəngü badə» əsərində «Mey ilə Bəngin mübahisəsi» hissəsindən alınmış aşağıdakı dialoq parçası yığcamlığı və emosionallığı baxımından, xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Ş. Ballinin XX əsrdə yürütdüyü belə bir həqiqəti XVI əsrdə Füzuli əməli şəkildə nümayiş etdirmişdi ki, «hər bir dialoq mübarizədir».

Mey edir:—Mən kəbireyi-takəm.
Bəng edir:—Sən pəlidü mən pakəm.
Mey edir:—Mən nədimi-sultanəm.
Bəng edir:—Mən bir əhli-irfanəm.
Mey edir:—Hakimi-həvasəmə huş.
Bəng edir:—Sufiyəm mən əzrəspuş.
Mey edir:—Mən şəfəq kimi aləm.
Bəng edir:—Mən sipehr timsaləm.
Mey edir:—Xoş mənimlədir aləm.
Bəng edir:—Qütbi-aləməm mən həm.
Mey edir:—Qəmli xəlqə qəmzarəm.
Bəng edir:—Səncə mən dəxi varəm.
Mey edir: Mən çiraği-əncümənəm.
Bəng edir:—Rəşki-səbzeyi-çəmənəm.
Mey edir:—Eşq piri-rahimdir.
Bəng edir:—Ol mənim pənahimdir.
Mey edir:—Növrəsi-cahansuzəm.
Bəng edir:—Piri-danişamuzəm.
Mey edir:—Eylərmə səni fani.
Bəng edir:—Dinmə, həddini tanı¹.

¹ Əlbəttə, vasitəsiz nitq kimi işlənən hissələr tire ilə deyil, orfoqrafiyaya görə dırnaqda yazılmalı idi. Biz Füzulinin işlərindəki imlaları saxladığımız.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatında birinci və ən qüdrətli dialoq ustasıdır. Müəllifin dialoq nitqi reallığı baxımından, xüsusilə, heyrətamizdir və bütün sonrakı nəsillər üçün bir sənət məktəbidir. Hər bir replika müəyyən subyektiv amillərlə əlaqədar olub, personajın iradi momentləri (əmr, istək, xahiş, tələb və s.) bildirir, habelə nəyi isə öyrənmək məqsədi güdür. Məhz elə buna görədir ki, böyük Füzulinin personajlarının replikaları, əsasən, əmr və sual cümlələrindən ibarətdir. Əlbəttə, bu məqamda Füzulini realist hesab etmək niyyətində deyilik. Replikaların situasiya ilə əlaqədar əmr və ya sual cümlələri tərzində təzahürü müəllifin ali sənətkarlıq qüdrəti ilə əlaqədar izah olunmalıdır. Füzuli sənətkarlığı özlüyündə elə realizmi də ehtiva edərmişdir. Novfəlin Məcnuna müraciətdən ibarət replikası, əsasən, sual və əmr cümlələrindən ibarətdir.

«— Key xəstə, nədir bu çəkdiyin rənc,
Viranədə zayə etdiyin gənc?
Vəhşi nə bilir sənin məqamın?
Həmcinslərindən istə kamın.
Hal əhlisən istə əhli-hali,
Səhralara düşmə laübalı.
Dövlət diləsən, hümədan istə,
Gənc istəsən, əjdəhadan istə.

Danışq dnlinin (dialoqun) ən başlıca mühüm xüsusiyyəti də elə budur: danışq nitqi heç zaman neytral ola bilməz. Bizim ustad, görkəmli dramaturqlarımızın (M. F. Axundov, Ü. Hacıbəyov, C. Məmmədquluzadə, H. Cavid, C. Cabbarlı və s.) pyeslərində də personaj nitqi daha çox əmr və sual cümlələrin şəklində təqdim olunur. Dialoq nitqinin bu səciyyəvi keyfiyyəti böyük Füzuli tərəfindən sərrast müəyyənləşdirilmiş və sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur.

Nəinki personaj nitqi, habelə saqiyyə müraciətdən ibarət müəllif nitqi parçaları da əmr, istək bildirən cümlələrdir...

Saqi, yenə qəsd-i-can edər qəm,
Ver cam ləbaləbü dəmadəm.
Bikəs qalibam məni-səbükəray,
Sən eyləməsən mənə mədəd, vay.
Məi şiftənin pənahı olğıl.
Bikəslər ümidgahı olğıl.
Cəhd eyləvü qılma bir işə əhd,
Vər əhd eləsən vəfayə qıl cəhd...

Dialoq danışiq dilinin təzahürüdür. Canlı danışiq dili, adətən, replikaların qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət olur. Real həyatda adamlar heç də şeir şəklində danışmırlar və bu həqiqəti nəzərə alan sənətkar personaj nitqinin reallığa uyğun, inandırıcı şəkildə alınmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. Odur ki, poetik əsərdə personaj nitqinin təqdimi xüsusi və mühüm problemdir. Həm poeziyanı («şairanəliyi») saxlamaq, həm də nitqin təbiiliyini nümayiş etdirmək zəruri olur. Böyük sənətkar replika təqdimində cümləni misranın ortasında bitirməklə danışiq intonasiyasını mühafizə etmiş olur.

Leyli dedi:«— Çün sənə şəkim var.
Məcnun isən eylə halın izhar.
Leyliyi sevarsən eylə bünyad
Bir şeir, keçən zamanın et yad».

Son misrada «bir şeir» ifadəsindən sonra nöqtə qoyulmalıdır. Bu ifadə əvvəlki misra ilə əlaqədardır. Misranın bu tərzdə qırılması yalnız danışiq dilinin xüsusiyyətini əks etdirmək məqsədi güdür.

Daha bir məsələ. Leylinin dilindən deyilir:

Məcnunu deyərlər əhli-idrak,
Əşarı lətifü ləhcəsi pak.

Poemanın həmin hissəsində Məcnun dilindən deyilən hikmətamiz, ümumi hökmlər onun göstərilən xüsusiyyətlərə malik olduğunu əyani tərzdə əks etdirir.

Məcnun dedi: «— Əhli-əşq olur xar,
Hüsn əhlinədir səfa səzavar»...
Məcnun dedi: «— Əhli-hal olur lal»...

Həqiqətən də, yalnız «əhli-idrak» -bu kimi ümumiləşmiş, zərb-məsəl səciyyəli ifadələrlə danışa bilər.

X. FÜZULİ ŞEİRİNDƏ HƏŞV

Çox nadir hallarda olsa da, Füzuli irsində pleonastik ifadə tərzlərinə təsadüf edilir ki, bu da sənətkarın danışmaq dilinə meyl etdiyi məqamlarda özünü göstərir. Danışmaq dilinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də eyni anlayışın ifadəsi üçün bir neçə müxtəlif dil vahidindən istifadə olunmasıdır. İnformasiya (məntiq) baxımından belə «artıqlıq» (pleonazm) bədii baxımından, xüsusilə, realist və romantik ədəbiyyatda yüksək qiymətləndirilir. Klassik ədəbiyyat üçün xarakterik olmasa da, bəzən, xüsusilə, Füzuli şeirində özünü göstərir.

Ey Füzuli, eylədi hər dərdə dərman ol təbib,
Bir mənim zəxmimdir ancaq bulmayan mərhəm hənuz...

İkinci misrada «bir» və «ancaq» sözlərindən biri işlənməyə də bilərdi: «bir mənim zəxmimdir bulmayan...», «ancaq mənim zəxmimdir...».

Danışmaq dili ilə əlaqədar daha bir pleonastik ifadə belədir.

Hiç sultanəm deyən mülkünü viran istəməz...

Aşağıdakı misralarda işlənmiş cəmlik şəkilçisi haqqında da eyni sözləri demək olar.

*Ki düşər bir-birinə bir neçə üftadələrin...
Neçə illərdir səri-kuyi-mələmət bəkləriz...*

Daha bir nümunə:

Götür ey nəfs həvavü həvəsini aləmdən..

Lügətlərdən məlum olur ki, *həvavü həvəs* əslində elə «*həvəs*» deməkdir.

Ümumiyyətlə, Füzuli xalq danışığı dilinə meyl göstərdiyi nisbətə dildə məntiqi baxımdan müəyyən artıqlığa da yol verir ki, bu da sənətkarın xəlqiləyi kimi qiymətləndirilə bilər. Antonimlər də əslində məntiqə bağlı linqvistik kateqoriyalardandır və dil sistemində hər bir vahidin antonim qarşılığı sözsüz də (sözlə demədən, qeyri-verbal olaraq) əvvəlcədən mövcuddur. Məsələn, «Bu gün hava soyuqdur» ifadəsi əslində belə bir hökmü bildirir ki, «Bu gün hava isti deyil, soyuqdur». Adi nitqə və ümumən, ədəbi dildə antonimin belə xatırlanmasına ehtiyac yoxdur. Bədii dildə və şifahi danışığı nitqində isə belə artıqlıq, pleonastik ifadə tərzii tamamilə təbiiyədir. Füzuli yazır:

Mən kim deyiləm gəni, fəqirəm.

Eyni fikri «Mən kim deyiləm qəni» və ya «Mən kim fəqirəm» şəklində də və hər iki halda daha yığcam ifadə etmək mümkündür. Lakin məhz məntiqin tələbi belədir. Xalq dilinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri belə məntiqi məhdudiyəti aradan qaldırmaq, «artıq» vahidlərə gen-böl yer verməkdir.

Sintaktik baxımdan bir əlavə təsiri bağışlayan pleonastik ifadədən məqsəd ifadə olunan fikri qüvvələndirməkdən ibarətdir. Beləliklə, qrammatik və leksik antonimlərin dərinədəki poe-

tik funksiyası müəyyənləşdirilib üzə çıxarılır.

Hər sözü böhtan isə, hətqə bu söz böhtan deyil...

Misranın birinci hissəsi əlavə olub, təsdiq formasında, ikinci hissə inkarda işlədilmişdir. Birinci hissə («hər sözü böhtan isə») yalnız ikinci misradakı fikri qüvvələndirməyə kömək edir. Azərbaycan xalq (danışığı) dilinin başlıca key- fyyətlərindən və ən mühümlərindən biri də elə budur: antonimin əlavə kimi işlənməsi əsas mənanın qüvvələndirilməsi məqsədi güdür («...hamıya çirkin olsam da, yarım göyçək olaydım»—*Bayatıdan*).

Böyük Füzuli belə «artıq», əlavə, sintaktik vahidlərlə bədii dildə xəlqiliyə nail olurdu.

Min qönçə açıldı, ol açılmaz...

Əsas məntiqi fikir misranın ikinci hissəsində ifadə edilmişdir. «Açılmaq» feilinin təsdiq və inkarı (qrammatik antonim) belə ifadə tərzinə imkan açır.

Daha başqa misallar:

Sirri-dilin etdi pir rövşən,

Kim: «*Dustdur, deyil bu, düşmən*»...

Biganəsən, aşına deyilsən...

Bu rüsvalıq mənə *səndən degil, badi-səbadəndir*...

Klassik poetikada belə artıq sözlər, əlavə təsiri bağışlayan vahidlərə həşv deyilir. «Həşv sənəti»nin mahiyyəti belədir ki, şeirdə ifadəlilik və aydınlıq məqsədi ilə bir sıra artıq dil vahidlərinin işlədilməsi caizdir. Bütün bu gətirilən nümunələrdəki artıqlıq məzmunu aydınlıq, kəsərlilik vermək məqsədi izləyir. Belə artıqlıq «həşvi-məlih» adlanır.

Ümumiyyətlə, həşv bir termin kimi pleonazm, tautologiya sözlərinin qarşılığıdır. Həşvin digər növü «həşvi-mütəvəssit» (neytral pleonazm) adlanır. Burada artıq dil vahidlərinin işlədi-

lib-işlədilməməsi üslubi-linqvistik dəyər kəsb etmir. Mətnə müəyyən vahid (məsələn, sinonim sıranın üzvlərindən biri) işlənmə də bilər, işlənməyə də.

Aşağıdakı misrada təkrarın ikinci komponenti kimi:

Nuri-çəşmim, ehtiraz eylə *yaman* gözdən, *yaman*..

Hələ aşağıdakı həmcins üzvlərdən hər hansı biri işlədilməyə də bilər:

Hər ləhzəvi hər zamanü hər dəm...

Çox qıldı fəğanü naləvu zar...

Hələ aşağıdakı sinonimlərdən biri işlədilməyə də bilər (burada semantik nöqtəyi-nəzər nəzərdə tutulur: poetik xüsusiyyət—ritm, vəzn yox).

Əmma nə deyim, nə söyləyim? Ah.

Həşvin daha bir növü vardır ki, ona «həşvi-qəbih» (səhv pleonazm) deyilir. Şeirdə, xüsusilə, semantik ehtiyac olmadan işlənen artıq dil vahidləri həşvi-qəbih hesab olunur.

Füzuli irsində həşvi-qəbihə aid nümunələr, az da olsa, özünü göstərir. Məsələn, dilimizdəki *yaş*, hələ *sirişk* sözləri özlüyündə elə «göz yaşı» semantikasına malik olsa da, sənətkar bu sözlərin yanına bir «su» sözü də qoşmaqla sözlərin mövcud mənalərini zədələmişdir (Təsadüfi deyildir ki, həşvin bu növü ilə «ihlal» adlanan sözişlətmə bəzən fərqləndirilmir).

Yaşım suyu oldu varə-varə

Bir bəhr ki, yox ona kənarə.

Hər tərəf əkslərimdir görünən, ya yığılıb

*Gəldi su xəlqi *sirişkim* suyu nəzzarəsinə...*

Beləliklə, bədii dildə müxtəlif növləri olan həşv (pleo-nazm) əslində nitqdə qrammatik-məntiqi artıqlıq olub, həm sözlərin, həm ifadələrin, həm də şəkilçilərin artıq işlədilməsini nəzərdə tutur. Aşağıdakı beytdə *incik əvəzinə incikli* işlədilməsi belə artıqlığa misal göstərilə bilər:

Zinhar şikayət etmə məndən,
İncikli hekayət etmə məndən...

XI. «ŞAİRANƏ SƏRBƏSTLİK»

Şeir dilində «qeyri-adi» və «yeni» söz və ifadələr işlətməyin zəruriliyini hələ Ərəstün dönə-dönə qeyd edirdi. «Bir sıra hallarda və özü də təsadüfdən-təsadüfə qeyri-adi ifadələr, ikibaşlı sözlər və yenidən düzəldilən uydurma sözlər işlətmək lazımdır. «Çünki belə sözlərin işlədilməsi ilə nitq fərqləndirici səciyyə kəsb edir»¹.

Məhz bu fərdilik, fərqləndirmə və deməli, yenilik, yaradıcılıq meyli ilə əlaqədar digər görkəmli sənətkarlar kimi, Füzuli dilində də bir sıra şairanə sərbəstlik nümunələri özünü göstərir. Tədqiqatçılar Rudəki, Firdövs, Nasir Xosrov, Sədi, Ənvəri, Xaqani və s. klassiklərin əsərlərindən də belə nümunələrə aid külli miqdarda misallar gətirirlər.

Klassik tənqid elmi ləfzi (forma ilə əlaqədar) və mənanı (məna ilə əlaqədar) baxımdan poetik əsərlərdə özünü göstərən qüsurların onlarla müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmişdir ki, bunların bəzilərinə Füzuli irsində də rast gəlirik.

Z ə f i - t ə l i f adlı sözişlətmə sintaktik qaydaların pozulması deməkdir. Ümumxalq dilinə məxsus təyin və təyinlənən yerlərini dəyişməklə poetik mətnə daxil edilir.

¹«Античные риторики». М., 1978, сәh. 130.

*Sən sədqəsi olduğun pərivəş
Sədqə sən oldu, ey bəlakəş.
Sən seydi olan xücastə şəhbaz
Hər ləhzə qılır bir əldə pərvaz...*

Habelə aşağıdakı nümunələr də zəfi-təlifə aid edilə bilər.

*Canü ciyərində qalmadı tab,
Məhv oldu, necə kim oddi simab...
Ol sərvi ki, çıxdı bu çəməndən,
Məndən getdi, deyil ki səndən...
Nə gəldiyimi bilim cəhanə
Nə onu ki, necədir zəmanə...
Oddan çıxar buxar saçıldıqca ab ona...
Hər qanda eşitdi bir təbibü,
Gülzarının oldu əndəlibü...
Çox kimsənə gənc üçün çəkər rənc
Qeyrinə onun nəsim olur gənc...*

Füzuli irsində «qeyri» sözü «başqası», «başqaları» mənasında işlədilib. Məsələn:

Qeyri çeşmindən bulur hərdəm nigahi-mərhəmət...

Bununla belə, yuxarıdakı ifadə («qeyrinə onun») əsaslandırılmamış qalır.

Digər misallar:

*Əğyar ilə oldu yar Leyli,
Var, indi sən ondan ol təsəlli...
Mən getməmək eyləsəm xətdir...*

İbn Sələmin ölümündən bəhs olunan epizodda deyilir:

Leylini *gətirməyə fəğana*
Ol vaqəə oldu bir bəhanə...

Yalnız şeirdə belə deyilə bilər: ol vaqəə Leylini fəğana gətirməyə (?) bir bəhanə oldu.

Müəllif Məcnundan bəhs edərkən yazır:

Zeydə dedi: «Ey rəfiqi-sadiq...
Məndən həm ona yetir sənalar,
Ərz eylə dürüdlər, dualar.
Xaki-dərinə yetir niyazım,
Dərgahinə ərz eylə razım
«Key canımə *dadlıdır dodağı*.
Könlüm fərəhn, gözüüm çıraqı...»

Aşağıdakı nümunələrdə də müxtəlif səciyyəli sintaktik fər-
dililər nəzərə çarpır.

Ey mələksima ki, *səndən özgə* heyrandır sana...
Təni-zarimdə dər-di-eşq gün-gündən *füzun olmaq*
Yetən bidərd tədbirilə dərman etdigimdəndir...

Rədif və qəfiyə tələbi ilə əlaqədar qüsurlu sözişlətmənin
klassik poetikada çox müxtəlif növləri məlumdur ki, bunlardan
bəziləri Füzuli şeirində də özünə yer tapmışdır.

Tutaram yarım qiyamətdə, həbibim, damənin,
Məstsən qəflət şərabından, *bu gün möhlət sana...*
Tərki-eşq etməkmi istərsən, *nədir niyyət sana...*
Dönə-dönə imtihan etdim, *budur adət sana.*

Rədif bir sıra hallarda fərqli ifadə tərzinin şeirə gəlməsini

şərtləndirir, bir növ, «şairanə sərbəstliyə» imkan və şərait yaradır.

Ol güli-xəndanı görmək *mümkün olsaydı mənə*
Sən tək, ey bülbül, gülüstanə güzar etməzmidim?

İxlal adlanan qüsurlu sözişlətmədə («pozma», «xələldar etmə») yersiz, əsassız olaraq bu və ya digər sözün atılması, işlədilməməsi nəzərdə tutulur.

Yar qılmazsa mənə cövrü *cəfadən qeyri*,
Mən ona eyləməzəm mehrü *vəfadən qeyri*...
Çıxarmaq etsələr təndən çəkib peykanın ol sərvin
Çıxan olsun dili-məcruh, peykan olmasın, yarəb...
Ləbin sirrini gəlib göftarə *məndən özgedən sorma*...
Ömrlərdir eylərəm əhvali-dünya imtəhan...

SON SÖZ

I. Bu vaxta qədər Füzuli sözünün məna və şəkli ilə az-çox məşğul olmuşlar. Bu kitabda da həmin məsələlərə diqqət yetirilir. Məlum olur ki, bütün bunlar bütövlükdə Füzuli dilinin bədii-estetik keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirməyə kifayət deyildir. Füzuli poeziyasında sözün səs tərkibi də, yazılış (ərəb əlifbası ilə) şəkli də, morfoloji quruluşu da, nitq hissəsinə mənsubiyyəti də, uzun-qısalığı da, misra və beytdə yeri də, bir-birinə yaxın-uzaqlığı da, daxili motivləşməsi də, mücərrədlik dərəcəsi də, daxili qrammatik prosesləri də, intonasiyası da, vəznə də (klassik mənada) bədii məramına xidmət göstərir və həmin əsərdə bütün bu məsələlərə ilk dəfə və daha artıq diqqət yetirilmişdir.

II. Bir Amerika psixoloqunun mülahizəsinə, hər kəs müəyyən cəhətdən, **bütün** başqa adamlar kimidir, **bəzi** başqa adamlar kimidir, heç kəs kimi deyil, **yalnız** özü kimidir. Bu mülahizəni dəyişdirib belə demək olar: Füzuli dili **bütönlükdə** Azərbaycan dilidir, bu dil **klassik poeziya** dilidir və heç kimin deyil, yalnız Füzulinin **fərdi dilidir** (üslubudur).

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
Fonetik-üslubi xüsusiyyətlər	6
Bir hərfin möcüzəsi	8
Səslərin möcüzəsi	65
Füzuli şeirində təcnis	106
Füzuli şeirində iştiaq	117
Morfoloji-üslubi xüsusiyyətlər	135
Əvəzlik	135
Feil	161
Bağlayıcı	174
Qoşma	187
Ey Füzuli... (və ya təcrid)	193
Cəm şəkilçisinin üslubi xüsusiyyətləri	226
Leksik-üslubi xüsusiyyətlər	240
Sözün strukturu	242
Füzuli şeirində mürəkkəb sözlər	254
Təkrar sözlər	260
Füzuli adını gördüm səri-tumarə yazmışlar	263
Füzuli qəzəllərində xüsusi adların üslubi-poetik xüsusiyyətləri	277
Sabit birləşmələr	287
Müxtəlif köklü eyni şəkilçili sözlər	308
Müxtəlif şəkilçili eyni köklü sözlər	310
Semantik-üslubi xüsusiyyətlər	327
Jarqonizmlər	328
Mütərədif sözlər	355
Təzadlar	374
Təşbihlər	387
İstiarələr	404
Perifrazlar	418
Füzuli şeirində ləffü nəşr	427
Sintaktik-üslubi xüsusiyyətlər	440
Sintaktik təkrarlar	441
Füzuli şeirində həmcinslik	450

Füzuli dilində əks.....	460
Beytdaxili əlaqələr.....	467
Sual-cavab.....	480
Füzuli dilində movəssə.....	485
Füzuli şeirində cəm, təvfiq təqsim.....	496
Hüsni-tətil.....	504
İzah.....	514
Tədid.....	520
Təcahüli-arif.....	521
Poetik-üslubi xüsusiyyətlər.....	523
Tərsi.....	525
İltizam (poliptot).....	546
Rəd ül-əcüz alə əs-sədr.....	579
Söz sənətkarının dilə müdaxiləsi.....	600
Müsəlsəl qəzəl və dil.....	617
Poetik nitqdə ümumiliyin ifadə üsulları.....	625
Miraət un-nəzr.....	647
Dövriyyə.....	655
Dialog nitqi.....	660
Füzuli şeirində həşv.....	670
Şairanə sərbəstlik.....	674
Son söz.....	678

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 17.01.2020
Şərti çap vərəqi 42,5. Sifariş № 14
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500
Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4